НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ДУ «Інститут регіональних досліджень
імені М. І. Долішнього НАН України»

КОНКУРЕНТНІ СТРАТЕГІЇ БЕЗПЕКИ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ У ГЛОБАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Монографія

За загальною редакцією
Анатолія Мокія

ЛЬВІВ
2019

УДК 339.972:339.9.012
К64

Рекомендовано Вченою радою ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України» (протокол № 3 від 22 квітня 2019 р.)

Рецензенти:

Мельник Алла Федорівна – доктор економічних наук, професор кафедри менеджменту та публічного управління Тернопільського національного економічного університету, Заслужений діяч науки і техніки України;

Макара Оксана Василівна – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів і кредиту Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Борщевський Віктор Валентинович – доктор економічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу просторового розвитку ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»;

Журба Ігор Євгенович – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і туризму Хмельницького національного університету.

Авторський колектив:

Антонюк Д. А. (6.5, розділ 7), Антонюк К. І. (розділ 5, 6.5, розділ 7), Бабець І. Г. (3.1), Бас-Юрчишина М. А. (8.4), Бєлашов Є. В. (2.4), Борзенко О. О. (2.1), Бублей Г. А. (8.6, 6.3, переклад), Варналій З. С. (розділ 1, розділ 9), Васильців Т. Г. (розділ 4), Вінічук М. В. (8.1), Віра Чжен (2.1), Ван Цзіньго (2.1), Власюк О. С. (2.3), Гершуненко Ю. О. (8.5, 8.6), Головаш Б. Е. (6.1), Головаш Л. В. (6.1), Гуменюк А. М. (розділ 3), Дацко О. І. (8.1), Дзюба П. В (розділ 11), Зайченко В. В. (розділ 4), Зварич Р. Є. (2.3), Куделько З. Б. (3.2), Куревіна І. О. (6.5), Литвин М. М. (2.1), Лупак Р. Л. (розділ 4), Маслій О. А. (розділ 1), Мельник М. І. (6.4), Мокій А. І. (передмова, 3.3, 3.4, післямова, загальне редагування), Науменко Н. С. (3.3), Ніжний Д. А. (10.4), Ноздріна Л. В. (10.1–10.3), Олійник Б. І. (10.4), Онищенко С. В. (розділ 1), Ортіна Г. В. (8.3), Павліха Н. В. (3.2.), Панков О. С. (10.5), Панкова М. О. (10.5), Пинда Ю. В. (8.2), Писаренко С. М. (2.2), Піх М. З. (8.2), Полякова Ю. В. (3.1), Румер К. (6.3), Скляр Н. М. (3.3), Собкевич О. В. (2.4), Ткач С. М. (6.4), Ткаченко О. О. (6.4), Федоришин Н. Ю. (2.2), Флейчук М. І. (8.1), Хмара М. П. (6.2), Цвілий С. М. (10.5), Щурко У. В. (3.4).

К64 **Конкурентні стратегії безпеки розвитку України у глобальному середовищі** : монографія / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; за заг. ред. А. І. Мокія. – Львів, 2019. – 872 с.

ISBN 966-02-8934-5

Монографія присвячена теоретико-методологічним основам дослідження загроз та викликів економічній безпеці України в умовах глобальної економіки. Висвітлено теоретичні і прикладні аспекти зміцнення безпеки та конкурентоспроможності національної економіки на сучасному етапі євроінтеграції. Розглянуто інституціональний базис структурної трансформації регіональної економіки, визначені пріоритети та засоби реалізації стратегії імпортозаміщення як чинника безпеки розвитку внутрішнього ринку. Запропоновані напрями впровадження кластерної моделі інноваційного розвитку, механізми протидії корупції, реалізації експортного потенціалу економіки, залучення іноземних портфельних інвестицій. Обґрунтовані програмні засоби та компоненти конкурентної стратегії забезпечення інформаційної безпеки держави.

Для науковців, фахівців, державних службовців, студентів і викладачів, які займаються проблемами соціально-економічного розвитку України.

УДК 339.972:339.9.012

ISBN 966-02-8934-5

© Автори, 2019
© ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 11
PREFACE 16

Розділ 1. Загрози економічній безпеці України в умовах глобалізації 21
1.1. Глобалізація як полісистемний, інтегрований та об'єктивний процес 21
1.2. Фінансова глобалізація – головний зовнішній виклик економічній безпеці України 28
1.3. Структура загроз економічній безпеці держави: сучасні тенденції та оцінювання впливу 51
1.4. Запобігання та нейтралізація загроз економічній безпеці України 79

Розділ 2. Конкурентоспроможність та економічна безпека інтеграції України у глобальну економіку..... 105
2.1. Безпека участі України у глобальній економіці 105
2.2. Конкурентоспроможність економіки України в умовах євроінтеграції 163
2.3. Парадигма альтерглобального розвитку України 174
2.4. Модернізація транспортної інфраструктури у контексті євроінтеграційних пріоритетів України 188

Розділ 3. Інституціоналізація безпеки структурної трансформації регіональної економіки 208
3.1. Інтегральна оцінка рівня економічної безпеки регіону в умовах структурно-інституційної трансформації 208
3.2. Організаційно-інституційна компонента забезпечення економічної безпеки регіонального розвитку: інституційний аналіз 231
3.3. Прикладні аспекти оцінки якості інституційного базису трансформації регіональної економіки 241
3.4. Модернізація інституційного базису безпеки структурної трансформації регіональної економіки 262

Розділ 4. Стратегія імпортозаміщення як системна передумова зміцнення конкурентоспроможності економіки та безпеки розвитку внутрішнього ринку України 291
4.1. Теоретико-методологічні засади імпортозаміщення та забезпечення економічної безпеки 292
4.2. Вплив імпортозалежності на економічну безпеку та розвиток внутрішнього ринку України 310
4.3. Стратегічні пріоритети політики імпортозаміщення в зміцненні конкурентоспроможності економіки та економічної безпеки розвитку внутрішнього ринку 335

Розділ 5. Теоретичні та інституціональні засади безпеки споживання в процесі євроінтеграції 364
5.1. Трансформація поняття «безпека споживання» в глобальному вимірі 366
5.2. Системно-структурні характеристики безпеки споживання 408
5.3. Інституціональні передумови забезпечення безпеки споживання в Україні 463

Розділ 6. Стратегічні напрями інноваційного розвитку України на засадах кластеризації 512
6.1. Інноваційна складова стратегії економічних реформ в Україні 512
6.2. Кластерна модель в стратегії інноваційного розвитку: зарубіжний досвід для України 528
6.3. Німецька кластерна політика використання інноваційного чинника конкурентоспроможності 542
6.4. Потенціал формування галузевих кластерів в регіонах України 560
6.5. Торгово-промислові палати в інноваційному розвитку регіонів на основі кластерних утворень 586

Розділ 7. Міжнародна технічна допомога соціально-економічному розвитку України 600
7.1. Сутність та значення міжнародної технічної допомоги .. 600
7.2. Дуалізм міжнародної технічної допомоги в контексті безпеки споживання 604
7.3. Ефективність міжнародної технічної допомоги 611

Розділ 8. Структурно-секторальні аспекти забезпечення економічної безпеки України 626
8.1. Теоретико-методичні основи дослідження корупції в соціальній компоненті економічної безпеки держави . 626
8.2. Методологічний підхід до оптимізації економічної безпеки підприємств стратегічних галузей 647
8.3. Вплив тенденцій глобалізації на антикризові стратегії підприємств реального сектора економіки..... 659
8.4. Система охорони здоров'я у регіонах як чинник зміцнення національної безпеки 676
8.5. Використання експортного потенціалу реальної економіки для національної безпеки 689
8.6. Взаємозв'язок експортного потенціалу виробництва з економічною безпекою держави 698

Розділ 9. Інформаційна безпека України в умовах інформаційної глобалізації 714
9.1. Поняття та сутність інформаційної безпеки як чинника захисту національних інтересів в глобальному інформаційному просторі 715
9.2. Теоретико-методичні основи забезпечення інформаційної безпеки держави 724
9.3. Державна політика забезпечення інформаційної безпеки в умовах інформаційної глобалізації 730

Розділ 10. Перспективи розвитку ІТ-сектору та забезпечення комп'ютерної безпеки бізнесу в Україні 750
10.1. ІТ-галузь як драйвер економіки України 750
10.2. Проблеми розвитку ІТ-бізнесу в Україні 757
10.3. Перспективи розвитку українського ІТ-бізнесу 765
10.4. Цифрова трансформація економіки і суспільства в контексті нового технологічного укладу «Індустрії 4.0» 771
10.5. Безпека кіберфізичних систем 798

Розділ 11. Іноземні портфельні інвестиції в Україні: проблеми та імплікації для формування стратегії залучення 817
11.1. Об'єктивна необхідність порівняльного аналізу інвестиційних характеристик ринків 817
11.2. Ризики і дохідність ринку України та інших граничних ринків 822
11.3. Посилення взаємозв'язків між ринком України та зовнішніми ринками як передумова залучення іноземних портфельних інвестицій 832
11.4. Валютні ризики як основна перешкода активізації іноземного портфельного інвестування в Україні 838
11.5. Практичні імплікації для формування стратегії активізації іноземного портфельного інвестування 848

ПІСЛЯМОВА 854

EPILOGUE 858

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ 861

CONTENTS

PREFACE (IN UKRAINIAN) 11
PREFACE 16

Chapter 1. Threats to the economic security of Ukraine in the globalization conditions 21
1.1. Globalization as a polysystemic, integrated and objective process 21
1.2. Financial globalization – the main external challenge to the economic security of Ukraine 28
1.3. The structure of threats to the economic security of the state: current trends and impact assessment 51
1.4. Prevention and neutralization of threats to the economic security of Ukraine 79
Chapter 2. Competitiveness and economic security of Ukraine's participation in the global economy 105
2.1. Security of Ukraine's participation in the global economy 105
2.2. Competitiveness of Ukrainian economy in the process of European integration 163
2.3. The paradigm of Ukraine's alter-global development 174
2.4. Modernization of transport infrastructure in the context of Ukraine's European integration priorities 188
Chapter 3. Institutionalization Security structural transformation of regional economy 208
3.1. Integral assessment of economic security level of the region in terms of structural and institutional transformation 208
3.2. Organizational and institutional component of ensuring economic security of regional development: institutional analysis 231
3.3. Applied aspects of assessing the quality of the institutional basis for the transformation of the regional economy 241
3.4. Modernization of the institutional basis for security of structural transformation of the regional economy 262

Chapter 4. Import substitution strategy as a systematic precondition for strengthening the economic competitiveness and security of the internal market of Ukraine 291
4.1. Theoretical and methodological principles of import substitution and economic security 292
4.2. Impact of import dependency on economic security and development of Ukraine's internal market 310
4.3. Strategic priorities of import substitution policy in strengthening the competitiveness of the economy and economic security of the internal market 333
Chapter 5. Theoretical and institutional principles of consumption security in the process of European integration 364
5.1. Transformation of "security of consumption" concept in the global dimension 366
5.2. System-structural characteristics of security of consumption 408
5.3. Institutional prerequisites for ensuring consumer security in Ukraine 463
Chapter 6. Strategic priorities of Ukraine's innovative development on clustering principles 512
6.1. An innovative component of the economic reform strategy in Ukraine 512
6.2. Cluster model in innovation development strategy: foreign experience for Ukraine 528
6.3. German cluster policy using innovative factor of competitiveness 542
6.4. The potential of forming industry clusters in the regions of Ukraine 560
6.5. Chambers of Commerce and Industry in the innovative development of regions based on cluster formations 586

Chapter 7. International technical assistance to socio-economic development of Ukraine 600
7.1. The essence and importance of international technical assistance 600
7.2. Dualism of international technical assistance in the context of consumer security 604
7.3. The effectiveness of international technical assistance 611
Chapter 8. Structural and sectoral aspects of economic modernization in the context of economic security of Ukraine 626
8.1. Theoretical and methodological foundations of the study of corruption in the social component of economic security of the state 626
8.2. Methodological approach to optimization of economic security of enterprises of strategic branches 647
8.3. Influence of globalization tendencies on anti-crisis strategies of enterprises of the real sector of economy 659
8.4. The regional health system as a factor in strengthening national security 676
8.5. Harnessing the export potential of the real economy for national security 689
8.6. Relationship export potential production of economic security 698
Chapter 9. Information security of Ukraine in the conditions of information globalization 714
9.1. The concept and essence of information security as a factor in protecting national interests in the global information space 715
9.2. Theoretical and methodological foundations for ensuring information security of the state 724
9.3. State policy of providing information security in the conditions of information globalization 730

Chapter 10. Prospects for IT sector development and computer security in Ukraine 750
10.1. IT industry as a driver of Ukrainian economy 750
10.2. Problems of IT business development in Ukraine 757
10.3. Prospects for development of Ukrainian IT business 765
10.4. Digital transformation of economy and society in the context of the new technological framework of "Industry 4.0" .. 771
10.5. Security of cyber-physical systems 798
Chapter 11. Foreign portfolio investments in Ukraine: issues and implications for developing an attraction strategy .. 817
11.1. The objective necessity of comparative analysis of performance of investment markets 817
11.2. Risks and profitability of the market of Ukraine and other frontier markets 822
11.3. Strengthening the relationship between the Ukrainian market and foreign markets as a prerequisite for attracting foreign portfolio investments 832
11.4. Currency risks as the main obstacle to the activation of foreign portfolio investment in Ukraine 838
11.5. Practical implications for the formation of a strategy for activation of foreign portfolio investment 848

EPILOGUE (IN UKRAINIAN) 854

EPILOGUE 858

AUTORS 861

ПЕРЕДМОВА

З кінця XX століття відбувається новий етап формування метасистемних характеристик глобальної економіки. Незважаючи на відмінності в методологічних підходах щодо парадигми глобальної економіки, очевидний її вплив на національні макросистеми, їх суспільні та економічні складники, безпеку не лише в статичному, але і в динамічному вимірі. Відповідно, актуалізується потреба в розвитку методологічних засад стратегування безпеки розвитку макросистеми країни, проектування її інституціонального базису. При цьому зміцнення безпеки розвитку складної соціально-економічної системи держави раціонально розглядати як підвищення рівня динамічної конкурентоспроможності в довгостроковій перспективі, тобто стратегії та інститути повинні бути ефективними і конкурентоспроможними.

Теоретичними і прикладними підставами для даного монографічного дослідження послугувала ювілейна доповідь Римського клубу «Come on! Капіталізм, близорукість і руйнація планети», яка є достатньо жорсткою критикою сучасного етапу розвитку глобальної економіки, надмірного споживання і зростання чисельності населення та загрози довкіллю, а також концептуальні положення наукового доробку вітчизняних і зарубіжних провідних вчених, викладеного у Національній доповіді «Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії» віце-президента НАН України, академіка С. І. Пирожкова та колективу авторів, у стратегії реконструктивного економічного розвитку України академіка НАН України В. М. Гейця та колективу авторів, у працях Д. Аджемоглу, Дж. А. Робінсона, Р. Б. Маєрсона, Е. С. Райнерта, Т. Шеллінга.

Однією з концептуальних і нерозв'язаних проблем розвитку суверенної України є те, що країна на початок 90-х років із значними природними ресурсними перевагами, відносно потужним військовим потенціалом через майже 30 років перетворилася у об'єкт критичного аналізу неефективності держави і низької продуктивної спроможності нації із зменшенням чисельності якої майже на одну п'яту внаслідок негативних соціально-економічних, демографічних і міграційних процесів. Останнє власне і стало «відповіддю» частини громадян держави на системну проблему

низької продуктивної спроможності, недосконалості політичних та економічних інститутів, поширення екстрактивних тенденцій функціонування політико-владних еліт. Прикметно, що міжнародні трудові мігранти з України останньої «хвилі», подібно як першої, другої і третьої «хвиль», проявляють достатній для асиміляції в країнах-реципієнтах рівень продуктивної спроможності та культурно-ментальної комплементарності з соціумами цих країн.

Необхідно визнати, що стратегічні програмні документи розвитку нашої країни, особливо останнього десятиріччя, не відповідають глобальним вимогам сьогодення, насамперед тому, що не базуються на макромоделі розвитку, яка до цього часу ще не окреслена.

Залучення макросистеми країни у глобальну економіку, з одного боку, сприяє посиленню нерівномірності, диспропорційності, диференціації населення за рівнем добробуту і якості життя, а, з іншого, актуалізує проблеми забезпечення економічної безпеки, формування конкурентних стратегій безпеки розвитку національної економіки в динамічному вимірі під впливом глобальних викликів.

Загалом, сукупність проблем, пов'язаних із забезпеченням економічної безпеки держави як цілісної цілеорієнтованої системи, потребує окреслення методологічного базису розробки конкурентних стратегій зміцнення конкурентоспроможності економіки та економічної безпеки розвитку внутрішнього ринку України. Все це дасть можливість відповісти на важливі питання у якій галузі та на яких ринках функціонувати, як розподілити ресурси, ефективно конкурувати з іншими країнами, стабільно розвиватися у майбутньому.

Дослідженню безпекових стратегій соціально-економічних систем присвячено чимало наукових робіт, але системний аналіз чинників забезпечення конкурентоспроможності в динаміці ще залишається незавершеним. Потребує ґрунтовного дослідження і конкретизації процес забезпечення конкурентоспроможності держави і, особливо, безпеки розвитку регіональної економіки.

Монографія є спробою системного дослідження теоретико-методологічних засад, загроз економічній безпеці України в умовах глобалізації, стратегії імпортозаміщення як передумови зміцнення конкурентоспроможності та економічної безпеки розвитку внутрішнього ринку, інституційних засад безпеки споживання в процесі європейської інтеграції, структурно-секторальної модер-

нізації економіки, формування стратегії залучення іноземних портфельних інвестицій. Представлене дослідження складається з одинадцяти логічно пов'язаних розділів.

Перший розділ «Загрози економічній безпеці України в умовах глобалізації» присвячено дослідженню глобалізації як полісистемного, інтегрованого та об'єктивного процесу. Розглянуті проблеми фінансової глобалізації, як головної загрози економічній безпеці України, напрями запобігання й нейтралізації.

У другому розділі «Конкурентоспроможність та економічна безпека інтеграції України у глобальну економіку» систематизовано й узагальнено теоретичні положення безпеки та визначено місце України у глобальній економіці, досліджено вплив євроінтеграції на конкурентоспроможність національної економіки. Авторами розкривається сутність теоретико-методологічної моделі альтерглобального розвитку України, а також модернізації транспортної інфраструктури у контексті євроінтеграційних пріоритетів та створення підприємств з іноземними інвестиціями.

У третьому розділі «Інституціоналізація безпеки структурної трансформації регіональної економіки» розглянуті проблеми інтегрального оцінювання рівня економічної безпеки регіону в умовах структурно-інституційної трансформації, окреслено організаційно-інституційну компоненту економічної безпеки регіонального розвитку, прикладні аспекти оцінки якості інституційного базису трансформації структури регіональної економіки.

Теоретико-методологічні засади імпортозаміщення та економічної безпеки окреслені у четвертому розділі «Стратегія імпортозаміщення як системна передумова зміцнення конкурентоспроможності економіки та безпеки розвитку внутрішнього ринку України». Йдеться про оцінювання впливу імпортозаміщення на безпеку розвитку внутрішнього ринку України та обґрунтування стратегічних пріоритетів реалізації державної політики імпортозаміщення в системі заходів зміцнення національної конкурентоспроможності.

У п'ятому розділі монографічного дослідження «Теоретичні та інституціональні засади безпеки споживання в процесі євроінтеграції» досліджено поняття «безпека споживання» в умовах глобальної економіки, сутнісні характеристики безпеки споживання та її інституціональні передумови в Україні.

У шостому розділі «Стратегічні пріоритети інноваційного розвитку України на засадах кластеризації» розглянуто інноваційну компоненту стратегії економічних реформ в Україні, зарубіжний досвід запровадження кластерної моделі інноваційного розвитку, кластерної політики для підвищення конкурентоспроможності регіонів, проведене оцінювання потенціалу формування галузевих кластерів, визначена роль торгово-промислових палат в інноваційному розвитку регіонів на основі кластерних утворень.

Окресленню сутності та значення міжнародної технічної допомоги присвячений сьомий розділ «Міжнародна технічна допомога соціально-економічному розвитку України», в якому розкрито проблеми дуалізму міжнародної технічної допомоги в контексті соціально-економічного розвитку та безпеки споживання в Україні, здійснена оцінка ефективності міжнародної технічної допомоги.

Восьмий розділ «Структурно-секторальні аспекти забезпечення економічної безпеки України» присвячено теоретико-методичним основам дослідження корупції в контексті зміцнення соціальної компоненти економічної безпеки держави, економічної безпеки підприємств стратегічних галузей, впливу тенденцій глобалізації на реалізацію антикризових стратегій підприємств. У розділі досліджені форми організації системи охорони здоров'я, процеси забезпечення національної безпеки при використанні експортного потенціалу реальної економіки, доведений взаємозв'язок експортного потенціалу виробничої сфери з безпекою держави.

У дев'ятому розділі «Інформаційна безпека України в умовах інформаційної глобалізації» розкрито поняття та сутність інформаційної безпеки як чинника захисту національних інтересів в глобальному інформаційному просторі, запропоновані методи державної політики забезпечення інформаційної безпеки України.

Висвітленню проблем розвитку ІТ-бізнесу в Україні присвячений десятий розділ «Перспективи розвитку ІТ-сектору та забезпечення комп'ютерної безпеки бізнесу в Україні», в якому розглянуті особливості і перспективи розвитку українського ІТ-бізнесу та цифрової трансформації економіки і суспільства в контексті нового технологічного укладу «Індустрії 4.0», а також проблеми безпеки кіберфізичних систем.

Одинадцятий розділ «Іноземні портфельні інвестиції в Україні: проблеми та імплікації для формування стратегії залучення» присвячений порівняльному аналізу інвестиційних характеристик різних ринків, ризиків й дохідності ринку України, взаємозв'язку між вітчизняним та іншими ринками як передумови активізації іноземного портфельного інвестування, доведенню важливості врахування валютних ризиків як головної перешкоди для іноземних портфельних інвестицій та практичним імплікаціям формування стратегії залучення іноземних портфельних інвестицій в Україну.

Результати дослідження можуть бути використані в практиці державного і регіонального управління, а також для навчально-методичного забезпечення викладання фахових дисциплін. Впровадження рекомендацій і пропозицій, викладених в монографії, дозволить удосконалити методологічні основи і практичні підходи до стратегічного програмування та розробки системних засобів зміцнення безпеки розвитку України в глобальній економіці.

Висловлюємо вдячність рецензентам – професорам Аллі Мельник, Оксані Макарі, Віктору Борщевському, Ігорю Журбі, голові і членам Вченої ради ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», а також співавторам – професорам Захарію Варналію, Світлані Писаренко за ґрунтовні критичні побажання, які істотно покращили зміст і викладення матеріалів дослідження. Автори будуть вдячні зацікавленим науковцям і практикам з державного управління за зауваження і доповнення, які будуть використані в подальших дослідженнях.

PREFACE

Since the end of the XX century, there is a new stage in the formation of meta-system of the global economy characteristics. Despite the differences in the methodological approaches of the global economy paradigm, it's impact is obvious on the national macro systems, it's social and economic components, and security, not only in the static dimension, but also in the dynamic dimension. Accordingly, the demand for the development of methodological bases of the strategy for the development of the macro-system of the country and the design of its institutional basis is actualized are updated. At the same time, strengthening the security of the development of a complex socio-economic system of the state is rationally considered as raising the dynamic competitiveness level in the long-term perspective, namely, strategies and institutions should be competitively effective and competitive among other strategies.

The anniversary report of the Roman Club «Come on! Capitalism, shortsightedness and the destruction of the planet» served as the theoretical and applied basis for this monographic research. This report is a hard enough critique of the current stage of global economic development, overconsumption and population growth and the threat to the environment. This work is also grounded on the conceptual provisions of scientific achievements of domestic and foreign leading scientists, that were outlined in the National report "Civilization choice of Ukraine: paradigm of perception and strategy of action" by Vice-President of NAS of Ukraine, Academician S. I. Pyrozhkov and the team of authors, in the strategy of reconstructive economic development of Ukraine by Academician of NAS of Ukraine V. M. Heyets and the team of authors, in the works of D. Acemoglu, J. A. Robinson, R. B. Myerson, E. S. Reinert, T. Schelling.

One of the conceptual and unsolved problems of the development of sovereign Ukraine is that in the early 1990s, the country had significant natural resource advantages, a relatively powerful military potential and in almost 30 years it became the object of critical analysis of the state's inefficiency and the nation's low 12 productive capacity, of population decline on nearly one-fifth due to negative socioeconomic, demographic and migration processes. The latter actually became the

"answer" of some of the citizens of the state to the systemic problem of low productive capacity, the imperfection of political and economic institutions, and the expansion of the eccentric tendencies of the functioning of the political-ruling elites. Significantly, that the last "wave" of international labour migrants from Ukraine, like the first, second and third "waves", show sufficient level of productive capacity and cultural and mental complementarity with the societies to assimilate in recipient countries

It must be recognized that the strategic program documents of our country's development, especially the last decade, do not meet the global requirements of present days, primarily because they are not based on a macro development model that has not yet been outlined.

Attracting the macro-system of the country into the global economy, on the one hand, helps to increase the unevenness, disproportionality, differentiation of the population by the level of welfare and quality of life, and, on the other hand, actualizes the problems of ensuring economic security, the formation of competitive security strategies, namely the development of the national economy in a dynamic dimension under the influence of globalization challenges.

In general, the set of problems related to the provision of the state economic security as a holistic, unified, goal-oriented system requires the elaboration of a methodological basis for the development of competitive strategies for strengthening the competitiveness of the economy and ensuring the economic security of the development of the domestic and foreign markets of Ukraine. All this will provide an opportunity to answer vital questions (in which industry or markets they operate), how to allocate resources, how to effectively compete with other countries, how to develop stably in the future, and so on.

A lot of scientific papers are devoted to the research of security strategies of social and economic systems, but the system analysis of the factors of ensuring competitiveness in the dynamics is still incomplete. This requires thorough research and specification process to ensure the competitiveness of the state and especially the economic security of the regional economy.

The monograph is an attempt to systematically study theoretical and methodological foundations, threats to Ukraine's economic security in the conditions of globalization, import substitution strategies as prere-

quisites for strengthening the competitiveness of the domestic market, institutional norms of consumer safety in the process of European integration, structural and sectorial modernization of the economy, formation strategies for attracting foreign portfolio investment. The presented research consists of eleven logically related sections, illustrated with the required number of schemes, pictures, graphs and tables.

The first section "Threats to Ukraine's economic security in the conditions of globalization" is devoted to the study of globalization as a multisystem, integrated and objective process. The problems of financial globalization as the main threat to the economic security of Ukraine, directions of prevention and neutralization of threats are considered.

In the second section "Competitiveness and economic security of Ukraine's participation in the global economy", the theoretical security provisions and place of Ukraine in the global economy are systematized and generalized. The influence of European integration on the competitiveness of the national economy is analysed. The authors reveal the essence of the theoretical and methodological model of the alternative global development of Ukraine, and the modernization of transport infrastructure in the context of the implementation of European integration priorities and the creation of enterprises with foreign investments.

In the third section "Institutionalization of the security of the structural transformation of the regional economy", were considered the problems of the integrated assessment of the level of economic security of the region in the context of structural and institutional transformation, the institutional components of the economic security of regional development, the applied aspects of the quality assessment of the institute the basis of the transformation of the structure of the regional economy.

The theoretical and methodological principles of import substitution and economic security are outlined in the fourth section “Strategy of import substitution as a system prerequisite for strengthening the competitiveness of the economy and the security of the development of the Ukrainian domestic market”. It is about assessing the impact of import substitution on the security of the development of the domestic market of Ukraine and justifying the strategic priorities of implementing the state policy of import substitution in the framework of measures to strengthen national competitiveness.

The fifth section of the monographic study "Theoretical and institutional consumption security principles in the process of european integration" reveals the concept of "security of consumption" in the global economy, the related characteristics of security of consumption and its institutional preconditions in Ukraine.

In the sixth section "Strategic priorities of innovative development of Ukraine on the basis of clustering" considers innovative component of the strategy of economic reforms in Ukraine, foreign experience of the cluster model of innovation development, generalized German experience of cluster policy for increasing competitiveness, evaluation of the potential of formation of sector clusters in the regions, the role of chambers of commerce and industry in the innovative development of regions based on cluster formations is determined.

The seventh section "International technical assistance to the socio-economic development of Ukraine" is devoted to the outline of the essence and importance of international technical assistance, which addresses the problems of international technical assistance dualism in the context of socio-economic development and consumer safety in Ukraine, and evaluates the effectiveness of international technical assistance.

The eighth section "Structural and sector aspects of economics modernization in the context of economic security of Ukraine" is devoted to the theoretical and methodological foundations of the study of corruption in the context of strengthening the social component of the state economic security, optimizing the economic security of enterprises of strategic sectors and influencing the trends of globalization on the implementation of anti-crisis strategies of enterprises basic industries. This section deals with trends in the organization of the health care system, the processes of ensuring national security using the export potential of the real economy, established the relationship of the export potential of the industrial sphere with the security of the state.

The ninth chapter "Information security of Ukraine in the conditions of information globalization" discloses the concept and essence of information security as a factor in protecting national interests in the global information space, and proposes methods of the state policy of providing information security of Ukraine.

The tenth chapter “Prospects for IT-sector development and providing computer security of business in Ukraine” is devoted to the issues of IT-business development in Ukraine, which discusses the features of the IT-industry, the prospects of Ukrainian IT-business development and the digital transformation of the economy and society in the context of the new technology industry “Industry 4.0”, and the security problems of cyber-physics systems.

The eleventh section "Foreign portfolio investments in Ukraine: problems and implications for the development engagement strategy " is devoted to the substantiation of the objective necessity of a comparative analysis of the various markets investment characteristics, risks and returns of the Ukrainian market, the interconnection between domestic and other markets as a precondition for the activation of foreign portfolio investment, the importance of taking foreign exchange risks into the main obstacle for foreign portfolio investments and the practical implications of forming a strategy for attracting foreign portfolio investments are proved.

The results of the research can be used in the practice of state and regional management, as well as for educational and methodological support for the teaching of a number of specialized disciplines. Implementation of the recommendations and proposals set forth in the monograph will allow improving the methodological bases and practical approaches to strategic programming, to develop systemic means for strengthening the security of Ukraine's development in the global economy.

We thank to the reviewers – professors Alla Melnik, Oksana Makar, Viktor Borshchevskyi, Igor Zhurba, the chairman and members of the Academic council of the SI “Institute of Regional Research named after M. I. Dolishniy of the NAS of Ukraine”, an co-authors – professors Zakhariy Varnalyi, Svetlana Pysarenko for the comments expressed in the reviews and during the discussion. This critique significantly improved the content of the research materials. The authors will also be grateful to interested scholars and practitioners in public administration for critical remarks and additions to further research.

РОЗДІЛ 1. ЗАГРОЗИ ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

(Варналій З. С., Онищенко С. В., Маслій О. А.)

1.1. Глобалізація як полісистемний, інтегрований та об'єктивний процес.

1.2. Фінансова глобалізація – головний зовнішній виклик економічній безпеці України.

1.3. Структура загроз економічній безпеці держави: сучасні тенденції та оцінювання впливу.

1.4. Запобігання та нейтралізація загроз економічній безпеці України.

1.1. Глобалізація як полісистемний, інтегрований та об'єктивний процес

Сьогодні вирішальною умовою функціонування національної економіки є глобалізація – об'єктивний і складний, але цілком не досліджений процес, щодо сутності якого, причин, рушійних сил, каталізаторів та інгібіторів, наслідків, переваг та обмежень дотепер немає єдності думок та позицій в науковій спільноті. Але глобалізація відбувається, як процес вона є безповоротною, її вплив на економічну систему будь-якої країни (і Україна не є винятком) є беззаперечним. Україна сьогодні бере активну участь у цьому процесі, іноді навіть вимушену. Очевидно, що під впливом глобалізації докорінно змінюватимуться економічна та фінансова системи в Україні, тому вивчення змісту та особливостей глобалізації, її виявів та форм впливу є конче необхідним.

У загальному розумінні поняття «глобалізація» (від лат. Globus – земна куля та англ. global – світовий, планетарний) тлумачиться з позицій процесного підходу – як всеосяжний процес всесвітньої економічної, політичної й культурної інтеграції та уніфікації. Поняття «глобалізація» сьогодні набуло такого поширення, а її вплив є настільки величезним, що М. Вотерс ще у 1995 р. надав йому статус категорії, змістом якої є »соціальний процес, у якому

стираються географічні межі соціальних і культурних систем, а населення дедалі більше усвідомлює зникнення цих меж».[1]

Вважається, що поняття «глобалізація» з'явилося в широкому науковому обігу в другій половині XX ст. після Другої світової війни. Проте, як стверджує Б. Ажнюк, вперше цей термін застосовано в науковій праці «На шляху до нової освіти» (1930 р.) для позначення цілісного уявлення накопиченого досвіду в освітній сфері.[2] Відоме використання поняття «глобалізація» у 1962 р. (канадський філософ і культуролог М. Маклуен, «Галактика Гутенберга») в описі долання засобами масової інформації просторових та часових бар'єрів, що дає людям можливість спілкуватися в небачених досі масштабах.[3]

Сьогодні першість уведення до наукового обороту поняття «глобалізація» остаточно не ідентифіковано. На думку одних дослідників, поняття «глобалізація» запроваджено Т. Левіттом (1983 р.) у статті «Глобалізація ринків».[4] Інші вважають, що концептуального значення поняттю «глобалізація» надали американський соціолог Дж. Маклін (1981 р.) (цит. за[5]) та британський вчений Р. Робертсон (1983 р.),[6] котрий чи не перший надав визначення змісту поняття globalization – процес динамічного впливу різних чинників міжнародного масштабу (наприклад, тісних економічних і політичних зв'язків, культурного та інформаційного обміну) на соціальну дійсність в окремих країнах. Визначення поняття «глобалізація», надане Р. Робертсоном, є універсальним, оскільки охоплює різні сфери: економічну, політичну, інформаційну та соціальну.[7]

До 70–80-х років минулого століття поняття «глобалізація» використовувалося час від часу в описі зростаючої взаємозалеж-

---

[1] Waters M. Globalization (Key Ideas) / M. Waters. – London: N. Y. : Routledge, 1995. 272 p.

[2] Ажнюк Б. Лінгвістичні аспекти глобалізації в Україні / Б. Ажнюк Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: матеріали наук. конф. 28–25 травня 2001 року. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. С. 144-150.

[3] Пономаренко О. І. Еволюція поглядів наукової спільноти на поняття «глобалізація» / О. І. Пономаренко Зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди., 2016. Вип. 44. С. 103–107.

[4] Levitt T. The Globalization of Markets / T. Levitt Harvard Business Review. 1983. № 61 (3). P. 92-102.

[5] Гэлбрейт Дж. К. Кризис глобализации / Дж. К. Гэлбрейт Проблемы теории и практики управления.1999. № 6. С. 32–36.

[6] Robertson R. The Relativization of Societies: Modern Religion and Globalization / R. Robertson Cults, Culture, and the Law: Perspectives on New Religious Movements / Ed. by Thomas Robbins, William C. Shepherd and James McBride. – Chicago: Scholars Press, 1985. P. 31-42.

[7] Робертсон Р. Дискурсы о глобализации: предварительные размышления / Р. Робертсон, Х. Хондкер Глобализация: контуры XXI века. Реф. сб. Ч. 1. – М. : РАН ИНИОН, 2004. С. 127–131.

ності економік країн світу в контексті інтернаціоналізації, що набувала поширення. І лише на межі 70–80-х років XX ст. поняття «глобалізація» почало широко застосовуватися як самостійне у поясненні наростаючої взаємозалежності світу (економічної, соціокультурної, політичної та ін.). Аж до кінця 80-х років поняття «глобалізація» розглядали в контексті інтернаціоналізації (такий розвиток продуктивних сил, успішне використання яких можливе лише у міжнародному масштабі).[8] Наприкінці XX ст. глобалізація вважалася одним із найважливіших в умовах сучасного світу процесом, причому такою мірою, що М. Вотерс із цього приводу наголосив, що глобалізація може стати ключовою ідеєю 90-х подібно тому, як основним поняттям 80-х був постмодернізм.[9]

Починаючи з 90-х років XX ст. поняття «глобалізація» наповнилося новим змістом, який сформували три основні тенденції, що безповоротно змінили сучасний світоустрій:

– стрімкий відрив на нових технологічних засадах західних економік від решти світу;

– розвал СРСР, що супроводжувався активною експансією західних цінностей на пострадянський простір;

– розвиток інформаційних технологій, які задають нові границі в глобалізованій світовій економіці.[10]

Незважаючи на широке використання поняття «глобалізація», визнання її вирішального впливу на переважну більшість процесів в економіці, політиці та суспільстві, остаточно зміст цього поняття не розкритий, тобто поняття «глобалізація» не має чіткого визначення. О. Кукарцев наголосив на парадоксі: хоча нікому не зрозуміло, чим є глобалізація, ніхто не сумнівається в її реальності. По суті, кожний автор вкладає в це поняття власний зміст, який коливається залежно від ідеологічних вподобань та дисциплінарної належності автора[11]. Тому, за Р. Робертсоном, спроба писати про глобалізацію має супроводжуватися аналізом подібності та

---

[8]Барановський О. І. Філософія безпеки: монографія:у 2 т. / О. І. Барановський. – К. : УБС НБУ, 2014. Т. 1. 831 с.

[9] Waters M. Globalization (Key Ideas) / M. Waters. – London: N. Y. : Routledge, 1995. 272 p.

[10] Трушин А. О. Стратегические аспекты модернизации предприятий в условиях глобализации / А. О. Трушин Вестник Российской экономической академии имени Г. В. Плеханова. 2010. № 2(32). С. 15–21.

[11] Кукарцев О. Дослідження і теоретизування глобалізації: до історії питання / О. Кукарцев Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Міжвідомч. наук.-техн. зб. Вип. 26. – Львів: НУ «Львівська політехніка», 2014. С. 27–31.

відмінності між дискурсами про неї,[12] тобто глобалізація має досліджуватись у певному епістемологічному контексті.

Попри відсутність загальноприйнятого тлумачення поняття «глобалізація», у наявних контекстах його розгляду достатньо чітко простежується використання процесного підходу, наприклад:

– глобалізація – це динамічний процес інтенсифікації етапу інтернаціоналізації, який демонструє зростаючу взаємозалежність країн завдяки збільшенню масштабу міжнародної торгівлі та розширенню її сфери, що охоплює обмін не лише товарами, а й послугами, капіталом, технологіями та фінансовими активами;[13]

– глобалізація – це розростання, поглиблення та прискорення глобальних взаємозв'язків, що регулюються соціально-економічними відносинами країн;[14]

– глобалізація – це перетворення певного явища на світове, планетарне, на таке, що стосується всієї Землі.[15]

Отже, більшість дослідників сходяться на думці, що глобалізація є процесом, постійно триває, розгалуженим, динамічним та надзвичайно впливовим, який, одного разу розпочавшись, не має завершення.

Глобалізація – багатоаспектне поняття, яке пояснює збільшення обсягів міжнародної діяльності, створення нових форм не лише економічних, а й міжнародних політичних та соціокультурних відносин, тобто виявляється не лише в економіці, а й у політиці та культурі. Її пояснення міститься в кількох найпоширеніших концепціях, описаних у низці наукових праць.[16]

Економічний контекст глобалізації є предметом низки теорій: диференціації ринків,[17] інтернаціоналізації,[18] периферійного капі-

---

[12] Робертсон Р. Дискурсы о глобализации: предварительные размышления / Р. Робертсон, Х. Хондкер Глобализация: контуры XXI века. Реф. сб. Ч. 1. – М. : РАН ИНИОН, 2004. С. 127–131.

[13] Сергеев Д. В. Глобализация и регионализация мировой экономики: Основные тенденции и перспективы : дис. на соиск. научн. степени канд. экон. наук : спец. 08.00.14 / Д. В. Сергеев. М., 2003. 161 с.

[14] Глобальные трансформации: политика, экономика и культура / Д. Хелд, Д. Гольдблатт и др.; пер. с англ. В. В. Сапова и др. Москва: Праксис, 2004. С. 34.

[15] Макуев Р. Х. Современная глобализация: вызовы и трансформации : [монография] / Р. Х. Макуев. – Орел: изд-во Орелского ун-та, 2006. 238 с.

[16] Булатова О. В. Розвиток глобальної економічної інтеграції: теоретичний аспект / О. В. Булатова Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечение иностранных инвестиций: региональный аспект: сборник научных трудов. – Донецк : ДонНУ, 2012. С. 235.

[17] Levitt T. The Globalization of Markets / T. Levitt Harvard Business Review. 1983. № 61 (3). P. 92–102.

[18] Ільчук П. Г. Проблеми формування та оцінювання маркетингових стратегій інтернаціоналізації українських підприємств : [монографія] / П. Г. Ільчук. – Львів : Новий Світ, 2015. 464 с.

талізму,[19] глобальної економіки,[20] неоліберальної теорії[21] та теорії фінансової глобалізації.[22]

Актуалізацію поняття «глобалізація» в економіці пов'язують з ім'ям професора Гарвардської школи бізнесу Т. Левітта, автора відомої наукової статті «Глобалізація ринків» (у 1983 р.).[23] Теорія диференціації ринків Т. Левітта є першою спробою сформувати системне уявлення про явище глобалізації в економіці, пояснити причини його виникнення та надати принципи розвитку. Положення теорії диференціації ринків Т. Левітта надалі набули розвитку в інших концепціях глобалізації.

Т. Левітт розглянув глобалізацію насамперед у контексті ринкового механізму, головним елементом якого є глобальні корпорації, що діють за глобально зорієнтованими стратегіями, панують на глобальних ринках нової форми підприємств – глобальних корпорацій (фірм), котрі виробляють стандартизовану продукцію у величезному масштабі. Глобальні корпорації сприяють формуванню глобальних ринків, які прийшли на зміну багатьом спеціалізованим або національним ринкам. Саме глобальні корпорації створюють механізм формування глобальних ринків, безпосередньо ним користуються, визначають напрями розвитку міжнародних економічних відносин у цілому й вирішальною мірою уніфікують потреби та вподобання споживачів.[24] Глобальні корпорації є конкурентоспроможними на глобальних ринках за рахунок перемоги в ціновій конкуренції, що дає їм можливість забезпечити стандартизацію продукції та послуг.

Положення теорії диференціації ринків активно використовуються в маркетинговій діяльності, у якій цілком підтвердилося висловлене Т. Левіттом припущення про найтісніший взаємозв'язок зменшення ціни, підвищення якості та надійності продукції, розумного піклування про клієнтів, з одного боку, і неминучості

---

[19] Дергачев В. А. Глобальная геоэкономика (трансформация мирового экономического пространства) : [монография]. – Одесса: ИПРЭЭИ НАНУ, 2003. 238 с.

[20] О классификации теорий мировой экономики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.jourclub.ru/17/42/

[21] Дергачев В. А. Глобальная геоэкономика (трансформация мирового экономического пространства) : [монография]. – Одесса: ИПРЭЭИ НАНУ, 2003. 238 с.

[22] Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture / R. Robertson. – SAGE, 1992. 211 p.

[23] Levitt T. The Globalization of Markets / T. Levitt Harvard Business Review. 1983. № 61 (3). P. 92.

[24] Там само.

переходу до всесвітньо стандартизованих продуктів (звичайно, з урахуванням регіональних, етнічних та інституційних відмінностей ринків). За Т. Левіттом, у діяльності глобальних корпорацій важливе лише те, що вони виробляють і як просувають це на ринку. Все інше є допоміжними заходами.[25] Якщо скористатися висловом П. Друкера, метою бізнесу глобальних корпорацій є отримання та створення/збереження клієнтів.[26]

Процес диференціації ринків сьогодні охоплює не лише глобальні корпорації, його учасниками стають держави та регіони, що має низку негативних наслідків. Так, відомі економісти наголошують, що домінування глобальних виробничо-збутових ланцюжків у міжнародному виробництві й торгівлі спонукає уряди країн, які розвиваються, надавати транснаціональним компаніям (ТНК) податкові та інші пільги для залучення іноземних інвестицій і отримання доступу до глобальних ринків.[27] Водночас між цими країнами розпочинається запекла боротьба до повного розорення конкурента, що втілюється в надання іноземним інвесторам дедалі більших податкових стимулів. Проте, останні не відіграють визначальної ролі під час вибору ТНК місця розміщення свого виробництва. У результаті уряди, як правило, просто втрачають значні податкові надходження.

Тому в концепції «зіткнення цивілізацій» С. Хоффман наголошував, що результат економічної глобалізації, рушієм якої є бізнес в торговельній, фінансовій та інформаційній сферах, становить безпрецедентна нерівність між державами й загострення проблеми глобальної конкурентоспроможності[28]. На думку В. Л. Іноземцева, вигоди від глобалізації отримують переважно розвинуті країни: у середині 90-х років XX ст. 20% населення Землі в найбільш процвітаючих країнах привласнювали в 61 раз більше багатств, ніж найбідніші 20% населення (82,7% до 1,4%).[29]

---

[25] Levitt T. The Globalization of Markets / T. Levitt Harvard Business Review. 1983. № 61 (3). P. 99.

[26] Друкер П. Эффективное управление / П. Друкер; [пер. с англ.]. – М. : Астрель, 2004. 284 с.

[27] Буайе Р. Теория регуляции: Критический анализ / Р. Буайе; пер. с франц. Н. Б. Кузнецова. Серия «Современная экономическая мысль». – М. : Изд-во РГГУ, 1997. 362 с.

[28] HoffmannS. Clashof Globalizations.[Електронний ресурс].– Режим доступу : http: //www.cfr.org/publication/4763/clash_of_globalizations.htm

[29] Иноземцев В. Л. Глобальный конфликт XXI ст. Размышления об истоках и перспективах межцивилизационных противоречий / В. Л. Иноземцев, Е. С. Кузнецова– Полис. Политическиеисследования. 2001.№ 6. С. 131–139.

Подальший розвиток теорія диференціації ринків Т. Левітта набула в низці концепцій, серед яких слід згадати концепцію (модель) тріади К. Омае,[30] де глобалізацію економіки розглянуто в контексті регіональних економік. Найважливішими регіональними економіками К. Омае назвав ринки США, Японії і Європи (звідси – тріада), які дедалі більше стають однорідними внаслідок вирівнювання купівельної спроможності. К. Омае, по суті, уточнив поняття «глобальна корпорація» Т. Левітта, увівши поняття «багатонаціональна компанія», мотивуючи це глобалізацією продуктів і ринків, швидким технічним прогресом і неопротекціонізмом.

К. Омае розглядав ТНК, що має невелику штаб-квартиру, розташовану найзручніше для зв'язку з регіональними центрами (Токіо, Нью-Йорком і Франкфуртом-на-Майні). У країнах тріади ТНК спеціалізуються переважно на високотехнологічній продукції, виробництво якої вирішальною мірою залежить від розроблення новітніх технологій та його швидкості. Одночасно інновації стають все більш капіталомісткими та ризикованішими, а час утримання технологічної монополії постійно скорочується. Як зазначає Омае, ці обставини зумовлюють наполегливу необхідність інтеграції та кооперації, що дає змогу швидше та повніше використовувати ринковий потенціал ТНК тріади. І тут утворюється замкнене коло: партнерами по інтеграції та кооперації в розробленні інновацій та їхній комерціалізації зазвичай стають фірми, які, знову-таки, базуються на території тріади. Таким чином, ТНК використовують модель «пульверизатора», яка дає можливість у дуже стислі строки (один-два роки) вивести нову продукцію на всі основні ринки.

Попри наявність багатьох концепцій, що пояснюють глобалізацію в соціальній філософії, соціології, економіці, політичній науці, культурології, є й теорії, які заперечують наявність глобалізації. Так, Р. Буайє в теорії регуляції намагався довести, що явища, які спостерігалися у світовій економіці наприкінці XX ст., не можна описати за допомогою поняття «єдинопланетарність». Р. Буайє вважав, що глобалізації немає, а є лише «заплутаний порядок».[31] М. Весес не вважав глобалізацію новим явищем. На його думку, те,

---

[30] Ohmae K. Triad Power. The Coming Shape of Global Competition / K. Ohmae. – New York : Free Press, 1985. 345 p.

[31] Буайе Р. Теория регуляции: Критический анализ / Р. Буайе; пер. с франц. Н. Б. Кузнецова. Серия «Современная экономическая мысль». – М. : Изд-во РГГУ, 1997. 362 с.

що називають глобалізацією, насправді є ускладненням світу, яке відбувається постійно.[32] Проте, такі думки щодо глобалізації нечисленні. До того ж, вони допомагають подивитися на процес глобалізації в іншому аспекті, що збільшує обсяг дослідження і підвищує рівень його критичності.

1.2. Фінансова глобалізація – головний зовнішній виклик економічній безпеці України

Розпочавшись на товарних ринках у середині XX ст., глобалізація дуже швидко охопила й фінансову сферу (фінансова глобалізація), в якій відповідні ринки об'єдналися в єдину світову фінансову систему, що, на думку Ж. Атталі, висловлено в книзі «Лінія горизонту» (1991 р.), знаменує настання третьої ери – «ери грошей».[33] Дуже близькою до цієї думки є позиція Дж. Сороса, котрий вважає, що фінансовий капітал уже міцно зайняв провідні позиції на світовому ринку, а могутності міжнародних фінансових ринків не може не лише протидіяти, а й протистояти жодна держава світу, причому не лише в економіці, а й у політиці.[34]

Ознаки фінансової глобалізації яскраво почали виявлятися в 70-ті роки минулого століття у вигляді:

– різкого зростання обсягу міжнародної ліквідності;[35]

– незбалансованості поточних платежів через скасування золотодевізного стандарту й фіксованих валютних курсів: Ямайська валютна система, яка базується на вільній конвертації валют (1971–1978 рр.), замінила Бреттон-Вудську систему (1944 р.);[36]

– накопичення «нафтодоларів» унаслідок багатократного збільшення цін на нафту;[37]

---

[32] Veseth M. Selling Globalization. The Myth of the Global Economy / M. Veseth. – L.: Lynne Rienner Pub, 1998. 215 p.

[33] Attali J. Millennium: winners and losers in the coming world order / J. Attali – New York : Random House, 1991. 132 c.

[34] Трушин А. О. Стратегические аспекты модернизации предприятий в условиях глобализации / А. О Трушин Вестник Российской экономической академии имени Г. В. Плеханова. 2010. № 2(32). С. 15–21.

[35] Финансовая глобализация: возникновение, формы, особенности глобального финансового рынка. Направления развития финансовой глобализации[Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eumtp.ru/?p=1179

[36] Патика Н. І. Міжнародні валютно-кредитні відносини :[навч. посібн.] / Н. І. Патика. – К. : Знання, 2012. 566 с.

[37] Проблема поводження нафтодоларів в міжнародних відносинах. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://um.co.ua/7/7-11/7-112512.html

– значного розширення банківського кредитування та емісії цінних паперів;[38]

– формування інвесторами портфелів фінансових активів не однієї, а кількох країн;[39]

– прискореного утворення наднаціональних ринків капіталу, валюти, цінних паперів.[40]

Фінансова глобалізація є невід'ємною складовою процесу глобалізації, її підпроцесом. Причому, будучи за формою підпроцесом, за реальним впливом фінансова глобалізація з часом почала визначати глобалізацію не лише на товарних ринках, у суспільних відносинах тощо, а й у цілому. Останнім часом спостерігається відчутна тенденція перевищення темпів фінансової глобалізації над темпами економічної, соціальної, культурної глобалізації. Можна припустити, що відставання темпів економічної, соціальної глобалізації певною мірою зумовлено спротивом їй національних економік, міжнародних громадських організацій, національних товарних ринків, тоді як фінансова глобалізація такого опору не відчуває.

Ознаки фінансової глобалізації такі:

– вільне переливання міжнародних фінансів між країнами й регіонами світової економіки (саме свобода переливання постає запорукою його ефективності);

– формування та функціонування глобального (світового) фінансового ринку;

– утворення системи наднаціонального регулювання міжнародних фінансів;

– реалізація фінансової стратегії глобальних компаній, транснаціональних корпорацій і банків світового масштабу;[41]

– узгодження правил регулювання і послаблення бар'єрів, що має забезпечити вільне переміщення капіталів і дати можливість усім фірмам конкурувати на всіх ринках;[42]

---

[38] Финансовая глобализация: возникновение, формы, особенности глобального финансового рынка. Направления развития финансовой глобализации [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eumtp.ru/?p=1179

[39] Возникновение финансовой глобализации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://life-prog.ru/1_63276_vozniknovenie-finansovoy-globalizatsii.html

[40] Бузгалин А. В., Колганов И. А. Глобальный капитал. Москва: Эдиториал, 2007. С. 256.

[41] Шамшидинова Р. А. Формы проявления финансовой глобализации / Р. А. Шамшидинова Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. 2008. № 4. С. 90–92.

[42] Концепции глобализации в современной историографии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.socio-24.ru/s24s-745-1.html.

Які глобалізація загалом, фінансова глобалізація розглядається в межах процесного підходу, тобто як динамічний складний процес, що має розгалужену мережу підпроцесів: наднаціональне регулювання міжнародних фінансів; функціонування єдиного фінансового ринку за прийнятими правилами, принципами, технологіями та механізмами; ухвалення рішень щодо концентрації та розподілу фінансових ресурсів у світовій економіці у єдиному центрі; створення єдиного світового фінансового простору, в якому акумульовано сукупність міжнародних фінансових відносин та національних фінансових ринків; розвиток інформаційних технологій; диверсифікація, розширення та інтеграція міжнародних фінансових ринків; вільний рух капіталів до економіки країн світу, підвищення ефективності вкладень; стандартизація процесів управління вкладеннями всіх учасників єдиного фінансового ринку; уніфікація підходів в управлінні макроекономікою, зокрема щодо антимонопольної діяльності, аграрного сектору та податкової системи. Причому складність процесу фінансової глобалізації зумовлена не лише наявністю великої кількості субпроцесів, їхньою масштабністю та глибиною наслідків, а й спільними наслідками цих субпроцесів, щодо яких спостерігається синергетичний ефект.

Вплив фінансової глобалізації на фінансову та бюджетну системи країни, її бюджетну безпеку очевидний. Але дослідження її впливу на бюджетну безпеку держави неможливе без розуміння сутності, особливостей, об'єктів та суб'єктів, результату (або результатів), характеристик і властивостей фінансової глобалізації. Для такого опису потрібна дескриптивна модель, основою якої є комплементарний (тут у вихідному контексті – у взаємній відповідності складових опису або їхніх фрагментів, що забезпечує утворення зв'язків між ними) опис фінансової глобалізації, що демонструє її полісистемність. Полісистемний підхід значною мірою полегшує вивчення різноманітних процесів, які через їхню складність можна дослідити лише шляхом розчленування на менш складні елементи й докладного аналізу. Саме полісистемний підхід покладено в основу розробленої дескриптивної моделі фінансової глобалізації.

У контексті дослідження складного багатокомпонентного характеру цього поняття наведено елементи дескриптивної моделі

фінансової глобалізації на рис. 1.1. Особливу увагу приділено тим елементам дескриптивної моделі, які визнано важливими в дослідженні фінансової глобалізації як вирішальної умови бюджетної безпеки країни.

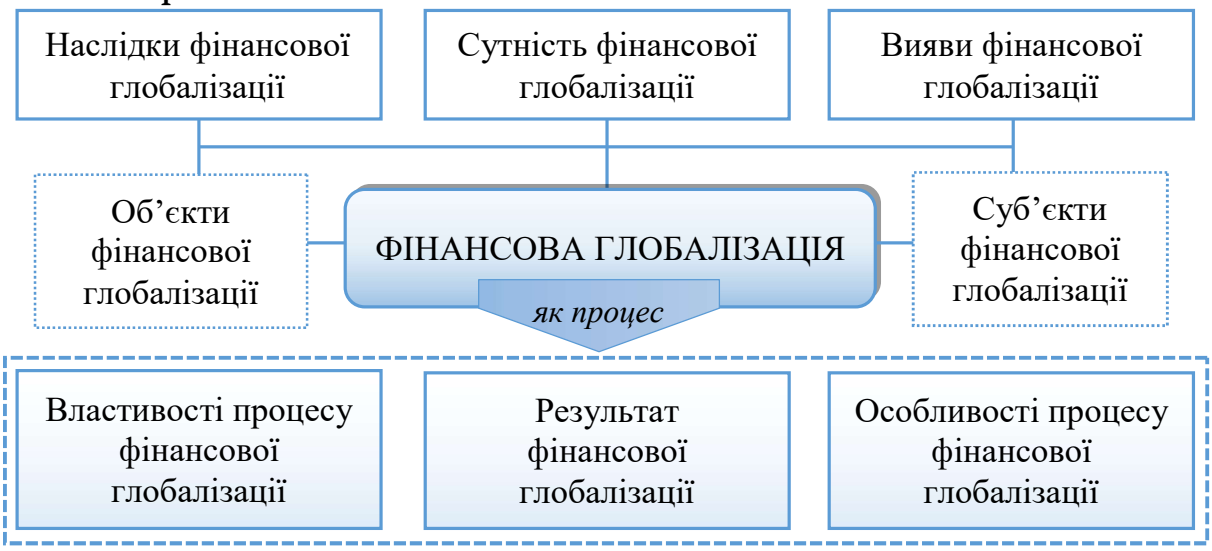

Рис. 1.1. Фінансова глобалізація: опис із позиції процесного підходу

Джерело: розроблено авторами

Для дескриптивної моделі фінансової глобалізації з позицій процесного підходу необхідна відповідна методична база. До такої бази включено методи змістового, організаційного та технологічного підходів:[43]

– методи змістового підходу (цільовий, функціональний, методологічний, принциповий, економічний, правовий, соціальний) дають змогу розглянути досліджуваний процес із позиції потреб, на задоволення яких спрямований процес, причин, що зумовили ці потреби, а також із погляду співвідношення цілей процесу, методів, засобів і принципів, які застосовуються для їхнього досягнення;

– методи організаційного підходу дозволяють вивчити етапи й функції процесу з метою їхнього хронологічного та структурного впорядкування. Так, структурний метод дає змогу виокремити та описати діяльність учасників процесу, надати їм характеристику та показати їхній взаємозв'язок і розподіл компетенцій;

[43] Бюджетна безпека України: сутність, загрози та шляхи забезпечення /монографія / С. В. Онищенко. – К. : Знання України, 2017. С. 82–83.

– субпідходи технологічного підходу (інформаційний та процедурний) дають можливість дослідити й описати потоки інформації, сукупність етапів її збирання, оброблення та передавання інформації, що супроводжує процес фінансової глобалізації, та її процедури, стандарти і технології.

Звичайно, не всі з названих методів використано в дескриптивній моделі фінансової глобалізації, але основні з них застосовуються в ідентифікації та аналізі елементів фінансової глобалізації, яка розглядається з позицій процесного підходу.

Незважаючи на велику кількість наукових праць із проблематики фінансової глобалізації, надати вичерпне визначення змісту цього процесу вкрай складно через, по-перше, відсутність єдності думок стосовно змісту поняття, а по-друге, невпорядкованість співвідношення низки понять досліджуваного предметного поля (наприклад, «фінансова глобалізація», «фінансова інтеграція», «інтернаціоналізація» тощо). Їх співвідношення має допомогти встановити, що з них є каузальною основою ланцюжка цих понять, а що – результатом. В одних публікаціях трапляється твердження, що фінансова глобалізація є наслідком і складовою економічної інтеграції, найвищою стадією інтернаціоналізації діяльності фінансових ринків в усіх її формах з метою забезпечення потреб розвитку валютно-фінансових відносин.[44] В інших наукових працях поняття «інтернаціоналізація» та «глобалізація» розділяються. У такому разі інтернаціоналізація визначається як ситуація, коли обсяги зовнішньоекономічних угод зростають у світовому масштабі, а глобалізацію тлумачать як процес, за якого кожна національна економіка, у тому числі її фінансовий ринок, рухається до створення єдиного світового ринку.[45] Зустрічається навіть синонімізація понять «фінансова інтеграція» і «фінансова глобалізація».[46]

Саме тому фінансова глобалізація найчастіше визначається в найзагальнішому вигляді – як об'єднання фінансових ринків різ-

---

[44] Финансовая глобализация: возникновение, формы, особенности глобального финансового рынка. Направления развития финансовой глобализации [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eumtp.ru/?p=1179

[45] Головнин М. Финансовая глобализация и ограничения национальной денежно-кредитной политики [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://institutiones.com/general/639-finansovaya-globalizaciya.html

[46] Соколова М. А. Влияние процессов финансовой глобализации на национальную экономику / Соколова М. А., Тишина В. Н. – Молодой ученый. 2015.№ 6. С. 465–469.

них країн у єдиний фінансовий ринок, що функціонує за єдиними правилами, принципами, технологіями та механізмами. Але поява єдиного фінансового ринку, який функціонує за єдиними стандартами, є, радше, результатом глобалізації. Проте фінансову глобалізацію не можна зводити лише до об'єднання національних фінансових ринків у світовий ринок. Її сутність значно глибша.

Якщо скористатися методом наукової експансії, то фінансову глобалізацію за аналогією з положеннями теорії диференціації ринків Т. Левітта[47] також можна розглядати в контексті ринкового механізму, головним елементом якого є міжнародні фінансові інституції, котрі панують на глобальному фінансовому ринку.

Міжнародні фінансові інституції створили новий механізм ухвалення рішень щодо концентрації та розподілу фінансових ресурсів у світовій економіці, дія якого базується на складних потоках інформації, котрі утворюються на принципово нових засадах, передбачає новий склад учасників з абсолютно новими компетенція ми,[48] а також перетворили сукупність міжнародних фінансових відносин та національних фінансових ринків у єдиний світовий фінансовий простір.[49]

Як і в кожного процесу, у фінансовій глобалізації є результат, об'єкти і суб'єкти. Саме наявність цих складових фінансової глобалізації зумовлює її полісистемність як процесу.

Об'єктами фінансової глобалізації є:

– міжнародний (світовий) фінансовий ринок у цілому;
– ринок електронних фінансових послуг;
– суб'єкти міжнародного (світового) фінансового ринку (глобальні компанії, транснаціональні корпорації, банки світового масштабу, центральні (національні) банки країн, міжнародні фінансові організації);
– фінансові інструменти, що виникли (і виникають) в обігу об'єктів купівлі-продажу на світових фінансових ринках;
– всесвітні інформаційні системи;
– всесвітні платіжні системи.[50]

---

[47] Levitt T. The Globalization of Markets / T. Levitt Harvard Business Review. 1983. № 61 (3). P. 92–102.

[48] Концепции глобализации в современной историографии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.socio-24.ru/s24s-745-1.html.

[49] Примостка Л. О. Фінансова глобалізація: сутність, форми прояву, наслідки / Л. О. Примостка, О. О. Чуб Фінанси, облік і аудит.2011. № 18. С. 172–182.

[50] Бюджетна безпека України: сутність, загрози та шляхи забезпечення /монографія / С. В. Онищенко. – К. : Знання України, 2017. С. 82–83.

Розмаїття об'єктів фінансової глобалізації зумовило виникнення та активну дію різноманітних суб'єктів фінансової глобалізації – міжнародних інституцій (міжнародні регіональні валютно-кредитні й фінансові організації), створених на засадах міждержавних відносин, що призначені для забезпечення функціонування світової фінансової системи, мають регулювати міжнародні економічні (у тому числі валютно-кредитні та фінансові) відносини об'єктів фінансової глобалізації та процеси, які відбуваються на глобальному (світовому) фінансовому ринку за участю цих об'єктів. Саме суб'єкти фінансової глобалізації у вигляді міжнародних інституцій об'єктивують процеси, що відбуваються у світовій фінансовій системі і на світовому фінансовому ринку, спрямовують їх за визначеними векторами й орієнтирами в інтересах головних учасників цього ринку.

Діяльність суб'єктів фінансової глобалізації та дія створених ними механізмів регулювання фінансових потоків на глобальному фінансовому ринку можуть як створювати загрози економічній безпеці України, так і усувати їх або пом'якшувати їхні наслідки. Тобто фінансову глобалізацію в широкому розумінні можна розглядати і як загрозу економічній безпеці України, так і як комплексний спосіб захисту від інших загроз.

Саме тому в дескриптивній моделі фінансової глобалізації основну увагу приділено її суб'єктам, сутності їхньої діяльності та її впливу на процеси, що відбуваються у світовій фінансовій системі. Така концентрація уваги актуальна, оскільки діяльність суб'єктів фінансової глобалізації безпосередньо стосується України, справляє величезний вплив на стан фінансової системи держави та її бюджетну безпеку.

Логічним результатом фінансової глобалізації, яка нині перетворилася на головну рушійну силу розвитку світової економіки, є світова фінансова система (Global financial system, GFS), зміст якої найбільш повно та системно розкривається через систему міжнародних фінансових інституцій, що діють у глобальному масштабі (або міжнародну фінансову інфраструктуру).

Світова фінансова система охоплює три типи фінансових ринків: фондовий, валютний та товарно-сировинний. Світова фінансова сис-

тема надзвичайно монополізована. У ряді її сегментів на 10 найбільших об'єднань припадає більше половини мобілізованих коштів.[51]

Для світової фінансової системи характерна поліцентричність – у ній вирізняються кілька фінансових центрів: Нью-Йорк і Чикаго в Америці, Лондон, Цюрих, Франкфурт, Париж, Амстердам у Європі, Гонконг, Токіо, Багамські й Кайманові острови, Сінгапур, Бахрейн в Азії. Зміцнення зв'язків між цими центрами забезпечує присутність міжнародних фінансових установ практично в усіх країнах цих регіонів і швидкий розвиток фінансових інновацій. Напередодні глобальної фінансової кризи, за оцінками МВФ, у процес фінансової глобалізації були повністю інтегровані фінансові ринки країн розвинутих економік і до 30–50% національних фінансових ринків країн, що розвиваються.[52]

Інституційно-організаційну структуру світового фінансового ринку утворює сукупність міжнародних інституцій глобального фінансового ринку, яка за складом, структурою, інструментами та ефективністю їхнього використання постійно зазнає змін різного масштабу, глибини, інтенсивності й наслідків.

Мабуть, міжнародна фінансова інфраструктура є головним результатом фінансової глобалізації. Щодо цієї інфраструктури спостерігається дуже цікава метаморфоза: будучи спочатку результатом фінансової глобалізації, з плином часу міжнародна фінансова інфраструктура перетворилася на її комплексного суб'єкта з величезними повноваженнями, який вже визначає вектори процесу фінансової глобалізації та його розвитку не лише єдиного (глобального) фінансового ринку, а й національних ринків.

Перші міжнародні інституції глобального фінансового ринку виникли ще в першій третині XX ст. (Міжнародний страховий комітет, Міжнародне бюро з фондових бірж, Банк міжнародних розрахунків – БМР). Коло питань цих організацій було дуже обмеженим, вплив на світову економіку – слабким, а ефективність діяльності – незначною, що, на думку, О. В. Єгорова, зумовлено відсутністю на той час у численних країн-учасниць єдиних інтересів, настільки

---

[51] Павленко І. І. Міжнародна торгівля та інвестиції : [навч. посіб.] / І. І. Павленко, О. В. Варяниченко, Н. А. Навроцька. – К. : ЦУЛ, 2012. 256 с.

[52] Мамотенко Д. Ю. Глобалізація міжнародних фінансових ринків / Д. Ю. Мамотенко Гуманітарний вісник ЗДІА. 2009. Вип. 39. С. 229–237.

значущих, що для їхнього задоволення вони готові віддати частину суверенітету.[53]

Міжнародна фінансова інфраструктура у вигляді, наближеному до сучасного стану, почала формуватися лише в середині XX століття, після Другої світової війни (зокрема, йдеться про Міжнародний валютний фонд – МВФ, Міжнародний банк реконструкції і розвитку – МБРР). У цій частині дескриптивної моделі не лише надано стислу характеристику найвідоміших суб'єктів фінансової глобалізації, а й ураховано участь України у фінансовій глобалізації та зміни, що відбуваються в діяльності міжнародних фінансових інституцій.

Міжнародні фінансові інституції, що в сукупності утворюють міжнародну фінансову інфраструктуру, численні та різноманітні. За загальної схожості змісту діяльності міжнародні фінансові інституції різняться за умовами членства в них, компетенцією, учасниками та повноваженнями. Найвідоміші суб'єкти фінансової глобалізації наведено на рис. 1.2.

Міжнародний валютний фонд (МВФ) (англ. International Monetary Fund, IMF) (офіційна дата створення 27 грудня 1945 р., початок діяльності припадає на 1947 р.) є міжнародною валютно-кредитною організацією зі штаб-квартирою у Вашингтоні (США) і статусом спеціалізованої установи ООН. МВФ надає коротко- та середньострокові кредити в іноземній валюті для вирівнювання платіжних балансів, сприяє валютній співпраці шляхом установлення норм регулювання валютних курсів і контролю за їхнім дотриманням, а також багатосторонньої системи платежів і усунення валютних обмежень.[54]

Міжнародний валютний фонд (МВФ) (англ. International Monetary Fund, IMF) (офіційна дата створення 27 грудня 1945 р., початок діяльності припадає на 1947 р.) є міжнародною валютно-кредитною організацією зі штаб-квартирою у Вашингтоні (США) і статусом спеціалізованої установи ООН. МВФ надає коротко- та середньострокові кредити в іноземній валюті для вирівнювання платіжних балансів, сприяє валютній співпраці шляхом установ-

[53] Егоров А. В. Международная финансовая инфраструктура / А. В. Егоров. – М. : Линор, 2009. 136 с.

[54] Глосарій (Міжнародні організації) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://epi.cc.ua/glossariy-mejdunarodnyie-organizatsii-22533.html

лення норм регулювання валютних курсів і контролю за їхнім дотриманням, а також багатосторонньої системи платежів і усунення валютних обмежень.[55]

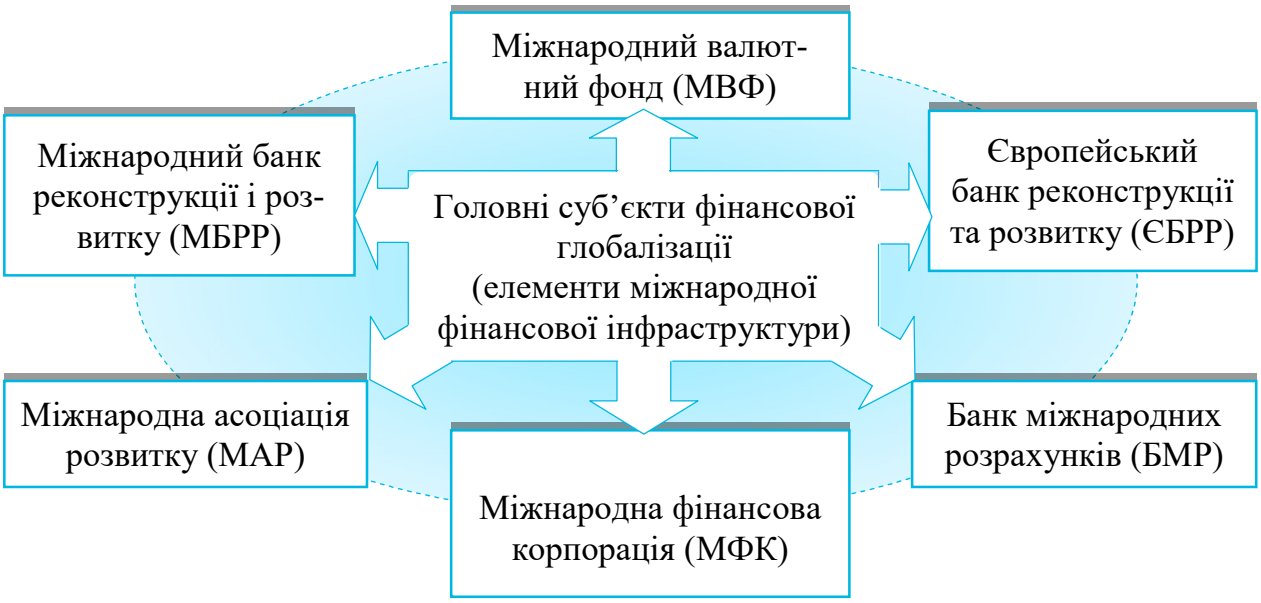

Рис. 1.2. Головні суб'єкти фінансової глобалізації

Джерело: [56]

МВФ є чи не найвідомішою міжнародною інституцією світового фінансового ринку. Основні цілі та напрями діяльності МВФ докладно описані на офіційному сайті МВФ[57] та у спеціальній літературі.[58]

Міжнародний валютний фонд розпоряджається величезними фінансовими ресурсами (понад 215 млрд. дол. США), які надходять від країн-учасниць (191 країна).

Внесок країн-учасниць пропорційний їхньому економічному потенціалу. Фінансові операції Фонду, що здійснюються лише з офіційними органами країн-учасниць (казначействами, центральними банками, валютними стабілізаційними фондами), поділяються на два види:

– угода (transaction): надання валютних коштів країнам з ресурсів Фонду;

---

[55] Глосарій (Міжнародні організації) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://epi.cc.ua/glossariy-mejdunarodnyie-organizatsii-22533.html

[56] Онищенко С. В. Фінансова глобалізація як складний інтегрований об'єктивний процес Всеукраїнська науково-практична конференція «Трансформація національної моделі фінансово-кредитних відносин: виклики глобалізації та регіональні аспекти» (23 листопада 2016 р.) – Ужгород : УНУ, 2016. С. 54–56.

[57] Офіційний сайт МВФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.imf.org.

[58] Егоров А. В. Международная финансовая инфраструктура / А. В. Егоров. – М. : Линор, 2009. С. 47.

– операція (operation):надання посередницьких фінансових і технічних послуг за рахунок запозичених коштів.[59]

Протягом тривалої діяльності в МВФ сформовано достатню кількість кредитних механізмів, які різняться за метою та умовами дії, частотою використання, користувачами тощо. Будь-який механізм МВФ діє в межах встановленого ліміту, який обмежує суму кредитів відповідно до квоти країни у Фонді. Допуск країн до фінансових ресурсів у межах відповідних лімітів визначається в кожному конкретному випадку залежно від конкретних обставин.[60]

У табл. 1.1 наведено кредитні механізми, які є типовими і найчастіше використовуються в МВФ.

Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР) створений у 1945 р. через укладення 28-и країнами Угоди в Бреттон-Вудсі для надання допомоги європейським державам у відтворенні економіки після Другої світової війни. МБРР є спеціалізованою установою ООН, міждержавним інвестиційним інститутом, основною кредитною установою Світового банку. До його складу входить 180 держав, що є членами МВФ.[61] МБРР є координатором політики економічної допомоги промислово розвинутих країн країнам, що розвиваються, із середнім рівнем доходів на душу населення.[62] Найбіднішим країнам МБРР може надати безвідсотковий кредит. Усі позики банку мають бути повернені. Джерелами ресурсів банку крім акціонерного капіталу є розміщення облігаційних позик, переважно, на ринку США, і кошти, отримані від продажу облігацій. Позики МБРР надаються, як правило, на 15–20 років з відстроченням платежів за основною сумою позики від трьох до п'яти років, під гарантії урядів країн-членів, під відсоткову ставку, що змінюється кожні 6 місяців.[63]

---

[59] Мокій А. І. Міжнародні організації : [навч. посібн.] / А. І. Мокій, Т. П. Яхно, І. Г. Бабець. – К. : ЦУЛ, 2011. 280 с.

[60] Там само, с. 102.

[61] Шреплер Х.-А. Международные экономические организации. Справочник / Х.-А. Шреплер; сост.: С. А. Тюпаев, И. Н. Фомичева. – М. : Международные отношения, 1999. 454 с.

[62] Офіційний сайт ЄБРР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ebrd.com/ru/home.html

[63] Глосарій (Міжнародні організації) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://epi.cc.ua/glossariy-mejdunarodnyie-organizatsii-22533.html

Таблиця 1.1

Кредитні механізми, які використовує МВФ

Кредитні механізми	***Принципова дія механізмів***
1	***2***
Звичайні (механізм резервних часток, механізм кредитних часток, кредити, механізм розширеного фінансування, механізм додаткового фінансування)	Механізм резервних часток передбачає автоматичне отримання (за першою вимогою) країною коштів у МВФ у межах її резервної позиції (резервна частка та кредитна позиція). Для купівлі таких коштів не потрібна попередня згода Фонду. Використання резервної позиції розглядається не як кредитна операція, а як вилучення країною іноземної валюти, що внесена нею до Фонду в рахунок підписки. Комісійні та відсоткові платежі не сплачуються, повернення отриманих валютних ресурсів не вимагається
	Механізм кредитних часток (діє з 1952 р.) є основним. Кошти в іноземній валюті, які становлять 100% величини квоти, що можуть бути придбані країною-учасницею понад величину резервної частки, поділяються на чотири кредитні частки (транші). Країна, яка витрачає свої кредитні частки у Фонді, може використати повністю або частково також резервну частку чи зберегти її. Гранична величина іноземної валюти, яку країна може придбати у МВФ у результаті повного використання резервної та кредитної часток, складає 125% розміру її квоти[64]
	Угоди про резервні кредити або угоди «стенд-бай» (як і угоди про розширені кредити) передбачають отримання країною гарантії, що вона зможе автоматично одержувати іноземну валюту від МВФ в обмін на національну валюту у визначеній сумі в будь-який час упродовж терміну дії угоди за умови дотримання країною вимог, передбачених угодою

[64] Мокій А. І. Міжнародні організації : [навч. посібн.] / А. І. Мокій, Т. П. Яхно, І. Г. Бабець. – К. : ЦУЛ, 2011. 280 с.

Продовження табл. 1.1

1	*2*
Спеціальні компенсаційні (механізм компенсаційного фінансування, механізм фінансування у випадку непередбачених обставин, механізм фінансування системних перетворень, механізм фінансування буферних запасів	Механізм розширеного фінансування доповнює механізми резервних і кредитних часток і передбачає кредитування на основі середньострокових програм розширеного фінансування на період до трьох років з метою подолання труднощів із платіжним балансом через макроекономічні проблеми у сфері виробництва, торгівлі, ціноутворення, які перешкоджають реалізації політики. Повернення використаних валютних коштів здійснюється дванадцятьма рівними внесками протягом терміну від 4,5 до 10 років з дня кожної купівлі валюти
	Механізм додаткового фінансування (діє з 1977 р.) надає змогу використовувати позикові ресурсів для додаткового фінансування, що надається країнам із хронічним дефіцитом платіжного балансу і вичерпаними лімітами одержання звичайних кредитів за рахунок звичайних позикових ресурсів. Додаткове фінансування здійснюється у вигляді резервних кредитів, що передбачають використання верхніх кредитних часток, або розширених кредитів. Ці кредити видаються на умовах, близьких до ринкових; їхня тривалість перевищує 12 місяців, а інколи досягала трьох років
	Механізми компенсаційного фінансування та фінансування у випадку непередбачених обставин застосовується для компенсації втрат від експортної виручки, покриття витрат на послуги, відшкодування збитків, пов'язаних зі зростанням цін на імпортоване зерно (збитки мають тимчасовий характер, викликані зовнішніми обставинами, що не залежать від країни). До переліку послуг, що підлягають компенсаційному фінансуванню, належать надходження від експлуатації нафтопроводів; плата за транзит суден через канали; доходи від судноплавства; транспортні перевезення; будівництво; страхування

Продовження табл. 1.1

1	2
	Механізм фінансування системних перетворень (діє з 1993 р.) дає змогу отримати кошти з Фонду системної трансформації. Є тимчасовим механізмом, метою дії якого є надання державам-учасницям фінансової допомоги для врегулювання проблем платіжного балансу, пов'язаних із переходом від торгівлі, що ґрунтується на неринкових засадах, до багатосторонньої торгівлі на ринкових умовах Механізм фінансування буферних запасів (діє з 1969 р.) дає можливість отримати кошти з Фонду буферних запасів з метою отримання допомоги країнам-учасницям у фінансуванні ними своєї участі у створенні міжнародних буферних запасів сировинних товарів відповідно до товарних угод у тих випадках, коли країна зазнає труднощів із платіжними балансами через несприятливу кон'юнктуру на світових товарних ринках. Кредити видаються на термін до 3–5 років у розмірі, еквівалентному 45% величини квоти, на створення буферних запасів олова, какао, каучуку, цукру
Механізм надзвичайної допомоги	Діє у формі закупівель товарів з метою надання допомоги країнам-учасницям у розв'язанні проблем платіжного балансу у випадку непередбачених стихійних лих
Механізми допомоги країнам з низьким рівнем доходів.	Передбачає надання фінансових ресурсів із Фонду структурної перебудови та з розширеного фонду структурної перебудови (різняться за рівнем доступу країн-членів до ресурсів, за масштабом і темпами реалізації структурної перебудови в країні-позичальниці, процедурами моніторингу та джерелами фінансування). Кошти призначені для позик, допомоги бідним країнам із хронічним дефіцитом платіжних балансів для короткострокових програм макроекономічної і структурної перебудови

Джерело: розроблено авторами за[65]

Вплив МБРР на динаміку та напрями економічного розвитку більшості країн є надзвичайно вагомим. На початку діяльності

[65] Мокій А. І. Міжнародні організації : [навч. посібн.] / А. І. Мокій, Т. П. Яхно, І. Г. Бабець. – К. : ЦУЛ, 2011. С. 48

МБРР кредитував ретельно відібрані конкретні об'єкти приватного сектору (переважно об'єкти інфраструктури). Згодом це викликало незадоволення позичальників, оскільки обмежувало можливість їхнього маневру. Тому кредити стали менше прив'язуватись до конкретних об'єктів, а банк, крім підприємств приватного сектору, став кредитувати й державні підприємства, але під гарантії уряду. Банк кредитує також галузі, куди приватний капітал іде неохоче через їхню високу капіталоємність або низьку рентабельність (енергетика, транспорт, сільське господарство). Нині надання кредитів Світовим банком має демонстраційний ефект: його авторитет стимулює приватних інвесторів та інші банки спрямовувати капітали в країни, що одержали кредити від МБРР.[66]

Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) (European Bank for Reconstruction and Development) утворений у 1991 р. (штаб-квартира у Лондоні) з метою сприяння реформам у країнах Центральної і Східної Європи у зв'язку з переходом країн цього регіону до орієнтованої на ринок економіки (включно з демонополізацією і приватизацією), активного інтегрування економік цих країн у міжнародні господарські зв'язки. Засновниками банку є 40 країн і дві міжнародні організації (Європейське Економічне Співтовариство і Європейський інвестиційний банк).[67] У створенні банку брав участь колишній СРСР, членом банку є нині Україна.

ЄБРР працює лише на комерційних засадах, надаючи допомогу в розвитку підприємницької діяльності, всіляко заохочуючи екологічну діяльність та енергозбереження, висуваючи природоохоронні вимоги до проектів, що фінансуються, є розпорядником фондів, які створено для посилення безпеки АЕС у регіоні. ЄБРР є не лише кредитором, а й інвестором, а також здійснює консалтингову діяльність і надає технічну допомогу (консультації, курси банкірів та менеджерів, допомога в організації систем розподілу продовольства), залучаючи ресурси створених у країнах ЄС спеціальних фондів, міжнародних організацій, оскільки окремих коштів для цього не має.[68]

---

[66] Егоров А. В. Международная финансовая инфраструктура / А. В. Егоров. – М. : Линор, 2009. С. 32

[67] Офіційний сайт ЄБРР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ebrd.com/ru/home.html

[68] Егоров А. В. Международная финансовая инфраструктура / А. В. Егоров. – М. : Линор, 2009. С.35.

Кредити лише цільового спрямування надаються приватним (60%) і державним (40%) структурам під конкретні проекти. Кредитні ресурси ЄБРР поділяються на звичайні й кошти спеціальних фондів. За рахунок звичайних ресурсів надаються кредити під ефективні та надійні проекти розвитку. Спеціальні фонди призначені для пільгового кредитування низькорентабельних галузей соціальної інфраструктури та надання технічної допомоги.[69]

Місцеві представництва ЄБРР відкрито в усіх країнах, працівники яких повноправно беруть участь у розробленні нових проектів і контролі за перебігом зростаючого числа операцій ЄБРР. Беззаперечною перевагою діяльності банку є прийняття ризиків, які оцінюються на підставі досвіду роботи ЄБРР у регіоні. Прийняття ризиків збільшує комерційні можливості ЄБРР у країнах, де здійснюються операції банку.[70]

Банк міжнародних розрахунків (БМР) (Bank for International Settlement – BIS) заснований під час реалізації плану Юнга у 1930 р. на підставі міжурядової Гаазької угоди, підписаної Бельгією, Великою Британією, Німеччиною, Італією, Францією, Японією, та Конвенції цих країн зі Швейцарією, на території якої функціонує банк. Основна мета його створення полягала у врегулюванні проблем платежів Німеччини. Сьогодні БМР є однією з перших кредитних установ регіонального типу, міждержавним банком, де проводяться комерційні операції для центральних банків 49 країн з організацією валютного співробітництва.

Міжнародну фінансову корпорацію (МФК) (International Finance Corporation, IFC) створено в 1956 р. за ініціативою США. МФК є однією з організацій Групи Світового банку і найбільшою установою у сфері глобального розвитку, особливо у галузі промисловості. МФК працює лише з приватним сектором 100 країн, що розвиваються, з метою сприяння економічному розвиткові країн – членів Корпорації шляхом підтримки приватного підприємництва, особливо в найменш розвинутих регіонах, надаючи кредити (від 1 млн до 100 млн дол. США) строком від 5 до 15 років високорентабельним приватним підприємствам із пільговим періодом до 4 років. Відсоткові ставки

---

[69] Офіційний сайт МВФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.imf.org.

[70] Мокій А. І. Міжнародні організації : [навч. посібн.] / А. І. Мокій, Т. П. Яхно, І. Г. Бабець. – К. : ЦУЛ, 2011. 280 с.

різні й залежать від країни та конкретних проектів. На відміну від МБРР кредити МФК надаються без гарантії уряду.[71]

МФК розпоряджається більшою сукупністю інструментів, ніж МБРР. Вона не тільки надає кредити (перший етап діяльності), а й бере участь в капіталі (з 1961 р.). Проте метою цієї участі є не участь у володінні компанією, а залучення приватних інвесторів, особливо нерезидентів. Як і МБРР, МФК основну масу ресурсів формує шляхом залучення коштів зі світового ринку капіталів. Але її фінансові можливості набагато менші, ніж у МБРР і навіть у Міжнародної асоціації розвитку (МАР). На відміну від МБРР, МФК не обмежена у наданні позики чи гарантій позикам. Вона може інвестувати в будь-якій формі, що її вважає необхідною (акції, позики, інші боргові інструменти, котрі конвертуються в акції, та гарантії). МФК не надає фінансування урядам і не може отримувати від них платіжних гарантій.[72]

Міжнародну асоціацію розвитку (МАР) (International Development Association, IDA) засновано в 1960 р., коли з'ясувалося, що за межами діяльності МБРР залишається велика кількість країн, які розвиваються, для котрих ринкові, хоч і дещо полегшені, умови кредитування МБРР є неприйнятними. Тому метою діяльності МАР є надання фінансової допомоги на пільгових умовах урядам найбідніших країн і країн, що розвиваються (спочатку з ВВП на одну особу 925 дол. США, а з 2007 р. – 1025 дол. США на рік), які не в змозі вчасно й у повному обсязі розрахуватися за кредитами, наданими МБРР. З 1961 р. МАР є спеціалізованою установою ООН із місцезнаходженням у м. Вашингтоні (США). До складу МАР входять 170 країн: 26 більш економічно розвинутих і 144 менш економічно розвинутих країн. Обов'язковою умовою вступу до цієї організації є членство в МБРР і МВФ. Членство в МАР відкрите для всіх членів МБРР.[73]

За цілями діяльності МАР (надання позик для пріоритетних, економічно й технічно обґрунтованих проектів у межах національної економіки) схожа на МБРР. Але джерела коштів і умови надання капіталу різні: кошти МАР утворюють внески МБРР та МВФ (за

---

[71] Международная финансовая корпорация: опыт стратегического управления [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.veb.ru/common/upload/files/veb/analytics/strman/sm201202ifc.pdf

[72] Патика Н. І. Міжнародні валютно-кредитні відносини :[навч. посібн.] / Н. І. Патика. – К. : Знання, 2012. С. 476.

[73] Там само, с. 468.

рахунок чистого доходу) і донорів, а кредити найбіднішим країнам є безпроцентними.[74]

Навіть така стисла характеристика найбільших суб'єктів фінансової глобалізації наочно показує їхню потужність у концентрації та всеосяжному розподілі ресурсів глобального фінансового ринку. І країни, що потрапили до сфери їхньої дії, зазнають вплив основних суб'єктів фінансової глобалізації на фінансову і бюджетну безпеку. З одного боку, діяльність суб'єктів фінансової глобалізації забезпечує приплив інвестицій до країни, допомагає вирішувати проблеми у бюджетній системі, забезпечує фінансування розвитку окремих галузей та секторів економіки. З другого боку, діяльність суб'єктів фінансової глобалізації суттєво обмежує ефективність інструментів регулювання національних фінансових ринків, примушує адаптуватися до стандартів та вимог міжнародних (а останнім часом і регіональних) фінансових організацій. До того ж пріоритети фінансування, встановлені ними, не завжди відповідають національним інтересам. Таку невідповідність, щоправда, виправляє регіоналізація міжнародної фінансової інфраструктури, яка втілюється в її адаптації до специфіки та особливостям потреб окремих регіонів світової економіки і в такий спосіб сприяє посиленню гнучкості та оперативності діяльності суб'єктів фінансової глобалізації.

Структура, принципи організації та дії міжнародних інституцій великою мірою визначаються особливостями часу, а тому не залишаються незмінними й постійно трансформуються. Яскравою тенденцією в такій трансформації, поряд зі згаданою регіоналізацією міжнародної фінансової інфраструктури, є її роздержавлення, яке виявляється в суттєвому зростанні протягом останніх років ролі та вагомості недержавних міжнародних організацій у функціонуванні світової фінансової системи. У певних її сегментах недержавні міжнародні організації займають домінуючі позиції, наприклад, система SWIFT (закрите акціонерне товариство, створене банками-учасниками міжнародних розрахунків) є основою для низки міжнародних і національних платіжних систем. Рада з міжнародних стандартів бухгалтерського обліку (IASB), якою розроблено Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку (IAS) і фінансової

---

[74] Мокій А. І. Міжнародні організації : [навч. посібн.] / А. І. Мокій, Т. П. Яхно, І. Г. Бабець. – К. : ЦУЛ, 2011. С. 48

звітності (IFRS), що визначають порядок відображення у звітності публічних компаній їхніх активів та зобов'язань і таким чином впливають на вибір цими компаніями фінансової тактики. Ці стандарти тією чи іншою мірою використовуються у більшості країн.[75]

Недержавні міжнародні організації вже традиційно прагнуть до ключових позицій передусім у сферах, де роль держави традиційно була слабкою. Наприклад, ідеться про регулювання позабіржового фінансового ринку, яке взяли на себе Міжнародна асоціація свопів і деривативів (ISDA) та Асоціація позикового ринку (LMA). Проте недержавні міжнародні організації цим не обмежуються і намагаються зайняти якщо не провідні, то вагомі позиції у сферах, що перебувають під контролем держави (наприклад, регулювання біржового ринку, банківський і страховий нагляд). Організації учасників ринку (IBFed, WFII, Всесвітня біржова федерація – WFE) активно співпрацюють із міжнародними організаціями регулюючих органів (BCBS, IAIS, IOSCO), а іноді і є їх асоційованими членами або спостерігачами. Це дає їм можливість лобіювати галузеві інтереси в регулюючих органах і впливати на формування галузевих стандартів.[76]

Ще однією яскравою тенденцією діяльності суб'єктів фінансової глобалізації є ускладнення системи зв'язків між міжнародними фінансовими організаціями, внаслідок чого світова фінансова система стає дедалі складнішою, виникає широкий спектр гібридних фінансових інструментів і складних фінансових схем.[77] Наприклад, складні деривативи стали об'єктом купівлі-продажу на міжнародних ринках, що актуалізувало та активізувало зрощування фінансових ринків із ринками страхових послуг, нерухомості, товарними ринками.[78] Таке зрощування є, з одного боку, характерною ознакою фінансової глобалізації, а, з другого – її прямим наслідком. Зрощування фінансових ринків із ринками страхових послуг, нерухомості, товарними ринками має декілька наслідків, що переважно розцінюються як негативні.

---

[75] Слепов В. А. Глобализация финансовой инфраструктуры / В. А. Слепов, А. В. Егоров Вестник Российской экономической академии имени Г. В. Плеханова. 2010. № 2(32). С. 7.

[76] Куцик П. О. Глобальна економіка: принципи становлення, функціонування, регулювання та розвитку : [монографія] / П. О. Куцик, О. І. Ковтун, Г. І. Башнянин. – Львів : ЛКА, 2015. 594 с.

[77] Слепов В. А. Глобализация финансовой инфраструктуры / В. А. Слепов, А. В. Егоров Вестник Российской экономической академии имени Г. В. Плеханова. 2010. № 2(32). С. 11.

[78] Обзор мирового экономического и социального положения, 2015 г. Переоснащение мирового развития. [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://www.un.org/ru/development/surveys-/docs/wess2015.pdf.

Ускладнення світової фінансової системи зумовлює необхідність співпраці міжнародних фінансових організацій у формі систематичних консультацій і координації дій та реалізації спільних проектів. Наприклад, IASB координує з IOSCO і WFE свої розробки з обліку цінних паперів, а з IAIS – зі страхового обліку, Європейська банківська федерація (EBF) спільно з Асоціацією учасників валютного ринку (ACI) розраховує ставку EURIBOR, а WFE і Міжнародна рада асоціацій учасників ринку цінних паперів (ICSA) реалізують спільний освітній проект.[79]

Україна сьогодні співпрацює з основними суб'єктами фінансової глобалізації – провідними міжнародними фінансовими організаціями (МФО). Співпраця з МВФ є необхідною умовою вступу до більшості інших МФО. Україна не входить до засновників цих організацій і не належить до розвинутих країн, а тому виступає отримувачем фінансової допомоги на умовах і за правилами, що визначені установчими документами МФО, які, на жаль, не завжди можна виконати повною мірою. В Україні кожна з МФО використовує різні форми та механізми співпраці, спрямовані на досягнення конкретних цілей співробітництва. Тому й спостерігаються особливості співпраці МФО з Україною. Загальну характеристику участі України в діяльності МФО наведено у табл. 1.2

Отже, глобалізація, що розпочалася кілька десятиліть тому, сьогодні характеризується високою інтенсивністю і динамічністю, які посилюються внаслідок постійного удосконалення інформаційних технологій та появи нових нормативів. Фінансова глобалізація – це складний, інтегрований та об'єктивний процес, що є результатом поглиблених фінансових зв'язків країн, лібералізації цін, міжнародних інвестиційних і фінансових потоків, створення й поширення глобальних транснаціональних фінансових груп, які можуть як позитивно, так і негативно впливати на розвиток фінансових систем країн.

---

[79] Слепов В. А. Глобализация финансовой инфраструктуры / В. А. Слепов, А. В. Егоров Вестник Российской экономической академии имени Г. В. Плеханова. 2010. № 2(32). С. 12.

Таблиця 1.2

Характеристика співробітництва України з міжнародними фінансовими організаціями

Міжнародна фінансова організація, початок співробітництва	***Пріоритетні напрями співробітництва***	***Умови та особливості співробітництва***
1	***2***	***3***
МВФ, 1992 р.	Системне кредитування у вигляді грантів, коротко- та середньострокових кредитів при дефіциті платіжного балансу. Кредити спрямовуються на підтримку курсу національної валюти, міжнародних резервів держави та активних позицій платіжного балансу	Надання кредитів супроводжується сукупністю умов, вимог та рекомендацій, спрямованих переважно на прив'язування фінансової системи країни до міжнародних фінансових потоків (соціальні ініціативи української влади, реформи у сфері оподаткування, підвищення ціни на газ для населення, проведення пенсійної реформи, скорочення дефіциту бюджету та ін.). Отримувачем кредитів МВФ є Національний банк України. Переважно використовується програма «попереджувальний stand-by»
ЕБРР, 1992 р.	Пріоритетними напрямами є агропромисловий, фінансовий та транспортний сектор (муніципальна та транспортна інфраструктура), а також енергетика та енергозбереження, розвиток малого і середнього бізнесу	Портфель проектів переважно сконцентровано у приватному секторі. Постійно збільшуються фінансові ресурси, що виділяються на приватні малі та середні підприємства. За фінансування проектів у приватному секторі, як правило, не потрібні державні гарантії, але тоді ціна кредиту може бути істотно підвищена (враховуються комерційні ризики проектів). Обсяг інвестицій залежить від покращання інвестиційного клімату в країні, успіхів у адміністративній, політичній та податковій реформах, у реформі судової системи в аспекті гармонізації українського та європейського законодавств

Продовження табл. 1.2

1	2	3
МБРР, 1992 р.	Системні проекти зі здійснення економічної реформи (реформування державного сектору, структурні та інституційні зміни в галузях і секторах економіки)	Отримані кошти використовуються лише для підтримки платіжного балансу та фінансування дефіциту державного бюджету і повертаються за рахунок бюджету
Міжнародна фінансова корпорація, 1994 р.	Агробізнес, виробництво будівельних матеріалів, фінансовий сектор та неспеціалізовані виробничі галузі, розширення й модернізація вітчизняних компаній, посилення їхнього корпоративного управління та створення нових робочих місць, зокрема для українських селян	Не потрібні урядові гарантії, тому проекти вибираються з особливою прискіпливістю й обов'язково мають бути прибутковими для інвесторів, вигідними для економіки країни, а також повністю відповідати екологічним і соціальним вимогам. Кредити, що видаються, зазвичай не перевищують 25% вартості проекту. Процентні ставки залежать від країни та проекту
Міжнародна асоціація розвитку, 2004 р.	Отримання безпроцентних довгострокових кредитів у соціальній, муніципальній та освітній сферах. Такі кредити вважалися доцільними для оновлення та розширення міських комунікацій. Також великий інтерес викликало кредитування модернізації енергетичних мереж, що є доцільним для ефективного використання енергетичних ресурсів. Із цієї самої причини ефективним є використання кредитів для переоснащення комунального сектору більш сучасним і економічним обладнанням	Економічна привабливість пільгових кредитів: отримання безпроцентних довгострокових кредитів у соціальній, муніципальній та освітній сферах. Кредитування модернізації енергетичних мереж, що доцільне для ефективнішого використання енергетичних ресурсів. Використання кредитів для переоснащення комунального сектору сучаснішим та економічнішим обладнанням

Джерело: розроблено авторами з використанням.[80, 81, 82, 83.]

[80] Мокій А. І. Міжнародні організації : [навч. посібн.] / А. І. Мокій, Т. П. Яхно, І. Г. Бабець. – К. : ЦУЛ, 2011. 280 с.

[81] Міжнародні фінансові організації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ufin.com.ua/inf_dov-mfo.htm.

[82] Шреплер Х.-А. Международные экономические организации. Справочник / Х.-А. Шреплер; сост.: С. А. Тюпаев, И. Н. Фомичева. – М.: Международные отношения, 1999. 454 с.

[83] Офіційний сайт ЄБРР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ebrd.com/ru/home.html

Протягом останніх десятиліть Україна поступово долучалась до фінансової глобалізації і сьогодні можна говорити про її повноцінну участь у цьому процесі. Тому численні явища та процеси, що відбуваються в економіці України, мають розглядатися з урахуванням впливу глобалізації загалом і фінансової глобалізації зокрема. Врахування впливу фінансової глобалізації неминуче під час розгляду процесів у фінансовій та бюджетній системах України. При цьому необхідно зважати на дуальний характер впливу фінансової глобалізації. З одного боку, відкритість капіталу, доступ до міжнародних фінансових ресурсів дуже важливі для України, оскільки це сприяє підвищенню стійкості національної економіки, збільшенню динаміки розвитку, зміцненню її позицій у світовій економіці, полегшує бюджетний процес. Особливо виразно позитивний вплив фінансової глобалізації виявляється в розвитку фінансового сектору вітчизняної економіки, підвищенні якості інституцій та макроекономічної політики.

Сучасний стан економіки не відповідає вимогам фінансової стійкості та безпечного розвитку і перебуває в зоні значної небезпеки.

Ефективна система забезпечення національних економічних інтересів держави, особливо в умовах глобалізаційних процесів, має характеризуватися певними якісними критеріями й параметрами, що забезпечують прийнятні для більшості населення умови життя та розвитку особистості, стійкість соціально-економічної ситуації, воєнно-політичну стабільність суспільства, цілісність держави, можливість протистояти впливу внутрішніх і зовнішніх загроз. [84]

Але одночасно фінансова глобалізація примушує фінансову систему України до функціонування за встановленими стандартами, регуляторами, механізмами, нормами й правилами, у розробленні яких Україна участі не брала. І далеко не завжди дотримання цих стандартів, регуляторів, механізмів, норм та правил відповідає національним інтересам України.

---

[84] Сергеев Д. В. Глобализация и регионализация мировой экономики: Основные тенденции и перспективы : дис. на соиск. научн. степени канд. экон. наук : спец. 08.00.14 / Д. В. Сергеев. М., 2003. 161 с.

1.3. Структура загроз економічній безпеці держави: сучасні тенденції та оцінювання впливу

На сучасному етапі розвитку суспільства існуючі концептуальні підходи до розуміння економічної безпеки національної економіки не заперечують, а взаємодоповнюють один одного, оскільки загрози національній економіці можуть створюватися й зарубіжними конкурентами (про що зазначав Ф. Ліст), і »провалами ринку» (на що звертав увагу Дж. М. Кейнс), і »провалами держави» (як вважав Е. де Сото).

Таким чином, проблема визначення економічної сутності основних понять економічної безпеки, таких як «виклик», «ризик», «небезпека» та «загроза», які відрізняють економічну безпеку від традиційної економічної теорії й концепцій економічного зростання, де акцент робиться не на небезпечних факторах економічного розвитку, а на сприятливих умовах, що визнаються рушієм економічного розвитку, потребує окремого узагальнення та систематизації.

Складність визначення змісту категорії «загроза економічній безпеці національної економіки» в тому, що це поняття, не притаманне класичній економічній теорії, розглядається лише в рамках національної безпеки як окремий різновид загроз національній безпеці, є недостатньо розробленим з позицій економічної безпеки держави і поза дисципліною «економічна безпека» як економічна категорія практично не застосовується.

На сьогодні в науковій літературі існує значна невизначеність щодо трактування терміна «загроза» (threat), а також сформувалися різні підходи щодо дослідження загроз економічній безпеці. Широко використовується набір спеціалізованих термінів для вимірювання рівня шкідливого впливу певного явища чи події, серед яких найпоширенішим є »ризик» (risk), «небезпека» (hazard), до того ж різні науковці часто розглядають такі терміни як синоніми або надають їм взаємно неузгодженого змісту. Необхідно чітко визначити особливості та взаємозв’язки цих понять у системі економічної безпеки національної економіки.

Узагальнюючи наукові підходи до розуміння сутності економічної безпеки національної економіки, можна представити при-

чинно-наслідковий зв'язок основних її теоретичних понять, а саме: національні економічні інтереси – економічні загрози – економічна безпека національної економіки (рис. 1.3).

Рис. 1.3. Причинно-наслідковий зв'язок основних категорій економічної безпеки національної економіки

Джерело: складено авторами

Ключовою категорією економічної безпеки національної економіки з позицій її забезпечення є загроза економічній безпеці в процесі реалізації національних економічних інтересів. Як відзначив російський науковець, фахівець з питань економічної безпеки держави В. К. Сенчагов,[85] система економічної безпеки як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні будується на основі тріади «інтереси – загрози – захист». Якщо національні економічні інтереси захищені від деструктивного впливу різного роду загроз, забезпечується найвищий рівень економічної безпеки національної економіки. У випадку недостатнього рівня захисту національних економічних інтересів від небезпечного впливу економічних загроз має місце протилежна, небезпечна ситуація в економічній системі держави.

Узагальнення та систематизація існуючих у зарубіжній і вітчизняній науковій літературі трактувань поняття «загроза економічній безпеці» на макрорівні (табл. 2.3) дозволили дійти висновку, що економічні загрози – це наявні чи потенційно можливі процеси, явища, умови і чинники, які створюють небезпеку та перешкоджають реалізації національних економічних інтересів.

[85] Экономическая безопасность: Общий курс: Учебник / Под ред. В. К. Сенчагова. 2-е изд. – М. : Дело, 2005. – 896 с.

Таблиця 1.3

Огляд визначень «загроза економічній безпеці» на макрорівні

Зміст терміна «загроза»	***Джерело (автори)***
1	***2***
Загрози національній безпеці України – явища, тенденції і чинники, що унеможливлюють чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей України	Про основи національної безпеки України[86]
Загрози економічній безпеці України – це сукупність наявних та потенційно можливих явищ і чинників, що створюють небезпеку для реалізації національних інтересів у економічній сфері	Методика розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджена наказом Мінекономіки України від 02.03.2007 № 60 (втратила чинність від 29.10.2013)[87]
Загрози економічній безпеці України – це чинники, що унеможливлюють або ускладнюють реалізацію національних економічних інтересів, чим створюють небезпеку для життєзабезпечення нації, її соціально-економічної та політичної системи	Концепція економічної безпеки України 1999 р. за заг. ред. В. М. Гейця[88]
Загрози економічній безпеці держави – це явні чи потенційні дії, що ускладнюють або унеможливлюють реалізацію національних економічних інтересів і створюють небезпеку для соціально-економічної та політичної системи, національних цінностей, життєзабезпечення нації й окремої особи.	З. С. Варналій;[89] О. Є. Користін, О. І. Барановський; [90] Л. В. Герасименко В. І. Мунтіян;[91] В.Т. Шлемко, І.Ф. Бінько[92]

[86] Про основи національної безпеки України [Електронний ресурс] / Закон України від 19.06.2003 р. № 964–IV // Верховна Рада України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15.

[87] Методика розрахунку рівня економічної безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://me.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=97980&cat_id=38738 (втратила чинність від 29.10.2013 р.).

[88] Концепція економічної безпеки України / Ін-т. екон. прогнозування; кер. проекту В.М. Геєць. – К. : Логос, 1999. 56 с.

[89] Економічна безпека : навч. посіб. / під заг. ред. З. С. Варналія. – К. : Знання, 2009. С. 66.

[90] Економічна безпека: навч. посіб. / О. Є. Користін, О. І. Барановський, Л. В. Герасименко та ін. – К. : Алерта; КНТ; Центр учб. літератури, 2010. 368 с.

[91] Мунтіян В. І. Економічна безпека України / В. І. Мунтіян – К. : КВІЦ, 1999. 462 с.

[92] Загашвили В. С. Экономическая безопасность России / В. С. Загашвили. – М. : Юрист, 1997. 240 с.

Продовження табл. 1.3

1	2
Загрози економічній безпеці держави – це акції, події, явища або формалізована сукупність чинників, які містять у собі небезпеку і спрямовані на об'єкт захисту	Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, С. М. Макуха та інші[93]
Загрози економічній безпеці держави – це будь-який намір, можливість заподіяти фізичну, моральну, матеріальну чи іншу шкоду суспільним чи особистим інтересам	В. А. Передборський[94]
Загрози інтересам безпеки – це детерміновані об'єктивно-суб'єктивними факторами об'єктивні можливості або (та) готовність будь-якого суб'єкта соціальної дійсності нанести збитки життєво важливим інтересам України з метою розв'язання існуючих суперечностей та одержання однобічних переваг.	А. П. Смелянцев[95]
Загрози економічній безпеці держави – це ендогенні та екзогенні шоки економічного і політичного походження, здатні дестабілізувати національну або міжнародну економічну систему.	С. О. Афонцев[96]
Загроза економічній безпеці держави – це деякий збиток, інтегральний показник якого виражатиметься мірою зниження економічного потенціалу країни за певний проміжок часу.	М. А. Бендиков[97]
Загрози економічній безпеці – це явища і процеси, які справляють негативний вплив на господарство країни, реалізацію економічних інтересів особистості, суспільства та держави.	Г. С. Вечканов[98]
Загрози економічній безпеці держави – це найбільш конкретна й безпосередня форма небезпеки або сукупність умов і факторів, які створюють небезпеку інтересам держави, суспільства, підприємств, особистості, а також національним цінностям і національному способу життя.	Л. П. Гончаренко[99]

[93] Економічна безпека держави: сутність та напрями формування : монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, С. М. Макуха та ін. / за ред. д-ра екон. наук, проф. Л. С. Шевченко. – Х. : Право, 2009. 312 с.

[94] Передборський В. А. Економічна безпека держави [монографія] / В.А. Передборський. – К. : Кондор, 2005. 391 с.

[95] Смелянцев А. П. Проблема загроз інтересам безпеки України (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: 09.00.03 / А. П. Смелянцев; Харківський військовий університет Міністерства оборони України. – Х., 2001. 18 с.

[96] Афонцев С. А. Национальная экономическая безопасность: на пути к теоретическому консенсусу / С. А. Афонцев Мировая экономика и международные отношения. 2002.№ 10. С. 30–39.

[97] Бендиков М. Экономическая безопасность наукоемких производств / М. Бендиков, Е. Хрусталев Вопросы экономики. 1999. № 9. С. 119-125.

[98] Вечканов Г. С. Экономическая безопасность : Учебник для вузов. – СПб. : Питер. 2007. 384 с.

[99] Экономическая и национальная безопасность: Учебник / Под ред. Л. П. Гончаренко.– М. : ЗАО «Издательство Экономика», 2007. 543 с.

Продовження табл. 1.3

1	2
Загрози економічній безпеці держави – це негативні зміни у зовнішньому політичному, економічному або природному середовищі, які наносять реальну чи потенційну шкоду державі в цілому, його структурним елементам і безпосередньо життєвим, політичним, економічним інтересам громадян країни	Л. П. Гончаренко[100]
Загрози економічній безпеці держави – це фактори, що безпосередньо чи у перспективі унеможливлюють або ускладнюють реалізацію національних економічних інтересів, створюючи перешкоди на шляху нормального розвитку економіки і небезпеку незалежному державному існуванню та добробуту народу.	Б. В. Губський[101]
Загроза економічній безпеці держави – це об'єктивно існуюча можливість негативної дії на соціальний організм, в результаті якої йому може бути причинний збиток чи шкода, що погіршують його стан, надають його розвитку небажану динаміку або параметри.	В. С. Загашвілі[102]
Загроза економічній безпеці – це сукупність чинників і умов, які створюють небезпеку для стійкого функціонування національної економіки держави або міжнародної економічної системи	О. В. Колосов[103]
Загроза економічній безпеці – це актуалізована небезпека, яка характеризується конкретною формою прояву і способом впливу, або сукупність умов та факторів, що створюють небезпеку інтересам громадян, суспільства й держави.	Е. А. Олейніков[104]
Загроза економічній безпеці держави – це стан економіки, коли держава внаслідок внутрішніх та зовнішніх чинників втрачає контроль над виробництвом і обігом та базовими економічними і правовими важелями дії на них.	О. Є. Румянцева[105]

[100] Там само.

[101] Губський Б. В. Економічна безпека України : методологія виміру, стан і стратегія забезпечення [монографія] / Б. В. Губський. – К.: ДП »Укрархбудінформ», 2001. 122 с.

[102] Загашвили В. С. Экономическая безопасность России / В. С. Загашвили. – М. : Юрист, 1997. 240 с.

[103] Экономическая безопасность хозяйственных систем / Под общей ред. А. В. Колосова. – М. : Изд-во РАГС, 2001. 531 с.

[104] Там само, с. 768 с.

[105] Румянцева Е. Е. Новая экономическая энциклопедия. 2-е изд. – М. : ИНФРА-М, 2006. 810 с.

Продовження таблиці 1.3

1	2
Загроза (в широкому розумінні) – це такі зміни в зовнішньому або внутрішньому середовищі суб'єкта, які призводять до небажаних змін предмета безпеки.	В. Л. Тамбовцев[106]
Загроза економічній безпеці – небезпека руйнування економічної системи або небезпека завдання їй більш-менш значного збитку; шоки, що виникають у самій економічній системі чи за її межами, що знижують економічний потенціал країни, підривають її незалежність, перешкоджають реалізації національнодержавних інтересів	Н. М. Шатунова[107]

Джерело: складено авторами

У чинному законодавстві України відсутнє трактування поняття «загроза економічній безпеці держави». Офіційно визначено сутність загроз національній безпеці, і серед них виділяють перелік сучасних загроз в економічній сфері, але визначення цього поняття серед основних термінів не наведено. Вітчизняні науковці розуміють під загрозами економічній безпеці національної економіки явні чи потенційні дії, що ускладнюють або унеможливлюють реалізацію національних економічних інтересів і створюють небезпеку для соціально-економічної та політичної системи, національних цінностей, життєзабезпечення нації й окремої особи.

У зарубіжній науковій літературі проблема визначення економічної сутності поняття «загроза економічній безпеці держави» розроблена значно ширше, зокрема російські науковці надали кілька десятків відмінних визначень цьому поняттю (див. табл. 2.3). Більшість зарубіжних науковців дотримуються позиції, що у широкому розумінні загроза економічній безпеці держави – це наявність і дія реальних або потенційних сил та чинників, які можуть стати дестабілізуючими стосовно особи, соціальної чи економічної системи та нанести їм збиток або повне знищення.[108]

---

[106] Тамбовцев В. Л. Экономическая безопасность хозяйственных систем: структура проблемы / В. Л. Тамбовцев Вестник Московского университета. Серия 6. Экономика. 1995. № 3. С. 3–9.

[107] Шатунова Н. Н. Угрозы экономической безопасности государства : сущность, виды, система индикаторов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.orelgiet.ru/08shatynova.pdf

[108] Самушенок Т. В. Современные угрозы экономической безопасности России / Т. В. Самушенок Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. 2008.№ 73-1. С. 405-408.

За результатами узагальнення та систематизації існуючих у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі підходів до визначення змісту загроз економічній безпеці можна дійти висновку, що під загрозами економічній безпеці національної економіки слід розуміти сукупність викликів, ризиків, чинників та умов, що унеможливлюють та/або перешкоджають функціонуванню економічної системи держави, створюють небезпеку національним економічним інтересам, цінностям та основним соціально-економічним пріоритетам.

Використання в науковій літературі декількох синонімічних термінів,для позначення негативних чинників безпеки та різних, часто взаємозаперечувальних варіантів співвідношення між ними не відповідає вимогам до категоріального апарату наукової дисципліни.

Проблема розкриття економічної сутності загроз пов'язана з тим, що у наукових джерелах для позначення несприятливих чинників чи явищ використовується ще декілька подібних за змістом понять, а саме: виклик, небезпека та ризик (рис. 1.4).

На сучасному етапі розвитку теорії економічної безпеки на офіційному рівні прийнято оперувати лише категорією «загроза економічній безпеці», а підхід науковців щодо доцільності диференціації небажаних чинників та явищ на різні за пріоритетом підгрупи в чинному законодавстві України не втілено.

Як видно з рис. 1.4, більшість науковців загрозу розглядають як наслідок небезпеки, але деякі вчені, зокрема В. Пироженко, вважають, що загроза є передумовою небезпеки, а С. Кортунов взагалі розглядає загрозу як ступінь небезпеки. Це свідчить про несформованість понятійно-категоріального апарату економічної безпеки та необхідність його уточнення.

В умовах сьогодення теорія економічної безпеки досить вузько розглядає таке поняття, як ризик, характеризуючи його або як різновид загрози, або як імовірність настання небажаної події. Дотримуємося позиції Є. Ніколаєва[109] стосовно того, що більша увага до ризиків (на додаток до загроз) і ширше застосування підходів ризикології могли б сприяти кращому розумінню й аналізу негативних чинників економічної безпеки та формування нової парадигми забезпечення економічної безпеки на основі упередження загроз, а не їх нейтралізації.

---

[109] Ніколаєв Є. Б. Інтерпретація інтересів і загроз у концепції економічної безпеки / Є. Б. Ніколаєв Економічна теорія. 2011. № 2. С. 16–33.

	ВИКЛИК	РИЗИК	НЕБЕЗПЕКА	ЗАГРОЗА
О. Сергунін [36]	Сукупність обставин, не обов'язково загрозливого характеру, але таких, що вимагають реакції.	Можливість несприятливих і небажаних наслідків дії самого суб'єкта.	Усвідомлена, але не фатальна ймовірність настання шкоди кому-небудь або чому-небудь, що визначається наявністю певних об'єктивних та суб'єктивних факторів.	Сукупність обставин, не обов'язково загрозливого характеру, але таких, що вимагають реакції.
О. Владимиров [37]	Виклики абстрактні, усвідомлюються суб'єктами, після чого на них формулюються і даються «відповіді» (по суті це ймовірність).	Потенційна небезпека, тенденція. Вони умоглядні, відбиваються суб'єктами, їх використовують як методи управління.	Загроза, яка формується. Вона конкретна.Небезпеки відвертаються та нейтралізуються.	Небезпека, яка реалізується. Вона завжди безпосередня. Загрози відбиваються.

	ПОТЕНЦІЙНИЙ ВИКЛИК (дуже малий ризик)	РЕАЛЬНИЙ ВИКЛИК (малий ризик)	ПОТЕНЦІЙНА ЗАГРОЗА (середній ризик)	РЕАЛЬНА ЗАГРОЗА (великий ризик)	ПОТЕНЦІЙНАНЕБЕЗПЕКА (дуже великий ризик)
В. Пироженко [38]	Виклик – прагнення однієї держави (групи держав) до протидії іншій державі (групі держав) у реалізації національних економічних інтересів.		Загроза – явище, що здатне стати причиною повної або часткової неможливості реалізації національних економічних інтересів.		Небезпека – ситуація, постійно присутня в навколишньому середовищі, що за певних умов може призвести до реалізації небажаної події

Ризик розглядається як міра небезпеки, що є похідною від ступеня ймовірності небажаної події та розміру можливих втрат при її настанні.

	РИЗИК	НЕБЕЗПЕКА	ВИКЛИК	ЗАГРОЗА
А. Кузьменко [39]	Початкова, найчастіше віртуальна стадія несприятливих умов для економічної безпеки та національних економічних інтересів.	Процес приготування до безпосереднього практичного завдання шкоди національним економічним інтересам особи, нації, держави.	Негативний вплив, у результаті якого може бути спричинена незначна шкода об'єкту,надається небажана динаміка його розвитку, або він набуває небажаних параметрів (характеристики, темпи, напрями, форми розвитку тощо).	Намір безпосередньо завдати шкоди національним економічним інтересам.

	РИЗИК (мала небезпека)	ВИКЛИК (середня небезпека)	ЗАГРОЗА (велика небезпека)
С. Кортунов [40]	Ризики, виклики і загрози розглядаються як різні ступені небезпеки (ризик – найнижчий рівень небезпеки, а загроза – найвищий). Завдання політики економічної безпеки – вміле застосування технологій перетворення загроз у виклики, а виклики – у ризики.		

	НЕБЕЗПЕКА	ЗАГРОЗА	ВИКЛИК
П. Бєлов [41]	Небезпека – це можливість нанесення шкоди.	Загроза – це причина небезпеки.	Виклик – це прояв загрози, що вимагає реагування з метою запобігання або зниження шкоди.

Рис. 1.4. Тлумачення і співвідношення негативних чинників безпеки

Джерело: складено авторами

Слід окремо відмітити підхід А. Сухорукова[110]. до трактування змісту категорії «загроза економічній безпеці», який доповнює зміст цього поняття позитивною складовою. Виходячи з класичної схеми SWOT-аналізу, поряд із загрозами (T – threats) необхідно аналізувати додаткові можливості (O – opportunities), що існують у середовищі, де перебуває об'єкт аналізу. З позицій такого підходу загроза економічній безпеці – це не тільки несприятливі чинники, а й відкриті перед суб'єктом (галуззю, країною тощо) можливості, які, проте, не були вчасно виявлені або використані. Це підтверджується тим, що абсолютно негативних явищ не існує, адже будь-який соціально-економічний процес чи явище, що справляє негативний вплив на одного суб'єкта, в той же час є перевагою і можливістю для іншого або для цього ж самого суб'єкта в майбутньому.

Узагальнюючи сучасні підходи до розуміння суті поняття «загроза економічній безпеці», можна виділити основні фактори, що визначають її зміст та відповідні характерні ознаки, за якими виявляється вплив загрози на економічну безпеку держави (рис. 1.5).

Необхідно зауважити, що не всі загрози економічного характеру слід відносити до загроз економічній безпеці національної економіки. Потрібно чітко розмежовувати загрози стабільності економічної системи і загрози національній безпеці, що носять економічний характер.

Разом із цим не всі зміни в економічній системі є загрозами економічній безпеці держави. Наприклад, негативна дія на економічну систему фінансових шоків чи значне зростання витрат на охорону навколишнього природного середовища може створити деякі складнощі для економічної стабільності, але не буде загрозою економічній безпеці національної економіки за умов реалізації ефективної державної економічної політики. Таким чином, лише окремі зміни в національній економіці можуть бути визнані загрозами її економічній безпеці, а решта з них пов'язана з повсякденною економічною діяльністю і є невід'ємною її частиною.[111]

---

[110] Сухоруков А.І. Врахування динамічних зв'язків у системах економічної безпеки / А. І. Сухоруков Стратегічна панорама. 2009.№ 2. С. 115-129.

[111] Шатунова Н. Н. Угрозы экономической безопасности государства : сущность, виды, система индикаторов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.orelgiet.ru/08shatynova.pdf

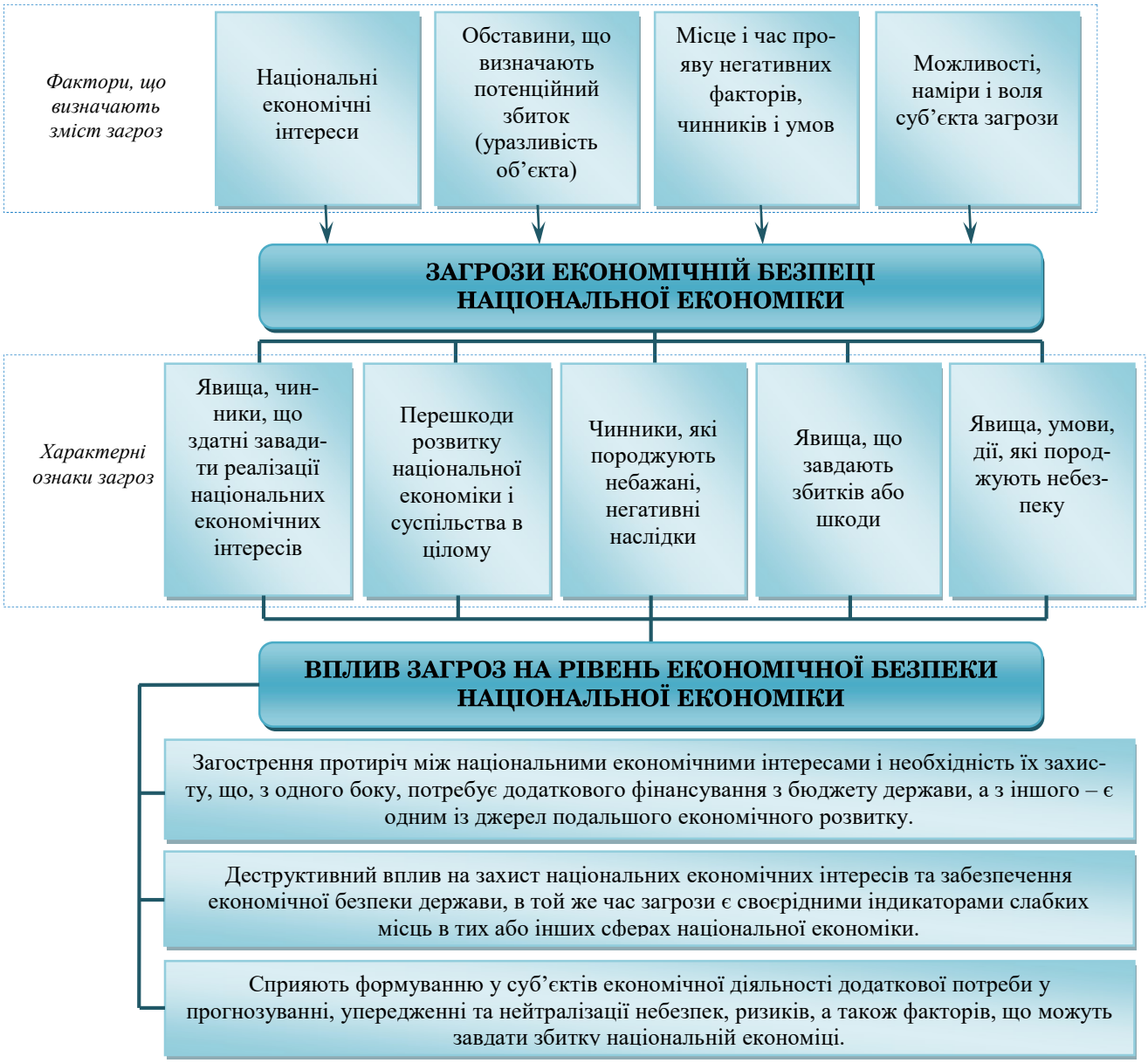

Рис. 1.5. Економічна сутність категорії «загроза» в системі економічної безпеки національної економіки

Джерело: складено авторами

Крім цього, не всі загрози національній безпеці є загрозами економічній безпеці національної економіки. Наприклад, скорочення витрат на оборону не можна вважати загрозою економічній безпеці національної економіки, це навіть бажано з точки зору економічної ефективності, але згубно з позиції національної безпеки. Іншими словами, проблему економічної безпеки необхідно розглядати у власне економічній сфері й у зонах перетину економічної сфери із суміжними позаекономічними сферами (наприклад,

військово-економічна сфера, сфера взаємодії економіки та екології, економічні аспекти забезпечення громадської безпеки тощо).[112]

Таким чином, аналіз усієї сукупності економічних загроз у системі економічної безпеки національної економіки є недоцільним, оскільки не всі вони несуть у собі загрозу останній. При цьому загрози економічній безпеці національної економіки необхідно розглядати не як економічні аспекти національної безпеки, а в рамках самостійної концепції економічної безпеки держави як зміни економічної системи держави, що ставлять під загрозу її стабільність і створюють небезпеку національним економічним інтересам, цінностям та основним соціально-економічним пріоритетам.

Сукупність загроз економічній безпеці держави та її національної економіки, що справляють деструктивний вплив на стійкість, стабільність та розвиток економічної системи, виникає внаслідок конфліктів національних економічних інтересів, які не збігаються або суперечать один одному. Як правило, виникнення загроз є тривалим процесом, котрий відбувається під впливом певних факторів чи внаслідок окремих явищ і процесів, які виступають каталізаторами загроз за певних умов, що склалися у зовнішньому та внутрішньому середовищі. Кожна із загроз має особливі передумови виникнення, власний характер прояву й ступінь впливу на інтегральний показник економічної безпеки держави, чим пояснюється необхідність їх класифікації та систематизації.

Результати дослідження А. П. Смелянцева дозволяють стверджувати, що загрози безпеці як національне явище мають мультикаузальну, багатофакторну природу, а їх вивчення, групування та класифікація передбачає філософський аналіз об'єктивних і суб'єктивних факторів та джерел їх виникнення.[113]

Передумовами виникнення загроз економічній безпеці національної економіки можуть бути як свідомі чи несвідомі дії окремих посадових осіб і суб'єктів господарювання (органів державної влади, міжнародних організацій, конкурентів), так і збіг об'єктивних обставин (стан економічної кон'юнктури ринків країни, форс-мажорні обставини, впровадження досягнень науково-технічного прогресу

---

[112] Там само.

[113] Смелянцев А. П. Проблема загроз інтересам безпеки України (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: 09.00.03 / А. П. Смелянцев; Харківський військовий університет Міністерства оборони України. – Х., 2001. С. 9.

тощо). При цьому джерела загроз можуть мати об'єктивний або суб'єктивний характер. Суб'єктивними прийнято вважати негативні впливи, які виникають унаслідок неефективної роботи органів влади, підприємств чи інших суб'єктів економічної безпеки, а об'єктивними ті, котрі виникають не через людський фактор.

З точки зору упередження загроз діагностика має ґрунтуватися на аналізі об'єктивних чинників безпеки, до яких К. Мердок у своєму науковому дослідженні відносить, зокрема, такі: зміни в обсягах доходів та їх розподілі, що погіршують стан економічних суб'єктів, різкі зміни рівня зайнятості, інфляції, доступу на ринок, скорочення постачання сировини та інші, які уповільнюють темпи економічного зростання.[114]

У цілому, аналіз динаміки загроз національним інтересам України, здійснений А. П. Смелянцевим, дозволив виявити такі хронополітичні закономірності їх виникнення і прояву:

1) динаміка загроз підпорядковується особливій ритміці, яка характеризується циклічністю (фазовістю), здатністю проходити різні етапи в розвитку від початкових до кінцевих і навпаки;

2) загрозам властива певна стійкість (здатність відхилитися від напрямку свого оптимального руху під впливом протидіючих сил, але з послабленням їх впливу повертатися до свого початкового стану);

3) загрози впливають на об'єкти, підпорядковуючись хвилеподібній ритміці: активізуються, коли об'єкт перебуває у становищі внутрішньої нестабільності, і загасають, коли останній набуває стабільності та здатності протидіяти їм;

4) ритми впливу різних загроз можуть збігатися, що призводить до формування глобальної мультиплікативної загрози, здатної зруйнувати всю систему безпеки держави.[115]

Незважаючи на виявлені закономірності виникнення та прояву загроз економічній безпеці, існує складність їх класифікації, що пояснюється комплексною взаємодією загроз, які взаємопов'я-

---

[114] MurdochC. Economic factors as objects of security: Economics security and vulnerability / C. Murdoch, K. Knorr, F. Trager Economics issues and national security. – Lawrence, 1977. P. 67–98.

[115] Смелянцев А. П. Проблема загроз інтересам безпеки України (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: 09.00.03 / А. П. Смелянцев; Харківський військовий університет Міністерства оборони України. – Х., 2001. С. 11.

зані та взаємообумовлені спільними деструктивними факторами, що є джерелами цих загроз.

Першим етапом систематизації загроз економічній безпеці національної економіки є виділення всієї сукупності негативних чинників, що можуть перешкоджати реалізації національних економічних інтересів і становити загрозу економічній безпеці національної економіки.

У цьому контексті до загроз економічній безпеці національної економіки прийнято відносити лише ті соціально-економічні чинники та явища, які або повністю руйнують об'єкт (повне обмеження доступу до ресурсів, дезорганізація грошового обігу, що провокує руйнування економічної системи країни тощо), або завдають йому значного збитку. Складнощі виникають при віднесенні останніх до числа загроз, адже в умовах конкуренції ризик є невід'ємною складовою функціонування економічної системи держави. При цьому ті явища, які в короткостроковому періоді можна віднести до загроз економічній безпеці національної економіки (наприклад, ембарго на постачання нафти), у довгостроковому періодіможуть виявитися стимулом для економічного розвитку національного господарства, зростання інноваційної активності, більш раціональної енергетичної політики тощо.

Для цього проводиться комплексний аналіз та прогнозування впливу окремих факторів на рівень економічної безпеки національної економіки з метою формування сукупності загроз економічній безпеці з урахуванням тих чинників, які не лише в найближчий час, але й у перспективі можуть призвести до порушення економічної безпеки національної економіки.

Наступним етапом систематизації загроз економічній безпеці національної економіки є їх групування за найбільш істотними ознаками. Вибір критеріїв групування здійснюється на основі наукового аналізу закономірностей виникнення та прояву загроз економічній безпеці. Виділення різних типів загроз у результаті групування дозволяє розв'язати завдання з вивчення їх складу та дослідження взаємозв'язку і залежності між ними.

У чинному законодавстві України, а саме в Законі України «Про національну безпеку України» № 2469-VIII від 21.06.2018,[116] на відміну від його попередньої редакції 2003 року, загрози не визначені, а в Стратегії національної безпеки України, затвердженій Указом Президента України від 26.05.2015 № 287/2015,[117] визначені основні реальні й потенційні загрози національній безпеці України на сучасному етапі, в тому числі в економічній сфері. Перелік основних можливих загроз національній безпеці в економічній сфері України наведено на рис. 1.6.

Недоліком чинного законодавства є те, що загрози економічній безпеці розглядаються лише в рамках національної безпеки, при цьому загрози економічній безпеці національної економіки не систематизовано за окремими складовими економічної безпеки держави, визначеними Методичними рекомендаціями щодо розрахунку рівня економічної безпеки України (наказ Мінекономрозвитку України від 29.10.2013 № 1277).[118]

У зазначених вище нормативно-правових актах, а також у Концепції забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15.08.2012 № 569-р[119] визначені загрози лише у деяких сферах економічної безпеки національної економіки, а загрози економічній безпеці національної економіки у решті її складових на законодавчому рівні не декларуються й фактично ігноруються.

Аналіз українського законодавства з національної безпеки дозволяє дійти висновку, що визначені в основних нормативно-правових актах загрози національній безпеці не систематизовані з позицій її фундаментальної основи – економічної безпеки. Виділені економічні загрози в цілому та за двома елементами економічної безпеки держави з дев'яти.

---

[116]Кукарцев О. Дослідження і теоретизування глобалізації: до історії питання / О. Кукарцев Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Міжвідомч. наук.-техн. зб. Вип. 26. – Львів: НУ «Львівська політехніка», 2014. С. 27–31.

[117] Егоров А. В. Международная финансовая инфраструктура / А. В. Егоров. – М. : Линор, 2009. 136 с.

[118] Waters M. Globalization (Key Ideas) / M. Waters. – London: N. Y. : Routledge, 1995. 272 p.

[119] Глосарій (Міжнародні організації) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://epi.cc.ua/glossariy-mejdunarodnyie-organizatsii-22533.html

ЗАГРОЗИ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ

Стратегія національної безпеки України, затв. Указом Президента України від 26.05.2015 № 287/2015 (ст. 3) [44]

Економічна криза, виснаження фінансових ресурсів держави, зниження рівня життя населення:

- монопольно-олігархічна, низькотехнологічна, ресурсовитратна економічна модель
- відсутність чітко визначених стратегічних цілей, пріоритетних напрямів і завдань соціально-економічного, воєнно-економічного та науково-технічного розвитку України, а також ефективних механізмів концентрації ресурсів для досягнення таких цілей
- високий рівень тінізації та криміналізації національної економіки, кримінально-кланова система розподілу суспільних ресурсів
- деформоване державне регулювання і корупційний тиск на бізнес
- надмірна залежність національної економіки від зовнішніх ринків
- неефективне управління державним боргом
- зменшення добробуту домогосподарств та зростання рівня безробіття
- активізація міграційних процесів унаслідок бойових дій
- руйнування економіки та систем життєзабезпечення на тимчасово окупованих територіях, втрата їх людського потенціалу, незаконне вивезення виробничих фондів на територію Росії

Загрози енергетичній безпеці:

- спотворення ринкових механізмів в енергетичному секторі
- недостатній рівень диверсифікації джерел постачання енергоносіїв та технологій
- криміналізація й корумпованість енергетичної сфери
- недієва політика енергоефективності та енергозабезпечення

Загрози безпеці критичної інфраструктури:

- критична зношеність основних фондів об’єктів інфраструктури України та недостатній рівень їх фізичного захисту

Рис. 1.6. Систематизація загроз національній безпеці України в економічній сфері (відповідно до чинного законодавства)

Джерело: складено авторами за матеріалами.[120, 121.]

[120] Кукарцев О. Дослідження і теоретизування глобалізації: до історії питання / О. Кукарцев Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Міжвідомч. наук.-техн. зб. Вип. 26. – Львів: НУ «Львівська політехніка», 2014. С. 27-31.

Окремі сфери економічної безпеки, зокрема енергетична, в основному законі з національної безпеки взагалі не виділяються, хоча вони мають максимальний рівень впливу на національну безпеку України в умовах, що склалися. До того ж окремо не виділені загрози фінансовій безпеці як основної складової економічної безпеки, які в умовах стагнації економіки мають максимальний рівень впливу та потребують розроблення заходів з їх ліквідації. Щоправда, у Концепції забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері[122] визначені явища і чинники, тобто джерела загроз, що можуть призвести до створення загроз національній безпеці у фінансовій сфері, які поділені на зовнішні та внутрішні таким чином:

1) явища і чинники, що провокують виникнення зовнішніх загроз:

– обмеженість доступу до міжнародних фінансових ринків;
– значна залежність від експортно-імпортної діяльності;
– погіршення стану зовнішньої торгівлі, зростання дефіциту платіжного балансу, зокрема рахунку поточних операцій;
– значна залежність від зовнішніх кредиторів;
– вплив світових фінансових криз на фінансову систему держави;

2) явища і чинники, що провокують виникнення внутрішніх загроз:

– нестабільність та недосконалість правового регулювання у фінансовій сфері;
– нерівномірний розподіл податкового навантаження на суб'єктів господарювання, що зумовлює ухилення від сплати податків і відплив капіталу за кордон;
– відплив капіталу за кордон унаслідок погіршення інвестиційного клімату;
– низький рівень бюджетної дисципліни і незбалансованість бюджетної системи;
– збільшення обсягу державного боргу;
– тінізація економіки;
– недостатній рівень золотовалютних резервів;
– значний рівень доларизації економіки;

---

[121] Егоров А. В. Международная финансовая инфраструктура / А. В. Егоров. – М. : Линор, 2009. 136 с.

[122] Концепція забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері [Електронний ресурс] / Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.08.2012 р. № 569-р Верховна Рада України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/569-2012-р#n7

– істотні коливання обмінного курсу національної валюти, не обумовлені дією макроекономічних факторів;

– слабкий розвиток фондового ринку, зокрема щодо застосування механізмів обліку та переходу прав власності на цінні папери, а також забезпечення захисту прав інвесторів на фондовому ринку;

– недостатній рівень капіталізації фінансової системи.

3. При цьому вже існуючі загрози фінансовій безпеці, які були чітко визначені у проекті Концепції фінансової безпеки, підготовленому за дорученням Міжвідомчої комісії з питань фінансової безпеки при Раді національної безпеки та оборони України провідними українськими науковцями, що займаються проблемами фінансової безпеки, серед яких О. І. Барановський, Ю. О. Блащук, М. І. Пузяк, Л. В. Новошинська й інші, за координації ЗАТ «Українське агентство фінансового розвитку»,[123] у законодавчо затвердженому документі не задекларовані.

Як слушно зазначає О. Л. Хилько, у чинному законодавстві України використовується класифікація загроз національній безпеці України лише за сферами життєдіяльності (зовнішньо-, внутрішньополітичні, воєнні, економічні, соціальні, екологічні, інформаційні тощо), при цьому практично ігнорується класифікація загроз за об'єктом, місцем знаходження джерела небезпеки, масштабами можливих наслідків, ступенем сформованості загрози й іншими критеріями. Цим самим у нормативно-правовій базі при визначенні загроз національній безпеці України фактично зазначено лише існуючі прояви тих чи інших загроз із класифікацією їх за сферами життєдіяльності, в яких вони проявляються. У той же час не вказано джерела загроз, що унеможливлює їх упередження і спрямовує всі зусилля лише на подолання наслідків.[124]

---

[123] Концепція фінансової безпеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ufin.com.ua/koncepcia/008.doc

[124] Хилько О. Л. Теоретичні засади визначення загроз національній безпеці України та шляхи її забезпечення: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.01 / О. Л. Хилько; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. С. 9.

Таблиця 1.4

Систематизація актуальних загроз національній безпеці України за окремими складовими економічної безпеки Держави(відповідно до чинного законодавства)

Стратегія національної безпеки України,затв. Указом Президента України від 26.05.2015 № 287/2015 (ст. 3)[125]	
Науково-технологічна сфера	***Інституційні деформації***
Монопольно-олігархічна, низькотехнологічна, ресурсовитратна економічна модель	високий рівень тінізації та криміналізації національної економіки; кримінально-кланова система розподілу суспільних ресурсів; деформоване державне регулювання; корупційний тиск на бізнес
Відсутність чітко визначених стратегічних цілей, пріоритетних напрямів і завдань науково-технічного розвитку України, а також ефективних механізмів концентрації ресурсів для досягнення таких цілей	
Фінансова сфера	
Неефективне управління державним боргом	
Виробнича сфера	
Критична зношеність основних фондів об'єктів інфраструктури України	
Недостатній рівень фізичного захисту об'єктів інфраструктури України	
Незаконне вивезення з тимчасово окупованих територіях виробничих фондів на територію Росії	
Енергетична сфера	
Спотворення ринкових механізмів в енергетичному секторі	
Недостатній рівень диверсифікації джерел постачання енергоносіїв і технологій	
Криміналізація та корумпованість енергетичної сфери.	
Недієва політика енергоефективності й енергозабезпечення	
Зовнішньоекономічна сфера	
Надмірна залежність національної економіки від зовнішніх ринків	
Соціальна та гуманітарна сфери	
Зменшення добробуту домогосподарств та зростання рівня безробіття	
Активізація міграційних процесів унаслідок бойових дій	
Руйнування економіки та систем життєзабезпечення на тимчасово окупованих територіях, втрата їх людського потенціалу	

Джерело: складено авторами за матеріалами[126]

[125] Концепція фінансової безпеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ufin.com.ua/koncepcia/008.doc.

На відміну від чинного законодавства, у науковій літературі запропоновано різні критерії класифікації загроз економічній безпеці. На підставі узагальнення результатів попередніх досліджень можна запропонувати багатокритеріальну класифікацію загроз економічній безпеці національної економіки, яку подано на рис. 1.7.

Найбільш поширеним у науковій літературі є поділ загроз економічній безпеці національної економіки за місцем їх виникнення на внутрішні та зовнішні стосовно об'єкта безпеки. Відповідно зовнішні загрози виникають у зовнішньому середовищі об'єкта, а внутрішні зумовлені станом самого об'єкта безпеки. Існують різноманітні підходи до поділу загроз на внутрішні й зовнішні. Наприклад, Г. Пастернак-Таранушенк[127] до зовнішніх загроз економічній безпеці національної економіки відносить загрози з боку будь-якої іншої держави, а до внутрішніх – загрози від будь-якого громадянина або об'єднання людей. Провідний науковець з питань економічної безпеки В. К. Сенчагов[128] доводить, що внутрішні загрози економічній безпеці зазвичай викликані нездатністю економіки до самозбереження та саморозвитку, слабкістю інноваційного початку в розвитку, неефективністю системи державного регулювання економіки, а зовнішні загрози відображають поточний стан світової економіки, а їх джерелом є конфлікт національних економічних інтересів різних країн в зв'язку з реалізацією власного науково-технічного та фінансово-економічного потенціалу.

Ступінь впливу внутрішніх і зовнішніх загроз на стан економічної безпеки держави та її національної економіки постійно змінюється у зв'язку з динамічними умовами функціонування суспільства, національної економіки та світової економічної системи в цілому. Зазвичай вирішальний вплив на стан економічної безпеки національної економіки справляють внутрішні загрози, але в окремих випадках деструктивний вплив зовнішніх загроз може знач-

---

[126] Стратегія національної безпеки України [Електронний ресурс] / Указ Президента України від 26.05.2015 р. № 287/2015 Верховна Рада України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#n14.

[127] Пастернак-Таранушенко Г. А. Філософські засади забезпечення економічної безпеки держави (з викладенням основ філософії екосестейту) / Г. А. Пастернак-Таранушенко Національний інститут проблем міжнародної безпеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=prnb5&issue=2001_1-2.

[128] Экономическая безопасность: Общий курс: Учебник / Под ред. В. К. Сенчагова. 2-е изд. – М.: Дело, 2005. 896 с.

но перевищувати небезпеку від внутрішніх загроз, а комплексний вплив внутрішніх і зовнішніх загроз, як правило, призводить до посилення загальної загрози.

У наукових дослідженнях українських науковців, зокрема, О. Є. Користіна, В. Т. Шлемка, І. Ф. Бінька,[129, 130, 131] до внутрішніх прийнято відносити наступну сукупність загроз економічній безпеці держави:

– низький технологічний рівень більшості галузей, високі витрати виробництва, низька якість продукції і, як наслідок, низька конкурентоспроможність національної економіки;

– втрата значної частини науково-технічного потенціалу, позицій на важливих напрямах науково-технічного прогресу;

– деформована структура виробництва;

– руйнування системи відтворення виробничого потенціалу;

– енергетична криза;

– неефективність державного управління соціально-економічними процесами;

– недосконалість національного законодавства;

– зростання масштабів тіньової економіки;

– високий рівень монополізації економіки, посилення сировинної спрямованості;

– низька інвестиційна активність і вкладення капіталів переважно в посередницьку та фінансову діяльність за рахунок виробничої;

– скорочення виробничої сфери;

– низький платоспроможний споживчий попит населення;

– посилення майнового розшарування населення;

– криміналізація економіки, зростання корупції й організованої злочинності, її проникнення в базові галузі української економіки внаслідок послаблення системи державного контролю;

– слабкість інститутів влади, яка у поєднанні з недосконалою законодавчою базою призводить до низької правової, фінансової, договірної дисципліни, масового приховування доходів та ухилянням від сплати податків;

---

[129] Економічна безпека: навч. посіб. / О. Є. Користін, О. І. Барановський, Л. В. Герасименко та ін. – К. : Алерта; КНТ; Центр учб. літератури, 2010. 368 с.

[130] Мунтіян В. І. Економічна безпека України / В. І. Мунтіян – К. : КВІЦ, 1999. 462 с.

[131] Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення [монографія] / В. Т. Шлемко, І. Ф. Бінько. – К. : НІСД, 1997. 144 с.

– брак адекватного законодавства й судової системи, затримка і відставання у створенні найважливіших інститутів ринкової економіки.[132]

Сукупність зовнішніх загроз економічній безпеці держави становлять:

– імпортна залежність України з багатьох видів продукції, у тому числі стратегічні товари, енергоносії, комплектуючі вироби для машинобудування, продовольчі товари;

– нераціональна структура експорту;

– перебування в зародковому стані фінансової, організаційної та інформаційної інфраструктури підтримки конкурентоспроможності українського експорту;

– некерований відплив за кордон інтелектуальних і трудових ресурсів;

– недостатній експортний та валютний контроль і недосконалість митної політики;

– слабка розвиненість транспортної інфраструктури зовнішньоекономічних відносин та ін.[133]

Кризові тенденції, що характеризують розвиток економіки України, зумовили визначення внутрішніх загроз для економічної безпеки України як таких, що набагато перевищують небезпеку зовнішніх і можуть призвести до дезінтеграції України, до загальнонаціональних техногенних та екологічних катастроф, соціального вибуху або істотного обмеження можливостей керівництва держави щодо розв'язання внутрішніх проблем і дій на міжнародній арені.[134]

---

[132] Економічна безпека : навч. посіб. / під заг. ред. З. С. Варналія. – К. : Знання, 2009. С. 68–69.

[133] Там само, с . 69.

[134] Барановський О. І. Філософія безпеки: монографія:у 2 т. / О. І. Барановський. – К. : УБС НБУ, 2014. Т. 1. С. 47

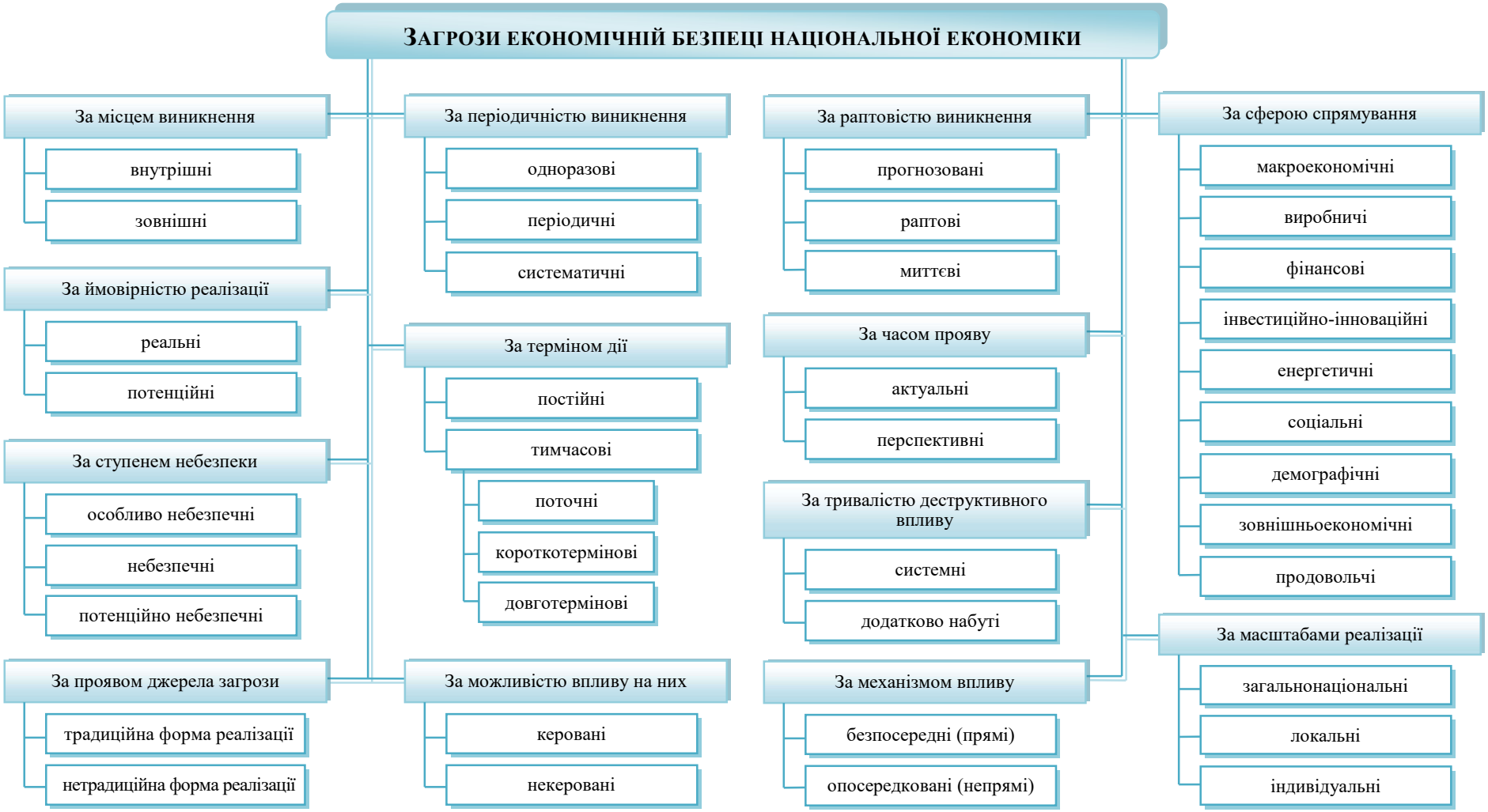

Рис. 1.7. Класифікація загроз економічній безпеці національної економіки

Джерело: складено авторами

У свою чергу науковець С. О. Афонцев у науковому дослідженні, присвяченому з'ясуванню дискусійних питань економічної безпеки держави,[135] запропонував поділяти внутрішні загрози на дві групи стосовно закономірностей циклічного розвитку економічної системи, а саме: ті, які пов'язані з ними, і ті, які з ними не пов'язані. Внутрішні загрози, пов'язані із циклічним розвитком економіки, за певних умов є особливо небезпечними на макроекономічному рівні. Решта внутрішніх загроз, які безпосередньо не пов'язані із циклічним розвитком економічної системи, виникають унаслідок поступового накопичення довгострокових руйнівних тенденцій в умовах відтворення ключових елементів системи господарювання, зокрема пов'язані зі станом і ефективністю використання інноваційного потенціалу країни, умовами соціально-економічного розвитку тощо.

В умовах тісного взаємозв'язку та взаємозалежності внутрішніх і зовнішніх загроз наявність внутрішніх загроз економічній безпеці національної економіки детермінує зростання зовнішніх загроз, наприклад неефективність державного регулювання в умовах глобалізації породжує появу й реалізацію зовнішніх загроз економічній безпеці національної економіки.

Проблемою вивчення зовнішніх загроз економічній безпеці держави та її національній економіці в умовах глобалізації світової економіки займалися В. Ю. Єдинак,[136] М. І. Флейчук,[137] В. В. Мартиненко[138] й інші українські науковців. В. В. Мартиненко виділяє найбільш актуальні виклики глобалізації в сучасних умовах, які створюють численні загрози економічній безпеці національної економіки.

1. Нестабільність світової фінансової системи, що супроводжується незбалансованістю світової торгівлі й інвестиційних потоків між найбільшими економічними центрами світу, а також велика тривалість періодів дефіцитної бюджетної політики пере-

---

[135] Афонцев С. Дискуссионные проблемы концепции национальной экономической безопасности / С. Афонцев Россия XXI. 2001.№ 2. С. 38–67.

[136] Єдинак В. Ю. Забезпечення економічної безпеки країни в умовах глобалізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.03 / В. Ю. Єдинак. – Запоріжжя, 2010. 26 с.

[137] Флейчук М. І. Легалізація економіки та протидія корупції у системі економічної безпеки: теоретичні основи та стратегічні пріоритети в умовах глобалізації / М. І. Флейчук. – Львів : Ахілл, 2008. 660 с.

[138] Мартиненко В. В. Загрози економічній безпеці України в контексті викликів глобалізації / В.В. Мартиненко Економічний часопис XXI. 2011. № 7–8. С. 40–43.

дових країн, різкі коливання курсів світових валют, відсоткових ставок та індексів фондових ринків.

2. Розширення світових ринків для певних видів продукції, товарів і послуг викликає гостру проблему забезпечення достатнього простору для розвитку ресурсів національних ринків.

3. Поширення кризових явищ у світовій економіці, які мали переважно національні витоки, міжнародні наслідки і потенційно глобальний характер.

4. Експансія передових країн світу, що супроводжується безперешкодним потраплянням високорозвинутих країн на ринки найбільш слабких країн, руйнуванням місцевої промисловості та експортуванням чужих соціокультурних цінностей.

5. Дефіцит ресурсів для розширеного розвитку, зокрема енергетичних, що провокує зростання цін на паливо та викликає істотні зміни у структурі споживання населення в більшості країн світу.[139]

Таким чином, процес модернізації національної економіки потребує найширшої відкритості країни, внаслідок чого реалізація національних економічних інтересів підлягає інтенсивному, далеко не завжди бажаному, зовнішньоекономічному впливу.

У сучасних умовах деструктивний вплив внутрішніх загроз економічній безпеці національної економіки підсилюється зовнішніми викликами та загрозами, тому необхідний комплексний підхід до їх нейтралізації.

З точки зору сучасних концепцій забезпечення економічної безпеки найбільшої вагомості набуває класифікація загроз на реальні й потенційні. Такий поділ здійснюється за ймовірністю (ступенем ризику) виникнення умов, за яких наступає небезпека реалізації національних економічних інтересів. Виходячи з вищевикладених сутності та взаємодії понять «виклик», «загроза» та «небезпека», запропонованих В. Пироженко,[140] за ступенем ризику настання небажаних подій їх прийнято поділяти на: потенційний виклик (дуже малий ризик), реальний виклик (малий ризик), потенційна загроза (середній ризик), реальна загроза (великий ризик) та реальна небезпека (дуже великий ризик) (див. рис. 1.3). У цьому

---

[139] Там само, с. 40–41.

[140] Пироженко В. Методологія операціоналізації основних понять національної безпеки: гуманітарна складова / В. Пироженко Політичний менеджмент. 2006. № 3. С. 21–34.

контексті потенційна загроза – це негативні зміни, які можуть з'явитися у зв'язку з певним явищем, подією чи обставинами, а реальна загроза – це негативні зміни, що вже сталися.

При потенційній загрозі існує ймовірність завдання певної шкоди (збитку) економічній безпеці національної економіки, але її масштаби не становлять небезпеку для реалізації національних економічних інтересів. У випадку ж реальної загрози завдається значна шкода (збиток) економічній безпеці національної економіки, масштаби якої перешкоджають реалізації національних економічних інтересів. Якщо потенційна загроза має бути упереджена з метою недопущення її негативного впливу на реалізацію національних економічних інтересів, то реальна загроза потребує негайної реакції з боку органів державної влади у вигляді конкретних заходів прямої протидії загрозі для мінімізації її деструктивного впливу на економічну безпеку та запобігання її переростання у реальну небезпеку.

За ступенем небезпеки, тобто рівнем впливу на інтегральний показник економічної безпеки національної економіки, загрози прийнято поділяти на особливо небезпечні (з максимальним рівнем впливу), небезпечні (із середнім рівнем впливу) та потенційно небезпечні (з мінімальним рівнем впливу). У разі відсутності адекватного реагування на реальні загрози економічній безпеці вони в короткостроковому періоді здатні трансформуватися з потенційно небезпечних у небезпечні чи особливо небезпечні, що справляють деструктивний вплив на систему економічної безпеки національної економіки.

Визначення рівня впливу загроз на інтегральний показник економічної безпеки держави, класифікація їх за ступенем небезпеки та прогнозування можливих тенденцій розвитку потенційних і реальних загроз є основною складовою діагностики та моніторингу в системі забезпечення економічної безпеки національної економіки.

Залежно від прояву джерела загрози їх прийнято групувати на загрози з традиційною формою реалізації та з нетрадиційною формою реалізації. Джерела загроз – це те, що породжує (продукує) загрозу. Ними можуть бути явища, процеси, події, юридичні чи фізичні особи, держави чи групи держав, наявність або діяльність яких створюють чи можуть створювати небезпеку щодо реалізації

національних економічних інтересів.[141] Класифікація загроз за формою прояву їх джерел дозволяє здійснювати упередження їх виникнення. Найчастіше зустрічаються традиційні форми реалізації загроз, пов'язані з дією різного роду економічних інструментів в умовах ринкових відносин, які досить часто можуть використовуватися для завдання збитку конкурентам економічними методами. Нетрадиційні форми реалізації загроз полягають у цілеспрямованій дезорганізації фінансово-кредитної системи країни шляхом проведення організованих економічних атак іншими держави чи недержавними суб'єктами.

За можливістю впливу на загрози та джерела їх виникнення вони поділяються на керовані, які піддаються впливу, та некеровані, які не піддаються впливу на них з боку органів державної влади.

Залежно від особливостей виникнення загрози економічній безпеці поділяються за раптовістю та періодичністю виникнення, а також за часом прояву.

За раптовістю настання загрози економічній безпеці можуть бути прогнозовані, котрі можна передбачити на основі аналізу тенденцій основних макроекономічних показників, раптові, які характеризуються короткотерміновою дією джерела загрози, а також миттєві, що виникають у результаті непрогнозованих явищ та подій. При цьому окремі загрози за періодичністю виникнення можуть мати систематичний або періодичний характер і проявлятися постійно чи через певні проміжки часу, а інші загрози є одноразовими.

Залежно від часу прояву деструктивного впливу загрози економічній безпеці національної економіки групують на актуальні та перспективні. Негативний вплив перспективних загроз проявляється через значний проміжок часу після їх настання, на відміну від актуальних загроз, які викликають небажані наслідки одразу або через короткий проміжок часу після їх настання.

За терміном дії загрози можуть бути постійні чи тимчасові. В умовах функціонування ефективної системи забезпечення економічної безпеки національної економіки загрози мають тимчасо-

---

[141] Обгрунтування концептуальних та організаційно-правових засад розробки паспортів загроз національній безпеці України: навч.-метод. посіб. / авт. кол.: Г. П. Ситник, В. І. Абрамов, В. А. Мандрагеля та ін.; за заг. ред. Г. П. Ситника. – К. : НАДУ, 2012. С. 42–43.

вий характер і залежно від умов, що складаються у зовнішньому та внутрішньому середовищі об'єкта безпеки, можуть бути поточними, коротко- або довготерміновими залежно від періоду їх ліквідації. Система своєчасного виявлення та передбачення загроз не дозволяє їм перетворюватися з тимчасових на постійні.

Відповідно за тривалістю деструктивного впливу запропоновано класифікувати загрози на системні та додатково набуті. У сучасних умовах функціонування національної економіки України окремі загрози внаслідок відсутності адекватних заходів з реагування на них набули системного характеру дії та потребують першочергового подолання. Зокрема, у сфері тінізації економіки, низького рівня наукоємності ВВП, низької інноваційної активності, надмірної боргової залежності України, демографічної кризи, високого рівня безробіття, значної енергетичної залежності. Системність зазначених загроз та відсутність дієвих механізмів нейтралізації підсилюють негативну сферу впливу і зумовлюють появу нових, додатково накопичених загроз, що значною мірою створюють кризові ситуації.[142]

За механізмом впливу загрози поділяють на прямі (безпосередні) та непрямі (опосередковані). Прямі загрози економічній безпеці національної економіки за будь-яких умов викликають негативні наслідки, адже часто створюються адресною навмисною діяльністю певних суб'єктів. Непрямі загрози справляють негативний вплив у випадку наявності певних додаткових умов, що склалися у зовнішньому та внутрішньому середовищі об'єкта безпеки, адже вони здебільшого викликані змінами ринкової кон'юнктури або непередбачуваними подіями в умовах відсутності чи неефективності антикризового реагування.

У системі забезпечення економічної безпеки національної економіки важливою є класифікація загроз за масштабами їх реалізації, під якими розуміють просторовий розмах негативних чинників безпеки, наявність котрих перешкоджає реалізації національних економічних інтересів. За масштабом загрози запропоновано поділяти на загальнонаціональні, які стосуються всіх суб'єктів еко-

---

[142] Pugach A. A. Analysis the Threatsto Economic Security of Ukraine in Modern Conditions of Functioning the National Economy / A. V. Matkovskiy, A. A. Pugach // EuropeanAppliedSciences. – Germany, 2014. – № 2. – P. 158.

номічної безпеки національної економіки та проявляються на загальнонаціональному рівні, локальні, що проявляються за окремими складовими економічної безпеки й зачіпають національні економічні інтереси певних груп суб'єктів економічної безпеки, та індивідуальні, які перешкоджають реалізації національних економічних інтересів окремих суб'єктів економічної безпеки.

У науково-практичній літературі найбільш поширеним класифікаційним критерієм при групуванні загроз економічній безпеці є сфера спрямування загроз. У Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджених наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України,[143] виділено дев'ять системо-утворюючих складових економічної безпеки держави, а саме: макроекономічна, виробнича, фінансова, інвестиційно-інноваційна, енергетична, соціальна, демографічна, продовольча та зовнішньоекономічна. Автори пропонують класифікувати загрози економічній безпеці національної економіки відповідно за спрямуванням до тієї чи іншої сфери, які виділені офіційно вищим органом виконавчої влади України.

Проте вдосконалена авторами класифікація загроз економічній безпеці національної економіки на основі ієрархічного аналізу, пов'язаного з проблемою причинно-наслідкових зв'язків, що дозволяє визначити послідовність виникнення загроз, залишається умовною, оскільки на практиці досить складно віднести ту чи іншу загрозу до певної з груп, адже вони постійно трансформуються й змінюють характер свого прояву та впливу на рівень економічної безпеки національної економіки. Водночас запропонована класифікація дозволяє розв'язати ряд проблем у системі забезпечення економічної безпеки національної економіки, а саме:

1) дозволяє ідентифікувати будь-яке явище, подію, процес чи сукупність умов як потенційну чи реальну загрозу економічній безпеці, а також класифікувати її за характеристичними ознаками, що дає змогу планувати, розробляти та здійснювати реалізацію комплексу заходів щодо забезпечення ефективного функціонування системи забезпечення економічної безпеки національної економіки;

---

[143] Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://me.kmu.gov.ua/

2) передбачає використання при формуванні й уточненні основних цілей та завдань у сфері реалізації пріоритетних національних економічних інтересів;

3) підлягає використанню при прогнозуванні стратегічних напрямів забезпечення економічної безпеки національної економіки, оскільки передбачає можливість групування загроз за ступенем небезпеки в результаті кількісного оцінювання рівня їх впливу на інтегральний показник економічної безпеки;

4) дає змогу відмовитися від традиційного включення до нормативно-правових актів з національної безпеки досить гіпотетичного переліку загроз національній безпеці в економічній сфері, не проводячи між ними межі за суттєвими ознаками виникнення, прояву та характеру впливу на систему економічної безпеки національної економіки.

Багатокритеріальна класифікація загроз економічній безпеці національної економіки дозволяє комплексно оцінити масштаби прояву й різноманітність загроз, а також джерела їх формування, що дозволяє розробляти управлінські моделі впливу на них.

Отже, загрози економічній безпеці національної економіки можуть бути як внутрішніми, так і зовнішніми, тобто можуть виникати як у самій країні, так і за її межами. При цьому вони можуть зникати автоматично в умовах нормального функціонування національної економічної системи (ринкові механізми регулювання), а можуть потребувати нейтралізації за допомогою механізмів державного регулювання. У цьому контексті система раннього виявлення та упередження загроз економічній безпеці національної економіки, яка є основою її забезпечення в сучасних умовах, має ґрунтуватися на всебічному багатокритеріальному поглибленому аналізі загроз економічній безпеці держави, що дозволить систематизувати їх та обрати найбільш дієві засоби й механізми протидії цим загрозам.

1.4. Запобігання та нейтралізація загроз економічній безпеці України

Систематична діагностика та моніторинг процесів виникнення й поширення загроз економічній безпеці держави в умовах ди-

намічних змін у глобальному економічному просторі та зростання відкритості економіки України під впливом інтеграційних процесів та міжнародної конкуренції потребує адекватного реагування на дестабілізуючі фактори зовнішнього та внутрішнього середовища системи економічної безпеки національної економіки.

Моніторинг основних макроекономічних показників та індикаторів соціально-економічного розвитку проводиться в рамках інформаційно-аналітичної складової механізму забезпечення економічної безпеки держави. Кінцевим результатом і основною метою діагностики економічної безпеки, ідентифікації й раннього виявлення загроз, оцінювання їх впливу на стан економічної безпеки є формування пріоритетних напрямів забезпечення економічної безпеки держави.

Ефективне виконання завдань інформаційно-аналітичного підрозділу стратегічного моніторингу економічної безпеки держави дозволяє: по-перше, своєчасно виявляти чинники та умови, а також події, явища і процеси, що виникають у результаті соціально-економічних суперечностей, які є джерелами загроз, з подальшим оцінюванням ступеня їх впливу на стан економічної безпеки держави; по-друге, сформувати пріоритетні напрями забезпечення економічної безпеки держави, реалізація котрих відбувається через механізми нейтралізації реальних загроз та упередження потенційних; по-третє, оперативно скоригувати внутрішню й зовнішню економічну політику відповідно до стратегічних орієнтирів та пріоритетних напрямів забезпечення економічної безпеки держави.

Відсутність науково обґрунтованого механізму виявлення загроз і формування на цій основі пріоритетних напрямів забезпечення економічної безпеки держави є проявом фрагментарності теоретико-методичних засад забезпечення економічної безпеки держави та відсутності системного підходу в цій сфері.

Застосування комплексного підходу на основі упередження й нейтралізації загроз через моделювання процесу їх виникнення, прояву та поширення дозволяє запропонувати структурно-логічну послідовність формування пріоритетних напрямів забезпечення економічної безпеки держави, яку наведено на рис. 1.8.

Ключовим елементом стратегічного планування в процесі реалізації механізму забезпечення економічної безпеки держави

є моніторинг вхідної інформації про зовнішні й внутрішні фактори, умови, явища, події та процеси соціально-економічного розвитку держави й розроблення, а на цій основі моделі формування, прояву та поширення загрози. Моделювання загроз передбачає ідентифікацію й раннє виявлення явищ, подій та процесів, які перешкоджають чи унеможливлюють реалізацію національних економічних інтересів. Модель має містити відомості щодо характеру й масштабу прояву загрози, її рівня, динаміки та тенденцій зміни, а також передбачає висвітлення прогнозних наслідків впливу негативних проявів загрози в разі її реалізації.

Результати стратегічного моніторингу загроз мають надходити до підрозділу стратегічного управління системи забезпечення економічної безпеки держави з метою формування пріоритетних напрямів державної політики забезпечення економічної безпеки держави в рамках запобігання поширенню потенційних загроз та усунення чи мінімізації негативного впливу виявлених реальних загроз.

Формування пріоритетних напрямів відбувається виходячи із цільових стратегічних орієнтирів забезпечення економічної безпеки держави, які мають бути законодавчо визначені в базових нормативно-правових актах з економічної безпеки держави. При обґрунтуванні варіантів стратегічних рішень визначаються суб'єкти, відповідальні за впровадження заходів щодо реагування на загрози, а також ресурсне забезпечення реалізації альтернативних напрямів державної політики.

Головним цільовим стратегічним орієнтиром при формуванні пріоритетних напрямів забезпечення економічної безпеки України необхідно визначити підвищення конкурентоспроможності національної економіки.

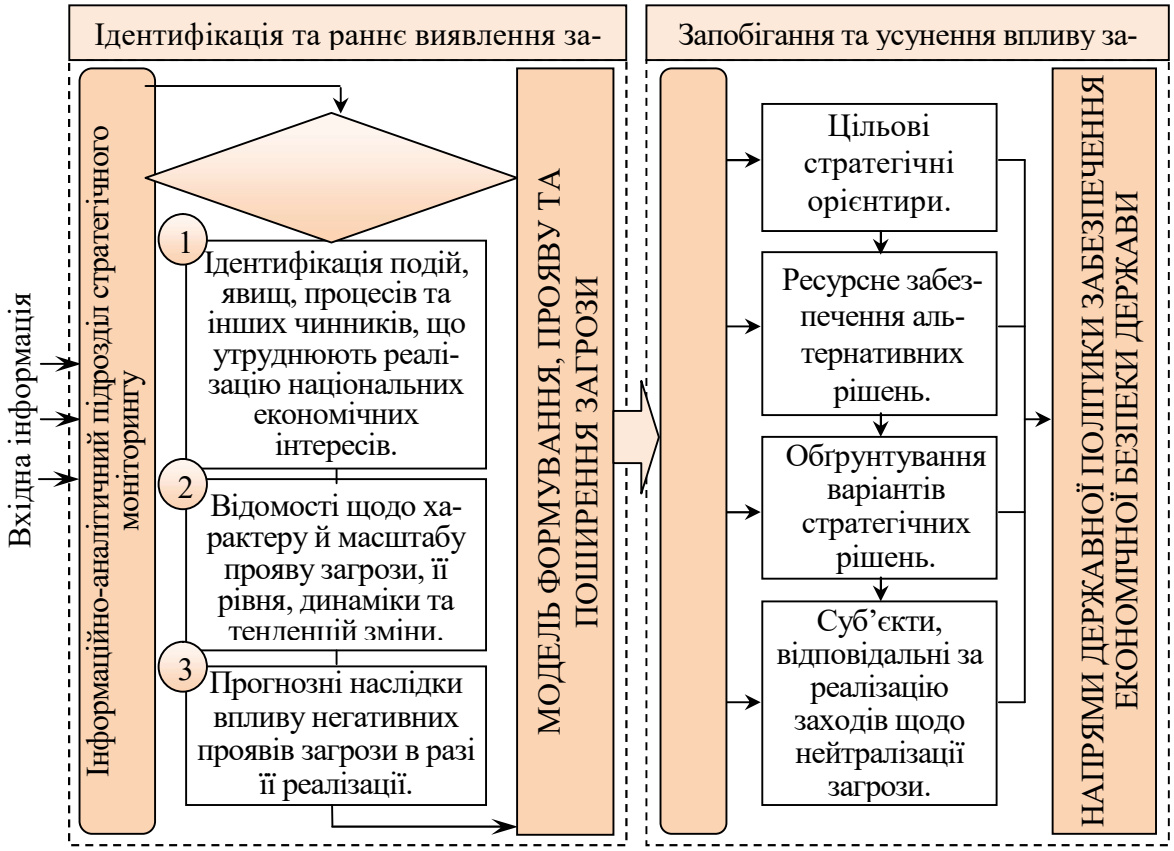

Рис. 1.8. Структурно-логічна послідовність формування пріоритетних напрямів забезпечення економічної безпеки держави на основі упередження та нейтралізації загроз

Джерело: розроблено авторами

Згідно з класичною економічною теорією А. Сміта, економіка здатна до саморегулювання, а ринковий механізм за допомогою таких інструментів, як відсоткова ставка, гнучкі товарні й ресурсові ціни та інші стимулює економічних агентів до підвищення економічної активності та конкурентоспроможності продукції. Проте кейнсіанська революція довела необхідність втручання держави через її органи управління у функціонування ринкового механізму шляхом здійснення макроекономічної політики[144] з метою розвитку наукомістких, високотехнологічних галузей, через створення інституційних, економічних та організаційних умов для розширеного відтворення. Виходячи із цього державна економічна політика має бути спрямована на поліпшення макроекономічного середовища ведення бізнесу з метою підвищення економічної активності та розвитку підприємництва, стимулювання інноваційної діяльності

[144] Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег /Дж. М. Кейнс. – М. : Экономика, 1993. 507 с.

в рамках упровадження інноваційної моделі розвитку та усунення інституційних деформацій, таких як корупція, рейдерство, тіньова економіка, непродуктивний відтік капіталу, економічна злочинність, що в сукупності є фундаментальною основою підвищення конкурентоспроможності національної економіки (рис. 1.9).

Рис. 1.9. Послідовність забезпечення економічної безпеки України на засадах інноваційного розвитку

Джерело: розроблено авторами

Поглиблення спаду промислового виробництва, критичне гальмування економічної активності, збитковість підприємницької діяльності через зниження платоспроможного попиту населення, втрату інвестиційної привабливості України в умовах зовнішньої агресії й наявності значної кількості системних макроекономічних диспропорцій, бюрократичних перешкод підприємницькій діяльності та інституційних деформацій є причиною розгортання системної економічної кризи й формування критичного рівня економічної безпеки держави. Для виходу із ситуації, що склалася, необхідне системне реформування механізму забезпечення економічної безпеки держави на засадах випереджального управління за

принципом індикативного планування й довгострокового прогнозування соціально-економічного розвитку держави.

Особливого значення запобігання та нейтралізація загроз у забезпеченні економічної безпеки України має в умовах міжнародної конкуренції. Німецький вчений Х.-В. Сінн у фундаментальному дослідженні «Нова конкуренція систем» справедливо зазначає, що конкуренція між економічними системами, у їх більше вузькому розумінні, лише тільки розпочинається. Сьогодні у світі існує чимало різновидів економічних систем: ринкова економіка з елементами планування (Франція); квазі-система «нічного сторожа» (США); ліберальні корпоративні системи (Японія); конкурентні соціалістичні системи (Китай); соціальні ринкові економіки (Скандинавські країни). І лише час визначить, яка з цих різноманітних систем виживе і як еволюціонуватимуть інші.

Особливістю нової конкуренції економічних систем, як це зазначається багатьма науковцями, є пожвавлення міграції капіталу і робочої сили між державами під впливом саме економічних рішень їхніх урядів. Тому в умовах глобалізації громадяни та бізнес отримують можливість обирати між різними державами, які пропонують різні набори суспільних благ і цін на них, що встановлюються у формі податків. Протягом тривалого часу міграція капіталу через відносну закритість економік була жорстко обмежена національним законодавством країн. Міграція робочої сили зумовлювалася переважно політичними, релігійними та іншими мотивами та, як правило, не була проявом негативної реакції на економічну політику урядів країн.

Конкуренція є фундаментальним чинником, що спонукає до підвищення ефективності діяльності приватного сектору. Відтак, цілком логічно виникає питання – чи не може конкуренція мати такі ж наслідки у державному секторі економіки? Відповідь на таке питання повинна бути позитивною. У приватному секторі конкуренція підвищує ефективність, оскільки компанії, які найкраще задовольняють вимогам споживачів, виживають і розвиваються, тоді як інші втрачають споживачів і навіть припиняють свою діяльність. З огляду на державний сектор, конкуренція між урядами та державами має спонукати їх якнайкраще виконувати волю своїх резидентів. Якщо вони виявляються неспроможними цього досягти, ре-

зиденти «голосуватимуть ногами» і мігруватимуть до інших країн, які пропонують кращі умови.

Отже, в умовах відкритої економіки між державами виникає конкуренція за міжнародно-мобільні обмежені економічні ресурси, тобто міжнародна економічна конкуренція. Така форма конкуренції може бути визначена як суперництво між державами за приваблення певних обмежених економічних ресурсів.

Участь національних інститутів державного регулювання в міжнародній економічній конкуренції має два основні напрями – інституціональний і податковий. Під міжнародною інституціональною конкуренцією слід розуміти конкуренцію встановлених країнами регуляторних режимів функціонування економічних агентів. Міжнародна податкова конкуренція – це конкуренція країн за допомогою інструментів податково-бюджетної політики. У структурі податкової конкуренції держав залежно від інструментарію податково-бюджетної політики, що застосовується урядами, ми можемо виокремити податкову конкуренцію та бюджетно-видаткову конкуренцію (конкуренцію у сфері державних закупівель і трансферів).

Водночас, слід наголосити на різниці понять «конкуренція», «конкурентні переваги» та «конкурентоспроможність». На нашу думку, конкуренція – це процес боротьби між суб'єктами з метою реалізації певного інтересу, конкурентні переваги – це система конститутивних характеристик соціально-економічного розвитку суб'єкта, які забезпечують не лише високий рівень його конкурентоспроможності, але й позитивно впливають на його спроможність щодо розширеного відтворення та забезпечення економічного розвитку, а конкурентоспроможність – це здатність (рівень, ступінь) суб'єктів витримувати конкуренцію та займати лідерські позиції.

В умовах міжнародної конкуренції, точніше – суперництва між державами за приваблення певних обмежених економічних ресурсів, неперевершене значення має проблема зміцнення національної економічної безпеки.

Забезпечення економічної безпеки національної економіки, що ґрунтується на ситуативному реагуванні на загрози, що вже виникли, передбачає їх ліквідацію та нейтралізацію негативного впливу від них. Проте в умовах значної кількості викликів, ризиків та загроз такий підхід є малоефективним, у зв'язку із чим виникає

необхідність упередження загроз економічній безпеці національної економіки шляхом формування комплексу заходів превентивного характеру.

Згідно з авторським баченням упередження загроз економічній безпеці національної економіки – це процес реалізації уповноваженими органами державної влади та іншими суб'єктами економічної безпеки держави системи заходів, спрямованої на протидію поширенню загроз з метою запобігання їхнього негативного впливу на національну економіку.

Відповідно до такого концептуального підходу забезпечення економічної безпеки національної економіки відбувається в рамках стратегії економічної безпеки держави й передбачає формування й впровадження комплексу заходів з упередження потенційних загроз, спрямованого на розв'язання суперечностей, які виникають в процесі реалізації національних економічних інтересів. При досягненні таким шляхом задовільного рівня економічної безпеки національної економіки подальші заходи економічної політики проводяться в рамках реалізації тактичного механізму зміцнення економічної безпеки національної економіки та направлені на підтримку її належного рівня і його подальше підвищення.

На відміну від запропонованого підходу до забезпечення економічної безпеки національної економіки, в Україні поняття «забезпечення» та «зміцнення» економічної безпеки досить часто ототожнюються, що свідчить про несформованість теоретико-методологічних засад економічної безпеки держави й ускладнює процес формування управлінських рішень і практичних рекомендацій щодо забезпечення економічної безпеки національної економіки.

При цьому в Україні використовується так зване «пасивне» забезпечення економічної безпеки держави, яке ґрунтується на методі реагування на виклики, небезпеки і загрози в разі відхилення фактичних значень індикаторів економічної безпеки від їх безпечних рівнів, що вказує на ситуативне реагування, яке дає можливість здійснювати ліквідацію загроз, що вже виникли, та мінімізацію їх негативного впливу на систему економічної безпеки держави.

Використання такого підходу до забезпечення економічної безпеки національної економіки під впливом значної кількості зовнішніх та внутрішніх ризиків і загроз являється однією із при-

чин поглиблення системної економічної кризи в державі та функціонування національної економіки лише завдяки значній інерції. Тому формування якісно нового підходу до забезпечення економічної безпеки України набуває особливої актуальності в сучасних соціально-економічних умовах, виходячи із чого розроблено концептуальну схему формування організаційно-економічного механізму упередження загроз економічній безпеці національної економіки на державному рівні (рис. 1.10).

Оперативне нівелювання загроз і принцип превентивності передбачають раннє виявлення загроз із використанням внутрішнього і зовнішнього інформаційного середовища системи економічної безпеки національної економіки, їх завчасне упередження за допомогою економічних, організаційних, нормативно-правових, адміністративних та інституційних важелів, з використанням декількох прогнозних сценаріїв забезпечення економічної безпеки. До складу запропонованого механізму включається блок аналітичного забезпечення економічної безпеки національної економіки, призначений для постійного збору інформації, розрахунку поточного рівня економічної безпеки національної економіки, оцінювання виявлених тенденцій, ідентифікації та моделювання загроз, оцінювання їх впливу на рівень економічної безпеки національної економіки та прогнозування можливих наслідків для економічної системи держави.[145]

[145] Варналій З. С., Онищенко С. В., Маслій О. А.Механізм попередження загроз економічній безпеці України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: DOI: http://dx.doi.org/10.21003/ea.V159-04

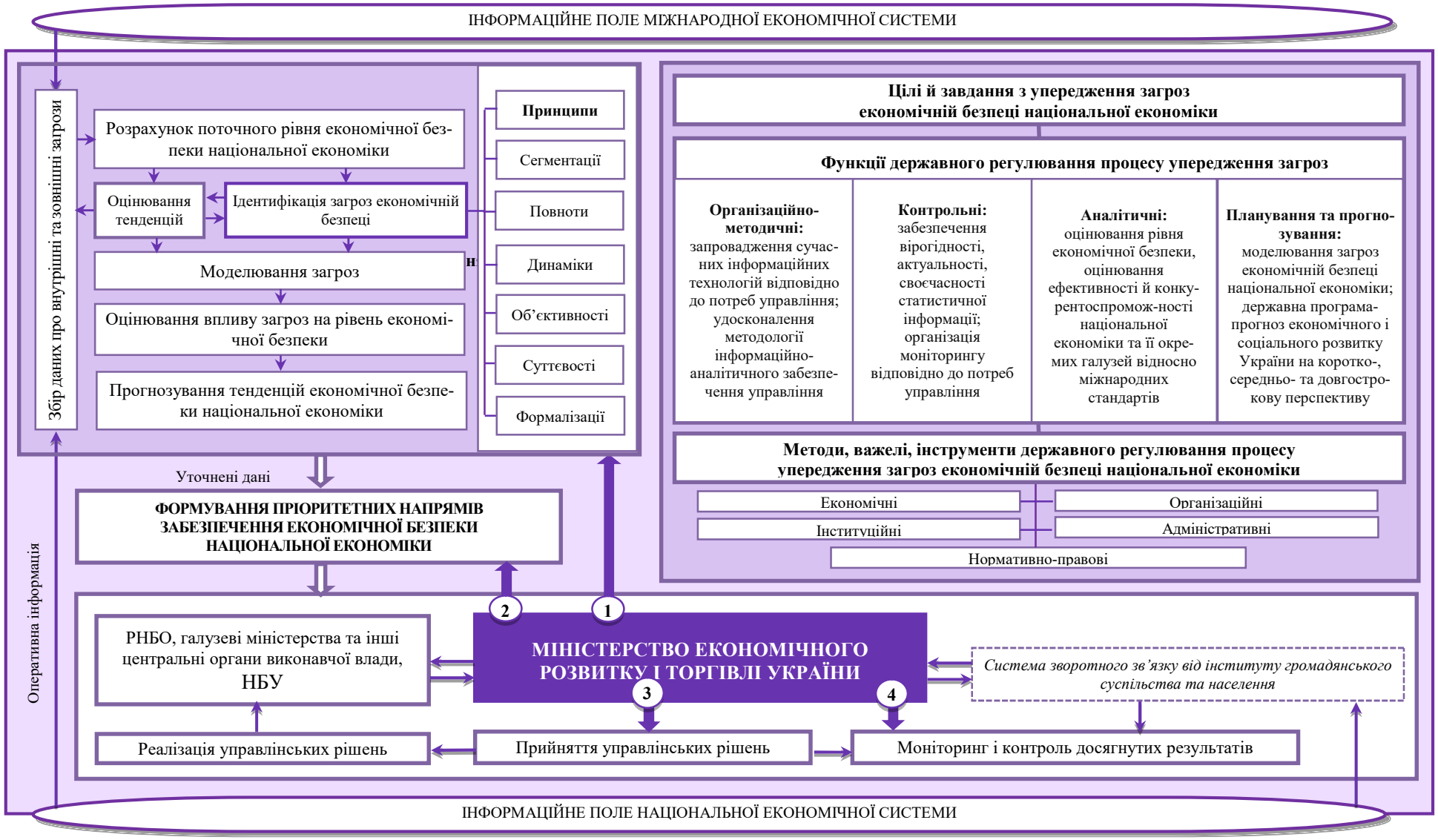

Рис. 1.10. Концептуальна схема формування організаційно-економічного механізму запобігання загроз ЕБД

Джерело: розроблено авторами

Функції державного регулювання процесу упередження загроз покладаються на Департамент економічної стратегії та макроекономічного прогнозування Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, серед яких організаційно-методичні (запровадження сучасних інформаційних технологій відповідно до потреб управління, удосконалення методології інформаційно-аналітичного забезпечення управління тощо), контрольні (забезпечення вірогідності, актуальності, своєчасності статистичної інформації; організація моніторингу відповідно до потреб управління), аналітичні (оцінювання рівня економічної безпеки, оцінювання ефективності й конкурентоспроможності національної економіки та її окремих галузей відносно міжнародних стандартів тощо), планування та прогнозування (моделювання загроз економічній безпеці національної економіки, формування державної програми-прогнозу економічного і соціального розвитку України на коротко-, середньо- та довгострокову перспективу тощо).

Інструментарій державного регулювання процесу упередження загроз економічній безпеці національної економіки включає економічні (податкові ставки й пільги, трансферти, прямі бюджетні інвестиції, гранти, пільгове кредитування, облікова ставка, тарифи, валютні обмеження тощо), організаційні (державна підтримка, консультаційна допомога, сприяння кадровому забезпеченню, інформаційна підтримка тощо), інституційні (бюджетні фонди, технопарки, бізнес-інкубатори, аналітичні центри тощо), адміністративні (реєстрація, ліцензування, квотування, конкурси, тендери тощо) та нормативно-правові (рішення, розпорядження, накази, інструкції, стратегії, концепції, плани, прогнози, програми тощо) методи, важелі та інструменти.

Міністерство економічного розвитку і торгівлі України є органом, який координує діяльність інституцій, що в межах своїх повноважень здійснюють реалізацію управлінських рішень із упередження загроз. До таких інституцій належать галузеві міністерства й інші органи виконавчої влади, Національний банк України та інші. Проте формування пріоритетних напрямів забезпечення економічної безпеки національної економіки на основі уточнених даних блоку аналітичного забезпечення з використанням описаного вище інструментарію, прийняття відповідних управлінських рі-

шень, моніторинг та контроль досягнутих результатів належить до виключної компетенції Міністерства економічного розвитку і торгівлі України.

Представлена концептуальна схема формування організаційно-економічного механізму упередження загроз економічній безпеці національної економіки дозволяє здійснювати оперативне коригування державної економічної політики на основі збору та аналізу інформації про її результативність виходячи з ефекту зворотного зв'язку, отриманої від інститутів громадянського суспільства, що набуває особливої актуальності в умовах інтеграції національної економіки у світове господарство.

На сучасному етапі соціально-економічного розвитку України державна економічна політика має бути спрямована на підвищення рівня кожного зі складників економічної безпеки держави на основі системного підходу до складного полісистемного явища економічної безпеки держави. Проте за результатами стратегічного моніторингу загроз економічній безпеці України було виявлено критичний стан окремих складових економічної безпеки України, а саме: інвестиційно-інноваційної, енергетичної, фінансової та соціально-демографічної. Тому пріоритетними слід вважати заходи, направлені в першу чергу на ліквідацію системних загроз, сконцентрованих у цих сферах, з подальшим упередженням додатково набутих загроз, у тому числі в реальному секторі економіки, й мінімізацію їх негативного впливу (рис. 1.11).

Економічна політика має бути направлена на ліквідацію причин кризових явищ в економіці, а саме відновлення платоспроможного попиту населення шляхом реалізації комплексу заходів соціальної спрямованості на усунення системних загроз у соціальній та демографічній сферах економічної безпеки України. Підвищення реальних доходів населення як основного інвестиційного ресурсу національної економіки можливе в разі приведення базових соціальних стандартів, за якими реалізується державна соціальна політика, – прожиткового мінімуму й мінімальної заробітної плати – у відповідність сучасним умовам соціально-економічного розвитку, що склалися внаслідок розгортання інфляційно-девальваційної спіралі у 2014 році.

НАПРЯМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ		ЗАХОДИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ З УСУНЕННЯ ТА УПЕРЕДЖЕННЯ	
Інвестиційно-інноваційна складоваІнвести	Формування інноваційної моделі розвитку економіки, підвищення інвестиційної активності, створення ефективного конкурентного середовища.Формування	Реалізація комплексної послідовної стратегії збільшення обсягів іноземного інвестування в умовах нестабільності та високого рівня ризику, забезпечення інноваційної спрямованості інвестиційних ресурсів, створення сприятливого інвестиційного клімату через механізми державно-приватного партнерства та прозору	Ліквідація системних загроз і мінімізація їх негативного впливуЛіквідація системних
Енергетична складоваЕнер-	Зменшення енергоємності та енергетичної залежності національної економіки, підвищення частки відновлювальних джерел у загальному постачанні первинної	Реалізація програм енергоефективності, скорочення споживання природного газу з одночасною диверсифікацією його імпорту через кооперацію з країнами ЄС, упровадження інноваційних технологій в енергетичному секторі, стимулювання розвитку альтернативної енергетики (сонячної, вітрової, біомаси та	
Фінансова складоваФінансова	Зниження боргової залежності держави, забезпечення цінової стабільності та стабільності національної грошової одиниці, стабілізація відносин у банківській системі, забезпечення відповідності податкової політики цілям соціально-економічного розвитку, децентралізація бюджетних відносин, розвиток фінансових ринків.Зниження	Перехід від пасивного залучення коштів на фінансування дефіциту бюджету до системного управління боргом на основі стратегії боргової політики України, використання механізмів монетарної політики з метою встановлення цінової стабільності, диверсифікація та підвищення стабільності ресурсної бази банків, використання фіскальних інструментів державної підтримки підприємництва, розширення прав місцевих органів влади у сфері бюджетних відносин, реалізація комплексної стратегії розвитку фінансових ринків.Перехід	
Соціально-демографічна складоваСоціаль	Підвищення життєвого рівня населення, подолання демографічної кризи та депопуляції населення, зменшення масштабів міграції населення за кордон.Підвищення життєвого	Підвищення реальних доходів населення до рівня, не нижчого за прожитковий мінімум (розрахований на основі оновленого споживчого кошика), формування й реалізація ефективної демографічної політики, запровадження механізмів моніторингу та впливу на міграційні процеси.Підвищення реальних	
Безпека реального сектора	Підвищення економічної активності, забезпечення високих темпів економічного зростання, оновлення матеріально-технічної бази суб'єктів господарювання, детінізація національної економіки, створення ефективної інституційної інфраструктури.Підвищення	Забезпечення зростання ВВП на інноваційній основі, збільшення частки бюджетних видатків інвестиційного спрямування, зниження податкового тиску, запровадження європейських стандартів гарантування прав власності інвесторів, створення фондів фінансово-кредитного сприяння реалізації інвестиційних проектів та ефективного законодавчого забезпечення розвитку підприємницької діяльності, усунення інституційних деформацій (корупції, рейдерства, відтоку капіталу).Забезпечення зростання ВВП на	Ліквідація та упередження додатково накопичених

Рис. 1.11. Пріоритетні напрями та ключові заходи забезпечення економічної безпеки України

Джерело: розроблено авторами

Розв'язання проблеми зменшення реальних доходів населення дозволить знизити рівень соціальної напруги в суспільстві, підвищити рівень довіри населення до державної економічної політики в рамках реформування національної економіки. З економічної точки зору це дасть можливість забезпечити зростання інвестиційної активності завдяки акумулюванню заощаджень і їх перетворення в інвестиції через банківську систему.

З використанням активної макроекономічної політики додаткові інвестиційні ресурси повинні бути спрямовані на стимулювання інноваційної діяльності, високотехнологічного виробництва, структурних зрушень в економіці з відмовою від сировинної орієнтації в контексті впровадження інноваційної моделі розвитку національної економіки.

Активізація інвестиційно-інноваційної діяльності передбачає формування сприятливого інвестиційного клімату та конкурентного середовища в усіх сферах економічної діяльності. У цьому контексті слід реалізувати комплекс заходів з ліквідації загроз в інвестиційно-інноваційній сфері, а саме:

– впровадження механізмів державно-приватного партнерства та прозорої регуляції інвестиційно-інноваційної діяльності;

– створення сприятливого інституційного й нормативно-правового середовища ведення бізнесу шляхом реального забезпечення прав власності інвесторів та усунення юридичної колізії між законодавчими актами й повноваженнями органів державної влади, а також скасування дублюючих функцій контролюючих органів;

– спрощення системи адміністрування та ліцензування підприємницької діяльності з переходом на виключно електронний режим надання адміністративних послуг;

– стимулювання зростання кількості суб'єктів підприємництва, зокрема малого й середнього, через інструменти пільгового кредитування інвестиційно-інноваційних проектів та податкового стимулювання їх реалізації;

– посилення мотивації суб'єктів економічної діяльності до створення на підприємствах інвестиційних фондів розвитку виробництва;

– розбудова фінансово-кредитної інфраструктури фінансування розвитку економічних агентів через створення інститутів роз-

витку (інвестиційних банків, фондів фінансово-кредитного сприяння, гарантійних фондів за кредитами) та сприяння реалізації інвестиційних проектів підприємств реального сектора економіки;

– стимулювання комерціалізації наукових досліджень і впровадження їх результатів у виробництво через формування відповідної ринкової інфраструктури (технопарків, бізнес-інкубаторів та ін.);

– формування стратегії інноваційного розвитку держави із залученням провідних науково-дослідних установ України та одночасним розвитком стратегічного міжнародного партнерства за ключовими напрямами інноваційної діяльності;

– формування ефективного законодавства та загальнодержавної інформаційної системи обслуговування ринку цінних паперів, що має забезпечити прямий безпосередній зв'язок між інвестором і об'єктом інвестування за принципами прозорості й доступності.

Натомість в Україні спостерігається неузгодженість та фрагментарність реформування реального сектора економіки й відсутність заходів зі створення інституційної інфраструктури забезпечення економічної безпеки держави.

В енергетичній сфері пріоритетними напрямами забезпечення економічної безпеки є:

– зниження енергетичної залежності національної економіки;

– зменшення енергоємності національної економіки;

– розвиток альтернативної енергетики;

– формування оптимальних запасів домінуючих енергетичних ресурсів (природного газу та кам'яного вугілля);

– зменшення втрат при транспортуванні й розподіленні енергії шляхом оновлення основних виробничих фондів паливно-енергетичного комплексу.

Реалізація коротко- та середньострокових заходів у межах визначених напрямів має відбуватися в рамках оновленої Енергетичної стратегії України на період до 2030 року з акцентом на розвитку альтернативної енергетики та зниженні енергоємності економіки, адже ефективність реформування енергетичного сектора залежить від системності та публічності енергетичної політики країни, а також прозорості відносин на паливно-енергетичних ринках.

В умовах дефіциту фінансових ресурсів значна кількість загроз із максимальним рівнем впливу на загальний стан еконо-

мічної безпеки й усі її складові сконцентрована у фінансовому секторі, зокрема у таких складових фінансової безпеки, як боргова, бюджетна, валютна та грошово-кредитна. Виходячи з позицій ліквідації системних і додатково набутих загроз економічній безпеці держави в фінансовому секторі до основних напрямів державної економічної політики в рамках забезпечення економічної безпеки об'єктивно належать такі:

– зниження боргової залежності держави;

– забезпечення цінової стабільності та стабільності національної грошової одиниці;

– забезпечення сталого самовідтворювального процесу шляхом акумуляції достатніх обсягів фінансових ресурсів у банківській системі;

– комплексне й послідовне реформування грошово-кредитної системи;

– забезпечення відповідності податкової політики цілям соціально-економічного розвитку держави;

– децентралізація бюджетних відносин;

– розбудова фінансово-кредитної інфраструктури та послідовне формування всебічного законодавчого регулювання фінансових відносин.

Ліквідація системних загроз та мінімізація їх негативного впливу в контексті реалізації визначених напрямів забезпечення економічної безпеки України дозволить перейти до механізму упередження загроз, у тому числі в реальному секторі економіки шляхом підвищення економічної активності, забезпечення високих темпів економічного зростання, оновлення матеріально-технічної бази суб'єктів господарювання, детінізації національної економіки, створення ефективної інституційної інфраструктури.

З огляду на динамічність системи економічної безпеки держави доходимо висновку про об'єктивну необхідність періодичного коригування пріоритетних напрямів забезпечення економічної безпеки держави та ключових заходів із упередження й усунення потенційних загроз умовах глобалізації та міжнародної конкуренції.

Отже, ліквідація системних й упередження додатково набутих загроз та мінімізація їх негативного впливу на функціонування економічної системи держави, реалізацію національних економіч-

них інтересів, цінностей та основних соціально-економічних пріоритетів належить до компетенції державних органів влади у рамках формування державної економічної політики. При цьому вирішальне значення при формуванні пріоритетних напрямів забезпечення економічної безпеки національної економіки відіграє блок аналітичного забезпечення, на який покладено функції оцінювання рівня економічної безпеки, ефективності й конкурентоспроможності національної економіки та її окремих галузей, ідентифікації й моделювання системи реальних і потенційних загроз на основі виявлених тенденцій у зовнішньому та внутрішньому інформаційному полі національної економічної системи, оцінювання впливу загроз та прогнозування можливих наслідків у середньо- та довгостроковій перспективі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Waters M. Globalization (Key Ideas) / M. Waters. – London: N. Y. : Routledge, 1995. 272 p.

2. Ажнюк Б. Лінгвістичні аспекти глобалізації в Україні / Б. Ажнюк Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: матеріали наук. конф. 28–25 травня 2001 року. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. С.144–150.

3. Пономаренко О. І. Еволюція поглядів наукової спільноти на поняття «глобалізація» / О. І. Пономаренко Зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди., 2016. Вип. 44. С. 103–107.

4. Levitt T. The Globalization of Markets / T. Levitt Harvard Business Review. 1983. № 61 (3). P. 92–102.

5. Гэлбрейт Дж. К. Кризис глобализации / Дж. К. Гэлбрейт Проблемы теории и практики управления.1999. № 6. С. 32–36.

6. Robertson R. The Relativization of Societies: Modern Religion and Globalization / R. Robertson Cults, Culture, and the Law: Perspectives on New Religious Movements / Ed. by Thomas Robbins, William C. Shepherd and James McBride. – Chicago: Scholars Press, 1985. P. 31–42.

7. Робертсон Р. Дискурсы о глобализации: предварительные размышления / Р. Робертсон, Х. Хондкер Глобализация: контуры XXI века. Реф. сб. Ч. 1. – М. : РАН ИНИОН, 2004. С. 127–131.

8. Барановський О. І. Філософія безпеки: монографія:у 2 т. / О. І. Барановський. – К. : УБС НБУ, 2014. Т. 1. 831 с.

9. Трушин А. О. Стратегические аспекты модернизации предприятий в условиях глобализации / А. О. Трушин Вестник Российской экономической академии имени Г. В. Плеханова. 2010. № 2(32). С. 15–21.

10. Кукарцев О. Дослідження і теоретизування глобалізації: до історії питання / О. Кукарцев Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Міжвідомч. наук.-техн. зб. Вип. 26. – Львів: НУ «Львівська політехніка», 2014. С. 27–31.

11. Сергеев Д. В. Глобализация и регионализация мировой экономики: Основные тенденции и перспективы : дис. на соиск. научн. степени канд. экон. наук : спец. 08.00.14 / Д. В. Сергеев. М., 2003. 161 с.

12.Глобальные трансформации: политика, экономика и культура / Д. Хелд, Д. Гольдблатт и др.; пер. с англ. В. В. Сапова и др. Москва: Праксис, 2004. С. 34.

13.Макуев Р. Х. Современная глобализация: вызовы и трансформации : [монография] / Р. Х. Макуев. – Орел : изд-во Орелского ун-та, 2006. 238 с.

14.Булатова О. В. Розвиток глобальної економічної інтеграції: теоретичний аспект / О. В. Булатова Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечение иностранных инвестиций: региональный аспект: сборник научных трудов. – Донецк: ДонНУ, 2012. С. 49–54.

15.Борги: час брати і час віддавати. Глобальні тенденції та виклики для України /Аналітична доповідь. – К. : Заповіт, 2015. 72 с.

16. Ільчук П. Г. Проблеми формування та оцінювання маркетингових стратегій інтернаціоналізації українських підприємств : [монографія] / П. Г. Ільчук. – Львів: Новий Світ, 2015. 464 с.

17. Пребиш Р. Периферийный капитализм: есть ли ему альтернатива? / Р. Пребиш; сокр. пер. с исп. – М. : ИЛА РАН, 1992. 337 с.

18. О классификации теорий мировой экономики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.jourclub.ru/17/42/

19.Дергачев В. А. Глобальная геоэкономика (трансформация мирового экономического пространства) : [монография]. – Одесса: ИПРЭЭИ НАНУ, 2003. 238 с.

20. Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture / R. Robertson. – SAGE, 1992. 211 p.

21. Друкер П. Эффективное управление / П. Друкер; [пер. с англ.]. – М. : Астрель, 2004. 284 с.

22. Обзор мирового экономического и социального положения, 2015 г. Переоснащение мирового развития. [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://www.un.org/ru/development/surveys-/docs/wess2015.pdf.

23.Онищенко С. В. Фінансова глобалізація як складний інтегрований об’єктивний процес/ Проблеми і перспективи економіки та управління : науковий журнал / Чернігів. нац. технол. ун-т. – Чернігів : Чернігів. нац. технол. ун-т, 2016. № 4 (8). С. 126–135.

24. HoffmannS. ClashofGlobalizations.[Електронний ресурс].– Режим доступу : http: //www.cfr.org/publication/4763/clash_of_-globalizations.htm

25. Иноземцев В. Л. Глобальный конфликт XXI ст. Размышления об истоках и перспективах межцивилизационных противоречий / В. Л. Иноземцев, Е. С. Кузнецова– Полис. Политическиеисследования. 2001.№ 6. С. 131-139.

26. Ohmae K. Triad Power. The Coming Shape of Global Competition / K. Ohmae. – New York: Free Press, 1985. 345 p.

27. БуайеР. Теориярегуляции: Критический анализ / Р. Буайе; пер. с франц. Н. Б. Кузнецова. Серия «Современная экономическая мысль». – М.: Изд-во РГГУ, 1997. 362 с.

28. Veseth M. Selling Globalization. The Myth of the Global Economy / M. Veseth. – L.: Lynne Rienner Pub, 1998. 215 p.

29. Attali J. Millennium: winners and losers in the coming world order / J. Attali – New York : Random House, 1991. 132 c.

30. Финансовая глобализация: возникновение, формы, особенности глобального финансового рынка. Направления развития финансовой глобализации [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eumtp.ru/?p=1179

31. Патика Н. І. Міжнародні валютно-кредитні відносини : [навч. посібн.] / Н. І. Патика. – К. : Знання, 2012. 566 с.

32. Проблема поводження нафтодоларів в міжнародних відносинах. Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://um.co.ua/7/7-11/7-112512.html

33. Возникновение финансовой глобализации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://life-prog.ru/1_63276_vozniknovenie-finansovoy-globalizatsii.html

34. Бузгалин А. В., Колганов И. А. Глобальный капитал. Москва: Эдиториал, 2007. С. 256.

35. Шамшидинова Р. А. Формы проявления финансовой глобализации / Р. А. Шамшидинова Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. 2008. № 4. С. 90-92.

36. Концепции глобализации в современной историографии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.socio-24.ru/s24s-745-1.html.

37. Онищенко С. В. Фінансова глобалізація як складний інтегрований об'єктивний процес Всеукраїнська науково-практична конференція «Трансформація національної моделі фінансово-кредитних відносин: виклики глобалізації та регіональні аспекти» (23 листопада 2016 р.) – Ужгород : УНУ, 2016. С. 54–56.

38. Бюджетна безпека України: сутність, загрози та шляхи забезпечення /монографія / С. В. Онищенко. – К. : Знання України, 2017. С. 82–83.

39. Головнин М. Финансовая глобализация и ограничения национальной денежно-кредитной политики [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://institutiones.com/general/639-finansovaya-globalizaciya.html.

40. Соколова М. А. Влияние процессов финансовой глобализации на национальную экономику / Соколова М. А. Соколова, Тишина В. Н. Тишина Молодой ученый. 2015.№ 6. С. 465–469.

41. Примостка Л. О. Фінансова глобалізація: сутність, форми прояву, наслідки / Л. О. Примостка, О. О. Чуб Фінанси, облік і аудит.2011. № 18. С. 172-182.

42. Павленко І. І. Міжнародна торгівля та інвестиції : [навч. посіб.] / І. І. Павленко, О. В. Варяниченко, Н. А. Навроцька. – К. : ЦУЛ, 2012.256 с.

43. Мамотенко Д. Ю. Глобалізація міжнародних фінансових ринків / Д. Ю. Мамотенко Гуманітарний вісник ЗДІА. 2009. Вип. 39. С. 229–237.

44. Егоров А. В. Международная финансовая инфраструктура / А. В. Егоров. – М. : Линор, 2009. 136 с.

45. Глосарій (Міжнародні організації) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://epi.cc.ua/glossariy-mejdunarodnyie-organizatsii-22533.html

46. Офіційний сайт МВФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.imf.org.

47. Мокій А. І. Міжнародні організації : [навч. посібн.] / А. І. Мокій, Т. П. Яхно, І. Г. Бабець. – К. : ЦУЛ, 2011. 280 с.

48. Міжнародні фінансові організації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ufin.com.ua/inf_dov-mfo.htm.

49. Шреплер Х.-А. Международные экономические организации. Справочник / Х.-А. Шреплер; сост.: С. А. Тюпаев, И. Н. Фомичева. – М.: Международные отношения, 1999. 454 с.

50. Офіційний сайт ЄБРР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ebrd.com/ru/home.html

51. Международная финансовая корпорация: опыт стратегического управления [Електронний ресурс].– Режим доступу : http://www.veb.ru/common/upload/files/veb/analytics/strman/sm201202ifc.pdf

52. Слепов В. А. Глобализация финансовой инфраструктуры / В. А. Слепов, А. В. Егоров Вестник Российской экономической академии имени Г. В. Плеханова. 2010. № 2(32). С. 5–14.

53. Куцик П. О. Глобальна економіка: принципи становлення, функціонування, регулювання та розвитку : [монографія] / П. О. Куцик, О. І. Ковтун, Г. І. Башнянин. – Львів : ЛКА, 2015. 594 с.

54. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://me.kmu.gov.ua/

55. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://me.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=97980&cat_id=38738 (втратила чинність від 29.10.2013 р.).

56. Витте С. Ю. По поводу национализма. Национальная экономия и Фридрих Лист. – М. : Изд-во «Европа», 2005. 47 с.

57. Лопатин В. Экономические трансформации / В. Лопатин Экономический вестник Ростовского государственного университета. 2007. Том 5.№ 1. С. 16–27.

58. Лист Ф. Национальная система политической экономии. Перевод с немецкого / Ф. Лист [пер. под ред.: Трубников К. В.]. – С.-Пб. : А. Э. Мартенс, 1991. 486 с.

59. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег /Дж. М. Кейнс. – М. : Экономика, 1993. 507 с.

60. Сото Э. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Э. Сото. – М. : Catallaxy, 1995. 320 с.

61. Економічна безпека держави: оцінювання та стратегічні орієнтири забезпечення [монографія] / О. В. Комеліна, С. В. Онищенко, А. В. Матковський, О. А. Пугач. – Полтава : ПолтНТУ, 2013. 202 с.

62. Экономическая безопасность: Общий курс: Учебник / Под ред. В. К. Сенчагова. 2-е изд. – М. : Дело, 2005. 896 с.

63. Про основи національної безпеки України [Електронний ресурс] / Закон України від 19.06.2003 р. № 964–IV // Верховна Рада України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15.

64. Концепція економічної безпеки України / Ін-т. екон. прогнозування; кер. проекту В. М. Геєць. – К. : Логос, 1999. 56 с.

65. Економічна безпека : навч. посіб. / під заг. ред. З. С. Варналія. – К. : Знання, 2009. 647 с.

66. Варналій З. С. Економічна безпека України : проблеми та пріоритети зміцнення : монографія / З. С. Варналій, Д. Д. Буркальцева, О. С. Саєнко. – К. : Знання України, 2011. 299 с.

67. Економічна безпека: навч. посіб. / О. Є. Користін, О. І. Барановський, Л. В. Герасименко та ін. – К. : Алерта; КНТ; Центр учб. літератури, 2010. 368 с.

68. Мунтіян В. І. Економічна безпека України / В. І. Мунтіян – К. : КВІЦ, 1999. 462 с.

69. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення [монографія] / В. Т. Шлемко, І. Ф. Бінько. – К. : НІСД, 1997. 144 с.

70. Економічна безпека держави: сутність та напрями формування : монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, С. М. Макуха та ін. / за ред. д-ра екон. наук, проф. Л. С. Шевченко. – Х. : Право, 2009. 312 с.

71. Передборський В. А. Економічна безпека держави [монографія] / В.А. Передборський. – К. : Кондор, 2005. 391 с.

72. Сухоруков А. І. Врахування динамічних зв'язків у системах економічної безпеки / А. І. Сухоруков Стратегічна панорама. 2009.№ 2. С. 115–129.

73. Смелянцев А. П. Проблема загроз інтересам безпеки України (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: 09.00.03 / А. П. Смелянцев; Харківський військовий університет Міністерства оборони України. – Х., 2001. 18 с.

74. Афонцев С. А. Национальная экономическая безопасность: на пути к теоретическому консенсусу / С. А. Афонцев Мировая экономика и международные отношения. 2002.№ 10. С. 30–39.

75. Бендиков М. Экономическая безопасность наукоемких производств / М. Бендиков, Е. Хрусталев Вопросы экономики. 1999.№ 9. С. 119–125.

76. Вечканов Г. С. Экономическая безопасность : Учебник для вузов. – СПб. : Питер. 2007. 384 с.

77. Экономическая и национальная безопасность: Учебник / Под ред. Л. П. Гончаренко.– М. : ЗАО »Издательство Экономика», 2007. 543 с.

78. Губський Б. В. Економічна безпека України : методологія виміру, стан і стратегія забезпечення [монографія] / Б. В. Губський. – К.: ДП »Укрархбудінформ», 2001. 122 с.

79. Загашвили В. С. Экономическая безопасность России / В. С. Загашвили. – М. : Юрист, 1997. 240 с.

80. Экономическая безопасность хозяйственных систем / Под общей ред. А. В. Колосова. – М. : Изд-во РАГС, 2001. 531 с.

81. Экономическая и национальная безопасность : Учебник / Под ред. Е. А. Олейникова. – М. : Издательство «Экзамен», 2004. 768 с.

82. Румянцева Е. Е. Новая экономическая энциклопедия. 2-е изд. – М. : ИНФРА-М, 2006. 810 с.

83. Тамбовцев В. Л. Экономическая безопасность хозяйственных систем: структура проблемы / В. Л. Тамбовцев Вестник Московского университета. Серия 6. Экономика. 1995. № 3. С. 3–9.

84. Шатунова Н. Н. Угрозы экономической безопасности государства : сущность, виды, система индикаторов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.orelgiet.ru/08shatynova.pdf

85. Методичні рекомендації щодо оцінки рівня економічної безпеки України / за ред. А. І. Сухорукова. – К. : Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки, 2003. 64 с.

86. Самушенок Т. В. Современные угрозы экономической безопасности России / Т. В. Самушенок Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. 2008.№ 73-1. С. 405–408.

87. Сергунин А. А. Международная безопасность: новые подходы и концепты / А. А. Сергунин Политические исследования. 2005.№ 6. С. 127.

88. Владимиров А. «Вызовы», «Риски», «Опасности», «Угрозы», «Кризисы», «Катастрофы» и «Крах» как важные категории полито-

логии и теории войны [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.kadet.ru/lichno/vlad_v/Ocenka_riskov.htm

89. Пироженко В. Методологія операціоналізації основних понять національної безпеки: гуманітарна складова / В. Пироженко Політичний менеджмент. 2006. № 3. С. 21–34.

90. Кузьменко А. Проблеми відповідності стратегії та системи забезпечення безпеки України національним потребам / А. Кузьменко Юридичний журнал. 2006.№ 10. С. 84–85.

91. Кортунов С. В. Диалектика национальной и международной безопасности: некоторые методологические проблемы / С. В. Кортунов Политические исследования. 2009.№ 1. С. 23.

92. Загрози економічній безпеці України: сутність, оцінювання та механізм упередження [монографія] / С. В. Онищенко, О. А. Пугач. – Полтава : ПолтНТУ, 2015. 337 с.

93. Ніколаєв Є. Б. Інтерпретація інтересів і загроз у концепції економічної безпеки / Є. Б. Ніколаєв Економічна теорія. 2011. № 2. С. 16–33.

94. MurdochC. Economic factors as objects of security: Economics security and vulnerability / C. Murdoch, K. Knorr, F. Trager Economics issues and national security. – Lawrence, 1977. 867 p.

95. Стратегія національної безпеки України [Електронний ресурс] / Указ Президента України від 26.05.2015 р. № 287/2015 Верховна Рада України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#n14.

96. Концепція забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері [Електронний ресурс] / Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.08.2012 р. № 569-р Верховна Рада України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/569-2012-р#n7

97. Хилько О. Л. Теоретичні засади визначення загроз національній безпеці України та шляхи її забезпечення: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.01 / О. Л. Хилько; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. 16 с.

98. Барановський О. І. Фінансова безпека в Україні (Методологія оцінки та механізм забезпечення).: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук: 08.04.01 / О. І. Барановський; Інститут економічного прогнозування НАН України. – К., 2000. 36 с.

99. Концепція фінансової безпеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ufin.com.ua/koncepcia/008.doc

100. Обгрунтування концептуальних та організаційно-правових засад розробки паспортів загроз національній безпеці України: навч.-метод. посіб. / авт. кол.: Г. П. Ситник, В. І. Абрамов, В. А. Мандрагеля та ін.; за заг. ред. Г. П. Ситника. – К. : НАДУ, 2012. 52 с.

101. Pugach A. A. Analysis the Threats to Economic Security of Ukrainein Modern Conditions of Functioning the National Economy / A. V. Matkovskiy, A. A. Pugach // EuropeanAppliedSciences. – Germany, 2014. – № 2. – P. 157–160.

102. Пастернак-Таранушенко Г. А. Філософські засади забезпечення економічної безпеки держави (з викладенням основ філософії екосестейту) / Г. А. Пастернак-Таранушенко Національний інститут проблем міжнародної безпеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=prnb5&issue=2001_1-2.

103. Афонцев С. Дискуссионные проблемы концепции национальной экономической безопасности / С. Афонцев Россия XXI. 2001.№ 2. С. 38–67.

104. Єдинак В. Ю. Забезпечення економічної безпеки країни в умовах глобалізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.03 / В. Ю. Єдинак. – Запоріжжя, 2010. 26 с.

105. Флейчук М. І. Легалізація економіки та протидія корупції у системі економічної безпеки: теоретичні основи та стратегічні пріоритети в умовах глобалізації / М. І. Флейчук. – Львів : Ахілл, 2008. 660 с.

106. Мартиненко В. В. Загрози економічній безпеці України в контексті викликів глобалізації / В. В. Мартиненко Економічний часопис XXI. 2011. № 7–8. С. 40–43.

107. Варналій З. С., Онищенко С. В., Маслій О. А. Механізм попередження загроз економічній безпеці України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: DOI: http://dx.doi.org/10.21003/ea.V159-04

РОЗДІЛ 2
КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ТА ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ У ГЛОБАЛЬНУ ЕКОНОМІКУ

(Борзенко О. О., Бєлашов Є. В., Ван Цзіньго, Віра Чжен, Власюк О. С., Зварич Р. Є., Литвин М. М., Писаренко С. М., Собкевич О. В., Федоришин Н. Ю.)

2.1. Безпека участі України у глобальній економіці.

2.2. Конкурентоспроможність економіки України в умовах євроінтеграції.

2.3. Парадигма альтерглобального розвитку України.

2.4. Модернізація транспортної інфраструктури у контексті євроінтеграційних пріоритетів України.

2.1. Безпека участі України у глобальній економіці

Глобальні процеси нині створюють несприятливе середовище для розвитку економіки України. Ситуація ускладнюється відсутністю ефективних реформ. Враховуючи це, існує гостра потреба в реалізації програми підтримки національної економіки, яка має бути спрямована на розвиток внутрішнього ринку, реалізацію ефективних проектів розвитку вітчизняного виробництва, підтримку національного товаровиробника, імпортозаміщення, енергозбереження, модернізацію усіх сфер суспільного життя.

Характеризуючи глобалізацію у цілому, слід відзначити її одночасну єдність і неоднорідність, упорядкованість і анархічність. При цьому рушійною силою формування глобалізаційного простору виступають торгівля товарами й послугами, рух факторів виробництва, передусім грошового капіталу і робочої сили, а також новітні складові – транспортно-логістичні мережі, інформаційно-комунікаційні технології. На сьогодні у світі відбувається перехід від системи «ринок-держава» до системи «багато держав – один ринок», що проявляється у домінуванні міжнародних правил та норм (інституцій) над національними законодавчими актами. Одночасно реформується система глобального управління, основними суб'єктами якої є міжнародні інститути, такі як ООН, СОТ, МВФ, Світовий банк та ін.

Сучасна теорія глобалізації у багатьох випадках використовує висновки світ-системного аналізу І. Валлерстайна та виділяє ядро, напівпериферію та периферію, які мають свої особливості. Зокрема розвинені країни входять у центр, що виконує функції ядра економічного простору, межі якого визначаються характером виробництва й можуть не збігатися із політичними кордонами. Ядро відрізняється від периферії більш високим рівнем доходу, диверсифікованою структурою економіки, застосуванням прогресивних технологій. Напівпериферія розглядається як проміжна ланка між ядром і периферією, експлуатується ядром, але експлуатує периферію. Вважають, що саме за рахунок напівпериферії відбувається трансформація простору в періоди економічних криз.[146]

У роботі І. Валлерстайна економічний аналіз корелює із фрагментацією геоекономічного простору за ознаками цивілізаційних моделей світового розвитку.[147] Геоекономічний простір сучасності, передусім його ядро, увібрав характерні ознаки постіндустріальної цивілізаційної моделі, її найвищої, техногенної фази. Техногенна фаза пост-індустріалізму шляхом інноваційних революцій руйнує світові цикли, поглинаючи інтелектуальні, виробничі, природні та інші ресурси. Країни ядра є антагоністом країн периферії не тільки з точки зору більш високих показників ВНП на душу населення. Вони мають передові технології, інфраструктуру, транспортні засоби, комерційну культуру, збалансованість різних галузей, характеризуються соціальним та політичним динамізмом, що забезпечує міцні позиції на глобальному ринку.

Такий підхід дозволяє поділити всіх учасників глобального економічного простору на дві групи:

– країни, регіони й компанії ядра, які концентруються в нішах створення ринкової вартості, котрі характеризуються високими бар'єрами входу, що проявляються у визначальній увазі на розподіл доданої вартості в тих сегментах, які організовані в глобальному господарському просторі;

– інші учасники ринку, які не здатні конкурувати в умовах високих бар'єрів входу й змушені використовувати індустріальні стра-

---

[146] Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI век / И. Валлерстайн; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2003. 368 с.

[147] Там само.

тегії зростання, що ґрунтуються на зниженні витрат виробництва стандартних товарів, організації масового виробництва з використанням праці робітників низької кваліфікації. Якщо раніше національні кордони виступали в ролі захисних бар'єрів стосовно певної групи учасників ринку, то лібералізація торгівлі та інвестицій робить ці кордони проникними – внутрішні виробники зустрічаються з усе більш гострою зовнішньою конкуренцією за частку національного ринку.

При цьому відбувається багатомірна поляризація геоекономічного простору, у якій спостерігається протистояння Центру (що характеризується високим рівнем економічного розвитку, системністю функціонування господарського процесу, концентрацією високотехнологічних виробництв) і Периферії (для якої характерні невисокий рівень розвитку, орієнтація на експорт сировини й енергоносіїв, наявність різноманітних розривів у господарському процесі. Дотримуючись зазначеної фрагментації геоекономічного простору не можна не погодитися із думкою А. Філіпенка про віднесення України до напівпериферії «...з перспективою або приєднання до центру за умов поглиблення ринкових реформ, політичної структуризації суспільства європейського зразка і динамічного економічного зростання, чи дрейфування до периферії світового господарства за протилежної ситуації».[148] Консервація біполярності світу, на його думку, визначається функціональною обмеженістю постіндустріальних структур, нездатністю повністю замінити індустріальне і аграрне виробництво. Своєю чергою постіндустріальний центр забезпечує країни периферії інвестиціями, які спрямовуються «здебільшого не у високі технології, а в індустріальне виробництво з метою його модернізації та пристосування до потреб постіндустріальних держав».

Розкриваючи сучасну сутність глобалізації, не можна оминути її багатовимірність, формування й функціонування єдиного загальносвітового фінансово-інформаційного простору на основі новітніх інформаційно-комунікаційних технологій.

К. Оме виділяє такі основні напрями всеосяжного процесу глобалізації:[149]

---

[148] Філіпенко А. С. Міжнародні економічні відносини : історія : підручник / А. С. Філіпенко. К. : Либідь, 2006. 384 с.

[149] Ohmae K. The Bordless World: Power and Strategy in Itie Interlinked Economy. Fontana, 1990. 78 p.

– фінансову глобалізацію, що формує глобальний фінансовий ринок, який домінує над усіма іншими ринками й забезпечує відому анонімність глобальної влади;

– становлення глобальних багатонаціональних компаній, насамперед у формі транснаціональних корпорацій, для функціонування яких необхідний всесвітній господарський простір;

– регіоналізацію економіки, яка відбувається усередині глобального господарського простору, що забезпечує необхідну рівновагу між тенденціями до інтернаціоналізації господарського життя й протилежними тенденціями до відокремлення господарських комплексів;

– інтенсифікацію світової торгівлі, що базується на залученні в глобальний комерційний оборот факторів виробництва, ресурсів, вироблених продуктів і послуг, які колись не виходили за національні кордони або навіть кордони місцевих локальних ринків;

– тенденцію до конвергенції, тобто до природного зближення різних соціально-економічних організмів, що склалися в різних суспільних умовах, але функціонують у єдиному середовищі глобального господарського простору.

Серед основних форм прояву процесів глобалізації: збільшення обсягів міжнародної торгівлі та інвестицій, лібералізацію і перерегулювання руху капіталу; відчутне підвищення ролі ТНК у світових господарських процесах; посилення глобальної конкуренції; зародження систем глобального стратегічного менеджменту; зростання значення інформаційних і комунікаційних технологій в економічному розвитку; безпрецедентна диверсифікація світових фінансових ринків і ринків технологій.

Важливе місце у фрагментації глобалізації посідають процеси інтеграції та регіоналізації. Інтеграція забезпечує синергійний ефект у процесі комбінування, переплетення й зрощування потенціалів розвитку господарського процесу на всіх рівнях його організації та в усіх сферах життєдіяльності суб’єктів процесу. Використання інтеграційного підходу до розвитку соціально-економічної системи окремо взятого регіону, країни або регіонального угруповання країн обумовлене його позиціонуванням на одному з мезорівнів геоекономічного простору.

Країни, що розвиваються, зокрема й Україна, які не створили сильної захисної системи законопорядку, не витримують посиленого глобального тиску, деградують, корумпуються і руйнуються, підпадаючи під владу кланово-мафіозних структур управління, яка виступає як передаточний механізм злоякісної компрадорської інтеграції, що силовими методами включає потенціал цих країн в глобальний господарський оборот тіньового характеру.

У цьому зв'язку важливою є позиція професора Д. Лук'яненка, який відзначає й геоекономічну дезінтеграцію розвитку: «Світ є розділеним на окремі геоекономічні зони, які перетворились в дискримінаційні рівні відносно інтегрованого глобального універсуму. Сучасний розвиток «ефективних» міжнародних механізмів перерозподілу світового доходу на користь західних країн шляхом встановлення несправедливих геоекономічних рентних платежів веде до соціальної дезінтеграції світу, підриває систему світового поділу праці. Діюча вже багато десятиліть система перерозподілу світового доходу через ножиці цін на сировину з країн, що розвиваються, і на кінцеву продукцію розвинених країн говорить про контрольований, а значить керований характер сучасної світової економіки і глобального ринку».[150]

Е. Кочетов при структуризації і фрагментації регіонів визначає: а) глобальний транснаціональний простір (включаючи міжнародні урядові і неурядові організації, фінансові і банківські мережі); б) транснаціональний світ глобальної тіньової економіки; в) геоекономічні регіони, які формують світову інфраструктуру високих технологій з виробництва високотехнологічної продукції; г) регіони сировинної спеціалізації; д) деградаційні регіони, що втрачають здатність до конкурентної інтеграції в індустріальні і, особливо, постіндустріальні системи.[151]

В глобальному економічному просторі, за В. Дергачовим,[152] слід виділяти «декілька мегапросторів таких як: а) північноатлантичний (євроатлантичний), тихоокеанський, південний; б) мегарегіони дії глобальних корпорацій (виробничих, фінансово-банківських), які майже не піддаються державному регулюванню;

---

[150]ЛукʼяненкоД. Г. Міжнароднаекономічнаінтеграція: навчальнийпосібник. Київ, ВІПОЛ, 1996. 129 с.

[151] Кочетов Э. Г. Геоэкономика. Освоение мирового экономического пространства. Москва: Норма, 2006. 528 с.

[152] Дергачев В. А. Геоекономіка (Сучасна геополітика) / В. А. Дергачев. – К. : ВИРА-Р, 2002. 512 с.

в) транснаціональні мегарегіони тіньової і кримінальної економіки; г) регіони великої сімки Півночі (США, Японія, Німеччина, Франція, Великобританія, Італія і Канада) і великої сімки Півдня (Китай, Індія, Бразилія, Індонезія, Мексика, Південна Корея, Таїланд)».

Вітчизняні та зарубіжні вчені відзначають такі проінтеграційні чинники фрагментації:[153] географічна близькість країн; наявність потенційного взаємодоповнення економік з погляду тих характеристик виробництва, які відображають переваги взаємовідносин цих країн; близький загальний рівень економічного і соціального розвитку; наявність схожих стратегій економічного розвитку на перспективу; наявність розвинутих і розгалужених зв'язків між суб'єктами економічної діяльності відповідних країн; спільність довготермінових політичних інтересів; історія відносин між відповідними державами і наявність між ними сприятливого психологічного клімату; наявність культурної, релігійної спільності тощо.

Сучасну глибинну трансформацію світового економічного порядку пов'язують із дією різноманітних факторів, зокрема:

– революціями в технологіях транспорту й зв'язку, які дозволяють подолати просторову роз'єднаність і скоротити витрати часу на економічні транзакції, що в підсумку підвищує загальну мобільність факторів виробництва й прискорює зміни масштабів економічної діяльності;

– збігом технологічних проривів із загальною світовою тенденцією, обумовленої зусиллями країн ядра й міжнародних фінансових інститутів, спрямованою на лібералізацію інвестицій і торгівлі, приватизацію й дерегулювання господарської діяльності.

Інформаційно-фінансові трансформації істотно позначилися на характері інтеграції: інформація набула вартості і стала товаром, що вимірюється грошовим еквівалентом; відбувається «дестафація» грошей – зникнення їхнього матеріально-речовинного змісту. Сучасні гроші діють у різноманітних «електронних» і розрахункових формах, у яких на передній план виходить їхня інформаційна сутність; виникли й швидко зростають інформаційно-фінансові ринки, причому місткість цих ринків, що функціонують у світовому масштабі, значно перекриває обсяги товарних ринків; у структурі капіталу швидко підвищується питома вага фіктивного

[153] Дергачев В. А. Геоекономіка (Сучасна геополітика) / В. А. Дергачев. – К. : ВИРА-Р, 2002. 512 с.

капіталу, що виражається не в грошах, а в правах на одержання доходу – акціях, облігаціях тощо; комп'ютерні мережі стають загальними фінансово-інформаційними комунікаціями, що функціонують у всесвітньому масштабі; зростають нематеріальні активи підприємств, включаючи інформаційні товари, у грошовому вираженні.

Проте гроші завжди залишаться невід'ємною складовою економічної системи, її ринкового сегмента, будь-якого геоекономічного простору. В умовах глобалізації саме сфера фінансів через фінансові ринки генерує «найсильніші імпульси економічної динаміки та нестабільності, оскільки відбувається перехід функцій головного двигуна розвитку від промислового до фінансового капіталу.

А. Поручник відзначає важливість інтеграції національних фінансових систем, що сприяє поглибленню процесів транснаціоналізації і відбувається по каналах транскордонного володіння фінансовими активами, притоку та відтоку іноземного інвестиційного капіталу, накопичення зовнішніх активів і пасивів країн.[154] На його думку, саме приналежність країн до субрегіональних, регіональних організацій та ефективність включення їх економік в процеси транснаціоналізації визначає значною мірою їх диспозицію на економічній мапі світу та можливості впливу на кількісно-якісні параметри глобальної економічної системи. Характеризуючи процеси сучасного розвитку, він визначає такі імперативи – синтез лінійного і нелінійного, складну циклічну природу із широкою амплітудою коливань прогресивної та регресивної динаміки, поєднанням етапів тривалого стійкого розвитку з періодами деградації.

Глобалізація фінансових ринків і формування геофінансів ішли не просто паралельно процесам світової глобалізації, але в їхніх рамках і під їхнім впливом. Передумови цих процесів були закладені в другій половині XX століття й включали не тільки згадані досягнення у сфері обробки інформації й телекомунікацій, а й поширення принципів лібералізму й неолібералізму, що заохочували пом'якшення або навіть повне усунення обмежень на переміщення капіталів між країнами, лібералізацію внутрішніх фінансових ринків, розвиток офшорних центрів. Авторське бачення глобалізації фінансових ринків представлено на рис. 2.1.

---

[154] Поручник А. Транснационализация и регионализация национальных экономических систем в условиях глобализации. Глобальное экономическое развитие: тенденции, асимметрии, регулирование: монография / под науч. ред. Д. Лукьяненко, А. Поручника, В. Колесова. Киев : КНЭУ, 2013. 466 с.

Офшорні зони, світові фінансові центри в особі найбільших системних банків, валютних, фондових бірж та інших потужних фінансових інститутів повсюдно «вихоплюють» із процесу кругообігу капіталу наймобільніший його елемент – гроші і, маніпулюючи ними, акумулюють у своїх руках значну фінансову й економічну міць. У результаті відбувається відрив фінансових потоків від реального відтворювального процесу й відхід колосальних сум у віртуальний простір спекулятивних операцій. У геоекономічному просторі виникає явище, що одержало назву геофінанси.

Цей феномен визначають як новий фінансовий простір-час, який ігнорує закони географії й національні кордони, що являє собою синтез світових грошей, інформаційної технології й лібералізації законодавчого регулювання.

В цьому зв'язку важливою є характеристика фінансової глобалізації академіка О. Г. Білоруса: «Зростаюча віртуальна глобальна геоекономіка фінансових спекулятивних технологій деформує не лише традиційну індустріальну економіку, а й постіндустріальну. Руйнуються світові економічні захисні механізми, застосовується глобальний інформаційний моніторинг, тотальна транспарентність слабкіших економік. Світова економіка, що глобалізується, стає дедалі більше нестабільною, схильною як до циклічних криз, так і криз нециклічного характеру».[155]

Академік О. Г. Білорус висловив застереження: «дезінтеграція старої світової фінансової системи (Бреттон-Вудські угоди) і можливості інформаційної революції відкрили шлях формуванню спекулятивної фінансової економіки, яка перетворилася у віртуальну систему глобальних фінансів, повністю відірвану від реальної економіки. Товарно-матеріальне, а тим більше золоте забезпечення грошової маси тепер повністю відсутнє. «Електронні гроші» – це свого роду електронна зброя, застосування якої веде до формування нової глобальної субкультури – фінансової цивілізації, яка існує як злоякісна пухлина на тілі глобальної економіки.[156]

---

[155] Белорус О. Г. Экономическая система глобализма : монографія / Белорус О. Г. – К. : КНЭУ, 2003. 376 с.

[156] Белорус О. Г. Экономическая система глобализма : монографія / Белорус О. Г. – К. : КНЭУ, 2003. 376 с.

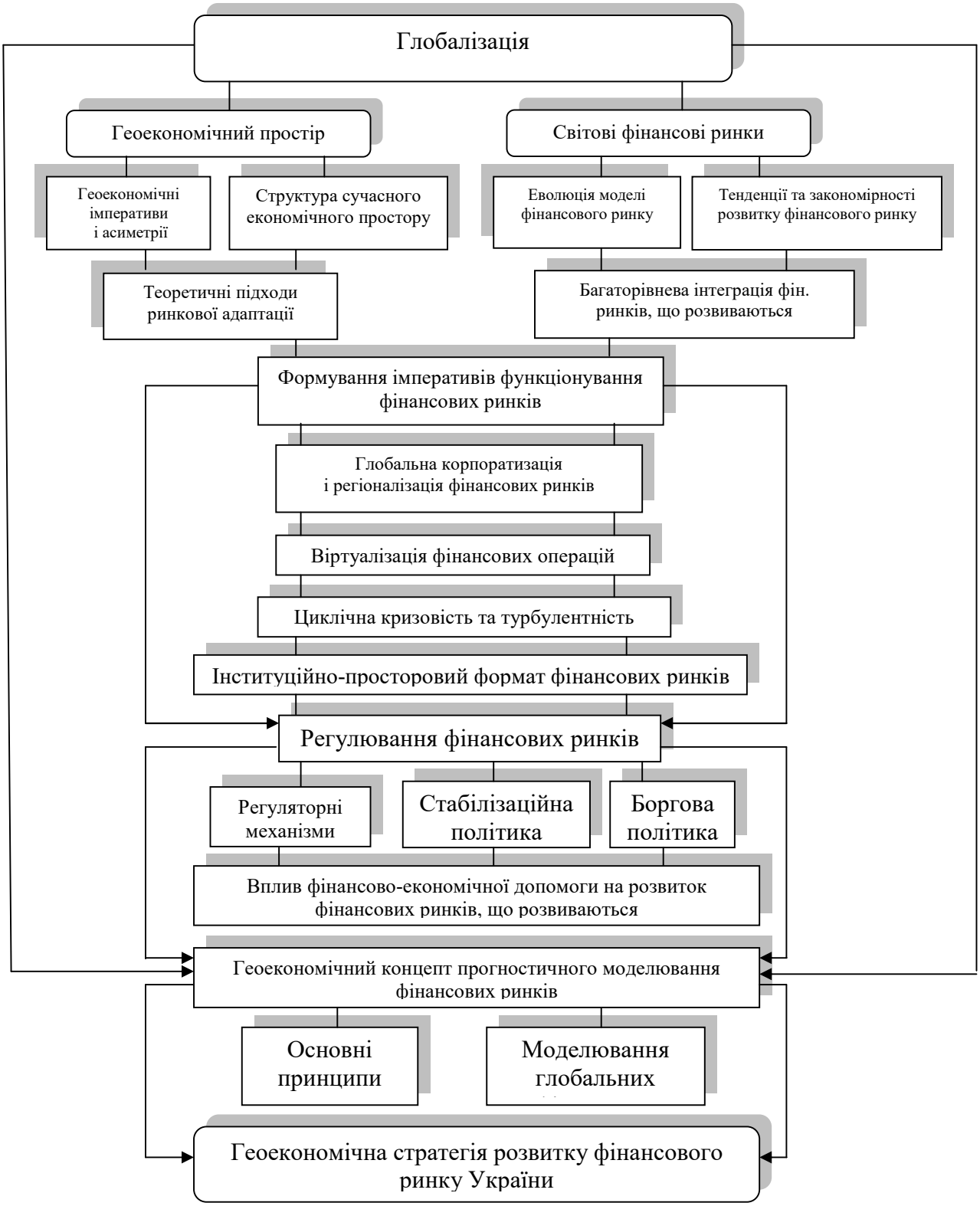

Рис. 2.1. Схема глобалізації фінансових ринків

Джерело: розроблено автором.

Характеризуючи фінансову глобалізацію, не можна не погодитись із твердженням З. Луцишин, що «фінансова глобалізація є складним і суперечливим процесом, який і посилює, і породжує

асиметрію у розвитку світового господарства. Вона сприяє не лише прискоренню економічного розвитку, а й збільшує ризики міжнародних фінансових операцій, значно розширює сферу впливу локальних фінансових криз». Вона відмічає, що «за рівнем глобалізації фінансова сфера нині випереджає всі сфери реальної економіки».[157]

Це твердження кореспондується із тлумаченням Я. Столярчук та О. Ляменкова щодо сутності фінансового глобалізму. На їхню думку, фінансовий глобалізм розвивається вкрай суперечливо, а його вигоди та загрози розподіляються дуже нерівномірно і між країнами, і між регіонами світового господарства. Так, з одного боку, фінансовий глобалізм надає світовому господарству цілісну структуру і внутрішню єдність, а з іншого – провокує поглиблення асиметричності регіонального і структурно-функціонального розподілу глобального капіталу. Глобальний капітал у пошуку сфер найбільш прибуткового вкладення призводить до високої турбулентності міжнародних фінансових потоків, формує передумови для хвилеподібного притоку капіталу в окремі країни і його несподіваного відтоку, чим викликаються гострі кризові явища в економіці тих або інших держав і регіонів світу.[158]

Величезні «ножиці» між реальним і фіктивним капіталом не дають можливості урядам національних держав, насамперед периферійних і напівпериферійних, здійснювати необхідні інвестиції, сприяти економічній стабілізації й ефективному економічному зростанню. Це змушує національні уряди шукати позичкові джерела покриття своїх витрат у міжнародних організацій, які надають кредити лише за умов дотримання неоліберальних рекомендацій. Постійне кредитування периферійних і напівпериферійних країн глибоко деформує соціально-економічну структуру цих держав, унеможливлює структурну перебудову їхніх економік на користь більш прогресивних галузей, активно експлуатує їхню аграрно-сировинну спрямованість, призводить до затягування їх у боргову яму.

При цьому, як відмічає А. Гальчинський, «система міждержавних фінансових відносин розбудована так, що без санкції МВФ

---

[157] Луцишин З. Асиметрія та парадокс фінансової глобалізації / З. Луцишин Міжнародна економічна політика. 2008. № 1-2 (8-9). С. 88–121.

[158] Столярчук Я. Асимметрия развития глобального финансового рынка / Я. Столярчук, А. Ляменков Глобальное экономическое развитие: тенденции, асимметрии, регулирование: монография / под науч. ред. Д. Лукьяненко, А. Поручника, В. Колесова. Киев : КНЭУ, 2013. С. 255–269.

канали доступу країн периферійної зони практично на всі ринки позичкового капіталу виявляються повністю перекритими».[159]

Наймогутнішим регулятором сучасної світової економіки й, зокрема, світової фінансової системи, виступають транснаціональні корпорації, діяльність яких багато в чому прискорила розвиток процесів глобалізації. При цьому в ході глобалізації відбулася еволюція й самих ТНК: якщо спочатку їх діяльність була пов'язана з розробкою сировинних ресурсів периферійних країн, то в останні два десятиліття на світовій арені утвердилися глобальні ТНК із планетарним баченням ринків і процесів конкуренції. Фактично глобальні ТНК зосередили у своїх руках практично необмежену економічну владу, що дозволяє їм здійснювати як економічний, так і політичний тиск на держави, у яких вони перебувають.

Поряд із цим процеси транснаціоналізації призводять до «...зменшення можливості національних держав впливати на стан власних фінансових ринків. Таким чином розмиваються основні економічні функції національної держави, що призводить до загострення протистояння національних економічних інститутів і глобального економічного середовища з його основними суб'єктами – ТНК та міжнародними економічними організаціями».[160]

Посиленню фрагментації світового господарства сприяють регіональні інтеграційні процеси. При цьому, незважаючи на високий рівень відкритості «національних економік країн-членів регіональних угруповань, «циркулювання» товарних, інвестиційних та міграційних потоків обмежується переважно рамками таких інтеграційних блоків».

Крім того, фрагментація світового господарства відбувається з огляду на інтереси країн та можливості їх реалізації. Саме через це поглиблюються сучасні асиметрії розвитку, зокрема, в інвестиційній, інформаційній та соціальній сферах.

Вітчизняні вчені у своїх працях дискутують різні аспекти нерівномірності та асиметрії глобального розвитку, його «внутрішньо-конфліктний, системно-кризовий характер».

Так, О. Г. Білорус визначає такі об'єктивні закономірності фінансового глобалізму: з одного боку – посилення інтеграції й ціліс-

---

[159] Гальчинський А. Глобальна криза чи криза глобалізації / А. Гальчинський Віче. 2002. № 1. С. 44–50.
[160] Там само.

ності структури світового господарства, з другого – поглиблення асиметричності у формуванні та структурному розподілі глобального капіталу. Останнє гальмує процеси інтеграції світового фінансового ринку. На його думку «тенденція наростання турбулентності глобальних потоків та їх інтенсивної флуктуації спричиняє гострі фінансові кризи в окремих регіонах і країнах. Набираючи обертів, фінансова глобалізація генерує й такі тенденції та наслідки розвитку глобального фінансового ринку, як над-концентрація капіталу в групі провідних розвинутих країн (США, ЄС, Японії, Китаї) та вакуум фінансових ринків у більшості транзитивних країн і тих, що розвиваються». Характеризуючи структуру глобальної економіки автор відмічає «строкатість» співіснування, співрозвитку та еволюції різних за рівнем ринкових сегментів, доіндустріального, індустріального й постіндустріального укладів, а також елементів інтелектуально-фінансової економіки.[161]

Д. Г. Лук'яненко, розглядаючи функціонально-галузеву специфіку асиметрії економічної глобалізації, відзначив випереджаючу активність міжнародного руху капіталу, а не товарів і фінансових послуг. Він зазначив переважно фінансово-інвестиційну основу розвитку процесів глобалізації, «чому сприяло багато факторів, зокрема вільний рух капіталу у глобальній інформаційно-комунікаційній мережі при суттєвих обмеженнях на ринках товарів, комерційних послуг, робочої сили».[162]

Важливим для цього дослідження є висновок З. Луцишин, зроблений за результатами розкриття сутності асиметрії та парадоксів, які спричинені глобалізацією, що «настав час пошуку нових пріоритетів, визначення союзів, переосмислення ролі та сутності регіонів, налагодження нових інструментів, напрацювання цілковито нових правил гри – пошуку новітньої парадигми функціонування світового економічного простору XXI століття». На її думку, «Парадоксом у світовій економічній глобалізації є те, що глобалізація фінансів існує і проявила себе постфактум, не будучи при цьому інтегрованою в напрямі конвергенції. Фінансова глобалізація передує фінансовій інтеграції за змістом, масштабами охоп-

---

[161] Білорус О. Г. Глобалізація і безпека розвитку: монографія / керівник автор. колективу і наук. ред. О. Г. Білорус. – К. : КНЕУ, 2001. 733 с.

[162] Лукьяненко Д. Г. Глобальная модификация конкурентных механизмов рынка / Д. Г. Лукьяненко, А. С. Титова Международная экономическая политика. — М., 2011. № 12–13. С. 5–22.

лення та сферою дії, але за формою і глибиною фінансових механізмів процеси міняються місцями».[163]

Сучасний глобалізаційний простір можливо представити як складну сукупність метарегіональних утворень, що виступають в ролі нових сутностей глобального універсуму. Послаблення національних держав як системоутворюючих ланок світової системи зумовило модифікацію наукових уявлень і методології аналізу.

Ці тенденції знайшли свій вираз у формуванні множинності міждисциплінарних досліджень, зокрема метарегіональної парадигми сучасної геоекономічної регіоналістики, яка являє собою синтез геополітичного, геоекономічного та цивілізаційного підходів до вивчення економічних процесів в їх регіональному вимірі і дає можливість більш адекватно розкривати передумови та рушійні сили формування сучасної міжнародної економічної системи, аналізувати основні принципи структурування елементів метарегіонального простору, досліджувати саму структуру світового геоекономічного простору.

Сутність економічного простору з методологічної точки зору характеризується неоднозначністю концептуальних засад та відсутністю цілісної логічної схеми його структурування. Не можна не погодитися із позицією О. Є. Бавики, що більшість дефініцій економічного простору є актуальними для індустріальної моделі розвитку, в рамках якої переважають територіально-ресурсні підходи та визначення. Зокрема, «географічне середовище в значній мірі визначає розвиток як соціальних, так і економічних процесів, і це обумовлено відносно низьким рівнем витрат, які несуть суб'єкти господарювання при встановленні взаємозв'язків на обме-женій території та об'єктивною залежністю економічної системи від наявних ресурсів». Для постіндустріальної моделі розвитку економічний простір набуває якісно нових ознак і може бути представлений як: «глобалізована інформаційна просторова структура; середовище, що створюється у процесі інформаційної взаємодії суб'єктів економічної діяльності; мережева організація взаємодії суб'єктів, що характеризується горизонтальною будовою, здатністю до самоорганізації та саморозвитку, збільшенням синергетичного ефекту».[164]

---

[163] Луцишин З. Асиметрія та парадокс фінансової глобалізації / З. Луцишин Міжнародна економічна політика. 2008. №1-2 (8-9). С. 88–121.

[164] Бавико О. Є. Архітектоніка сучасного регіонального економічного простору / О. Є. Бавико Економіка та держава. 2012. №7. С. 18–21.

Розвиваючи зазначені положення принагідно до геоекономічного простору та його фрагментування варто відмітити такі два підходи. Першій підхід базується на безпосередньому координуванні економічних зв'язків, процесів та явищ у просторі і обмеженні чітко визначеними просторовими кордонами. Ідеться про глобальний, регіональний, ареальний і локальний рівні.

Другий підхід полягає в опосередкованому проектуванні економічних зв'язків, процесів та явищ, що відбуваються в економічному просторі на його координатах. При цьому просторові межі можуть бути нечіткими, виходити за межі територіальних одиниць, перетинатися й накладатися одна на одну, оскільки інтереси суб'єктів господарювання не обмежуються кордонами населеного пункту, регіону чи країни. Чим більше таких перетинань, взаємопроникнень та накладень, тим щільнішим буде економічний простір. У такому аспекті можна розглядати економічний простір як складну ієрархічну сукупність ринків товарів, послуг, робочої сили та капіталів у середовищі інформаційно-комунікаційних мереж та технологій.

Економічний простір як складна ієрархічна сукупність ринків товарів, послуг, робочої сили та капіталів.

Глобальний ринок товарів, послуг, робочої сили, капіталів і знань створює загальносвітовий економічний простір і відіграє важливу роль у забезпеченні структурної перебудови національних економік. Але разом з цим він призводить до поглиблення диспропорцій у світовому господарстві.

Податкове навантаження – один з критеріїв оцінки конкурентоспроможності країни. Чим більше податків і чим вище податкові ставки, тим складніше економіці конкурувати з іншими країнами. Ще 2014-го р. Україна, згідно з рейтингом Price water house Coopers, займала 107-ме місце серед 189 країн за рівнем податкового тиску. За останні кілька років ситуація покращилася.

Так, на початку 2016 р. ставку Єдиного соціального внеску (ЄСВ) скоротили з 37 до 22%. Внесок роботодавці платять з кожної зарплати. Скорочення ставки з одного боку дозволило знизити податкове навантаження, а з іншого – призвело до зростання дефіциту Пенсійного фонду майже на 40 мільярдів грн.

В оновленому рейтингу Price waterhouse CoopersУкраїна займає 84-ту з 189 позицій за рівнем податкового навантаження. Згідно з оновленим Індексом економічної свободи, Україна не увійшла навіть до першої сотні країн, зайнявши 166-те з 180 місць. Рейтинг розробляється дослідним центром «Фонд спадщини» (The Heritage Foundation) разом з газетою «The Wall Street Journal».

Ще один рейтинг, який характеризує стан економіки країни, – Doing Business від Світового банку. На першому місці в рейтингу знаходиться Нова Зеландія, а Україна зайняла 80-ту зі 190 позицій. Причому торік Україна перебувала на 83-ій позиції.

Порівняно з 2016 р., Україна поліпшила свої позиції за показниками: реєстрація підприємства – з 30-го до 20-го місця; підключення до електромереж – з 137-го до 130-го місця; оподаткування – з 107-го до 84-го місця.

Крім того, в представництві назвали сфери, в яких показники погіршилися або залишилися на тому ж рівні (рішення проблем з неплатоспроможністю – з 141-го до 150-го місця; міжнародна торгівля – з 109-го до 115-го місця; реєстрація власності – з 61-го до 63-го місця, доступ до отримання кредитів – з 19-го до 20-го місця; отримання дозволів на будівництво – без змін).

В індексі процвітання Інституту Legatum (The Legatum Prosperity Index) Україна займає 107-ме з 149 місць. У цьому рейтингу враховується стан охорони здоров'я, інвестиційний клімат, освіти, дотримання прав і свобод, стан економіки тощо. Перше - місце в рейтингу займає Нова Зеландія. А ось ситуацію в Ємені експерти інституту оцінили як гірший в світі.

Аналізуючи структуру ВВП України за кінцевим використанням, можна також побачити динаміку співвідношення експорту та імпорту України за останні роки (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Показники ВВП, інфляції та безробіття України та світу

Валовий внутрішній продукт України в 2018 р. млн грн				
2018	Номінальний ВВП (в фактичних цінах)	Реальний ВВП (в цінах 2017 року)	Різниця (реальний – номінальний)	
I кв.	700431	642205	-58226	-8.3%
II кв.	807322	722831	-84491	-10.5%
III кв.				
IV кв.				
2012	1408889	1304064	-104825	-7.4%
2013	1454931	1410609	-44322	-3.0%
2014	1566728	1365123	-201605	-12.9%
2015	1979458	1430290	-549168	-27.7%
2016	2383182	2034430	-348752	-14.6%
2017	2982920	2445587	-537333	-18.0%

Згідно з прогнозом Міжнародного валютного фонду, в найближчі 5 років ВВП на душу населення в Україні зросте на 50%.

Таблиця 2.2

Номінальний ВВП України з 2002 по 2018 рр.
(розмір ВВП в доларах — за даними Світового банку)

Номінальний ВВП України						
	млн грн		%	млн дол. США		%
2012	1408889	92289	7,0%	175781	12622	7,7%
2013	1454931	46042	3,3%	183310	7529	4,3%
2014	1566728	111797	7,7%	131805	-51505	-28,1%
2015	1979458	412730	26,3%	90615	-41190	-31,3%
2016	2383182	403724	20,4%	93270	2655	2,9%
2017	2982920	599738	25,2%	112154	18884	20,2%

Те ж саме з розрахунку на одну особу населення (табл. 2.3)

Таблиця 2.3

Номінальний ВВП на одну особу населення України*

	Грн		%	дол. США		%	Населення (тис.)
2012	30912,5	2098,6	7,3%	3856,8	286,1	8,0%	45577
2013	31988,7	1076,2	3,5%	4030,3	173,5	4,5%	45483
2014	35834,0	3845,3	12,0%	3014,6	-1015,7	-25,2%	43722
2015	46210,2	10376,1	29,0%	2115,4	-899,2	-29,8%	42836
2016	55853,5	9643,3	20,9%	2185,9	70,5	3,3%	42668
2017	70224,3	14370,8	25,7%	2640,3	454,4	20.8%	42477

*Чисельність населення взято в середньому за рік

Станом на 2018 рік валовий внутрішній продукт України на душу населення становить 2,82 тис доларів, країн, що розвиваються – 5,49 тис доларів, середній по світу – 11,73 тис доларів, розвинених країн –48,97 тис доларів.

Згідно з прогнозом МВФ, у 2023 р. ці показники становитимуть 4,22 тис доларів – для України (зростання 50%), 7,43 тис доларів – для країн, що розвиваються (зростання 35%), 14,49 тис доларів – середній по світу (зростання 24%), 58,46 тис доларів – для розвинених країн (зростання 19%).

Більш точним показником ВВП на душу населення вважається показник, розрахований за паритетом купівельної спроможності. ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності враховує різницю курсу валют і цін.

За цим показником, за станом на 2018 рік ВВП України на душу населення за паритетом купівельної спроможності становить 9,21 тис доларів, країн, що розвиваються, – 12,51 тис доларів, середній по світу - показник відсутній, розвинених країн - 51,42 тис доларів.

Згідно з прогнозом МВФ, у 2023 р. ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності становитиме 12,26 тис доларів - для України (зростання 33%), 16,5 тис доларів - для країн, що розвиваються (зростання 32%), середній по світу - показник відсутній, 60,29 тис доларів - для розвинених країн (17%).

Таблиця 2.4

Структура ВВП України за кінцевим використанням з 2005 по 2018 рр. (млн. грн.)

Номінальний ВВП за рік		*споживчі витрати*		*валове нагромадження*		*експорт товарів та послуг*		*імпорт товарів та послуг*	
		% ВВП		*% ВВП*		*% ВВП*		*% ВВП*	
2012	1408889	1269601	90,1	257335	18,3	717347	50,9	-835394	-59.3
2013	1454931	1350220	92,8	228474	15,7	681899	46.9	-805662	-55.4
2014	1566728	1409772	90,0	220968	14,1	770121	49.2	-834133	-53.2
2015	1979458	1715636	86,7	303297	15,3	1044541	52.8	-1084016	-54.8
2016	2383182	2018854	84,7	512830	21,5	1174625	49.3	-1323127	-55.5
2017	2982920	2552525	85,6	618914	20,7	1430230	47.9	-1618749	-54.3

Початок осені ознаменувався посиленням інфляційних процесів. Так, у вересні ц. р. індекс споживчих цін (далі – ІСЦ) порівняно з попереднім місяцем склав 101,9% (протягом червня-серпня 2018 р. – 99,3%).

Загалом, за 9 місяців 2018 року, споживчі товари та послуги для українців подорожчали на 5,6% проти 10,2%, які ми мали протягом січня-вересня минулого року.

Базовий індекс споживчих цін (далі – БІСЦ) у місячному вимірі зафіксовано на рівні 101,9%, а порівняно з груднем 2017 р. він становив 105,5% (рис. 2.2).

Каталізаторами прискорення інфляції у вересні ц. р., як, доречі, і минулого року, стало стрімке подорожчання освітніх послуг – на 10,0% та одягу і взуття – на 8,6%. Разом з цим цінове зростання не оминуло і всі інші групи товарів та послуг, за якими розраховується ІСЦ, хоча воно тут було не таким значимим. Зокрема, індекс споживчих цін на продукти харчування склав 101,7%. У цій групі ціни зросли на всі основні види продовольства, за винятком сезонного подешевшання плодів (на 2,9%), овочів (на 1,5%) та цукру (на 0,2%). На фоні одно-тривідсоткового подорожчання інших груп продтоварів, особливо помітно підвищилися упродовж місяця

споживчі ціни на яйця – на 14,1% (зауважимо, що у вересні 2017 року їх ріст був у 2,2 рази вищим та склав 31%) (рис. 2.3).

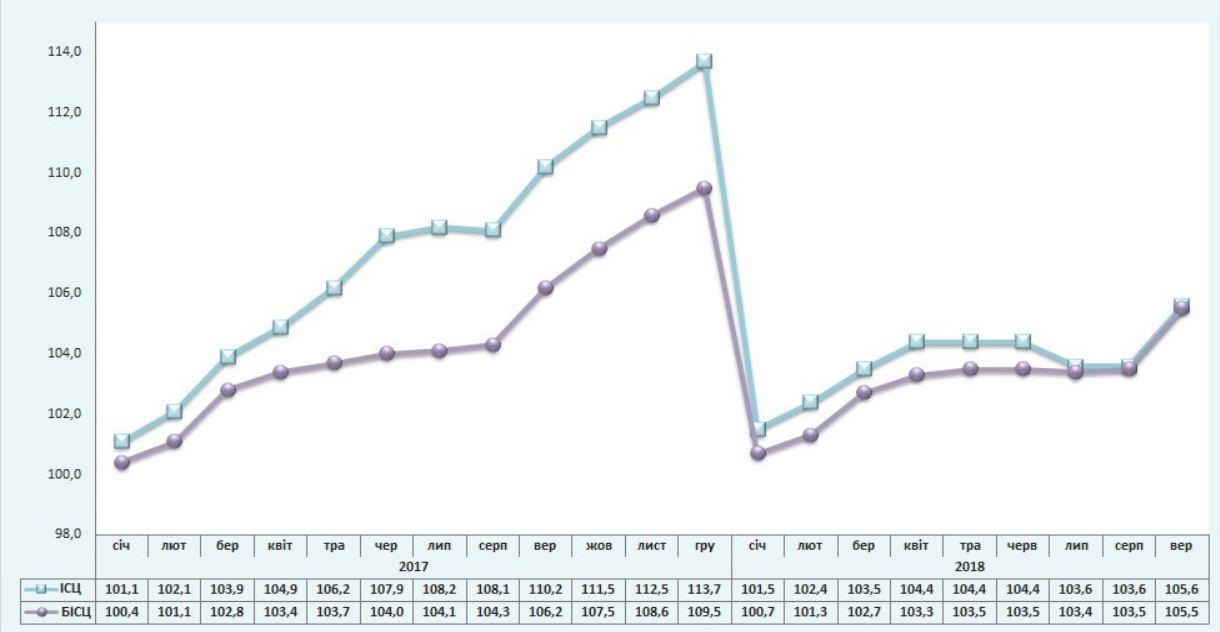

Рис. 2.2. Помісячна динаміка індексу споживчих цін та базового індексу споживчих цін у 2017–2018 рр. (у % до грудня попереднього року)[165]

Досить помітно для споживача подорожчали у вересні транспортні послуги (+2,8%), що в основному відбулося за рахунок підвищення цін на пально-мастильні матеріали, а також послуги зв'язку (на 2,1%) за рахунок збільшення вартості поштових послуг.

Загалом за три квартали цього року (вересень 2018 р. до грудня 2017 р.) індекс споживчих цін склав 105,6%: від 102,5% по групі «одяг і взуття» до 113,1% по групі «освіта».

Незважаючи на загальне сповільнення темпів інфляції у поточному році порівняно з попереднім, зростання цін на окремі групи товарів та послуг у січні-вересні перевищували минулорічні показники, а саме: на послуги транспорту і зв'язку, охорони здоров'я, а також предмети домашнього вжитку (рис. 2.4).

У річному вимірі інфляція склала 8,9% (вересень 2018 р. до вересня 2017 р.). Підвищення цін упродовж 12 місяців було властивим для всіх груп товарів та послуг.

---

[165] Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/.

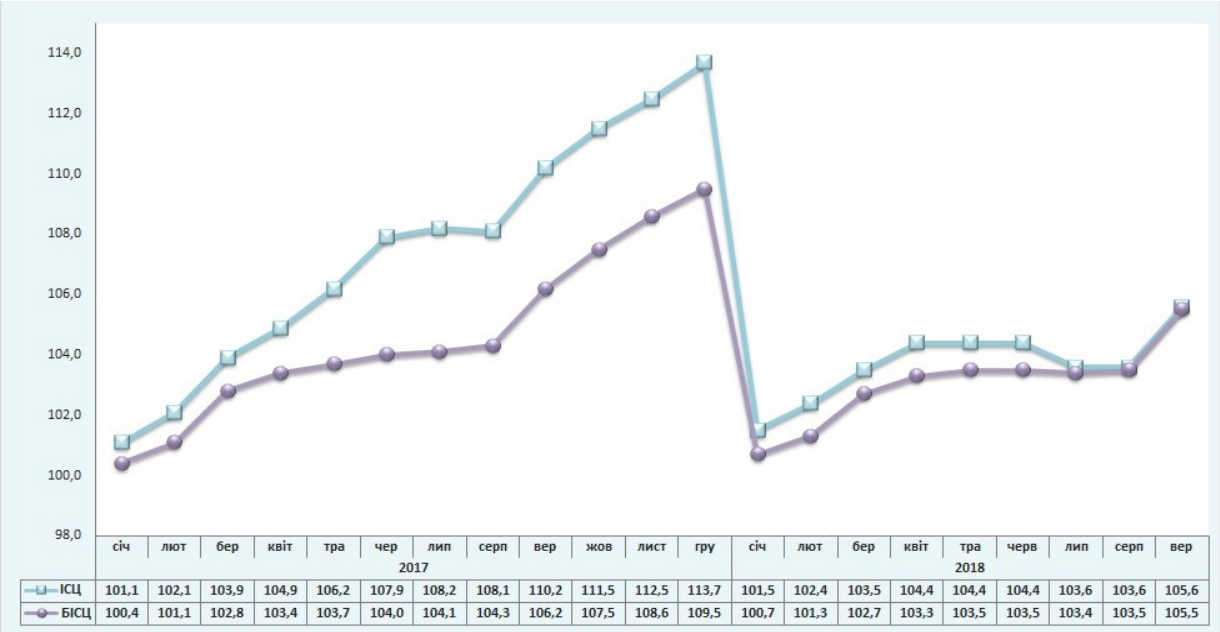

	січ	лют	бер	квіт	тра	чер	лип	серп	вер	жов	лист	гру	січ	лют	бер	квіт	тра	черв	лип	серп	вер
	2017												2018								
ІСЦ	101,1	102,1	103,9	104,9	106,2	107,9	108,2	108,1	110,2	111,5	112,5	113,7	101,5	102,4	103,5	104,4	104,4	104,4	103,6	103,6	105,6
БІСЦ	100,4	101,1	102,8	103,4	103,7	104,0	104,1	104,3	106,2	107,5	108,6	109,5	100,7	101,3	102,7	103,3	103,5	103,5	103,4	103,5	105,5

Рис. 2.3. Зміна споживчих цін у вересні 2018 р. у розрізі товарних груп та послуг (у % до серпня 2018 р.)[166]

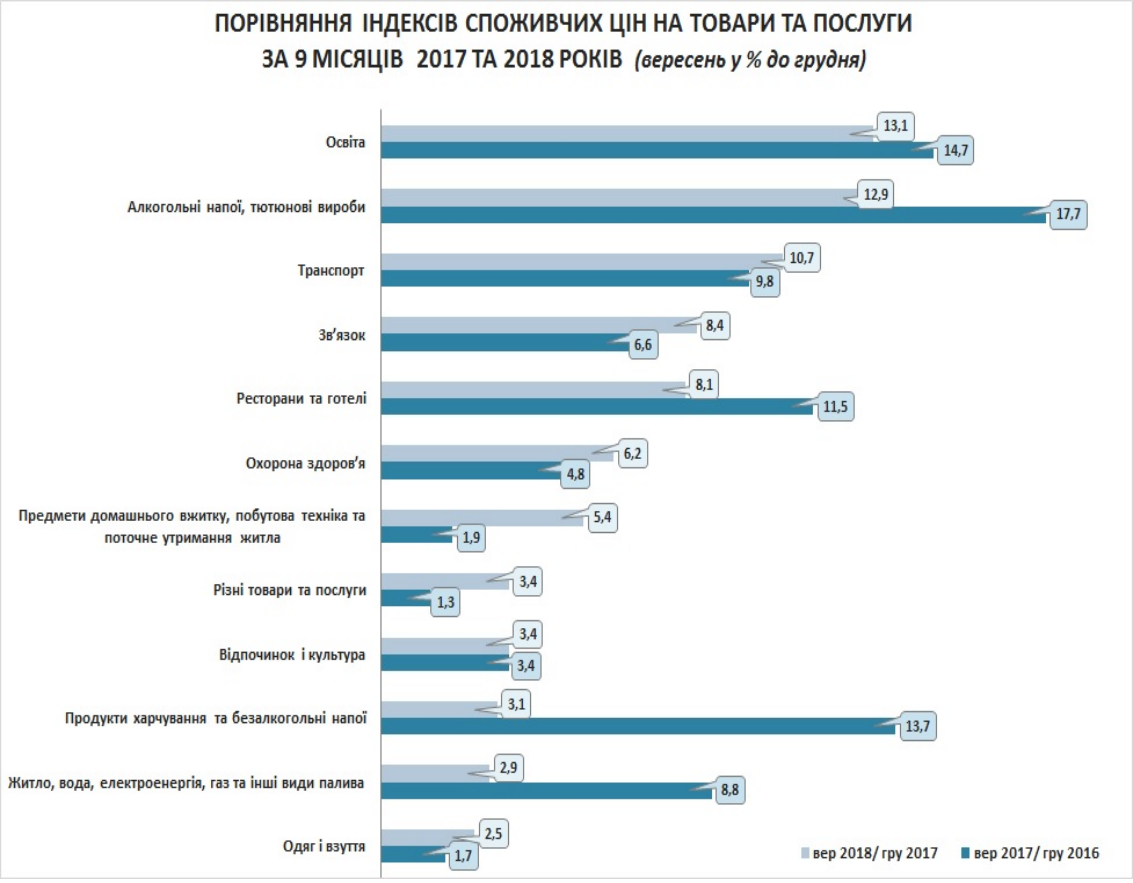

Рис. 2.4. Порівняння індексів споживчих цін на товари та послуги за 9 місяців 2017 та 2018 років (вересень у % до грудня)[167]

---

[166] Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/.

До лідерів цінового зростання увійшли (рис. 2.5): транспортні послуги («плюс» 17,7%); алкогольні напої, тютюнові вироби («плюс» 15,7%); послуги ресторанів та готелів («плюс» 13,7%); освітні послуги («плюс» 13,3%).

Разом з тим, з початку року зберігається тенденція, сформована у 2017 р., щодо випереджувального зростання темпів реальної заробітної плати порівняно із темпами інфляції (рис. 2.6).

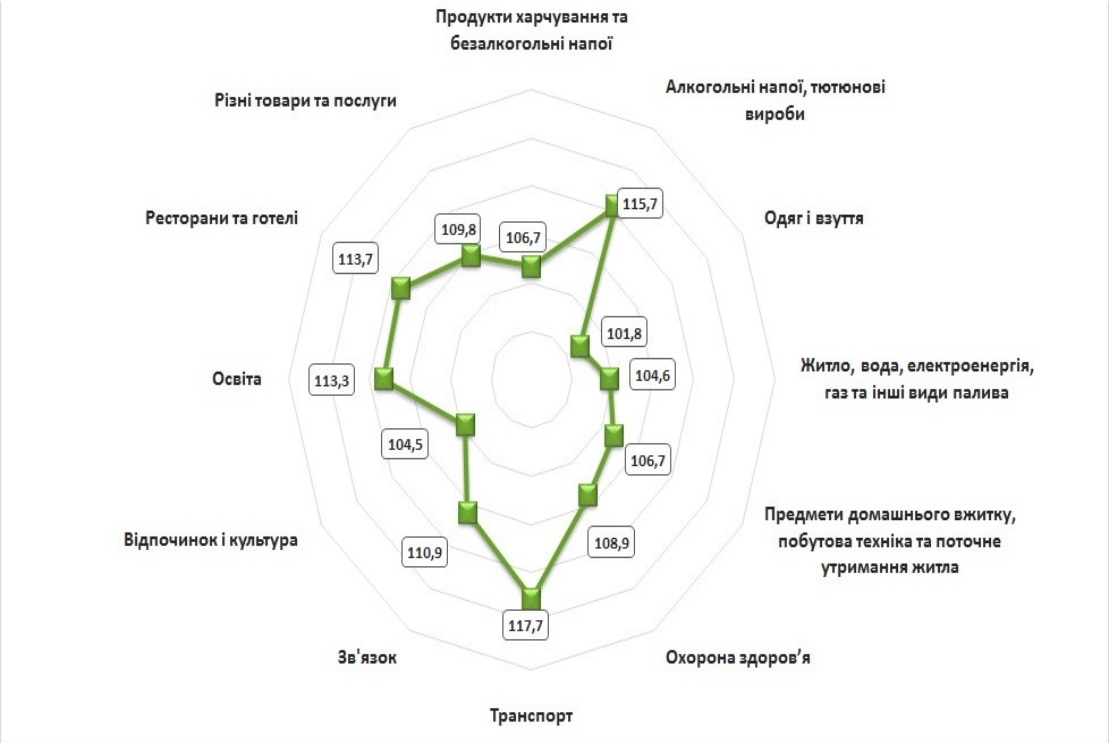

Рис. 2.5. Індекси споживчих цін на товари і послуги в Україні у вересні 2018 р. у % до вересня 2017 р.[168]

У діаграмі, представленій нижче, можна ознайомитися із останніми даними про рівень інфляції в окремих країнах світу. На жаль, серед досліджуваних країн, у інфляційних процесах Україна зберігає лідерство (рис. 2.7).

Згідно з оприлюдненими статистичними даними, у І кварталі 2018 р. в Україні рівень безробіття серед економічного активного населення (розрахований за методологією МОП) становив 9,7%, або знизився на 0,4 відсоткових пункти порівняно з І кварталом минулого року.

---

[167] Валовий внутрішній продукт України в 2018 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/.

[168] Там само.

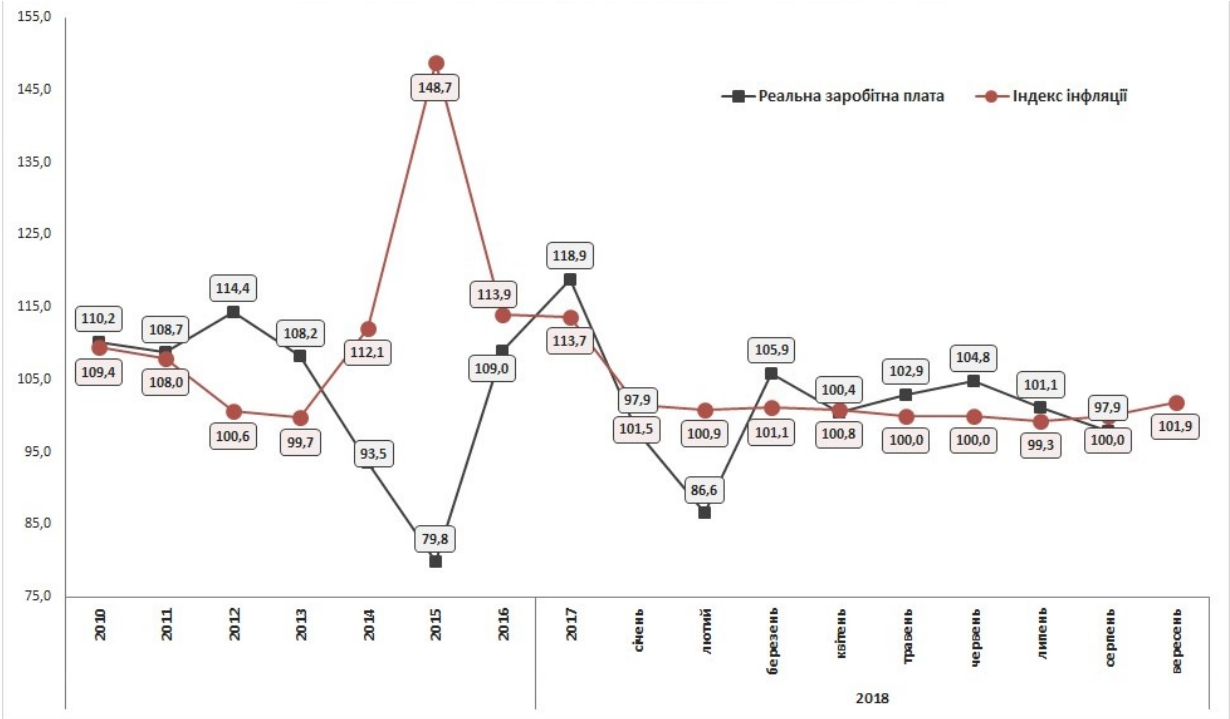

Рис. 2.6. Динаміка темпів зміни реальної заробітної плати та індексу споживчих цін, у % до попереднього року (місяця)[169]

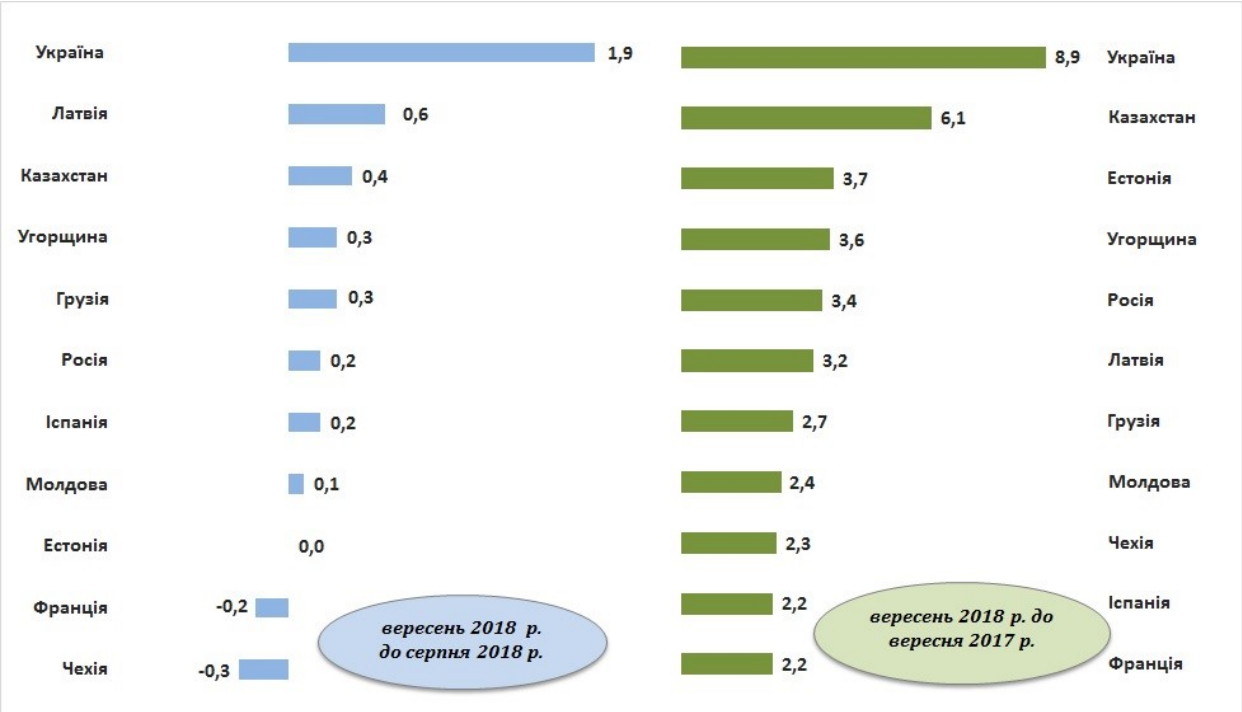

Рис. 2.7. Зміна споживчих цін в Україні та окремих країнах світу, %[170]

---

[169] Валовий внутрішній продукт України в 2018 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/.

[170] Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/.

Серед осіб працездатного віку рівень безробіття дещо вищий і складає 10,0%. Загальна чисельність безробітних серед працездатного населення – 1713 тис. осіб, серед яких 55% (938 тис. осіб) – чоловіки. Понад 65% (1116 тис. осіб) безробітних проживають у міських поселеннях (рис. 2.8).

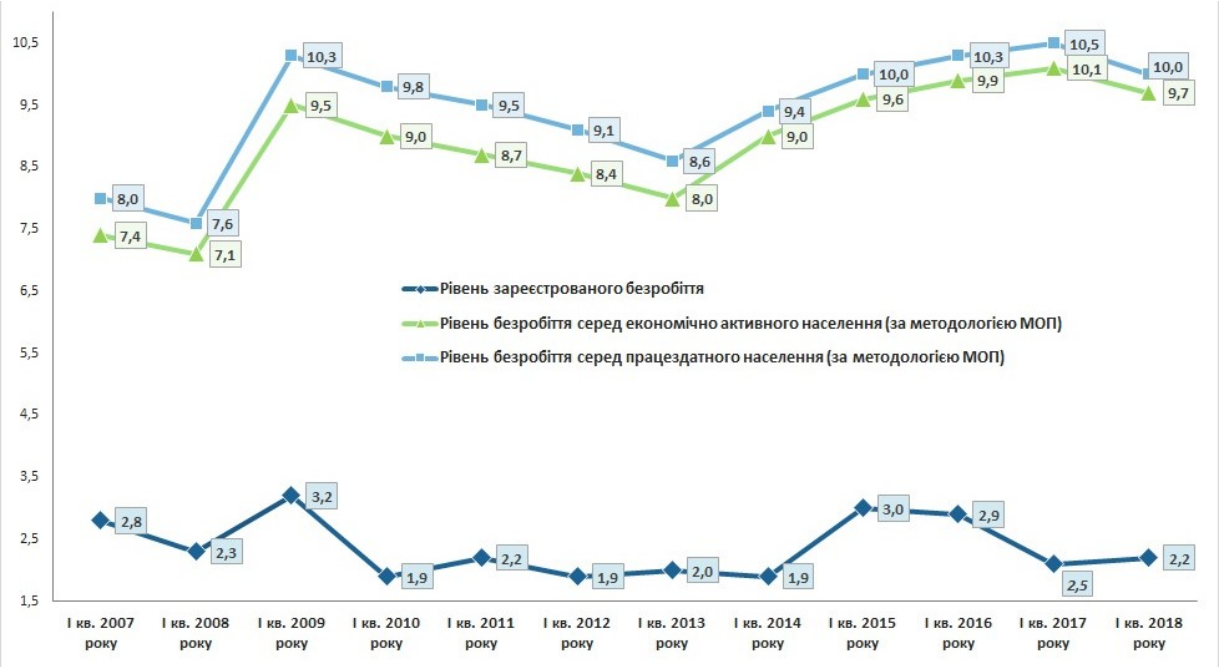

Рис. 2.8. Динаміка рівня безробіття в Україні, %[171]

Найвищий рівень безробіття серед осіб працездатного віку, із зрозумілих причин, зафіксований у Луганській (17,8%) та Донецькій (15,0%) областях. Ще у 15 регіонах рівень безробіття перевищував середній показник по Україні. Найменше від безробіття потерпало працездатне населення Харківської та Київської областей, де його рівень не підійнявся вище 7% (рис. 2.9).

У I кварталі ц. р. у країнах ЄС-28 безробітних серед економічно активного населення налічувалося 18,3 млн осіб. Рівень безробіття склав 7,4%, або знизився на 0,9 в. п. порівняно з I кварталом минулого року. Найвищий рівень безробіття серед країн ЄС-28 зафіксовано у Греції (21,2%), найнижчий – у Чехії (2,4%) (рис. 2.10).

У США та Японії – країнах, що мають потужну економіку – рівень безробіття серед економічно активного населення складає 4,3% та 2,5% відповідно. Білорусь та Росія мали у I кварталі 2018

[171] Безробіття в Україні та світі. 1 квартал 2018 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://edclub.com.ua/analityka/bezrobittya-v-ukrayini-ta-sviti-i-kvartal-2018-roku.

року однаковий показник безробіття – 5,1%. У І кварталі п. р. рівень зареєстрованого безробіття склав 2,2%, що у 4,5 рази менше, ніж рівень загального безробіття серед осіб працездатного віку.

Рис. 2.9. Рівень безробіття серед працездатного населення (за методологією МОТ) у розрізі регіонів України у І кварталі 2018 року, %[172]

У США та Японії – країнах, що мають потужну економіку – рівень безробіття серед економічно активного населення складає 4,3% та 2,5% відповідно. Білорусь та Росія мали у І кварталі 2018 року однаковий показник безробіття – 5,1%. У І кварталі п. р. рівень зареєстрованого безробіття склав 2,2%, що у 4,5 рази менше, ніж рівень загального безробіття серед осіб працездатного віку.

Десятки експертів проаналізували фактори, які впливають на соціально-економічну ситуацію в країні, і вивели формули, які дозволили скласти сценарії розвитку країни

Найімовірніше, в найближчі кілька років Україна буде переживати стан «консервації кризи», а можливість економічного розвитку оцінюється всього в 5%, про це йдеться в результатах ДОСлідження в рамках проекту «Форсайт». Для того, щоб спрогнозувати майбутнє, 50 експертів і 42 аналітика під керівництвом

[172] Безробіття в Україні та світі. 1 квартал 2018 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://edclub.com.ua/analityka/bezrobittya-v-ukrayini-ta-sviti-i-kvartal-2018-roku.

академіка Михайла Згуровського проаналізували фактори впливу, можливі наслідки і вивели формулу, яка дозволила скласти чотири сценарії розвитку країни.

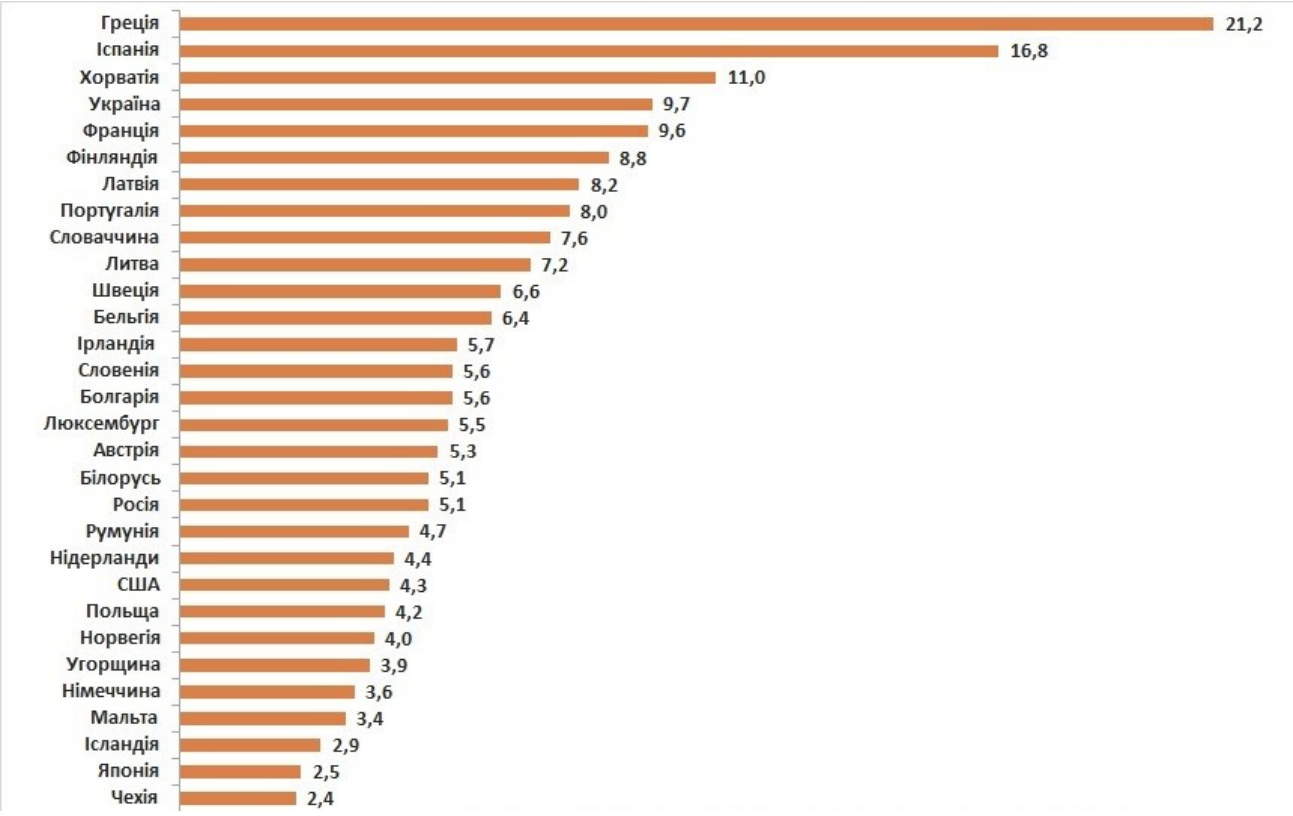

Рис. 2.10. Рівень безробіття серед економічно активного населення (за методологією МОТ) в Україні та окремих країнах світу у I кварталі 2018 р., у %[173]

На думку експертів, до 2030-го в світі відбуватимуться «тектонічні зміни»: в кілька разів збільшиться кількість людей в бідних країнах, біологічні ресурси землі скоротяться, а світ поділиться на дві групи країн: розвинені і бідні. Саме цей період, впевнені вчені, стане вирішальним для України.

Імовірність того, що Україна буде збалансовано розвиватися – всього 3%, з ймовірність в 25% українці працюватимуть на великі транснаціональні компанії, які увійдуть в країну і викуплять більшість ресурсів. З ймовірністю 9–15% Україна стане «буферною зоною» між Росією і Європою, корупція і бідність будуть рости. З ймовірністю 0,5–3% Україна перестане існувати як суверенна держава, йдеться в дослідженні.

[173] Безробіття в Україні та світі. 1 квартал 2018 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://edclub.com.ua/analityka/bezrobittya-v-ukrayini-ta-sviti-i-kvartal-2018-roku.

За оцінками експертів, найбільш перспективна для України аграрна сфера, саме вона може дати поштовх для розвитку України та до 2020 року забезпечувати 19% ВВП. На другому місці – військово-промисловий комплекс (15%), на третьому – інформаційно-комунікаційні технології (5% в структурі ВВП 2020 го), нанотехнології –5%, нова енергетика – 5%, машинобудування – 5%, транзитна інфраструктура – 5%, розвиток науки про людину (в тому числі медицини) – 2%, туризм – 2%.

При цьому в дослідженні також назвали п'ять головних негативних чинників, які стримують розвиток економіки:

1. Рівень тіньової економіки досяг 47%.
2. Масштаб корупції – 13,1% ВВП.
3. Пенсійне навантаження на бюджет – 7,5% ВВП.
4. На обслуговування держборгу йде 7,4% ВВП.
5. Енергоємність ВВП в три рази вище, ніж у розвинених країн.

«Тренд розбалансування нашої економіки почався з 2005 року, коли почав рости консолідований державний борг, витрати бюджету почали перевищувати доходи, валютний запас знаходився на критичному рівні 15–20 мільярдів доларів, при необхідних 40–50 мільярдів, веде до колапсу. Всі ми зрозуміли цю драматичну тенденцію три роки тому, коли почалася руйнація системи. Що ж далі? Ми спробували відповісти на ці питання і зрозуміти майбутнє. Мета – побудова такої стратегії майбутнього, яка б до 2020-го могла забезпечити самодостатність нашої економіки, а до 2030-го перейшла на збалансований розвиток», – розповідає академік Михайло Згуровський.[174]

При оптимістичному сценарії розвитку країни ВВП може збільшитися за 10 років вдвічі. Як впевнена група експертів, яка розробила «Форсайт», така мета для України цілком досяжною. Є цілий ряд країн, яким вдалося за десять років подвоїти свою ВВП – Китай, США, Індія тощо.

---

[174] Форсайт економіки України: середньостроковий (2015–2020 роки) і довгостроковий (2020–2030 роки) часові горизонти / наук. керівник проекту акад. НАН України М. З. Згуровський Міжнародна рада з науки (ICSU); Комітет із системного аналізу при Президії НАН України; Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»; Інститут прикладного системного аналізу НАН України і МОН України; Світовий центр даних з геоінформатики та сталого розвитку. – Київ : НТУУ «КПІ», 2015. 136 с.

Щоб реалізувати оптимістичний сценарій, на думку Михайла Згуровського, необхідно виконати 50 умов. Головні з них:[175]

– прогресивна аграрна політика і перехід аграрного сектора на нові технології;

– реформування податкової системи;

– відкриття ринку землі;

– лібералізація економіки;

– введення накопичувальної системи пенсійного забезпечення;

– зменшення енергоємності економіки в 3-5 разів;

– масштабне впровадження поновлюваних джерел енергії;

– удосконалення системи кредитування виробників у сфері машино- і приладобудування.

Україну відносять до групи країн з перехідною економікою. Також до цього регіону віднесено Албанію, Чорногорію, Сербію, Казахстан, Росію, Білорусь, Грузію, Молдову та інші.[176]. В країнах даного регіону, і Україні зокрема, протягом 2012–2015 рр. Відбувавсь поступовий відтік ПІІ, який знизився до рівнів майже десятирічної давнини. Причинами цього стало поєднання низьких цін на сировинні ресурси, зниження кон'юнктури на внутрішніх ринках і зростання геополітичної напруженості. Вивіз прямих іноземних інвестицій з цього регіону також зріс в цей період, що ще більше обмежило доступ до міжнародних ринків капіталу.

Для того, щоб в умовах жорсткої міжнародної конкуренції за сприятливих зовнішніх умов іноземний капітал перемістився саме в нашу країну, то, передусім, необхідно щоб були створені прийнятні для його переміщення умови. Звичайно, «тригером» для інвесторів (правда, в більшій мірі для портфельних) може бути позитивна динаміка фундаментальних показників, в той час, коли на інших ринках, що розвиваються, відбувалося б падіння економіки, а розвинуті ринки все ще пропонували б від'ємні ставки. В 2014 та 2015 рр. Україна мала негативний темп приросту ВВП і лише

---

[175] Форсайт економіки України: середньостроковий (2015–2020 роки) і довгостроковий (2020–2030 роки) часові горизонти / наук. керівник проекту акад. НАН України М. З. Згуровський Міжнародна рада з науки (ICSU); Комітет із системного аналізу при Президії НАН України; Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»; Інститут прикладного системного аналізу НАН України і МОН України; Світовий центр даних з геоінформатики та сталого розвитку. – Київ : НТУУ «КПІ», 2015. 136 с.

[176] World Economic Situation and Prospects 2017 / United Nations New York, 2017 [Електроннийресурс]. – Режимдоступу: https://www.un.org/ development/desa/dpad/wp-content/uploads/sites/45/publication/ 2017.

в 2016 р. змогла забезпечити його додатній приріст та суттєво нейтралізувати негативний вплив зовнішніх чинників на інвестиційну привабливість України завдяки впровадженню реформ та загальній макроекономічній стабілізації.

Динаміка надходження прямих іноземних інвестицій в економіку України протягом 2010–2017 рр. характеризувалася трендами, представленими в табл. 2.5.[177]

Таблиця 2.5

Динаміка прямих іноземних інвестицій в Україну в частині участі в капіталі (запасовий показник)*

Показник	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017**
ПІІ в Україну (інструменти участі в капіталі), млн USD	46979	50715	54831	56019	43330	38831	40244	42846
Приріст ПІІ, млн USD	6703	3736	4116	1188	-12689	-4499	1413	2602
Приріст ПІІ,%	16,64%	7,95%	8,12%	2,17%	-22,7%	-10,4%	3,64%	6,47%

* Починаючи з 2014 р. дані наведено без урахування окупованої території АР Крим та м. Севастополь.
** станом за 3 квартали 2017 р.

За досліджуваний період відбувалось скорочення приросту ПІІ з 2010 по 2013 рр., у 2014–15 рр. дані представлені без врахування АР Крим та на окупованій території Донецької та Луганської областей. У 2016–2017 рр. відбулось відновлення обсягів іноземних інвестицій після дворічного стрімкого зниження. За 2016 р. приріст ПІІ в частині участі в капіталі в Україну становив 1,4 млрд. USD, або 3,6%. Приріст ПІІ за 3 квартали 2017 р. становив 2,6 млрд. USD; скорочення ПІІ із країн ЄС (Німеччина, Франція, Нідерланди, Швеція), США та Великобританії на 28–43%.

Про те, наскільки Україна на міжнародній арені є привабливою для прямих та портфельних інвестицій, говорить її місце та напрямок руху в світових економічних рейтингах, серед яких виділяють: Глобальний індекс конкурентоспроможності, Індекс» Doing Business», Індекс інвестиційної привабливості, Індекс економічної свободи, Fitch Ratings, Рейтинг «Moody's Investor Services», Індекс сприйняття корупції. Індекс глобальної конкурентоспроможності (The Global

[177] Квартальна динаміка обсягів прямих інвестицій. Національний банк України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=29318274.

Competitiveness Index – GCI) – це глобальне дослідження і супроводжуючий його рейтинг країн світу за показником економічної конкурентоспроможності, який розрахований за методикою Всесвітнього економічного форуму (World Economic Forum).

Всесвітній економічний форум визначає національну конкурентоспроможність як здатність країни і її інститутів забезпечувати стабільні темпи економічного зростання, які були б стійкі в середньостроковій перспективі. Автори дослідження підкреслюють, що країни з високими показниками національної конкурентоспроможності, як правило, забезпечують більш високий рівень добробуту своїх громадян. Представники Всесвітнього економічного форуму вказують, що конкурентоспроможність національних економік визначається численними і вельми різноплановими факторами. Так, на стан економіки негативний вплив становлять неефективне управління державними фінансами і висока інфляція, а позитивний ефект можуть надати захист прав інтелектуальної власності, розвинена судова система і інші заходи. Фактори, що визначають конкурентоспроможність економіки, по-різному впливають на економічні системи країн світу залежно від стартових умов і поточного рівня розвитку. Очевидно, що і самі чинники змінюються з плином часу.[178]

GCI складений з 113 змінних, які детально характеризують конкурентоспроможність країн світу, які перебувають на різних рівнях економічного розвитку. Всі змінні об'єднані в 12 контрольних показників, що визначають національну конкурентоспроможність: якість інститутів, інфраструктура, макроекономічна стабільність, здоров'я і початкова освіта, вища освіта і професійна підготовка, ефективність ринку товарів і послуг, ефективність ринку праці, розвиненість фінансового ринку, рівень технологічного розвитку, розмір внутрішнього ринку, конкурентоспроможність підприємств, інноваційний потенціал. Вибір саме цих змінних обумовлений теоретичними і емпіричними дослідженнями, причому жоден фактор не в змозі самотужки забезпечити конкурентоспроможність економіки. Згідно з висновками Всесвітнього економічного форуму,

[178] Інституційні засади розвитку інвестиційної діяльності у промисловості України. Аналітична записка / Відділ секторальної економіки (А. І. Сухоруков) № 24, Серія «Економіка». [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.niss.gov.ua/articles/1577/.

найбільш конкурентоспроможними є економіки тих країн, які в змозі проводити всеосяжну політику, враховувати весь спектр чинників і взаємозв'язку між ними.

Експерти при складанні Індексу беруть до уваги те, що економіки різних країн світу знаходяться на різних етапах свого розвитку. Значення окремих факторів зростання конкурентоспроможності країни пов'язано зі стартовими умовами, або з інституційними та структурними характеристиками, що дозволяють позиціонувати державу по відношенню до інших країн крізь призму розвитку.

Аналізуючи динаміку індексу глобальної конкурентоспроможності України з 2012 по 2017 рр. (табл. 2.6, рис. 2.11) можна відзначити, що лише 2012–2013, 2014–2015 та 2017–2018 рр. Відзначаються зростанням місця України в рейтингу конкурентоспроможності серед економік світу.[179, 180, 181, 182, 183, 184, 185.]

---

[179] Global Competitiveness Index 2017-2018 edition. Ukraine. [Електроннийресурс]. – Режимдоступу:http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/countryeconomy-profiles/#economy=UKR;Distance to Frontier and Ease of Doing Business Ranking. URL: http://www.doingbusiness.org/data/~/media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB17- Chapters/DB17-DTF-and-DBRankings.pdf.

[180] Індекс інвестиційної привабливості України. Друге півріччя 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eba.com.ua/static/press-releases/IAI_H2_2016_PRESENTATION_UKR.pdf; https://eba.com.ua/wp-content/ uploads/2017/12/Release_IAI_ 2_half_2017_UKR.pdf.

[181] Як інвестори оцінили бізнес-клімат України у 2-му півріччі 2017. Прес-реліз Європейської бізнес асоціації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2017/12/ Release_IAI_2_half_ 2017_UKR.pdf.

[182]The World's Most Reputable Countries. 2017 Country RepTrak®.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cdn2.hubspot.net/hubfs/2963875/library/Country_RepTrak_2017_Webinar_v10-171017a.pdf?submissionGuid=1f9b6c04-3b4b-4f22-b61e-db1b77736287

[183] International property rights index [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.internationalpropertyrightsindex.org/countries; Fitch Ratings. URL: https://www.fitchratings.com/site/search?request=ukraine%20at&content=research&filter=RESEARCH%20LANGUAGE%5EEnglish%2BMARKET%20SECTOR%5ESovereigns%20%26%20Supranationals%5ESovereigns%2BREPORT%20TYPE%5EHeadlines%5ERating%20Action%20Commentary%2BGEOGRAPHY%5EEurope%5ECentral%20%26%20Eastern%20Europe...

[184] Transparency International Україна. CPI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:https://ti-ukraine.org/cpi/

[185] Інформація «The Heritage Foundation», «Index of Economic Freedom».[Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.heritage.org/index/visualize?cnts=Ukraine&type=6.

Таблиця 2.6

Позиція України
у світових рейтингах конкурентоспроможності

Показники	***Роки***					
	2007	***2008***	***2009***	***2010***	***2011***	***2012***
1	***2***	***3***	***4***	***5***	***6***	***7***
Глобальний індекс конкурентоспроможності	73	72	82	89	82	73
Рейтинг «Doing business»	128	144	146	147	149	152
Віддаленість до найкращих показників, DTF	38	39,2	39	39,7	44,2	44,3
Індекс інвестиційної привабливості (на кінець року)	н/д	2,68	2,57	3,28	2,19	2,12
Індекс економічної свободи	51,5	51,0	48,8	46,4	45,8	46,1
інвестиційна свобода (100 – максимум)	30	30	30	20	20	20
Глобальний індекс репутації	н/д	н/д	38,97	41,61	42,17	41,79
Міжнародний індекс прав власності (0–10)	3,403	3,4	4,197	4,149	4,0	4,0
Міжнародний індекс прав власності (0–10)	3,403	3,4	4,197	4,149	4,0	4,0
Індекс сприйняття корупції	2,3	2,4	2,5	2,6	2,8	25
Рейтинг агентства «Fitch Ratings»	BB- (P)	BB- (P) BB- (S) BB- (N) B+ (N)	B (N) B- (N)	B- (S) B (S)	B (P) B (S)	B (S)
Глобальний індекс конкурентоспроможності	84	76	79	85	81	н/д
Рейтинг «Doing business»	137	112	96	83	80	76
Віддаленість до найкращих показників,DTF	48,9	58,1	61,8	62,8	63,9	65,8
Індекс інвестиційної привабливості (на кінець року) (5 – максимум)	1,81	2,5	2,57	2,85	3,03	н/д
Індекс економічної свободи (100 – вільні країни)	46,3	49,3	46,9	46,8	48,1	51,9
інвестиційна свобода (100 – максимум)	20	20	15	20	25	35
Глобальний індекс репутації	43.3	42,6	41,4	42,54	48,9	н/д

Продовження табл. 2.6

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*
Міжнародний індекс прав власності	4,2	4,3	3,926	3,933	3,424	н/д
Індекс сприйняття корупції	26	26	27	29	30	н/д
Рейтинг агентства «Fitch Ratings»	B (N) B- (N)	CCC	CC; RD; CCC	CCC; B- (S)	B- (S)	B- (S)

Джерело: за даними.[186, 187, 188, 189, 190, 191, 192.]

Якщо в першому випадку це зростання було спричинено в основному позитивними змінами в макроекономічному середовищі (скороченням бюджетного дефіциту, падіння питомої ваги боргів до ВВП, зменшення інфляції), то на 2014–2015 рр. це радше за все був аванс і сподівання на радикальні зміни в економіці у зв'язку з приходом до влади тих, хто себе називав реформаторами. Покращення позиції України у 2017–2018 рр. спричинено передусім здійсненню «вимушених» реформ під зовнішнім тиском.

При підготовці результатів дослідження щодо рейтингу експерти оцінювали події, що розпочались на початку 2014 р. на Сході України і в Криму, як такі, що не могли суттєво погіршити конкурентоспроможність країни в короткостроковому періоді, адже вони

---

[186] Global Competitiveness Index 2017-2018 edition. Ukraine. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/countryeconomy-profiles/#economy=UKR;Distance to Frontier and Ease of Doing Business Ranking. URL: http://www.doingbusiness.org/data/~/media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB17- Chapters/DB17-DTF-and-DBRankings.pdf.

[187] Індекс інвестиційної привабливості України. Друге півріччя 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eba.com.ua/static/press-releases/IAI_H2_2016_PRESENTATION_UKR.pdf; https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2017/12/Release_IAI_ 2_half_2017_UKR.pdf.

[188] Як інвестори оцінили бізнес-клімат України у 2-му півріччі 2017. Прес-реліз Європейської бізнес асоціації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2017/12/ Release_IAI_2_half_ 2017_UKR.pdf.

[189] The World's Most Reputable Countries. 2017 Country RepTrak®.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cdn2.hubspot.net/hubfs/2963875/library/Country_RepTrak_2017_Webinar_v10-171017a.pdf?submissionGuid=1f9b6c04-3b4b-4f22-b61e-db1b77736287;

[190] International property rights index [Електроннийресурс]. – Режимдоступу: https://www.internationalpropertyrightsindex.org/countries; Fitch Ratings. URL: https://www.fitchratings.com/site/search? request=ukraine%20at&content= research&filter= RESEARCH%20LANGUAGE%5EEnglish%2BMARKET%20SECTOR%5ESovereigns%20%26%20Supranationals%5ESovereigns%2BREPORT%20TYPE%5EHeadlines%5ERating%20Action%20Commentary%2BGEOGRAPHY%5EEurope%5ECentral%20%26%20Eastern%20Europe...

[191] Transparency International Україна. CPI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:https://ti-ukraine.org/cpi/;

[192] Інформація «The Heritage Foundation», «Index of Economic Freedom».[Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.heritage.org/index/visualize?cnts=Ukraine&type=6.

мали локальний характер. Проте в прогнозах на 2015–2016 та 2016–2017 рр. простежується їх негативний вплив на рейтинг: відбулась суттєва корекція позиції України в рейтингу (з 76 на 79 та 85 місце відповідно з 2014–2015 до 2016–2017 рр.).

Стабільно відносно високі позиції країна має в розділі «Вища освіта та професійна підготовка». Так, хороший рівень освіти, вільний доступ до всіх її рівнів (33 позиція в 2016–2017 рр.) корелюється з передумовами здатності до інновацій (52 позиція в 2016–2017 рр.). Проте у звіті за 2017–2018 р. 35 місце «Вища освіта та професійна підготовка» та 61 місце «Інноваційний потенціал» свідчать про погіршення стану тих факторів, які вважалися перевагою (освічене та працьовите населення).

Найголовнішим викликом для країни є кардинальне реформування інституційного середовища, яке неможливо зробити за наявності бюрократії, недостатньої прозорості та фаворитизму. Роками зберігають свої позиції в кінці рейтингу фактори першого розділу «Інституції», що знижують інвестиційну привабливість України: ситуація із захистом права власності, захист прав інтелектуальної власності, незаконні платежі та хабарі, втрата незалежності судової системи, фаворитизм в прийнятті управлінських рішень, марнотратство державних витрат, адміністративний тиск на бізнес, ефективність законодавчої бази у врегулюванні суперечок, ефективність законодавчої бази щодо оскарження державних дій або нормативних актів, захист інтересів міноритарних акціонерів.

Низький «Рівень розвитку бізнес процесів» в Україні пов'язаний з незначною кількістю та неефективністю функціонування бізнес-кластерів, які в розвинутих країнах становлять групу локалізованих взаємозалежних компаній, постачальників устаткування, підприємств інфраструктури, науково-дослідних інститутів та інших організацій, які взаємодоповнюють і посилюють конкурентні переваги одне одного.[193]

[193] Варналій З. С. Конкуренція і підприємництво. – Київ : Знання України, 2015. с. 88.

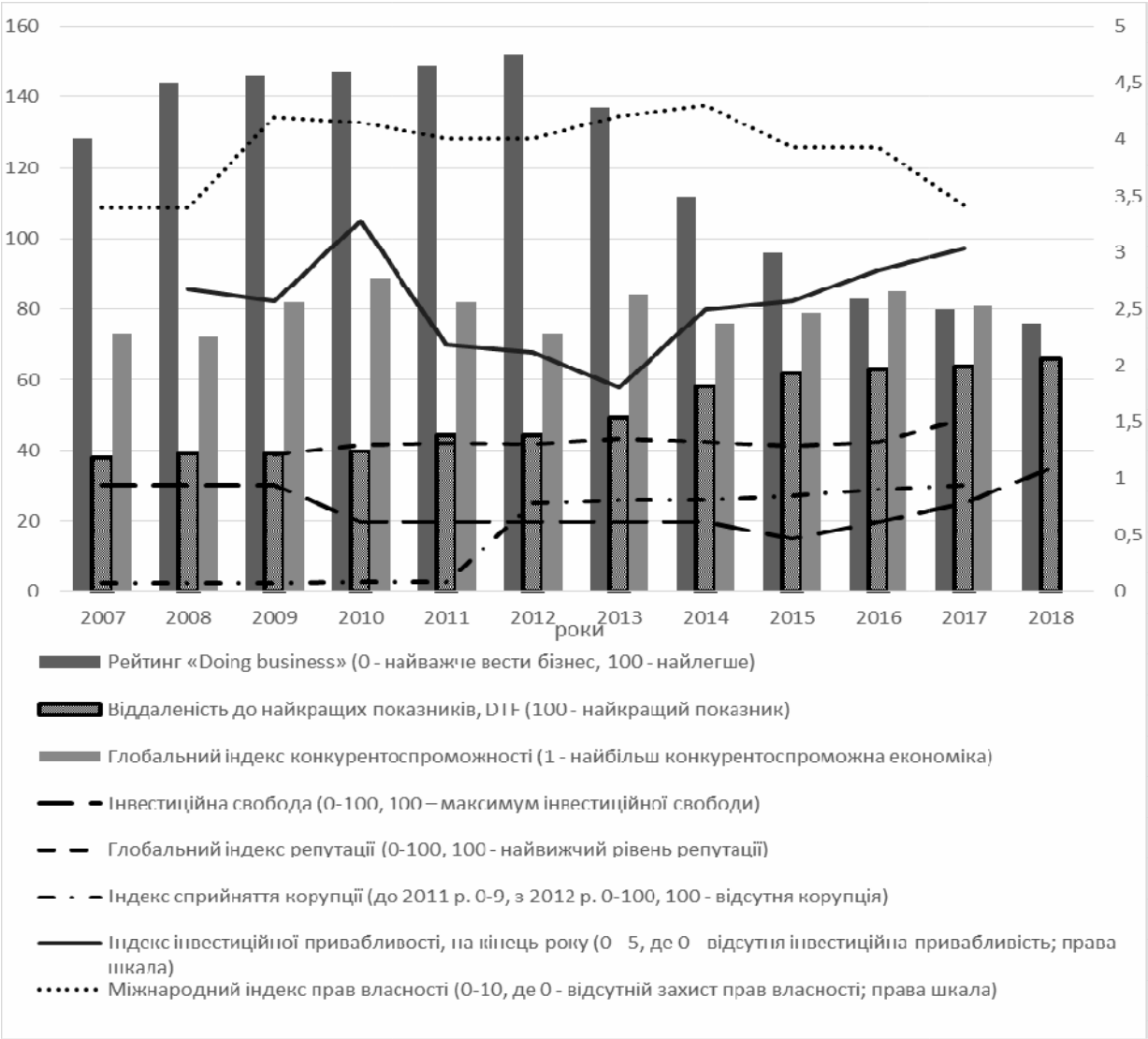

Рис. 2.11. Динаміка основних рейтингових показників України

Джерело: за даними. [194, 195, 196, 197, 198, 199, 200]

---

[194] Global Competitiveness Index 2017–2018 edition. Ukraine. [Електроннийресурс]. – Режимдоступу:http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/countryeconomy-profiles/#economy=UKR;Distance to Frontier and Ease of Doing Business Ranking. URL: http://www.doingbusiness.org/data/~/media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB17- Chapters/DB17-DTF-and-DBRankings.pdf.

[195] Індекс інвестиційної привабливості України. Друге півріччя 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eba.com.ua/static/press-releases/IAI_H2_2016_PRESENTATION_UKR.pdf; https://eba.com.ua/ wp-content/uploads/2017/12/Release_IAI_ 2_half_2017_UKR.pdf.

[196] Як інвестори оцінили бізнес-клімат України у 2-му півріччі 2017. Прес-реліз Європейської бізнес асоціації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2017/ 12/ Release_IAI_2_half_ 2017_UKR.pdf.

[197] The World's Most Reputable Countries. 2017 Country RepTrak®.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cdn2.hubspot.net/hubfs/2963875/library/Country_RepTrak_2017_Webinar_v10-171017a.pdf?submission Guid=1f9b6c04-3b4b-4f22-b61e-db1b77736287;

[198] International property rights index [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.internationalpropertyrightsindex.org/countries;FitchRatings. URL:https://www.fitchratings.com/site/search?request=ukraine%20at&content=research&filter=RESEARCH%20LANGUAGE%5EEnglish%2BMARKET%20SECTOR%5ESovereigns%20%26%20Supranationals%5ESovereigns%2BREPORT%20TYPE%5EHeadlines%5ERating%20Action%20Commentary%2BGEOGRAPHY%5EEurope%5ECentral%20%26%20Eastern%20Europe...

Найбільшими проблемами для ведення бізнесу станом на 2017–2018 рр. залишаються (у порядку спадання): інфляція, корупція, нестабільність політичної ситуації, ставки податку, податкове регулювання, нестабільність уряду, доступ до кредитів, неефективна державна бюрократія, регулювання іноземної валюти, недостатньо освічена робоча сила, погана робоча етика у національній робочій силі, недостатній потенціал для інновацій тощо.[201]

Рейтинг «Doing Business» (DB) Світового банку присвячений оцінці інституціонального середовища для здійснення інвестиційної діяльності, враховуючи весь життєвий цикл: від створення до ліквідації підприємства. Тобто досліджуються умови діяльності національних малих та середніх підприємств та дається оцінка нормативним актам, що регулюють їх діяльність протягом всього життєвого циклу. Згідно з висновками Світового банку, характер та обсяги інвестування в Україну відповідають умовам ведення бізнесу, де покращення на 1 в. п. відповідного індексу зумовлює щорічне зростання прямих іноземних інвестицій на 250–500 млн USD.

Крім рейтингу легкості ведення бізнесу основний звіт DB Світового банку включає і показник віддаленості до найкращих значень кожного індикатора рейтингу (distance to frontier – DTF). Якщо рейтинг DB показує, як змінилось інституціональне середовище порівняно з іншими країнами, то показник віддаленості до найкращих показників характеризує якість інституціонального середовища для національних суб'єктів підприємницької діяльності в економіці країни. Показник віддаленості до найкращих показників для країни має значення від 0 до 100 балів, де 0 балів – найгірший показник (далекий від найкращого), а найкращий показник отримує 100 балів (табл. 2.7, рис. 2.12).[202]

---

[199] Transparency International Україна. CPI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:https://ti-ukraine.org/cpi/;

[200] Інформація «The Heritage Foundation», «Index of Economic Freedom».[Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.heritage.org/index/visualize?cnts=Ukraine&type=6.

[201] Global Competitiveness Index 2017–2018 edition. Ukraine. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/countryeconomy-profiles/#economy=UKR.

[202] Distance to Frontier and Ease of Doing Business Ranking. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.doingbusiness.org/data/~/media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB17- Chapters/DB17-DTF-and-DBRankings.pdf;

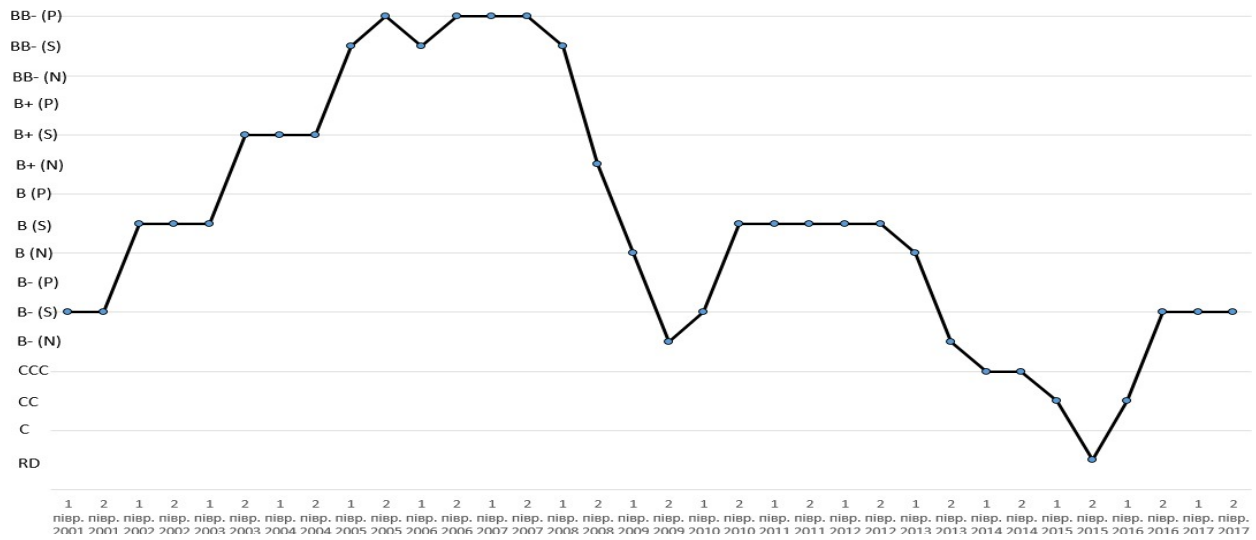

Рис. 2.12. Динаміка суверенного рейтингу України рейтингового агентства «Fitch Ratings» (довогостроковий, іноземна валюта)

Джерело: за даними рейтингового агентства «Fitch Ratings».

Таблиця 2.7

Динаміка кредитного рейтингу України за даними рейтингового агентства «Fitch Ratings»

Рік	***2001***	***2002***	***2003***			***2004***	***2005***		***2006***	
Місяць	06	03	01	06	12	12	01	06	01	10
День	13	26	13	25	03	02	21	08	12	25
Рейтинг	B-	B	B	B+	B+	B+	BB-	BB-	BB-	BB-
Прогноз	(S)	(S)	(S)	(S)	(S)	(S)	(S)	(P)	(S)	(P)

Рік	***2008***				***2009***			***2010***			***2011***	
Місяць	03	05	09	10	02	10	11	03	07	09	07	10
День	18	14	25	17	12	14	12	17	06	15	21	19
Рейтинг	BB-	BB-	BB-	B+	B	B	B-	B-	B	B	B	B
Прогноз	(P)	(S)	(N)	(N)	(N)	(N)	(N)	(S)	(S)	(S)	(S)	(S)

Рік	***2012***	***2013***		***2014***			***2015***				***2016***		***2017***	
Місяць	07	06	11	02	02	08	02	08	10	11	05	11	04	10
День	10	28	08	07	28	22	13	07	06	18	13	11	28	27
Рейтинг	B	B	B-	CCC			CC		RD	CCC	CCC	B-	B-	
Прогноз	(S)	(N)	(N)	-	-	-	-	-	-	-	-	(S)	(S)	

Джерело: за даними рейтингового агентства «Fitch Ratings».

Кредитний рейтинг агентства «FitchRatings»[203] засвідчує, що інвестиційна якість кредитів в Україні вважається сумнівною. Після максимального значення (BB- з позитивним прогнозом), яке три-

[203] FitchRatings. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:https://www.fitchratings.com/site/ search? request=ukraine%20at&content=research&filter=RESEARCH%20LANGUAGE%5EEnglish%2BMARKET%20SECTOR%5ESovereigns%20%26%20Supranationals%5ESovereigns% 2BREPORT%20TYPE%5EHeadlines% 5ERating%20Action%20Commentary%2BGEOGRAPHY%5EEurope%5ECentral%20%26%20Eastern%20Europe...

вало з 2005 по жовтень 2008 рр. зі зміною прогнозу (з позитивного на стабільний та негативний) рейтинг скоротився до RD (обмежений дефолт) в жовтні 2015 р. та частково відновив свої позиції до рівня B- (стабільний прогноз) з кінця 2016 р. Після розгортання політичної кризи кінця 2013 – початку 2014 рр. кредитний рейтинг було знижено до CCC. У жовтні 2015 р. він навіть скоротився до дефолтного рівня (RD), але з часом відновив свої позиції до рівня B- (стабільний прогноз).

Європейська бізнес асоціація – об'єднання іноземного, європейського та вітчизняного бізнесу в Україні – також здійснює оцінку інвестиційної привабливості України. Значення індексу інвестиційної привабливості (ІІП) розраховується за методикою (шкала Лайкерта) та є віддзеркаленням настроїв реальних суб'єктів інвестиційної діяльності щодо перспектив залучення до економіки нових інвестицій.[204] Так, незадовільними інвестиційним кліматом за даними другого півріччя 2017 р. були 58% респондентів, тоді як в першому півріччі – 54% (для порівняння: друге півріччя 2016 р. – 67%, перше півріччя 2016 р. – 78%). Головну проблему респонденти вбачають у декларативності, а не у реальності дій щодо реформування економіки та відсутності боротьби зі «старою системою» та корупцією.

Ключовими проблемами для іноземних інвесторів у 2017 р. стали:

– корупція (відсутня боротьба з корупцією, зростання її рівня, відсутність прогресу у створенні антикорупційного суду);

– економічні чинники (наприклад, нестабільність валюти, девальвація, інфляція, обтяжливі податкові, митні процедури, відсутність прогресу у поверненні ПДВ тощо);

– повільний хід реформ (відсутність судової реформи, реформи ринку праці, земельної реформи, повільна модернізація інфраструктури тощо);

– політичні чинники (політична нестабільність, політична та законодавча невизначеність, «війни» між силовими відомствами тощо).[205]

---

[204]Індекс інвестиційної привабливості України. Друге півріччя 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eba.com.ua/static/press-releases/IAI_H2_2016_PRESENTATION_UKR.pdf; https://eba.com.ua/ wp-content/uploads/2017/12/Release_IAI_ 2_half_2017_UKR.pdf;

[205] Як інвестори оцінили бізнес-клімат України у 2-му півріччі 2017. Прес-реліз Європейської бізнес асоціації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://eba.com.ua/wp-content/uploads/ 2017/12/ Release_IAI_2_half_ 2017_UKR.pdf

Отже, як показують відповіді представників іноземного капіталу, на зниження рейтингу країни та значення індексу інвестиційної привабливості в більшій мірі впливають наявність внутрішніх чинників дестимулюючого характеру ніж факт зовнішньої агресії. Якщо індекс DTF окреслює загальну картину змін в країні (макрорівень), то індекс інвестиційної привабливості (ІІП) відображає стан бізнес-клімату за експертними оцінками перших осіб компаній-членів Європейської бізнес асоціації (мікрорівень). Вони оцінюють інвестиційний клімат з точки зору тріади «ретроспекція-діагноз-проспекція». Перші особи компаній оцінюють доцільність інвестування в країну та перспективи розвитку бізнесу у своєму секторі на найближчі півроку. Результати опитування дають змогу оперативно відслідковувати тенденції розвитку економіки та безпосередньо настрої іноземних інвесторів. За всю історію вимірювання з 2008 р. індекс жодного разу не сягнув позитивної зони – більше 4 балів за 5-ти бальною шкалою. Найвищий показник індексу був зафіксований у 4-му кварталі 2010 р. та 1-му кварталі 2011 р. – 3,4 та 3,39 бали відповідно.

Аналіз динаміки показників може свідчити про те, що загалом за досліджуваний період мають місце позитивні зміни в інституціональному середовищі для суб'єктів підприємницької діяльності – потенційних суб'єктів інвестування, виходячи з висхідного характеру кривої DTF. Проте, ці зміни відбуваються дуже повільно, порівняно з іншими країнами. Свідченням цього є пологий характер кривої DTF у 2007–2010 рр. та 2014–2017 рр. та зниження місця України в рейтингу DB у 2007–2012 рр. Саме лібералізація та дерегулювання є основними чинниками зростання рейтингу країни. Як видно з графіка, негативні екстерналії 2014-2016 рр. не впливають явно негативно на позицію України як у рейтингу Світового банку (з 112 позиції у 2014 р. до 76 позиції у 2018 р.), так і на значення індексу Європейської бізнес асоціації (з 2,5 на кінець 2014 р. до 3,03 на кінець 2017 р.), хоча і зменшують їх значення. Якщо показники GIC, DB та DTF – це величини ex ante, тобто ті, які відображають прогнозне значення на відповідний рік (наприклад, рейтинг DB 2018 р. публікується в кінці 2017 р.), то показник «ІІП» – це величина ex post, яка відображає фактичний стан речей у бізнес-середовищі (наприклад, ІІП 2017 р. публікується наприкінці 2017 р. – на

початку 2018 р.). Найкраще тісний зв'язок між рейтингами почав прослідковуватись тільки з 2016 р., коли у зв'язку з початком реформування державного управління особливо економічної сфери серед інвесторів почали переважати оптимістичні очікування, незважаючи на військовий конфлікт на сході країни. До 2012 р. теж можна було спостерігати такий зв'язок, однак результати були абсолютно протилежні: важкість започаткувати та вести бізнес, значення фундаментальних показників далекі від найкращих у світі, низький рівень репутації країни та відповідно низький рівень боротьби з корупцією.

Глобальний індекс репутації (Country Rep Trak). Репутацію країни можна виміряти так само, як і люди чи компанії. Загальна репутація країни оцінюється за 4 основними категоріями: емоційне сприйняття, сформоване через безпосередній досвід, власне спілкування, перспективи третіх сторін та загальноприйняті стереотипи. Вони, у свою чергу, підрозділяються, на 16 категорій, які включають в себе такі параметри як якість життя, зовнішня політика, діловий клімат, товари та послуги, інфраструктура, краса природи і туристична привабливість.

Загальне емоційне сприйняття можна пояснити різними ознаками та вимірами. Три основні виміри пояснюють репутацію країни: якість життя (привабливе середовище), якість інституцій (ефективне управління), рівень розвитку економіки. Країни із сильною репутацією позитивно сприймаються у всіх вимірах. Так, у 2017 р. Австралія сприймається як провідна країна в якості життя, Швеція – як провідна країна з точки зору якості інституцій, а Японія – як країна з більш високим рівнем розвитку економіки.[206]

Індекс міжнародних прав власності (International property rights index – IPRI) пропонує унікальний погляд на взаємодію між суспільством та економікою 127 країн, що становить 98% світового ВВП та 93% світового населення.[207] Індекс час від часу доводить правильність теорії: права власності є визначальним чинником економічного процвітання, свободи людини та справедливого управління.

---

[206] The World's Most Reputable Countries. 2017 Country RepTrak®. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cdn2.hubspot.net/hubfs/2963875/library/Country_RepTrak_2017_Webinar_v10-171017a.pdf? submissionGuid= 1f9b6c04-3b4b-4f22-b61e-db1b77736287

[207] Луцишин З. Асиметрія та парадокс фінансової глобалізації / З. Луцишин Міжнародна економічна політика. 2008. № 1-2 (8-9). С. 88–121.

В індексі відображаються результати досліджень про вплив нормативного та політичного середовища, визнання і дотримання прав приватної та інтелектуальної власності на економічний розвиток країни в цілому. Індекс містить сильний кореляційний зв'язок між балами IPRI та іншими показниками соціального та економічного добробуту. Ця кореляція підтверджує правильність думок класиків ліберальної думки щодо ролі права приватної власності, яке дозволяє власникам бізнесу, творцям, митцям, та тим, хто не входить до формальної економіки, реалізувати справжню цінність своїх здобутків та діяти у своїх інтересах. Економіка буде процвітати, врядування поліпшуватись та загалом буде покращуватись навколишнє середовище тільки тоді, коли права власності є зрозумілими, доступний та дотриманими.

Загалом, кредитний рейтинг не варто сприймати як догму. Він вказує лише на вірогідність неплатоспроможності держави, проте не дає ніякої гарантії. Безумовно, кредитні рейтинги варто використовувати при оцінці здатності держави виконувати свої зобов'язання, проте не слід забувати і про можливість власного аналізу ризиків, а також використання альтернативних статистичних моделей.

Рейтинг компанії «Moody's Investor Services» за роки оцінювання України коливався від сумнівної якості з дуже високим кредитним ризиком (Caa_1) до сумнівної якості з високим кредитним ризиком (B_1). Починаючи з 2003 р. відбувається погіршення рейтингу до рівня Caa_2 – Ca у 2014 р. У 2015 р. агентство відреагувало на реструктуризацію державного боргу до підвищила на один рівень суверенний рейтинг – до Caa3, а у 2017 р. – до Caa_2 у зв'язку з очікуванням покращення динаміки державного боргу як результату кумулятивного ефекту від структурних реформ та через значне зміцнення позиції України на міжнародній арені.[208]

Індекс сприйняття корупції «Transparency International» оцінює корумпованість публічного сектора до 190 країн та територій шляхом опитування фахівців 12 інституцій, у т.ч. Світового банку. Для України індекс сприйняття корупції у 2017 р. становить 30 балів зі 100, де 100 – вкрай низький рівень корупції, а 0 – дуже високий рівень корупції. Протягом 2007–2017 рр. індекс сприйняття ко-

[208] Moody's підвищило рейтинг України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://lb.ua/ economics/2017/08/26/374853_moodys_povisilo_reyting_ukraini_.html

рупції України хоча і ріс, проте дуже повільно. Серед чинників, які тримають Україну на корупційному дні, виділяють злиття політичних та бізнес інтересів, відсутність політичної волі у реальній боротьбі з корупцією, дискредитація громадських об'єднань та державних органів, створених для боротьби з корупцією, корумпований протекціонізм, безкарність та недієве правосуддя.[209] Основними сусідами України по рейтингу є країни Африки, СНГ та деякі латиноамериканські країни центральної та південної Америки.[210]

Глобальний барометр корупції у 2016 р. представив опитування, в тому числі 1507 осіб з України, в якому питання корупції серед респондентів залишається актуальним. У порівнянні з 2013 р. 72% респондентів відзначили, що рівень корупції не знизився. Основними осередками корупції в Україні опитувані традиційно вважають державних службовців (65%, у 2013 р. – 82%), парламент (64%, у 2013 р. – 77%), працівників податкової сфери (62%), суддів (61%, у 2013 р. – 87%), президента та прем'єр-міністра (60%), представників місцевих органів влади (55%), поліцію (54%), керівників бізнесу (46%), релігійних лідерів (32%).[211]

Індекс економічної свободи щорічно розраховується фондом «The Heritage Foundation» та «Wall Street Journal» з метою оцінки економічних свобод у країні, до яких відносять право вільно працювати, виробляти, споживати та інвестувати. Як показують дослідження, країни, в яких притримуються політики вільної торгівлі мають кращі результати, ніж країни, які цього не мають. Дані свідчать про сильну кореляцію між свободою торгівлі та різними позитивними показниками, включаючи економічне процвітання, чистота навколишнього середовища, продовольчу безпеку, валовий національний дохід на душу населення та відсутність політично вмотивованого насильства чи неспокою.

Протягом 2007–2017 рр. відбувалося зменшення індексу для України з 51,5 у 2007 р. до 45,8 балів у 2011 р.[212] У 2012–2014 рр. він збільшився з 46,1 до 49,3 балів.

---

[209] Transparency International Україна. CPI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:https://ti-ukraine.org/cpi/.

[210] Нікитенко Д. В. Інвестиційна сприятливість бізнес-середовища як чинник інвестиційної безпеки Глобальні та національні проблеми економіки. 2017. №18. С. 114–120.

[211] Transparency International Україна. Прес-реліз. Кожен третій українець готовий відмовитися платити хабар. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ti-ukraine.org/news/kozhen-tretij-ukrajinets-hotovyj- vidmovytysya-platyty-habar.

[212] Петкова Л. О. Інтеграція України до світового фінансового простору в міжнародних співставленнях та макроекономічній динаміці Financial Space. 2013. № 1 (9). С. 15–21.

У 2015–2016 рр. знову відбувається зменшення індексу до 46,9-46,8 балів, а станом на 2018 р. Україна посідає 150 місце серед 180 країн і має найменший рівень економічної свободи (51,9 балів) в європейському регіоні після Білорусі. Інвестиційна привабливість у складі індексу за досліджуваний період зменшувалася з 30 до 15 балів, проте станом на 2018 р. становить максимальні 35 балів зі 100 потенційно можливих.

Отже, інвестиційні чинники є визначальними в економічному розвитку країни, оскільки при відсутності процесів інвестування або при їх затуханні відбувається не лише спад приросту валового випуску продукції, не розвивається виробнича та соціальна інфраструктура, а й занепад розвитку соціальної сфери. Інвестиційний чинник економічного розвитку забезпечує його стійкість та довготривалість завдяки посиленню адаптивності економіки до конкурентних викликів. Але підвищений рівень макроекономічної невизначеності та високі внутрішньополітичні та зовнішні безпекові ризики сьогодні не дозволяють зберегти тренд зростання ПІІ, поліпшити підприємницькі очікування.

Аналіз динаміки позиції України у світових рейтингах свідчить про те, що зволікання з реформуванням фундаментальних сфер як то боротьба з корупцією, захист прав власності, підвищення ефективності судової системи, зміцнення фінансової та бюджетної дисципліни призведе до втрати конкурентоспроможності країни загалом та зокрема на ринку капіталу в частині як залучення прямих іноземних інвестицій, так і не спроможності утримати в межах країни вітчизняних інвестиційних ресурсів, адже світовий ринок інвестицій характеризується сильною конкуренцією серед країн-реципієнтів щодо залучення прямих інвестицій. Саме внутрішні деструктивні детермінанти як то корупція, неефективність бюрократичного апарату та механізму захисту прав власності є визначальними та такими, які суттєво впливають на низький рейтинг інвестиційної привабливості України. Тому з метою відновлення довіри з боку інвесторів перед інститутом держави постає завдання реформування фундаментальної інституційної бази поряд із заходами щодо демонополізації та деолігархізації економіки, що зробить ринки більш конкурентними і, отже, більш ефективними.

Між національним економічним зростанням та рівнем залучення прямих іноземних інвестицій спостерігається тісний статистичний зв’язок, проте в деяких країнах мають місце флуктуації від загального тренду, що спричинено в більшій мірі інституційними особливостями. Країни з високим рівнем економічної свободи та конкурентоспроможності демонструють високий рівень можливості залучення прямих іноземних інвестицій та, відповідно, підтримки стабільних темпів економічного зростання. Тому для України дієвою буде модель «зростання якості інституційного середовища (зростання рейтингу країни) – зростання чистих інвестицій – національне економічне зростання».

Особливе значення надається становленню механізму господарського співробітництва, його суть у тому, що він виражається у сукупності форм, методів і принципів розвитку економічних, науково-технічних, валютно-фінансових, правових відносин господдарських суб'єктів України з партнерами із зарубіжних країн. У процесі формування прогресивного механізму інтегрування України значну роль відіграють орієнтація суб'єктів безпосередніх міжнародних економічних відносин на світові ціни, більш раціональне використання валютних коштів, отримання довгострокових кредитів.

Основними факторами міжнародних економічних відносин України у галузях матеріального виробництва є встановлення прямих контактів між спорідненими підприємствами, створення спільних підприємств, міжнародних господарських об'єднань, комерційних банків, центрів для підготовки спеціалістів. Ці напрями забезпечать участь України у міжнародному поділі праці, у поглибленні процесів, предметної, подетальної, технологічної, міждержавної спеціалізації та кооперування виробництва. Це виступає об'єктивною основою підвищення рівня н/т оснащення промислових підприємств, що дасть змогу меншими втратами інтегруватися у систему світового господарства.

Особлива увага зараз надається залученню до національної економіки іноземних інвестицій. Головними факторами капіталовкладень виступають спільні підприємства, створення підприємств, що повністю належать інвесторам, придбання рухомого та нерухомого майна, прав користування землею та концесій на використання природних ресурсів на території України.

Значного поширення набрала така форма міжнародного співробітництва, як створення спільних підприємств. Для них характерним є розміщення у сферах народного господарства:така структура розподілу спільних підприємств не є прогресивною, оскільки понад третину їх припадає на інфраструктуру.

Перспективним напрямом інтегрування України у систему світового господарства є створення спеціальних (вільних) економічних зон. Це одна з найбільш привабливих форм заохочення іноземних інвесторів, яка дає змогу активізувати підприємництво, нарощувати експортний потенціал, формувати ринкову інфраструктуру, прискорювати розвиток окремих регіонів та галузей економіки.

В Україні розроблялись конкретні проекти створення спе ціальних економічних зон. Це Ільїчевська спеціальна економічна зона, Одеська портова зона, технополіс у м. Києві, у м. Сімферополі та ін. Проте, до практичного впровадження ще існує значна відстань. Це пояснюється недостатнім рівнем розробки проектів спільних економічних зон, незначним заохоченням.

У перспективі Україна буде орієнтуватись на збільшення питомої ваги в експорті готових виробів, значне скорочення поставок сировини, палива. Йдеться орієнтація на високо розвинутих партнерів світового співтовариства. Особливе значення повинно мати нарощування експортного потенціалу за рахунок конверсії оборонних галузей промисловості, розвитку форм виробничого співробітництва із зарубіжними партнерами, створення умов для переливу міжнародного капіталу та робочої сили.

Отже, Україна, як незалежна держава, член світового співтовариства має активно виступати на світовій арені і включатися у розвиток взаємних господарських відносин з країнами-партнерами. Це є однією з важливих підойм, що ведуть до стабілізації н/г та сприятимуть забезпеченню добробуту населення України.

Україна у системі глобального виробництва. Процеси формування метарегіонального простору пострадянських країн супроводжувалися процесами його фрагментації (створення субрегіональних інтеграційних об'єднань) під впливом геоекономічних і геофінансовому факторів. Слід визнати, що нові національні держави пострадянського простору виявилися абсолютно не готовими до дії геоекономічних факторів і, багато в чому, перетворилися

в арену взаємовпливу суперечливих інтересів розвинених країн, перш за все ЄС і США, а також Китаю та Росії.

У зв'язку з цим слід зазначити, що економіки України за своєю структурою відноситься до країни з розвиненим промисловим і сільськогосподарським секторами, досить потужним науково-технічним потенціалом.

В Україні питома вага як експорту, так імпорту в ВВП дорівнює 45–55%, що робить країну істотно залежну від кон'юнктури світових ринків товарів і коливань попиту за кордоном.

Для визначення перспективних до виробництва в Україні товарів аналізувалися чотири групи показників:

– Сукупний об’єм потенційних ринків збуту товарів: обсяги світового імпорту, обсяги імпорту в ЄС (в т.ч. поточні позиції Китаю та України в ньому) і обсяги українського імпорту.

– Середньорічний приріст обсягів світової торгівлі у вартісному вимірі протягом останніх 10 років.

– Наявність в Україні сировинної бази.

– Наявність в Україні виробничої бази, виробничих навичок та кваліфікованих трудових ресурсів.

До переліку перспективних для виробництва в Україні включалися товари, на які протягом останніх 10 років спостерігався значний (>4% щорічно) приріст світового імпорту (зростання світового ринку) і наявний зовнішній імпорт в ЄС-28.

Наявність всіх чотирьох груп показників дозволяє розглядати виробництво цього товару як найбільш перспективне, і проводити подальший поглиблений аналіз щодо можливостей його прискореного розвитку в Україні.

Товари, перспективні до виробництва в Україні. За своєю природою та технологічністю перелік можна об’єднати у вісім основних груп:

– продукти харчування та харчові інгредієнти (м’ясопродукти, сири, борошно, яблучні соки, вершкове масло, сухе молоко, клейковина, цукрові сиропи тощо);

– харчові біотехнології (лимонна кислота, лізин тощо);

– поглиблене оброблення деревини та виробництво картонно-паперової продукції;

– хімічна продукція (пестициди, фармацевтика, мило та мийні засоби);

– легка промисловість (одяг, взуття);

– будматеріали та меблі (керамічні та сантехнічні вироби, флоат-скло, меблі);

– продукція металообробки (металопрокат, металеві зливки, титановий прокат, труби, метизи);

– продукція машинобудування (транспортні засоби, комп'ютерна техніка, побутова техніка, сільськогосподарська техніка, гірничошахтне обладнання, підйомно-транспортне устаткування).

Ключовою проблемою товарного експорту України слід вважати його сировинний характер. За даними Національного банку України (табл. 2.8) в структурі експорту найбільшу питому вагу в експорті з 2014 року стабільно має група «продовольчі товари і сировину для їх виробництва», величина показника збільшилася за підсумками 2017 року більш ніж в два рази в порівнянні з 2010 роком і досягла 45%.

Ще однією важливою складовою українського експорту є група «Чорні і кольорові метали та вироби з них». При цьому товари цієї групи лідирували за питомою вагою в 2010–2012 роках (36–29%), а за підсумками 2017 року величина показника зменшилася на третину до 25%. Серед тенденцій, на які хочеться звернути увагу, слід відзначити різке, в 2,5 рази, зменшення питомої ваги групи товарів «Машини, обладнання, транспортні засоби та прилади» до 7,2%.

Про сировинному характері українського товарного експорту свідчать і дані динаміки по широких економічних категорій (табл. 2.9). Зокрема, стабільно, на рівні 78–80%, в структурі експорту переважають «Товари проміжного споживання». При цьому в період 2010-2017 років більш ніж в три рази до 3% зменшилася питома вага групи «Засоби виробництва» і в 1,7 рази до 18,6% збільшилася питома вага групи «Споживчі товари».

Виходячи зі світового досвіду, всі країни-виробники та експортери сировини знаходяться в зоні ризику: їх основні товари можуть в будь-який момент подешевшати і обвалити економіку. Інакше кажучи, Україна під дією зовнішніх факторів потрапила в «сировинну пастку».

Таблиця 2.8

Динаміка товарної структури експорту України, %

Найменування груп товарів	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017
ВСЬОГО	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Продовольчі товари та сировина для їх виробництва	21,0	27,8	28,8	33,0	40,9	45,4	44,7
Мінеральні продукти	10,7	9,8	10,7	10,5	7,5	7,1	8,9
Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	8,5	9,4	8,6	7,4	6,9	5,5	5,2
Деревина та вироби з неї	3,1	2,9	3,4	3,9	4,3	4,5	4,1
Промислові вироби	1,3	1,3	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4
Чорні та кольорові метали і вироби з них	36,0	28,7	28,4	29,6	25,9	24,1	24,9
Машини, обладнання, транспортні засоби та прилади	18,0	17,4	14,4	10,7	9,4	8,2	7,2
Різне	1,3	2,8	4,2	3,6	3,6	3,8	3,5

Джерело: складено автором за даними Національного банку України.

Саме цим можна пояснити трансформаційні зрушення галузевої структури економіки України. Хоча визначальними для ВВП галузями залишаються: промисловість, торгівля і сільське господарство, в останні роки вбачається зниження питомої ваги в структурі ВВП промисловості з 27,6% у 2010 році до 25,7% в 2017 році, будівництва – з 3,7% до 2,7%, транспорту – з 12,7% до 7,6%. Одночасно відчутно наростає питома вага сільського господарства – з 8,2% в 2010 році до 12,1% в 2017 році. Детальний аналіз відповідних галузей дозволяє встановити причини змін та можливі наслідки.

Так, у промисловості домінують видобувна, харчова промисловість, енергетика і металургія – їх сумарний внесок в загальну суму валової доданої вартості становить понад 70%. За останні роки структура промислового виробництва дуже змінилася, що пояснюється загальним падінням, а не структурними змінами. Машинобудування і видобувна промисловість зменшилися в загальній структурі на 13,9% проти 2013 року, легка промисловість – на 2,3%.

Таблиця 2.9

Динаміка структури експорту товарів України за важливими економічними категоріями, %

Категорії	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017
ВСЬОГО	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Кошти виробництва	9,9	11,0	8,1	5,0	4,1	3,7	3,0
Товари проміжного споживання	78,5	78,9	80,7	80,4	79,3	76,7	77,8
Споживчі товари	10,9	9,4	10,2	14,1	16,1	18,8	18,6
Інші категорії товарів	0,7	0,7	1,1	0,5	0,5	0,8	0,7

Джерело: складено автором за даними Національного банку України.

Якщо розглянути внесок окремих галузей в експорт, можна побачити, що промислові галузі характеризуються досить високою часткою експорту. За оцінками за 2017 рік у металургії експортується 63,6% продукції, що випускається, в машинобудуванні – 51,9%, в легкій промисловості – 46,3%, у деревообробній промисловості – 35,8%. Інші сектора промисловості експортують менше 30% свого виробництва.

В умовах падіння обсягів промислового виробництва основною рушійною силою став агрокомплекс. Саме збільшення питомої ваги сільського господарства в загальній структурі ВВП з 8,4% в 2010 році до 13,8% (+ 5,4%) у 2017 році утримало економіку від дефолту.

АПК виявився провідною галуззю (донором) національної економіки, фактично формуючи економічний профіль країни. Слід зазначити, що сільськогосподарська продукція має низький рівень доданої вартості, що впливає на повільні темпи зростання ВВП. В умовах України ця галузь стала імпортозалежної внаслідок використання імпортного насіння, добрив, палива і техніки. В результаті практично все, що галузь заробляє, відразу ж витрачається на закупівлю того, що потрібно для вирощування нового врожаю.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити певні висновки. Оскільки основна частина експорту – готова продукція, це не дозволяє отримувати додаткову додану вартість і знижує конкурентоспроможність, виникають загрози скорочення експорту, що при відсутності внутрішнього попиту робить галузі навіть збитко-

вими. Крім того, продукція хімічної, текстильної, машинобудівної промисловості більше імпортується в країну, ніж експортується. При цьому залежність від цінової кон'юнктури на зовнішніх ринках створює величезні ризики для основних галузей економіки.

Географічний аспект зовнішньої торгівлі України характеризується такими даними. Відбувається переорієнтація українського товарного експорту і імпорту з традиційних ринків СНД на країни Європи і Азії. За підсумками 2017 року питома вага країн ЄС у експорті становила 39,3%, в імпорті – 42,4%, країн СНД, відповідно – 20,3% і 22%. У 2017 р. у топ-10 увійшли: РФ (8,7% загального обсягу експорту), Туреччина (6,4%), Італія (6,0%), Індія (5,6%), Китай (5,2%), Польща (5,2%), Єгипет (4,7%), Нідерланди (4,0%), Іспанія (3,2%) і Білорусь (2,9%). Сумарно на ці 10 країн припадає більше половини українського товарного експорту (51,9%). Перша десятка основних країн-партнерів з імпорту товарів характеризується такими даними: питома вага групи – 68,9%, в т.ч. РФ – 15,4%, Китай – 11,6%, Німеччина – 10,7%, Білорусь – 6,9%, Польща – 6,5%, США – 5,3%, Швейцарія – 3,5%, Франція – 3,3%, Італія – 3,1%, Туреччина – 2,6%.

Розглянемо ще одну важливу складову порівняльного аналізу соціально-економічного становища України. Країна має досить невеликі вартісні оцінки ВВП в доларовому обчисленні, в тому числі на душу населення. Заданими останньої доповіді Всесвітньої організації інтелектуальної власності «Глобальний інноваційний індекс 2018: активізація світу інноваціями» (The Global Innovation Index 2018: Energizing the World with Innovation, WIPO) Україна віднесена до країн з рівнем доходу нижче середнього.

На нашу думку, така динаміка багато в чому визначена зниженням загальносвітового виробництва і попиту на традиційних ринках збуту української та білоруської продукції, коливаннями цін, наявністю в імпорті груп товарів «критичного» характеру, перш за все енергоносіїв. Надмірна зовнішньоекономічна лібералізація надає зовнішнє конкурентний тиск на національних товаровиробників. Основними індикаторами погіршення ситуації в обох країнах є баланс поточного рахунку і величина державного боргу по відношенню до ВВП (табл. 2.10). Обидві країни були змушені протягом зазначеного періоду кілька разів девальвувати націо-

нальні валюти, а Білорусь в 2016 р. – провести деномінацію білоруського рубля.

Таблиця 2.10

Динаміка окремих макропоказників України в 2010–2018 рр.

Країна	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017 *	2018*
	ВВП, млрд дол. США, поточні ціни								
Україна	136,011	163,161	175,707	179,572	132,343	90,939	93,263	109,321	119,134
	ВВП на душу населення, тис. дол., США, поточні ціни								
Україна	2,983	3,589	3,872	3,968	3,095	2,135	2,198	2,458	2,597
	Баланс поточного рахунку, відсоток ВВП								
Україна	-2,219	-6,279	-8,147	-9,199	-3,863	-0,276	-4,052	-3,276	-3,044
	Валовий державний борг, відсоток ВВП								
Україна	40,626	36,876	37,542	40,519	70,317	79,331	81,248	86,190	83,462

* попередні дані;

** прогноз.

Джерело: складено автором за даними МВФ.

При цьому Україна все сильніше включається в інтеграційні процеси простору Європейського Союзу, а Білорусь – простору Євразійського Економічного Союзу.

Україна має досить високий рівень науково-технічного потенціалу, що має послужити стратегічним пріоритетом і геоекономічним імперативом залучення в загальносвітові інноваційні процеси. Так, за Глобальним індексом інновацій (GII – 201 8, WIPO) в 2018 році Україна посіла 43-е місце в рейтингу. Переваги України в інноваційних процесах характеризуються рейтинговими позиціями за такими субіндексами (табл. 2.11): «Людський капітал і дослідження» – 43-я позиція»; «Розвиненість бізнесу» - 46-а позиція; «Випуск (виробництво) знань і технологій» – 27-а позиція. Для України відзначимо 45-ю позицію з субіндексу «Креативний випуск (результати творчості».

Потенційно високими є позиції обох країн за складовими індикаторами субіндексів, зокрема для субіндекси «Людський капітал і дослідження» рейтингові позиції за індикаторами складають: «Освіта» (34-а позиція України), «Витрати на освіту,% ВВП» (26-а), «Дослідження і розробки (НДДКР)» (50-а), «Валові витрати на НДДКР, % ВВП» (62-а). Для субіндекси» Випуск (виробництво) знань

і технологій» визначальними є індикатори «Високі і середні високотехнологічні виробництва», % (50-а), «Чистий експорт високих технологій, % загальної торговки» (45-а), «Експорт послуг ІКТ, % загальної торговки» (15-а).

Таблиця 2.11

Позиції України за субіндексам Глобального індексу інновацій в 2018 році

Субіндекси	Позиція України
1. Інститути	107
2. Людський капітал і дослідження	43
3. Інфраструктура	89
4. Поглиблення ринку	89
5. Розвиненість бізнесу	46
6. Випуск (виробництво) знань і технологій	27
7. Креативний випуск (результат и творчості)	45

Джерело: складено автором за даними The Global Innovation Index 2018: Energizing the World with Innovation.

При цьому найбільш проблемними для обох країн залишаються позиції по субіндексами «Інститути», «Інфраструктура» і «Поглиблення ринку». Якщо проаналізувати складові проблемних субіндексів, можна відзначити досить низькі позиції за такими індикаторами «Ефективність уряду» (102-а позиція), «Верховенство права» (107), «Якість регуляторного середовища» (97-а), «Загальна інфраструктура» (89-а), «Екологічна стійкість» (115-а), «Логістика» (79-а), «ВВП / одиниця споживання енергії» (113-а).

Вищевикладене дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, економіка України має розвинені промислові й сільськогосподарські сектора, структура яких змінюється під впливом попиту і кон'юнктури світових і регіональних ринків (питома вага експорту та імпорту у ВВП становить 45–55%). По-друге, в структурі експорту товарів країни зростає питома вага товарів сировинного характеру та продукції з низьким рівнем доданої вартості. По-третє, для України в найближчі роки проблемним може стати обслуговування зовнішнього боргу. По-четверте, Україна має досить сильні позиції за основними субіндексами. Глобального індексу інновацій (GII-2018, WIPO).

Україна у світовій фінансовий системі. Значним фактором, що відображає стан міжнародних фінансових відносин та розвиток світової спільноти є глобалізаційні процеси, в яких приймає участь велика кількість країн, що різняться своїм економічним та політичним розвитком. Характерною особливістю глобалізації фінансових ринків є те, що вони забезпечують можливість вільного руху фінансового капіталу. Оскільки капітал є одним з необхідних інструментів виробництва, кожна країна повинна бути конкурентоспроможною в його залученні. Розвиток фінансового ринку кожної країни повинен залежати і від швидкості та ефективності проведених змін на користь,в першу чергу, не держави, а кожного конкретного суб'єкта господарювання. В сучасному світі все більш актуальну роль починає набувати фінансова глобалізація, яка розповсюдилась на всіх рівнях національної та міжнародної фінансової системи. Чим вищій рівень фінансової глобалізації, тим частіше країна є учасником світових економічних процесів. Тому виникає необхідність в узагальненні переваг та недоліків даного процесу для всіх учасників світового фінансового ринку.

Ключовим напрямом інтеграції України в міжнародну фінансову систему є співпраця із головними світовими фінансовими інституціями – Світовим банком, Міжнародним банком реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародним валютним фондом (МВФ) та Європейським банком реконструкції та розвитку (ЄБРР). Вони мають значну роль у забезпеченні національних економік інвестиційними та кредитними ресурсами. Саме від результатів співробітництва України з цими організаціями залежить ефективність і характер її інтеграції в міжнародну фінансову систему. Важливим напрямом інтеграційних процесів є вихід на світові фінансові ринки, який має забезпечити вільний рух капіталів. Головна відмінність фінансового ринку від інших полягає у тому, що товаром на цих ринках виступають фінансові активи. Сьогодні Україна найширше представлена на міжнародних ринках позичкового капіталу. Міжнародний кредит – це рух позичкового капіталу в галузі міжнародних фінансових відносин, пов'язаних з наданням певних видів ресурсів на умовах строковості, сплати процентів та повер-

нення.[213] Зараз дуже гостро стоїть проблема повернення отриманих кредитів. Безперервне зростання заборгованості країни сприяє розгортанню валютно-фінансових криз, що блокують економічний розвиток країни. Вже починаючи з моменту незалежності держави, Україна станом на 1991 рік мала заборгованість близько 400 млн дол. Системні позики та інвестиційні кредити від Світового банку надаються Україні для реформування окремих секторів економіки із спрямуванням їх траншу безпосередньо до державного бюджету. Також надані позики можуть бути використані на підтримку платіжного балансу та фінансування дефіциту бюджету країни. На відміну від інших міжнародних фінансових інституцій, ЄБРР здійснює зовнішнє пряме та спільне фінансування інвестиційних проектів. Насамперед, він зосереджується на кредитуванні приватного сектору та об'єктів ключових інфраструктур.[214] Основне завдання МВФ полягає у видачі кредитів, які допомагають країнам відбудувати міжнародні резерви, стабілізувати свої валюти, продовжувати оплачувати свій імпорт, відновити умови для міцного економічного зростання. Для України кредит потрібен для підтримки валютних резервів, підірваних падінням курсу гривні, та банківського сектора, на який поширилася світова фінансова криза. Варто зазначити, що подібна співпраця розглядається світовою фінансовою спільнотою як свідчення кредитоспроможності держави. На сьогоднішній день, Україна майже не представлена на міжнародних валютних ринках. Головною причиною є слабкість національної економіки. Низька частка України в загальному обсязі світової торгівлі не дає підстав для торгівлі гривнею на великих міжнародних валютних ринках. Гривнею обмежено торгують на окремих валютних ринках країн, які є найбільшими торговельними партнерами України. Ресурси українських банків є занадто обмеженими, щоб говорити про їх присутність на закордонних біржах. НБУ не допускає участі іноземних суб'єктів у торгах гривнею в Україні, оскільки навіть одна масштабна спекуляція могла б похитнути стабільність валютного курсу. Слід сказати, що взаємодія українських суб'єктів з міжнародними валютними ринками має в наші дні обмежений

---

[213] Бойцун О. І. Міжнародний досвід формування фінансової відкритості в умовах глобальних змін Інноваційна економіка: всеукраїнський науково-виробничий журнал. 2013. № 5. С. 46-49.

[214] Алле М. Глобализация: разрушение русловий занятости и экономического роста. Эмпирическая очевидность. – М. : ТЕИС, 2003. 314 с.

характер. Водночас, Україна більше інтегрована у міжнародні ринки цінних паперів, але й ця інтеграція стримується наявними обмеженнями, перш за все, це фактична відсутність вільної конвертації гривні.[215] Отже, від успішності інтеграції в фінансовий простір значною мірою залежить вирішення питань та завдань національного економічного росту. Перш за все, це покриття бюджетних дефіцитів, підвищення соціально-економічного розвитку, виконання всіх зобов'язань щодо погашення боргу та його відсотків. Наслідки такої інтеграції очевидні вже сьогодні. Співпраця з головними інституція світу: МВФ, МБРР та ЄБРР та отримання Україною довгострокових кредитів на розвиток країни. Необхідно негайно провести корекцію економічної політики держави з метою збільшення обсягів іноземного інвестування в Україну. Необхідно вдосконалювати механізми розподілу позикових коштів, оскільки при неякісному розподілі Україна може потрапити до боргової ями.

З кожним кроком в бік розвитку зовнішньоекономічних зв'язків між країнами, з'являються все нові і нові ареали поширення спочатку національного, а потім і світового продукту. Ступінь позитивного впливу від процесів глобалізації залежить від місця та ролі кожної країни у світовому середовищі. Всі процеси, які супроводжують переміщення фінансового капіталу є фінансовою глобалізацією. Поняття фінансової глобалізації стало не цікавим для сучасних дослідників, адже основну увагу приділено не суті, а наслідкам, зокрема негативним, та шляхам їх уникнення. Фінансова глобалізація відбивається на економіці країн по-різному. Нездатність, неготовність фінансової системи прийняти всю ту потужність різноманітних фінансових інститутів, фінансових інструментів, зокрема і факторів виробництва, провокує появу негативних соціально-економічних явищ для країн, що тільки розвиваються. Адже відкритість кордонів для нових можливостей підвищує ризики, пов'язані із безпечним функціонування національної економіки. Підрив економічної, зокрема фінансової, безпеки країни дестабілізує фінансовий ринок.

Звісно, що перед державою постає проблема щодо уникнення або часткового спрощення негативних наслідків від фінансової

---

[215] Бойцун О. І. Міжнародний досвід формування фінансової відкритості в умовах глобальних змін Інноваційна економіка: всеукраїнський науково-виробничий журнал. 2013. № 5. С. 46-49.

глобалізації. Тому неодноразово і науковці, і економісти намагалися дослідити всі сторони даного процесу. Основними причинами розвитку глобальної фінансової системи стали не лише вихід на міжнаціональний рівень виробництва та розширення фінансово-перерозподільчих відносин між країнами, але й спрощення переміщення фінансових потоків на рівні окремих країн та міжнародних фінансових організацій. Розширення фінансового ринку – це явна ознака фінансової глобалізації. А для виміру рівню глобалізованості як країни, так і її фінансового ринку у світовому господарстві використовується індекс глобалізації та показники глобалізованості фінансової сфери.

Існує також індекс глобальної конкурентоспроможності, який визначає конкурентоспроможність у 12 сферах: якість інституцій, інфраструктура, макроекономічне середовище, здоров'я та початкова освіта, вища освіта та професійна підготовка, ефективність ринку товарів, ефективність ринку праці, розвиток фінансових ринків, технологічний розвиток. Розмір внутрішнього ринку, рівень розвитку бізнесу та інновації. За дослідженнями Всесвітнього економічного форуму Україна у рейтингу індексу глобальної конкурентоспроможності займає 79 місце серед 140 економік. У різні роки значення індексу для України значення коливалося біля 4. Лідируюче місце посіла Швейцарія, друге і третє місце зайняли Сінгапур і США.

До фінансової глобалізації долучилися майже всі країни світу, у тому числі й Україна. Першими фактичними ознаками участі України у процесах фінансової глобалізації почали з'являтися з надходження прямих іноземних інвестицій у кінці 1990-х – на початку 2000-х р. На сьогодні основними напрямами фінансової глобалізації є: розвиток банківської сфери; розвиток фондового ринку; розвиток ринку фінансових послуг. До форм фінансової глобалізації можна віднести: глобалізацію фінансових інструментів (переміщення капіталу, поява інноваційних цінних паперів) та глобалізацію фінансових інститутів (розширення меж для співпраці інвестора з потенційним об'єктом інвестування, розширення спектру фінансових послуг).

Посередниками на глобальному фінансовому ринку (фінансовому просторі) виступають транснаціональні компанії (ТНК), транснаціональні банки (ТНБ) та міжнародні організації. ТНК забезпе-

чують інтенсивний рух фінансових ресурсів між кордонами країн. Важливим є те, що на вітчизняний ринок приходять компанії зі світовим ім'ям та значним досвідом (Raiffeisen International Bank Holding, BNP Paribas Group). Відповідно ТНБ здійснюють розрахункові операції в банках-партнерах з різних країн, але й мають за кордоном дочірні банківські установи, відкривають власні філії. Поява іноземних банків та залучення дешевих кредитних ресурсів в Україну повинна була б зменшити відсоткові ставки, однак, через неекономічні причини досі така перевага лібералізації економіки не використовується в країні.

Міжнародні фінансові організації формують валютно-фінансові зв'язки між усіма групами країн. Крім цього міжнародним організаціям відведена роль регулятора світового валютно-фінансового простору. На сьогодні нараховується безліч організації, які сприяють вирішенню глобальних економічних проблем у світовому середовищі.

Однозначним позитивним результатом від глобалізаційних процесів є економічне зростання країни (зростання рівня ВВП) або за рахунок залучення іноземного капіталу, або за рахунок запровадження нових технологій та підвищення продуктивності факторів виробництва (табл. 2.12). Країни-інвестори через глобалізацію фінансових ринків переміщують свій капітал у більш прибуткові сфери та об'єкти інвестування. Це свідчить про рівень довіри інвестора до певної країни, рівень привабливості певної країни для потенційної країни-інвестора. З фінансовою відкритістю національної економіки і спрощується доступ урядів та суб'єктів господарювання до глобальних фінансових ринків.

Конкуренція – один із головних негативних наслідків для національного виробника товарів та послуг. Адже загострення міжнародної фінансової конкуренції призводить до необхідності в поглибленні міжнародної спеціалізації окремих країн, що призводить зниження вартості ресурсів та послуг не тільки на національному, але й на світовому рівні.

Таблиця 2.12

Основні передумови та наслідки фінансової глобалізації

Ознака	***Характеристика***
Передумови	– науково-технічні; – інформаційні; – виробничо-технічні; – економічні; – політичні; – соціальні; – екологічні
Загальні наслідки:	Позитивні: – зростання обсягу зовнішньої торгівлі та ринків збуту продукції; – доступ до ресурсів інших країн (залучення інвестицій); – зростання конкуренції; – використання переваг міжнародного поділу праці; – доручення до новітніх технологій; – експансія національного капіталу на закордонні ринки. Негативні: – неконтрольований приплив дешевої некваліфікованої робочої сили; – зменшення податкових надходжень та рівня керованості фінансового сектора; – банкрутство неконкурентоздатних виробництв; – високий рівень залежності країни; – поширення тероризму, транснаціональної злочинності.
Початок глобалізаційних процесів в Україні (90-ті рр.)	1) прилив прямих іноземних інвестицій; наслідок 2) макроекономічна стабільність та економічне зростання; наслідок 3) закріплення України на світовому ринку товарів (зростання великого бізнесу); наслідок 4) розвиток інфраструктури, збільшення надходжень та видатків державного бюджету, підвищення рівня зайнятості та рівня споживання; наслідок 5) розвиток фінансового сектору (банківського і страхового).
Державна підтримка для уникнення негативних проявів	– контроль податкової функції (удосконалення фіскальної політики); – стимулювання до розширення доступу до глобальних фінансових інструментів; – удосконалення монетарної політики; – підтримка та стимулювання розвитку неурядових організацій.

Необхідно також відмітити наступні недоліки фінансової глобалізації:

1) асиметричність результатів для різних груп країн (переваги отримують лише розвинуті країни або індивіди), що призводить до

виникнення конфліктів на регіональному, національному та інтернаціональному рівнях;

2) нестабільність світової фінансової системи, що спричиняє регіональну та глобальну нестабільність через взаємозалежність національних фінансових систем на світовому рівні;

3) зниження регуляторної ролі національних держав, що підсилює значення наднаціональних утворень та впливу ТНК;

4) дестабілізація економіки через масовий відтік капіталу, що призводить до підриву стабільності курсу національної грошової одиниці та зниження золотовалютного резерву;

5) зростання світової заборгованості країн за зовнішніми запозиченнями, що призводить до боргової залежності країн-боржників від країн-кредиторів;

6) поширення використання офшорних зон у міжнародному бізнесі, що призводить до приховування неоподатковуваних коштів від національного та міжнародного контролю.

Звісно, це не весь горизонт очікувань від фінансової глобалізації, але основні проблеми, над якими працюють багато як вітчизняних, так і іноземних економістів та фінансистів. Н. В. Ткаченко та В. В. Петрушевська також пов'язують появу економічних криз із розширенням глобалізаційних процесів у світі.[216] Також у центрі уваги повинні знаходитися проблеми пов'язані із низьким рівнем капіталізації українських фінансових посередників та слабкість внутрішнього фондового ринку.[217] Через повільний розвиток у всіх сферах економіки України, країна не здатна інтегрувати до міжнародних торгівельних відносин, світового фінансового ринку, залучити іноземні інвестиції та співпрацювати з іноземними партнерами.

Проведене дослідження показує, що поглиблення фінансової глобалізації залежить від розвитку економіки країни. Звісно, Україна не локомотив глобалізаційних процесів, але повинна шукати шляхи співпраці з новими ринками, новими інструментами, які будуть актуальними на даній стадії економічного розвитку. На сьогодні України бере активну участь у процесах фінансової глоба-

---

[216] Петрушевська В. В. Фінансова політика попередження та ліквідації наслідків глобальної економічної нестабільності: закордонний досвідПроблеми економіки. 2014. № 1. С. 31–36.;

[217] Ткаченко Н. В. Вплив глобалізацій них процесів на розвиток фінансових посередників Наукові записки Національного університету «Острозька академія».2014. № 26. С. 81–88.

лізації банківського та страхового сегментів, а інтеграції вітчизняного фондового ринку у світовий.

Зробивши певні висновки при дослідженні даного питання, можна відмітити той факт, що вагоме місце у глобалізації займає держава. Державна повинна вчасно реагувати на всі чинники можливого економічного зростання через вдало сформовану та реалізовану податкову, грошово-кредитну, соціально-економічну та інші політики.

2.2. Конкурентоспроможність економіки України в умовах євроінтеграції

Інтеграцію України до європейського політичного та економічного просторів визначена як її пріоритетний вектор соціально-економічного розвитку.

Важливим кроком у реалізації такого вектора стало підписання 2014 року Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, частиною якої є домовленості про створення Повної всеосяжної зони вільної торгівлі (ПРЗВТ) між Україною та ЄС, яка вступила в дію з 1 січня 2016 року.

В Угоді про ПРЗВТ визначено 15 основних напрямів співпраці, серед яких до питань торгівлі і митної сфери відносяться такі, як сприяння торгівлі та співробітництво в митній сфері; тарифна пропозиція; технічні бар'єри у торгівлі; інструменти торговельного захисту, а також правила походження товарів, включаючи географічні зазначення, урегулювання суперечок, транспарентність.[218]

З підписанням ПВЗВТ ЄС «розкриває двері» для українського бізнесу. Усунення або зменшення тарифних і нетарифних бар'єрів для двосторонньої торгівлі повинні полегшити доступ українських товарів до ринку ЄС, збільшивши експорт України.

До основних здобутків підписання ПВЗВТ є скасування існуючих тарифів в ЄС для 94,7% товарних груп українських промислових товарів та сировини, корегування ставки ввізного мита: середньої на 0%, на промислову продукцію – 4%, на продукцію

[218] Amat Adarov, Peter Havlik, Benefits and Costs of DCFTA: Evaluation of the Impact on Georgia, Moldova and Ukraine. - JOINT WORKING PAPER (December 2016, with corrections made in March 2017) by the Vienna Institute for International Economic Studies and Bertelsmann Stiftung. p.120.

сільського господарства на 9–10%. На окремі види інших товарів на протязі 3–5 років мита будуть знижуватися.

У свою чергу, Україна запровадила преференційний режим лише для 49,2% товарів, що експортуються з ЄС, а також створила переваги для розвитку експорту з ЄС сільськогосподарської продукції. Україна взяла зобов'язання скасувати мита на 88,5% сільськогосподарської продукції.[219]

Як результат реалізації ПРЗВТ передбачається збільшення експорту українських товарів і послуг на ринок ЄС, що опосередковано повинно сприяти формуванню конкурентоспроможної національної економіки України.

Зважаючи на високий рівень високотехнологічного виробництва в ЄС та у зв'язку з обмеженістю в ЄС власної ресурсної бази (ЄС є нетто-імпортером багатьох видів сировинних і напівсировинних продуктів), Україна матиме певні переваги у торгівлі сировинними товарами та матеріалами, тобто лише у торгівлі продукцією з невисокою часткою доданої вартості (зокрема продуктами рослинного походження, жирами та оліями, недорогоцінними металами та виробами з них, мінеральними, а також харчовими продуктами, зокрема продуктами рослинного походження, жирами та оліями, недорогоцінними металами та виробами з них, мінеральними, а також харчовими продуктами).

У зв'язку з цим передбачається збільшення обсягів експорту та, відповідно, виробництва, в основному в сільському госпокарстві та харчовій промисловості.

Серед інших умов ПРЗВТ необхідно відмітити дозвіл, який наданий українським компаніям, відкривати свої філії і представництва в ЄС, а європейські компанії, у свою чергу, зможуть це робити в Україні.

Українські компанії зможуть приймати участь в європейських тендерах державних закупівель в Україні. Передбачається також розвиток електронної комерції, використання європейських Інтернет-магазинів, а також європейських платіжних систем.

У той же час Україна бере на себе зобов'язання зробити законодавство більш жорстким, підсиливши контроль за захистом ав-

---

[219] Amat Adarov, Peter Havlik, Benefits and Costs of DCFTA: Evaluation of the Impact on Georgia, Moldova and Ukraine. - JOINT WORKING PAPER (December 2016, with corrections made in March 2017) by the Vienna Institute for International Economic Studies and Bertelsmann Stiftung. p.120.

торських прав, заборонивши приватним особам використовувати неліцензійні програмні продукти.

Передбачається, що в майбутньому ПРЗВТ дозволить європейським банкам і страховим компаніям відкривати філії і відділення в Україні, а українським банкам і страховим компаніям те саме робити в ЄС.

До основних умов Угоди про асоціацію відноситься також гармонізація податкового законодавства України – наближення його до директив ЄС щодо ПДВ та акцизів. Зокрема, згідно з Угодою, Україна має поступово наближувати акцизні ставки на тютюнові вироби, наскільки це можливо,до мінімальних ставок 157 ЄС (90 євро за 1 000 сигарет). Зараз ставка становить близько 20 євро.

Досвід Латвії, Болгарії, інших країн-членів ЄС з низьким рівнем ВВП на особу свідчить про суттєве зростання частки контрабандної та контрафактної продукції на місцевому ринку внаслідок підвищення ставок акцизу. Враховуючи, з одного боку, необхідність підвищення акцизів з метою запобігання шкоди здоров'ю людей і збільшення доходів бюджету, а з іншого, – необхідність зупинити контрабанду, пропонується розробити план поступового підвищення акцизів в Україні відповідно до Угоди про асоціацію.

Наслідки підписання ПВЗВТ ЄС-Україна оцінюють як в короткостроковій, так в середній і довгостроковій перспективах.

У короткостроковому періоді спостерігатиметься тимчасове поліпшення умов для експорту української продукції до ЄС. Маються на увазі ефекти, які можуть спостерігатися відразу після підписання угоди. Це пояснюється тим, що ПВЗВТ передбачається вищий рівень захищеності внутрішнього ринку України через перевищення середньоарифметичних ставок ввізного мита України на деяку продукції над аналогічними ставками ЄС. Надалі це становище поступово буде вирівнюватися. Як наслідок у короткостроковому періоді спостерігатиметься тимчасове поліпшення умов для експорту української продукції до ЄС.

У середньостроковому періоді за умов відсутності суттєвого підвищення рівня конкурентоспроможності вітчизняної продукції відбуватиметься поступове «затухання» впливу тарифного ефекту на експорт української продукції на користь нарощування поставок продукції з країн-членів ЄС

У довгостроковій перспективі можливо отримати результати після того, як завершиться перехідний період (тобто після 10–15 років, в залежності від конкретних статей з угоди та швидкості її реалізації). Більшість оцінок ефективності ПВЗВТ зосереджені на довгострокових перевагах.[220]

До довгострокових наслідків можна віднести:

– створення ланцюга доданої вартості для продукції (globalvaluechain);

– підвищення конкурентоспроможності та ефективності;

– зростання прямих іноземних інвестиції;

– зменшення вартості продукції, зростання її якості та безпеки, а також диверсифікацію ринків;

– зростання виробництва, створення робочих місць, підвищення продуктивності;

– підвищення добробуту і якості життя;

– зростання податкових надходжень до бюджету.[221]

Швидкість реалізації Угоди і її наслідки будуть залежати від успішності:

– масштабного наближення регулятивного законодавства України у сферах транспорту, енергетики, послуг, сільського господарства тощо до стандартів ЄС;

– модернізації господарського права.

Наближення українського законодавства до законодавства ЄС допоможе створити більш сприятливе та стабільне бізнес-середовище у відповідності з основними принципами і правилами країн-членів ЄС на основі змін українськими інститутами своїх законів, адміністративних процедур, а також реформування деяких самих інститутів. Це означає, що продукт, затверджений на Україні, буде прийматися в ЄС без будь-якого додаткового контролю;

– приведення системи технічного регулювання України у відповідності до європейських вимог, оскільки головними перешкодами у торгівлі з ЄС є не імпортні тарифи, а технічні бар'єри у торгівлі;

– адаптації вимог до безпечності та якості продукції, її характеристик, процедури оцінки у відповідності стандартам;

---

[220] Сайт Угоди про Асоціацію України-ЄС [Електронний документ].–Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248387631

[221] Сайт Мінагрополітики [Електронний документ] – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248387631

– поступове зниження мита і квот на сільськогосподарську продукцію;

– лібералізація українського ринку, швидкість якої повинна відповідати графіку наближення українського бізнесу до нового рівня конкуренції;

– поступове збільшення квот для українських сільськогосподарських продуктів у визначений перехідний період;

– реалізація спеціальних угод про умови доступу українських послуг на ринки ЄС та надання українських транспортних послуг (у тих випадках, коли ПВЗВТ не поширюється на ці питання)

Найбільш відчутний результат від створення ПВЗВТ, у тому числі від лібералізації торгівлі, очікується для таких галузей національної економіки, як легка промисловість, сільське господарство, харчова промисловість, а також виробництво електричного устаткування. Зокрема, розрахунки Інституту економіки та прогнозування показують, що виробництво сільськогосподарської продукції може зрости на 40%. Машинобудування не отримає виграшів від створення ПВЗВТ з ЄС, якщо не буде забезпечено його інноваційний розвиток.[222]

Металургійний сектор також не отримає виграшів від лібералізації торгівлі з ЄС. Це пов'язано, у першу чергу, з відсутністю суттєвих торговельних бар'єрів для сектору перед підписанням Угоди, які були усунені після набуття Україною членства в СОТ. У той же час лібералізація торгівлі з ЄС створює певні ризики для металургії України, пов'язані, в першу чергу, із зростанням вартості факторів виробництва.

Сектор послуг отримає значні переваги від ПРЗВТ, особливо такі його сфери, як фінансова діяльність, телекомунікації, операції з нерухомістю, торгівля.

Для того, щоб зробити висновок про вже існуючий вплив створення ПРЗВТ на зовнішню торгівлю України у короткостроковій перспективі, необхідно оцінити результати зовнішньоторговельної діяльності України за шість місяців 2018 року у порівняні з 2014 роком, коли діяв режим автономних преференцій для України у її торгівлі з ЄС, запроваджений з квітня 2014року.

---

[222] Сайт Угоди про Асоціацію України-ЄС [Електронний документ].–Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248387631

За шість місяців 2018 експорт товарів України до ЄС збільшився на 12,7%, послуг-на 5,7%. Усього товарооборот зріс на 35% і дорівнював 11.3 млрд. дол. – це 42% загального товарообороту зовнішньої торгівлі України.[223]

У 2014 році обсяг торгівлі товарами та послугами між Україною та ЄС дорівнював 32,3% від загального товарообороту (ЗТО) зовнішньої торгівлі України, тобто у 2018 р.(за шість місяців) у порівнянні з 2014 р. він збільшився майже на 10%. За шість місяців 2018 р. у порівнянні з 2017 роком експорт товарів і послуг України до країн-членів ЄС збільшився на 35%,у тому числі експорт товарів – на 12,7%, послуг – на 5,7%.

Частка високотехнологічного експорту у структурі товарного експорту України до ЄС у 2018році залишалася на низькому рівні (менше 20%). В експорті продукції (11,2 млрд. дол.. США) переважав аграрний сектор – 8,6 млрд. дол. США – 76,8%. У імпорті промислової продукції України найбільшу частку займали енергетичні матеріали, котли; машини, наземні транспортні засоби, електричні машини; полімерні матеріали; чорні метали; папір, картон; руди.[224]

Це пояснюється тим, що в структурі національної економіки України переважає виробництво третього (57.9%) і четвертого (38%) технологічних укладів (металургійна,хімічна промисловість, аграрна галузі, нафтохімія, застаріла енергетика, важке машинобудування). П'ятий і шостий мають відповідно –4% і –0,15% радіоелектроніка,обчислювальна,телекомунікаційна техніка, програмне забезпечення,робототехніка, інформаційні послуги, біомедична інженерія). Інвестування відбувається також з переважанням третього (75%), четвертого(20%) технологічних укладів.[225]

Таким чином, можна зробити висновок, що структура експорту України до ЄС за шість місяців 2018р. у порівнянні з 2014р. в основному не змінилася. Це є свідченням того, що режим автономних торговельних преференцій для України, запроваджений ЄС з квітня 2014р., який передбачав відсутність мита на групи товарів, у тому числі відносно високотехнологічні, не має суттєвого впливу на номенклатуру і обсяг українського експорту до ЄС.

---

[223] Сайт Держстата України [Електронний документ] – Режим доступу: http//www.ukrstat.gov.ua.

[224] Там само.

[225] Сайт Угоди про Асоціацію України-ЄС [Електронний документ].–Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248387631

У двосторонній торгівлі між Україною та ЄС за шість місяців 2018 році, як і у 2014р., залишається негативне сальдо зовнішньоторговельного обороту майже на однаковому рівні (2018 рік - 3265млн.дол.США; 2014 рік -3 693,2 млн дол. США).

Існуюче довготривале від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі України несе в собі багато загроз,головна з яких – пошук і забезпечення зовнішніх боргових ресурсів для вирівнювання платіжного балансу, що в основному здійснюється за рахунок зовнішніх запозичень(у першому кварталі 2018р.країна мала зовнішній борг 116,3млрд дол. США).[226]

На відміну від українського експорту до країн-членів ЄС, який має більш сировинний характер, імпорт з ЄС в основному складається з товарів глибокої переробки. Отже, посилення конкурентного тиску внаслідок лібералізації умов торгівлі з країнами – членами ЄС відчуватимуть у короткостроковому періоді передусім такі види економічної діяльності, як машинобудування, хімічне виробництво, виробництво гумових і пластмасових виробів та інших неметалевих мінеральних виробів.

У зв'язку з цим, при створенні ПВЗВТ найбільше може постраждати машинобудівна галузь, яка є одним із лідерів фізичного та морального зношення основних фондів, що робить її продукцію неконкурентоспроможною порівняно з продукцією з ЄС.

Базова ставка ввізного мита на легкові автомобілі становить 10%, на зниження якої Україна матиме перехідний період 10 років. У той же час, якщо імпорт легкових автомобілів буде досягати граничного обсягу (45 тис. шт.), Україна може запроваджувати додаткові обмеження. Оскільки частка автомобілів європейських марок уже на рівні, що визнано граничним згідно з умовами угоди (2012 року імпорт автомобілів з ЄС був 76,7 тис. шт.), очікується, що в умовах дії Угоди більшу частку автомобілів імпортуватимуть з максимальним митом 10%. Але цей протекціоністський бар'єр недостатній для зацікавленості виробників розміщувати складання автомобілів і проводити подальшу локалізацію виробництва, що спричинятиме спаду обсягів виробництва українського автопрому.

В аграрній сфері поступове зменшення експортного мита на насіння соняшнику з 10% на 0,9% щороку впродовж наступних де-

[226] Сайт Держстата України [Електронний документ] – Режим доступу: http//www.ukrstat.gov.ua.

сяти років призведе до зростання експорту цього товару з України майже на 6 тис. т. Зростання ціни дасть щороку виробникам близько 270 млн. грн.. за кожне зниження мита. Скасування ввізного мита в ЄС на соняшникову олію, що зараз перебуває на рівні 6,4%, призведе до зменшення світової ціни на цей продукт на 1,8% (адже Україна є світовим лідером за експортом соняшникової олії) та збільшення експорту на 4 тис. т.

Але Україна вичерпала свої квоти на експорт деякої продукції сільського господарства і харчової промисловості. За даними Мінагрополітики, українські експортери на кінець вересня повністю використали тарифні квоти для безмитного експорту на мед, солод і пшеничну клейковину, оброблені томати,виноградний і яблучний соки, пшеницю, кукурудзу. Більше ніж на 85% використані обсяги тарифних квот на крохмаль і на оброблений крохмаль – 99,4%; м'ясо птиці – на 75%, яйця і альбуміни – 53,7%, часник – 61,2%. Залишаються імпортні митні тарифні квоти на цукрові сиропи – 2 тис. тонн, гриби – 500тонн, оброблену продукцію із масла – 250 тонн.[227]

Сучасний економічний розвиток розвинених країн світу визначається в основному не наявністю природних ресурсів, обсягами традиційних виробництва вугілля та сталі, а забезпечується впровадженням інноваційних ідей та технологій, розвитком інформаційної, телекомунікаційної, аерокосмічної, біотехнологічної галузей.

Він характеризується формуванням інноваційної економіки, під якою «розуміємо економіку, орієнтовану на розробку, випуск і продаж продукції, що втілює останні передові досягнення науки і техніки». Під інноваційною економікою розуміється «економіка, яка орієнтована на розробку, випуск і продаж продукції, що втілює останні передові досягнення науки і техніки».[228]

Проведений аналіз стану реалізації ПВЗВТ свідчить про політику України, у якій не враховується, що «впровадження всіх наукових відкриттів, технічних і технологічних новацій не тільки у виробничі процеси, а й практично в усі сфери соціально-економічного життя дозволили вже на початку XX1 ст. не лише кардинально підвищити ефективність економіки, але й забезпечити нову якість

---

[227] Сайт Угоди про Асоціацію України-ЄС [Електронний документ].–Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248387631

[228] Сидорук В. Інноваційний шлях розвитку України очима практика / В. Сидорук Інтелектуальна власність. 2007. №9. С. 24-34.

прогресу, перехід до нового типу цивілізації, що раніше трактувався як постіндустріальний, а тепер – як інформаційний».[229]

За рейтингом глобальної конкурентоспроможності (GCI rank), згідно доповіді Всесвітнього економічного форуму (The Global Competitiveness Report) Україна серед 140 країн світу посіла 79 місце, значно поступаючи середньосвітовому індексу.

Як відмічає В. Є. Новицький, «ситуація в Україні гідна подиву: новітня історія не знає настільки вираженого прикладу технологічної деградації – від стратегії випередження за багатьма ключовими напрямами науково-технічного прогресу (щоправда, із застереженнями щодо заниженого галузево-технологічного рівня) до майже фронтального відставання від країн технологічних лідерів».[230]

Сучасна національна економіка України відноситься до країн індустріального розвитку з відповідною науково-технічною базою.

Так, для промисловості України характерним є:

– сировинний характер її виробництва, про що свідчать випереджаючі темпи зростання обсягів доданої вартості у добувній промисловості порівняно з переробною;

– диспропорційна структура промислового виробництва, яка визначається в основному експортною його орієнтацією і недостатнім врахуванням потенціалу внутрішнього ринку, значною зношеністю основних фондів, що свідчить про використання у промисловості переважно застарілих, ресурсоємних засобів виробництва;

– переважання капіталовкладень у сировинні галузі з низькою доданою вартістю у порівнянні з інвестиціями у переробні галузі з високою доданою вартістю;

– відсутність у 90% продукції, яка виробляється в Україні, відповідного науково-технічного забезпечення, що робить її недостатньо конкурентоспроможною

В Україні значна частина прибутків від експортоорієнтованих галузей не використовується на їх модернізацію, а основні фонди не оновлюються. Рівень їх зносу в середньому по промисловості дорівнює 63,1% (50–85%), що за світовими стандартами є критичним. Це свідчить про використання переважно застарілих, ресурсо-

---

[229] Новицький В. Є. Інноваційність як феномен соціально-економічного життя та глобальної конкуренції / В.Є.Новицький Економічний вісник НТУУ «КПІ». Серія економічна теорія. 2011.-№8. С. 26.

[230] Там само, с. 7.

ємних засобів виробництва, які визначають значні затрати праці на одиницю продукції, що у 3 рази вище, ніж у розвинених країнах.

Якщо не буде проводитися модернізація національної економіки України на інноваційній основі, то спостерігатиметься поступове «затухання» впливу тарифного ефекту на експорт української продукції на користь нарощування поставок продукції з країн-членів ЄС.

Додатково негативний вплив матиме й низька технічна конкурентоспроможність продукції основних галузей промисловості порівняно з аналогами виробництва в ЄС (зокрема продукція машинобудування).

Щоб скористатися всіма перевагами ПВЗВТ, необхідно проводити структурну перебудову національної економіки, яка, використавши конкурентні переваги національної економіки, забезпечила б конкурентоспроможність його продукції як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

Структурна трансформація повинна бути комплексною. Вона вимагає реструктурізації не тільки галузевої,але й відтворювальної і технологічної структур, капітальних вкладень на іннонваційній основі, що передбачає впровадження ресурсо- і енергозберігаючих технологій. Особливу увагу при визначенні основних напрямів структурної трансформації необхідно звернути на забезпечення зростання продуктивності праці.

Реструктуризація супроводжується інвестиціями в нове та найсучасніше обладнання й технології,розвитком нових продуктів, структурними змінами в робочій силі, покращенням організації структури виробництва, підготовкою нових бізнес- і маркетингових планів.

Для проведення структурної трансформації на інноваційній основі необхідно:

– чітко визначити пріоритети інноваційного розвитку національної економіки, враховуючи потенційні конкурентні переваги її сфер;

– розробити і впроваджувати організаційно-економічний, фінансовий механізми їх реалізації, які передбачають державне стимулювання інноваційної діяльності;

– більш ефективно використовувати існуючий науковий потенціал, зменшивши розрив міждисциплінарних зв’язків циклу «фун-

даментальні дослідження-розробки – комерціоналізація знань у виробництві».

– забезпечити розвиток інноваційної інфраструктури, створення регіональних центрів впровадження технологій, які б займалися наданням допомоги у придбанні технологій (як в Україні, так і за її межами), патентуванні; захисті прав інтелектуальної власності; проведенні технологічного аудиту; наданні брокерських послугах; національної бази даних для моніторингу розвитку науково-інноваційного процесу в кожному регіоні України.[231]

Реалізація політики трансформації, направленої на підвищення конкурентоспроможності національної економіки України як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках безпосередньо пов'язана із зміною міжбюджетних відносин, що забезпечить більші фінансові можливості для створення інноваційних нових робочих місць за рахунок коштів, зароблених в регіоні;

Структурна трансформація повинна бути комплексною. Вона вимагає реструктуризації не тільки галузевої, але й відтворювальної і технологічної структур, що передбачає впровадження ресурсо- і енергозберігаючих технологій. Особливу увагу при визначенні основних напрямів структурної трансформації регіону необхідно звернути увагу активізацію діяльності регіональних органів влади, місцевих органів самоврядування, територіальних громад, направленої на ефективне використання існуючих інтелектуально-виробничого, природно-ресурсного потенціалів.

Важливе місце в проведенні структурно трансформації повинно зайняти формування промислових кластерів як ефективного інструменту реалізації промислової політики, сприяння підвищенню науково-технічного рівня промисловості, розвитку малого і середнього бізнесу, посиленню його коопераційних зв’язків з великими підприємствами на основі трансферту новітніх технологій.

Таким чином, для успішної реалізації ПВЗВТ необхідна інноваційної реструктуризації національної економіки України на основі науково обґрунтованої стратегії підвищення ефективності виробництва, зростання продуктивності факторів виробництва. Її розробка і реалізація повинні стати одним із головних джерел підвищення конкурентоспроможності національної економіки України.

---

[231] Писаренко С. М. Інноваційна складова структурної трансформації національної економіки / С. М. Писаренко Регіональна економіка. 2012. № 4. С. 7–16.

2.3. Парадигма альтерглобального розвитку України

Глобальна структурна криза сприяла трансформації існуючої моделі розвитку глобальної економіки та поставила під сумнів її дієздатність в сучасних умовах. Об'єктивна необхідність зміни світового порядку відобразила інституціональну недосконалість економічних систем та обумовила актуальність обґрунтування альтернативної парадигми розвитку, що підтверджується аналізом альтернативних складників основних теоретичних моделей глобального розвитку. Категорія альтернативності варто розглядати як доповнюючу історичну тенденцію з соціальною і політичною опорою в суспільстві; цілісний проект майбутнього; формулювання і реалізацію політики протистояння поширеному в країні або світі типу розвитку чи домінуючому соціально-політичному блоку в межах такого типу розвитку. Парадигма альтернативного розвитку є закономірною, легі-тимною і потенційно системоутворюючою моделлю і вектором макроісторичної ситуації в світі наприкінці XX ст.

На основі дослідження існуючих підходів щодо тлумачення сутності процесів альтерглобалізації дана категорія розуміється як процеси всесвітньої альтернативної економічної, політичної та культурної інтеграції, які спрямовані на дифузію глобального транснаціонального впливу, екологічно-локальну стійкість та людиноцентризм. На відміну від глобалізації, яка орієнтована на отримання конкурентних переваг від глобальної уніфікації, процеси альтерглобалізації спрямовані на отримання переваг завдяки унікальності, різноманітності та всебічності розвитку їх учас-ників. Саме тому процеси альтерглобалізації поступово і незворотньо витісняють процеси глобалізації, тим більше, що транснаціональні корпорації виробили власну філософію ведення бізнесу, яка робить їх повноцінними глобальними гравцями.

Систематизація теорій глобалізації, які сформувалися на базі наукових традицій і досліджень, дають змогу розробити технографію їх становлення (рис. 2.13). На цій основі можна виокремити домінантні напрями концептуалізації та характерні риси кожного з них. Основою першого напрямку щодо дослідження у сфері менеджменту, що розвиваються з 60-х рр. XX ст., є феномен мультинаціональних корпорацій, які першопочатково виникли як управ-

ління забезпеченням конкурентоспроможності великих американських мультинаціональних компаній. Соціальні і культурологічні теорії, які розвинулися у 60-х рр. XX ст. і сконцентрувалися на виявленні системних змін у характері комунікацій, сформували другий напрям дослідження.

Рис. 2.13. Технографія становлення теорії глобалізації

Значний вплив на розвиток теорії глобалізації мали енвайроменталістські рухи, які пропагували концепцію розуміння Землі та її ресурсів як сутності, що має свої межі. Досить важливими були дослідження розвитку міжнародної економіки і політики після Другої світової війни та розробка парадигми «розвиток як модернізація», зокрема поширення інститутів модернізації, у формуванні сучасних теорій глобалізації. Із врахуванням особливостей сучасного розвитку суспільства та впливу розвитку інформаційних технологій й зміни характеру виробництва на структуру соціальних

відносин та систему цінностей, можна доповнити схему техно-графії теоретичними концепціями, зокрема: постіндустріального суспільства, суспільства третьої хвилі, епохи великого розриву, розлому епох, постмодерну та ін. Важливе місце і роль займали теорії детериторизації і глокалізації, що підтверджує суперечливість глобалізації.

Системні виклики неоліберальної моделі світової економіки поглибили суперечності глобалізації. Об'єктивна закономірність транснаціоналізації реалізується переважно в межах теорії неолібералізації, а неоліберальна концепція базується на принципі саморегулювання ринкової економіки, вільної від зайвої регламентації держави. Саме тому домінування ідей неолібералізму в останні десятиріччя призвело до дисгармонії економіки з системою соціальних відносин, а соціальні зв'язки інтегрувались в економічну систему, що у підсумку істотно вплинуло на суспільний розвиток. Як підсумок, можна сформулювати основні алтерглобальні виклики неоліберальної моделі світової економіки, які враховують ідеологічні, культурно-інтелектуальні, монетарні, фінансові та інші аспекти (рис. 2.14). В умовах альтерглобальних викликів стратегії соціально-економічного розвитку країн повинні враховувати небезпеку глобальних ризиків, а відтак створити ефективну систему забезпечення національної безпеки, підтримки макроекономічної стабільності та зростання інвестиційної активності, консервативної бюджетної політики, раціонального регулювання валютного курсу та інфляції, поліпшення якості людського капіталу, узгодженість дій державних і суспільних інституцій з вибору та підтримки перспективних наукових досліджень і технологій для досягнення стратегічних цілей.

Приймаючи до уваги системні виклики неоліберальної моделі світової економіки, можна аргументувати, що динамічні стратегії розвитку мають бути альтерглобальними з урахуванням таких процесів: синхронізації економічних циклів і криз, які не матимуть штучних кордонів; поетапного утвердження постіндустріального економічного способу виробництва з характерним набором і його порядковим співвідношенням; чіткого розмежування ринкових і неринкових секторів економіки; зміни співвідношення реальної та «віртуальної» економіки, що відображає пропорції відтворення

у деформованій реальності фінансово-кредитних цінностей, які переміщуються за адміністративними закономірностями та рівнями культурної інтеграції та глобальної соціальної поляризації. На основі систематизації методологічних підходів до критичної оцінки процесів глобалізації (табл. 2.13) можна обґрунтувати, що невизнання сприятливих наслідків глобалізації пов'язане з тим, що сили глобальних економічних трансформацій виступають проти використання необхідних регуляторних інструментів; сприяють створенню транснаціональних утворень, які підривають суверенність і стабільність держави; суперечать потребам суспільств і є практично неконтрольованими.

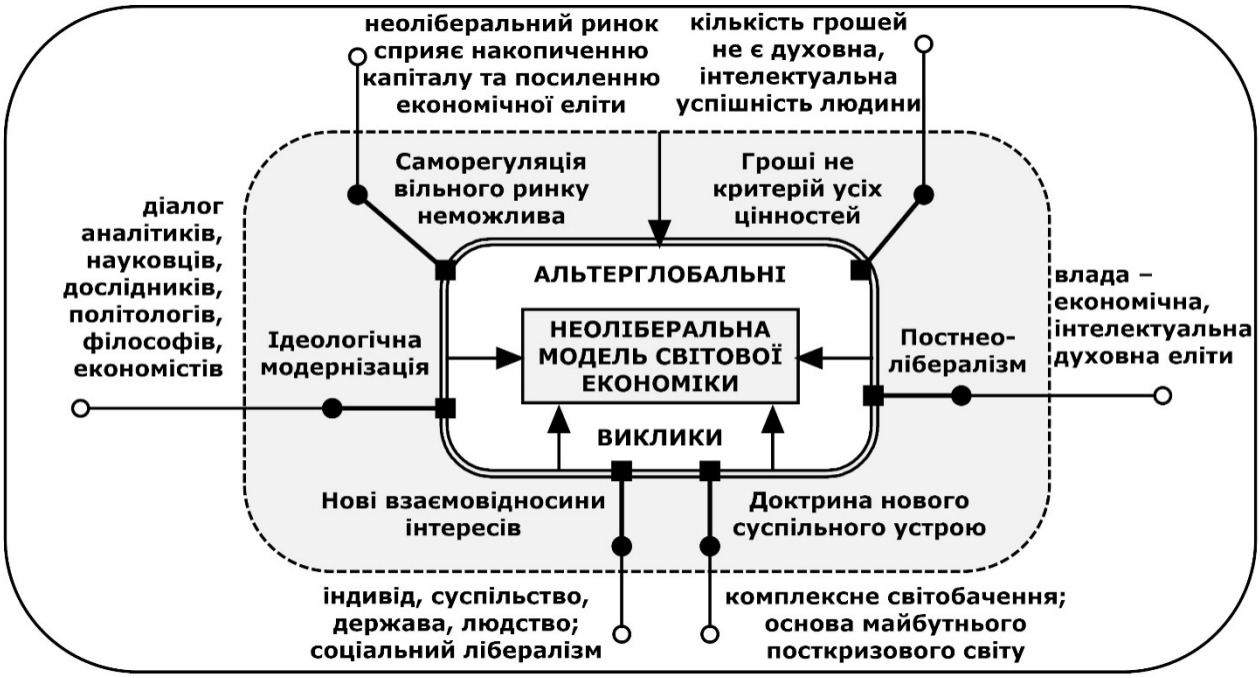

Рис. 2.14. Альтерглобальні виклики неоліберальної моделі світової економіки

Такий підхід дав змогу виокремити негативні наслідки глобалізації: стратифікація глобальної економіки; архаїчність вільної ринкової економічної самостабілізації; конфронтаційна реальність глобальної економіки; неконкурентоспроможність економіки за умови її надмірної відкритості; зростання розриву між полюсами багатства та бідності; висока соціальна ціна інтеграції країн, що розвиваються, у глобальний економічний простір; криза робочих місць і масові звільнення у розвинених країнах; екологічна деградація та значне забруднення навколишнього середовища; просто-

рові асиметрії розвитку науки і техніки; міжнародний тероризм; витіснення локальних культур; криза демократії.

Таблиця 2.13

Базові критичні зауваження процесів глобалізації

№ пп	*Суперечності*	*Негативні наслідки глобалізації*	*Представники*
1.	Специфічна інтеграція	Стратифікація світової спільноти	Т. Інголд, П. Сандерс
2.	Вашингтонський консенсус	Вільноринкова економічна самостабілізація, що досягається, є архаїчною	Д. Стігліц Дж. Вільямсон, Д. Родрік
3.	Неконкурентоспроможність	Ефективність виробництва відкриває кордони та знижує конкурентоспроможність закордонних експортерів	М. Портер, Р. Саллі
4.	Дисбаланс	Все важче стримувати баланс сил трьох регіональних блоків – Північної Америки, Європи, Східної Азії	Г. Колодко П. Хірст, В. Томпсон
5.	Вільний ринок	Побудова вільного ринку для товарів, а не для капіталів (ринок капіталів нестабільний, існує потреба державного контролю за обмінними курсами)	Я. Бхагваті, П. Кругман
6.	Відтік капіталу	Допуск демпінгових товарів дає відтік вільного капіталу	П. Бьюкенен
7.	Вестернізація	Ймовірність незахідного світу перейти до фази глобалізації, не відчувши впливу вестернізації	С. Хантінгтон, Ш. Кіршнер

Разом з тим, дослідження особливостей формування альтерглобальної моделі розвитку світової економіки дало змогу виокремити імперативи, сила впливу яких зростатиме у часі на такі групи : імперативи структурних зрушень (глобальне розширення прав та свобод, дифузія глобального впливу, демографічні зміни та нестача продовольства і ресурсів); тектонічні зрушення альтерглобального розвитку, які розглядаються як точки біфуркації розвитку світової економіки, що потребують зміни глобальної моделі розвитку на альтерглобальну (доступність технологій, старіння населен-

ня, урбанізація тощо); потенційні «чорні лебеді» (пандемії, зміна клімату, економічні колапси, війни та геополітичні зміни); кризове тло глобальної економіки. Зазначені загрози в умовах поглиблення глобальної нестабільності та суперечності в економічних інтересах можуть призвести до краху існуючого економічного порядку. Наприклад, зростаюча багатополярність може забезпечити як підвищення стійкості світового економічного порядку, так і призвести до його занепаду. Основна дилема полягає в тому, що такі диспропорції або призведуть до світового розпаду та колапсу, або центри зростання, що розвиваються, забезпечать стійкість глобальної економіки. Разом з тим, відсутність потужного економічного центру також може спровокувати нестабільність глобальної економіки.

Досить важливою є глобальна інституціоналізація, адже поряд з кількісними характеристиками глобалізації (обсяги зовнішньої торгівлі, прямих та портфельних інвестицій, темпи зростання ВВП тощо) існують і якісні – процеси інтернаціоналізаціїї, регіоналізації та глобальної інституалізації. Сьогодні відсутня одностайність щодо системи інститутів ефективності економічної діяльності, адже на сучасному етапі розвитку глобальної економіки, поряд з інститутами держав, активними її учасниками виступають і суверенні й несуверенні недержавні інститути (організації, ТНК, ліги, спілки, рухи тощо). Аналіз трансформацій глобальних інститутів в альтерглобальному вимірі показав основні методологічні підходи щодо встановлення ролі траєкторії минулого розвитку для розвитку інститутів: (1) в суспільстві функціонує еволюційний механізм селекції найефективніших інститутів за критерієм суспільного ефекту; (2) виживають необов'язково найефективніші інститути і траєкторія розвитку в минулому не завжди була оптимальною. Так, траєкторії попереднього розвитку враховують вплив зовнішнього середовища на соціально-економічні явища та процеси, і саме це середовище спрямовує їх розвиток за певною траєкторією. Відтак середовище включає в себе локальних виробників та мегарегіональних учасників, які намагаються раціонально побудувати вигідну та економічно сприятливу модель взаємодії на засадах інтеграції та локально-екологічної сталості. Щодо загальної взаємодії суспільства та економіки, то тут відтворюються соціальні і культурні інститути минулого, поступово змінюючи їх.

Зазначене дозволяє сформувати структурно-функціональну схему інституціонального базису забезпечення процесів альтерглобалізації, в якій залежність від траєкторії розвитку представлено таким чином: (1) існує початкова сукупність інститутів, яка обумовлює глобальні асиметрії; (2) в межах діючих інститутів створюються організації та групи, які отримують вигоду; (3) формується ідеологічний базис структури суспільства, що описує дисфункціонування економіки; (4) постулюється політика посилення впливу функціонуючих інститутів та організацій, діючих стимулів та бар'єрів (рис. 2.15).

Джерелом дискретних інституційних змін є війни, революції, завоювання і стихійні природні лиха, техногенні катастрофи, які порушують безперервність розвитку інституцій, тому дискретні зміни забезпечують радикальні зміни формальних правил за погодження кожної із сторін. Кризові суспільні проблеми можна розв'язати за допомогою перебудови політичних інститутів, але для цього інституційна структура суспільства повинна забезпечити можливість компромісу між учасниками. Якщо в суспільстві відсутні інституційні межі вирішення конфліктів та інститути-посередники, тоді агенти інституційних змін можуть сформувати коаліцію для вирішення кризи силовими методами.

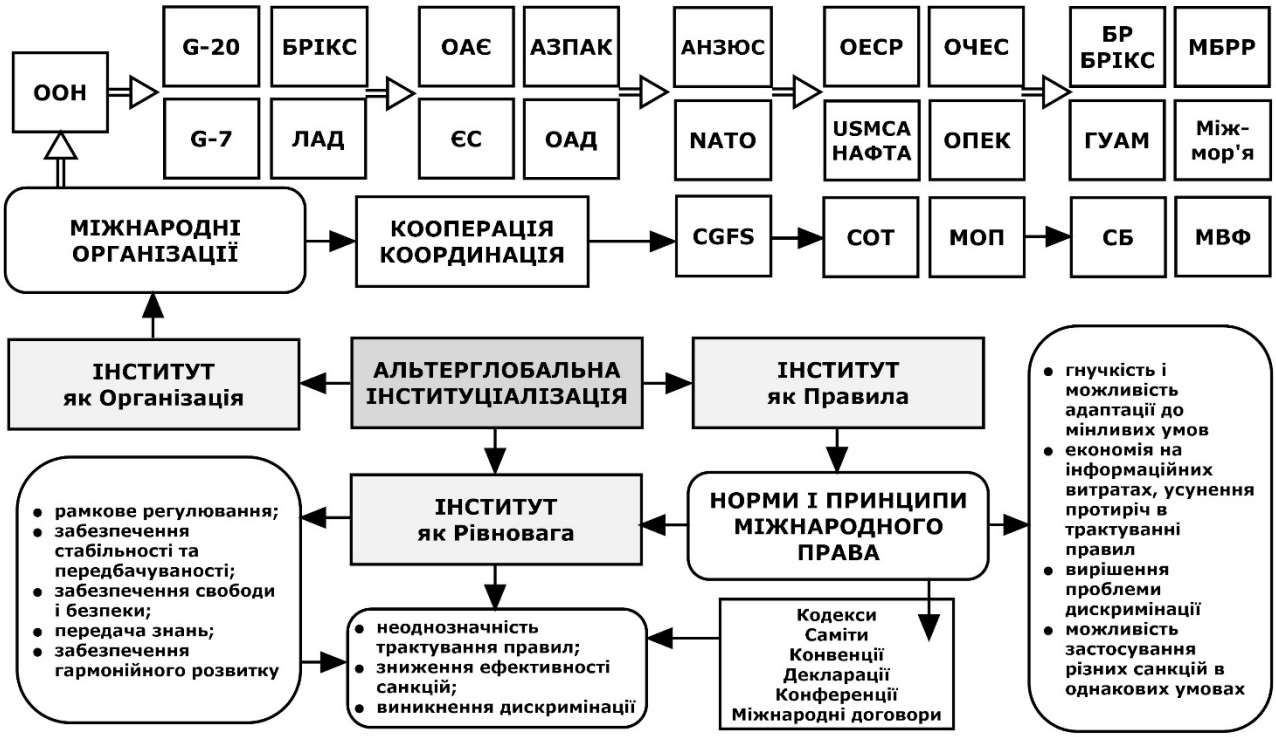

Рис. 2.15. Структурно-функціональна схема інституціонального базису забезпечення процесів альтерглобалізації

Сучасний етап альтерглобалізації спрямований на визнання імперативного характеру глобалізації, проте переорієнтованого на мінімізацію загострення глобальних проблем, який може бути досягнутий через відповідність усіх міжнародних, національних і регіональних інститутів економічної політики основним принципам альтерглобалізації (рис. 2.16). Ці принципи мають ґрунтуватись на засадах соціального партнерства, соціально-екологічного захисту та функціонуванні інституту соціальної держави і реальних демократичних цінностях. Компаративний інституціональний аналіз дозволяє стверджувати про антагонічність принципів альтерглобалізації щодо принципів глобальної корпоративної економіки, імперативи розвитку якої формують: самозміцнюючі мотиви приватизації та монополізації ресурсів спільної спадщини; централізації влади та компетенцій учасників, захищених від юридичної відповідальності за наслідки своїх рішень; «живу» і «мертву» конкуренцію, яка поділяє світ на переможців і переможених; безвідповідальну екстерналізацію витрат; знищення культурного, біологічного та економічного різноманіття; ігнорування загрозливих для здоров'я людини і довкілля ризиків. Певною мірою цим обґрунтовується доцільність заміни інститутів корпоративної глобалізації альтерглобальним інститутом, який буде ефективнішим у задоволенні потреб людей і майбутнього розвитку.

Процес має історичні передумови, зокрема в частині розподілу доходів між країнами, а основними його тенденціями можна виокремити такі: наприкінці першого тисячоліття Азія, Африка та Латинська Америка разом становили 82% від загальної чисельності населення світу та 83% обсягу світових доходів; в другій половині другого тисячоліття спостерігалися зміни, частково пов'язані з першим етапом європейської колоніальної експансії кінця XV ст. у Карибському басейні та Америці; у XIX ст. еволюція міжнародного економічного порядку призвела до глибоких змін у балансі економічної та політичної влади; розподіл світу на багаті промислово розвинені країни та бідні країни, що розвиваються, став наслідком промислової революції у Великобританії наприкінці XVIII ст., виникненням нової форми колоніалізму на початку 1800-х років, революції у транспорті та комунікаціях в середині XIX ст.; відбувся поділ країн на індустріальні країни-експортери промислових товарів (пе-

реважно з помірним кліматом), а також неіндустріальні країни-експортери сировинних товарів (з тропічним кліматом); посилювалася залежність країн Азії, Африки та Латинської Америки від індустріальних країн Західної Європи; відбулася деіндустріалізація та уповільнення розвитку країн, що розвивалися, та індустріалізація і динамічний розвиток індустріальних країн. Зазначені світові події частково збігалися в часі, трансформуючи світові господарські зв'язки і національні економіки та створили закономірності спеціалізації у виробництві, пов'язані з поділом праці через торгівлю, посилену імперіалістичною політикою. Така трансформація тривала близько 130 років, а новий міжнародний економічний порядок був визначений наприкінці 50-х рр. XX ст.

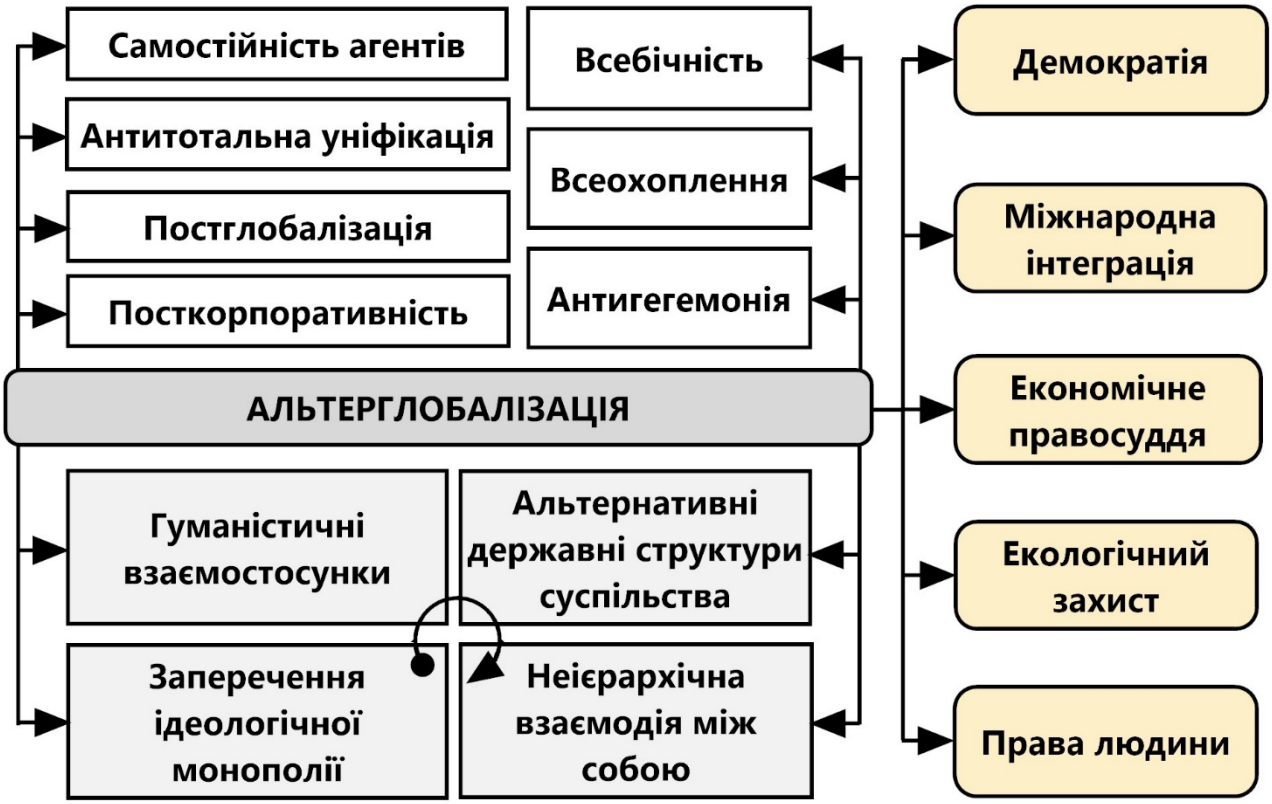

Рис. 2.16. Схема взаємодії базових принципів та засад становлення альтерглобалізації

Значна частина країн світу, які індустріалізуються, сконцентрована у групах, де економічне зростання пов'язано із структурними змінами у виробництві та зайнятості, навіть якщо це не сприяло покращенню умов проживання для більшості людей. Імперативами концентрації визначено розмір країни, її динаміку економічного зростання та історію становлення. Відставання слаборозвинених

країн (СРК) у розвитку є основним проявом міжнародної нерівності у світі загалом та в мегарегіонах країн, що розвиваються. Існує аналогічна диференціація у національних економіках, тому що ринкові відносини та лібералізація переважно посилюють диспропорції через кумулятивний причинно-наслідковий ефект створення під дією ринкових сил корисних або шкідливих економічних циклів. Внутрішні регіони з кращими природними ресурсами, фізичною інфраструктурою, кваліфікованою робочою силою зростають швидше, залучаючи фінансові, матеріальні, інтелектуальні та людські капітали, тоді як депресивні, переважно старопромислові регіони відстають у розвитку, що є характерним для більшості країн із швидкими темпами економічного зростання.

Інституційні та політичні передумови і чинники в різних країнах відіграють певну роль у формуванні нерівності доходів, тобто нерівність є глобальним імперативом розвитку. Водночас, тенденція до посилення нерівності визначається глобальними ринковими силами та науково-технологічним прогресом, у тому числі інформаційно-технологічною революцією. Компаративний аналіз нерівності у споживанні та доходах для постсоціалістичних і пострадянських країн із середнім рівнем доходу підтвердив, що нерівність споживання майже у всіх країнах є нижчою, ніж нерівність у доходах, оскільки споживання може бути згладженим у часі, наприклад, через заощадження доходу.

З початку процесу індустріалізації у країнах Північно-Західної Європи доходи зростали, а рівень матеріального добробуту в інших країнах світу залишаються низьким. Хоча країни загалом орієнтувались на приклад європейської індустріалізації (країни Північної Америки, Океанії та частини Південної Америки, пізніше Японія та країни Східної Азії), інші країни Азії та Африки залишалися бідними. Внаслідок цього зросла глобальна нерівність та відбулося різке зростання нерівності в більшості країн Азії та зменшення її в світовому розподілі доходів населення. Із врахуванням історичного досвіду подолання бідності можна зауважити, що глобальна нерівність залишатиметься високою протягом тривалого проміжку часу, а це актуалізує питання альтерглобалізації як альтернативного способу подолання проблеми світової нерівності, за якого бідніші країни можуть досягти більш швидкого зростання. Разом

з тим, глобальна нерівність продовжуватиме знижуватись, а індекс Джині досягне в 2035 р. 61,3. Водночас доходи біднішої половини світу продовжуватимуть зростати, а тому глобальний медіанний дохід знову зможе подвоїтись і досягти 4000 інтернаціональних доларів у 2035 р.

Враховуючи те, що індекс бідності відображає зростання соціальних проблем кожного восьмого громадянина в розвинених країнах, її наслідки проявляються в довгостроковому або хронічному безробітті, низьких доходах, які є нижчими за національну межу бідності, відсутності фінансових можливостей для придбання житла, у різкому подорожчанні освіти як засобу майбутнього професійного і людського розвитку. З огляду на це можна очікувати на подальше зниження рівня життя у бідних країнах та зростання поляризації (зниження індексу GINI) між високоосвіченою елітою і бідними верствами у багатих суспільствах. Зростання глобальної соціальної нерівності руйнує соціальну базу політичної стабільності на національному і світовому рівнях. Саме вона є джерелом поширення тероризму, організованої злочинності, корупції, криміналізації влади і бізнесу, поширення соціальних захворювань.

З огляду на те, що використання основних чинників потенціалу зростання обмежене, існує необхідність трансформації економічного зростання в покращення добробуту населення. Якщо цього не відбудеться, то країни, що розвиваються, відчуватимуть проблеми з конвергенцією та відставанням від індустріально розвиненого світу. Економічні імперативи потенційного зростання країн, що розвиваються, можуть бути джерелом досягнення та підтримки високих темпів такого зростання протягом певного періоду часу: по-перше, популяції їх населення великі, а рівень доходів низький, що передбачає ефективніше використання потенціалу зростання; по-друге, демографічні характеристики, зокрема висока частка молоді, припускає збільшення чисельності трудових ресурсів протягом певного періоду і сприятиме економічному зростанню за умови доступності освіти і ресурсозабезпечення; по-третє, розмір заробітної плати знач-но нижчий в більшості країн, що розвиваються, ніж в інших країнах, що є важливим чинником динамічної конкурентоспроможності; по-четверте, потенціал підвищення продуктивності є вагомішим на ранніх стадіях розвитку з екстерн-

сивною маржою – від майже нульової продуктивності в сільському господарстві до позитивних, або низьких показників продуктивності у промисловості чи сфері послуг з подальшим переміщенням робочої сили з низькопродуктивних галузей і секторів до секторів з вищою продуктивністю на інтенсивній маржі.

Разом з тим, практика показує, що країни, що розвиваються, не завжди спроможні повністю використати потенціал зростання. Спільними для більшості країн, що розвиваються, перешкодами є: невідповідність потребам інфраструктури, неефективність інститутів, недостатній рівень освіти, нестабільність політики та неналежна якість управління, економічна ізоляція, соціальні конфлікти, екологічні стреси, погіршення умов торгівлі, обмеження доступу до експортних ринків, дефіцит зовнішнього фінансування, глобальна фінансово-економічна криза. На сучасному етапі домінує ідея економічної глобалізації, яка відрізняється від ідеї системи взаємопов'язаних національних економік, і такий тип взаємодії змінює економічні відносини між державами (рис. 2.17).

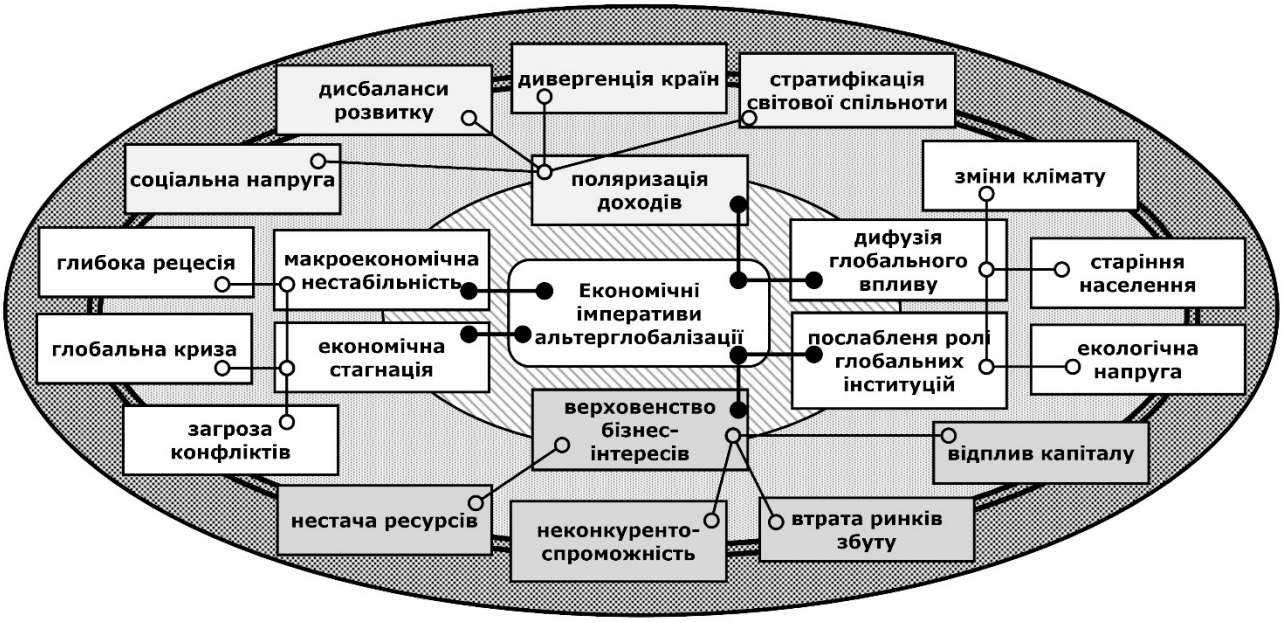

Рис. 2.17. Економічні імперативи альтерглобалізації

Роль процесу альтерглобалізації полягає у становленні такого соціально-економічного простору, який дасть змогу людині взаємодіяти з іншими людьми, корпораціями та соціальними структурами, не вдаючись до посередницької ролі власної держави. Наявність окреслених імперативів об'єктивно актуалізує питання роз-

робки нової моделі розвитку світової економіки, яка має бути альтернативною та глобальною. Альтерглобальна модель передбачає втілення нових принципів функціонування світової системи, що ґрунтуються на засадах соціального партнерства, соціального захисту та диверсифікації. Така модель розвитку світової еко-номіки має увібрати позитивні риси глобалізації, запропонувати вирішення її поточних проблем та заповнити наявні прогалини.

Сильною стороною альтерглобалізаційної моделі є зниження рівня швидкого перенесення економічних збоїв і фінансових криз з одних регіонів світу в інші та надання їм глобального характеру. Іншою важливою рисою альтерглобалізації є посилення ролі країн, що розвиваються («виникаючих ринків», «виникаючих економік»), які виступають потужними гравцями на глобальному конкурентному ринку. Альтерглобалізація передбачає своєчасну диверсифікацію економіки та зниження рівня загрози внутрішніх конфліктів у країнах, адже наявні глобальні проблеми, наприклад, різке збільшення кількості літніх людей та зростаюча потреба в продуктах харчування і воді можуть призвести до дефіциту ресурсів та, відповідно, посилять тенденцію до соціальної фрагментації. Так, альтерглобалізація найбільш повно проявляється в тому, що намагається гармонізувати ефект економічного розриву, адже дедалі більша частина вироблених в окремих країнах продуктів і послуг створюється на підприємствах або в компаніях, які фізично не належать резидентам відповідних країн. Разом з тим, альтерглобалізація, істотно посиливши традиційні національні системи державного регулювання економіки, може забезпечити створення міжнародних та наднаціональних механізмів регулювання, які б заповнили прогалини, що виникли в результаті глобалізації.

Глобалізація змінює роль держави як інституту організації життєдіяльності суспільства, проте наявність торгових глобальних взаємозв'язків свідчить про суперечність національних пріоритетів та глобального масштабу організації не лише економіки, але й суспільного життя загалом. Відтак існують такі глобальні протииріччя: провідні держави світу всупереч будь-якому ступеню глобалізації зберігають власний силовий та економічний потенціали; глобалізація посилює нерівність і створює додаткові торгово-економічні можливості великим виробничим компаніям. Великі корпорації

для кращого ставлення до довкілля, розвитку синергії, розподілу певних ризиків змушені забезпечити власну корпоративну ідентичність та суспільну відповідальність перед суспільством.

Соціально-економічний розвиток України визначається протиріччями глобалізації та макроризиками альтерглобалізації. Серед основних викликів, що перешкоджають забезпеченню сталого відновлення та досягненню економічного добробуту, є: макроекономічна нестабільність, низька продуктивність приватного сектору, неефективність надання послуг. Позиціонування України за основними світовими рейтингами дає змогу зробити висновок. що для України залишаються невирішеними ряд проблем, що перешкоджають підвищенню її позицій. Україна має достатньо передумов для реалізації стратегії максимального залучення країни в процеси альтерглобалізації як суб'єкта, а не об'єкта, виходячи з її науково-технічного і ресурсного потенціалу. Альтерглобалізація є перевагою для України, адже цей процес враховує національну безпеку та передбачає захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, забезпечує сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізацію реальних та потенційних загроз національним інтересам у всіх сферах державної діяльності.

Серед найбільш актуальних сфер державної діяльності в Україні можна виокремити соціальну політику та систему пенсійного забезпечення, ринок фінансових послуг, податково-бюджетну та митну політики, ринок банківських послуг, інвестиційну політику, монетарну та валютну політики, політику промисловості та сільського господарства, транспорту та зв'язку, енергетики та енергозбереження. Найімовірнішими загрозами альтерглобального розвитку України є такі: скорочення внутрішнього валового продукту → зниження інвестиційної та інноваційної активності → зниження науково-технічного та технологічного потенціалу; зростання кредитних ризиків; критичний стан основних виробничих фондів у провідних галузях промисловості; низькі темпи розширення внутрішнього ринку; нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером; критичні обсяги зовнішнього і внутрішнього боргів держави; неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних моно-

полій; критичний стан з продовольчим забезпеченням населення; неефективність політики енергозбереження → дорогі енергоресурси та низька їх якість.

Реалізація моделі взаємодії економічних імперативів та трансформації економіки України в альтерглобальному вимірі сприятиме активізації інноваційної та інвестиційної діяльності, стримуванню темпів інфляції, підвищенню доходів населення та рівня фінансування обороноздатності держави. Важливе значення у альтерглобальній трансформації має бути відведено демографічній політиці, адже включення проблеми народонаселення в національну стратегію розвитку не тільки пом'якшить проблеми бідності, але й сприятиме досягненню соціально-демографічних цілей та підвищенні якості життя. У соціальному плані саме процеси альтерглобалізації орієнтовані на подолання диференціацій за рівнями доходів і якістю життя різних країн, груп і верств населення.

2.4. Модернізація транспортної інфраструктури у контексті євроінтеграційних пріоритетів України

Євроінтеграція є головним і незмінним зовнішньоекономічним пріоритетом України, реалізація якого у транспортній сфері дозволить збільшити обсяги перевезень міжнародними транспортними коридорами, що розташовані на території України, покращити умови експорту українських товарів, залучити національних перевізників до транспортування транзитних вантажів між Європою та Азією, покращити безпеку руху тощо.

Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої передбачає розширення і зміцнення співробітництва України з ЄС у сфері транспорту з метою сприяння розвитку стабільних транспортних систем, здійснення ефективних і безпечних транспортних перевезень та посилення основних транспортних зв'язків між територіями сторін Угоди.[232]

---

[232] Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (Розділ V, Глава 7 Транспорт): [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011?test=4/UMfPEGznhhaP1.ZixKBnfzHI4s.s80msh8Ie6

У сфері розвитку стабільних транспортних систем найактуальнішим для України напрямом є модернізація транспортної інфраструктури та оновлення рухомого складу.

У цій сфері в Україні здійснюється низка важливих кроків. Вступив у силу Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо реформування системи управління автомобільними дорогами загального користування» (№ 1764-19 від 17.11.2016), згідно з яким передбачено передачу 122,7 тис. км автомобільних доріг загального значення у сферу повноважень місцевих державних адміністрацій.[233] Це має сприяти розширенню існуючої транспортної мережі, поліпшенню її експлуатаційного стану та нарощуванню пропускної здатності.

З метою покращення стану автомобільних доріг та якості їх ремонту, будівництва, утримання та реконструкції створено Державний Дорожній Фонд з власними джерелами фінансування (Закони України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо удосконалення механізму фінансового забезпечення дорожньої галузі» №1763-19 від 17.11.2016 та «Про внесення змін до Закону України «Про джерела фінансування дорожнього господдарства України» №1762-19 від 17.11.2016).[234]

Слід зазначити, що досвід Державного Дорожнього Фонду можливо розповсюдити і на інші види транспорту – насамперед річковий транспорт. Так, акциз з пального, що використовується річковими суднами, може бути акумульовано в окремому Державному Річковому Фонді, який скеровуватиме ці кошти на потреби відбудови, утримання та розвитку річкової транспортної інфраструктури.

На території кожного шлюзу ДП «Укрводшлях» нараховується близько 20 об'єктів в аварійному стані або у стані, непридатному до нор-мальної експлуатації, що загрожує масштабною техногенною аварією. На багатьох ділянках річок, перспективних для здійснення вантажних перевезень, обмежена або взагалі відсутня річкова транспортна інфраструктура – наприклад недостатня кількість зернових терміналів на Дніпрі, або відсутність складських приміщень

[233] Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо реформування системи управління автомобільними дорогами загального користування [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/en/1764-19

[234] Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо удосконалення механізму фінансового забезпечення дорожньої галузі» №1763-19 від 17.11.2016 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1763-19 С. 55.

між Херсоном та Запоріжжям заважають розвитку перевезень зернових культур та мінеральних добрив.

Задля вирішення питання невідповідного рівня якості ремонту автомобільних доріг відбувається узгодження широко застосованих у ЄС принципів та стандартів Міжнародної федерації інженерів-консультантів (Fédération Internationale Des Ingénieurs-Conseils, FIDIC) з існуючими національними законами та нормативними актами. Насамперед це стосується вимог до тендерних процедур та тендерної документації під час реалізації інфраструктурних проектів у сфері автомобільних доріг. Використання принципів та стандартів FIDIC має привести до вищої якості виконання робіт у сфері будівництва транспортної інфраструктури та нарощування темпів модернізації вітчизняної дорожньої мережі.

Крім того, реалізуються заходи щодо покращення стану основних засобів у транспортному секторі, насамперед модернізації рухомого складу. Так, між ПАТ «Укрзалізниця» та компанією General Electric підписано угоду про спільне виробництво рухомого залізничного складу. До угоди залучено Державний експортно-імпортний банк України, який оплачує 70% першої партії з 30 локомотивів загальною вартістю 140 млн дол. США та надає їх Укрзалізниці у лізинг терміном на 15 років; 30% сплачує Укрзалізниця. Протягом 15 років передбачається модернізація до 74 локомотивів та придбання до 225 нових локомотивів на суму 1 млрд дол. США. У 2018–2019 рр. заплановано постачання 30 дизельних локомотивів, виробництво яких відбуватиметься за участі вітчизняних компаній, рівень локалізації виробництва може сягнути 40%.

Восени 2018 р. ПАТ «Укрзалізниця» разом із Європейським Банком реконструкції та розвитку підписали довгострокову кредитну угоду в рамках проекту оновлення парку вантажних вагонів. Згідно з цією угодою заплановано придбання 6–6,5 тис. нових напіввагонів загальною вартістю 240,7 млн дол. США (150 млн дол. США надає ЄБРР, залишок фінансуватиметься Укрзалізницею власним коштом). Загалом, потреба у напіввагонах оцінюється у розмірі 24 тис. од.[235]

З метою вирішення проблеми надмірної завантаженості під'їзних доріг у передмісті м. Києва, Державне агентство автомобільних доріг України спільно із Європейським банком реконст-

[235] UZ New Rolling Stock [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.ebrd.com/work-with-us/projects/psd/uz-new-rolling-stock.html

рукції та розвитку та Європейським інвестиційним банком реалізує проект з будівництва п'яти дворівневих транспортних розв'язок. Проект планується реалізувати за рахунок кредиту від зазначених організацій; будівництво може розпочатись вже у 2019 р., після завершення тендерів.[236]

У сфері здійснення ефективних та безпечних транспортних перевезень відбувається наближення вітчизняного законодавства до вимог законодавства ЄС. Так, розпорядженням Кабінету Міністрів України № 481 від 14.06.2017 схвалено «Стратегію підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2020 року»,[237] на основі якої розроблено «Державну програму підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні до 2020 р.» та відповідний план заходів (Розпорядження Кабінету Міністрів України № 231 від 28.03.2017). Реалізація заходів Стратегії та Програми має зменшити на третину летальність від дорожньо-транспортних пригод, послабити соціально-економічні наслідки від них та реалізувати дієву систему контролю над безпекою руху.

Програмою запроваджується європейський стандарт CADaS (Common Accident Data Set – загальний набір даних щодо дорожніх пригод), який передбачає збір та оприлюднення інформації щодо кожного випадку ДТП із потерпілими. Програмою заплановано інвестування в удосконалення державного управління у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху (708,7 млн грн.), поліпшення безпечної поведінки учасників дорожнього руху (483,1 млн грн.), поліпшення здійснення заходів реагування та управління наслідками дорожньо-транспортних пригод (1755,9 млн грн.), забезпечення дотримання правил дорожнього руху (962,7 млн грн.) та за іншими напрямами. Всього на виконання заходів Програми заплановано витратити 9016,4 млн грн.[238]

---

[236]. Про розвиток транспортної інфраструктури у місцях активної забудови [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ukravtodor.gov.ua/press/news/pro_rozvytok_transportnoi_infrastruktury_u_mistsiakh_aktyvnoi_ zabudovy.html

[237] Розпорядження Кабінету Міністрів України № 481 від 14.06.2017 р. «Про схвалення Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2020 року» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/en/481-2017-%D1%80

[238] Завдання і заходи з виконання Державної програми підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2020р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://mtu.gov.ua/files/Dok_NORMATUVKA/%D0%94%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BA%202_%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D1%96%20%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%B8%202020.xlsx

Для збереження стану дорожнього покриття, економії коштів на його відновлення та ремонт Державною службою України з безпеки на транспорті за фінансової допомоги Європейської комісії відбувається нарощування кількості пересувних габаритно-вагових комплексів. Це має забезпечити надійний контроль над перевищенням дозволеного рівня навантаження на автомобільному транспорті, що не лише призводить до псування дорожнього покриття, але й створює умови для виникнення дорожньо-транспортних пригод.

З метою посилення основних транспортних зв'язків між територіями України та ЄС відбувається лібералізація та дерегуляція внутрішнього ринку транспортних послуг.

Так, здійснюються заходи щодо підвищення прозорості роботи перевізників та створення чесних та конкурентних умов роботи на ринку транспортних послуг. Для цього постановами Кабінету Міністрів України № 180 та № 181 від 07.02.2018 внесено зміни до «Порядку проведення конкурсу з перевезення пасажирів на автобусному маршруті загального користування» та «Правил надання послуг пасажирського автомобільного транспорту» з метою імплементації регламентів ЄС №1370/2007 «Про громадські послуги з перевезення пасажирів залізницею і автомобільними шляхами».[239, 240]

Триває процес створення конкурентних умов на ринку авіаційних перевезень – проект «Авіаційної транспортної стратегії України на період до 2030 року» передбачає залучення бюджетних авіакомпаній до України шляхом надання бездискримінаційного доступу до експлуатації повітряних шляхів сполучення, ринку послуг наземного обслуговування, ринку авіаційного пального та двостороннього співробітництва у галузі міжнародного повітряного сполучення.[241] Для цього вже створено національну бюджетну авіакомпанію SkyUp Airlines, яка надаватиме доступні транспортні послуги на внутрішніх та міжнародних маршрутах. Крім того, у вересні 2018 р. розпочала свою роботу в Україні найбільша в Європі бюджетна авіакомпанія Ryanair DAC, що здійснює заходи

---

[239] Правила надання послуг пасажирського автомобільного транспорту [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/181-2018-%D0%BF.

[240] Порядок проведення конкурсу з перевезення пасажирів на автобусному маршруті загального користування [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/180-2018-%D0%BF

[241] Проект «Авіаційної транспортної стратегії України на період до 2030 року» [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://mtu.gov.ua/projects/166/

щодо залучення на внутрішній ринок авіаційних перевезень України «лоукост» компаній Eurowings та EasyJet.

Слід зазначити, що на шляху до здійснення інтеграції транспортного сектору України та ЄС та, відповідно, отримання синергетичного ефекту від цього процесу існують проблеми, які потребують своєчасного вирішення.

Рівень розвиненості вітчизняного транспортного сектору суттєво відрізняється від більшості країн ЄС, що заважає швидкому здійсненню інтеграційних заходів. Так, у 2015 р. кількість легкових автомобілів на тисячу населення (рівень моторизації) в середньому у країнах ЄС-28 складала близько 500, у той час як в Україні цей показник становив 161. При цьому протягом розглянутого періоду найменше в ЄС значення рівня моторизації спостерігалось у Румунії (261), тобто за цим показником Україна відстає не лише від середньоєвропейського рівня, але і від рівня найменш розвинених у цьому аспекті членів ЄС.[242] Аналогічно, у 2015 р. рівень моторизації за вантажними автомобілями в Україні складав 30,3, у той час як найменший рівень серед країн ЄС спостерігався у Хорватії (35) Литві (35) та Латвії (43). Низький рівень моторизації за легковими та вантажними автомобілями має наслідком відносно невеликі обсяги перевезення вантажів та пасажирів автомобільним транспортом та звужує прибутковість перевізників, які не здатні оперативно нарощувати свої автопарки для задоволення потреби у перевезеннях. В результаті держава недоотримує кошти, які могли б спрямовуватись на розбудову транспортної інфраструктури, підвищення її конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості.

Недостатня пропускна здатність вітчизняних автодоріг та якість дорожнього покриття, у результаті чого потенціал автомобільного транспорту використовується недостатньо. Так, якщо в середньому у країнах ЄС-28 основна відстань, на яку відбувалось перевезення вантажів, у 2015 р. складала від 300 до 999 км, то в Україні вона становить лише 52 км.[243] Участь вітчизняного автомобільного транспорту у здійсненні міжнародних транзитних пере-

---

[242] Energy, transport and environment indicators 2017 edition [Електроннийресурс] – Режимдоступу: http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/8435375/KS-DK-17-001-EN-N.pdf/18d1ecfd-acd8-4390-ade6-e1f858d746da

[243] Транспорт і зв'язок України 2016. Статистичний збірник [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/zb/09/zb_tr_2016pdf.zip

везень є вкрай малою (для країн з високою часткою міжнародних транзитних перевезень, таких як Болгарія, Латвія, Литва, Угорщина, Португалія, Румунія та Словаччина, основна відстань, на яку відбувається перевезення вантажів автомобільним транспортом, складає понад 1000 км).

Недостатнє використання потенціалу вантажних перевезень автомобільним транспортом також ілюструється показниками структури вантажообігу наземного транспорту України та ЄС (рисунок 2.18). Аналіз показників цієї структури демонструє вагомий диспаритет між частками перевезених вантажів – так, у 2015 р. частка обсягів перевезення вантажів автомобільним транспортом у ЄС перевищувала аналогічний показник для України у 3,2 разу, у той час як в Україні спостерігається домінування частки вантажних перевезень залізничним транспортом – у 4,1 разу більше, ніж в ЄС. Крім того, Україна поступається ЄС за часткою перевезень внутрішнім водним транспортом у 10,7 разів.

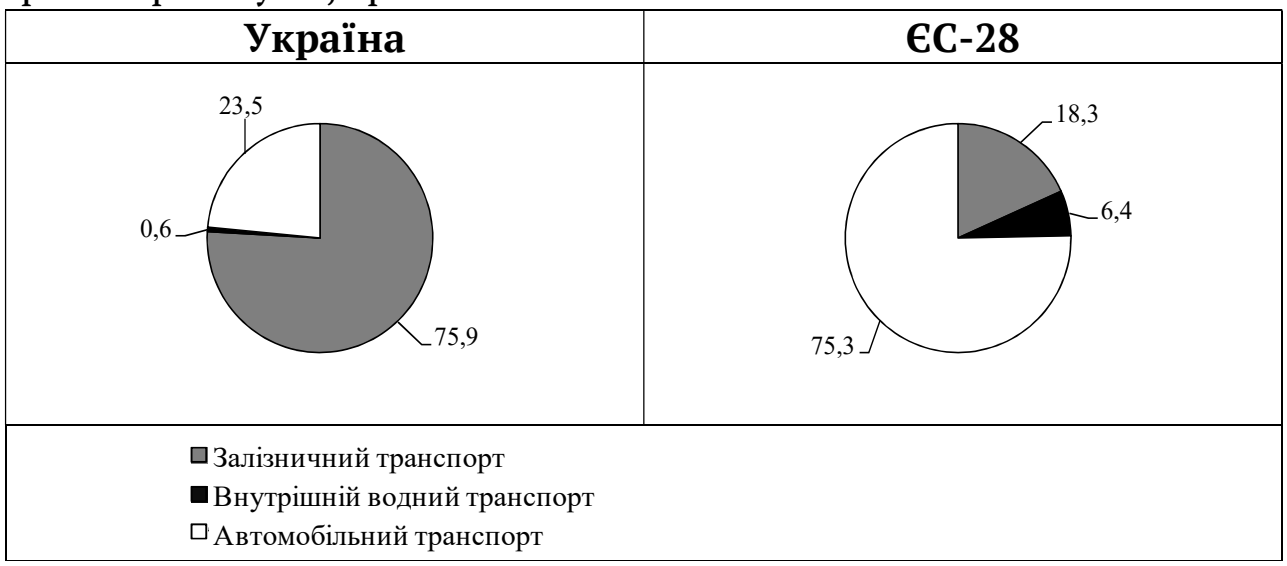

Рис. 2.18. Структура вантажообороту України та ЄС у 2015 р. (%, тонно-кілометри)

Слід зазначити, що домінування частки залізничного транспорту у перевезенні вантажів в Україні певною мірою пояснюється високою часткою сировинних товарів та товарів з невисоким ступенем обробки. Так, у 2016 р. частка вугілля, руди, коксу, цементу, хімічних і мінеральних добрив, лісу, нафти та нафтопродуктів, чорних металів та хлібних вантажів у загальному обсязі перевезених вантажів залізничним транспортом загального користування складала 74,3%.

Надзвичайно мала частка внутрішнього водного транспорту у вантажообороті України свідчить про існування значного потенціалу щодо його розширення. Скорочення кількості справних локомотивів та вагонів ПАТ «Українська залізниця», хронічна нестача зерновозів, а також постійні підвищення ставок на перевезення вантажів залізничним транспортом змушують виробників та експортерів звертати увагу на можливості транспортування своєї продукції річковими шляхами, що у 5 разів економічніше за транспортування автомобільним транспортом та у 1,5 разу – залізничним.[244]

У цьому контексті перспективним вважається використання річко-вого транспорту для подальшого перевантаження зернових культур на морські судна задля їх експорту, а також перевезення добрив споживачам, що розташовані уздовж берегів Дніпра.

Так, у 2017 р. компанія Нібулон ввела в експлуатацію три буксири та три баржі; кожна баржа здатна здійснювати річкове перевезення 2000 т. зернових. У 2018 р. компанія побудувала ще 2 буксири та 2 несамохідні баржі вантажопідйомністю 5000 т. Компанія «Гермес-Трейдинг» придбала 2 буксири та планує перевозити річковими шляхами до 120 тис. т. зернових та масляних культур на рік. З аналогічними цілями два буксири було придбано і компанією «Grain Transshipment LLC». Крім того, протягом 2017 р. Спостерігалось повернення під український прапор суден типу Волга-Дон (вітчизняне законодавство дозволяє здійснювати каботажні перевезення лише під українським прапором) саме для перевезення зернових. Загалом, у 2017 р. дедвейт вітчизняного річкового флоту, здатного здійснювати перевезення зернових культур, збільшився на 18 тис. т. Прогнозується, що загальні обсяги перевезення річковим транспортом у наступні три роки збільшаться до 15 млн т. з 4 млн т. у 2017 р.[245, 246]

Таким чином, нині складаються сприятливі передумови для відродження річкового транспорту, що відповідає загальноєвропейським тенденціям та сприятиме наближенню структури ванта-

---

[244] 21 червня 2017 року пройшло перше спільне виїзне засідання Комітетів ВР з питань транспорту і з питань промислової політики та підприємництва [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://komtrans.rada.gov.ua/print/72797.html

[245] Главные тренды речной навигации 2018 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ports.com.ua/articles/glavnye-trendy-rechnoy-navigatsii-2018-goda1534146860

[246] Транспорт і зв'язок України 2017. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/08/zb_tr2017pdf.pdf

жообороту України до країн ЄС за умови ефективної державної підтримки. У цьому сенсі набуває актуальності прийняття Закону України «Про внутрішній водний транспорт», яке надасть імпульсу розвиткові річкового транспорту.

На розвиток транспортного сектору також негативно впливає низька ефективність міжнародної торговельної співпраці України, яка суттєво поступається показникам країн ЄС. Так, у 2017–2018 рр. Україна посідає 119 місце з 190 можливих за значенням субіндексу міжнародної торгівлі індексу Doing Business.[247] Слід зазначити, що у 2016–2017 рр. позиції України були дещо кращими – 115 місце з 190.[248] Відставання України у документальному та митному оформленні експорту та імпорту є вельми значним (таблиця 2.14).

Серед розглянутих у таблиці країн Україна посідає останнє місце за часом, який необхідний для документального оформлення експорту (96 годин проти 1-3 годин у країнах ЄС) та імпорту (168 годин проти 1 години). Аналогічна ситуація і з вартістю документального оформлення експорту (292 дол. США проти 0-45 дол. США) та імпорту (212 дол. США проти 0 дол. США). У документальному та митному оформленні імпорту спостерігається великий диспаритет між Україною та країнами ЄС – 212 дол. Необхідність витрачати значний обсяг часу для документального та митного оформлення вантажів, а також значні фінансові виплати, пов'язані з ними, суттєво обмежують привабливість України з точки зору використання транзитного потенціалу її транспортного сектору та призводять до втрати міжнародних вантажопотоків.

Крім документального та митного оформлення експортних та імпортних вантажів, перевізники змушені витрачати значний час на виконання процедур звітності транспортних засобів, насамперед у сфері морських перевезень. Для вирішення цієї проблеми наразі у ЄС здійснюються роботи щодо запровадження моделі «єдиного європейського морського вікна» – EMSW (European Maritime Single Window).

Ця модель уніфікує вимоги щодо процедури документального оформлення звітності морських суден при заході у порти. При

---

[247] Doing Business 2018. Reforming to Create Jobs [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.doingbusiness.org/~/media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB2018-Full-Report.pdf

[248] Там само.

цьому відбувається аналіз можливостей щодо паралельного спрощення і митної звітності. Передбачається, що EMSW поєднає в єдину мережу систему національних єдиних вікон – NSW (National Single Window) з єдиним інтерфейсом, спільними службами керування користувачами та доступом. Планується, що EMSW дозволить знизити надмірний адміністративний тиск на операторів суден за рахунок надання єдиної точки входу в систему для всієї території ЄС, з використанням єдиного програмного модуля, який під'єднаний до кожного NSW.

Таблиця 2.14

Складові субіндексу міжнародної торгівлі індексу Doing Business 2018

	Польща	***Румунія***	***Франція***	***Угорщина***	***Естонія***	***Литва***	***Болгарія***	***Латвія***	***Німеччина***	***Україна***
1	***2***	***3***	***4***	***5***	***6***	***7***	***8***	***9***	***10***	***11***
Індекс Doing Business	27	45	31	48	12	16	50	19	20	76
Субіндекс міжнародної торгівлі	1	1	1	1	17	19	21	25	39	119
Експорт										
Час, необхідний для документального оформлення, год.	1	1	1	1	1	3	2	2	1	96
Вартість документального оформлення, дол. США	0	0	0	0	0	28	52	35	45	292
Час, необхідний для митного оформлення, год.	0	0	0	0	2	9	4	24	36	26
Вартість митного оформлення, дол. США	0	0	0	0	0	58	55	150	345	75
Імпорт										
Час, необхідний для документального оформлення, год.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	168
Вартість документального оформлення, дол США	0	0	0	0	0	0	0	0	0	212
Час, необхідний для митного оформлення, год.	0	0	0	0	0	0	1	0	0	72
Вартість митного оформлення, дол. США	0	0	0	0	0	0	0	0	0	100

Створення єдиного національного вікна, уніфікованого з процедурами ЄС, яке регламентуватиме вимоги щодо звітності суден, що заходять в українські порти, не лише підвищить ефективність функціонування вітчизняних портів та перевізників, але й активізуватиме їхню інтеграцію до європейської транспортної системи.

З метою прискорення інтеграції вітчизняного транспортного сектору до європейської транспортної системи, підвищення його конкурентоспроможності та здатності ефективно обслуговувати потреби національної економіки та населення у перевезеннях необхідно реалізувати наступні заходи:

– для покращення експлуатаційного стану автомобільних доріг загального користування та їх збереження, а також посилення державного контролю та відповідальності за порушення діючих габаритно-вагових норм при перевезенні вантажів автомобільним транспортом розглянути та прийняти проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про автомобільний транспорт» (щодо дотримання учасниками ринку автомобільних вантажних перевезень норм законодавства в частині вагових та габаритних параметрів транспортних засобів) № 6644 від 23.06.2017;

– з метою забезпечення умов розвитку річкового транспорту та наближення параметрів його функціонування до європейської моделі використання внутрішніх водних транспортних шляхів розглянути та прийняти проект Закону України «Про внутрішній водний транспорт» № 2475а-д від 09.07.2018;

– задля приведення у відповідність до законодавства ЄС нормативних актів України щодо перевезення небезпечних вантажів, у т. ч. під час здійснення мультимодальних перевезень, розглянути та прийняти проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо приведення їх у відповідність із законодавством Європейського Союзу у сфері перевезення небезпечних вантажів» № 7387 від 08.12.2017;

– доопрацювати Проект закону України «Про залізничний транспорт України» (нова редакція) №7316 від 17.11.2017 у напрямку вдосконалення ринкових механізмів господарювання на залізничному транспорті, що дозволить забезпечити розвиток конкуренції на ринку залізничних перевезень, сприятиме відновленню стану основних фондів та притоку інвестицій у галузь, а також здійснити подальшу

адаптацію законодавства України у сфері залізничного транспорту до нормативних актів ЄС відповідно до Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої;

– виступити з законодавчою ініціативою щодо створення Державного Річкового Фонду, який акумулюватиме кошти з метою подальшого фінансування ремонту, розширення та утримання в належному експлуатаційному стані річкової інфраструктури, насамперед судноплавних шлюзів;

– розробити програму розвитку міжнародних транспортних коридорів в Україні, яка забезпечуватиме подальшу інтеграцію транспортної системи України до європейської транспортної мережі та сприятиме залученню вантажних потоків.

– провести переговори з Європейською Комісією щодо можливості залучення українських представників у якості спостерігачів до розробки нормативно-правових актів, що передбачають створення EMSW – насамперед процедури 2018/0139 (COD) від 17.05.2018 р., модифікації діючої Директиви ЄС 2010/65/EU (Reporting Formalities Directive) та їх імплементації;[249, 250]

– провести консультації з Виконавчим агентством з інновацій та мережі (INEA) щодо можливостей отримання Україною фінансової та технічної допомоги, спрямованої на інтеграцію вітчизняного транспортного сектору до Транс'європейської транспортної мережі (TEN-T).

---

[249] COM (2018) 278: Proposal for a regulation of the European Parliament and of the council establishing a European Maritime Single Window environment and repealing Directive 2010/65/EU [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://eur-lex.europa.eu/procedure/EN/2018_139

[250] Directive 2010/65/EU of the European Parliament and of the Council of 20 October 2010 on reporting formalities for ships arriving in and/or departing from ports of the Member States and repealing Directive 2002/6/EC Text with EEA relevance [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32010L0065

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI век / И. Валлерстайн; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2003. 368 с.

2. Філіпенко А. С. Міжнародні економічні відносини : історія :підручник / А. С. Філіпенко. К. : Либідь, 2006. 384 с.

3. Ohmae K. The Bordless World: Power and Strategy in Itie Interlinked Economy. Fontana, 1990. 78 p.

4. Лук'яненкоД. Г. Міжнародна економічна інтеграція: навчальний посібник. Київ, ВІПОЛ, 1996. 129 с.

5. Кочетов Э. Г. Геоэкономика. Освоение мирового економического пространства. Москва : Норма, 2006. 528 с.

6. Дергачев В. А. Геоекономіка (Сучасна геополітика) / В. А. Дергачев. – К. : ВИРА-Р, 2002. 512 с.

7. Поручник А. Транснационализация и регионализация национальных экономических систем в условиях глобализации. Глобальное экономическое развитие: тенденции, асимметрии, регулирование: монография / под науч. ред. Д. Лукьяненко, А. Поручника, В. Колесова. Киев: КНЭУ, 2013. 466 с.

8. Белорус О. Г. Экономическая система глобализма : монографія / Белорус О. Г. – К. : КНЭУ, 2003. 376 с.

9. Луцишин З. Асиметрія та парадокс фінансової глобалізації / З. Луцишин Міжнародна економічна політика. 2008. №1–2 (8-9). С. 88–121.

10. Столярчук Я. Асимметрия развития глобального финансового рынка / Я. Столярчук, А. Ляменков Глобальное экономическое развитие: тенденции, асимметрии, регулирование: монография / под науч. ред. Д.Лукьяненко, А.Поручника, В.Колесова. Киев: КНЭУ, 2013. С. 255–269.

11. Гальчинський А. Глобальна криза чи криза глобалізації / А. Гальчинський Віче. 2002. №1. С.44–50.

12. Білорус О. Г. Глобалізація і безпека розвитку: монографія / керівник автор. колективу і наук. ред. О. Г. Білорус. – К. : КНЕУ, 2001. 733 с.

13. Лукьяненко Д. Г. Глобальная модификация конкурентных механизмов рынка / Д. Г. Лукьяненко, А. С. Титова Международная экономическая политика. — М., 2011. № 12–13. С.5–22.

14. Бавико О. Є. Архітектоніка сучасного регіонального економічного простору / О. Є. Бавико Економіка та держава. 2012. №7. С. 18–21.

15.Новицький В. Є. Інформація в системі соціально – економічного розвитку і глобальної конкуренції. Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку. 2011. № 1.

16. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/.

17. Валовий внутрішній продукт України в 2018 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/.

18. Безробіття в Україні та світі. 1 квартал 2018 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://edclub.com.ua/analityka/bezrobittya-v-ukrayini-ta-sviti-i-kvartal-2018-roku.

19. Форсайт економіки України: середньостроковий (2015–2020 роки) і довгостроковий (2020–2030 роки) часові горизонти / наук. керівник проекту акад. НАН України М. З. Згуровський Міжнародна рада з науки (ICSU); Комітет із системного аналізу при Президії НАН України; Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»; Інститут прикладного системного аналізу НАН України і МОН України; Світовий центр даних з геоінформатики та сталого розвитку. – Київ : НТУУ «КПІ», 2015. 136 с.

20. World Economic Situation and Prospects 2017 / United Nations New York, 2017 [Електроннийресурс]. – Режимдоступу: https://www.un.org/ development/desa/dpad/wp-content/uploads/sites/45/publication/2017.

21. Квартальна динаміка обсягів прямих інвестицій. Національний банк України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=29318274.

22. Інституційні засади розвитку інвестиційної діяльності у промисловості України. Аналітична записка / Відділ секторальної економіки (А. І. Сухоруков) № 24, Серія «Економіка». [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.niss.gov.ua/articles/1577/.

23. Global Competitiveness Index 2017-2018 edition. Ukraine. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/countryeconomy-profiles/#economy=UKR;Distance to Frontier and Ease of Doing Business Ranking. URL: http://www.doingbusiness.org/data /~/media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB17-Chapters/DB17-DTF-and-DBRankings.pdf.

24. Індексінвестиційної привабливості України. Друге півріччя 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eba.com.ua/static/press-releases/IAI_H2_2016_PRESENTATION_UKR.pdf; https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2017/12/Release_IAI_2_half_2017_UKR.pdf.

25. Як інвестори оцінили бізнес-клімат України у 2-му півріччі 2017. Прес-реліз Європейської бізнес асоціації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2017/12/Release_IAI_2_half_ 2017_UKR.pdf.

26. The World's Most Reputable Countries. 2017 Country RepTrak®.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cdn2.hubspot.net/hubfs/2963875/library/Country_RepTrak_2017_Webinar_v10-171017a.pdf?submissionGuid=1f9b6c04-3b4b-4f22-b61e-db1b77736287;

27. International property rights index [Електроннийресурс]. – Режимдоступу: https://www.internationalproperty rightsindex.org/countries; Fitch Ratings. URL: https://www.fitchratings.com/ site/search?request=ukraine%20at&content=research&filter=RESEARCH%20LANGUAGE%5EEnglish%2BMARKET%20SECTOR%5ESovereigns%20%26%20Supranationals%5ESovereigns%2BREPORT%20TYPE%5EHeadlines%5ERating%20Action%20Commentary%2BGEOGRAPHY%5EEurope%5ECentral%20%26%20Eastern%20Europe...;

28. Transparency International Україна. CPI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ti-ukraine.org/cpi/;

29. Інформація «The Heritage Foundation», «Index of Economic Freedom».[Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.heritage.org/ index/visualize?cnts=Ukraine&type=6.

30. Варналій З. С. Конкуренція і підприємництво. – Київ: ЗнанняУкраїни, 2015. с. 88.

31. Global Competitiveness Index 2017-2018 edition. Ukraine. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/countryeconomy-profiles/#economy=UKR.

32. Distance to Frontier and Ease of Doing Business Ranking. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.doingbusiness.org/data/~/media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB17- Chapters/DB17-DTF-and-DBRankings.pdf;

33. Fitch Ratings. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:https://www.fitchratings.com/site/search?request=ukraine%20at&content=research&filter=RESEARCH%20LANGUAGE%5EEnglish%2BMARKET%20SECTOR%5ESovereigns%20%26%20Supranationals%5ESovereigns%2BREPORT%20TYPE%5EHeadlines%5ERating%20Action%20Commentary%2BGEOGRAPHY%5EEurope%5ECentral%20%26%20Eastern%20Europe...

34. Індекс інвестиційної привабливості України. Друге півріччя 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eba.com.ua/static/press-releases/IAI_H2_2016_PRESENTATION_UKR.pdf; https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2017/12/Release_IAI_2_half_2017_UKR.pdf;

35. Як інвестори оцінили бізнес-клімат України у 2-му півріччі 2017. Прес-реліз Європейської бізнес асоціації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:https://eba.com.ua/wp-content/ uploads/2017/12/ Release_IAI_2_half_ 2017_UKR.pdf

36. The World's Most Reputable Countries. 2017 Country RepTrak®. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cdn2.hubspot.net/hubfs/2963875/library/Country_RepTrak_2017_Webinar_v10-171017a.pdf?submissionGuid= 1f9b6c04-3b4b-4f22-b61e-db1b77736287

37.Moody's підвищило рейтинг України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://lb.ua/economics/2017/08/26/ 374853_moodys_povisilo_reyting_ukraini_.html

38. Transparency International Україна. CPI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:https://ti-ukraine.org/cpi/.

39. Нікитенко Д. В. Інвестиційна сприятливість бізнес-середовища як чинник інвестиційної безпеки Глобальні та національні проблеми економіки. 2017. №18. С. 114–120.

40. Transparency International Україна. Прес-реліз. Кожен третій українець готовий відмовитися платити хабар. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ti-ukraine.org/news/kozhen-tretij-ukrajinets-hotovyj- vidmovytysya-platyty-habar.

41. Петкова Л. О. Інтеграція України до світового фінансового простору в міжнародних співставленнях та макроекономічній динаміці Financial Space. 2013. № 1 (9). С. 15–21.

42. Бойцун О. І. Міжнародний досвід формування фінансової відкритості в умовах глобальних змін Інноваційна економіка: всеукраїнський науково-виробничий журнал. 2013. № 5. С. 46-49.

43. Алле М. Глобализация: разрушение русловий занятости и экономического роста. Эмпирическая очевидность. – М.: ТЕИС, 2003. 314 с.

44. Петрушевська В. В. Фінансова політика попередження та ліквідації наслідків глобальної економічної нестабільності: закордонний досвід Проблеми економіки. 2014. № 1. С. 31-36.;

45. Ткаченко Н. В. Вплив глобалізацій них процесів на розвиток фінансових посередників Наукові записки Національного університету «Острозька академія».2014. № 26. С. 81-88.

46. Amat Adarov, Peter Havlik, Benefits and Costs of DCFTA: Evaluation of the Impact on Georgia, Moldova and Ukraine. - JOINT WORKING PAPER (December 2016, with corrections made in March 2017) by the Vienna Institute for International Economic Studies and Bertelsmann Stiftung. p.120.

47. Сайт Угоди про Асоціацію України-ЄС [Електронний документ].– Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248387631

48. Сайт Мінагрополітики [Електронний документ] – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248387631

49. Сайт Держстата України [Електронний документ] – Режим доступу: http//www.ukrstat.gov.ua.

50. Сидорук В. Інноваційний шлях розвитку України очима практика / В. Сидорук Інтелектуальна власність. 2007. №9. С. 24–34.

51. Новицький В. Є. Інноваційність як феномен соціально-економічного життя та глобальної конкуренції / В. Є. Новицький Економічний вісник НТУУ «КПІ». Серія економічна теорія. 2011.- №8. С. 7.

52. Писаренко С. М. Інноваційна складова структурної трансформації національної економіки / С. М. Писаренко Регіональна економіка. 2012. №4. С.7–16.

52. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (Розділ V, Глава 7 Транспорт): [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011?test=4/UMfPEGznhhaP1.ZixKBnfzHI4s.s80msh8Ie6

53. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо реформування системи управління автомобільними дорогами загального користування [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/en/1764-19

54. Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо удосконалення механізму фінансового забезпечення дорожньої галузі» №1763-19 від 17.11.2016 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1763-19

55. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про джерела фінансування дорожнього господарства України»« №1762-19 від 17.11.2016 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1762-19

56. UZ New Rolling Stock [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.ebrd.com/work-with-us/projects/psd/uz-new-rolling-stock.html

57. Про розвиток транспортної інфраструктури у місцях активної забудови [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ukravtodor.gov.ua/press/news/pro_rozvytok_transportnoi_infrastruktury_u_mistsiakh_aktyvnoi_ zabudovy.html

58. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 481 від 14.06.2017 р. «Про схвалення Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2020 року» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/en/481-2017-%D1%80

59. Завдання і заходи з виконання Державної програми підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2020р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://mtu.gov.ua/files/Dok_NORMATUVKA/%D0%94%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82

%D0%BE%D0%BA%202_%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D1%96%20%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%B8%202020.xlsx

60. Правила надання послуг пасажирського автомобільного транспорту [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/181-2018-%D0%BF

61. Порядок проведення конкурсу з перевезення пасажирів на автобусному маршруті загального користування [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/180-2018-%D0%BF

62. Проект «Авіаційної транспортної стратегії України на період до 2030 року» [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://mtu.gov.ua/projects/166/

63. Energy, transport and environment indicators 2017 edition [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/8435375/KS-DK-17-001-EN-N.pdf/18d1ecfd-acd8-4390-ade6-e1f858d746da

64. Транспорт і зв'язок України 2016. Статистичний збірник [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/zb/09/zb_tr_2016pdf.zip

65. 21 червня 2017 року пройшло перше спільне виїзне засідання Комітетів ВР з питань транспорту і з питань промислової політики та підприємництва [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://komtrans.rada.gov.ua/print/72797.html

66. Главные тренды речной навигации 2018 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ports.com.ua/articles/glavnye-trendy-rechnoy-navigatsii-2018-goda1534146860

67. Транспорт і зв'язок України 2017. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/ druk/publicat/kat_u/ 2018/zb/08/zb_tr2017pdf.pdf

68. Doing Business 2018. Reforming to Create Jobs [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.doingbusiness.org/~/media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB2018-Full-Report.pdf

69. Doing Business 2017 Equal Opportunity for All [Електронний-ресурс] – Режим доступу: http://www.doingbusiness.org/~/media/

WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB17-Report.pdf

70. COM (2018) 278: Proposal for a regulation of the European Parliament and of the council establishing a European Maritime Single Window environment and repealing Directive 2010/65/EU [Електроннийресурс] – Режим доступу: https://eur-lex.europa.eu/procedure/EN/2018_139

71. Directive 2010/65/EU of the European Parliament and of the Council of 20 October 2010 on reporting formalities for ships arriving in and/or departing from ports of the Member States and repealing Directive 2002/6/EC Text with EEA relevance [Електроннийресурс] – Режимдоступу: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32010L0065

РОЗДІЛ 3.
ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ БЕЗПЕКИ СТРУКТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

(Бабець І. Г., Гуменюк А. М., Куделько З. Б., Науменко Н. В., Павліха Н. В., Скляр Н. М., Щурко У. В.)

3.1. Інтегральна оцінка рівня економічної безпеки регіону в умовах структурно-інституційної трансформації.

3.2. Організаційно-інституційна компонента забезпечення економічної безпеки регіонального розвитку: інституційний аналіз.

3.3. Прикладні аспекти оцінки якості інституційного базису трансформації регіональної економіки.

3.4. Модернізація інституційного базису безпеки структурної трансформації регіональної економіки.

3.1. Інтегральна оцінка рівня економічної безпеки регіону в умовах структурно-інституційної трансформації.

Аналіз соціально-економічного розвитку України за часів незалежності підтверджує, що виникнення загроз економічній безпеці країни переважно має регіональний характер, тому подальший соціально-економічний розвиток залежатиме від обґрунтованої стратегії розвитку конкретного регіону. Важливу роль у формуванні стратегії відіграє достовірна і повна оцінка рівня економічної безпеки регіону, а також заходів і механізмів її забезпечення під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. На посттрансформаційному етапі для оцінки стану і прогнозування економічної безпеки регіону, держави пропонуються такі методи:

– дослідження основних макроекономічних показників і порівняння їх із граничними значеннями, розроблений російськими ученими із використанням досліджень зарубіжних авторів.[251, 252] До основних показників економічної безпеки віднесені: рівень і якість життя, рівень інфляції, безробіття, економічне зростання, дефіцит бюджету. Як граничні запропоновані значення, не нижчі, ніж середньосвітові.

---

[251] Илларионов А. Критерии экономической безопасности / А. Илларионов Вопросы экономики. 1998. № 10. С. 45.

[252] Сенчагов В. К. О сущности и основах стратегии экономической безопасности России / В. Сенчагов Вопросы экономики. 1995. № 1. С. 13.

– методи експертної оцінки на основі логічних правил вибору рішень, сформованих експертом бальна оцінка рівня кризи, ранжування територій за ступенем загроз економічній безпеці на основі аналізу фактичних індикаторів економічної безпеки[253].

– методи оптимізації, які використовуються для аналітичного опису досліджуваних процесів та синтезу конкретно вибраного критерію безпеки. При цьому істотно обмежена область застосування критеріїв, оскільки реальні процеси розвитку характеризуються багатьма показниками, частина яких кількісно не вимірюється.

– метод аналізу й обробки сценаріїв на основі науково-обґрунтованих гіпотез і положень. Застосовувані методи математичного моделювання визначаються характером сценарію.

– методи розпізнавання образів (математичною основою теорії розпізнавання образів є сукупність методів математичної статистики, теорії ймовірності, теорії інформації).

– теоретико-ігрові методи, які використовуються для аналізу двосторонніх і багатосторонніх конфліктних ситуацій і синтезу параметрів управління у конфліктуючих сторін з урахуванням їх впливу.

– методи теорії штучних нейронних мереж, екстраполяції, економіко-статистичного аналізу та моделювання.

Більшість із наведених методів мають теоретико-пізнавальне значення і не отримали практичного застосування в оцінці та прогнозуванні економічної безпеки держави чи регіону. Наприклад, в Методиці розрахунку рівня економічної безпеки України, розробленій Міністерством економіки України не дотримана головна умова успішного забезпечення економічної безпеки країни та регіонів – визначення наукової обґрунтованості показників, які характеризують тенденції розвитку економіки, а також створення системних основ ефективного регулювання і забезпечення економічної безпеки. До того ж, кількісне визначення індикаторів безпеки пов’язане з певними труднощами. По-перше, методи визначення граничних значень має суб'єктивний характер і не базуються на єдиній методології. Так, наприклад, за граничні значення приймаються фактичні дані в країні або групі розвинених країн. По-друге, гранич-

[253] Олейников В. А. Основы экономической безопасности (государство, регион, предприятие, личность) / Под ред. В. А. Олейникова. – М. : ЗАО «Бизнес-школа» «Интел-Синтез», С. 152.

ні значення безпеки побудовані без урахування того, що кожна країна знаходиться на етапі модернізації політичної системи, трансформації соціально-економічних відносин. По-третє, якщо порівнювати граничні рівні з реальними показниками 2018 р., виявиться, що граничні межі безпеки істотно перевищені за більшістю показників, а за деякими показниками ситуація гірша. По-четверте, множина цих показників не завжди стосується безпеки, відображає тільки поточний стан економіки. По-п'яте, ці методики орієнтовані на визначення допустимої межі погіршення реального становища в різних сферах економіки та соціуму.[254]

Підставою для опису бажаного стану об'єкта та його оцінки є критерії економічної безпеки. Як вважають вчені,об'єктивним та інтегральним критерієм економічної безпеки в умовах посттрансформаційного етапу є національна конкурентоспроможність[255][256]. Повний набір критеріїв, їх ранжування рекомендується формулювати за допомогою – «дерева критеріїв». Такі науковці, як А. Татаркін, А. Куклін, В. Чуканов, В. Сенчагов[257] висловлюють думку, що його застосування найефективніше дає змогу оцінити причинно-наслідкові зв'язки політики у сфері економічної безпеки.

Критерії, своєю чергою, відображаються показниками економічної безпеки об'єкта, які описують і характеризують еволюцію відтворення ринку, рівень його кількісних і якісних параметрів. Якщо сутність економічної безпеки відображається множиною її критеріїв, показників та індикаторів оцінки загроз, то для оцінки стану економічної безпеки головну роль відіграють не самі показники, а їхні граничні значення. Найвищий ступінь безпеки досягається за умови, що вся сукупність показників знаходиться у межах граничних значень.

Російський учений С. Лелюхін пропонує як критерій економічної безпеки регіону використовувати коефіцієнт економічної

---

[254] Наказ Міністерства економіка України від 02 березня 2007 р.№ 60 «Про затвердження методики розрахунку рівня економічної безпеки України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www/expert-ua.info/document/archivepa/law5xwqoi/index.htm.

[255] Степаненко А. В. Оцінка економічної безпеки України та її регіонів / А. В. Степаненко, М. І. Герасимов Регіональна політика. 2002. № 2. С. 43.

[256] Рубцов Л. Н. Экономическая безопасность: теория и практика / Л. Н. Рубцова. – Липецк: ЛГТУ, 2004. С. 87.

[257] Татаркин А. И. Экономическая безопасность региона: единство теории, методологии исследования и практики [А. И. Татаркин, А. А. Куклин, О. А. Романова, В. Н. Чуканов, В. И. Яковлев, А. А. Козицын]. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1997 С. 159.

безпеки регіону (Кебр), фактичне значення якого в конкретний період часу розраховується як добуток коефіцієнтів розвитку регіону (Крр), адаптивності регіону (Кар), релаксації регіону (Крлр). Оптимальне значення коефіцієнта економічної безпеки регіону дорівнює одиниці та відповідає рівномірному та динамічному розвитку економіки.[258]

$$К_{ебр} = К_{рр} * К_{ар} * К_{рлр} \qquad (3.1)$$

Кожен із коефіцієнтів може бути більшим чи меншим за одиницю, тому не зрозуміло, яким чином оптимальне значення інтегрального коефіцієнта може дорівнювати одиниці.

Українські науковці А. Степаненко та М. Герасимов пропонують послідовність таких етапів алгоритму розрахунку коефіцієнтів економічної безпеки регіонів та України: стандартизація показників економічної безпеки; розрахунки інтегральних оцінок безпеки регіону; коефіцієнтів економічної безпеки окремих регіонів та України загалом.[259] При цьому пропонується оцінка економічної безпеки за показниками-стимуляторами або дестимуляторами, що не забезпечує коректності оцінки, оскільки суперечить системному підходу.

У концепції правового механізму забезпечення економічної безпеки передбачає використання індикативного аналізу як методу економічних досліджень, суть якого – виявити позитивні тенденції зміни показників економічної безпеки у забезпеченні соціально-економічної стабільності держави. Індикатори економічної безпеки – це реальні статистичні показники розвитку економіки, які найбільш повно характеризують явища і тенденції, мають служити для оцінки поточного становища порівняно з попередніми етапами розвитку. Переважно це нормативні характеристики та показники, які володіють такими властивостям: відображають загрози економічній безпеці; володіють високою чутливістю та мінливістю, здатністю попереджати суспільство, державу й економічних суб'єктів про можливі загрози, небезпеки у зв'язку із зміною макроекономічної ситуа-

---

[258] Лелюхин С. Е. Экономическая безопасность государства. Морской транспорт. – Владивосток: Изд-во ДВГМА, 2001. С. 89.

[259] Степаненко А. В. Оцінка економічної безпеки України та її регіонів / А. В. Степаненко, М. І. Герасимов Регіональна політика. 2002. № 2. С. 41.

ції, заходів, що вживаються урядом у сфері економічної політики; виконують функції індикаторів сукупності, тобто взаємодіють.

Зазначимо, що для системи економічної безпеки саме третя властивість є найважливішою. Взаємодія індикаторів існує завжди, але тільки за певних умов наростання рівня небезпеки вона виходить за певні межі, набуває екстремального характеру. Нагромадження інформації про кількісні параметри взаємодії необхідне для визначення соціально-економічних наслідків, прийнятих макроекономічних рішень, оцінки значущості окремих загроз економічній безпеці. Для аналізу вищезгаданої безпеки держави Міністерством економіки України запроваджено 117 індикаторів та порогових значень.[260] Центр фінансово-банківських досліджень Інституту економіки РАН виокремлює 150 показників, які характеризують всі сторони соціально-економічного розвитку. Моніторинг загроз економічній безпеці потребує виявлення критичних значень, вихід за межі яких загрожує руйнівними процесами. Отже, з усієї множини індикаторів рівня загроз економічній безпеці необхідно виділити ті, які відображають критичні «больові точки».

Граничні значення економічної безпеки – це індикатори, що кількісно відображають допустимі співвідношення пропорцій господарської діяльності, недотримання яких перешкоджає нормальному економічному розвитку, загрожує економічній безпеці країни. Перелік таких значень може містити значне число індикаторів,[261] які розрізняються між собою за змістом та методами розрахунку. Водночас необхідно відібрати достатньо обмежений перелік значень, спроможних повно відобразити стан економіки за відповідністю критеріям економічної безпеки. Перелік включає сукупність параметрів, сформульованих у методиці розрахунку рівня економічної безпеки України[262] поділених на такі групи (табл. 3.1).

---

[260] Наказ Міністерства економіка України від 02 березня 2007 р.№ 60 «Про затвердження методики розрахунку рівня економічної безпеки України»// [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www/expert-ua.info/document/archivepa/law5xwqoi/index.htm.

[261]. Колосов А. В. Экономическая безопасность хозяйственных систем: ученик / Под ред. А. В. Колосова. – М. : Изд-во РАГС, 2001. С. 147.

[262] Наказ Міністерства економіка України від 02 березня 2007 р.№ 60 «Про затвердження методики розрахунку рівня економічної безпеки України»// [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www/expert-ua.info/document/archivepa/law5xwqoi/index.htm.

Таблиця 3.1

Параметри економічної безпеки

Індикатори	***Сутність***
Індикатори, які відображають спроможність економіки до стійкого розвитку і стан макроекономічної безпеки України	Індикатори граничних значень з обсягів ВВП і промислового виробництва та їх структури, частки нових видів продукції в обсязі продукції машинобудування, частки витрат на оборону й науку, обсягів інвестиції та запасами корисних копалин
Індикатори стійкості фінансової системи держави	Дефіцит державного бюджету, індикатори грошового обігу та державного боргу, стану податкової дисципліни
Індикатори соціальної безпеки	Рівень доходів населення та їх диференціацію, граничні значення безробіття і витрат на соціальну сферу
Індикатори зовнішньоекономічної безпеки	Граничні значення частки імпорту у внутрішньому споживанні та частки експорту в обсязі виробництва

Крім зазначених в табл. 3.1, використовуються індикатори та граничні значення стану інвестиційної, науково-технологічної, енергетичної, демографічної, продовольчої та виробничої безпеки держави.

Широкого поширення набув також комплекс індикаторів економічної безпеки, де ключові параметри економічної безпеки пов'язані з динамікою виробництва, станом бюджету і державного боргу.[263] Проте, на думку А. Іларіонова,[264] цей перелік індикаторів не може використовуватися для аналізу проблем економічної безпеки як з теоретичного, так і з практичного погляду, оскільки згідно із запропонованими пороговими значеннями всі країни мають бути віднесені до економічно небезпечних. Причому фактичні дані про стан економіки та суспільства не завжди об’єктивні. Розробка ефективної системи індикаторів економічної безпеки – складна теоретико-методологічна проблема. Як зазначають В. Гутман та А. Татаркін, кількість і якість індикаторів повинні бути достатніми

[263] Глазьев С. Ю. Основы обеспечения экономической безопасности страны – альтернативный реформационный курс Российский экономический журнал. 1997. № 1. С. 9–13.

[264] Илларионов А. Критерии экономической безопасности / А. Илларионов Вопросы экономики. 1998. № 10. С. 47.

для того, щоб завчасно й адекватно реагувати на виникнення і розвиток дестабілізуючих тенденцій в економіці, не ускладнюючи функціонування системи економічної безпеки держави.[265, 266]

Систематизація та узагальнення теоретико-методологічних підходів до формування множини індикаторів безпеки дає змогу виділити завдання оцінки рівня економічної безпеки регіону: 1) для оцінки результативності державної підтримки пріоритетних регіонів, 2) виявлення депресивних, відсталих і кризових регіонів та субрегіонів, 3) класифікації регіонів за рівнем і умовами соціально-економічного розвитку, 4) визначення критичної загрози життєдіяльності регіональної підсистеми національної економіки.

Перші три завдання забезпечують необхідну інформацію для регіональної політики і концептуального аналізу регіональних складників економічної безпеки України. В основі цих завдань – індикаторні системи, офіційно прийняті до використання. Останні завдання більшою мірою стосуються органів державного управління регіону для моніторингу поточного прогнозування розвитку. Множина індикаторів оцінки соціально-економічного розвитку за критерієм економічної безпеки регіону включає підмножину індикаторів, інтегральним критерієм якої є соціально-економічний стан території (базові індикатори: обсяги ВРП; індекс споживчих цін; бюджетний дефіцит; обсяги роздрібного товарообороту; обсяги виробництва продукції; рівень безробіття; середня заробітна платня та інші найважливіші соціальні показники). Друга підмножина включає індикатори, інтегральним критерієм яких є забезпечення розширеного відтворення (базові індикатори: темпи зростання обсягів виробництва; показники зростання інвестиційної активності; баланс експортно-імпортних операцій підприємств регіону). Третя підмножина індикаторів, інтегральним критерієм якої є рівень конкурентоспроможності регіональної економіки (базові індикатори: витрати виробництва у розрахунку на одиницю продукції; рівень продуктивності праці та інші показники).

---

[265] Татаркин А. И. Экономическая безопасность региона: единство теории, методологии исследования и практики [А. И. Татаркин, А. А. Куклин, О. А. Романова, В. Н. Чуканов, В. И. Яковлев, А. А. Козицын]. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1997. С. 81.

[266]. Гутман Г. В. Экономическая безопасность региона: теория и практика / Г. В. Гутман, Ю. Н. Лапыгин, А. И. Прилепский. – М. : Наука, 1996. С. 39.

Найбільш поширений для оцінки стану економічної безпеки регіону індексний, або індикативний підхід. Індикаторами (індексами) економічної безпеки вибрані показники, які характеризують специфічні аспекти безпеки регіону, при цьому для кожного показника встановлено граничне значення. Загальний алгоритм реалізації індикативного підходу до оцінки економічної безпеки регіону наведений на рис. 3.1, у структурно-функціональній схемі теоретико-методичних засад оцінки економічної безпеки регіону.

Дослідження ситуативного аналізу та оцінки стану економічної безпеки регіону доводять до висновку про необхідність розробки єдиного теоретико-методичного підходу до оцінки економічної безпеки країни та регіонів. У системі моніторингу граничні значення показників мають визначатися з урахуванням специфіки конкретного періоду розвитку економіки. У країнах зі стабільною економікою, яка динамічно розвивається, у системах моніторингу використовуються граничні значення, які відповідають певній фазі економічного циклу. Оскільки економічна система України проходить етап трансформаційних перетворень, чітко визначити поточну фазу економічного циклу проблематично.

Як зазначають В. Горбулін та А. Качинський, показники безпеки, за допомогою яких визначаються граничні значення, утворюють систему індикаторів безпеки. Відповідно найвищий рівень безпеки досягається за умови, коли всі показники безпеки знаходяться в межах граничних значень, а граничні значення показників досягаються без негативного впливу на інші[267] За граничне значення економічної безпеки береться кількісне мінімальне або максимальне значення, що визначає межу, за якої виникають загрози економічній безпеці в певній сфері.

[267] Горбулін В. П. Засади національної безпеки України: підручник / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : Інтертехнологія, 2009. С. 94.

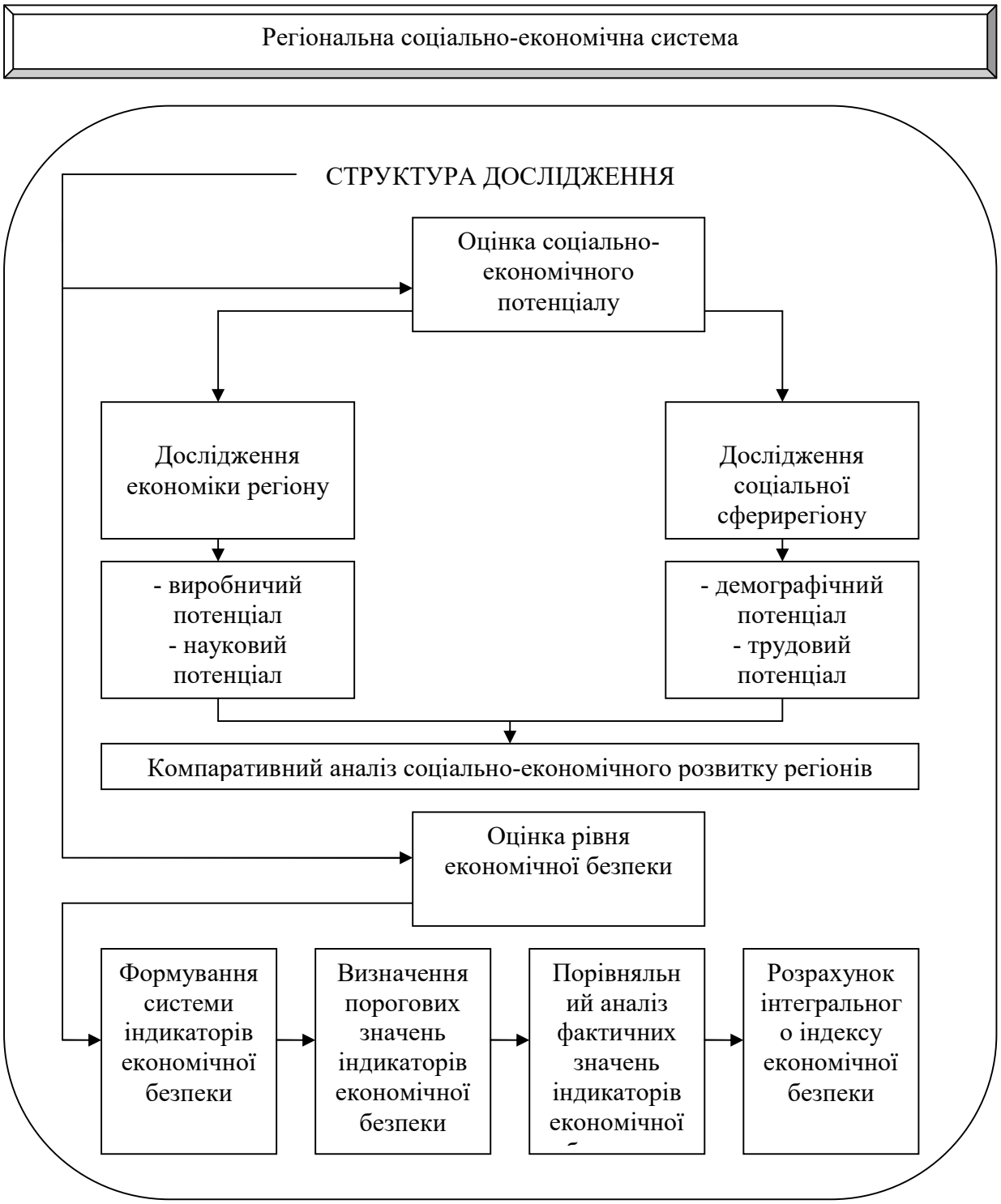

Рис. 3.1. Структурно-функціональна схема взаємозв'язку теоретико-методичних засад оцінки економічної безпеки регіону

Динаміка структурно-інституціональних змін унаслідок циклічного розвитку економіки спонукає виникнення як стабільних, так і кризових етапів розвитку. Саме кризова ситуація актуалізує проблему удосконалення теоретико-методологічних основ оцінки рівня економічної безпеки на основі динаміки інтегрального пока-

зника. Проблемі інтегральної оцінки рівня економічної безпеки присвячені праці О. Власюка, А. Сухорукова, які для оцінки рівня економічної безпеки рекомендують використовувати оптимізаційні моделі,методи індикативного, дискримінантного аналізу, експертних оцінок, скаляризації.[268, 269, 270, 271] В працях Ю. Харазішвілі, В. Заводчик та інших авторів застосовується мультиплікативна форма розрахунку інтегрального показника в моделях економічного зростання.[272, 273, 274]

Є. Вентцель запропонував методику визначення інтегрального показника в адитивній або мультиплікативній формі на основі методу зважених сум, для об'єктивного визначення вагових коефіцієнтів на основі оцінок пріоритетів та експертних оцінок.[275] Застосовується також методика комплексної оцінки соціально-економічного розвитку регіонів, на основі середнього арифметичного рейтингів регіонів за кожним із досліджуваних показників. Недоліком цього методу є відсутність диференціації всіх параметрів, які оцінюються разом, використання ваги для окремих показників, без врахування частки реального сектору економіки.[276]

Офіційно рекомендується методика розрахунку рівня економічної безпеки способом визначення рівня складових економічної безпеки і прийняття управлінських рішень щодо аналізу, усунення та нейтралізації загроз національним інтересам держави у відповідній сфері. Зазначена методика не позбавлена окремих недоліків. Зокрема, при упорядкуванні одиниць сукупності виникає необхідність агрегування усіх ознак множини в єдину інтегральну оцінку.

---

[268] Сухоруков А. І. Система економічної безпеки держави / А. І. Сухоруков, Б. М. Данилишин. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2009. С. 149, 501.

[269] Власюк О. С. Індекс людського розвитку: досвід України / О. С. Власюк, С. І. Пирожков; Національний ін-т стратегічних досліджень. – К., 1995. С. 59.

[270] Методичні рекомендації щодо оцінки рівня економічної безпеки України / за ред. А. І. Сухорукова; НІПМБ. – К., 2003. С.43.

[271] Сухоруков А. І. Транснаціоналізація економіки та економічна безпека України / А. І. Сухоруков Україна в системі міжнародної безпеки / за ред.О. С. Власюка. – К. : Фоліант, 2009. С. 254.

[272] Харазішвілі Ю. М. Україна після кризи: моделювання ефективності та інноваційностісоціально-економічного розвитку / Ю. М. Харазішвілі, В. В. Заводчик Стратегічні пріоритети. 2011. № 1 (18). С. 78.

[273] Там само. С. 135.

[274] Вентцель Е. С. Исследование операций. Задачи, принципи, методология / Е. С. Вентцель. – М. : КНОРУС, 2010. С. 75.

[275] Там само. С. 102.

[276] Про затвердження Методики визначення комплексної оцінки результатів соціально-економічного розвитку регіонів: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.02.2004 № 113: [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://www.rada.gov.ua/.

Як зазначають А. Сухоруков, Ю. Харазішвілі, агрегування ознак ґрунтується на теорії «адитивної цінності», згідно з якою цінність цілого дорівнює сумі цінностей складників.[277]

Полікритеріальність оцінювання безпеки соціально-економічного розвитку зумовлена впливом зовнішніх чинників, у т.ч. наявністю криз, загроз, катастроф. За таких умов актуалізується передбачення негативного розгортання соціально-економічних процесів та розробка заходів із пом'якшення їх наслідків, яке базується на методології «сценарного аналізу». Очевидно, прогнозування не може базуватися на ретроспективних даних, у майбутньому система набуватиме інших форм і структурної побудови. Як наголошує А. Сухоруков, прогнозні оцінки повинні враховувати динамічні зв'язки у системах економічної безпеки, виникнення синергетичних ефектів у процесі забезпечення економічної безпеки.[278, 279] Для розрахунку інтегрального індикатора економічної безпеки важливо визначити порогові значення складників безпеки.[280] А. Сухоруковим пропонуються такі теоретико-методичні підходи до визначення порогових значень:

– моделювання з використанням макроекономічних моделей, які адекватно відображають вплив внутрішніх і зовнішніх чинників у поточний період;

– аналоговий підхід вибору відповідних показників у країнах-аналогах;

– законодавчий підхід, який полягає у встановленні порогових значень у процесі формування законодавчої бази; імплементація досвіду інших країн; експертні оцінки та розрахунки експертів міжнародних організацій.

Для кожного індикатора визначаються порогові та оптимальні (нижнє, верхнє) значення. При формуванні множини індикаторів важливо забезпечити єдину інформаційну спрямованість показ-

---

[277] Наказ Міністерства економіка України від 02 березня 2007 р.№ 60 «Про затвердження методики розрахунку рівня економічної безпеки України»// [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www/expert-ua.info/document/archivepa/law5xwqoi/index.htm. С. 13–16.

[278] Сухоруков А. І. Врахування динамічних зв'язків у системах економічної безпеки / А. І. Сухоруков Стратегічна панорама. 2009. № 2. С. 120.

[279] Сухоруков А. І. Синергетичні аспекти забезпечення економічної безпеки держави / А. І. Сухоруков Вісник ТНЕУ. 2009. № 2. С. 23–27.

[280] Методичні рекомендації щодо оцінки рівня економічної безпеки України / за ред. А. І. Сухорукова; НІПМБ. – К., 2003. С. 13.

ників і для чого їх поділяють на стимулятори та дестимулятори. Зв'язок між інтегральною оцінкою I та показником-стимулятором прямий, показником-дестимулятором – обернений. Дестимулятори перетворюють на стимулятори за допомогою нормування.

Інтегральний (узагальнений) показник може розраховуватися методом «зважених сум» (адитивна форма) інтегрального показника (Ia), або мультиплікативною формою (Im), за формулою (3.2).

$$Ia=\sum_{i=1}^{n} a_i z_i,\ I_m=\prod_{i=1}^{n} z_i^{a_s},\ \sum a_i=1,\ ai \geqslant 0,\ i= \qquad (3.2)$$

Враховуючи нелінійність економічних процесів, доцільне застосування мультиплікативної форми інтегрального показника, що потребує додаткового обґрунтування. Головною проблемою у методиці розрахунку рівня економічної безпеки є визначення інтегральних показників на основі вагових коефіцієнтів, позбавлених суб'єктивних експертних оцінок.[281]

Вітчизняні вчені А. Сухоруков, Ю. Харазішвілі пропонують інтегральний показник розраховувати спочатку для складових економічної безпеки (фінансової, зовнішньоекономічної, інвестиційної, інноваційної, енергетичної, виробничої, демографічної, соціальної, продовольчої, екологічної, духовно-культурної), а потім шляхом синтезування для економічної безпеки в цілому.[282] Нормування індикаторів по всьому діапазону зміни індикаторів за максимальними (для індикаторів-стимуляторів) та мінімальними (для індикаторів-дестимуляторів) значеннями забезпечує безперервність функції інтегрального показника і дотримання умови зміни нормованих індикаторів у діапазоні [0,1]. Аналогічно нормування оптимальних і порогових значень та розрахунок їх інтегрального показника дає можливість оцінки перебування значень інтегрального показника в діапазоні оптимальних або порогових значень, що вказує на відхилення і необхідність розробки заходів з метою утримання поточного значення інтегрального показника у межах, заданих оптимальними значеннями індикаторів.

---

[281] Наказ Міністерства економіка України від 02 березня 2007 р.№ 60 «Про затвердження методики розрахунку рівня економічної безпеки України»// [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www/expert-ua.info/document/archivepa/law5xwqoi/index.htm.

[282] Сухоруков А. Теоретико-методологічний підхід до інтегральної оцінки та регулювання рівня економічної безпеки держави / А. Сухоруков, Ю. Харазішвілі Банківська справа. № 4(98). 2001. С. 23.

Отже, завдання регулювання складників економічної безпеки та їх індикаторів полягає у визначенні сукупності значень, для утримання інтегрального показника у межах порогових або оптимальних значень. З використанням зазначеного теоретико-методологічного підходу проведемо інтегральне оцінювання складників економічної безпеки областей Карпатського економічного району. Розрахунки проведено для таких складників економічної безпеки (інвестиційної, інноваційної, фінансової, зовнішньоторговельної, продовольчої, соціальної, демографічної) за 2005–2017 рр.

Комплексна діагностика економічної безпеки передбачає оцінку значень індексів у коридорі безпеки (це нормальний стан економічної безпеки, оскільки значення індексу відповідного виду безпеки знаходиться між нижньою і верхньою нормою). Якщо значення індексу знаходиться між верхньою нормою і верхньою межею, або між нижньою нормою і нижньою межею, то це відповідає передкризовому стану економічної безпеки. Якщо величина інтегрального індексу виходить за межі нижньої або верхньої межі – це відповідає кризовому стану безпеки. Нижня і верхня межа визначаються як середнє арифметичне індикаторів слабо- і високорозвинених країн Центрально-Східної Європи.[283, 284, 285, 286]. За обсягами ВВП у розрахунку на одну особу до розвинених країн відносять Чорногорію, Польщу, Сербію, Угорщину і Чехію, до слаборозвинених – Болгарію, Румунію, Словаччину, Боснію і Герцеговину та Грецію. За величину нижньої норми приймемо найменше значення відповідного індикатора слаборозвинених країн, а для верхньої – найбільше значення індикатора розвинених країн Східної Європи. Проведемо розрахунки інтегральних показників для інвестиційної, інноваційної, фінансової, зовнішньоторговельної, продовольчої, соціальної та демографічної безпек за мультиплікативною формою областей Карпатського економічного району. Наприклад, для Чернівецької обл., в табл. 3.2 представлена динаміка зміни індикаторів

---

[283] Офіційний сайт статистичної інформації Світового Банку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS/countries/1W?display=default.

[284] Сайт міжнародної статистичної інформації Index Mundi [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.indexmundi.com/g/rank.html.

[285] Офіційний сайт статистичної інформації Європейської Комісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/balance_of_payments/data/database.

[286] Сайт міжнародної статистичної інформації NationMaster [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nationmaster.com/graph/eco_exp_to_imp_rat-economy-export-to-import-ratio&date=2009.

інноваційної безпеки, нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти за 2005–2018 рр.

На основі визначених індексів економічної безпеки проведемо вертикальний і горизонтальний аналіз економічної безпеки, тобто, дослідимо динаміку окремих індексів у часовому вимірі (вертикальний аналіз), та у просторовому вимірі (горизонтальний аналіз) в одиничний період часу. Зазначена методика дає змогу розрахувати інтегральний індекс економічної безпеки.

Наприклад, вертикальний аналіз (табл. 3.3) дозволяє дослідити динаміку зміни рівня безпеки. Зокрема, в Закарпатській області протягом 2005-2010 рр. спостерігається зростання індексу інвестиційної безпеки (з 0,24 до 0,178), а після початку світової фінансово-економічної кризи 2008 р., значення індексу істотно зменшується (з 0,178 до 0,133), зростає індекс інноваційної, фінансової та зовнішньоторговельної безпеки. Тобто економіка регіону вишукує внутрішні резерви, які не дозволяють розвиватися стагнаційним процесам. При цьому економіка області нечутлива до негативних змін у соціальній і демографічній сферах. Для Івано-Франківської обл. зменшення індексу інвестиційної безпеки призводить до зменшення інших індексів економічної безпеки. За даними табл. 3.3 бачимо, що криза по-різному впливала на динаміку індексів економічної безпеки в областях. Характерно, що зі зменшенням індексів інвестиційної безпеки погіршується індекс продовольчої безпеки в усіх регіонах.

Для горизонтального аналізу обрано чотири області Карпатського економічного району (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька) (табл. 3.4). Горизонтальний аналіз виявляє зміни в окремих видах безпек районів. Найвище значення індексу фінансової безпеки у 2005 р. спостерігається в Чернівецькій обл. (0,265), у 2007 р. – в Івано-Франківській обл. (0,325), за період 2008-2018 рр. у Чернівецькій обл. – 0,298; 0,284; 0,319; 0,3380 відповідно. З урахуванням цього можна визначити ефективний розвиток регіону за певний період часу.

Таблиця 3.2

Динаміка зміни індикаторів інноваційної безпеки Чернівецької області, 2005-2018 рр.*

Індикатор	*2005*	*2007*	*2008*	*2010*	*2015*	*2018*	*Нижня межа, уннор*	*Нижня норма, унопт*	*Верхня межа, увопт*	*Верхня межа, увпор*	*Нормувальні значення індикаторів*	*Вагові коефіцієнти*
Рівень фінансування НДіДКР,% до обсягу ВРП	0,36	0,38	0,32	0,36	0,37	0,37	0,25	0,3	2,0	3,5	3,5	0,19
Інноваційна активність промислових підприємств, %	13,8	17,4	16,9	14,2	14,1	14,2	10,0	12,0	20,0	25,0	31,0	0,24
Частка промислових підприємств, що впроваджували інновації, %	8,0	12,5	11,9	11,3	11,2	11,3	8,0	10,0	18,0	20,0	24,0	0,18
Частка інноваційної продукції в реалізації промислових підприємств, %	6,0	13,0	7,1	5,0	5,9	6,2	2,0	4,0	10,0	15,0	15,0	0,39

*Розраховано автором

Таблиця 3.3

Динаміка зміни інтегральних індексів економічної безпеки областей Карпатського економічного району, 2005–2018 рр.*

Закарпатська область							
Види безпек / ***Роки***	***Інвестиційна***	***Іннова-ційна***	***Фінан-сова***	***Зовнішньо–торговельна***	***Продо–вольча***	***Соціа–льна***	***Демогра-фічна***
2005	0,124	0,154	0,263	0,080	0,504	0,558	0,558
2007	0,176	0,120	0,220	0,064	0,542	0,600	0,600
2008	0,178	0,147	0,198	0,158	0,546	0,680	0,680
2010	0,139	0,193	0,217	0,197	0,476	0,694	0,694
2015	0,133	0,202	0,215	0,160	0,470	0,725	0,725
2018	0,128	0,193	0,198	0,151	0,452	0,691	0,701
Вагові коефіцієнти	0,0923	0,1822	0,0921	0,1489	0,1416	0,1722	0,1722

Івано-Франківська область							
Види безпек / ***Роки***	***Інвестиційна***	***Іннова-ційна***	***Фінан-сова***	***Зовнішньо–торговельна***	***Продо–вольча***	***Соціа–льна***	***Демогра-фічна***
2005	0,111	0,290	0,226	0,129	0,561	0,468	0,456
2007	0,232	0,543	0,214	0,135	0,544	0,507	0,499
2008	0,276	0,532	0,191	0,203	0,527	0,532	0,539
2010	0,224	0,476	0,210	0,194	0,437	0,482	0,576
2015	0,216	0,341	0,224	0,146	0,432	0,477	0,533
2018	0,201	0,303	0,202	0,114	0,401	0,447	0,496
Вагові коефіцієнти	0,1806	0,1550	0,0850	0,1094	0,0829	0,1813	0,1131

Продовження табл. 3.3

Львівська область							
Види безпек / Роки	***Інвестиційна***	***Іннова-ційна***	***Фінан-сова***	***Зовнішньо–торговельна***	***Продо–вольча***	***Соціа–льна***	***Демографічна***
2005	0,212	0,207	0,244	0,123	0,499	0,390	0,391
2007	0,284	0,378	0,198	0,173	0,516	0,427	0,415
2008	0,303	0,296	0,175	0,097	0,548	0,426	0,418
2010	0,239	0,333	0,175	0,113	0,503	0,396	0,480
2015	0,250	0,289	0,202	0,111	0,492	0,410	0,463
2018	0,211	0,253	0,181	0,100	0,445	0,342	0,418
Вагові коефіцієнти	0,1536	0,1154	0,1223	0,0865	0,1529	0,1558	0,0788
Чернівецька область							
Види безпек / Роки	***Інвестиційна***	***Іннова-ційна***	***Фінан-сова***	***Зовнішньо–торговельна***	***Продо–вольча***	***Соціа–льна***	***Демографічна***
2005	0,083	0,307	0,265	0,121	0,517	0,467	0,437
2007	0,159	0,481	0,298	0,160	0,531	0,501	0,458
2008	0,190	0,360	0,284	0,145	0,525	0,506	0,515
2010	0,156	0,369	0,319	0,198	0,490	0,488	0,537
2015	0,113	0,306	0,338	0,196	0,452	0,486	0,533
2018	0,082	0,279	0,314	0,178	0,417	0,447	0,500
Вагові коефіцієнти	0,1058	0,0749	0,0598	0,1224	0,1457	0,1085	0,1365

*Розраховано автором

Таблиця 3.4

Динаміка оптимальних, порогових значень та індексів економічної безпеки областей Карпатського економічного району за видами безпек, 2005–2018 рр.*

Області	***Інвестиційна безпека***				***Нижній поріг***	***Нижня норма***	***Верхня Норма***	***Верхній поріг***
Роки	***Закарпатська***	***Івано-Франківська***	***Львівська***	***Чернівецька***				
2005	0,124	0,111	0,212	0,083	0,143	0,246	0,390	0,897
2007	0,162	0,148	0,227	0,123	0,143	0,246	0,390	0,897
2008	0,176	0,232	0,284	0,159	0,143	0,246	0,390	0,897
2010	0,178	0,276	0,303	0,190	0,143	0,246	0,390	0,897
2015	0,139	0,224	0,239	0,156	0,143	0,246	0,390	0,897
2018	0,133	0,216	0,250	0,113	0,143	0,246	0,390	0,897
Області	***Інноваційна безпека***				***Нижній поріг***	***Нижня норма***	***Верхня Норма***	***Верхній поріг***
Роки	***Закарпатська***	***Івано-Франківська***	***Львівська***	***Чернівецька***				
2005	0,154	0,290	0,207	0,307	0,169	0,234	0,649	0,912
2007	0,164	0,278	0,256	0,315	0,169	0,234	0,649	0,912
2008	0,120	0,543	0,378	0,481	0,169	0,234	0,649	0,912
2010	0,147	0,532	0,296	0,360	0,169	0,234	0,649	0,912
2015	0,193	0,476	0,333	0,369	0,169	0,234	0,649	0,912
2018	0,202	0,341	0,289	0,306	0,169	0,234	0,649	0,912

Продовження табл. 3.4

Області	***Фінансова безпека***				***Нижній поріг***	***Нижня норма***	***Верхня норма***	***Верхній поріг***
Роки	***Закарпатська***	***Івано-Франківська***	***Львівська***	***Чернівецька***				
2005	0,263	0,226	0,244	0,265	0,292	0,308	0,640	0,662
2007	0,276	0,325	0,271	0,304	0,292	0,308	0,640	0,662
2008	0,220	0,214	0,198	0,298	0,292	0,308	0,640	0,662
2010	0,198	0,191	0,175	0,284	0,292	0,308	0,640	0,662
2015	0,217	0,210	0,175	0,319	0,292	0,308	0,640	0,662
2018	0,215	0,224	0,202	0,338	0,292	0,308	0,640	0,662
Області	***Зовнішньоторговельна безпека***				***Нижній поріг***	***Нижня норма***	***Верхня норма***	***Верхній поріг***
Роки	***Закарпатська***	***Івано-Франківська***	***Львівська***	***Чернівецька***				
2005	0,080	0,129	0,123	0,121	0,283	0,286	0,519	0,608
2007	0,065	0,129	0,172	0,129	0,283	0,286	0,519	0,608
2008	0,064	0,135	0,173	0,160	0,283	0,286	0,519	0,608
2010	0,158	0,203	0,097	0,145	0,283	0,286	0,519	0,608
2015	0,197	0,194	0,113	0,198	0,283	0,286	0,519	0,608
2017	0,160	0,146	0,111	0,196	0,283	0,286	0,519	0,608

Продовження табл. 3.4

Області	***Продовольча безпека***				***Нижній поріг***	***Нижня норма***	***Верхня норма***	***Верхній поріг***
Роки	***Закарпатська***	***Івано-Франківська***	***Львівська***	***Чернівецька***				
2005	0,504	0,561	0,499	0,517	0,484	0,615	0,806	0,951
2007	0,532	0,564	0,482	0,562	0,484	0,615	0,806	0,951
2008	0,542	0,544	0,516	0,531	0,484	0,615	0,806	0,951
2010	0,546	0,527	0,548	0,525	0,484	0,615	0,806	0,951
2015	0,476	0,437	0,503	0,490	0,484	0,615	0,806	0,951
2018	0,470	0,432	0,492	0,452	0,484	0,615	0,806	0,951
Області	***Соціальна безпека***				***Нижній поріг***	***Нижня норма***	***Верхня норма***	***Верхній поріг***
Роки	***Закарпатська***	***Івано-Франківська***	***Львівська***	***Чернівецька***				
2005	0,426	0,468	0,390	0,467	0,357	0,465	0,715	0,902
2007	0,437	0,485	0,408	0,479	0,357	0,465	0,715	0,902
2008	0,462	0,507	0,427	0,501	0,357	0,465	0,715	0,902
2010	0,470	0,532	0,426	0,506	0,357	0,465	0,715	0,902
2015	0,375	0,482	0,396	0,488	0,357	0,465	0,715	0,902
2018	0,385	0,477	0,410	0,486	0,357	0,465	0,715	0,902
Області	***Демографічна безпека***				***Нижній поріг***	***Нижня норма***	***Верхня норма***	***Верхній поріг***
Роки	***Закарпатська***	***Івано-Франківська***	***Львівська***	***Чернівецька***				
2005	0,558	0,456	0,391	0,437	0,657	0,665	0,814	0,840
2007	0,612	0,492	0,416	0,467	0,657	0,665	0,814	0,840
2008	0,600	0,499	0,415	0,458	0,657	0,665	0,814	0,840
2010	0,680	0,539	0,418	0,515	0,657	0,665	0,814	0,840
2015	0,694	0,576	0,480	0,537	0,657	0,665	0,814	0,840
2018	0,725	0,533	0,463	0,533	0,657	0,665	0,814	0,840

*Розраховано автором

Незважаючи на ліпші показники індексу фінансової безпеки, серед чотирьох областей за 2005–2018 рр., Чернівецька область лише у 2015–2018 рр. вийшла на нижній рівень «коридору безпеки». Всі області Карпатського району протягом 2005–2018 рр. знаходилися у кризовій зоні, за винятком Чернівецької області, яка після 2010 р. виходить з кризової зони у »коридор безпеки».

Стосовно інвестиційної безпеки областей Карпатського економічного району, в »коридорі безпеки» знаходяться лише Львівська (2008–2010 рр.) та Івано-Франківська (2010 р.) області. Інші області протягом 2007–2015 рр. знаходилися у передкризовій зоні, у 2018 р. у кризовій зоні знаходилися Закарпатська і Чернівецька області (рис. 3.2). Інтегральний індекс інноваційної безпеки всіх областей після 2007 р. знаходився в »коридорі безпеки» і лише Закарпатська область протягом 2007–2010 рр. знаходилася у кризовій зоні. Отже, зважаючи, що індекси інноваційної безпеки всіх областей зменшуються, вони знаходяться у »коридорі безпеки» для всіх областей, за винятком Закарпатської. За динамікою інтегрального індексу зовнішньоекономічної безпеки, чотири області Карпатського економічного району знаходяться у кризовій зоні.

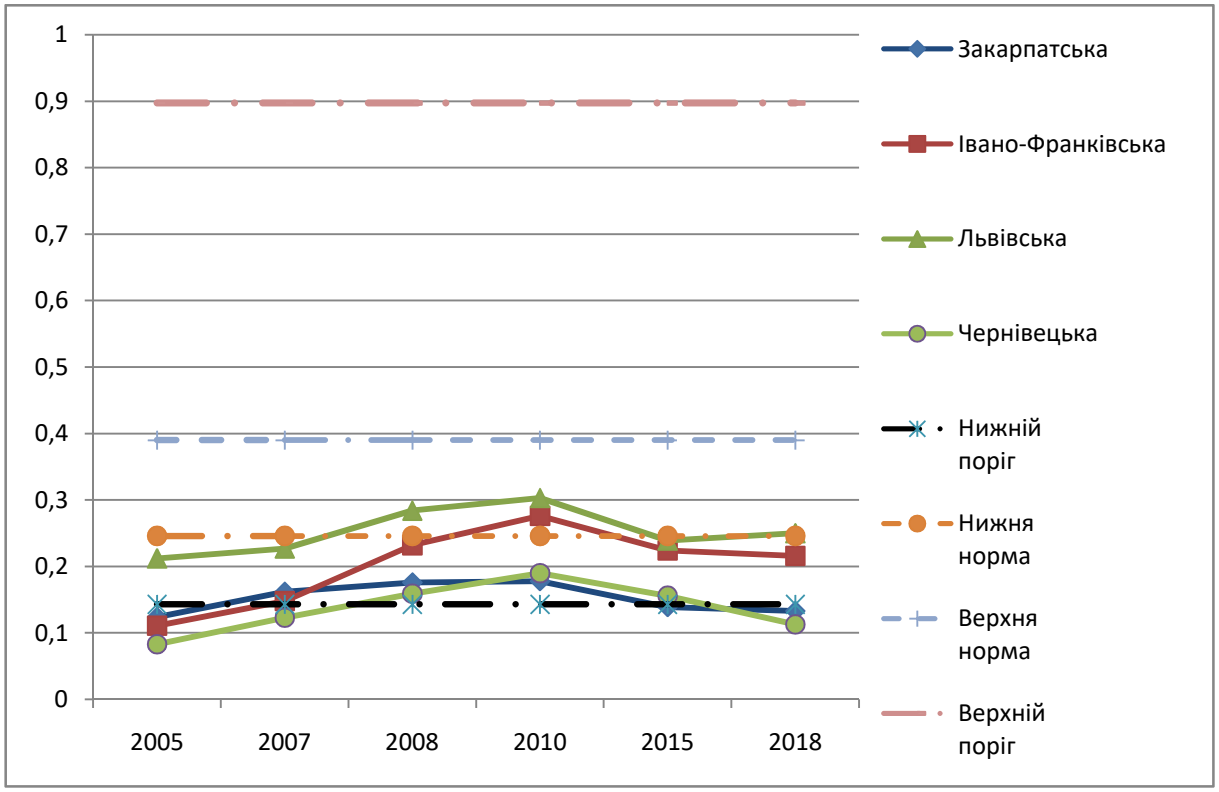

Рис. 3.2. Динаміка зміни інтегрального індексу інвестиційної безпеки областей Карпатського економічного району, 2005–2018 рр.

За динамікою інтегрального індексу продовольчої безпеки всі області протягом 2005–2015 рр. знаходилися у передкризовій зоні, поза «коридором безпеки», у 2015–2018 рр. зміни відбуваються у напрямі кризової зони. В «коридорі безпеки» соціальної сфери знаходяться лише Івано-Франківська та Чернівецька області, інші – знаходяться у передкризовій зоні. Динаміка інтегральних індексів демографічної безпеки свідчить, що всі області Карпатського району знаходяться у кризовій зоні, за винятком Закарпатської обл., яка протягом 2010–2018 рр. знаходилася у зоні безпеки.

Динаміка змін інтегрального індексу економічної безпеки областей Карпатського економічного району (рис. 3.3, табл. 3.5) дає можливість виокремити найбільш економічно безпечну область.

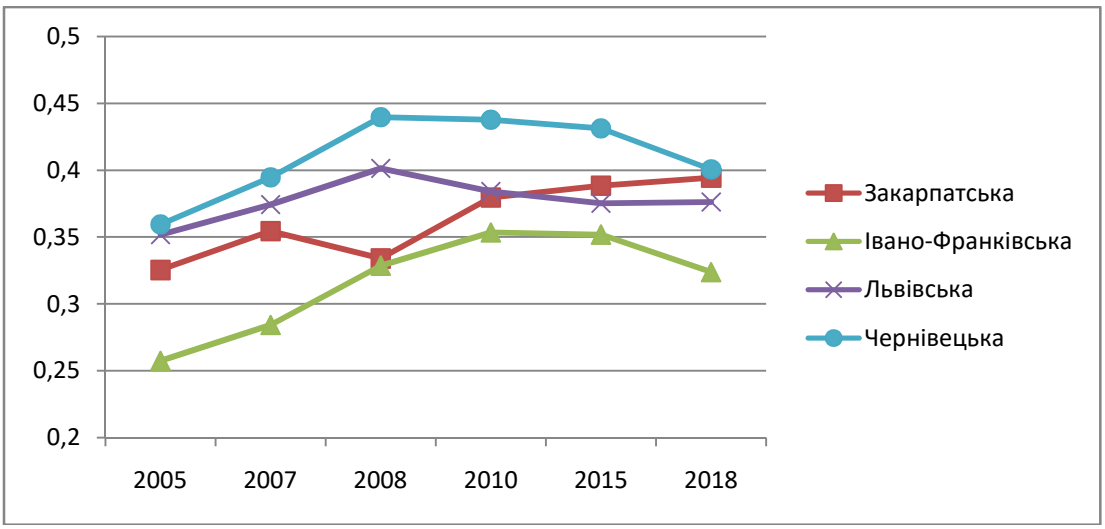

Рис. 3.3. Динаміка зміни інтегрального індексу економічної безпеки областей Карпатського економічного району, 2005–2018 рр.

На рис. 3.3 наочно продемонстровані інтегральні індекси економічної безпеки областей Карпатського економічного району, які знаходяться в одному кластері, проте розвиваються по-різному. Інтегральний індекс економічної безпеки вказує, що у Чернівецькій області найліпші показники з тенденцією до зростання. Якщо у Львівській області за 2005–2008 рр. інтегральний індекс зростав, то у 2008–2018 рр. спостерігалося різке зниження.

У Закарпатській обл. навпаки – у 2005–2008 рр. інтегральний індекс безпеки зменшувався, у 2008–2018 рр. – зростав. Проте в абсолютному вимірі значення показників Закарпатської обл. значно менші, ніж в інших областях. Для Івано-Франківської обл. характерне

поступове зростання (2005–2010 рр.), а за 2010–2018 рр. – зменшення інтегрального індексу економічної безпеки.

Таблиця 3.5

Динаміка змін інтегрального індексу економічної безпеки областей Карпатського економічного району, 2005–2018 рр.

Область / Роки	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька
2005	0,3254	0,2576	0,3518	0,3595
2007	0,3545	0,2843	0,3743	0,3946
2008	0,3340	0,3285	0,4013	0,4396
2010	0,3795	0,3535	0,3841	0,4377
2015	0,3885	0,3517	0,3752	0,4313
2018	0,3944	0,3239	0,3762	0,4006

Закарпатська область характеризується поступовим зростанням інтегрального індексу, але серед усіх досліджуваних областей вона характеризується найменшими абсолютними значеннями індексу економічної безпеки (удвічі менше за показник економічної безпеки у Чернівецькій обл.).

Таким чином, горизонтальний і вертикальний аналіз дає змогу оцінити економічний розвиток області окремо і в структурі регіону, порівняти динаміку їх розвитку з прикордонними регіонами країн ЦСЄ та суміжними областями Західної України. Горизонтальний аналіз продовольчої безпеки свідчить, що розвиток досліджуваних областей відбувається без особливих змін, але якщо врахувати «коридор безпеки», то всі області Карпатського економічного району знаходяться у передкризовому стані. Запропонована методика дає підстави для визначення інтегральних індексів складників економічної безпеки, горизонтального і вертикального аналізу стану економічної безпеки суб'єктів господарювання. Своєю чергою, інтегральні індекси економічної безпеки відображають тенденцію зміни рівня економічної безпеки як основи прийняття стратегічних рішень соціально-економічного розвитку регіону з необхідним забезпеченням економічної безпеки.

3.2. Організаційно-інституційна компонента забезпечення економічної безпеки регіонального розвитку: інституційний аналіз

Згідно із законом України «Про боротьбу з корупцією» процес забезпечення економічної безпеки України є однією з найважливіших функцій держави.[287, 288, 289] За п. 17 ч. 1ст. 106 Конституції України Президент України здійснює керівництво у сферах національної безпеки і оборони держави, а ст. 107 Конституції України Рада національної безпеки і оборони України (РНБО) під головуванням Президента України координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони. Рішення РНБО України вводиться в дію указами Президента України. За результатами комплексного аналізу загроз економічній безпеці Президент та РНБО України відповідно до конституційних повноважень формують систему нормативно-правових актів, які визначають основні напрями забезпечення економічної безпеки та заходи щодо їх реалізації.

До основних недоліків інституціонального базису системи забезпечення економічної безпеки віднесемо такі: чинне законодавство не стало цілісною системою норм, що забезпечують ефективний захист інтересів особи, суспільства та держави від загроз економічній безпеці (корупції, низького рівня конкурентоспроможності підприємств, фінансових махінацій тощо); повільне усунення прогалин у законодавстві призводить до заповнення цих сегментів актами місцевих органів державної влади, які інколи суперечать законам; незавершене нормативне забезпечення організації діяльності суб'єктів забезпечення економічної безпеки, особливо на мезорівні; існуючий розрив між правовою базою і економічною дійсністю, тобто відсутні механізми виконання і коригування законодавства.

---

[287] Про боротьбу з корупцією: Закон України від 05.10.1995 (зі змінами і доповненнями від 11.03.2007) № 357/95-ВР № 356/95-ВРВідомості Верховної Ради України.1995. С. 181.

[288] Ковальчук Т. Т. Економічна безпека держави. Збірник нормативно-правових актів України / Т. Т. Ковальчук, З. С. Варналій. – К. : Міжвідомча комісія з питань фінансової безпеки при Раді національної безпеки і оборони України, 2001. С. 53.

[289] Боднарук Ю. В. Безпека бізнесу: організаційно-правові основи: Науково-практичний посібник / Ю. В. Боднарук, А. І. Марущак. – К. : Видавничий дім «Скіф», КНТ, 2008. С. 155.

Основні заходи із забезпечення економічної безпеки держави розділимо на чотири групи – правові, економічні, адміністративні дії та заходи ідеологічного впливу залежно від рівня економічної небезпеки, сукупності загроз, ресурсів та регуляторних методів, яким володіє керуючий суб'єкт. Правові дії – це Конституція України, норми міжнародного права, державні закони та нормативні акти, нормативно-правові акти органів державної влади, органів місцевого самоврядування у межах її компетенції. Економічні дії – податкова, економічна, кредитно-фінансова та інвестиційна, інноваційна, міграційна політика та селективний протекціонізм. Адміністративні дії – забезпечення належної якості життя населення, захист територіальних інтересів у світовому господарстві, антимонопольне регулювання, державний контроль монополізованих ринків тощо. Заходи ідеологічного впливу – пропаганда національних (регіональних) інтересів розвитку та посилення їх ролі в діяльності підприємців і населення, стимулювання легальної підприємницької діяльності.

У системі забезпечення безпеки держави виокремимо три найважливіші структурні компоненти (рис. 3.4). Перша компонента включає державні, політичні та громадські інститути, нормативні акти, що регулюють відношення у сфері безпеки, а також національну економіку, людський капітал, природні ресурси й умови. Друга компонента містить види безпеки, які безперервно мають контролюватися в аспекті виникнення загроз, третя – рівні системної ієрархії забезпечення безпеки. Перший структурний компонент системи забезпечення безпеки на макрорівні можна означити як «сили і засоби держави із забезпечення безпеки». Аналогічні системи забезпечення безпеки можна вибудувати на мезорівні, на рівні регіонів і місцевих громад. Відмінність буде у кількості суб'єктів регулювання безпеки, документів, повноважень, зафіксованих нормативно-правовими актами, що регулюють цю сферу.

Світова фінансова економічна криза 2008 р. активізувала значущість забезпечення економічної безпеки. Важливим є створення на національному рівні органу державного управління, який зосереджував би основні контролюючі та координуючі функції у сфері забезпечення економічної безпеки. На нашу думку, таким органом може бути Міністерство фінансів України. Іншим органом, який би

відповідав за державну політику забезпечення економічної безпеки на регіональному рівні, мало б стати Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства, оскільки основна загроза економічній безпеці України – асиметрія і диспропорції розвитку регіонів України, місцевих громад. Функції структурних компонент системи забезпечення економічної безпеки потребують значного уточнення.

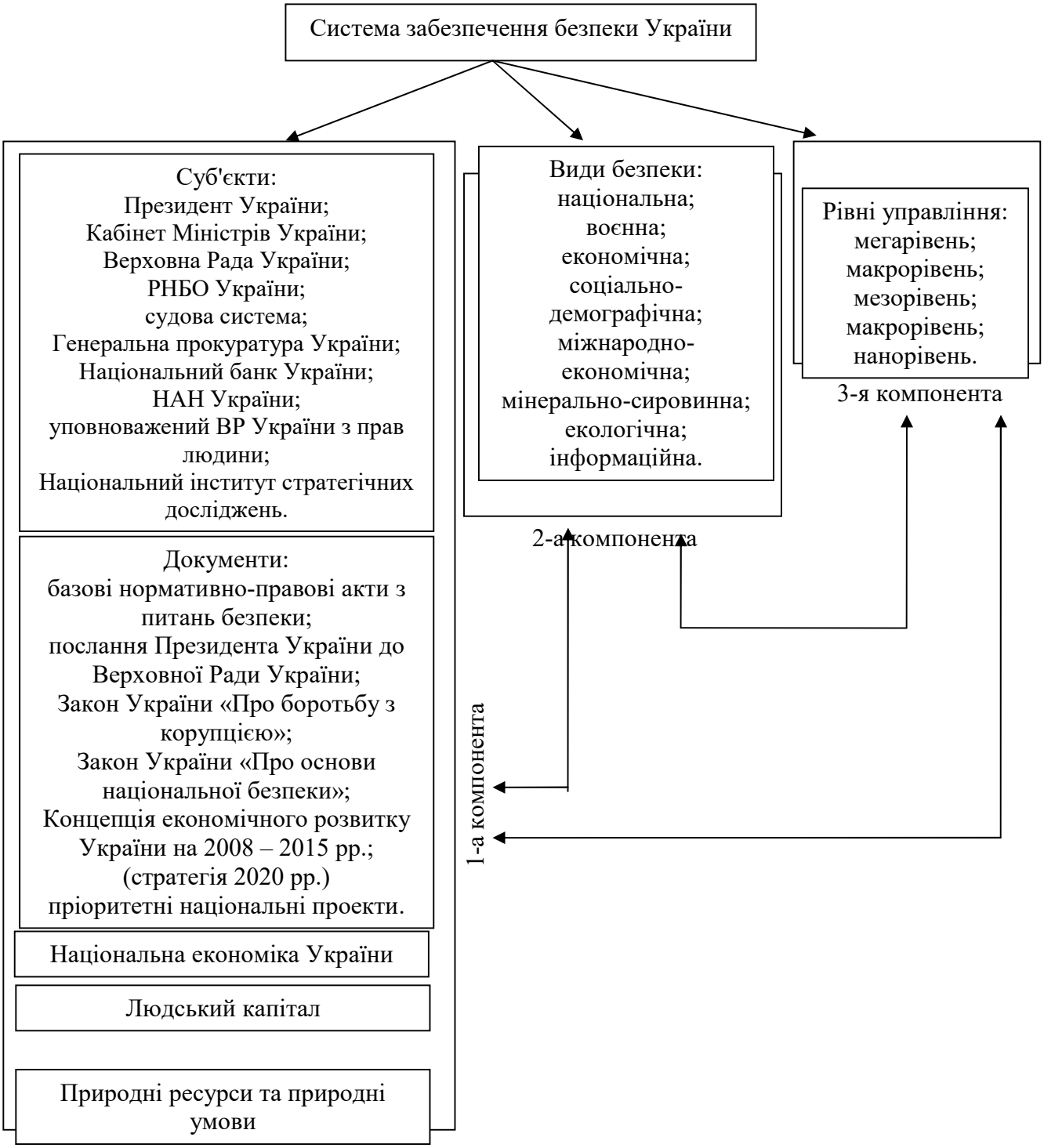

Рис. 3.4. Базові структурні компоненти системи Забезпечення безпеки України

Особливої уваги заслуговує посилення діючих нормативно-правових актів, що регулюють сферу забезпечення безпеки, оскільки деякі базові документи були прийняті понад 10 років тому і не відповідають сьогоднішнім реаліям.

На даний час проводяться активні дослідження зі створення концепції ефективної держави.[290, 291] Розглянемо деякі аспекти загальнотеоретичних елементів базової концепції ефективності, динамічної ефективності та ефективності держави в контексті предмету дослідження – досягнення необхідного і достатнього рівня економічної безпеки держави.

В економічних публікаціях щодо традиційних критеріїв ефективності розподілу існує певний недолік статичного характеру, тому їх неможливо використовувати як нормативні орієнтири на практиці, оскільки реальні інститути динамічно змінні.[292] Тому традиційні критерії ефективності змінюються критерієм динамічної ефективності. Останній є наслідком теорії ринкових процесів, в основі яких – творчість і координуючий потенціал підприємництва. Необхідно додати, що такі видатні економісти минулого, як Л. Мізес, Ф. Хайєк, Й. Шумпетер, а також сучасні теоретики М. Ротбард, І. Кірцнер і Д. Норт (ідея «адаптивної ефективності») та Х. Лейбенстейн («х-ефективність») запропонували і сформулювали критерії близькі до динамічної ефективності.

З погляду динамічного підходу ефективність людини, компанії, інституту або економічної системи загалом залежить від рівня їх творчої здібності до підприємництва та координації. Як зазначає Х. Уерта де Сото, динамічний аспект ефективності – це її головний аспект.[293] Хоча економічна система може і не досягати межі виробничих можливостей, усі діючі в ній суб'єкти можуть діяти з вигодою для себе у випадку, коли енергія підприємницької творчості постійно зсуває криву виробничих можливостей вправо і,

---

[290] Рудич Ф. М. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку: навч. пос. для студентів вищих навчальних закладів освіти / За ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парламентське видавництво, 2002. С. 156

[291] Уэрта де Сото Х. Социально-экономическая теория динамической эфективности / Хесус Уэрта де Сото; пер. с. англ. В. Кошкина под ред. А. Куряева. – Челябинск: Социум, 2011. С. 211.

[292] Гуменюк А. М. Економічна безпека малих міст в системі знань про економічну безпеку/ А. М. Гуменюк Економіка: проблеми теорії та практики: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2008. Вип. 243: В 4 т. Т. 1. С. 226–236.

[293] Уэрта де Сото Х. Австрийская экономическая школа: рынок и предпринимательское творчество / Хесус Уэрта де Сото. – Челябинск: Социум, 2009. С. 111.

відповідно, поліпшує можливості кожної людини, забезпечуючи безперервний творчий розвиток нових цілей і засобів[294].

Д. Норт запропонував концепцію адаптивної ефективності – «...готовність суспільства набувати знання та вміння, заохочувати нове, іти на ризик і займатися творчою діяльністю (в широкому сенсі), а також розв'язувати проблеми, які виникають в суспільстві і розширювати вузькі місця».[295] Він включав у визначення такі характеристики динамічної ефективності: здобуття знань, творчість, інновації. Особлива увага зверталася на інституціональний контекст, який стимулює творчу енергію та адаптивні здібності різноманітних суспільств.

Х. Уерта де Сото з'ясував взаємозв'язок соціальної етики з динамічною ефективністю, вказавши, що кожна людина має право привласнення результатів власної підприємницької творчості. Таким чином, приходимо до висновку, що сформульований вище базовий принцип соціальної етики, принцип приватної власності на все створене і відкрите в результаті підприємництва та похідний від нього принцип добровільного обміну всіма благами та послугами і є одночасно необхідною і достатньою умовою динамічної ефективності. За Х. Уерта де Сото, найвищим рівнем динамічної ефективності є справедливість. Якщо ми розглядаємо ринок як динамічний процес, то динамічна ефективність, тобто координація і творча енергія, виникає із вчинків людей, які підпорядковуються певним законам моралі (поважають життя, приватну власність і контракти). З динамічного погляду ефективність не можна пов'язувати з декількома моделями справедливості, оскільки вона досягається з використанням лише однієї моделі справедливості, яка базується на повазі до приватної власності і підприємництва.

Таким чином, між ефективністю і справедливістю не існує протиріччя, оскільки те, що справедливе, не може бути неефективним, а те, що ефективне не може бути несправедливим. Як зазначають чимало вчених, динамічний підхід доводить, що справедливість

---

[294] Уэрта де Сото Х. Австрийская экономическая школа: рынок и предпринимательское творчество / Хесус Уэрта де Сото. – Челябинск: Социум, 2009. С. 150.

[295] Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : ФЭК «Начала», 1997. С. 49.

і ефективність – це два взаємопов'язаних процеси, які породжують послідовний і несуперечливий соціальний порядок.[296, 297]

Під ефективністю держави розумітимемо її спроможність раціонально розділяти і використовувати ресурси як для забезпечення нормального процесу суспільного відтворення, так і для боротьби з різноманітними загрозами невизначеності економічного середовища та недостатньої інформації. Тобто, ефектом державної діяльності з досягнення достатнього рівня економічної безпеки є рівень продуктивності національної економіки, яка відображається у сукупності соціально-економічних процесів і явищ, а саме: характер і рівень економічного зростання; рівень та якість життя населення; характер та рівень конкурентоспроможності національної економіки.

Визначення ефективності вимагає не лише ідентифікувати ефект, а й забезпечувати витрати на нього. Витратами держави на формування і підтримку необхідного та достатнього рівня економічної безпеки є всі види економічних ресурсів (природні, трудові, інвестиційні, науково-технічні тощо), а також ресурси влади. У формалізованому вигляді ефективність державного регулювання економічної безпеки має вигляд:

$$Ед = \frac{ЕЗ + КС + ЯЖ}{З}, \qquad (3.3)$$

де $Ед$ – ефективність державного регулювання економічної безпеки;

$ЕЗ$ – рівень, темпи і якість економічного зростання національної економіки;

$КС$ – характер і рівень конкурентоспроможності економіки;

$ЯЖ$ – рівень і якість життя населення;

$З$ – затрати усіх рівнів ресурсів.

До базових принципів ефективного державного регулювання економічної безпеки відносяться наведені нижче. По-перше, відповідність інституціональних можливостей держави економічному

[296] J. R. Stromberg, Douglas C. North and Non-Marxist Institutional Determinism // Journal of Libertarian Studies 16. 2002. № 4. P. 111.

[297] J. Huerta de Soto, Sicialismo, calculo economiko y funcion empresarial. –M., 2008. P. 41.

потенціалу. Держава може володіти значним потенціалом і не бути ефективною. Якщо потенціал використовується нераціонально, то виникає загроза національній економіці. У складі національного потенціалу формується система потенціалів (природно-ресурсний, науково-технічний, експортний, інноваційний та інші), кожен із яких має сутнісні особливості, тенденції та закономірності розвитку й функціонування. Тому держава має зосередити зусилля на мобілізації існуючих ресурсів, їх ефективному використанні, одночасно створюючи умови для розвитку існуючого потенціалу, залучаючи додаткові ресурси та кошти.

По-друге, потрібно врахувати внутрішні чи зовнішні загрози. Економічна безпека є невід'ємним елементом економічної системи, розвивається і змінюється разом з нею. Для демократичних держав політика безпеки визначається, по-перше, безпекою зовнішніх кордонів, по-друге, оптимізацією внутрішнього розвитку. Досвід промислово розвинених економік свідчить про зміщення регуляторних акцентів на усунення внутрішніх конфліктів і загроз, підвищення соціальної та економічної стабільності.

По-третє, ефективність державного регулювання передбачає відповідність дій держави її інституціональним можливостям. М. Вебер, який уперше систематично вивчав бюрократію, установив, що вона одночасно є і найбільш ефективною системою, і загрозою для основних елементів ринкової свободи. Тому в розвинених економіках наявність інституціональних стримуючих важелів обмежує волюнтаризм, підвищує передбачуваність державної системи управління, її прозорість. Це досягається за допомогою різноманітних заходів, а також заохочення конкуренції в державних органів влади з метою посилення ринкової мотивації у тих сферах, монополізованих державою. Актуальною проблемою є підвищення дієздатності державних інститутів, боротьба з корупцією, підвищення довіри населення до держави.

По-четверте, для досягнення максимальної ефективності державного регулювання економічних процесів потрібна варіабельність застосування важелів, які б ураховували особливості ділового економічного циклу. Економічна динаміка передбачає кількісні та якісні зміни. Нагромадження кількісних змін у певний момент часу викликає трансформацію системи у нову якість. Цей процес супро-

воджується негативними, інколи руйнівними явищами, своєрідними трансакційними витратами. Зміни, які відбуваються в соціально-економічний системі, багатогранні та суперечливі, регулярні, іррегулярні, зворотні та незворотні (еволюційні), але не завжди циклічні. Будь-які трансформації (циклічні та еволюційні) пов'язані із порушенням рівноваги макроекономіки, насичені загрозами і конфліктами. Для циклічних трансформацій властиві як загальні, так і специфічні загрози безпеці. Цикли економічної кон'юнктури мають складну структуру і потребують розробки пофазних критеріїв безпеки, оскільки порушення стійкості економіки відбувається не лише в умовах кризи, але й в умовах «перегріву» економіки. Залежно від механізмів розвитку і характеру витрат рівноваги стан економічної системи в процесі трансформації можна охарактеризувати як передкризовий, кризовий, катастрофічний. У передкризовому стані внутрішні резерви досить високі, що визначає можливість її адаптації до змін при мінімальній «точковій» дії з боку держави. В умовах кризи зміни в економічній системі досить істотні і цілеспрямована дія держави на макроекономіку стає необхідністю, інакше зміни набувають катастрофічного характеру, що загрожує національним інтересам країни.

По-п'яте, узгодженість нормативної і позитивної ролі держави. Для оцінки позитивності діяльності держави із забезпечення економічної безпеки, доцільно провести розмежування ролі держави на нормативну і позитивну. Нормативна роль держави – це те, що держава має зробити для підвищення безпеки національної економіки. Позитивна роль характеризує те, що держава здійснює фактично у цьому напрямі. Переважно між цими складниками регулюючої ролі держави існує неузгодженість, оскільки реальні параметри господарської діяльності не співпадають з по-роговими значеннями економічної безпеки. Тому виникає потреба і необхідність в економічних та інституціональних реформах, які б забезпечили зближення позитивної та нормативної ролі держави у досягненні оптимального рівня економічної безпеки.

Названі принципи ефективного функціонування держави можна об'єднати, представити їх як систему соціально-відповідального регулювання, спрямовану на забезпечення економічного розвитку, належного рівня якості життя населення, компенсації негативних

дій у макро- і мега середовищі за рахунок мобілізації існуючих ресурсів. Держава знаходиться в центрі економічного та соціального розвитку країни, але не як джерело зростання, а як партнер, каталізатор і помічник. А. Пороховський зазначає, що «ефективна держава та, яка проводить політику, що захищає інтереси населення».[298] Для зміцнення економічної безпеки України необхідний процес формування нових економічних і правових механізмів, інституціональних структур, а також підвищення ефективності вже діючих інститутів. Найбільш перспективними напрямами, на нашу думку, є:

– проведення інституціональних перетворень, що сприяють координації дій усіх функціональних інститутів;

– розробка і прийняття принципів економічної та соціальної поведінки для усіх учасників у господарському процесі взаємодіючих сторін за рахунок уніфікації цих принципів та законодавчого обмеження лобізму;

– контроль за виконанням цих правил усіма діючими економічними суб'єктами та органами державного управління;

– удосконалення механізму вирішення конфліктів, що виникають у сфері економічних відносин;

– підвищення соціальної стабільності у суспільстві та недопущення зростання соціальної напруги.

Бажано, щоб державне регулювання економічної безпеки будувалось на варіативних прогнозах економічного й соціального розвитку країни та її регіонів, координувалось залежно від розвитку подій за певним варіантом. Держава також не повинна допускати, щоб діяльність господарюючих суб'єктів сприяла загрозам економічної безпеки і могла завдати шкоди населенню або суспільству. З цією метою необхідно підготувати і реалізувати заходи з покращення підприємницького клімату, збільшення внеску малого та середнього бізнесу в українську економіку, розвитку конкурентоспроможності, демонополізації економіки, формування фондового ринку.

Д. Норт під інститутом розуміє «…будь-яку модель поведінки, яка регулярно повторюється».[299] На основі зазначеного можна дійти

---

[298] Пороховский А. Эффективное государство: американский опыт / А. Пороховкий Вопросы экономики. 1998. № 3. С. 85.

[299] Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : ФЭК «Начала», 1997. С. 77.

висновку про те, що соціальний процес творчості й координації, від якого залежить ефективність, має регулюватися або, іншими словами, підпорядковуватися моралі та праву, тобто певним моральним принципам і нормам закону. Таким чином, базові принципи права (повага до життя, придбання прав власності ненасильницьким способом, збереження домовленостей, підпорядкування сформованим протягом певного часу вимогам права) – це базова інституціональна структура динамічної ефективності або її необхідні передумови. Розвиваючи теоретичні положення К. Менгера та В. Бартлея, Ф. Хайєк показав, що інститути, тобто моделі поведінки, які повторюються, і закони не є результатом свідомих зусиль людини, а виникають стихійно в результаті тривалого процесу еволюції, в якому беруть участь покоління людей.[300, 301, 302] Ураховуючи викладене, сутність економічної безпеки визначимо як стан економіки, її інститутів та інститутів влади, за допомогою яких забезпечується гарантований захист і розвиток національних інтересів, соціальна спрямованість політики, достатній оборонний потенціал навіть при несприятливому впливі внутрішніх і зовнішніх чинників. Тобто, економічна безпека – це не лише захищеність національних інтересів, але й готовність і спроможність інститутів влади створювати механізми розвитку вітчизняної економіки, підтримки стабільності соціально-економічної макросистеми.

На пострадянському етапі розвитку загрозою економічної безпеки держави є неефективність системи захисту прав власності, захисту зміни прав у результаті укладених контрактів та угод. У цьому контексті інституціалізація відносин власності як гаранту економічної безпеки залежить від політичної стабільності, управлінської досконалості державних органів управління. Ф. Хайєк справедливо підкреслював, що «… завдання законодавця не в контролюванні необхідної системи, а просто у створенні умов для стабільного розвитку й оновлення вже існуючого рівноважного порядку».[303] Таким чином, підкреслимо, що «історія наполегливо повторює, що хороший уряд – це не розкіш, а життєва необхідність. Без ефективної держави стійкий розвиток, економічний і соціальний,

---

[300] ХайекФ. Право, законодательствоисвобода / Ф. Хайек. – М. : ИРИСЭН, 2006. С. 155.
[301] Bartley W.W. The fatal Conciet: The Errors of Socialism. – London, Routledge, 1988. C.87
[302] Хайек Ф. Пагубная самонадееность: ошибки социализма / Ф. Хайек. – М. : Новости, 1992. С. 171.
[303] Там само, с. 53.

неможливий. Ефективна держава життєво необхідна для надання товарів і послуг, а також для створення правил та інститутів, що дозволяють ринкам процвітати, а людям – вести здорове і щасливе життя».[304]

3.3. Прикладні аспекти оцінки якості інституційного базису трансформації регіональної економіки

Дослідження якісних характеристик стану будь-якого середовища, зокрема, соціально-інституційного, відбувається на основі різних теоретико-методичних підходів. За О. Белокрилою, це спонукає до вибору інструментів, які характеризують систему та зумовлює подання їх у вигляді точних показників.[305]. Як зазначають К. Ероу, В. Радаєв, Т. Егертсон, основу інституційного середовища складає сукупність формальних і неформальних інститутів, створених в процесі взаємодії існуючих та нових формальних і неформальних правил поведінки.[306][307][308] Зазначимо, що недотримання принципу забезпечення цілісності (холістичності) соціально-економічної макросистеми обумовлює формування замість повноцінного інституційного базису корпоративних утворень, наслідком чого є швидка галузева та регіональна концентрація економіки, поступове перетворення її в сукупність галузевих та регіональних «анклавів», тобто, формування економіки з олігархічною, малоефективною структурною побудовою олігопольного, а пізніше й монопольного типу. Формується економічна макросистема регіональної структурі якій властива невизначеність. Саме тому раціональним методом дослідження такого інституційного середовища є теорії нечіткої логіки та фракталів. В умовах невизначеного, динамічно-змінного середовища змінюється значення фрактальності або самоподібності економічної системи, що означає формування

---

[304] Хайек Ф. Познание, конкуренция и свобода / Ф. Хайек. – СПб.: Пневма, 1999. С. 85.

[305] Белокрылова О. С. Влияние экономических институтов на производство и накопление знаний / О. С. Белокрылова, М. М. СкоревЭкономический вестник Ростовского государственного университета. 2003. Т. 1 № 2. С. 79.

[306] Эрроу К. Возможности и пределы рынка как механизм распределения ресурсов / К. Эрроу THESIS. 1993. Т. 1. Вып. 2. С.57.

[307] Радаев В. Экономическая социология: Новые подходы к институциональному и сетевому анализу / В. Радаев. Новый институциональный подход и деформация правил в российской экономике. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. С. 73.

[308] Eggertsson T. Economic Behavior and Institutions. Cambridge: Cambridge University Press. 1990. P. 172.

на всіх ієрархічних рівнях системи і на всіх етапах розвитку стабільних, інваріантних (незмінних, стабільних) стосовно будь-яких інституційних утворень базових характеристик системи.[309] Моделювання соціально-інституційного середовища на основі нечіткої логіки дозволяє з'ясувати вплив структурних одиниць середовища на стан його розвитку. Завжди можна чітко визначити індикатори впливу на інституційне середовище і дати їм точні оцінки. Щоб розв'язати цю проблему доцільно застосувати методологію нечіткої логіки, яка певною мірою формалізує процеси, які за своєю природою є нечіткими та невизначеними. Для нечіткого моделювання скористаємося базою знань у форматі Мамдані в якій правила задані у вигляді нечіткої множини.[310, 311, 312, 313, 314]

Щоб виявити ієрархічні зв'язки і фактори, які формують і оцінюють інституційне середовище України та Карпатського економічного району (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська та Чернівецька області), використаємо нечітке моделювання в середовищі Matlab. Побудову моделі здійснюємо за умови, в якій індикатори вимірюються в інтервалі від 0 до 1(найнижча оцінка – 0, а найвища – 1). Нечітка множина S, яка представляє інституційне середовище, задана на універсальній множині A, визначається як множина впорядкованих пар виду:

$$< z, \mu_S(z) >, \qquad (3.4)$$

де: z – елемент універсальної множини або універсума A; μs (z) – функція приналежності, яка ставить у відповідність кожному

---

[309] ГуменюкА. М. Впливінституціональногосередовищанаконку-рентоспроможністьрегіону / А. М. ГуменюкАктуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2008. Вип. 72. Частина 1 (у 2 частинах). С. 135–141.

[310] Ефремов В. С. Стратегия бизнеса. Концепции и методы планирования: уч. пособ. / В. С. Ефремов. – М. : Из-во «Финнпрес», 1998. С. 111–121.

[311] Ефремов В. С. Стратегическое планирование в бизнес-системах / В. С. Ефремов. – М. : «Финпресс», 2001. С. 147–161.

[312] Заде Л. А. Понятие лингвистической переменной и его применение к принятию приближенных решений / Лотфи Аскер Заде. – М. : 1976. С. 87.

[313] Кофман А. Введение в теорию нечетких множеств: монография / А. Кофман; пер. с франц. – М. : Радио и связь. 1982. С. 217.

[314] Мельник М. І. Формування бізнес-середовища України в умовах інституційних трансформацій: монографія / М. І. Мельник. – Львів : ІРД НАН України, 2012. С. 168–187.

із елементів z ϵ A деяке дійсне число із інтервалу [0, 1], тобто дана функція визначається в формі відображення:

$$\mu s : A \rightarrow [0, 1], \qquad (3.5)$$

де: A – універсальна множина всіх дійсних чисел μA (z) = 1.

При цьому значення μs (z) = 1 для деякого z ϵ S означає, що елемент x належить нечіткій множині S, а значення μs (z)= 0 означає, що елемент x не належить нечіткій множині S. Границі нечіткої множини $S = \{z, \mu_S(z)\}$ включають лише ті елементи універсуму z ϵ S, для яких виконується умова:

$$0 < \mu s\ (z) < 1. \qquad (3.6)$$

Формально кінцева нечітка множина матиме вигляд:

$$S = \{< z_1, \mu_S(z_1) >, < z_2, \mu_s(z_2) >, ..., < z_n, \mu_s(z_n) >\}. \qquad (3.7)$$

В загальному випадку аналітичний запис функції належності представимо у вигляді:

$$S = \{< z, \mu_S(z) >\} \qquad (3.8)$$

Нечітка база знань Мамдані записується так:

Якщо (z1 = a1j і z2 = a2j і…і zn = anj), то r = dj $j = \overline{1,m}$, (3.9)

де: aij – нечіткий терм, який оцінюється як змінна zi в j-му правилі, $i = \overline{1,n}$; dj – нечіткий висновок j-го правила; m – кількість правил в базі знань.

Функція приналежності входу μj (zi), де $z_i \in [\underline{z_i}, \overline{z_i}]$, нечіткому терму aij:

$$a_{ij} = \int_{z_i \in [\underline{z_i}, \overline{z_i}]} \frac{\mu_j(z_i)}{z_i} \qquad (3.10)$$

Функція приналежності виходу μ_{d_j}, де $r \in [\underline{r}, \overline{r}]$, нечіткому терму dj:

$$d_j = \int_{r \in [\underline{r}, \bar{r}]} \frac{\mu_{d_j}(r)}{r} \qquad (3.11)$$

Ступінь належності кожного індикатора до нечіткої множини відображає функція належності, яка представлена у трапецієвидній формі та аналітично задана як:

$$f_T(z;a,b,c,d) = \begin{cases} 0, & z \le a \\ \dfrac{z-a}{b-x}, & a \le z \le b \\ 1, & b \le z \le c \\ \dfrac{d-z}{d-c}, & c \le z \le d \\ 0, & d \le z \end{cases} \qquad (3.12)$$

де: a, b, c, d – деякі числові параметри, які приймають довільні дійсні значення і впорядковані відношенням:

$$a \le b \le c \le d, \qquad (3.13)$$

де: a і d – характеризують нижню основу трапеції; b і c – характеризують верхню основу трапеції.

При цьому функція належності породжує нормальну випуклу нечітку множину з носієм – інтервалом (a,d), границями і ядром [b,c]. Модель трапецієвидної функції зображена на рис. 3.5.

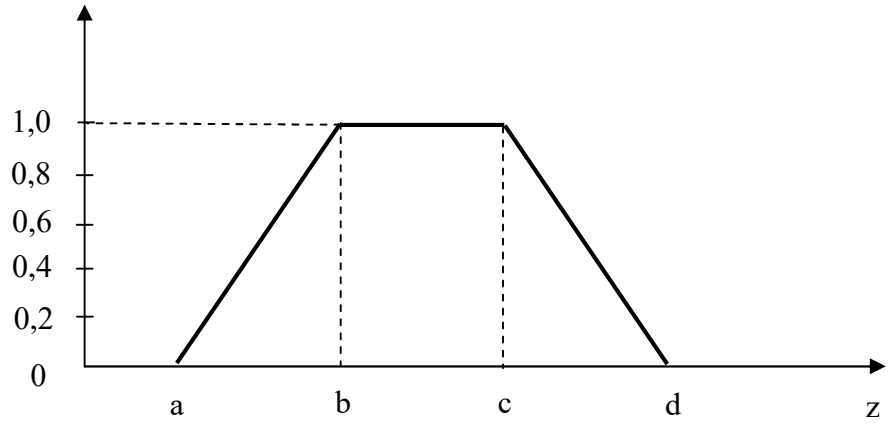

Рис. 3.5. Графік трапецієвидної функції належності

Для отримання нечіткого висновку у вигляді нечіткої множини для поточних значень входів використовують нечітку базу знань для операцій над нечіткими множинами (рис. 3.6).

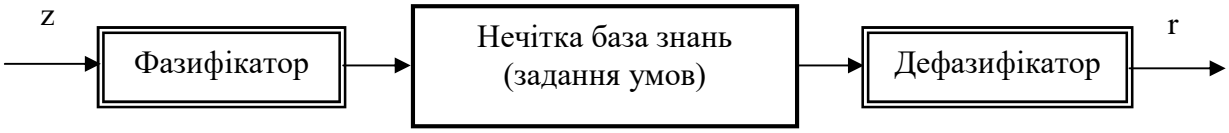

Рис. 3.6. Послідовність операцій використання нечіткого логічного виходу згідно заданих правил дослідження соціально-інституціонального середовища

Фазифікатор – це процес, коли з допомогою функцій належності вхідних змінних, визначається ступінь їх відповідності до кожного з лінгвістичних термів лінгвістичної змінної. Дефазифікатор передбачає перетворення нечіткої множини на чітке число. Нечітку матрицю знань представлено на рис. 3.7 з використанням лінгвістичних змінних експертної бази даних, які є носіями нечіткої інформації індикаторів соціально-інституційного розвитку областей Карпатського економічного району. Введення правила в базу знань із комбінацією лінгвістичних термів вхідних змінних z_i де $i = \overline{1,16}$ та вихідних змінних R_j де $j = \overline{1,4}$ відбувається із застосуванням логічного зв'язку ТА (and) між змінними. Вихід нечіткої моделі залежить від її структури, а саме: від правил бази знань та параметрів (функцій належності, реалізації логічних операцій, методу дефазифікації). Налагодження формалізованої моделі ідентифікації об'єкта дослідження полягає в підборі параметрів функцій належності всіх термів для кожної змінної, які мінімізують відмінність між експериментальною (модельною) та реальною поведінкою об'єкта.

Точність оцінки залежить від повноти бази знань. Досягнення гнучкості процесу оцінювання інституційного середовища України та областей Карпатського економічного району досягається через задання експертами ключових правил прийняття рішень з досягнення максимального рівня функціонування інституційного середовища. Для цього необхідно вибрати із альтернативних показників мінімальні значення індикаторів, які формують високий рівень інституційного середовища.

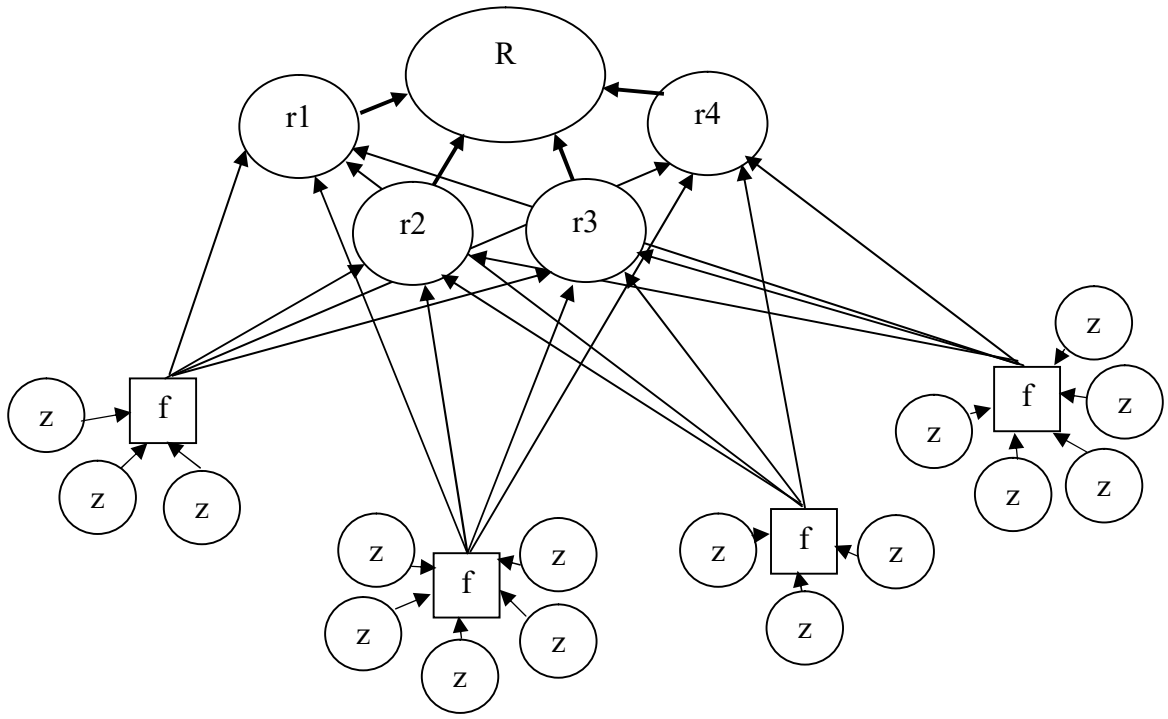

Рис. 3.7. Ієрархічна нечітка система прогнозованого стану соціально-інституційного середовища Карпатського економічного району

Остаточним результатом моделювання нечіткої множини є перетин нечітких множин мети та обмежень щодо: суспільства, заснованого на знаннях; розвитку людського потенціалу; інституційного розвитку; якості життя, а також вихідних елементів стану інституційного середовища, що описуються функцією належності рішень:

$$\lambda_i = \max_k \left\{ \max_j \left\{ \sup_{z \in Z_j} \left(\min \left\{ \mu_{z_{N_j}}(z), \mu_{z_{N_{jk}}}(z) \right\} \right) \right\} \right\}, \qquad (3.14)$$

де: λi – ступінь належності індикаторів впливу на інституціональне середовище і-го рівня суспільства, заснованого на знаннях; розвитку людського потенціалу; інституціонального розвитку; якості життя; Zj – область значень j-го параметра (діапазон значень якісних термів $j = \overline{1,5}$); $\mu_{z_{N_j}}$, $\mu_{z_{N_{jk}}}$ – функції належності множин факторів впливу (z1, ..., z16) на інституціональне середовище, що розглядається, де Njk – їх кількість.

На основі теоретико-методичних основ нечіткої логіки здійснено моделювання соціально-інституційного середовища областей

Карпатського економічного району. Соціально-інституційне середовище орієнтоване на людський розвиток, на збереження стабільності суспільних і культурних систем, на зменшення кількості конфліктів у суспільстві. Досліджуване середовище складається з чотирьох категорій політики («суспільство засноване на знаннях», «розвиток людського потенціалу», «інституційний розвиток», «якість життя») та шістнадцяти індикаторів (табл. 3.6).

Аналіз найбільше сприятливого соціально-інституційного середовища (високі і вище середнього значення індикаторів на виході) проведений з використанням нечіткої моделі оцінки стану областей, яка описується як лінгвістичні змінні (табл. 3.7) зі своїми терм-множинами значень.

У першу категорію політики входять індикатори: інтелектуальних активів суспільства; перспективності розвитку суспільства; якості розвитку суспільства. Друга група містить індикатори: розвитку здоров'я та фізичного виховання; рівня освіти; демографічного розвитку; ринку праці; економічної складової людського розвитку. Третя категорія політики соціально-інституційного середовища охоплює індикатори: політичної свідомості; впливу релігійних інституцій; ефективності державної влади. Четверта група сформована з індикаторів відпочинку і культури людей, стану навколишнього середовища, свободи людей, стану соціальної інфраструктури.

Таблиця 3.6

Категорії політики, індикатори та параметри соціально-інституційного середовища України та її регіонів

Категорія політики		Індикатор	Параметри
1		*2*	*3*
Суспільство, засноване на знаннях	z_1	Інтелектуальні активи суспільства	Рівень вміння населення користуватися комп'ютером
			Рівень користування Інтернетом
			Задоволеність рівнем освіти
			Рівень отримання інформації населення за допомогою газет, журналів, стаціонарних телефонів, мобільних телефонів та Інтернету
	z_2	Перспективність розвитку суспільства	Кількість організацій, які виконують наукові та науково-технічні роботи
			Рівень впевненості в майбутньому
			Освоєння нових видів продукції у промисловості
			Отримання охоронних документів на об'єкти промислової власності
			Рівень свободи від корупції
			Забезпеченість вчителями денних загальноосвітніх навчальних закладів
	z_3	Якість розвитку суспільства	Нерівність у розподілі соціальних і матеріальних благ між громадянами суспільства
			Рівень свободи від безробіття
Розвиток людського потенціалу	z_4	Розвиток здоров'я та фізичного виховання	Чисельність ВІЛ-інфікованих
			Індикатор здоров'я людей
			Захворюваність населення на активний туберкульоз
			Обсяг фінансування фізичної культури і спорту
			Забезпеченість населення об'єктами фізичної культури і спорту

Продовження табл. 3.6

1		2	3
Інституційний розвиток	z_5	Рівень освіти	Охоплення дітей дошкільними закладами
			Охоплення дітей початковою освітою
			Охоплення дітей та підлітків базовою середньою освітою
			Охоплення дітей та підлітків повною середньою освітою
			Чисельність студентів ВНЗ I-II рівня акредитації
			Чисельність студентів ВНЗ III-IV рівня акредитації
			Середня тривалість навчання
			Частка осіб із вищою освітою серед населення від 25 років
	z_6	Демографічний розвиток	Коефіцієнт смертності немовлят
			Коефіцієнт перинатальної смертності
			Середня очікувана тривалість життя населення при народженні
			Середня очікувана тривалість життя населення при досягненні 15 років
			Середня очікувана тривалість життя населення при досягненні 45 років
	z_7	Ринок праці	Рівень безробіття за методологією МОП (міське населення)
			Рівень зайнятості (міське населення)
			Середня тривалість пошуку роботи (міське населення)
			Питома частка працюючих в умовах неповного робочого дня у загальній чисельності зайнятих
			Питома частка працівників, які перебували в адміністративних відпустках, у загальній чисельності зайнятих
			Питома частка працюючих в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, у загальній чисельності зайнятих
			Співвідношення рівнів зареєстрованого безробіття та визначеного за методологією МОП
			Плинність робочої сили
	z_8	Економічна складова людського розвитку	Частка населення із середніми грошовими доходами на душу населення на місяць нижче прожиткового мінімуму
			Валовий регіональний продукт у розрахунку на одну особу (у фактичних цінах, грн.)
			Рівень оплати населенням житлово-комунальних послуг

Продовження табл. 3.6

1		2	3
Інституційний розвиток	z_9	Політична свідомість	Рівень дотримання законів
			Рівень активності населення щодо участі в громадських та політичних організаціях
			Оцінка критичності політичної ситуації в країні
			Активність на останніх виборах
			Рівень довіри до ЗМІ
	z_{10}	Вплив релігійних інституцій	Кількість релігійних організацій
			Кількість віруючих
			Рівень довіри до церкви
	z_{11}	Ефективність державної влади	Довіра до судів, Президента, ВР, Уряду, місцевих органів влади
			Оцінка роботи органів влади
			Кількість населення, зайнятого у сфері державного керування
Якість життя	z_{12}	Відпочинок і культура людей	Кількість масових та універсальних бібліотек
			Кількість демонстраторів кіно- та відеофільмів
			Забезпеченість населення газетами
			Кількість закладів культури клубного типу
	z_{13}	Стан навколишнього середовища	Оцінка екологічної ситуації в країні
			Загальний відсоток території, що охороняється
	z_{14}	Свобода людей	Оцінка можливості вільно висловлювати свої політичні погляди
	z_{15}	Стан здоров'я людей	Частка дітей до 2-х років, охоплених щепленням проти поліомієліту
			Частка дітей до 2-х років, охоплених щепленням проти кору
			Частка новонароджених, охоплених щепленням проти туберкульозу
			Індекс умовного здоров'я населення регіону
	z_{16}	Стан інфраструктури	Забезпеченість населення автомобілями в особистій власності
			Забезпеченість населення основними домашніми телефонними апаратами
			Кількість користувачів мобільних телефонів
			Рівень забезпеченості житлом
			Кількість санітарно-курортних оздоровчих закладів
			Забезпеченість населення лікарняними ліжками

Таблиця 3.7

Індикатори та лінгвістичні змінні системи нечіткого логічного висновку щодо структури соціально-інституційного середовища Карпатського економічного району за 2018 р.

№ з/п	Індикатори			Регіони				
				Закарпатська область	Івано-Франківська область	Львівська область	Чернівецька область	По Україні загалом
1	2			3	4	5	6	7
1	Суспільство засноване на знаннях	z_1	Інтелектуальні активи суспільства	0,258	0,292	0,322	0,358	0,314
		z_2	Перспективність розвитку суспільства	0,154	0,213	0,279	0,276	0,273
		z_3	Якість розвитку суспільства	0,132	0,143	0,559	0,265	0,284
			Середні значення індикатора:	0,19	0,22	0,39	0,30	0,30
2	Розвиток людського потенціалу	z_4	Розвиток здоров'я та фізичного виховання	0,521	0,523	0,512	0,545	0,515
		z_5	Рівень освіти	0,332	0,332	0,371	0,347	0,424
		z_6	Демографічний розвиток	0,286	0,537	0,587	0,433	0,361
		z_7	Ринок праці	0,568	0,471	0,599	0,461	0,574
		z_8	Економічна складова людського розвитку	0,431	0,489	0,462	0,446	0,498
			Середні значення індикатора:	0,43	0,47	0,51	0,45	0,48
3	Інституційний розвиток	z_9	Політична свідомість	0,452	0,494	0,521	0,488	0,472
		z_{10}	Вплив релігійних інституцій	0,789	0,741	0,903	0,607	0,601
		z_{11}	Ефективність державної влади	0,561	0,504	0,437	0,477	0,422
			Середні значення індикатора:	0,60	0,58	0,62	0,53	0,50

Продовження табл. 3.7

1	2			3	4	5	6	7
4	Якість життя	z_{12}	Відпочинок і культура людей	0,326	0,547	0,645	0,352	0,436
		z_{13}	Стан навколишнього середовища	0,813	0,699	0,395	0,406	0,373
		z_{14}	Свобода людей	0,806	0,941	0,812	0,613	0,664
		z_{15}	Стан здоров'я людей	0,735	0,685	0,681	0,751	0,628
		z_{16}	Стан інфраструктури	0,448	0,505	0,546	0,529	0,557
			Середні значення індикатора:	0,63	0,68	0,62	0,53	0,54

За: [315]

Для опису вхідних змінних zi де: $i=\overline{1,16}$ та вихідних змінних R_j де $j=\overline{1,4}$ використовується терм-множина з п'яти термів: Низький (H), Нижче середнього (D), Середній (C), Вище середнього (B), Високий (A). Стан соціально-інституціонального середовища визначають такі індекси, як безпека життя, досконалість, ефективність та раціональність середовища (табл. 3.8).

Індекс безпеки життя (R_1) – складається з таких параметрів: загальна кількість осіб, які потерпіли від злочинів; рівень задоволеності життям; оцінка стабільності в житті; оцінка власного становища у суспільстві; кількість виявлених організованих груп та злочинних організацій; кількість надзвичайних ситуацій; медико-біологічного характеру в області. Індекс досконалості або конкурентоспроможності (R_2) сформовано з двох груп індикаторів: I – група індикаторів базових потреб; II – група індикаторів підприємницької діяльності. У першу групу входять чотири індикатори: обсяги ВРП; промислово-сільськогосподарська сфера; нематеріальна сфера і транспортна інфраструктура. Друга група містить п'ять індикаторів: виробничі можливості; міжнародне торговельне співробітництво; малий бізнес; споживчий ринок і заборгованість. Індекс ефективності середовища (R_3) – обсяги ВРП на душу населення, індекс раціональності (R_4) – складається з показників рівня корупції, рейдерства і тінізації.

[315] Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контексти: У 2 ч./ Міжнар. рада з науки (ICSU) [та ін.]; наук. кер. М. З. Згуровський. – К. : НТУУ «КПІ», 2011. – Ч. 2 Україна в індикаторах сталого розвитку. 216 с. Бібліогр: 300 пр.

Таблиця 3.8

Лінгвістичні змінні системи нечіткого логічного висновку про стан соціально-інституційного середовища Карпатського економічного району за 2018 р.*

Терми		***Соціально-інституціональне середовище***				
		z	***r_1 (безпека життя)***	***r_2 (досконалість, конкурентоспроможність)***	***r_3 (ефективність)***	***r_4 (раціональність, безпека)***
		діапазон значень				
		індекс	***індекс***	***індекс***	***ВРП на особу, тис. грн.***	***індекс***
високий	A	0,8-1,0	0,7-0,8	4,0-4,5	35,0-80,0	0,8-1,0
вище середнього	B	0,6-0,8	0,65-0,7	3,9-4,0	30,0-35,0	0,6-0,8
середній	C	0,4-0,6	0,57-0,65	3,8-3,9	20,0-30,0	0,4-0,6
нижче середнього	D	0,2-0,4	0,5-0,57	3,7-3,8	12,0-20,0	0,2-0,4
низький	H	0-0,2	0,3-0,5	3,5-3,7	5,0-12,0	0-0,2

*Розраховано автором

Враховуючи те, що всі дані, індикатори та індекси вимірюються за допомогою різних величин, мають різні інтерпретації та змінюються в різних діапазонах, їх зведено до нормованого вигляду таким чином, щоб зміни відбувались у діапазоні від 0 до 1. Нормування даних забезпечує те, що найгірші значення індикаторів відповідають числовим величинам, близьким до 0, а найкращі наближуються до 1. У дослідженні використано метрику вимірювання процесів сталого розвитку (МВСР), розроблену інститутом прикладного системного аналізу Національної академії наук України і Міністерства освіти і науки України. Для формування параметрів використовувалася інформація соціологічного характеру та статистичні дані статистичних збірників України, науково-аналі-

тичні доповіді Інституту демографії та соціальних досліджень та Національного інституту стратегічних досліджень.[316, 317, 318, 319]

Логіка дослідження полягає в тому, що на основі проведеного моделювання соціально-інституційного середовища досліджуваних областей Карпатського економічного району визначено бажаний (досконалий) стан та значення індикаторів, які його забезпечують. Наступним етапом є визначення реального стану середовища за допомогою реальних індикаторів.

Важливим складником стану соціально-інституційного середовища запропоновано безпеку життя людини (R_1), яку оцінимо через вплив всіх індикаторів середовища. В табл. 3.9 представлені варіанти впливу на безпеку життя індикаторів, які формують суспільство, засноване на знаннях і забезпечують високий рівень безпеки життя (R_1=0,7) шляхом поєднання різних індикаторів. Так, при високих інтелектуальних активах суспільства, середніх значеннях оцінки перспектив розвитку суспільства та його якості, безпека життя досягає високого рівня. Наведені у таблиці дані вказують, що кожен з індикаторів має компенсаторне значення, тобто не обов'язково, щоб всі індикатори мали високе значення (один з індикаторів може бути високим, решта середнім, або нижче середнього).

Вплив індикаторів суспільства, що засноване на знаннях, на стан соціально-інституційного середовища в областях Карпатського економічного району відображено в табл. 3.10. Майже всі індикатори середнього і нижче середнього рівня, через що вихідні дані для всіх областей характеризуються середніми і нижче ніж середнім значеннями. Лише у Львівській області спостерігається середній рівень вихідних даних соціально-інституційного середовища, у Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях значення вихідних даних низькі і нижче ніж середні. Як висновок для досягнення високого і вищого від середнього рівня розвитку сере-

---

[316] Державна служба статистики України / Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua.

[317] Статистичний збірник «Регіони України» за 2009 р. – Ч.1 / Держ. комітет статистики України; [за ред. О. Г. Осауленка]. – К.:Держкомстат, 2009. 369 с.

[318] Соціальні індикатори рівня життя населення: Статистичний збірник / Державний комітет статистики України. – К., 2009. 220 с.

[319] Регіональний людський розвиток: статистичний бюлетень / Державний комітет статистики України. – К. : Держкомстат, 2009. 42 с.

довища необхідно покращувати інтелектуальні активи, перспективність та якість розвитку суспільства.

Таблиця 3.9

Показники досягнення високого рівня безпеки життя соціально-інституційного середовища при індикаторах суспільства,заснованого на знаннях

	Назви індикаторів				
№ з/п	*Інтелектуальні активи суспільства (z_1)*	*Перспективність розвитку суспільства (z_2)*	*Якість розвитку суспільства (z_3)*	*Безпека життя (R_1)*	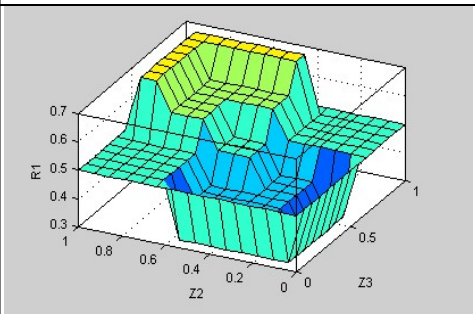 Рис. 3.4. Візуалізація нечіткого логічного висновку щодо залежності безпеки життя соціально-інституційного середовища від перспективності та якості розвитку суспільства
1	0,897	0,500	0,500	0,7	
2	0,427	0,697	0,838		
3	0,526	0,563	0,838		
4	0,447	0,577	0,811		
5	0,447	0,886	0,476		

Таблиця 3.10

Кількісна оцінка впливу індикаторів, що формують суспільство засноване на знаннях на стан соціально-інституційного середовища Карпатського економічного району у 2018 році

Індикатори	*Суспільство, засноване на знаннях*			*Вихідні дані*			
Області, Україна	*Інтелектуальні активи суспільства (z_1)*	*Перспективність розвитку суспільства (z_2)*	*Якість розвитку суспільства (z_3)*	*Безпека життя (R_1)*	*Досконалість (конкурентоспроможність) (R_2)*	*Ефективність (R_3)*	*Раціональність (безпека) (R_4)*
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*
Закарпатська	0,258	0,154	0,132	0,2	3,64	12,7	0,2

Продовження табл. 3.10

1	2	3	4	5	6	7	8
Івано-Франківська	0,292	0,213	0,143	0,2	3,65	12,5	0,2
Львівська	0,32	0,279	0,559	0,4	3,8	20,9	0,4
Чернівецька	0,358	0,276	0,265	0,3	3,69	17,6	0,3
Україна	0,314	0,27	0,28	0,3	3,69	17,6	0,3

Ступінь досягнення високого рівня ефективності соціально-інституційного середовища, які забезпечують індикатори інституційного розвитку при середніх і вище середніх значеннях відображені у табл. 3.11.

Таблиця 3.11

Ступінь досягнення високого рівня ефективності соціально-інституційного середовища за індикаторами інституційного розвитку

	Назви індикаторів			
№ з/п	*Політична свідомість (z_9)*	*Вплив релігійних інституцій (z_{10})*	*Ефективність державної влади (z_{11})*	*Ефективність (R_3)*
1	0,729	0,669	0,62	49,9
2	0.6205	0.9217	0.8735	55,0
3	0.6566	0.6807	0.741	49,6
4	0.7169	0.6687	0.6446	49,7
5	0.7169	0.6205	0.6687	49,9

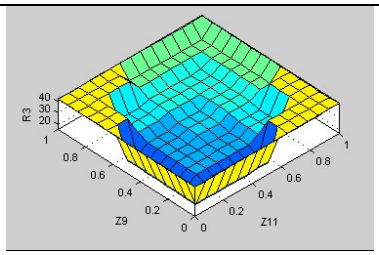

Рис. 3.5. Візуалізація нечіткого логічного висновку щодо залежності рівня ефективності соціально-інституціонального середовища від політичної свідомості та ефективності державної влади.

Якщо всі індикатори соціально-інституційного середовища суспільства, що засноване на знаннях, мають низькі і нижчі ніж середні значення, то індикатори напряму інституційного розвитку характеризуються, переважно середніми та вищими від середніх

значеннями, що забезпечило високий та середній рівень розвитку соціально-інституційного середовища (табл. 3.12). Зазначимо, що високі значення індикатора пов'язаного із впливом духовно-релігійних інституцій, попри середній рівень інших індикаторів (політична свідомість, ефективність державної влади) забезпечує високий рівень досконалості (конкурентоспроможності) соціально-інституційного середовища. Для Львівської області індикатор впливу релігійних інституцій з його високим рівнем є домінуючим, оскільки у сукупності з середнім рівнем політичної свідомості та нижчим від середнього рівня індикатора ефективності державної влади пов'язаний з високим рівнем показників соціально-економічного середовища (безпека життя, досконалість, ефективність та раціональність).

Таблиця 3.12

Кількісна оцінка впливу індикаторів інституційного розвитку на стан соціально-інституційного середовища областей Карпатського економічного району у 2018 році

Індикатори	***Інституціональний розвиток***			***Вихідні дані***			
Області, Україна	***Політична свідомість (z_9)***	***Вплив релігійних інститутцій (z_{10})***	***Ефективність державної влади (z_{11})***	***Безпека життя (R_1)***	***Досконалість (конкурентоспроможність) (R_2)***	***Ефективність (R_3)***	***Раціональність (безпека) (R_4)***
Закарпатська	0,452	0,789	0,561	0,5	3,9	27,5	0,6
Івано-Франківська	0,494	0,741	0,504	0,6	3,9	27,5	0,6
Львівська	0,52	0,903	0,437	0,7	3,95	32,5	0,7
Чернівецька	0,488	0,607	0,477	0,6	3,9	27,4	0,6
Україна	0,472	0,601	0,422	0,6	3,9	27,5	0,6

При аналізі впливу на безпеку життя таких індикаторів як розвиток здоров'я, фізичного виховання, рівня освіти, демографічного та економічної складової людського розвитку, ринку праці не виявлені компенсаторні індикатори. Критичними індикаторами для безпеки життя є розвиток здоров'я, фізичного виховання, при ни-

зьких значеннях та інші високі значення індикаторів не компенсують достатньо високого рівня безпеки життя (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Показники досягнення високого рівня безпеки життя соціально-інституційного середовища при індикаторах розвитку людського потенціалу

	Назви індикаторів					
№ з/п	*Розвиток здоров'я та фізичного виховання (z_4)*	*Рівень освіти (z_5)*	*Демографічний розвиток (z_6)*	*Ринок праці (z_7)*	*Економічна складова людського розвитку (z_8)*	*Безпека життя (R_1)*
1	0,755	0,713	0,664	0,736	0,769	0,7
2	0,391	0,731	0,718	0,882	0,861	0,5
3	0,645	0,472	0,664	0,736	0,769	0,6
4	0,645	0,657	0,664	0,736	0,583	0,6
5	0,573	0,713	0,882	0,736	0,639	0,7
6	0,682	0,7315	0,718	0,882	0,861	0,7

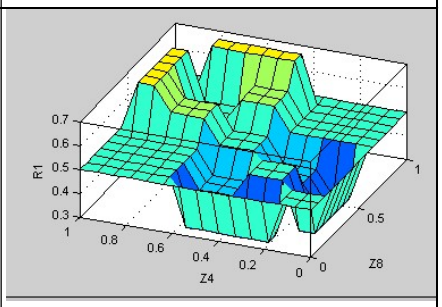

Рис. 3.6. Візуалізація нечіткого логічного висновку щодо залежності безпеки життя соціально-інституційного середовища від розвитку здоров'я, фізичного виховання та економічної складової людського розвитку.

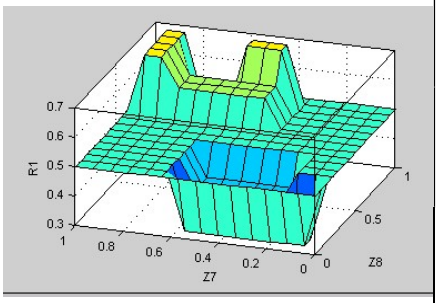

Рис. 3.7. Візуалізація нечіткого логічного висновку щодо залежності безпеки життя соціально-інституційного середовища від ринку праці та економічної складової людського розвитку.

Для досліджуваних областей середні та нижчі від середнього значення індикатори, що формують розвиток людського потенціалу, сприяють формуванню середнього (досконалість, ефективність, раціональність) та низького (безпека життя людей) стану соціально-інституційного середовища (табл. 3.14).

Таблиця 3.14

Кількісна оцінка впливу індикаторів, що формують розвиток людського потенціалу на стан соціально-інституційного середовища областей Карпатського економічного району у 2018 році

Індикатори	***Розвиток людського потенціалу***					***Вихідні дані***			
Області України	***Розвиток здоров'я та фізичного виховання (z_4)***	***Рівень освіти (z_5)***	***Демографічний розвиток (z_6)***	***Ринок праці (z_7)***	***Економічна складова людського розвитку (z_8)***	***Безпека життя (R_1)***	***Досконалість (конкурентоспроможність) (R_2)***	***Ефективність (R_3)***	***Раціональність (безпека) (R_4)***
Закарпатська	0,521	0,33	0,286	0,568	0,431	0,5	4,0	22,5	0,5
Івано-Франківська	0,52	0,332	0,537	0,471	0,489	0,4	3,8	20,9	0,4
Львівська	0,51	0,371	0,587	0,599	0,462	0,4	3,8	21,2	0,4
Чернівецька	0,545	0,347	0,433	0,461	0,446	0,4	3,8	20,9	0,4
Україна	0,515	0,424	0,361	0,574	0,498	0,5	4,0	22,5	0,5

Високий рівень досконалості середовища досягається внаслідок впливу високих і вищих від середнього рівня індикаторів якості життя (табл. 3.15).

Таблиця 3.15

Показники досягнення високого рівня досконалості соціально-інституційного середовища при індикаторах якості життя

	Назви індикаторів						
№ з/п	***Відпочинок і культура людей (z_{12})***	***Стан навколишнього середовища (z_{13})***	***Свобода людей (z_{14})***	***Стан здоров'я людей (z_{15})***	***Стан інфраструктури (z_{16})***	***Досконалість(R_2)***	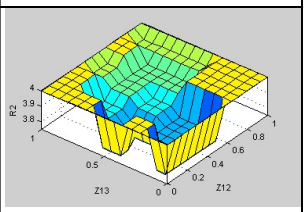 Рис. 3.8. Візуалізація нечіткого логічного висновку щодо залежності досконалості соціально-інституційного середовища від стану навколишнього середовища та відпочинку і культури людей.
1	0.7545	0.75	0.7364	0.7545	0.6019	4,16	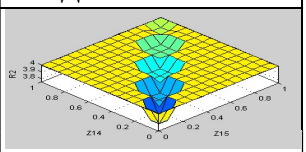 Рис. 3.9. Візуалізація нечіткого логічного висновку щодо залежності досконалості соціально-інституційного середовища від стану здоров'я та свободи людей.
2	0.9	0.5648	0.5545	0.5364	0.713	4,0	
3	0.6455	0.75	0.6636	0.7364	0.6019	4,0	
4	0.6455	0.6019	0.6273	0.5182	0.787	4,0	
5	0.6636	0.4167	0.8273	0.6091	0.4907	4,0	

Середні та нижчі від середнього значення таких індикаторів, як стан інфраструктури та відпочинок і культура людей, при висо-

ких та вищих, ніж середні значення стану довкілля, свободи людей та стану здоров'я людей сприяють низькому рівню розвитку соціально-інституційного середовища з огляду на його раціональність та безпеку життя, досконалості та ефективності (табл. 3.16).

Таблиця 3.16

Кількісна оцінка впливу індикаторів, що формують якість життя на стан соціально-інституційного середовища областей Карпатського економічного району у 2018 році

Індикатори	***Якість життя***					***Вихідні дані***			
Області, Україна	***Відпочиччинок і культура людей (z_{12})***	***Стан навкоколишнього середовища (z_{13})***	***Свобода людей (z_{14})***	***Стан здоров'я людей (z_{15})***	***Стан інфраструктури (z_{16})***	***Безпека життя (R_1)***	***Досконалість (конкурентоспроможність) (R_2)***	***Ефективність (R_3)***	***Раціональність (безпека) (R_4)***
Закарпатська	0,326	0,813	0,806	0,735	0,448	0,55	4,0	42,5	0,5
Івано-Франківська	0,547	0,699	0,941	0,685	0,505	0,55	4,0	42,5	0,5
Львівська	0,645	0,395	0,81	0,681	0,546	0,55	4,0	42,5	0,5
Чернівецька	0,35	0,406	0,6	0,751	0,529	0,55	4,0	42,5	0,5
Україна	0,436	0,37	0,664	0,628	0,557	0,55	4,0	42,5	0,5

Соціально-економічні трансформації в Україні підтверджують необхідність формування стратегій на основі моделювання індикаторів соціально-інституційного середовища, які необхідно відобразити у стратегіях. Крім цього, стратегічні програми повинні ґрунтуватися на системі моніторингу сталості розвитку з урахуванням усіх соціальних складників прийняття управлінських рішень.

Істотна регіональна модернізація соціально-економічного та культурного розвитку ускладнює формування єдиної загальнодержавної стратегії соціально-економічних трансформацій, посилює загрозу безпеці економіки регіонів. Результати моделювання тако-

го складника соціально-інституційного середовища, як якість життя людей, доводять необхідність модернізації існуючої моделі структурного програмування та інституційного проектування.

3.4. Модернізація інституційного базису безпеки структурної трансформації регіональної економіки

Ефективна ринкова економіка передбачає певну систему інститутів. Країни з ринковою та перехідною економіками, які забезпечили створення демократичних інститутів з врахуванням національних, історичних, географічних особливостей, досягли успіху. Д. Львов вказує, що проблеми країн Східної Європи і колишнього СРСР на шляху переходу до ринку, довели домінантну роль інституційних чинників функціонування економіки.[320] Необхідні інститути не виникають автоматично, а механічне перенесення інститутів розвинених економік не забезпечує найбільш ефективні. Державна політика повинна першочергово спрямовуватися на створення формування ефективного інституційного середовища з дотриманням критеріїв економічної безпеки.

Проблемам розвитку постсоціалістичної інституційної трансформації приділена велика увага в працях багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників В. Гейця, С. Архієреєва, Б. Кваснюка, І. Крючко-вої, І. Малого, А. Мокія, В. Новицького, О. Прутської, Р. Пустовійта, І. Уса, А. Бєлова, Є. Гайдара, А. Городецького, Р. Капелюшнікова, С. Кірдіної, Д. Львова, А. Нестеренка, Р. Нурєєва, Ю. Овсієнка, А. Олійника, В. Полтеровича, Г. Попова, А. Радигіна, В. Тамбовцева, А. Шастітко.

Наукові дослідження вказаних вчених охоплюють широкий спектр економічних і соціальних явищ та процесів, детальне дослідження теорії прав власності, оскільки перехідні економіки зустрічалися з проблемами реформування відносин власності і становлення відповідних інститутів. У межах інституційних умов особлива роль відводиться трансакційних витрат, які впливають на можливість економічних суб'єктів здійснювати свою діяльність. Інституційні теорії активно запроваджуються в економічній соціо-

---

[320] Львов Д. С. Введение в институциональную экономику: учеб. пособие / Д. С. Львов. – М. : «Изд-во «Экономика»«, 2005. С. 189.

логії, досліджені неформальної (тіньової) економіки і впливу неформальних інститутів на формування нових ринків. Втім, як у більшості випадків досліджується значущість окремих інститутів, а формування інституційного базису економічної безпеки в процесі структурної перебудови економіки регіону, підвищення його конкурентоспроможності потребують детального дослідження. Зокрема, це стосується інерційності і взаємозалежності інституційного базису адміністративно-планової і ринкової систем, інерційних суперечностей («провалль») ринкової трансформації, особливостей становлення конкретних форм нових інститутів в економіці України.

Нова інституційна теорія, на основі синтезу економічних, політичних, соціально-культурних відносин, орієнтована на пошук ефективних способів впорядковування таких відносин. Як доведено Ф. Кефером та М. Шерлі, сучасні визначення інституту, як фундаментальної категорії нової інституційної теорії, спираються зазвичай на поняття норми або правила діяльності господарюючих суб'єктів та їх форм[321] Норми і правила діяльності, за Є. Брендельовою, є специфічними межами безпеки, перехід через які зумовлює ризики і загрози самій діяльності та її суб'єктів.[322] Саме тому в центрі уваги знаходяться особливі форми порушення умов економічної безпеки – інституційні пастки, що трансформують енергію функціонування і розвитку системи в енергію її саморуйнування.

За В. Полтеровичем інституційні пастки – це неефективні стійкі інститути, які після тимчасового зниження рівня трансакційних витрат продовжують функціонувати залучаючи нових учасників і посилюючи негативні економічні ефекти.[323] На думку А. Радигіна, інституційні пастки часто є непередбачуваним результатом макроекономічного управління процесом реформ.[324] Прогнозовані в ринкових відносин інституційні форми набувають со-

---

[321] Keefer Ph., Shirley M.M. From the Ivory Tower to the Corridors of Power: Marking Institutions Matter for Development Policy. – Mimeo. World Bank, 1998. P. 50.

[322] Бренделева Е. А. Неоинституциональная экономическая теория: уч. пособие / Е. А. Бренделева. – М. : Дело и Сервис, 2006. С. 178

[323] Полтерович В. М. Трансплантация экономических институтов / В. М. Полтерович Экономическая наука современной России. 2001.№ 3. С. 37.

[324] Радыгин А. Д. Институциональные компоненты экономического роста: несколько уроков из опыта России 1990–2000 гг. Модернизация экономики и выращивание институтов: в 2 кн. / А. Д. Радыгин; отв. ред. Е. Г. Ясин. – Гос. ун-т – Высш. школа экономики. – М. : Изд. ДомГУ Высш. шк., 2005. 2 кн. 435 с. (книга 1). С 157.

ціально-економічної трансформації іншого змісту, оскільки необхідно розглядати загрози від суб'єктів і об'єктів трансформаційного процесу. Функції і структура цих суб'єктів і об'єктів радикально змінюються – первинні функції замінюються функціями чужими природі і характеру соціально-економічної системи.

Специфічні проблеми економічної безпеки проаналізовані Г. Мюрдалем – глобальна безпека економічного розвитку в умовах масштабних інституційних пасток модернізації національних економік.[325] Висновки Г. Мюрдаля мають пряме відношення до ринкових перетворень в Україні – не можна модернізувати суспільство, впроваджувати нові форми економічної діяльності, сучасні технології, не порушуючи звичаїв, традицій, ставлення до праці, ігноруючи проблеми дисципліни праці, зміна ставлення до праці передбачає радикальну зміну суспільних інститутів.

За Д. Нортом, інституційний напрям дослідження економічної безпеки потрібно розглядати в контексті трансформаційних змін.[326] Відсутність або слабкість засобів підтримки формальних інститутів обумовлюють створення інститутів тіньового, нелегітимного характеру, які займають позиції в інституційній системі і створюють загрози безпеці національної економіки. При цьому господарюючі суб'єкти перехідної економіки легко адаптуються до тіньових інститутів, замінюючи внесок у приріст суспільного продукту внеском у зростання трансакційних витрат. В результаті цього в перехідній економіці виникає надмірна кількість неефективних посередників, власників монополізованих галузей і секторів, а також суб'єктами з чітко вираженою рентоорієнтованою поведінкою, що зменшує віддачу капіталу, захищеність праці і, відповідно, рівень економічної безпеки держави. Погодимося з позицією Д. Норта, згідно якої економічний порядок потрібно віднести до найважливіших суспільних благ.[327] Сучасна інституційна теорія передбачає, що трансформація завершується, коли завершується формування нового інституційного фундаменту.

---

[325] Мюрдаль Г. Современные проблемы «третьего мира» / Г. Мюрдаль. – М. : Прогресс, 1972. 192 с. (сокращенный перевод книги Asian Drama. An Introduction into the Poverty of Nations. Vol. 1—3. N. Y.: Pantheon. A division of Random House). P. 59.

[326] Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : ФЭК «Начала», 1997. С. 78.

[327] North D. C. Structure and Change in Economic History. N. Y. : Norton, 1981. P. 198.

За останні роки положення інституційної теорії в українській економічній науці використовуються з метою впорядковування економічної системи, зокрема, для формування фінансово-промислових груп, розвитку малого підприємництва, подолання проблем приватизації тощо. За О. Вільямсоном, такий підхід дозволяє комплексно проаналізувати можли-вості та особливості формування нових структур у процесі переділу власності; виявити мотиви поведінки різних професійних і соціальних груп на макрорівні.[328]

Як зазначають А. Градов, Є. Іванова, С. Гутман, Ю. Овсієнко, інституційні перетворення в перехідних економіках – досить складний і суперечливий процес, а інституційні трансформації мали стихійний, хаотичний характер. На початку цього процесу були досить слабкі і навіть відсутні ринкові інститути і відповідна їм інфраструктура. При цьому, достатньої гостроти і суперечливості набули протиборство формальних та неформальних інститутів.[329][330] Важливою інституційною проблемою української економіки залишилося недотримання принципів відокремлення власності та влади, справедливого і рівного доступу до ресурсів, захисту прав приватної власності. [331, 332, 333]

Множини проблем інституційного регулювання економіки поділимо на групи: (1) пов'язані з суспільно-політичною ситуацією; (2) викликані взаємодією формальних і неформальних інститутів. Проблеми, пов'язані з суспільно-політичною ситуацією, базуються на «проваллях» ринку, внаслідок: обмеженого доступу до інформації для прийняття рішень органами управління зі створення оптимального інституційного базису; недосконалості демокра-

---

[328] Williamson O. The Evolving Science of Organization // Journal of Institutionl and Theoretical Economics. 1993. V. 149. № 1. P. 41–45.

[329] Градов А. П. Экономические порядки и институциональная среда национальной экономики / А. П. Градов, Е. А. Иванова, С. С. Гутман Экономическая наука современной России. 2003. № 1. С. 21.

[330] Овсиенко Ю. В. Институциональные изменения и социально-экономическая динамика / Ю В. Овсиенко. – М. : ЦИМИ РАН, 2004. С. 15.

[331] Пустовійт Р. Трансформаційна криза в Україні: оцінка з позицій інституціональної теорії / Р. Пустовійт // Економіка України. 2004. № 1. С. 39.

[332] Гуменюк А. М. Інституціональне середовище та економічний розвиток в умовах поглиблення євроінтеграції України: оцінка взаємозв'язку на прикладі Карпатського економічного району / Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К. : НІСД, 2008. С. 535–543.

[333] Гуменюк А. М. Формування інституціонального середовища забезпечення економічної безпеки регіону / А. М. Гуменюк Науковий вісник Державної академії статистики, обліку та аудиту: Збірник наукових праць, 2008. Вип. 18. (1). С. 94–101

тичних інститутів; неспроможності держави передбачати наслідки прийнятих рішень. Проблеми регулювання викликані взаємодією формальних та неформальних інститутів, полягають у:

а) недостатній дієвості демократичних і формальних інститутів, захисту прав приватної власності;

б) використанні формальних інститутів органами влади як джерела отримання ренти з підприємницької діяльності;

в) недотриманні формальних правил через недосконалість законодавства і неспроможності органів державного управління забезпечити дієвість інститутів;

г) обмеженому застосуванні формальних інституційних практик через поширення ефективних неформальних практик економічної діяльності.

Як зазначають Б. Кваснюк, О. Прутська, в процесі економічних реформ в Україні сформувалося специфічне інституційне середовище: з одного боку виникли основні ринкові інститути, а з іншого – створені інститути недостатньо ефективні, реально регулюючі структури економіки.[334, 335] Інституційне середовище в широкому розумінні охоплює соціально-економічну макросистему: продуктивні сили, суспільні відносини та інститути, свідомість і культуру. У звуженому тлумаченні, інституційне середовище – це певні форми організації відносин, формальні і неформальні регламенти поведінки учасників економічних процесів, а також механізми дотримання цих регламентів. Погодимося з В. Вольчиком, що «...інституційне середовище має історичні і соціальні передумови, визначає напрям і швидкість інституційних змін, створює умови й орієнтири відбору ефективних елементів інституційної структури з альтернативних форм економічної координації».[336]

Теоретична значущість дослідження інституційного середовища полягає в тому, що воно є базовим, центральним серед всієї множини умов суспільного розвитку, наявність сприятливих геог-

---

[334] Кваснюк Б. Є. Сучасний інституціоналізм та особливості інституціонального середовища в Україні. Стратегія економічного розвитку України: наук. збірник. – Вип. 2–3 / Б. Є. Кваснюк; відп. ред. О. П. Степанов. – К. : КНЕУ, 2000. С.147

[335] Прутська О. О. Особливості інституційної архітектоніки перехідної економіки України. Інституціональна архітектоніка та механізми економічного розвитку: матеріали наукового симпозіуму / О. О. Прутська. – Х. : ХНУ, 2005. С. 117.

[336] Вольчик В. В. Эволюционная парадигма и институциональная трансформация экономики / В. В. Вольчик Философия хозяйства. 2004. № 5. С. 19.

рафічних, правових та інших умов не гарантує високу ефективність економіки. Саме інституційне середовище визначає основний напрям розвитку, орієнтири, формування і відбору ефективних економічних і соціальних інститутів.[337]

Системо-утворюючою основою інституційного середовища і, насамперед, її економічним складником є, за Д. Нортом, відносини власності.[338] Власність є фундаментом, на якому будуються суспільні відносини, вона визначає структуру інституційного середовища. Різні форми власності обумовлюють існування і розвиток підприємництва, ринку, конкуренції, економічної свободи, державного регулювання. Відносини власності і форми їх реалізації в конкретних історичних умовах безпосередньо впливають на структуру і характер економічних інтересів.

Інституційне середовище відіграє в економіці подвійну роль: з одного боку, виступає обмеженням господарської діяльності економічних суб'єктів, з іншого – є засобом координації економічної діяльності. В економіці інститути виконують функцію зниження ризиків і невизначеності, сприяють вирішенню конфліктів інтересів економічних суб'єктів. Забезпечуючи передбачуваність дій, достовірність зобов'язань, визначеність трансакцій, інституційне середовище сприяє зниженню трансакційних витрат суб'єктів господарювання.

Система формальних правил задається законодавством і контрактними відносинами. Як доводить Т. Егертсон, розвиток неформальних інститутів полягає у процесі відбору стереотипів поведінки.[339] Формування неформальних обмежень – тривалий процес, який здійснюється самими економічними суб'єктами в результаті їх пристосування до змін інституційного базису. Еволюція неформальних правил безпосередньо пов'язана із зміною поведінки людей, традицій, культури.

Провідну роль у зниженні невизначеності поведінки економічних суб'єктів може відіграти держава, до повноважень якої відноситься створення формальних регламентів відносин між економічними агентами, забезпечення чіткої інтерпретації і дотримання

---

[337] Доклад о мировом развитии 2002. Создание институциональных основ рыночной экономики / Пер. с англ. – М.: Изд-во «Весь мир», 2002. С. 173.

[338] Nort D.C. Structure and change in Economic History. N.-Y . W.W. Norton. 1981. P. 241.

[339] Эгертсон Т. Экономическое поведение и институты / Т. Эгертсон. – М. : Дело, 2001. С. 238.

встановлених правил. Наголосимо, що заходи державного регулювання економіки, включаючи й інституційні інновації, повинні узгоджуватися не тільки з теоретичними моделями та економічною доцільністю, але й з можливостями їх реалізації. До основних засобів державної політики в інституційній сфері відноситься: інститут приватної власності і система захисту прав власності; формування раціонального і несуперечливого законодавства; захист і дотримання цивілізованої конкуренції; боротьба з асиметрією інформації при реалізації контрактних відносин; примушування до виконання контрактів; створення незалежної, компетентної і ефективної судової системи.

Правомірно стверджувати, що інститути пов'язані між собою і їх склад неоднорідний. Правила, що регулюють суміжні сфери економічної діяльності, тісно пов'язані між собою, тому зміни в одній сфері автоматично приводять до змін в іншій. Неоднорідність інститутів полягає в тому, що крім правил, що регламентують дії учасників ринку, існують правила, що визначають механізми їх примушування до їх виконання.

На даний час сформувалася нераціональна структура інституційного середовища, де домінують неформальні відносини та інститути над формальними. Інституційні зміни не були спрямовані на набуття внутрішніх стимулів до самоорганізації і розвитку національної економіки. За цих умов інститут приватної власності існує в деформованому вигляді і відрізняється нестабільністю, оскільки права та повноваження, що пов'язані із статусом власника, значною мірою залежать від взаємовідносин з владою.

Як вказують, В. Полтерович, А. Градов, вітчизняна економіка потрапила до своєрідної інституційної «пастки», коли відмова від неформальних правил і угод повністю паралізує її функціонування, а їх домінування руйнує підстави довготривалого зростання. З одного боку, збереження недостатньо ефективних формальних регуляторів суперечить інтересам суспільства. З іншого боку, держава не готова взяти на себе витрати з розв'язання проблем, оскільки суспільство вже пристосувалося до існуючого оточення.[340, 341] Таким

---

[340] Полтерович В. М. Стратегии институциональных реформ. Китай и Россия / В. М. Полтерович Экономика и математические методы. 2006. Т. 42. № 2. С. 7.

[341] Градов А. П. Экономические порядки и институциональная среда национальной экономики / А. П. Градов, Е. А. Иванова, С. С. Гутман // Экономическая наука современной России. 2003. № 1. С. 29.

чином, протягом двадцятирічного «переходу до ринку» закріпились такі відносини, які не відповідають принципам конкурентної ринкової економіки та правового суспільства. Оскільки формування нових інститутів передбачає радикальну реконструкцію організацій та правил, то для підвищення ефективності їх функціонування розглядається критерій максимізації вигоди сучасної діяльності загалом. За Ф. Хайєком, це може бути досягнуто за такими стратегіями, як набір обмежень стосовно інститутів-організацій або зміна самих обмежень стосовно інститутів норм[342]

Стратегія зміни організацій сприяє становленню нових інститутів і, своєю чергою, впливає на зміну якості інститутів-організацій, чинниками ефективності діяльності яких є, за Д. Нортом, конкуренція, децентралізоване ухвалення рішень, чіткі контракти на права власності, дієвість законів про банкрутство.[343] Як зазначалося, формування ефективного інституційного середовища – це достатньо складний і тривалий процес, оскільки ефективність середовища залежить від ефективностей кожного інституту, ступеня координації взаємодії між інститутами. Ефективність інституційного середовища можна оцінювати за спроможністю суспільства на історичному етапі розвитку до самоорганізації, що поєднує структурне перетворення з економічною доцільністю і можливостями. При цьому, процеси змін не повинні порушувати еволюцію і взаємну координацію змін елементів середовища. Незавершеність формування інституційного базису в перехідних економіках посилює роль неформальних мереж, які виступають альтернативою, що гарантує виконання контрактів, мінімізує негативні ефекти та трансакційні видатки. В умовах трансформації економіки поведінка економічних суб'єктів, орієнтована на неформальні правила, відіграє позитивну роль, забезпечує реалізацію підприємницької ініціативи. Проте, стратегія зростання породжує стимули переходу від неформальних правил до більш формальних, від непрозорих ділових схем до відкритих легальних трансакцій.

Аналіз ефективності інституційного базису пов’язаний з розподілом трансакційних витрат і держава може регулювати ділову

---

[342] Hayek F. Collectivist economics planning: Clifton: Augustus M.Kelley, 2009. P. 167.

[343] Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : ФЭК «Начала», 1997. С. 83.

активність, впливаючи на рівень трансакційних витрат, через процедури отримання ліцензій і дозволів, обмеження інформації. При цьому рівень транс-акційних витрат служитиме вхідним бар'єром. Найважливішим чинником обмеження ефективності інституційного середовища є «незавершеність» інститутів, яка перешкоджає вибору ефективних рішень.

Внутрішня суперечливість інституційного середовища в Україні виникає між інститутами ринкового типу, яка сформувалася в минулому; між старими і новими інститутами та правилами; між економічною культурою, національними традиціями, менталітетом та імпортованою моделлю реформування, розробленою відповідно до положень сучасної західної економічної теорії. Розв'язанню суперечностей функціонування і розвитку інституційного середовища сприятиме якісним змінам інституційного базису господарської діяльності. Отже, трансформаційна економіка характеризується змінним інституційного середовища, порушенням сталості її елементів, їх сутності та функції. При цьому функціонують елементи, що залишилися від старої системи (державні підприємства та установи, домашні господарства), і нові, характерні для ринкової системи.

Головна мета розвитку інституційного середовища пов'язана з його безпосередніми змінами, напрям яких набуває невизначеності. Визначаючи напрям розвитку, доцільно враховувати багатогранність соціально-економічних перетворень, які стосуються множини елементів середовища. За Д. Нортом і Л. Демсом, інституційне середовище складається з політичних, соціальних і юридичних правил, які утворюють базис виробництва, обміну, розподілу та споживання обмежених благ.[344] Відповідно, інституційне середовище забезпечує зниження рівня невизначеності в повсякденній взаємодії економічних агентів.

Для розгляду інституційного середовища в контексті інституційних перетворень, бажано виділити її системо-утворюючий характер. Для окремого господарюючого суб'єкта, одного або декількох регіонів України, інституційне середовище складається з правил національного, регіонального і місцевого рівня ієрархії управління. Таким чином, важлива характеристика інституційного

[344] North D. C. Structure and Change in Economic History. N. Y. : Norton, 1981. P. 5–6.

середовища полягає в її багаторівневості і, як зазначає В. Тамбовцев, поряд з правилами інституційного середовища, існують правила, які визначаються як інституційні угоди і окреслюють форми кооперації і конкуренції між економічними агентами.[345]

У багаторівневості, як характеристиці інституційного середовища, виділено подвійний характер, як наслідок суперечливості формальних і неформальних правил поведінки. Подібний дуалізм є підставою інституційної дихотомії, сутність якої у відтворенні невідповідності динаміки, змісту і механізмів забезпечення встановлених правил. За А. Шастітко, така відповідність логічно неможлива через різний механізм формування і зміни обмежених можливостей економічних агентів приведення у відповідність правил. Найважливішою характеристикою інституційного середовища в Україні є не тільки дихотомічність формальних і неформальних правил, але і відсутність системної характеристики як на національному, так і на регіональному рівнях управління.[346]

Протягом років незалежності такі чинники, як політична нестабільність, недосконалість державного управління, дієздатність судової системи, інфорсмента (правозастосування) контрактних прав і прав власності зумовлюють прояви інституційної кризи в Україні. Інституційні трансформації в Україні не були орієнтовані на створення внутрішньосистемних стимулів саморозвитку в умовах конкуренції, на противагу прискоренню процесу монополізації економіки. Тобто, за Д. Нортом, спостерігається незавершеність інституційних реформ; постійний перерозподіл власності, фактично повною незахищеністю прав власності.[347]

Важливими передумовами реалізації стратегії соціально-економічного розвитку України став вступ її до СОТ, усунення асиметрії та структурних диспропорцій у подальшій інтеграції України до Європейського Союзу, чи до інших мегарегіональних утворень у відносинах з окремими країнами-членами ЄС. Імплементація українського законодавства, норм та стандартів до вимог

---

[345] Тамбовцев В. Л. Экономическая теория институциональных изменений / В. Л. Тамбовцев. – М. : ТЕИС, 2005. С. 347.

[346] Шаститко А. Е. Неоинституциональный подход в экономическом анализе: Постановка проблем. Фактор трансакционных издержек в теории и практике российских реформ / А. Е. Шаститко; под ред. В. Л. Тамбовцева. – М. : Теис, 1998. С. 130–132.

[347] Nort D. C. Structure and change in Economic History. N.-Y. : W.W. Norton. 1981. P. 69.

спільного доробку ЄС істотно покращить якість інституційного базису національної економіки. Успіх цього процесу передбачає не тільки перегляд законодавства у пріоритетних сферах, але й формування цілісної системи правових принципів, концепцій, доктрин і понять, які складають основу acquis communautaire.

Оскільки нові країни-члени ЄС вичерпали потенціал розширення торгівлі у західному напрямі, то виникають об'єктивні передумови поглиблення трансрегіональної інтеграції за участю регіонів України, особливо областей Карпатського економічного району. Світовий досвід підтверджує, що одним з головних чинників ефективності цієї форми структурної інтеграції є якість інституційного середовища, ступінь його впливу на економічний розвиток регіонів, де крім вертикальної інтеграції, актуалізується поглиблення горизонтальних взаємозв'язків на основі формальних і неформальних інститутів.

Адаптування інституційного базису національної економіки до європейських вимог стримується системними недоліками інституційного середовища, без усунення яких реалізація євроінтеграційних намірів видається малоймовірною. Поки що, за Глобальним індексом готовності до включення у світові мережі, Україна посідає 82-е місце серед 104-х країн, за індексом конкурентоспроможності – 73-е місце із 144-х країн у 2017 році,[348] за індексом сприяння бізнесу – 112-е місце із 152-х країн, за захистом прав інвесторів – 140-е місце). Аналогічна взаємозалежність між якістю інституційного середовища та рівнем економічного розвитку простежується і в областях Карпатського економічного району, де наслідки трансформаційної кризи виявилися достатньо вагомими, попри ресурсний, експортний і транспортно-географічний потенціал. Однією з головних причин цього є безпосередня недосконалість інституційного середовища, суперечливість формальних та неформальних інститутів, що ускладнює залучення інвестицій, формування передумов економічного росту, знижує ефективність використання ресурсів. Поки що, теоретичні ефекти розширення міжнародної торгівлі, транскордонного торговельного обміну, спо-

[348] Офіційний веб-сайт «Global Information Technology Report» (англ. мовою) [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://www.weforum.org/pdf/Global_Competitiveness_Reports/GITR_2012_2013/Networked_Readiness_Index_Ranking.pdf.

стерігаються певною мірою, лише у неофіційному чи напівофіційному секторах регіональних економік.

Для дослідження взаємозв'язку між інституційним середовищем та економічним розвитком західних областей України проведений аналіз взаємозалежності середніх темпів росту валового регіонального продукту (ВРП) за 2001–2018 рр. від структурних та інституціональних параметрів регіональної економіки (частка зайнятих на малих і середніх підприємствах; частка тіньового сектору господарювання в обсягах виробництва промисловості; ранг інвестиційного ризику; рівень загальної та дитячої смертності; злочинності; зареєстрованого безробіття; обсяги інвестицій в основний капітал; перевищення доходів населення над витратами; обсяги експортно-імпортної діяльності).

Зазначимо, що для характеристики інституційного середовища важливіші не конкретні параметри розвитку інститутів, а як зазначає А. Бєлов, їх вплив на поведінку економічних агентів (наприклад, величина тіньового сектора, частка зайнятих на малих підприємствах, інвестиційний ризик), які відображають стан бізнес-середовища, можливість започаткування чи ліквідацію бізнесу, прибутковість інвестицій та задоволення базових соціальних потреб, пов'язаних із життєдіяльністю особи чи домашнього господарства (здоров'я, безпека, освіта, санітарні умови тощо). До множини можливих показників основних потреб особистості віднесемо загальну та дитячу смертності, оскільки, за дослідженнями, лише вони виявилися щільно пов'язані з динамікою ВРП.[349]

Отримані результати багатофакторного регресійного аналізу, по-перше, підтверджують гіпотезу про взаємозв'язок динамки ВРП та інституційного середовища, обсягів інвестицій, експортно-імпортних операцій. Наприклад, для Чернівецької області близько 90% варіації темпів росту ВРП у 2001-2018 рр. пояснювалося зміною саме цих чинників (R_2=0,939; $F_{статистика}$=15,48; $t_{статистика}$=6,815).

По-друге, основними чинниками впливу інституціонального середовища на динаміку ВРП були інвестиційний та підприємницький клімат. Залучення інвестицій, зниження інвестиційного ри-

[349] Белов А. В. Институциональная среда и экономическое развитие: оценка взаимосвязи и эмпирическая проверка на примере Дальневосточного региона / А. В. Белов Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 5 «Экономика», 2003. № 21. С. 42.

зику та розширення зайнятості на малих підприємствах статистично значуще вплинули на зміни ВРП. Для областей Карпатського економічного району спостерігається тісний обернено-пропорційний зв'язок між зайнятістю на малих підприємствах і динамікою ВРП (значення R_2 змінюється від 0,78 до 0,85), тоді як для областей, що межують з Білоруссю та Російською Федерацією (Житомирська, Рівненська, Чернігівська) така залежність не простежується.

По-третє, поряд з інвестиційним та підприємницьким кліматом, виявлений зв'язок рівня задоволення суспільних потреб особи з динамікою ВРП. Показник дитячої смертності, виявився обернено пропорційно пов'язаним з динамікою ВРП. Напрям зв'язку на основі статистичних даних визначити складно, але дитяча смертність змінювалася повільніше від темпів зростання ВРП. Можна припустити, що покращення медичного обслуговування, стану житла, санітарної гігієни, рівня культури населення не лише дозволило зберегти новонароджених протягом першого року життя, але й прямо чи опосередковано відображало процес економічного розвитку. Показник загальної смертності перевищував середні значення ВРП, тобто зростав з прискоренням темпів розвитку.

По-четверте, важливою характеристикою інституціонального середовища є спроможність регіональних органів державного управління забезпечити недоторканість особи та майна громадян, а отже, захист прав власності, виконання контрактів тощо. Одним з індикаторів цього процесу є рівень злочинності. Причому, тісніший обернено пропорційний зв'язок злочинності і ВРП існує для областей Карпатського району (значення R2 змінювалося від 0,91 до 0,95), ніж для Житомирської, Рівненської та Чернігівської областей (R_2 дорівнює від 0,74 до 0,81). Взаємозалежність рівня злочинності та економічного зростання простежувалося у двох напрямах. З одного боку, висока злочинність погіршувала підприємницький клімат, а з іншого – загострення криміногенної обстановки відбувалося на тлі росту ділової активності.

Необхідно зазначити, що на економічний розвиток регіонів значний вплив справляють «інститути регулювання» та «інститути ринкової інфраструктури», які складають органічну основу інституціонального середовища. «Інститути регулювання» складають сукупність формальних правил і неформальних обмежень, у межах яких

діють «інститути ринку» (комерційні і некомерційні організації). Інституціональний склад ринкової інфраструктури, згідно домінуючої ознаки обслуговування ринків, включає такі агреговані групи:

– торгово-посередницька інфраструктура як комплекс підприємств, організацій, галузей і сфер діяльності, що забезпечують доведення продукції до споживача;

– фінансово-кредитна інфраструктура розгалужена та взаємопов'язана мережа установ, організацій, підприємств, які обслуговують процес обігу та руху грошової маси;

– інформаційно-консультаційна інфраструктура, яка охоплює сукупність підприємств галузей і сфер економіки, які обслуговують ринкову діяльність.

Особливої уваги в процесі формування інституціонального середовища потребує розвиток інфраструктурних інститутів в регіоні, діяльність яких пов'язана з наданням трансакційних послуг. Для кількісної оцінки місця ринкової інфраструктури в системі регіонального відтворення проаналізовані показники, забезпеченості регіональних економік Карпатського економічного району підприємствами ринкової інфраструктури, порівняно із загальноукраїнським рівнем та світовими тенденціями (табл. 3.17).

Наведені дані дозволяють стверджувати, що рівень розвитку інститутів ринкової інфраструктури в областях Карпатського економічного району значно нижчий від середнього значення в Україні, відставання спостерігається за всіма показниками та в усіх сегментах інфраструктури. Для областей найбільше відставання спостерігається за показником забез-печеності торгово-посередницькою інфраструктурою, яке у 2,1–2,6 рази нижче, ніж в Україні (за винятком Львівської області, де відхилення становить 1,2 рази). Рівень забезпеченості у фінансово-кредитному та інформа-ційно-обслуговуючому сегменті менший від аналогічного показника в Україні у 1,2–1,8 рази. Звернемо увагу, що економічна активність у районах характеризується високими трансакційними витратами і показником забезпеченості підприємствами торгово-посередницької інфраструктури, пов'язана частка тіньового сектора у промисловості (за оцінками, для Львівської та Закарпатської областей, відповідно 51,2 і 30,0% та 52 і 39%).

Таблиця 3.17

Забезпеченість підприємствами ринкової інфраструктури областей Карпатського економічного району у 2018 році (%)

№ з/п	Сегмент ринкової інфраструктури	Забезпеченість у розрахунку на 10 тис. Осіб					
		Чернівецька область	Івано-Франківська область	Львівська область	Закарпатська область	Україна	США, 2015 р.
1	Торгово-посередницька інфраструктура	29,1	24,0	51,2	30,0	61,8	107,6
2	Фінансово-кредитна інфраструктура	2,4	2,3	3,0	2,1	3,6	37,0
3	Інформаційно-консультаційна інфраструктура	24,6	22,4	31,6	19,5	35,0	215,3

Розраховано за[350, 351]

Ефективне функціонування ринкової інфраструктури можливе лише за умови пропорційного розвитку всіх її сегментів, що є проблемою для більшості областей України. В сучасних умовах, розвиток інститутів інформаційно-консультаційної та грошово-кредитної інфраструктури в областях значно відстає від загальноукраїнського. Тому підвищення рівня динамічної конкурентоспроможності неможливе без здійснення переходу до розвитку на основі інвестицій та інновацій, об'єктивною передумовою чого є стан грошово-кредитної та інформаційно-консультаційної інфраструктури. Порівняльний аналіз забезпеченості підприємствами ринкової інфраструктури України та США (табл. 4.29) вказує про значне відставання за кількістю підприємств торгово-посередницької інфраструктури (у 1,7 разів), фінансово-кредитної (у 10,0 разів), інформаційно-консультаційної інфраструктури (у 5,9 разів).

Для компаративного аналізу розвитку інститутів ринкової інфраструктури областей в Карпатському економічному районі скористаємося класифікацією галузевої структури господарства

[350] Статистичний щорічник України за 2016 рік / Держкомстат України. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2017. 559 с.

[351] Там само. С. 63, 492, 335.

М. Кастельса, в якій сегменти ринкової інфраструктури виокремлені в окремі групи, розподільчі послуги (торгово-посередницький сектор), послуги виробникам, грошово-кредитна та інформаційно-консультаційна інфраструктура, соціальні послуги (наука та наукове обслуговування, медицина, освіта, соціальне забезпечення).[352]] Згідно класифікації М. Кастельса були розраховані показники частки зайнятих за вказаними групами для України та Карпатського економічного району (табл. 4.18).

Таблиця 3.18

Просторово-галузева структура послуг (у% до середньорічної чисельності зайнятих), 2018 р.

Група галузей	*Чернівецька область*	*Івано-Франківська область*	*Львівська область*	*Закарпатська область*	*Україна*	*США, 2015 р.*
Розподільчі послуги	24,2	23,3	25,7	21,8	22,2	24,7
Послуги виробникам	2,7	4,4	6,8	2,8	4,9	14,7
Соціальні послуги	15,3	17,4	17,5	13,0	14,8	24,5

Розраховано за [353]

Як бачимо, у 2018 р. рівень зайнятості в розподільчому секторі в Україні (22,2%) та областях Карпатського економічного району відповідав рівню США (24,7%). Зайнятість в секторі послуги виробникам в Україні у 2018 р. становила 4,9%, у Львівській області (6,8%). Зайнятість у цьому секторі загалом в Україні у 2011 р. у тричі нижча, ніж у США, що дає підстави для висновку про недостатній розвиток грошово-кредитної та інформаційно-консультаційної інфраструктури. В секторі соціальні послуги Україна на 9,7 відсоткового пункту відстає від рівня США. У Львівській області рівень зайнятості у досліджуваних галузях вищий від загальноукраїнського, але це не означає, що кількісні показники відповіда-

[352] Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс; пер. с англ. О. И. Шкаратан. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. С. 371.

[353] Офіційний веб-сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://www.me.gov.ua. Державна програма економічного і соціального розвитку України на 2016 рік та основні напрями розвитку на 2017 і 2018 роки.

ють якості наданих послуг. При загальному низькому рівні розвитку інститутів ринкової інфраструктури кожному сектору властива нерівномірність і незбалансованість розвитку. Таким чином, для областей Карпатського економічного району характерне відставання розвитку інститутів ринкової інфраструктури при зростаючій потребі в послугах. Втім, проблема не лише у кількісних параметрах забезпеченості, а у відставанні якості торгово-посередницьких, кредитно-фінансових та інформаційно-консультаційних послуг суб'єктам регіональної економіки, що є одним із стримуючих факторів ефективного розвитку та зміцнення безпеки регіонів України.

ВИСНОВКИ

1. Запропоновано мультиплікативну форму розрахунку інтегрального показника в моделях економічного зростання в регіонах. За допомогою порівняльного аналізу з використанням статистичних даних країн Центральної та Східної Європи визначені верхня і нижня припустимі норми, а також порогові значення індикаторів економічної безпеки. Результати вертикального анналізу динаміки зміни рівня економічної безпеки Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Чернівецької областей демонструють, що економіка Закарпатської області вишукує внутрішні резерви для запобігання стагнаційним процесам. Стосовно індексів інвестиційної та продовольчої безпеки, вони погіршуються внаслідок економічної кризи 2008 року у всіх областях. Результати також вказують на те, що Чернівецька та Івано-Франківська області мають однакові вектори розвитку та спаду економічної безпеки, але при цьому рівні інтегрального вектору економічної безпеки значно відрізняються: зокрема, Чернівецька область має досить високий показник економічної безпеки протягом усього періоду. Перевищення порогів індикаторів економічної, науково-технічної, соціально-економічної безпеки призводить до утворення осередку кризових і передкризових ситуацій у регіоні.

2. Домінуючим елементом системи економічної безпеки є законодавча база. Діюча законодавча база не створює достатніх правових умов для забезпечення економічної безпеки, оскільки відсутній цілісний правовий підхід до розв'язання цієї проблеми. Існує низка чинників у сучасній правовій базі, які стримують систему забезпечення економічної безпеки. Серед них: чинне законодавство яке не стало цілісною системою норм із забезпечення захисту інтересів особи суспільства та держави від нових загроз економічній безпеці; не завершено нормативне забезпечення організації та діяльності суб'єктів забезпечення економічної безпеки, особливо на мезорівні, що чинить дезорієнтуючу дію на працівників цих органів; існує розрив між правовою базою та економічними реаліями, тобто відсутні механізми реалізації законодавства.

Суттєвим недоліком є те, що на даний час в Україні відсутній чітко сформульований офіційний комплексний документ із проблем

економічної безпеки держави. Зокрема, відсутня система забезпечення економічної безпеки, що містить у собі організаційно-інституціональну структуру (систему органів державної влади на різних рівнях державного управління з чітко розмежованим колом повноважень і функцій), а також система моніторингу, заснована на офіційно затвердженому переліку показників оцінки рівня економічної безпеки. З цією метою, на наш погляд, необхідно розробити спеціальний концептуальний документ у зазначеному напрямку.

3. Запропоновано концептуальні основи методології інституційного проектування соціально-інституціонального середовища на основі використання методів нечіткої логіки та інституційного аналізу, що дозволило змоделювати бажаний та реальний стан соціально-інституційного середовища України, досліджуваних регіонів та значення індикаторів, які його забезпечують. Результати проведеного кількісного аналізу демонструють, що такі позитивні показники, як безпека життя, досконалість або конкурентоспроможність, ефективність та раціональність або безпека соціально-інституційного середовища, залежать не тільки від матеріальних показників, зокрема, як стан інфраструктури, і таких традиційних показників розвитку інституційного середовища, як ефективність державної влади, а й від таких показників як якість розвитку суспільства, політична свідомість і вплив релігійних інституцій, особливо коли йдеться про кожен окремий регіон. Зокрема, в Львівській області безпека життя, ефективність та раціональність (безпека), вищі ніж у інших областях регіону та України в середньому, досягаються завдяки відносно високим показникам політичної свідомості та впливу релігійних інституцій при середній величині показника ефективності державної влади. За результатами моделювання бажаних індикаторів, у Закарпатській області високій показник безпеки життя, що дорівнює середньому по Україні та значно перевищує аналогічні показники для інших областей Карпатського регіону, забезпечується за рахунок, перш за все, порівняно високих значень показників розвитку здоров'я та фізичного виховання і рівня освіти.

4. Інституційне середовище складає сукупність формальних і неформальних інститутів, які утворилися внаслідок взаємодії нових і старих, формальних і неформальних правил економічної

діяльності. В перехідному періоді сформувалася непропорційна структура інституційного середовища з домінуванням неформальних відносин та інститутів над офіційними. Інституційне середовище з одного боку виступає обмеженням господарської діяльності економічних суб'єктів, з іншого, є засобом координації економічної діяльності, зниження ризику та невизначеності, вирішення конфліктів інтересів. Теоретична значущість дослідження інституційного середовища полягає в його імперативності серед всього комплексу умов суспільного розвитку. Інституційне середовище визначає основний вектор розвитку макросистеми на основі якого відбувається формування і відбір найбільш ефективних економічних і соціальних інститутів.

5. Формування ефективного інституційного середовища достатньо складний і тривалий процес, оскільки складається з сукупності конкретних ефективностей кожної інституційної форми, обумовлений ступенем координованості взаємодії між ними. Ефективність інституційного середовища можна оцінити за спроможністю суспільства на історичному етапі розвитку до самоорганізації, поєднання його структурної перебудови з економічною доцільністю і можливостями. Наявність ринкових інсти-тутів не забезпечує формування ефективного інституційного середовища, для чого необхідні стимули, засоби примусу дотримання правил та норм. До основних напрямів та завдань державної політики формування інституційного середовища відносяться інститут приватної власності і система визначення прав власності; захист та підтримка конкуренції, протидія інформаційній асиметрії контрактних відносин; примушування до виконання контрактів; створення незалежної, компетентної та ефективної судової системи.

6. Інституційний аналіз структурних диспропорцій економічних підсистем областей Карпатського економічного району показує, що протягом 2001–2018 рр. спостерігалося зростання частки тіньового сектору у промисловості, високий рівень злочинності, несприятливі умови підприємницької діяльності, внаслідок недосконалості регіональних управлінських інститутів. В цих умовах важливим завданням регіональних органів державного управління залишається розширення можливостей легалізації господарської діяльності, покращення соціальних умов та якості життя населен-

ня. Пріоритетом регіональної політики є сприяння формуванню ефективних інститутів підтримки конкуренції та розвитку ринкової інфраструктури забезпечення захисту прав власності, протидії рейдерству, підтримки конкурентного середовища та дотримання принципів рівності умов конкуренції та доступу до ресурсів, зниження рівня тінізації та корумпованості регіональної економіки; протидії надмірному адміністративному регулюванню господарської діяльності; протиріч між формальними і неформальними інститутами. Цим обумовлена необхідність керованого впливу регіональних органів державного управління на розробку та реалізацію концепції розвитку ринкової інфраструктури на довгостроковий період з визначенням основних етапів її реалізації, основною метою якої є визначення напрямів розвитку інститутів та завдання практичної реалізації, спрямованих на підвищення рівня економічної безпеки регіону, регіональної конкурентоспроможності, створення сприятливого підприємницького, інвестиційного клімату, умов для ефективного регіонального відтворювального процесу. Особливого значення набуває розвиток інформаційно-консультаційної інфраструктури, спрямованої на інноваційний тип регіонального розвитку, економічну безпеку регіону.

Розраховано показники забезпеченості населення послугами, що надаються підприємствами ринкової інфраструктури і на їх основі визначено, що рівень розвитку інституційної ринкової інфраструктури в областях Карпатського регіону значно нижчий від середнього значення по Україні і ще більш нижчий за аналогічні показники у США, причому таке відставання спостерігається за всіма показниками та в усіх сегментах інфраструктури. Також має місце відставання по частці зайнятих в сфері послуг Карпатського регіону і України загалом порівняно зі США, а саме, значне відставання спостерігається в наданні послуг виробникам і соціальних послуг. Проблема не лише у кількісних параметрах забезпеченості, а у відставанні якості торгово-посередницьких, кредитно-фінансових та інформаційно-консультаційних послуг суб'єктам регіональної економіки, що є одним із стримуючих факторів ефективного розвитку та зміцнення безпеки регіонів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Илларионов А. Критерии экономической безопасности / А. Илларионов Вопросы экономики. 1998. № 10. С. 35-58.

2. Сенчагов В. К. О сущности и основах стратегии экономической безопасности России / В. Сенчагов Вопросы экономики. 1995. № 1. С. 97–126.

3. Олейников В. А. Основы экономической безопасности (государство, регион, предприятие, личность) / Под ред. В. А. Олейникова. – М. : ЗАО «Бизнес-школа»«Интел-Синтез», 1997. 288 с.

4. Наказ Міністерства економіка України від 02 березня 2007 р.№ 60 «Про затвердження методики розрахунку рівня економічної безпеки України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www/expert-ua.info/document/archivepa/law5xwqoi/index.htm.

5. Степаненко А. В. Оцінка економічної безпеки України та її регіонів / А. В. Степаненко, М. І. Герасимов Регіональна політика. 2002. № 2. С. 39–54.

6. Рубцов Л. Н. Экономическая безопасность: теория и практика / Л. Н. Рубцова. – Липецк: ЛГТУ, 2004.109 с.

7. Татаркин А. И. Экономическая безопасность региона: единство теории, методологии исследования и практики [А. И. Татаркин, А. А. Куклин, О. А. Романова, В. Н. Чуканов, В. И. Яковлев, А. А. Козицын]. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1997. 240 с.

8. Лелюхин С. Е. Экономическая безопасность государства. Морской транспорт. – Владивосток : Изд-во ДВГМА, 2001. 102 с.

9. Степаненко А. В. Оцінка економічної безпеки України та її регіонів / А. В. Степаненко, М. І. Герасимов Регіональна політика. 2002. № 2. С. 39–54.

10. Наказ Міністерства економіка України від 02 березня 2007 р.№ 60 «Про затвердження методики розрахунку рівня економічної безпеки України»// [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www/expert-ua.info/document/archivepa/law5xwqoi/index.htm.

11. Колосов А. В. Экономическая безопасность хозяйственных систем: ученик / Под ред. А. В. Колосов. – М. : Изд-во РАГС, 2001. 446 с.

12. Глазьев С. Ю. Основы обеспечения экономической безопасности страны – альтернативный реформационный курс Российский экономический журнал. 1997. № 1. С. 3–19.

13. Татаркин А. И. Экономическая безопасность региона: единство теории, методологии исследования и практики [А. И. Татаркин, А. А. Куклин, О. А. Романова, В. Н. Чуканов, В. И. Яковлев, А. А. Козицын]. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1997. 240 с.

14. Гутман Г. В. Экономическая безопасность региона: теория и практика / Г. В. Гутман, Ю. Н. Лапыгин, А. И. Прилепский. – М. : Наука, 1996. 116 с.

15. Горбулін В. П. Засади національної безпеки України: підручник / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : Інтертехнологія, 2009. 272 с.

16. Сухоруков А. І. Система економічної безпеки держави / А. І. Сухоруков, Б. М. Данилишин. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2009. 685 с.

17. Власюк О. С. Індекс людського розвитку: досвід України / О. С. Власюк, С. І. Пирожков; Національний ін-т стратегічних досліджень. – К., 1995. 84 с.

18. Методичні рекомендації щодо оцінки рівня економічної безпеки України / за ред. А. І. Сухорукова; НІПМБ. – К., 2003. 64 с.

19. Сухоруков А. І. Транснаціоналізація економіки та економічна безпека України / А. І. Сухоруков Україна в системі міжнародної безпеки / за ред.О. С. Власюка. – К. : Фоліант, 2009. С. 237-302.

20. Харазішвілі Ю. М. Україна після кризи: моделювання ефективності та інноваційностісоціально-економічного розвитку / Ю. М. Харазішвілі, В. В. Заводчик Стратегічні пріоритети. 2011. № 1 (18).С. 74-84.

21. Харазішвілі Ю. М. Методологічні засади інтегральної оцінки діяльності регіонів / Ю. М. ХаразішвіліФормування ринкових відносин в Україні: зб.наук. пр. 2006. Вип. 10. С. 131–136.

22. Вентцель Е. С. Исследование операций. Задачи, принципи, методология / Е. С. Вентцель. – М. : КНОРУС, 2010. 192 с.

23. Про затвердження Методики визначення комплексної оцінки результатів соціально-економічного розвитку регіонів: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.02.2004 № 113: [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://www.rada.gov.ua/.

24. Сухоруков А. І. Врахування динамічних зв'язків у системах економічної безпеки / А. І. Сухоруков Стратегічна панорама. 2009. № 2. С. 115–129.

25. Сухоруков А. І. Синергетичні аспекти забезпечення економічної безпеки держави / А. І. Сухоруков Вісник ТНЕУ. 2009. № 2. С. 23-36.

26. Сухоруков А. Теоретико-методологічний підхід до інтегральної оцінки та регулювання рівня економічної безпеки держави / А. Сухоруков, Ю. Харазішвілі Банківська справа. № 4(98). 2001. С. 13–33.

27. Офіційний сайт статистичної інформації Світового Банку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS/countries/1W?display=default.

28. Сайт міжнародної статистичної інформації Index Mundi [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.indexmundi.com/g/rank.html.

29. Офіційний сайт статистичної інформації Європейської Комісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/balance_of_payments/data/database.

30. Сайт міжнародної статистичної інформації NationMaster [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nationmaster.com/graph/eco_exp_to_imp_rat-economy-export-to-import-ratio&date=2009.

31. Про боротьбу з корупцією: Закон України від 05.10.1995 (зі змінами і доповненнями від 11.03.2007) № 357/95-ВР № 356/95-ВРВідомості Верховної Ради України.1995.

32. Ковальчук Т. Т. Економічна безпека держави. Збірник нормативно-правових актів України / Т. Т. Ковальчук, З. С. Варналій. – К. : Міжвідомча комісія з питань фінансової безпеки при Раді національної безпеки і оборони України, 2001. 106 с.

33. Боднарук Ю. В. Безпека бізнесу: організаційно-правові основи: Науково-практичний посібник / Ю. В. Боднарук, А. І. Марущак. – К. : Видавничий дім «Скіф», КНТ, 2008. 378 с.

34. Рудич Ф. М. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку: навч. пос. для студентів вищих навчальних закладів освіти / За ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парламентське видавництво, 2002. 327 с.

35. Уэрта де Сото Х. Социально-экономическая теория динамической эфективности / Хесус Уэрта де Сото; пер. с. англ. В. Кошкина под ред. А. Куряева. – Челябинск: Социум, 2011. 409 с.

36. Гуменюк А. М. Економічна безпека малих міст в системі знань про економічну безпеку/ А. М. ГуменюкЕкономіка: проблеми теорії та практики: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2008. Вип. 243: В 4 т. Т. 1. 276 с.

37. Уэрта де Сото Х. Австрийская экономическая школа: рынок и предпринимательское творчество / Хесус Уэрта де Сото. – Челябинск: Социум, 2009. 202 с.

38. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : ФЭК «Начала», 1997.190 с.

39. J. R. Stromberg, Douglas C. North and Non-Marxist Institutional Determinism // Journal of Libertarian Studies 16. 2002. № 4. P. 101–137.

40. J. Huerta de Soto, Sicialismo, calculo economiko y funcion empresarial. –M., 2008. 68 p.

41. Пороховский А. Эффективное государство: американский опыт / А. Пороховкий Вопросы экономики. 1998. № 3. с. 81-89.

42. ХайекФ. Право, законодательствоисвобода / Ф. Хайек. – М. : ИРИСЭН, 2006. 643 с.

43. Bartley W.W. The fatal Conciet: The Errors of Socialism. – London, Routledge, 1988. 176 с.

44. Хайек Ф. Пагубная самонадееность: ошибки социализма / Ф. Хайек. – М. : Новости, 1992. 304 с.

45. Хайек Ф. Познание, конкуренция и свобода / Ф. Хайек. – СПб.: Пневма, 1999. 287с.

46. Белокрылова О. С. Влияние экономических институтов на производство и накопление знаний / О. С. Белокрылова, М. М. СкоревЭкономический вестник Ростовского государственного университета. 2003. Т. 1 № 2. с. 76–83.

47. Эрроу К. Возможности и пределы рынка как механизм распределения ресурсов / К. Эрроу THESIS. 1993. Т. 1. Вып. 2. С. 53–58.

48. Радаев В. Экономическая социология: Новые подходы к институциональному и сетевому анализу / В. Радаев. Новый институциональный подход и деформация правил в российской экономике. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. 280 с.

49. Eggertsson T. Economic Behavior and Institutions. Cambridge: Cambridge University Press. 1990. 404 p.

50. Гуменюк А. М. Вплив інституціонального середовища на конкурентоспроможність регіону / А. М. Гуменюк Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2008. Вип. 72. Частина 1 (у 2 частинах). 252 с.

51. Ефремов В. С. Стратегия бизнеса. Концепции и методы планирования: уч. пособ. / В. С. Ефремов. – М.: Из-во «Финнпрес», 1998. 192 с.

52. Ефремов В. С. Стратегическое планирование в бизнес-системах / В. С. Ефремов. – М. : «Финпресс», 2001. 240 с.

53. Заде Л. А. Понятие лингвистической переменной и его применение к принятию приближенных решений / Лотфи Аскер Заде. – М.: 1976. 167 с.

54. Кофман А. Введение в теорию нечетких множеств: монография / А. Кофман; пер. с франц. – М. : Радио и связь. 1982. 432 с.

55. Мельник М. І. Формування бізнес-середовища України в умовах інституційних трансформацій: монографія / М. І. Мельник. – Львів: ІРД НАН України, 2012. 568 с.

56. Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контексти: У 2 ч./ Міжнар. рада з науки (ICSU) [та ін.]; наук. кер. М. З. Згуровський. – К. : НТУУ «КПІ», 2011. – Ч. 2 Україна в індикАторах сталого розвитку. 216 с. Бібліогр: 300 пр.

57. Державна служба статистики України / Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua.

58. Статистичний збірник «Регіони України» за 2009 р. – Ч. 1 / Держ. комітет статистики України; [за ред. О. Г. Осауленка]. – К. : Держкомстат, 2009. 369 с.

59. Соціальні індикатори рівня життя населення: Статистичний збірник / Державний комітет статистики України. – К., 2009. 220 с.

60. Регіональний людський розвиток: статистичний бюлетень / Державний комітет статистики України. – К. : Держкомстат, 2009. 42 с.

61. Львов Д. С. Введение в институциональную экономику: учеб. пособие / Д. С. Львов. – М. : «Изд-во «Экономика»«, 2005. 639 с.

62. Keefer Ph., Shirley M. M. From the Ivory Tower to the Corridors of Power: Marking Institutions Matter for Development Policy. – Mimeo. World Bank, 1998. P. 47–52.

63. Бренделева Е. А. Неоинституциональная экономическая теория: уч. пособие / Е. А. Бренделева. – М. : Дело и Сервис, 2006. 352 с.

64. Полтерович В. М. Трансплантация экономических институтов / В. М. Полтерович Экономическая наука современной России. 2001.№ 3. С. 24–50.

65. Радыгин А. Д. Институциональные компоненты экономического роста: несколько уроков из опыта России 1990–2000 гг. Модернизация экономики и выращивание институтов: в 2 кн. / А. Д. Радыгин; отв. ред. Е. Г. Ясин. – Гос. ун-т – Высш. школа экономики. – М. : Изд. ДомГУ Высш. шк., 2005. 2 кн. 435 с. (книга 1).

66. Мюрдаль Г. Современные проблемы «третьего мира» / Г. Мюрдаль. – М. : Прогресс, 1972. 192 с. (сокращенный перевод книги Asian Drama. An Introduction into the Poverty of Nations. Vol. 1–3. N. Y. : Pantheon. A division of Random House).

67. North D. C. Structure and Change in Economic History. N. Y. : Norton, 1981. 240 p.

68. Williamson O. The Evolving Science of Organization // Journal of Institutionl and Theoretical Economics. 1993. V. 149. № 1. P. 36–63.

69. Градов А. П. Экономические порядки и институциональная среда национальной экономики / А. П. Градов, Е. А. Иванова, С. С. Гутман Экономическая наука современной России. 2003. № 1. С. 26-39.

70. Овсиенко Ю. В. Институциональные изменения и социально-экономическая динамика / Ю. В. Овсиенко. – М. : ЦИМИ РАН, 2004. 37 с.

71. Пустовійт Р. Трансформаційна криза в Україні: оцінка з позицій інституціональної теорії / Р. Пустовійт // Економіка України. 2004. № 1. с. 38–44.

72. Гуменюк А. М. Інституціональне середовище та економічний розвиток в умовах поглиблення євроінтеграції України: оцінка взаємозв'язку на прикладі Карпатського економічного району / Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К. : НІСД, 2008. 744 с.

73. Гуменюк А. М. Формування інституціонального середовища забезпечення економічної безпеки регіону / А. М. Гуменюк Науковий вісник Державної академії статистики, обліку та аудиту: Збірник наукових праць, 2008. Вип. 18. (1). 140 с.

74.Кваснюк Б. Є. Сучасний інституціоналізм та особливості інституціонального середовища в Україні. Стратегія економічного розвитку України: наук. збірник. – Вип. 2–3 / Б. Є. Кваснюк; відп. ред. О. П. Степанов. – К. : КНЕУ, 2000. 328 с.

75. Прутська О. О. Особливості інституційної архітектоніки перехідної економіки України. Інституціональна архітектоніка та механізми економічного розвитку: матеріали наукового симпозіуму / О. О. Прутська. – Х. : ХНУ, 2005. 238 с.

76. Вольчик В. В. Эволюционная парадигма и институциональная трансформация экономики / В. В. Вольчик Философия хозяйства. 2004. № 5. С. 17–22.

77. Доклад о мировом развитии 2002. Создание институциональных основ рыночной экономики / Пер. с англ. – М.: Изд-во «Весь мир», 2002. 250 с.

78. Nort D. C. Structure and change in Economic History. N.-Y. W.W. Norton. 1981. P. 340.

79. Эгертсон Т. Экономическое поведение и институты / Т. Эгертсон. – М. : Дело, 2001. 407 с.

80. Полтерович В. М. Стратегии институциональных реформ. Китай и Россия / В. М. Полтерович Экономика и математические методы. 2006. Т. 42. № 2. с. 3–16.

81. Градов А. П. Экономические порядки и институциональная среда национальной экономики / А. П. Градов, Е. А. Иванова, С. С. Гутман // Экономическая наука современной России. 2003. № 1. С. 26–39.

82. Hayek F. Collectivist economics planning: Clifton: Augustus M. Kelley, 2009. 300 p.

83. Тамбовцев В. Л. Экономическая теория институциональных изменений / В. Л. Тамбовцев. – М. : ТЕИС, 2005. 542 с.

84. Шаститко А. Е. Неоинституциональный подход в экономическом анализе: Постановка проблем. Фактор трансакционных издержек в теории и практике российских реформ / А. Е. Шаститко; под ред. В. Л. Тамбовцева. – М. : Теис, 1998. 348 с.

85. Офіційнийвеб-сайт»Global Information Technology Report» (англ. мовою) [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://www.weforum.org/pdf/Global_Competitiveness_Reports/GITR_2012_2013/Networked_Readiness_Index_Ranking.pdf.

86. Белов А. В. Институциональная среда и экономическое развитие: оценка взаимосвязи и эмпирическая проверка на примере Дальневосточного региона / А. В. Белов Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 5 «Экономика», 2003. № 21. С. 38–45.

87. Статистичний щорічник України за 2016 рік / Держкомстат України. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2017. 559 с.

88. Статистичний щорічник України за 2015 рік / Держкомстат України. – К. : ТОВ «Август Трейд, 2016. 558 с.

89. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс; пер. с англ. О. И. Шкаратан. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. 606 с.

90. Офіційний веб-сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://www.me.gov.ua. Державна програма економічного і соціального розвитку України на 2016 рік та основні напрями розвитку на 2017 і 2018 роки.

РОЗДІЛ 4
СТРАТЕГІЯ ІМПОРТОЗАМІЩЕННЯ ЯК СИСТЕМНА ПЕРЕДУМОВА ЗМІЦНЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ЕКОНОМІКИ ТА БЕЗПЕКИ РОЗВИТКУ ВНУТРІШНЬОГО РИНКУ УКРАЇНИ

(Васильців Т. Г., Зайченко В. В., Лупак Р. Л.,)

4.1. Теоретико-методологічні засади імпортозаміщення та забезпечення економічної безпеки.

4.2. Вплив імпортозалежності на економічну безпеку та розвиток внутрішнього ринку України.

4.3. Стратегічні пріоритети політики імпортозаміщення в зміцнення конкурентоспроможності економіки та економічної безпеки розвитку внутрішнього ринку.

Однією з найбільш негативних та загрозливих для економічної безпеки України стала тенденція до насичення в значних масштабах внутрішнього ринку імпортними товарами (продукцією), зокрема тими, на виробництві яких економіка держави спеціалізувалася та які експортувала. Загрозами для сталого і структурно збалансованого розвитку внутрішнього ринку України є й те, що проникнення імпорту стосується всіх регіонів держави, ключових видів економічної діяльності та галузей економіки.

Рівень імпортозалежності внутрішнього ринку високий і наявні виражені подальші негативні тенденції до зменшення частки продажу товарів, виготовлених на території України (з 70,5% до 52,3% (на 18,2 в. п.) за 2005–2017 рр.). Частка імпорту у внутрішньому споживанні України збільшилася на 9,6 в. п. (з 51,8% до 61,4%). Ситуація особливо критична для непродовольчих товарів, де за цей період показник знизився на 25,0 в. п. – до рівня 32,6%. Погіршення, хоча й меншою мірою, спостерігається і щодо продукції продовольства. При цьому державна політика протидії імпортозалежності залишається недостатньо ефективною, особливо в галузево-регіональному аспекті.

Об’єктивно, що політика імпортозаміщення має реалізуватися та координуватися на центральному рівні управління, проте високими прикладним характером та ефективністю характеризуються

організаційно-економічні інструменти державного регулювання на регіональному і місцевому рівнях. Позаяк регіональна політика імпортозаміщення в Україні недостатньо ефективна, це призводить до дестабілізації ситуації на внутрішньорегіональних та локальних ринках, а також спричинює погіршення важливих характеристик економічної безпеки регіональних господарських систем.

Усе це посилює ризики економічної безпеки України, зокрема щодо деформацій і диспропорцій функціонування внутрішньорегіональних ринків, зниження ефективності та сповільнення темпів нарощування внутрішнього виробництва, зменшення надходжень до бюджетів, сповільнення відтворювальних процесів, посилення залежності національної та регіональних економік від кон'юнктури зовнішніх ринків, зростання частки іноземного капіталу в економіці. Безпосередніми загрозами імпортозалежності в системі економічної безпеки держави є закріплення низькотехнологічного та ресурсо- й енергоємного внутрішнього виробництва, послаблення конкурентних позицій вітчизняних суб'єктів базових видів економічної діяльності та їх продукції, посилення монополізації ринків та ускладнення доступу вітчизняних товарів до торгових мереж, низька захищеність споживчого ринку від тінізації та продуктів надлишкового імпорту.

Таким чином актуалізувалася необхідність визначення пріоритетних напрямів та інструментів політики імпортозаміщення, реалізація яких орієнтована на зміцнення конкурентоспроможності економіки та забезпечення економічної безпеки розвитку внутрішнього ринку України.

4.1. Теоретико-методологічні засади імпортозаміщення та забезпечення економічної безпеки

Державне регулювання національної економіки відбувається за різними напрямами, що передбачає використання значної кількості інструментів і засобів, ефективність яких визначається позитивними зрушеннями, зокрема збільшенням ВВП та розширенням місткості внутрішнього ринку, зростанням інвестиційної привабливості галузевих комплексів, інноваційності та технологічності, ділової активності населення тощо. При цьому склад інструментів

державного регулювання залежить і від низки зовнішніх обставин, наслідків розвитку економіки держави, зовнішніх впливів, викликів та загроз.

Сучасні тенденції підтверджують і високу залежність економіки від розвитку внутрішнього ринку, у масштабах якого відбуваються господарсько-виробничі, товарообмінні та інші процеси, виражаються їх результати, забезпечуються взаємозв'язки між суб'єктами економіки, формуються перспективи, але також і проблеми та перешкоди її розвитку. Проте очевидним є те, що внутрішній ринок повинен бути контрольований державою, аби тенденції його розвитку не загрожували економічній безпеці держави.

Такий висновок підтверджується існуванням тісних взаємозв'язків між сферами розвитку внутрішнього ринку та забезпеченням функціонально-структурних компонент економічної безпеки держави. Сучасні тенденції у розвинених держав підтверджують посилення такої взаємозалежності та взаємозумовленості, доводять важливість узгодження стратегічних пріоритетів поступу національного господарства та функціонування внутрішнього ринку. Відповідно, система державного регулювання має володіти інструментарієм, здатним забезпечувати розвиток внутрішнього ринку та формування основ економічної безпеки. З іншого боку, втручання держави у середовище внутрішнього ринку слід вважати необхідним за певних умов, у міру порушення структурних характеристик чи тенденцій сталого і збалансованого розвитку внутрішнього ринку держави.

Коли на внутрішньому ринку суб'єкти виробничої діяльності не здатні конкурувати з імпортерами за задоволення внутрішніх потреб, одним із важливих чинників та інструментів регулювання розвитку внутрішнього ринку стає імпортозаміщення. При цьому реалізація політики імпортозаміщення позначається й на характеристиках економічної безпеки держави, зокрема через зміну структури і параметрів виробництва та споживання, функціонування товарообмінної системи, доступності до ринків, джерел акумулювання інвестиційного ресурсу тощо.

Безперечно, що у сфері економічної безпеки, регіонального розвитку та функціонування внутрішнього ринку імпортозаміщення є важливим системним напрямом державного регулювання,

який позначається на головних сферах і складових безпеки національного господарства. Наукові твердження та висновки підтверджують високу різноманітність ознак і характеристик поняття «імпортозаміщення», що закономірно з огляду на варіативність стратегії, мети, засобів та цільових орієнтирів державного регулювання в цій сфері. Загальноутвердженими вважаються підходи, в яких імпортозаміщення складається з ознак: адміністративно-протекціоністської (засіб, процес, стратегія) та економічно-ліберальної (умова, здатність, стан, напрям) (рис. 4.1). Водночас за будь-якого підходу імпортозаміщення розглядають як необхідне явище у національному господарстві, що дозволяє забезпечити й підтримувати достатній рівень його сталого соціально-економічного розвитку.

Визначення імпортозаміщення як певного процесу (скорочення, припинення, обмеження, витіснення імпорту товарів; планування, організації, стимулювання збільшення обсягів внутрішнього виробництва аналогічних товарів) дозволяє з'ясувати його концептуальні характеристики під час розроблення та реалізації відповідних державних програм. Це особливо важливо, коли такі програми поєднують вирішення завдань щодо економічного зростання та забезпечення економічної безпеки держави.

Зазначимо, що забезпечення економічної безпеки держави відбувається на основі управління низкою її функціональних складових (виробничою, демографічною, енергетичною, зовнішньоекономічною, інвестиційно-інноваційною, макроекономічною, продовольчою, соціальною, фінансовою) і це потребує застосування комплексного підходу, який враховуватиме сукупність внутрішніх і зовнішніх чинників. Водночас про результативність забезпечення економічної безпеки держави свідчать тенденції на внутрішньому ринку, які зумовлюються рівнем залежності ринку від імпортних товарів.

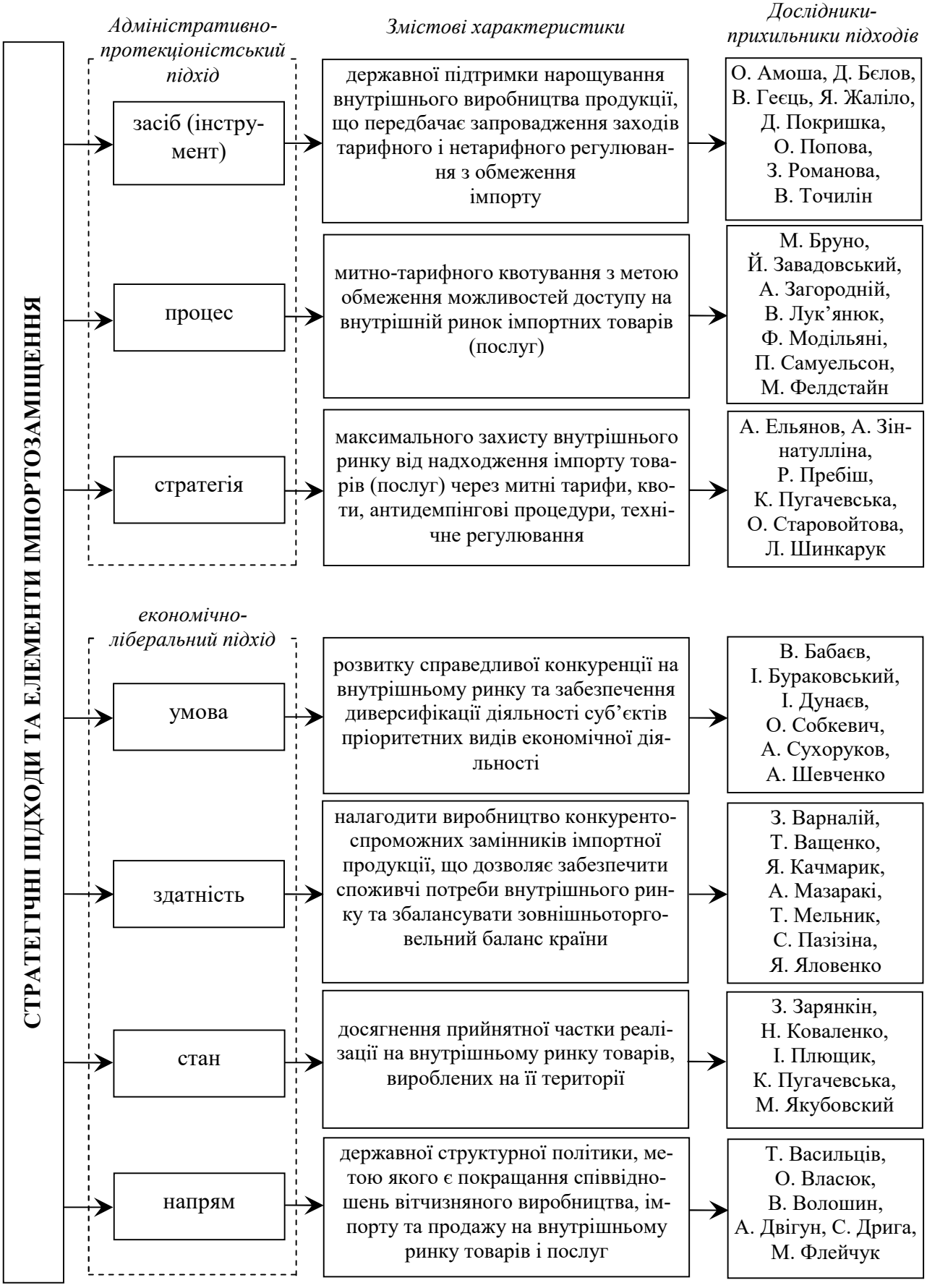

Рис. 4.1. Сутнісні характеристики поняття «імпортозаміщення»

Якщо врахувати, що економічна безпека держави характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання, а імпортозаміщення забезпечує стабільність і розвиток, актуально стверджувати про тісну залежність економічної безпеки держави від імпортозаміщення. Про ефективність імпортозаміщення як інструмента забезпечення економічної безпеки держави можуть свідчити такі її результати, зокрема за окремими складовими економічної безпеки:

– забезпечення максимально ефективного використання наявних виробничих потужностей держави, їх модернізація та розширене відтворення (виробнича безпека);

– формування передумов до самодостатнього відтворення та імміграції економічно активного населення (демографічна безпека);

– гарантування оптимального насичення внутрішнього ринку імпортними товарами та рівня відповідної залежності (зовнішньоторговельна безпека);

– формування фінансово-інвестиційних стимулів до розширення виробництва високотехнологічної продукції з високою часткою доданої вартості (інвестиційно-інноваційна безпека);

– досягнення системності та збалансованості макроекономічних відтворювальних пропорцій (макроекономічна безпека);

– збільшення обсягів внутрішнього виробництва продуктів харчування, яке здатне повністю забезпечити потреби суспільства в споживчих товарах належної якості (продовольча безпека);

– підвищення рівня зайнятості висококваліфікованих працівників, їх продуктивності та ефективності праці, формування високої мотивації праці та рівня якості трудового життя (соціальна безпека);

– збереження цілісності та єдності фінансової системи країни, її стійкості до дисбалансів (фінансова безпека).

Усе це засвідчує необхідність поєднання процесів імпортозаміщення та забезпечення економічної безпеки держави, а особливо, коли посилюється відкритість внутрішнього ринку, не сформоване інституціональне середовище, погіршується співвідношення елементів економічної системи. Очевидно, що реалізація державної політики імпортозаміщення позитивно позначається на певних важливих параметрах економічної безпеки держави та є необхідною в умовах активізації деструктивних чинників гіб-

ридної агресії. Отже, без зменшення рівня залежності від імпорту неможливо досягнути високого рівня самодостатності економіки, забезпечити економічну самостійність, стабільність і стійкість, активізувати економічне зростання держави. При цьому важливою є роль внутрішнього ринку, який забезпечує взаємозв'язки між імпортозаміщенням та елементами економічної безпеки, визначає стан економічного зростання та інвестиційної привабливості держави, ідентифікує напрями реалізації структурних змін та інституціональних реформ у системі державного регулювання. Зазначені взаємозумовленості цих понять наведено на рис. 4.2.

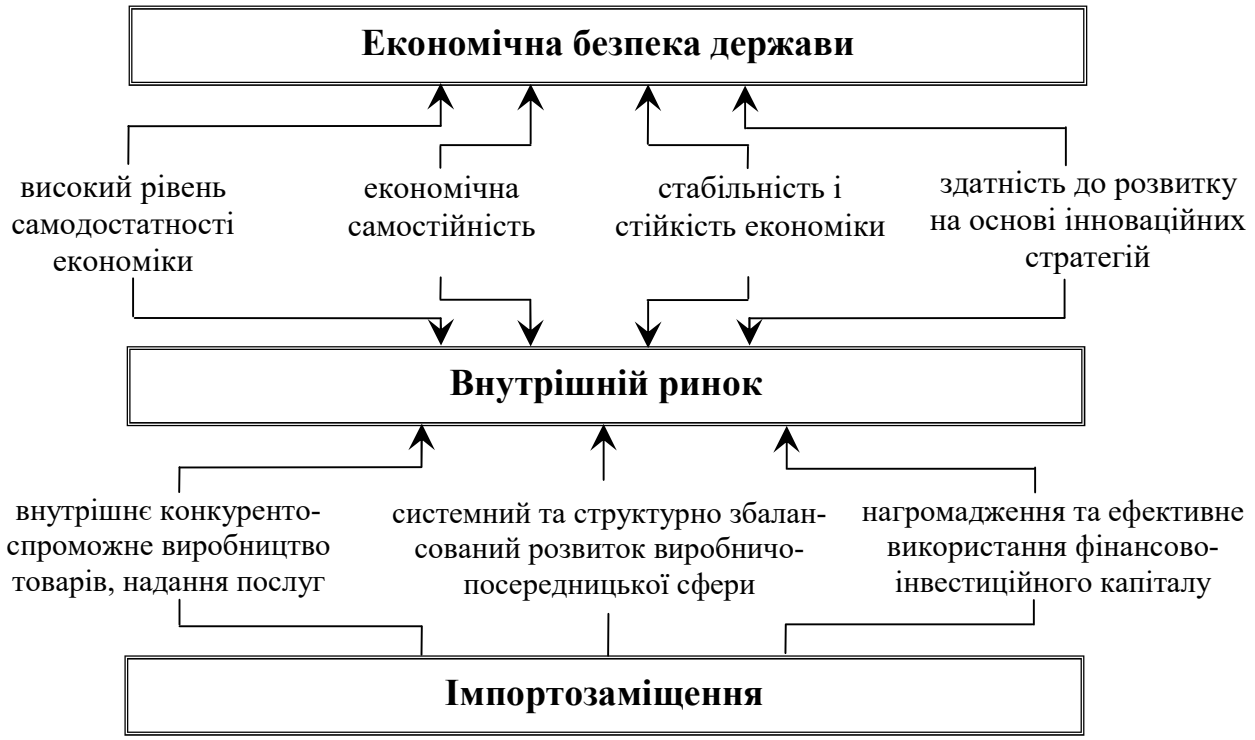

Рис. 4.2. Взаємозумовленість імпортозаміщення, розвитку внутрішнього ринку та забезпечення економічної безпеки держави

Передумовою підвищення ефективності державної політики імпортозаміщення, розвитку внутрішнього ринку та економічної безпеки слід вважати інституціональні реформи, у межах яких відбуватимуться підтримка вітчизняного виробника, забезпечення його конкурентоспроможності, формування здорового конкурентного середовища, посилення захищеності споживчого ринку тощо. Водночас пріоритетним вектором державної політики імпортозаміщення слід вважати забезпечення необхідних структурних зрушень у співвідношеннях споживання вітчизняної та імпортної продукції, що свідчитиме про ефективний пошук та використання

ресурсів на внутрішньому ринку і досягнення прийнятного рівня економічної безпеки.

Розвиток внутрішнього виробництва конкурентоспроможної продукції залежний від низки передумов, що повинні сформуватися на території його становлення та дієво стимулювати проведення необхідних інституціональних і структурних змін на внутрішньому ринку. Зокрема, важливим є існування сприятливого інвестиційного клімату та умов для активізації інноваційних процесів і модернізації реального сектору економіки, розвиток підприємницького середовища та конкуренції, скорочення тіньового сектору, зростання економічної активності населення тощо. Це дозволяє забезпечити високий рівень самодостатності, стабільності і стійкості економіки, її здатність до поступального розвитку. Досягнення такого стану потребує узгоджених дій центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, які попередньо слід спланувати та у довгостроковому періоді координувати. Все це обумовлює важливість розроблення та реалізації регіональної політики у якій визначається перелік пріоритетних напрямів, інструментів та засобів забезпечення соціально-економічного розвитку території.

Державна політика імпортозаміщення, що претендує на високу ефективність, є системним процесом та реалізується на всіх рівнях управління. На центральному рівні здійснюються планування і загальна координація політики імпортозаміщення, а на регіональному та місцевому рівнях реалізуються прикладні завдання державного регулювання в цій сфері, як-от: формування економіко-правового середовища, підтримка місцевого виробника, вплив на споживчий ринок та посередницьку сферу. Отже, регіональна політика імпортозаміщення є окремим невід'ємним напрямом державної політики, що реалізується з метою подолання системних ризиків і загроз імпортозалежності внутрішньорегіонального та локальних ринків (рис. 4.3).

Про ефективність регіональної політики імпортозаміщення свідчить пролонгація та підвищення ефективності державного управління становлення і розвитку виробничого сектору регіональних економічних комплексів, що обумовлено здатністю регіональних органів влади володіти оперативною інформацією про ло-

кальні тенденцій на ринку та згідно яких реально забезпечувати підтримку місцевим виробникам в усуненні системних проблем. Також регіональні та місцеві органи влади здатні якісно сформувати необхідні елементи інституціонального середовища імпортозаміщення, зокрема забезпечити становлення суб'єктів інфраструктурної підтримки, покликаних обслуговувати інвестиційні та техніко-технологічні потреби виробничого комплексу, розвивати попит на продукцію вітчизняного та місцевого виробництва (через реалізацію проектів з розширення торгових площ зі відповідною спеціалізацією, розвиток системи споживчого кредитування).

У системі державного регулювання імпортозаміщення здатність регіональної політики забезпечувати реалізацію відповідних стратегічних пріоритетів обумовлено насамперед можливостями, якими володіють органи місцевої державної влади. Об'єктивно, що на місцях є краще бачення природно-ресурсного та економічного потенціалу розвитку перспективних видів економічної діяльності та товарної спеціалізації регіонального господарського комплексу. Відповідно з вищою ефективністю відбувається розробка та реалізація регіональних галузевих програм і проектів, підготовка до реалізації інвестиційно-інноваційних локально зорієнтованих пропозицій, формування та розбудова місцевої інвестиційно-інноваційної інфраструктури.

Низка науковців одностайні в тому, що реалізації пріоритетів і завдань регіональної політики імпортозаміщення перешкоджає відсутність законодавчо-правових компетенцій в місцевих державних адміністрацій стосовно становлення норм стандартизації і сертифікації продукції, що виробляється чи реалізується на їхній території [354, 355, 356]. Відтак, в регіонах імпортозамінне виробництво може не повністю враховувати внутрішньоринкові потреби, що призводить до часткового заміщення імпорту. За таких обставин роль місцевого самоврядування більше зводиться до організації та проведення контролю за якістю, безпечністю та іншими характеристиками продукції імпорту.

---

[354] Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку : монографія / за ред. З. С. Варналія. Київ : Знання, 2005. С. 180–201

[355] Єрмакова О. А. Зовнішньоекономічна діяльність регіону: інституційні важелі вдосконалення : монографія. Одеса : Інтерпрінт, 2014. С. 114–138.

[356] Регіони України у післякризовий період: ризики та перспективи розвитку : аналіт. доп. / Біла О. С. та ін. Київ : НІСД, 2011. С. 4–11.

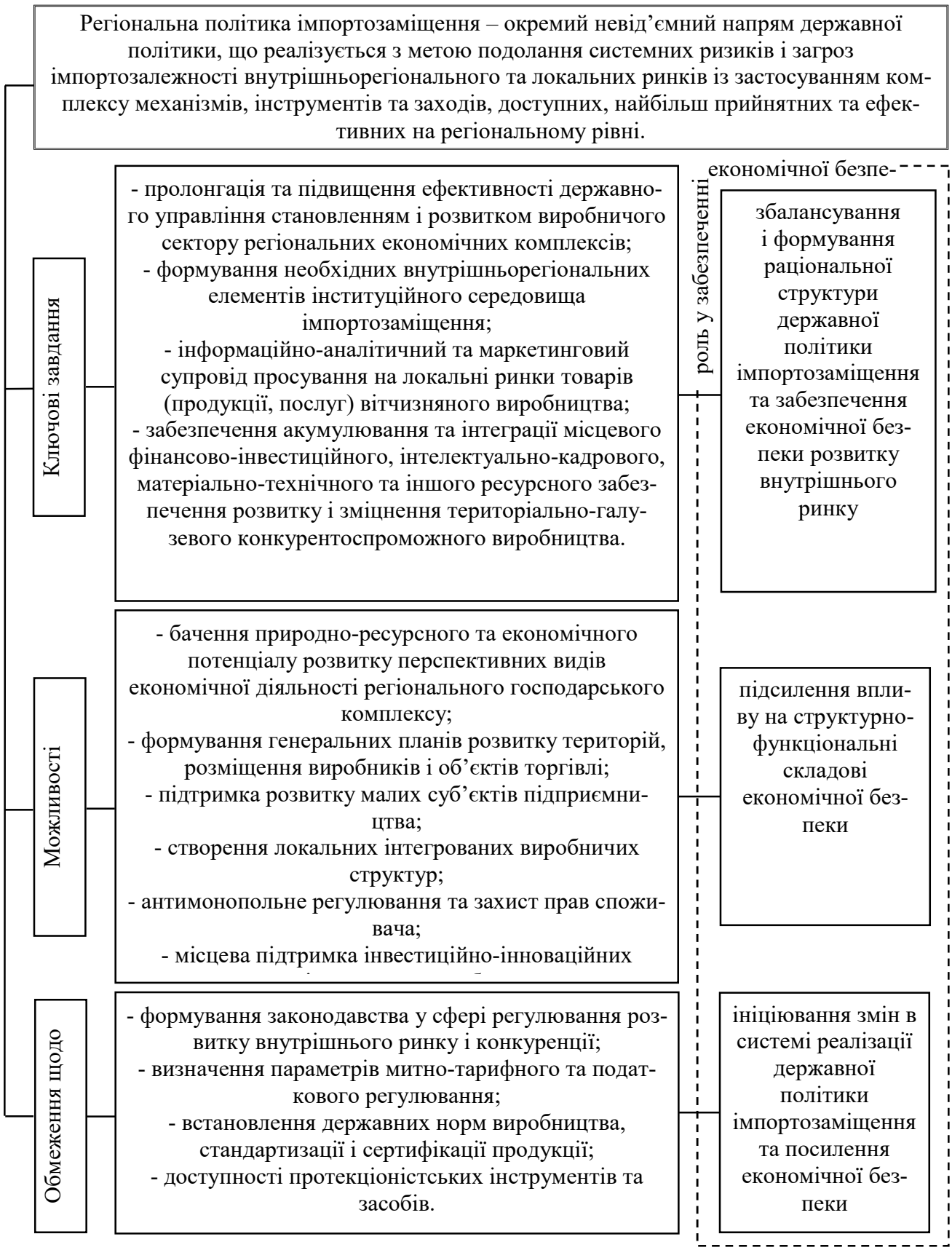

Рис. 4.3. Елементи сутнісної характеристики регіональної політики імпортозаміщення та забезпечення економічної безпеки

Регіональна політика імпортозаміщення відіграє важливу роль у забезпеченні економічної безпеки держави, що підтверджується впливом її на відновлення та становлення конкурентоспроможного виробництва, функціонування й розвиток внутрішнього ринку та інші процеси суспільного економічного відтворення. Крім того, регіональна політика імпортозаміщення чинить істотний вплив на кожну зі складових економічної безпеки регіону, позитивний характер якого можна оцінити в контексті реалізації окремих заходів.

Так, реалізація регіональної політики імпортозаміщення здійснює суттєвий вплив на формування макроекономічної стабільності та становлення і відновлення позицій конкурентоспроможного вітчизняного виробництва в територіальному масштабі. Відповідно посилюється актуальність заходів щодо ресурсної підтримки інвестиційно-інноваційних проектів регіонального розвитку імпортозамінних виробництв, просторової розбудови мережі спеціалізованих фінансово-інвестиційних фондів модернізації виробництва та створення нових виробничих потужностей, формування широкомасштабної пропозиції товарів місцевого виробництва.

Свідченням розширеного самовідтворення та поступального розвиту регіональної економіки є збільшення чисельності ефективно функціонуючих підприємств, які здатні налагоджувати виробництво інноваційно-технологічної продукції з високою доданою вартістю та конкурентоспроможністю. Очевидно, що для цього органам місцевої влади необхідно створити сприятливі передумови, особливо на етапах започаткування підприємницької діяльності. Поряд із збільшенням чисельності суб'єктів місцевого виробництва варто говорити й про актуальність удосконалення їх структури на внутрішньо-регіональному ринку. Зокрема, у сучасних ринкових умовах все більше посилюється роль суб'єктів інвестиційно-інноваційної діяльності, а також допоміжної інфраструктури виробництва (інжинірингових центрів, технологічних платформ інноваційної діяльності, інституції інтегрування бізнесу, консалтингових компаній, дослід-но-маркетингових центрів).

Відмітимо, що розвиток імпортозамінного виробництва залежить від умов збереження цілісності та єдності фінансової системи на різних рівнях державного регулювання. На регіональному рівні, в міру обмеженості та складності доступу до фінансових ресурсів,

збільшення грошового обігу є головним пріоритетом державної політики регулювання локальних ринків. В контексті таких тверджень одним з пріоритетних завдань регіональної політики імпортозаміщення вбачаємо збільшення обсягів реалізації продукції місцевих підприємств та покращення структурних характеристик обігу капіталу. Такі тенденції варто розглядати як підтвердження сформованості та реалізації якісних фінансових інструментів і послуг, за яких створюються необхідні фінансово-інституційні умови для інвестиційного та платіжного забезпечення місцевих суб'єктів господарювання.

Важливою умовою формування стійкої фінансової системи в масштабах регіону варто розглядати збільшення обсягів господарської діяльності, підвищення ефективності та покращення фінансового стану та зниження рівня корпоративного боргу. Для цього в регіоні повинні відбутися системні структурні та інституційні реформи у фінансовому секторів. Зокрема, стосовно розподілу бюджетно-фінансових ресурсів, реалізації органами регіональної влади проектів спільного фінансування, створення та розвитку регіональних фондів фінансово-кредитної підтримки, забезпе-чення належного фінансування довгострокових програм інфраструктурного розвитку територій тощо.

Відомо, що фінансова забезпеченість стимулює інвестиційну та інноваційну діяльність, створює необхідні умови для розширення їх масштабів. У підсумку відбувається становлення та розвиток високотехнологічного виробництва, посилюються інтеграційній та кооперaційні зв'язки між суб'єктами бізнесу, поглиблюється спеціалізація виробників на продукції з високою часткою доданої вартості. Враховуючи особливості регіональної політики імпортозаміщення, варто припустити, що свідченням ефективної її реалізації у контексті забезпечення економічної безпеки регіону є активізація інвестиційно-інноваційної діяльності місцевих товаровиробників через об'єктивні обставини зміцнення конкурентоспроможності.

Вважаємо, що для досягнення в регіоні інвестиційно-інноваційної безпеки повинно відбуватися зростання попиту місцевих підприємств на наукові дослідження в цілях виготовлення інноваційної продукції та створення нових ринків. Цьому сприяє: 1) інституалізація співробітництва суб'єктів господарювання з нау-

ково-дослідними та навчальними організаціями, венчурними компаніями, інноваційними фондами; 2) розширення місцевими державними адміністраціями науково-дослідницьких програм зовнішнього партнерства і інвестиційно-інноваційного співробітництва; 3) капіталізація регіонального ринку інтелектуальної власності; 4) утвердження високого рівня захищеності інтелектуальної власності та інвестиційного капіталу.

Варто відмітити, що уся сукупність зовнішньоекономічних операцій повинна відповідати національним та регіональним економічним інтересам, і тим сам, не створювати перешкод у поступальному розвитку внутрішньому ринку та його суб'єктам. Досягнення зовнішньоекономічної безпеки є пріоритетним завданням регіональних органів влади, яке можливе, зокрема завдяки реалізації політики імпортозаміщення. Тут, на наш погляд, варто передбачити наступні програмні заходи: 1) зменшення обсягів та частки споживання імпорту, покращення зовнішньоторговельного балансу; 2) нарощування виробничого потенціалу як передумови експортних можливостей; 3) покращення якісних та структурних характеристик імпорту товарів (послуг); 4) активізація переходу місцевих підприємств на міжнародні стандарти якості виготовлення продукції. У підсумку можна розраховувати на покращення низки внутрішньорегіональних структурних співвідношень щодо: обсягів пропозиції, продажу та споживання вітчизняної і імпортної продукції; впливу вітчизняних товаровиробників та імпортерів на локальну ринкову кон'юнктуру; територіальних диспропорцій розвитку торговельної мережі з продажу та просування товарів вітчизняного і місцевого виробництва; наявних і використовуваних виробничих потужностей; техніко-технологічних можливостей виробництва продукції та торгових перспектив їх представлення на внутрішньому і локальних ринках; пропозиції продукції з-поміж базових галузей (у т. ч. малих суб'єктів підприємництва) та посередницького сектору.

Відмітимо інші пріоритетні завдання регіональної політики імпортозаміщення, розв'язання яких дозволяє надійно забезпечити продовольчу безпеку регіону. Так, сприяє споживанню населенням більш якісних товарів продовольства витіснення з ринку продукції з нижчим рівнем конкурентоспроможності. Відповідно

у регіоні повинні відбутися структурні (покращитися параметри інформаційного простору та комунікацій між споживачами і місцевими виробниками, які часто нездатні представити в торговельних мережах власну високоякісну продукцію; підвищитися рівні якості споживчих цінностей і потреб, установок конс'юмеризму в місцевого населення) та інституційні (утвердитися альтернативні формати з продажу вітчизняних та місцевих товарів високої якості; створюватися та розвиватися альтернативні недержавні інституційні об'єкти контролю якості товарів, а особливо імпорту, що масштабно завозиться контрабандним шляхом) реформи.

В сучасних умовах активного споживання енергоресурсів визначається актуальність заходів, що дозволяють підвищити рівень їх економії та ефективності. Проблема енергетичної залежності територій лише посилюється, особливо в міру збереження застарілого технологічного укладу реального сектору економіки. Критичною є ситуація, коли накопичення енергоресурсів відбувається за рахунок імпорту, а альтернативні сегменти їх виробництва, розподілу та споживання не розвиваються.

Вагоме значення в застосуванні механізмів структурної економічної політики регулювання імпортозаміщення мають соціально-демографічні інструменти та заходи. На наш погляд, свідченням зміцнення системи соціальної та демографічної безпеки в регіонах є здатність місцевих державних адміністрацій в рамках заходів імпортозаміщення домогтися: 1) покращення кон'юнктурних характеристик внутрішнього споживчого ринку, підвищення вищого рівня задоволення потреб і захисту прав споживача; 2) створення нових виробництв, підвищення пропозиції праці та покращення зайнятості; 3) підвищення інвестиційної привабливості територій, покращення ділової активності, підвищення рівня оплати праці, покращення соціальних гарантій працюючих; 4) розширення можливостей соціальної відповідальності підприємств, що сприяє стабільності соціальної сфери та покращенню передумов для природнього іміграційного приросту населення.

Все це доводить невід'ємність регіональної політики імпортозаміщення в загальній системі державного регулювання у цій сфері та забезпечення економічної безпеки регіону, що підтверджується її здатністю вирішувати низку ключових завдань для економіки держа-

ви, можливостями оперативно реагувати на зовнішньоекономічні загрози та ризики і, також, обмеженнями, які ілюструють відповідальність центральних та регіональних органів влади.

Пріоритетне значення регіональної політики імпортозаміщення має виражений характер в контексті її впливу на окремі складові економічної безпеки регіону (маркетингову та виробничу, фінансову, інвестиційно-інноваційну, зовнішньоекономічну, продовольчу, енергоресурсну, соціальну та демографічну), що проявляється через сукупність можливих результатів від реалізації відповідних заходів та інструментів (рис. 4.4).

Варто стверджувати про істотний вплив регіональної політики імпортозаміщення на зміцнення системи економічної безпеки та припустити, що в міру посилення залежності внутрішньорегіонального та локальних ринків від імпортних поставок товарів, такий вплив буде мати ще більш виражений характер. Отже, важливість регіональної політики у сфері імпортозаміщення полягає у визначенні стратегічних результатів, які необхідно досягнути регіональним та місцевим органам влади задля забезпечення стабільності, стійкості та поступального розвитку регіону, не залежності і водночас інтеграції в економіку держави. Варто зазначити й на тому, що в міру посилення дестабілізуючого впливу загроз різного виду на економічну безпеку регіону більш системною і комплексною має бути регіональна політика імпортозаміщення.

Будь-які зміни, що призводять до розбалансованості та дестабілізації галузевих і територіальних господарських комплексів, є загрозою економічній безпеці держави. Сьогодні вкрай негативний вплив на забезпечення та підтримання параметрів економічної безпеки держави має імпортна залежність внутрішнього ринку, яка в міру досягнення свого критичного значення здатна призвести до повного витіснення з ринку цілих галузевих секторів національного господарства, що є важливим аргументом формування і реалізації державної політики імпортозаміщення. Варто враховувати, що ефективна політика імпортозаміщення здатна не лише відновити та встановити конкурентоспроможне виробництво, а й сформувати потужний потенціал для майбутніх перспектив розвитку економіки, посилення її експортного потенціалу та зміцнення зовнішньоекономічної компоненти безпеки держави. Відповідні

судження підкреслюють системні взаємозв'язки між економічною безпекою держави та імпортозаміщенням і в міру необхідного подолання кризових явищ потребують глибокого дослідження.

Будь-які зміни, що призводять до розбалансованості та дестабілізації галузевих і територіальних господарських комплексів, є загрозою економічній безпеці держави. Сьогодні вкрай негативний вплив на забезпечення та підтримання параметрів економічної безпеки держави має імпортна залежність внутрішнього ринку, яка в міру досягнення свого критичного значення здатна призвести до повного витіснення з ринку цілих галузевих секторів національного господарства, що є важливим аргументом формування і реалізації державної політики імпортозаміщення. Варто враховувати, що ефективна політика імпортозаміщення здатна не лише відновити та встановити конкурентоспроможне виробництво, а й сформувати потужний потенціал для майбутніх перспектив розвитку економіки, посилення її експортного потенціалу та зміцнення зовнішньоекономічної компоненти безпеки держави. Відповідні судження підкреслюють системні взаємозв'язки між економічною безпекою держави та імпортозаміщенням і в міру необхідного подолання кризових явищ потребують глибокого дослідження.

Ключовий характер державної політики імпортозаміщення проявляється у її взаємозв'язках з елементами системи економічної безпеки держави. Такий вплив реалізує функціонально-процесні (виробництво, обмін, розподіл, споживання; регулювання, структурні зміни, інституційні реформи; наявність природно-сировинних ресурсів; стабільність та стійкість національної економіки; наявність можливостей до саморозвитку та прогресу національного господарства), структурні (макроекономічна, виробнича, фінансова, інвестиційно-інноваційна, продовольча, зовнішньоекономічна тощо) та просторові (збалансований розвиток територій та активне відтворення їх природно-ресурсного потенціалу, просторово-територіальні пропорції соціально-економічного розвитку, структура секторальних сфер життєздатності суспільства, концентрація потенціалу підприємницької активності) компоненти системи забезпечення економічної безпеки держави.

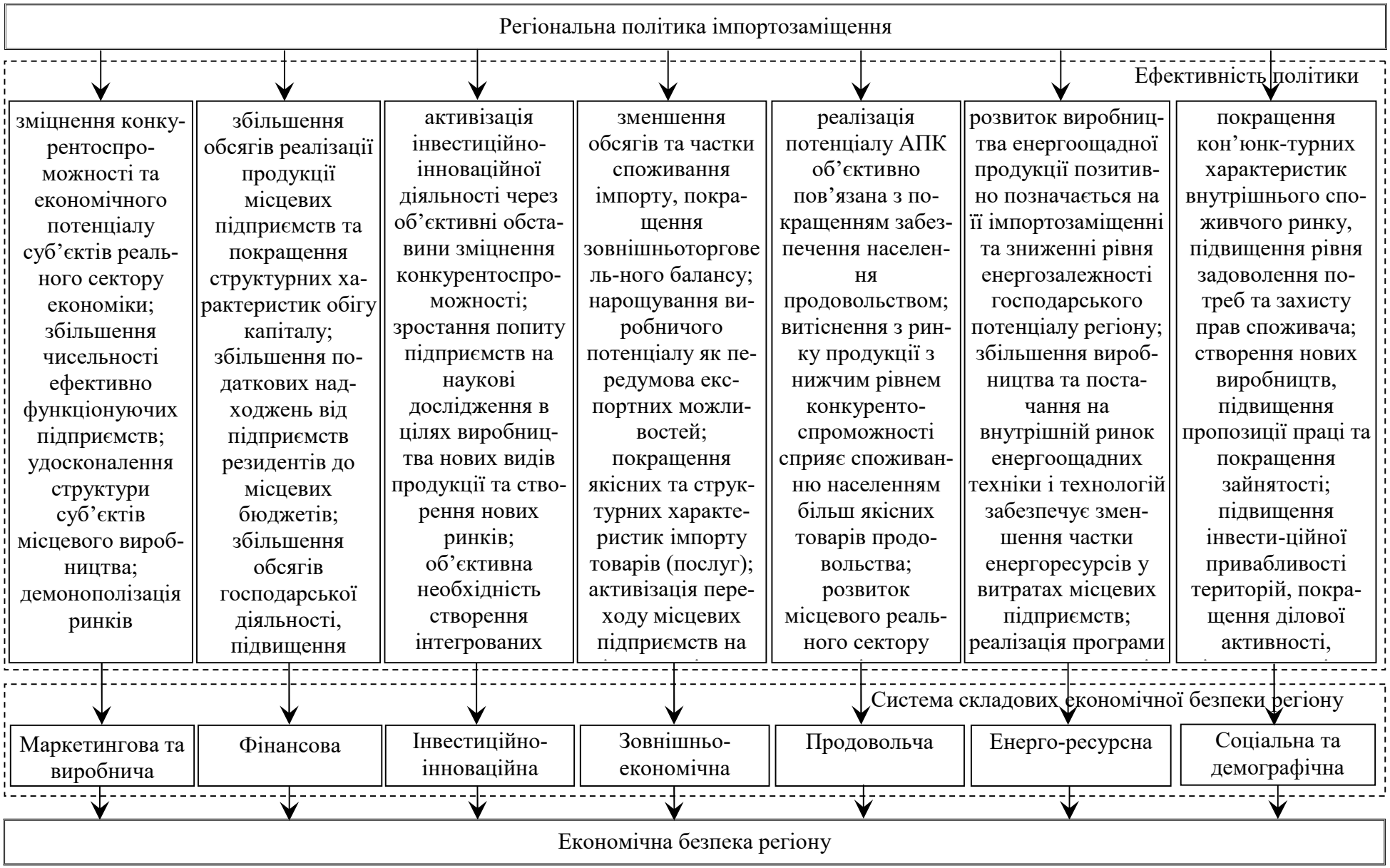

Рис. 4.4. Вплив реалізації регіональної політики імпортозаміщення на зміцнення економічної безпеки регіону

У процесі імпортозаміщення відбуваються позитивні зміни у сферах детермінант протидії імпортозалежності, сегментах внутрішнього ринку, пріоритетних сферах державного регулювання. Такі взаємозв'язки та взаємовпливи в процесі державної політики імпортозаміщення дають змогу забезпечити соціально-економічний регіональний розвиток та безпеку.

Відмітимо, що державна політика імпортозаміщення може змінювати концептуальні напрями в міру зростання експансії імпортних товарів на внутрішній споживчий ринок та ускладнення вирішення завдань щодо зменшення їх впливу. Тут головне сформувати стійкість взаємозв'язки між сферами забезпечення достатнього рівня розвитку внутрішнього ринку та забезпечення економічної безпеки держави, які б дозволили утримувати високу стабільність та збалансованість регіональної економіки.

У підсумку можна буде стверджувати про забезпечення економічної безпеки регіону, що підтверджуватиметься зростанням валового регіонального продукту, високою концентрацією малого та середнього підприємництва на регіональному і локальних ринках, становленням високо-розвинутої ринкової інфраструктури, розширенням товарного конкурентоспроможного місцевого виробництва, збільшенням обсягів капітальних інвестицій, інтенсивністю інноваційно-технологічного розвитку, підвищенням рівня зайнятості населення та якості задоволення їх споживчих потреб. Саме за такими напрямами варто формувати та розвивати взаємозв'язки сфер забезпечення економічної безпеки держави, регіону і розвитку внутрішнього ринку.

Регіональний розвиток є вираженим свідченням рівня економічної безпеки території на якій економічні відносини реалізується за загально утвердженими на внутрішньому ринку правилами задля задоволення різносторонніх інтересів усіх учасників. Завдяки сформованим в регіонах ринковим механізмам вибудовується локальне середовище, яке дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, а налагодження взаємозв'язків між ними в системі національного господарства може сформувати високий рівень самодостатності та самостійності економіки. Тут головний акцент усіх таких взаємозв'язків стосується можливостей органів регіональної та центральної влади налагодити конкуренто-

спроможне виробництво, яке у довготривалій перспективі дозволятиме задовольняти потреби внутрішнього ринку та на пряму впливати на їх формування і зміни його суб'єктів.

Потенціал ефективності державної політики імпортозаміщення зумовлений якісною інституційно-організаційною підготовкою, стимулюванням розвитку внутрішнього ринку, подоланням головних структурних деформацій у сферах виробництва і споживання товарів (продукції, послуг), формуванням ресурсно забезпеченого та високотехнологічного виробничого комплексу тощо. Відповідно трансформаційні перетворення передбачають реалізацію засобів та інструментів, що дозволяють з вищою ефективністю здійснювати державне регулювання стимулювання розвитку та його економіко-інституційного середовища.

Значна роль у процесі формування та реалізації державної політики імпортозаміщення відводиться узагальненню як позитивних практик, так і прорахунків світового досвіду державного регулювання в цій сфері, що особливо важливо й у контексті врахування можливих ризиків і загроз для економічної безпеки держави в коротко-, середньо- та довгостроковій перспективах. Доречним є врахування позитивних практик реалізації інструментів підтримки видів економічної діяльності, розвитку високотехнологічних галузей економіки, відновлення внутрішньоторговельного потенціалу. Водночас слід оцінювати і моделювати вплив протекціоністського підходу до імпортозаміщення на закритість та монополізацію внутрішнього ринку, зниження інвестиційно-інноваційної активності, погіршення зовнішньоторговельного балансу та інші системні загрози планового, стабільного і довгострокового розвитку національного господарства.

Світовий досвід свідчить про різні способи державної політики подолання імпортозалежності. Це і реалізація протекціоністської політики стримування імпортних потоків, і лібералізація господарського устрою та соціально-економічних відносин на внутрішньому ринку. Кожен із них має переваги та недоліки. На окремих історичних етапах розвитку світової економіки країни під час реалізації державної політики імпортозаміщення використовували різні інструменти, перелік яких змінювався стосовно пріоритетності, технологічного рівня розвитку, інвестиційної привабливості національного господарства тощо.

Безперечно, що світовий досвід реалізації політики імпортозаміщення засвідчив багатоаспектний та комплексний характер становлення на території держави конкурентоспроможного виробництва, структурно збалансованого розвитку внутрішнього ринку, позитивного зовнішньоторговельного балансу, експортоорієнтованої економіки. Розглянуті регіонально-галузеві особливості підтвердили важливість ресурсно-фінансової та організаційно-управлінської державної підтримки в аналізованій сфері. Відповідно, адаптивне застосування світового досвіду реалізації державної політики імпортозаміщення в масштабах національної економіки дає змогу посилити обґрунтованість, мінімізувати потенційні ризики, врахувати ймовірні прорахунки, раціонально спрогнозувати результати структурних змін та інституційних реформ щодо співвідношення продажу товарів вітчизняного виробництва та імпорту, протекціоністського захисту внутрішнього ринку та розвитку споживчого попиту, соціально-економічних секторів економіки та рівня задоволення потреб внутрішнього ринку вітчизняною продукцією, фінансово-інвестиційного і матеріально-технічного забезпечення внутрішнього виробництва тощо.

4.2. Вплив імпортозалежності на економічну безпеку України та розвиток внутрішнього ринку України

Для економіки України імпортозалежність є сучасною яскраво вираженою характеристикою її стану, яка проявилася одразу після набуття незалежності та утвердження принципів ринкових відносин. Негативно, що з кожним роком ситуація все більше погіршується, а особливо в тих галузях, в яких, здавалося б, існують усі передумови для внутрішнього виробництва продукції, аналогічної імпорту.

В Україні сформувалася ситуація, коли потоки імпортних товарів без жодних перешкод і протидій потрапляють на внутрішній ринок і цьому сприяють як низька якість організації та неефективне використання виробничих потужностей, так і розширення місткості внутрішнього ринку, розвиток ринкової інфраструктури, зростання доходів громадян. Більше того, зростання імпортозалежності посилюється загостренням військово-політичної ситуації всередині держави, скороченням прямого іноземного інвесту-

вання, тінізацією бізнес-середовища, деформацією споживчих потреб населення тощо. Варто згадати і про високу енергоємність виробничих процесів, зношений стан основних засобів, занепад галузевої науки, неефективне використання бюджетних коштів, які скеровують на підтримку секторів економіки.

Результати проведеного оцінювання підтвердили високий рівень імпортозалежності внутрішнього ринку України та виражені тенденції до її посилення і зростання критичних загроз економічній безпеці держави. За 2005–2016 рр. частка продажу вітчизняних товарів зменшилася з 70,5% до 55,8% (на 14,7 в. п.), середньорічні темпи зростання імпорту товарів становили 19,6% та перевищували темпи зростання продажу вітчизняних товарів, частка імпорту у внутрішньому споживанні перевищувала 50,0%, частка імпорту у ВВП в окремих періодах сягала 60,0%, експорт покривав імпорт у середньому щороку не більше ніж на 90,0%, а випередження імпорту над експортом у середньому щороку становило понад 3,0% (табл. 4.1).

Очевидно, що такі зміни негативно позначаються на економічній безпеці держави, яка не здатна наситити внутрішній ринок вітчизняними товарами і, таким чином, забезпечити достатній рівень функціональності внутрішньогосподарського виробничого комплексу. Більше того, порушуються соціально-економічні норми життя населення, яке, з одного боку, не може кардинально змінити ситуацію і не має для цього достатнього ресурсу, а з іншого – його адаптація до ринкових тенденцій призводить до ще вищої імпортозалежності економіки.

Упродовж 2005–2016 рр. зменшення частки вітчизняних товарів у роздрібному товарообороті в середньому щороку становило майже 2,0% і якщо врахувати, що така тенденція триватиме й надалі, то можна стверджувати про зниження імпортозалежності внутрішнього ринку України через три роки до рівня нижче 50,0%, який, щоправда, також високий.

Таблиця 4.1

Показники імпортозалежності України у 2005, 2008–2016 рр. (складено за [357])

Показники	***Роки***										***Абсолютні відхилення, ±***	
	2005	***2008***	***2009***	***2010***	***2011***	***2012***	***2013***	***2014***	***2015***	***2016***	***2016 / 2005***	***2016 / 2015***
1	***2***	***3***	***4***	***5***	***6***	***7***	***8***	***9***	***10***	***11***	***12***	***13***
Частка товарів, виготовлених на території України, у структурі роздрібного товарообороту торгової мережі підприємств, %	70,5	63,1	67,4	64,3	61,9	58,9	57,2	57,8	58,1	55,8	-14,7	-2,3
Частка продажу товарів вітчизняного виробництва у структурі оптового товарообороту підприємств оптової торгівлі, %	71,8	65,6	66,8	66,5	63,9	58,9	54,3	48,5	46,9	44,6	-27,2	-2,6
Коефіцієнт покриття експортом імпорту товарів і послуг	1,03	0,86	0,97	0,95	0,93	0,90	0,90	1,06	1,09	1,01	-0,02	-0,08
Частка імпорту у внутрішньому споживанні країни, %	58,1	57,9	54,1	58,9	65,7	60,6	55,2	57,5	62,8	61,4	3,3	-1,4
Імпортна квота,%	50,6	54,9	48,1	53,7	60,6	57,2	52,9	52,1	54,5	56,2	-5,6	1,7
Коефіцієнт випередження ВВП над імпортом	1,10	0,92	1,14	0,90	0,89	1,06	1,08	1,02	0,96	0,97	-0,13	0,01

[357] Державна служба статистики України. URL : http://www.ukrstat.gov.ua.

Попри це, варто зазначити, що останніми роками ситуація стабілізувалася і навіть покращилася в окремому періоді. Так, у 2013–2015 рр. частка вітчизняних товарів у роздрібному товарообороті збільшилася на 0,9%, але, враховуючи тенденції, які відбувалися за цей період, не можна однозначно стверджувати про відновлення виробничих потужностей підприємств на території України. Скоріш за все відбулося зниження купівельної спроможності населення та активності імпортерів, зокрема контексті воєнно-політичного конфлікту. Втім, у 2016 р. відновилося зростання продаж імпортних товарів, рівень якого досяг майже 45,0%.

Аналогічна тенденція була притаманна періоду фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр., коли частка вітчизняних товарів у роздрібному товарообороті збільшилася на 4,3%, а у 2010 р., навпаки, зменшилася на 3,1%. У той час в економіці України відбувалися значні коливання національної валюти (курс гривні відносно долара США знизився майже на 50,0%) і відповідно вартість імпортних товарів істотно зросла, що перешкоджало їх продажу на внутрішньому ринку. Зокрема, це підтверджується тенденцією, коли впродовж окремих п'яти років частка вітчизняних товарів у роздрібному товарообороті збільшилася більше, ніж на 10,0%. Так, у 2008 р. показник становив 63,1% і порівняно з 2004 р. зменшився на 11,3 в. п., аналогічна зміна відбулася у 2009–2013 рр. – на 10,2 в.п. Відповідно спостерігаються періодичні цикли підвищення імпортозалежності економіки, що потрібно враховувати під час планування та реалізації державної політики посилення адекватності і надійності внутрішнього ринку, протидії імпортозалежності.

Проблеми високої імпортозалежності національної економіки не вирішуються й способами досягнення низької собівартості продукції, зменшення матеріаломісткості та енергоємності виробництва чи низькою вартістю робочої сили. Також продовжується реалізовуватися малоефективна протекціоністська політика, за якої часто лобіюються інтереси потужних бізнес-груп, додатково погіршуючи якість і структуру конкурентоспроможного середовища. Зокрема, вдалим прикладом може слугувати автомобільна галузь, у якій продукція не відповідає сформованим ринковим стандартам якості та ціни, а натомість штучно ускладнюється доступ населення до аналогічного імпорту з вищим рівнем якості. Тому

необхідно чітко розподілити пріоритети щодо груп імпортних товарів, які: 1) оперативно повинні бути заміщені; 2) у близькому майбутньому варто і можуть заміщуватися; 3) не можуть заміщуватися через природні й технологічні причини.

Про зниження рівня імпортозалежності економіки України та його позитивну динаміку впродовж 2014–2016 рр. свідчать значення коефіцієнта покриття експортом імпорту. Так, у 2014, 2015 та 2016 рр. коефіцієнт покриття експортом імпорту за товарами й послугами становив відповідно 1,06, 1,09 та 1,01 і позитивним є те, що показник збільшувався (у 2014 р. на 0,16 відносно попереднього року, у 2015 р. на 0,03 відповідно). Лише з країнами ЄС не вдалося налагодити експортних поставок у достатніх обсягах, щоб покрити імпорт (у 2016 р. різниця становила 19,0%), хоча рівень покриття у 2013–2016 рр. зріс на 16,0%. Спостерігаються повністю протилежні тенденції у зовнішньоторговельних відносинах України починаючи з 2014 р. Якщо у 2014 р. коефіцієнт покриття експортом імпорту за товарами з країнами СНД становив 0,86 і зменшився у 2015 р. на 0,12, а до цього часу постійно збільшувався чи залишався на рівні 70,0%, то з країнами ЄС показник у 2015 р. становив 0,85 і збільшився відносно 2014 р. на 0,04, а у 2013 р. – на 0,23.

Так, на основі Методичних рекомендації щодо оцінювання рівня економічної безпеки країни[358] можна стверджувати, що рівень імпортозалежності національної економіки досить критичний, зокрема у 2016 р. він становив 61,4%, що на 3,3 в.п. більше, ніж у 2015 р., та впродовж 2005–2016 рр. коливався в межах від 54,1 до 65,7%. Таким чином, більшу частину всіх товарів і послуг, які споживаються на внутрішньому ринку, вітчизняні підприємства не виробляють, а ті, що пропонуються на внутрішньому ринку, не можуть конкурувати з імпортними аналогами.

Так, у 2016 р. частка імпорту товарів і послуг у ВВП становила 56,2% та впродовж 2005–2016 рр. постійно перевищувала 48,0%, а в окремих роках і 60,0% (у 2011 р. показник дорівнював 60,6%). Для порівняння, на початку 2017 р. в Польщі відповідний показник становив 47,0%, Румунії – 43,0%, Німеччині – 38,0%, Туреччині – 31,0%,

---

[358] Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України № 1277 від 29.10.2013 р. URL : http://www.me.gov.ua/ Documents/List?lang=uk-UA&tag=Metodichni Rekomendatsii.

Франції – 30,0% [359].З одного боку, позитивним є те, що обсяг імпорту товарів і послуг упродовж останніх років постійно зменшувався, але з іншого – високими темпами відбувалася девальвація національної валюти і відповідне коригування засвідчило зростання імпорту (у 2016 р. порівняно з попереднім роком на 23,7%, у 2014 р. – 2,6%).

Про граничний рівень імпортозалежності України свідчать випереджувальні темпи зростання імпорту товарів і послуг над ВВП. Так, у 2016 р. імпорт на 3,0% зростав швидше, ніж ВВП, при цьому в попередніх роках тенденція була протилежна. Такі ж процеси були характерні для національної економіки у 2007–2008 рр. та 2010-2011 рр., коли зберігалася стабільність національної валюти, збільшувалися масштаби внутрішнього ринку, зберігалася висока купівельна спроможність населення. У підсумку можна стверджувати, що промислово-виробничий сектор України не має достатнього конкурентоспроможного потенціалу для протидії продукції іноземних економічних агентів та виготовлення продукції, яка б змогла якісно замінити імпортну.

Очевидно, що в умовах істотної девальвації національної грошової одиниці, високого інфляційного тиску та звуження масштабів економіки цінова привабливість імпортних товарів погіршується і, таким чином, рівень імпортозалежності держави може поступово знижуватися. Але це не може бути інструментом державної політики імпортозаміщення, оскільки може призвести до її деіндустріалізації, стагнації інвестиційної активності, зниження на внутрішньому ринку пропозицій інноваційної продукції тощо.

Варто зробити акцент на функціонуванні реального сектору, де формуються базові передумови її конкурентоспроможності і життєздатності, а відтак й імпортозалежності та економічної безпеки (табл. 4.2).

Без сумніву, що в секторі матеріально виробництва створюється більша частина ВВП країни, згруповані базові галузі економіки, які формують її конкурентоспроможність. Тому виникнення залежності від імпорту у цьому секторі перешкоджає фінансовій стабільності і виробничій ритмічності галузей та суттєво загрожує економічній безпеці держави.

---

[359] World Integrated Trade Solution : official web-site. URL : https://www.weforum.org.

Таблиця 4.2

Показники імпортозалежності реального сектору економіки України у 2005–2016 рр. (складено за [360])

Складові реального сектору економіки	***Показники***	***Роки***												***Абсолютні відхилення, ±***	
		2005	***2006***	***2007***	***2008***	***2009***	***2010***	***2011***	***2012***	***2013***	***2014***	***2015***	***2016***	***2016 / 2005***	***2016 / 2015***
1	***2***	***3***	***4***	***5***	***6***	***7***	***8***	***9***	***10***	***11***	***12***	***13***	***14***	***15***	***16***
Сектор матеріального виробництва	обсяг імпорту сектору, млрд. дол. США	38,2	38,2	38,2	38,2	24,1	24,4	24,2	88,7	84,0	54,7	43,1	43,9	5,7	0,8
	частка сектору в загальному обсязі імпорту, %	87,1	85,4	81,5	75,2	75,1	72,2	71,1	89,0	87,4	87,1	86,5	87,3	0,2	0,8
	коефіцієнт покриття експортом імпорту	0,98	1,07	1,37	1,90	1,73	2,28	3,03	0,78	0,76	0,88	0,90	0,91	-0,07	0,01

[360] Державна служба статистики України. URL : http://www.ukrstat.gov.ua.

Продовження табл. 4.2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Сектор матеріального виробництва	частка імпорту у внутрішньому споживанні,%	92,7	81,6	78,8	81,6	82,0	96,6	113,1	122,3	91,3	98,0	126,1	125,0	32,3	-1,1
	імпортна квота,%	94,7	77,4	61,1	47,0	51,4	43,1	34,4	166,1	116,6	110,7	105,5	106,4	11,7	0,9
	коефіцієнт випередження ВВП над імпортом	1,10	1,22	1,27	1,30	0,91	1,19	1,25	0,21	1,42	1,05	1,05	1,04	-0,06	-0,01
Сектор торговельних послуг	обсяг імпорту сектору, млрд дол. США	4,1	5,1	6,2	9,6	5,5	6,5	6,6	8,5	9,4	5,9	4,6	4,7	0,6	0,1
	частка сектору в загальному обсязі імпорту, %	9,3	11,4	13,3	19,0	17,2	19,3	19,4	8,5	9,8	9,4	9,2	9,3	0,0	0,1
	коефіцієнт покриття експортом імпорту	1,66	1,57	1,50	1,24	1,60	1,66	1,88	1,60	1,49	1,49	1,87	1,86	0,20	-0,01
	частка імпорту у внутрішньому споживанні, %	17,9	17,7	15,7	18,3	18,1	17,3	14,6	18,4	18,0	18,3	21,9	22,4	4,5	0,5
	імпортна квота, %	16,0	16,1	14,6	17,6	16,3	15,5	13,0	16,5	16,6	16,8	17,4	17,9	1,9	0,5
	коефіцієнт випередження ВВП над імпортом	1,01	1,00	1,10	0,83	1,08	1,05	1,20	0,57	1,00	0,99	0,97	0,98	-0,03	0,01

Продовження табл. 4.2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Сектор індивідуальних (споживчих) послуг	обсяг імпорту сектору, млрд дол. США	1,6	1,4	2,4	3,0	2,4	2,9	3,2	2,5	2,7	2,2	2,1	2,1	0,5	0,0
	частка сектору в загальному обсязі імпорту, %	3,6	3,2	5,2	5,8	7,6	8,4	9,5	2,5	2,8	3,5	4,3	4,5	0,9	0,2
	коефіцієнт покриття експортом імпорту	0,54	0,86	0,82	0,95	0,82	0,83	0,87	1,20	1,21	0,92	0,77	0,80	0,26	0,03
	частка імпорту у внутрішньому споживанні, %	7,9	5,9	7,2	6,6	7,7	8,0	8,1	5,6	5,1	6,9	9,7	10,0	2,1	0,3
	імпортна квота, %	8,2	6,0	7,3	6,6	7,8	8,1	8,2	5,5	5,1	6,9	9,4	9,6	1,4	0,2
	коефіцієнт випередження ВВП над імпортом	1,15	1,37	0,82	1,11	0,84	0,96	1,00	1,47	1,09	0,73	0,74	0,80	-0,35	0,06

Негативно, що імпортозалежність матеріальної сфери реального сектору економіки постійно посилюється, зокрема отримані результати аналізу засвідчують впродовж 2005–2016 рр. суттєве збільшення обсягу імпорту (на 14,9% або 5,7 млрд дол. США), частки імпорту у внутрішньому споживанні (на 32,3%), імпортної квоти (на 11,7%), а також зниження рівня покриття експортом імпорту (на 7,0%), випередження імпорту над ВВП (на 6,0%).

Спостерігається надмірна імпортозалежність сектору торговельних послуг, яка підтверджується критичними значеннями частки імпорту у внутрішньому споживанні (у 2016 р. понад 22,0%) та імпортної квоти (близько 18,0%). Імпортні поставки в торговельну сферу національної економіки у великих обсягах збільшилися в передкризові періоди (у 2008 і 2013 рр. більше ніж у 2,0 рази порівняно з 2005 р.), а починаючи з 2012 р. їх інтенсивність зростання була вищою, ніж ВВП.

Сформувалася залежність від імпорту й сектору індивідуальних (споживчих) послуг, проте її варто оцінити як оптимальну та допустиму з огляду на необхідність швидкого вирішення економічних завдань щодо врівноваження дисбалансів розвитку внутрішнього ринку. Для сектору індивідуальних (споживчих) послуг характерно, що впродовж 2005–2016 рр. не перевищували 10,0% значення частки імпорту у внутрішньому споживанні, імпортної квоти, частки сектору в загальному обсязі імпорту. Вдалося також посилити експортний потенціал і тим самим більше ніж на 25,0% збільшити рівень покриття експортом імпорту. Незважаючи на це, імпортозалежність сектору підвищується, що засвідчується прискоренням імпорту порівняно з ВВП (на 35,0%), збільшенням його обсягу (на 31,3%) та іншими тенденціями.

Варто зазначити, що проблема імпортозалежності розвивається поступово – в окремих регіонах та їх економічних секторах, а неналагодженість міжрегіональних виробничо-господарських взаємозв'язків цьому сприяє та головним чином призводить до деформацій споживання та внутрішнього виробництва і, у підсумку, насичення ринку імпортною продукцією. Водночас на регіональному рівні імпортозалежність має різні економічні наслідки – як негативні (зменшення обсягів внутрішнього виробництва, загострення фінансово-економічних проблем, погіршення соціально-

економічного розвитку), так і позитивні (диверсифікація економіки, збільшення обігу наукомістких товарів, вирішення окремих соціальних проблем). Сьогодні Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська та інші області, які володіють потужним виробничим потенціалом, здійснюють експорт продукції здебільшого сировинного призначення, а імпортують – із високою доданою вартістю. Водночас за рахунок значних обсягів сировинного експорту в таких регіонах зовнішньоторговельне сальдо перевищувало позитивне.

Так, у 2016 р. обсяги імпорту були меншими порівняно з експортом у Дніпропетровській області на 2,4 млрд дол. США, Донецькій – 2,3 млрд дол. США, Запорізькій – 1,3 млрд дол. США, Миколаївській – 1,0 млрд дол. США. При цьому експорт цих регіонів був значно більшим порівняно з іншими та перевищував середнє значення в Україні (у 2016 р. становило 1,5 млрд дол. США): у Дніпропетровській області – на 4,4 млрд дол. США, Донецькій – 1,9 млрд дол. США, Запорізькій – 0,8 млрд дол. США, Миколаївській – 0,2 млрд дол. США. З одного боку, позитивно, що більшість індустріальних регіонів імпортує в обсягах, що нижчі від середнього в країні (у 2016 р. становив 1,5 млрд дол. США), а з іншого – рівень технологічності та інноваційності їх експортної продукції досить низький і малі обсяги імпорту більше засвідчують неспроможність таких регіонів впроваджувати передові новітні технології, високотехнологічне устаткування тощо. Лише у Дніпропетровській області обсяги імпорту перевищували середньорегіональне значення по країні (у 2016 р. різниця становила 1,9 млрд дол. США).

Іншим чинником, що потребує уваги під час вивчення регіональних особливостей імпортозалежності, є адміністративно-територіальне розміщення території. Зокрема, варто виділити м. Київ та Київську область, сумарна частка яких в імпорті у 2016 р. становила 42,3%, а в експорті – 24,8%. Обсяг імпорту м. Києва перевищував упродовж 2005–2016 рр. середньорегіональне значення більше ніж у 10,0 разів, експорту – у 3,0 рази. У підсумку зовнішньоторговельне сальдо регіону постійно було від'ємним, а в міру посилення імпортозалежності його значення ще більше погіршувалося. Очевидно, що основною причиною такого стану є розміщення на його території митних органів, а також юридична реєстрація знач-

ної кількості виробничих підприємств, хоча їх потужності в основному розташовані поза межами регіону. З аналогічних організаційно-інституційних причин імпорт істотно переважає експорт у прикордонних регіонах (Львівській, Закарпатській, Волинській, Одеській областях). Якщо підсумувати їх частку в загальному обсязі імпорту, то у 2005–2016 рр. її значення коливалося в межах від 45,0% (2011 р.) до 63,0% (2009 р.).

Так, у 2016 р. на прикордонних територіях України частка імпорту у роздрібному товарообороті перевищувала 40,0%, а особливо критична ситуація склалася у м. Києві (показник становив 53,7%) та Одеській (49,0%) і Волинській (47,8%) областях. Негативно, що в цих регіонах показник за більше десяти років істотно збільшився: у Волинській області на 33,3%, Закарпатській – 31,0%, Львівській – 21,1%, Одеській – 17,7%. При цьому, індустріальним регіонам притаманне насичення внутрішнього ринку вітчизняними товарами (до середнього в країні), але їх частка збільшилася лише останніми роками. Так, у 2016 р. різниця від середньо державного значення у Донецькій області становила 7,8%, Запорізькій – 6,7%, Луганській – 6,6%.

Для оптових підприємств прикордонних та центральних регіонів України характерні малі частки продажу, зокрема у 2016 р. менше за середньодержавне значення (44,6%), у Закарпатській області майже у 2,2 рази, Волинській – 8,1%, Львівській – 5,6%, Київській – 4,9% та м. Києві – 6,8%. Відповідно, сьогодні значні обсяги імпортних товарів просуваються на внутрішній ринок не через великі оптові бази, а через дрібні канали товароруху надходять у роздрібні торговельні мережі. Про це свідчать значення часток вітчизняних товарів у структурі роздрібного й оптового товарообротів (рис. 4.5). Зокрема, у роздрібній торгівлі частка вітчизняних товарів є меншою, ніж в оптовій, у Тернопільській (у 2016 р. різниця становила 25,6%), Миколаївській (20,9%), Донецькій (13,7%), Хмельницькій (12,0%), Житомирській (11,3%), Херсонській (10,3%) областях. В інших регіонах сформувалася протилежна ситуація, коли в роздрібній торгівлі частка продажу вітчизняних товарів є вищою, ніж в оптовій. Це характерно, окрім прикордонних, для Вінницької (у 2016 р. різниця становила 18,5%), Івано-Франківської (15,9%), Луганської (15,2%), Київської (15,0%), Дніпропетровської (12,6%)

і Запорізької (6,4%) областей. Таку ситуацію можна пояснити тим, що оптові поставки імпортних товарів в основному спрямовані на задоволення потреб місцевих промислово-виробничих підприємств; значна частка імпорту в оптовій торгівлі має низьку споживчу цінність для населення; роздрібним торговельним мережам регіонів вдалося налагодили прямі взаємозв'язки з вітчизняними та місцевими товаровиробниками.

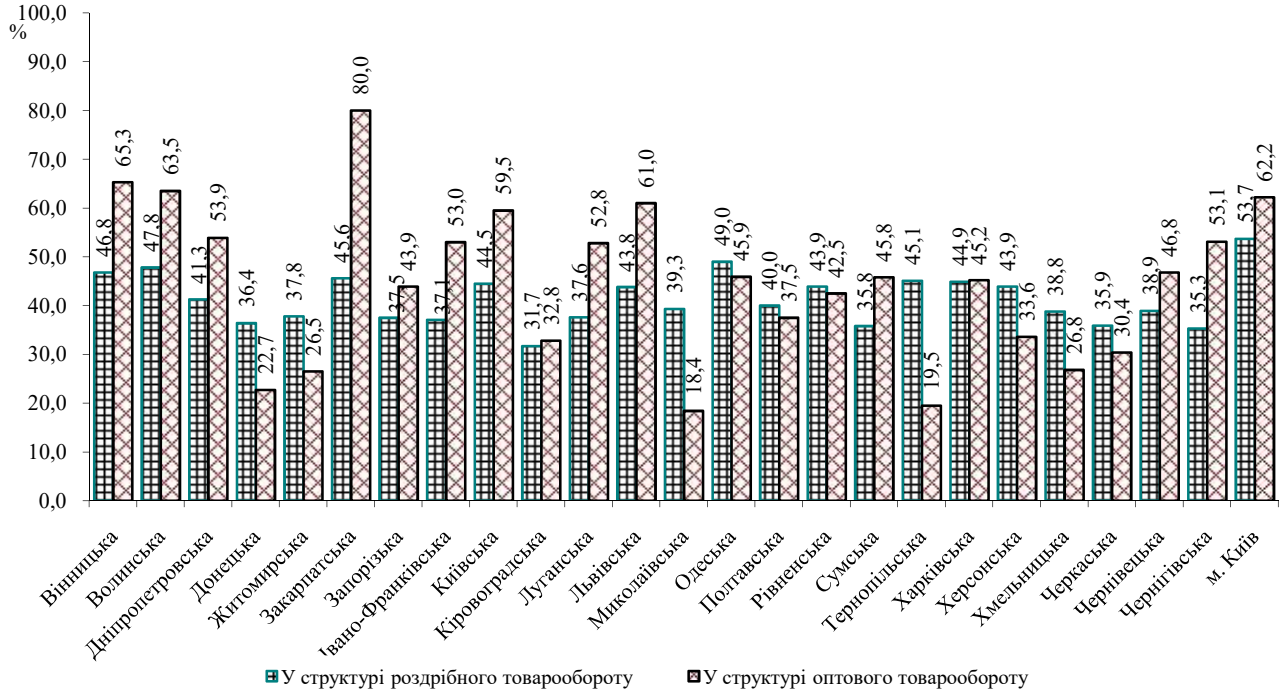

Рис. 4.5. Частки продажу товарів, виготовлених не на території України, у структурі роздрібного та оптового товарообороту підприємств торгівлі за регіонами України* у 2016 р. (складено за [361])

*Без урахування тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції

Останніми роками розвиток національної економіки через низку причин сповільнився і обсяги експорту зменшилися. Так, погіршення економічної ситуації в країні призвело до більшого споживання вітчизняних товарів, посилення їх конкурентоспроможності на внутрішньому ринку, освоєння виробництва нових видів імпортозамінної продукції тощо. Попри позитивні тенденції зростання імпорту не призупинилося. У підсумку імпорт товарів зростав більшими темпами, ніж експорт (у 2016 р. різниця становила 9,2%, а в окремих областях (в основному прикордонних) була знач-

[361] Державна служба статистики України. URL : http://www.ukrstat.gov.ua.

но більшою, зокрема у Волинській – 84,9%, Одеській – 39,4%, Дніпропетровській – 15,1%, Київській – 13,2%, Львівській – 11,7%), а експорт покривав імпорт (у 2016 р. в кілька разів у Вінницькій (3,3), Донецькій (3,1), Миколаївській (2,4), Запорізькій (2,3), Кіровоградській (2,3) областях).

Водночас в окремих областях зростання імпорту було досить значним, що засвідчує низьку ефективність державної політики імпортозаміщення. Так, у 2016 р. суттєво збільшилися обсяги імпорту в Волинській (порівняно зі середнім загальнодержавним показником на 77,2%), Кіровоградській (69,9%), Івано-Франківській (33,3%), Житомирській (32,1%), Хмельницькій (23,6%), Черкаській (23,1%), Одеській (22,7%) областях. І навпаки, протилежна тенденція склалася, коли імпорт зменшувався більшими темпами, ніж у середньому в країні, у Запорізькій (12,6%), Донецькій (12,2%) областях.

Негативною обставиною є те, що збільшення імпорту відбулося не з причин підвищення його якості, а більше вплинуло звуження масштабів економіки та внутрішнього ринку. Так, у 2016 р. в середньому в регіонах України ціни на споживчі товари зростали у 2,1 рази швидше, ніж заробітна плата найманих працівників; дві третини населення отримувало доходи нижче середнього рівня; частка витрат населення на придбання продуктів харчування дорівнювала 54,2%, що більше ніж утричі перевищує середній рівень у країнах ЄС.

Також посилюють імпортозалежність національної економіки воєнні дії на Донбасі, які істотно впливають не лише на регіони безпосереднього конфлікту, а й на ті, що межують із ними. Так, зменшився потенціал сільськогосподарського виробництва, що підтверджується неповним використанням посівних площ у регіонах. На початку 2017 р. в Донецькій та Луганській областях було засіяно менше ніж 50,0% площ ярих сільськогосподарських культур, при цьому їх частка в структурі посівних площ країни становить майже 10,0%. Більше того, значна частина сільськогосподарських угідь потребує розмінування, інша знаходиться у зоні бойових дій [362].

Варто зазначити, що в більшості регіонів України спостерігається дефіцит сільськогосподарської продукції власного вироб-

---

[362] Посівна-2016 в Україні: правда та міфи. URL : http://www.rbc.ua/ukr/opinion/posevnaya-ukraine-pravda-mify-1433753780.html.

ництва. За підрахунками Міністерства аграрної політики та продовольства України, на початок 2017 р. лише Київська та Вінницька області були цілком забезпечені відповідною продукцією. При цьому критичною була ситуація за окремими асортиментними групами товарів у Донецькій (власна забезпеченість цукром була на рівні 3,9%, курятиною – 24,2%, гречкою – 29,5%), Луганській (14,7%, 65,8%, 36,4%), Одеській (9,9%, 14,7%, 14,7%), Запорізькій (9,1%, 15,9%, 6,9%), Дніпропетровській (6,4%, 27,7%, 33,9%), Херсонській (7,9%, 22,1%, 29,6%), Кіровоградській (9,9%, 22,2%, 47,2%) областях [363]. Часто дефіцит таких товарів у регіонах покривається імпортом, який безперешкодно потрапляє на місцеві ринки та диктує цінову кон'юнктуру. Посилюється залежність регіонів від імпортних продовольчих товарів в міру різних причин, зокрема через низьку ефективність міжрегіональних відносин, повільний розвиток внутрішньо-регіонального виробництва, недостатню зацікавленість місцевих торговельних мереж здійснювати продаж у широкому асортименті вітчизняних товарів тощо.

Про високий рівень імпортозалежності регіонів України та його посилення впродовж 2010-2016 рр. свідчать також низькі значення коефіцієнтів покриття експортом імпорту (рис. 4.6). Зокрема, критично низькі значення показника характерні для м. Києва (0,53) та Волинської (0,54), Київської (0,58), Харківської (0,69), Львівської (0,75) областей.

Вказані тенденції визначили рівень диференціації регіонів при оцінюванні рівня їх імпортозалежності за часткою імпорту у внутрішньому споживанні. Так, у 2016 р. значення показника в Україні становило 61,4%, перевищували це значення показники Миколаївської (91,4%), Закарпатської (86,9%), Дніпропетровської (70,0%), Волинської (66,1%) областей та м. Києва (70,6%), але більшості областей (17) притаманне нижче за загальнодержавне значення показника.

[363] Ринки збуту: яким областям не вистачатиме продуктів. URL : http://agravery.com/uk/posts/show/rinki-zbutu-akim-oblastam-ne-vistacatimeproduktiv.

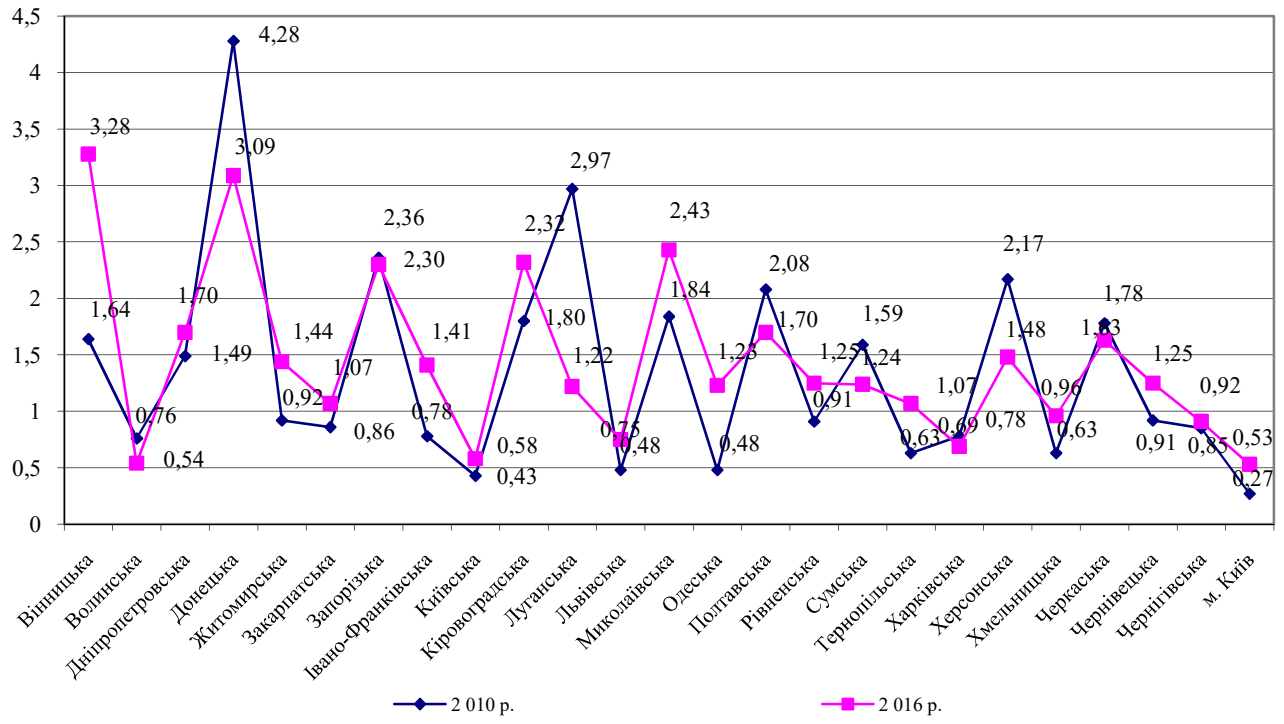

Рис. 4.6. Коефіцієнти покриття експортом імпорту товарів за регіонами України* у 2010 та 2016 рр. (складено за[364])

*Без урахування тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції

У національній економіці сформувалася ситуація, коли для прикордонних (Закарпатської, Волинської, Одеської, Львівської областей) та центральних (Київської області та м. Києва) регіонів характерно перебувати у критичній залежності від імпорту, за якої в структурі внутрішньо-регіонального споживання майже половину становлять товари (послуги) не-вітчизняного виробництва. Водночас індустріальні регіони (Миколаївська, Дніпропетровська, Запорізька області), основою розвитку промисловості, яких є експорт проміжної та сировинної продукції, характеризуються вищою імпортозалежністю, що підтверджується часткою імпорту у внутрішньо-регіональному споживанні у понад 50,0%. В інших регіонах України імпортозалежність помірна. Зокрема, майже у половини регіонів частка імпорту у внутрішньорегіональному споживанні не перевищувала 30,0%, а у Чернівецькій,Херсонській та Кіровоградській областях була меншою за 15,0%. До регіонів зі збалансованим рівнем внутрішнього споживання імпорту можна зарахувати Черні-

[364] Державна служба статистики України. URL : http://www.ukrstat.gov.ua.

гівську (31,5%), Сумську (31,2%), Полтавську (29,3%), Харківську (28,5%), Тернопільську (26,9%), Івано-Франківську (24,0%) області.

Найвищий рівень імпортозалежності у Миколаївській області, який перевищує на 30,0% загальнодержавне значення. В області склалася складна ситуація стосовно раціонального використання виробничого потенціалу, коли виготовлена промислова продукція здебільшого експортується та не забезпечує регіональних і загальнодержавних потреб. Негативною є та обставина, що місцеві промислові підприємства експортують переважно сировинну та низькотехнологічну продукцію.

Упродовж 2005–2016 рр. склад регіонів, у яких критичний рівень внутрішнього споживання імпорту, майже не змінювався (табл. 4.3). Йдеться про Дніпропетровську, Закарпатську, Запорізьку, Львівську, Миколаївську області та м. Київ. При цьому окремі області (Закарпатська, Запорізька, Миколаївська) та м. Київ переважно перебували у п'ятірці таких регіонів.

Посилення імпортозалежності індустріальних регіонів можна пояснити наступним: при нарощенні експортного потенціалу, місцеві підприємства втрачають значну частину внутрішнього ринку; завдяки ресурсно-сировинній базі більше реалізується проміжна, аніж готова промислова продукція; відсутні масштабні проекти із започаткування виробництва високотехнологічної продукції (у 2016 р. частка високотехнологічної продукції в середньому в регіонах не перевищувала 5,0%), попит на яку в міру глобалізації постійно зростає; спостерігається істотне збільшення тінізації економічних відносин в умовах гібридної агресії.

Таблиця 4.3

Частки імпорту у внутрішньому споживанні за регіонами України у 2005–2016 рр.,% (складено за[365])

Регіони	*2005 р.*		*2006 р.*		*2007 р.*		*2008 р.*		*2009 р.*		*2010 р.*		*2011 р.*		*2012 р.*		*2013 р.*		*2014 р.*		*2015 р.*		*2016 р.*	
	частка імпор-ту, %	*рейтингове місце*	*частка імпор-ту, %*	*рейтингове місце*	*частка імпор-ту, %*	*рейтингове місце*	*частка імпор-ту, %*	*рейтингове місце*	*частка імпор-ту, %*	*рейтингове місце*	*частка імпор-ту, %*	*рейтингове місце*	*частка імпор-ту, %*	*рейтингове місце*	*частка імпор-ту,%*	*рейтингове місце*	*частка імпор-ту,%*	*рейтингове місце*	*частка імпор-ту,%*	*рейтингове місце*	*частка імпор-ту,%*	*рейтингове місце*	*частка імпор-ту,%*	*рейтингове місце*
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*	*11*	*12*	*13*	*14*	*15*	*16*	*17*	*18*	*19*	*20*	*21*	*22*	*23*	*24*	*25*
Україна	58,1		55,0		53,9		57,9		54,1		58,9		65,7		60,6		55,2		57,5		62,8		61,4	
АР Крим	9,1	26	9,4	26	8,3	26	10,7	26	7,5	27	11,3	24	31,5	15	29,0	16	22,6	15	-	-	-	-	-	-
Вінницька	22,5	17	17,8	18	14,4	23	14,5	23	15,6	20	16,7	21	14,9	23	15,1	23	13,6	23	15,1	23	16,1	21	18,0	21
Волинська	34,7	12	39,5	10	45,0	8	45,6	8	29,8	10	33,9	11	46,0	9	40,3	10	40,4	10	42,0	10	52,2	10	69,1	5
Дніпро-петровська	79,5	1	72,4	2	74,0	3	75,3	3	47,0	7	58,8	4	65,6	6	59,0	6	50,3	6	61,5	7	76,8	4	70,0	4
Донецька	69,6	3	50,7	5	50,6	6	57,9	6	61,1	3	94,4	1	97,3	2	61,9	4	52,9	4	81,0	2	58,1	8	48,9	10
Житомирська	15,3	22	14,6	22	16,2	19	18,9	19	25,9	14	20,6	18	20,2	21	15,5	22	14,9	22	16,2	19	19,2	17	23,6	18
Закарпатська	54,0	5	56,4	4	68,8	5	66,5	5	67,6	2	71,9	2	78,6	3	68,0	2	70,2	1	85,7	1	89,1	2	86,9	2
Запорізька	76,7	2	72,5	1	77,9	2	77,8	2	53,5	5	55,8	5	77,4	4	60,2	5	50,5	5	72,0	4	88,2	3	61,8	8
Івано-Франківська	41,5	9	43,4	8	37,4	16	26,0	16	15,1	21	29,1	14	38,9	13	29,3	15	16,0	19	18,1	17	17,8	19	24,0	17
Київська	43,9	7	44,6	7	43,1	9	43,8	9	45,7	8	49,9	8	52,5	7	50,9	9	49,8	7	52,6	8	56,6	9	61,5	8
Кіровоградська	8,6	27	7,6	27	10,8	25	11,0	25	11,0	23	12,0	23	11,7	25	14,5	25	13,1	24	15,3	22	10,4	25	14,9	23

[365] Державна служба статистики України. URL : http://www.ukrstat.gov.ua.

Продовження табл. 4.3

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*	*11*	*12*	*13*	*14*	*15*	*16*	*17*	*18*	*19*	*20*	*21*	*22*	*23*	*24*	*25*
Луганська	37,5	11	45,0	6	54,3	1	87,5	1	28,0	12	46,7	9	95,3	1	55,7	7	48,2	8	73,5	3	39,3	11	45,2	11
Львівська	29,6	14	29,0	14	28,6	11	36,0	11	34,7	9	37,0	10	43,2	11	39,9	11	33,6	11	40,3	11	60,4	7	63,8	6
Миколаївська	42,9	8	34,8	11	29,5	10	40,7	10	58,6	4	51,1	7	49,4	8	62,8	3	56,5	3	67,1	5	90,8	1	91,4	1
Одеська	48,3	6	42,8	9	41,7	7	54,7	7	48,7	6	53,0	6	44,4	10	51,6	8	42,4	9	44,5	9	64,6	6	53,2	9
Полтавська	38,0	10	30,2	13	28,8	12	35,3	12	23,8	15	33,2	12	41,4	12	39,6	12	26,8	12	31,7	12	31,5	13	29,3	14
Рівненська	23,4	16	28,0	15	21,3	17	23,2	17	19,5	17	26,1	16	23,6	18	21,3	18	15,5	20	15,7	21	17,6	20	20,9	19
Сумська	30,8	13	25,7	16	24,7	14	28,4	14	29,6	11	29,4	13	38,0	14	32,4	13	26,4	13	28,6	14	31,8	12	31,2	20
Тернопільська	10,5	25	10,3	25	11,3	20	17,3	20	13,7	22	14,1	22	17,4	22	16,6	21	17,8	17	19,8	16	26,0	16	26,9	16
Харківська	29,3	15	31,3	12	28,7	15	26,3	15	26,2	13	27,5	15	28,8	16	30,8	14	25,8	14	28,7	13	29,7	15	28,5	15
Херсонська	11,2	24	13,2	23	13,4	22	15,1	22	10,3	25	10,6	25	12,7	24	10,7	27	12,5	25	12,0	24	12,4	23	13,9	24
Хмельницька	19,0	21	16,9	21	15,5	18	19,8	18	16,0	19	21,5	17	21,5	20	19,5	20	16,9	18	15,9	20	18,0	18	20,3	20
Черкаська	21,2	18	22,6	17	23,4	13	31,8	13	19,0	18	18,3	20	22,2	19	20,0	19	15,5	21	17,3	18	14,1	22	17,7	22
Чернівецька	19,9	19	17,8	19	11,4	24	12,6	24	11,0	24	9,8	26	11,7	26	11,4	26	9,8	26	9,7	25	10,9	24	13,4	25
Чернігівська	19,5	20	17,8	20	15,1	21	16,0	21	20,0	16	20,2	19	24,0	17	21,5	17	22,0	16	28,3	15	29,8	14	31,5	12
м. Київ	62,2	4	62,9	3	60,0	4	68,9	4	68,0	1	68,6	3	65,9	5	70,8	1	62,1	2	66,6	6	72,3	5	70,6	3
м. Севастополь	13,7	23	13,2	24	8,2	27	9,1	27	9,6	26	9,2	27	11,2	27	14,7	24	9,4	27	-	-	-	-	-	-

Упродовж 2005–2016 рр. найвищого прогресу вдалося досягнути Івано-Франківській області, рівень споживання імпорту якої зменшився майже удвічі. Передумовами цього стало в регіоні збільшення обсягів виробництва готової промислової продукції (у середньому щороку на 3,0%), зростання капіталізації економіки (прямі іноземні інвестиції збільшилися майже в 7,0 разів), досягнення суттєвого зростання валового збору сільськогосподарських культур (більше ніж у 2,0 рази), збереження тенденції до зростання доходів населення (у 2016 р. порівняно з попереднім періодом на 22,3%), позитивні зрушення щодо підвищення технологічного рівня та конкурентоспроможності продукції місцевих виробничих підприємств (ПАТ «Івано-Франківський арматурний завод», ПрАТ «Івано-Франківський локомотиворемонтний завод», ПрАТ «Шкіряник», ТОВ «Електролюкс Україна», ТОВ «Синтелон УА», ТОВ «Тенмарк» та ін.), реалізація низки програм та проектів підтримки підприємств місцевого господарства («Регіональна цільова програма розвитку малого та середнього підприємництва на 2015–2016 роки», «Просування інвестиційних можливостей і співпраці між малими та середніми підприємствами через розвиток транскордонних зв'язків у Карпатському регіоні», «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду»)[366].

У підсумку можна стверджувати, що недостатньо чітка й виважена позиція держави у регулюванні зовнішньоторговельних відносин призвела до загрози критичних масштабів і тенденцій імпортозалежності регіонів. Так, у 2016 р. частка імпорту у внутрішньому споживанні перевищила критичне значення (згідно з наказом Мінекономрозвитку України від 29.10.2013 р. № 1277 – 30,0% [367]) у 13 регіонах, середнє значення в країні (61,4%) – у восьми, перебувала в межах оптимального значення (згідно із вказаним наказом – 17,0%) – у трьох, зросла порівняно з попереднім роком у 16, перевищувала мінімальне значення (13,4%) більше ніж у два рази у 17 регіонах.

Результати позиціонування регіонів держави за значенням та динамікою частки імпорту у внутрішньому споживанні засвідчили,

---

[366] Соціально-економічний розвиток Івано-Франківської області у 2015 році. URL : http://www.if.gov.ua/ files/uploads.pdf.

[367] Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України № 1277 від 29.10.2013 р. URL : http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=Metodichni Rekomendatsii.

що значна імпортозалежність притаманна Закарпатській, Запорізькій, Дніпропетровській, Миколаївській, Волинській, Львівській, Київській, Донецькій, Одеській, Луганській областям та м. Києву (табл. 4.4).

Отже, жодний регіон не потрапив у інтервали з високою часткою імпорту у внутрішньому споживанні та швидким її зростанням. Лише для Миколаївської області характерне швидке зростання частки імпорту у внутрішньому споживанні, значення якої в середньому за досліджуваний період становило 61,9%. Також варто виокремити регіони, в яких частка імпорту у внутрішньому споживанні перевищувала критичне значення більше ніж удвічі: у Закарпатській області різниця становила 47,7%, Запорізькій – 38,4%, Дніпропетровській – 35,9%, Луганській – 15,8%, та м. Києві – 36,6%. Відповідно, ці регіони потрапили до груп зі значною часткою імпорту у внутрішньому споживанні, де вона повільно зростала (Закарпатська, Запорізька області та м. Київ) або повільно зменшувалася (Одеська, Луганська області). При цьому зменшення залежності регіонів від імпортних поставок у середньому щороку не перевищувало 1,0% і, якщо такі темпи будуть зберігатися, можна очікувати досягнення оптимального рівня (17,0%) через майже 50 років.

Більшість регіонів України потрапила до групи з незначною часткою імпорту у внутрішньому споживанні. Відрізняються вони лише інтенсивністю її зростання чи зменшення. Так, повільно відбувалося зростання внутрішнього споживання імпорту в Тернопільській області, але воно перевищило середній темп зростання в країні (0,8%). І навпаки, швидко зменшувалася залежність від імпорту в Івано-Франківській області, де її середній темп становив 1,7%, а рівень споживання перевищив 28,0%.

Водночас третина регіонів України повільно позбавляється внутрішньої залежності від імпорту товарів (послуг). Утім, цього недостатньо для формування оптимального рівня імпортозалежності і, якщо такі темпи будуть збережені, окремим областям вдасться його досягнути більше ніж через десять років, зокрема Одеській – через 49, Рівненській – 32, Полтавській – 20, Черкаській – 11, Івано-Франківській – 9 років.

Таблиця 4.4

Позиціонування регіонів України* з урахуванням значення та динаміки частки імпорту у внутрішньому споживанні у 2005–2016 рр.

Групи регіонів за темпами зростання частки імпорту у внутрішньому споживанні		***Групи регіонів за часткою імпорту у внутрішньому споживанні***			
		регіони з низькою часткою імпорту у внутрішньому споживанні	регіони з незначною часткою імпорту у внутрішньому споживанні	регіони зі значною часткою імпорту у внутрішньому споживанні	регіони з високою часткою імпорту у внутрішньому споживанні
		0,0-14,7	14,8-38,0	38,1-67,3	67,4-77,7
регіони, у яких частка імпорту у внутрішньому споживанні швидко зростає	6,8–7,1			Миколаївська область	
регіони, у яких частка імпорту у внутрішньому споживанні зростає незначно	0,7–6,7	Херсонська область	Тернопільська область	Волинська, Львівська, Київська, Донецька області, м. Київ	Закарпатська, Запорізька області
регіони, у яких частка імпорту у внутрішньому споживанні зменшується	(-1,0)–0,6	Чернівецька, Кіровоградська області	Чернігівська, Житомирська, Сумська, Харківська, Рівненська, Полтавська, Вінницька, Хмельницька, Черкаська області	Одеська, Луганська області	Дніпропетровська область
регіони, у яких частка імпорту у внутрішньому споживанні швидко зменшується	менше (-1,0)		Івано-Франківська область		

*Без урахування тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополя, за 2014–2016 рр. також без частини зони проведення антитерористичної операції

Рівень імпортозалежності може визначатися за певними індикаторами, які частково використовуються і в оцінюванні зовнішньоекономічної безпеки держави, але адаптовані та доповнені з урахуванням світового досвіду у сфері державної політики імпор-

тозаміщення. У процесі проведеного дослідження ідентифіковано такий перелік індикаторів, що в сукупності найбільш комплексно характеризують вплив на інтегральний показник імпортозалежності: частка імпорту у внутрішньому споживанні; коефіцієнт покриття експортом імпорту товарів; частка товарів, виготовлених на території України, у структурі роздрібного товарообороту торгової мережі підприємств; частка продажу товарів вітчизняного виробництва у структурі оптового товарообороту підприємств оптової торгівлі; темпи зростання імпорту товарів.

Як свідчать дані табл. 4.5, проблема посилення імпортозалежності є характерною для національного господарства України впродовж уже багатьох років. Водночас розгортання фінансово-економічної кризи в умовах зовнішньої військової агресії Російської Федерації проти України прямо позначилося на ключових характеристиках стану й тенденціях імпортозалежності.

Так, якщо у 2016 р. показник імпортозалежності в середньому в державі становив 0,5601, то в дев'яти регіонах (Закарпатській – 0,7701, Київській – 0,6623, Донецькій – 0,6579, Дніпропетровській – 0,6191, Луганська – 0,6112, Миколаївська – 0,6108, Львівська – 0,5699, Одеська – 0,5629 областях та м. Київ – 0,6209) його значення було вищим.

Водночас позитивним є той факт, що в більшості областей України у 2010–2016 рр. рівень імпортозалежності знижуються, крім Волинської, Дніпропетровської, Донецької, Закарпатської, Запорізької, Луганської, Миколаївської та Херсонської.

Для інших регіонів України імпортна залежність є прийнятною з урахуванням сучасних кон'юнктурних змін на внутрішньому ринку. Зокрема, майже у більше, ніж у половини областей рівень імпортозалежності не перевищував середньодержавного значення (Черкаська – 0,4187, Херсонська – 0,4608, Чернівецька – 0,4696, Вінницька – 0,4715, Полтавська – 0,4825, Житомирська – 0,4899, Рівненська – 0,4962, Тернопільська – 0,5269, Івано-Франківська – 0,5278, Хмельницька – 0,5309, Сумська – 0,5361, Волинська – 0,5468, Чернігівська – 0,5508, Запорізька – 0,5534, Харківська – 0,5591). До регіонів із збалансованим рівнем імпортозалежності можна віднести лише Кіровоградську область із показником імпортозалежності 0,3099.

Таблиця 4.5

Інтегральні показники імпортозалежності економіки регіонів України у 2010–2016 рр.

Регіони	***Роки***							***Абсолютні відхилення, ±***	
	2010	***2011***	***2012***	***2013***	***2014***	***2015***	***2016***	***2016 / 2010***	***2016 / 2015***
1	***2***	***3***	***4***	***5***	***6***	***7***	***8***	***9***	***10***
Україна	0,6124	0,6218	0,6040	0,5738	0,5801	0,5695	0,5601	-0,0523	-0,0617
АР Крим	0,6510	0,6305	0,6405	0,6311	-	-	-	-	-
Вінницька	0,5298	0,5220	0,5689	0,5490	0,5468	0,4644	0,4715	-0,0583	-0,0505
Волинська	0,4560	0,5426	0,5227	0,5482	0,5010	0,5120	0,5468	0,0908	0,0042
Дніпропетровська	0,5390	0,5854	0,6472	0,6580	0,6712	0,6515	0,6191	0,0801	0,0337
Донецька	0,6257	0,6516	0,6911	0,6582	0,6591	0,6501	0,6579	0,0322	0,0063
Житомирська	0,5320	0,5254	0,4570	0,4642	0,3879	0,4585	0,4899	-0,0421	-0,0355
Закарпатська	0,7288	0,7637	0,7437	0,7679	0,7804	0,7446	0,7701	0,0413	0,0064
Запорізька	0,5411	0,6285	0,5571	0,5591	0,5532	0,5447	0,5534	0,0123	-0,0751
Івано-Франківська	0,6741	0,6664	0,6149	0,5054	0,5590	0,5200	0,5278	-0,1463	-0,1386
Київська	0,7218	0,7410	0,7344	0,7397	0,7231	0,6915	0,6623	-0,0595	-0,0787
Кіровоградська	0,5021	0,4942	0,5039	0,3812	0,3649	0,3030	0,3099	-0,1922	-0,1843
Луганська	0,5893	0,6828	0,6201	0,6038	0,6016	0,5988	0,6112	0,0219	-0,0716
Львівська	0,6543	0,7271	0,6977	0,6630	0,6720	0,5506	0,5699	-0,0844	-0,1572
Миколаївська	0,5781	0,5961	0,5427	0,5670	0,5272	0,6010	0,6108	0,0327	0,0147
Одеська	0,7513	0,7142	0,7704	0,7140	0,6481	0,5499	0,5629	-0,1884	-0,1513
Полтавська	0,6391	0,4720	0,5158	0,4694	0,5061	0,4758	0,4825	-0,1566	0,0105
Рівненська	0,6220	0,5546	0,5741	0,4853	0,4898	0,4768	0,4962	-0,1258	-0,0584
Сумська	0,5342	0,6118	0,5317	0,5488	0,5386	0,5416	0,5361	0,0019	-0,0757
Тернопільська	0,5214	0,5624	0,5218	0,5958	0,5758	0,5124	0,5269	0,0055	-0,0355

Продовження табл. 4.5

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*
Харківська	0,5729	0,5785	0,6036	0,5466	0,5565	0,5717	0,5591	-0,0138	-0,0194
Херсонська	0,3926	0,4771	0,4293	0,5047	0,4252	0,4511	0,4608	0,0682	-0,0163
Хмельницька	0,6963	0,6656	0,6334	0,5852	0,5096	0,5208	0,5309	-0,1654	-0,1347
Черкаська	0,5044	0,5357	0,5269	0,4890	0,5186	0,4062	0,4187	-0,0857	-0,117
Чернівецька	0,5285	0,5829	0,5805	0,5525	0,4804	0,4685	0,4696	-0,0589	-0,1133
Чернігівська	0,5802	0,6408	0,5769	0,6913	0,5762	0,5563	0,5508	-0,0294	-0,09
м. Київ	0,7326	0,7056	0,6851	0,6906	0,6487	0,6396	0,6209	-0,1117	-0,0847
м. Севастополь	0,6604	0,6455	0,6514	0,6471	-	-	-	-	-

Таким чином, можна стверджувати, що в національній економіці сформувалися висока диференціація між регіонами відносно споживання імпорту. Зокрема, для: 1) прикордонних та центральних регіонів, через які переміщується вся товарна маса імпорту, характерно перебувати у високій імпортній залежності (імпорт займає більшу половину всіх споживчих товарів на внутрішньорегіональному ринку); 2) сусідніх з прикордонними регіонами властиво залежати від імпорту меншою мірою, але його рівень критичний; 3) індустріальних регіонів, економіка яких низькотехнологічна та переважно зорієнтована на експорт проміжної й сировинної продукції, визначально перебувати в залежності від імпорту з високим ступенем інноваційності та технологічності.

4.3. Стратегічні пріоритети політики імпортозаміщення в зміцненні конкурентоспроможності економіки та економічної безпеки розвитку внутрішнього ринку

На сучасному етапі розвитку внутрішнього ринку України склалася ситуація, коли посилився вплив чинників, які стимулюють збільшення обсягів імпортних надходжень продукції (зокрема розширилася місткість внутрішнього ринку (у 2017 р. порівняно з відповідним періодом попереднього року роздрібний і оптовий товарооборот підприємств збільшився відповідно на 6,9 і 2,2%), зросли доходи населення (на 36,7%), розвиваються виробничо-торговельна та дистрибуційна інфраструктури, покращуються можливості входження товарів у внутрішню систему товарного обігу за ще не сформованої митно-тарифної та економічно-стимулюючої системи протидії великим обсягам імпорту, у т. ч. інструментами формування і використання потенціалу внутрішнього виробництва, розроблення та впровадження національної стратегії забезпечення технологічної конкурентоспроможності виробництва, адаптації міжнародної практики протидії тіньовій економіці) [368], [369]; [370]. Попри позитивні тенденції з розвитку внутрішнього ринку, вітчизня-

[368] Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році». Київ : НІСД, 2016. с. 245–319

[369] Державна служба статистики України. URL : http://www.ukrstat.gov.ua.

[370] Дисбаланси та механізми розвитку внутрішнього ринку України в умовах воєнних дій на Донбасі : аналіт. доп. / Волошин В. І. та ін. Львів : ЛігаПрес, 2015. С. 10–11.

ні товаровиробники досі не здатні перемагати в конкурентній боротьбі і в повному обсязі забезпечувати споживчі потреби населення, хоча володіють для цього достатнім виробничим потенціалом. Це, зокрема, зумовлене випереджувальним зростанням місткості внутрішнього ринку порівняно з потенційними можливостями вітчизняних товаровиробників, при якому незабезпечений платоспроможний споживчий попит задовольняється імпортом, про що свідчить зростання частки товарів, виготовлених не на території України, у структурі роздрібного товарообороту (до 46,0%). Отже, є підстави стверджувати про передумови для подальшого утвердження підґрунтя для динамічного нарощування негативного сальдо зовнішньоторговельного балансу та стійкого формування імпортозалежної споживацької моделі економіки.

Виходячи з наведених характеристик, комплексним економіко-математичним відображенням безпеки розвитку внутрішнього ринку (SDIM) є така описова модель:

$$SDIM = \uparrow K + \Theta\ SM + \uparrow IRM + \cup\ CRE + \Leftrightarrow LDM, \qquad (4.1)$$

де SDIM – безпека розвитку внутрішнього ринку; K – обсяги господарської діяльності та капіталу внутрішнього ринку; SM – головні структурні характеристики функціонування внутрішнього ринку; IRM – міра проникнення інновацій та інноваційного розвитку в рамках стадій суспільного відтворення ринку (виробництва, розподілу, обміну, споживання); CRE-якість сформованого конкурентного та регуляторного середовища; LDM-рівень диференціації розвитку сегментів внутрішнього ринку, їх інфраструктури та ресурсного забезпечення.

З огляду на це, стратегічні пріоритети державної політики імпортозаміщення стосуються: розширення місткості внутрішнього ринку за рахунок споживання вітчизняних і якісних конкурентоспроможних товарів та формування інвестиційного забезпечення техніко-технологічної модернізації вітчизняного виробництва; формування оптимальних структурних співвідношень у сегментах виробництва і збуту товарів на внутрішньому ринку; забезпечення високої інноваційної активності у реальному секторі економіки; формування якісного бізнес-середовища на внутрішньому ринку;

реалізації потенціалу імпортозаміщення в зміцненні просторово-структурної конкурентоспроможності територій і сегментів внутрішнього ринку.

У підсумку стратегічною метою політики зміцнення економічної безпеки держави та забезпечення безпеки розвитку внутрішнього ринку має стати зниження рівня імпортозалежності внутрішнього ринку завдяки посиленню конкурентоспроможності та зростанню попиту на продукт вітчизняного виробництва, нарощуванню виробничих потужностей та реалізації інвестиційно-інноваційного потенціалу виробничого комплексу держави (рис. 4.7).

Безсумнівно, що фундаментальною основою подальшого поступу національної економіки України має стати утвердження конкурентного ринкового середовища, що розвивається й забезпечує збільшення обсягів внутрішнього споживання. Уже в найближчій перспективі в Україні має бути сформований якісно інший, цивілізований, місткий внутрішній ринок з орієнтацією на збалансоване співвідношення між нагромадженням і споживанням, раціональне відтворення суспільного капіталу, посилення стимулів до розвитку вітчизняного виробництва та ринкової інфраструктури [371], [372]. Відповідно, в умовах високої імпортозалежності економіки для розширеного відтворення обсягів господарської діяльності та капіталу необхідно, щоб на внутрішньому ринку паритетно збільшувалися обсяги виробництва та споживання вітчизняних товарів (робіт, послуг), а на локальних ринках – місцевих товарів. Це дозволить посилити надійність системи економічної безпеки внутрішнього ринку як структурного елементу економічної безпеки держави, забезпечити можливості самостійного та прогресивного національно-економічного розвитку, прискорити структурні та інституціональні зміни. Такі результати на регіональному рівні мають ще вищий ефект, адже виробничий розвиток території передбачає вирішення соціально-економічних проблем, які на пряму впливають на стан внутрішнього ринку і, зокрема, перешкоджають надмірній імпортній залежності.

---

[371] Внутрішній ринок України: теорія та стратегія посткризового розвитку : наук.-метод. розробка / за заг. ред. В. Г. Бодрова. Київ : НАДУ, 2011. С. 67–68.

[372] Дисбаланси та механізми розвитку внутрішнього ринку України в умовах воєнних дій на Донбасі : аналіт. доп. / Волошин В. І. та ін. Львів : ЛігаПрес, 2015. С. 12.

Стратегічна мета державної політики імпортозаміщення:	Зменшення залежності внутрішнього ринку від імпорту завдяки зміцненню конкурентоспроможності та зростанню попиту на товари (продукцію, послуги) вітчизняного виробництва, нарощуванню виробничих потужностей та реалізації інноваційного потенціалу	
Параметри безпеки розвитку внутрішнього ринку	**Стратегічні пріоритети державної політики імпортозаміщення**	**Індикатори реалізації стратегічних пріоритетів**
Розширене відтворення обсягів господарської діяльності та капіталу у базових галузях	Розширення місткості внутрішнього ринку за рахунок споживання вітчизняних і якісних конкурентоспроможних товарів (продукції, послуг). Формування інвестиційного забезпечення техніко-технологічної модернізації вітчизняного виробництва	◇ обсяги роздрібного та оптового товарообороту товарів (продукції, послуг) вітчизняного виробництва на одиницю населення та ресурсного забезпечення; ◇ кількість об'єктів торгівлі з провідною спеціалізацією на продажу товарів вітчизняного виробництва; ◇ обсяги матеріальних та нематеріальних активів вітчизняних підприємств; ◇ частка інвестицій у вартості основних засобів вітчизняних суб'єктів реального сектору економіки
Раціональні співвідношення ключових структурних характеристик функціонування ринку	Формування оптимальних структурних співвідношень у сегментах виробництва і збуту товарів (продукції, послуг) на внутрішньому ринку	◇ частка продажу споживчих товарів, які вироблені на території України; ◇ частка реалізованої інноваційної продукції вітчизняного виробництва; ◇ частка продажу товарів, які є регіональними (місцевими) брендами або торговими марками; ◇ частка продажу продукції вітчизняних малих суб'єктів підприємництва
Інноваційний розвиток стадій суспільного відтворення (виробництва, розподілу, обміну, споживання)	Забезпечення високої інноваційної активності у реальному секторі економіки	◇ кількість та частка вітчизняних підприємств, що впроваджують інновації; ◇ частка реалізації вітчизняної інноваційно-технологічної продукції з високою доданою вартістю; ◇ частка товарів вітчизняного виробництва у товарному асортименті торговельних мереж; ◇ частка витрат на інновації у собівартості вітчизняної продукції; ◇ частка високоякісних і безпечних товарів вітчизняного виробництва у загальному обсязі товарного споживання
Дотримання базових умов конкурентного та регуляторного середовища	Формування якісного бізнес-середовища на внутрішньому ринку	◇ якісні характеристики трудо- та витратомісткості проходження ліцензування, дозвільних та погоджувальних процедур з відкриття (розвитку) виробництва; ◇ кількість та обсяги діяльності інтегрованих і кластерних структур; ◇ наявність та обсяги інвестування на інвестиційних майданчиках
Збалансування сегментів внутрішнього ринку, їх інфраструктури та ресурсного забезпечення	Реалізація потенціалу імпортозаміщення в зміцненні просторово-структурної конкурентоспроможності територій і сегментів внутрішнього ринку	Диференціації в розвитку внутрішнього ринку за областями, у міських та сільських поселеннях щодо: ◇ обсягів споживання вітчизняних товарів (продукції, послуг) на одиницю населення; ◇ кількості об'єктів торгівлі на одиницю населення; ◇ обсягу торгової площі на одиницю населення; ◇ товарної спеціалізації роздрібної торговельної мережі; ◇ характеристики ринків з продажу споживчих товарів (кількості, спеціалізації, торгових місць, торгової площі)

Рис. 4.7. Характеристики стратегії реалізації політики імпортозаміщення та забезпечення безпеки розвитку внутрішнього ринку

Однією з важливих структурних характеристик функціонування ринку є формування оптимальних співвідношень у сегментах виробництва і збуту товарів (робіт, послуг) і це стосується різних рівнів ринкових відносин. Йдеться про такий стан внутрішнього ринку, коли у роздрібних торгових мережах переважну частку займають товари вітчизняного виробництва, а за окремими групами – абсолютну; зростає частка інноваційної продукції у загальному обсязі реалізованої промислової продукції; створюються та розвиваються регіональні (місцеві) бренди; збільшуються обсяги товарної пропозиції вітчизняних суб'єктів малого та середнього підприємництва; скорочується тіньовий імпорт. Виконання такого стратегічного завдання вимагає від державних органів влади реалізації комплексу управлінських рішень щодо: стимулювання розвитку тих видів економічної діяльності, які здатні забезпечити успішне заміщення імпортної продукції; пріоритетного фінансування науково-виробничих програм з високим ступенем інвестиційної віддачі; сприяння просуванню продукції регіональних товаровиробників через їх залучення до участі в міжнародних форумах, конференціях, виставках та ярмарках; розширення мережі об'єктів інфраструктури фінансово-кредитної та інформаційно-консультаційної підтримки вітчизняного малого і середнього підприємництва; створення торговельно-логістичних центрів розвитку транскордонної торгівлі як об'єктів легалізації контрабандних потоків та боротьби з митними правопорушеннями.

Розширення місткості внутрішнього ринку України, досягнення його збалансованості потребують впровадження нових засобів та інструментів на всіх стадіях суспільного відтворення, а особливо в реальному секторі національного господарства. Отже, пріоритетне стратегічне значення слід відвести у державній політиці імпортозаміщення забезпеченню високої інноваційної активності суб'єктів реального сектору економіки.

Переваги інноваційного чинника в забезпеченні конкурентоспроможності вітчизняних підприємств сьогодні є очевидними, а його вплив на виробництво продукції – радикальним і комплексним. Саме вирішення проблем активізації інноваційної діяльності вітчизняних підприємств реального сектору економіки є головною запорукою забезпечення успіху державних реформ. Крім того, сві-

товий досвід показує, що вихід з економічної кризи, яка породжує високу залежність внутрішнього ринку від імпорту, неможливий без активізації інноваційної діяльності. Тому в державній політиці ім-портозаміщення варто передбачити комплекс стратегічних завдань іннова-ційного характеру, зокрема такі, які б стосувалися створення умов для ко-мерціалізації інновацій, розвитку ІТ-сфери та наукомісткого виробництва, поширення науково-виробничої кооперації, участі малого бізнесу в розвитку технологічних парків та бізнес-інкубаторів. Для виконання таких завдань органам державного управління необхідно розвивати сучасну дослідницьку базу та інфраструктуру передачі технологій, створювати центри комерціа-лізації інновацій, впроваджувати інноваційні продукти в управління регіональним та муніципальним розвитком, розвивати сфери «економіки знань», широко впроваджувати інформаційні технології у процеси взаємодії влади, населення та бізнесу, посилювати підтримку кращих наукових шкіл та дослідницьких колективів, їх інноваційних ініціатив на етапі виготовлення й виведення на ринок зразків-аналогів імпорту. У регіональних стратегіях відповідне коло завдань доцільно виділити як окремий напрям, при цьому визначаючи перелік інвестиційних джерел, що забезпечуватимуть їх вирішення.

Поряд з аспектами місткості, збалансованості та інноваційності безпека розвитку внутрішнього ринку зумовлена формуванням справедливого та рівного конкурентного і регуляторного середовища. Водночас у виконанні завдань державної політики імпортозаміщення пріоритетного значення набуває формування якісного бізнес-середовища на внутрішньому ринку. На регіональному рівні такий аспект стратегічного планування може передбачати й меншу кількість необхідних інструментів та засобів. Зокрема, це обумовлено як масштабами галузево-секторальних відносин, так і концентрацією підприємств на ринку.

Відмітимо, що в Україні досі зберігається несприятливе бізнес-середовище, яке не дає змоги успішно розвивати підприємницький потенціал у реалізації соціально-економічних цілей, зокрема стосовно зменшення імпортозалежності держави та регіонів. Головними причинами такого стану є системні проблеми державного регулювання, адміністрування і контролю господарської

діяльності, недостатність використання механізмів державно-приватного партнерства, низький рівень розвитку інфраструктурних об'єктів національного господарства. Йдеться про збереженість бюрократичних та корупційних перешкод у підготовці і погодженні бізнес-проектів, поодинокі практики реалізації проектів державно-приватного партнерства, що майже не впливають на обсяги залучення інвестицій чи покращання інвестиційного клімату, відсутність реально діючих потужних інвестиційних посередників.

Наявна на сьогодні несприятливість вітчизняного бізнес-середовища описується високою вартістю витрат (на проходження всіх необхідних офіційних процедур) та характеристиками витраченого часу (на реєстрацію підприємства та власності, отримання дозволів, сплату податків, забезпечення виконання контрактів, очікування судових рішень) на ведення бізнесу в Україні[373].

Варто погодитися з авторами праці [374], які стверджують про реальну потребу зміцнення просторово-структурної конкурентоспроможності територій, як потужного чинника, що позначається на обсягах і динаміці, структурних характеристиках розвитку внутрішнього ринку. Тут пріоритетне значення має розвиток структурних факторних конкурентних переваг суб'єктів господарювання, які дозволяють сформувати економічний потенціал базових видів економічної діяльності та національного господарства. Відтак можна очікувати раціоналізації повидової структури економічної діяльності, збільшення частки галузей зі значною доданою вартістю, демонополізації економіки, посилення ділової та інвестиційно-інноваційної активності суб'єктів бізнесу, покращання інтегральних результатів економіки. Також такі результати варто прогнозувати у контексті реалізації регіональних стратегій, які будуть об'єднані навколо цілі збалансування та ресурсного забезпечення розвитку сегментів ринку.

Для досягнення стратегічної мети та завдань державної політики імпортозаміщення в Україні необхідно сформувати повноцінну інституціональну базу та реалізувати низку структурних реформ. При цьому мають враховуватися й регіонально-галузеві

---

[373] Мельник М. І. Формування бізнес-середовища України в умовах інституційних трансформацій : монографія. Львів : ІРД НАН України, 2012. С.108–110.

[374] Стратегія та механізми зміцнення просторово-структурної С. 11–14.

особливості, що дозволять краще оцінити й реалізувати потенціал і конкурентоспроможність вітчизняного виробництва, якість взаємозв'язків між державним регулюванням та розвитком локальних суб'єктів бізнесу на основі врахування специфіки споживчого попиту і наявного ресурсного забезпечення на тій чи іншій території, у тій чи іншій галузі, виді економічної діяльності. Для вирішення проблем імпортозалежності на регіональному рівні існує необхідність створення більш дієвого інституціонального базису з якісними інституціями та інституціональним середовищем. Також важливо вдосконалити систему основоположних правил та впорядкувати набір галузевих інститутів, спроможних обумовити ринкові реформи, забезпечити прийняття обґрунтованих рішень, стимулювати інвестиційні процеси, регулювати та контролювати дотримання норм економічної конкуренції.

Сьогодні в Україні на регіональному рівні існує низка інституціонально-правових перешкод, що не дозволяють повною мірою домогтися зниження імпортозалежності господарства. Варто виділити окремі з них, зокрема не сформовано повноцінну нормативно-правову базу для реформування місцевого виробництва, координації та узгодження галузево-секторальних проектів у реальному секторі економіки, не внормовано інституційно-правові положення створення та функціонування спеціальних фінансових інститутів регіонального та місцевого значення, відсутнє належне нормативно-методичне забезпечення діяльності кластерів, інших галузево-територіальних об'єднань підприємств, відсутнє належне інституційно-правове забезпечення в частині стимулювання ділової активності населення та недержавних фінансово-інвестиційних інституцій у вирішенні регіональних та місцевих соціально-економічних проблем [375].

У галузевому масштабі сформувалися схожі інституційно-організаційні та інституційно-правові проблеми, що перешкоджають реалізації державної політики імпортозаміщення. Зокрема, у промисловості низькоефективними є державні програми диверсифікації промислового виробництва конкурентоспроможної продукції та перепрофілювання експортоорієнтованого сировин-

[375] Кушнір М. Інституційно-правове забезпечення економічного розвитку регіонів у посткризовий період : аналіт. зап. URL : http://www.niss.gov.ua/articles/465.

ного виробництва; сформувалася низька якість коопераційних зв'язків між промисловими підприємствами у створенні замкнутого виробничого циклу та підвищенні інноваційної активності; відсутні структури, що здатні ефективно забезпечити патентно-ліцензійну безпеку промислових підприємств. У сільському господарстві нерозвинутою залишається організаційно-інституційна інфраструктура аграрного ринку, погіршуються коопераційні зв'язки господарств, не налагоджена співпраця між виробниками сільськогоспо-дарської продукції та науково-дослідними установами, існує невідповідність між вітчизняними та міжнародними стандартами якості на сільськогосподарську продукцію. Для торгівлі характерна повна охопленість інституційно-організаційним забезпеченням розвитку торгової мережі, відсутні державні програми системного розвитку галузі та просторово-територіального розміщення її об'єктів і ресурсного забезпечення, надмірна «залежність» владних та підприємницьких структур, відсутні достатні інституційно-економічні стимули для підсилення функціональних підсистем галузі [376, 377].

Таким чином, в економіці України необхідно сформувати таку інституціональну систему, яка б врегулювала ринкові суперечності у територіально-просторовому і галузево-секторальному розвитку промислово-виробничого комплексу, пришвидшила структурне реформування посередницької ланки та створила умови для зниження зовнішньої залежності, зокрема від імпорту товарів (робіт, послуг).

Визначені пріоритетні напрями інституціональних змін та структурних реформ у національній економіці в контексті реалізації державної регіонально-галузевої політики імпортозаміщення в Україні узагальнено на рис. 4.8.

---

[376] Користін О. Є., Лавренчук М. О. Основні аспекти державно-правового регулювання економічної безпеки в аграрній сфері. Митна справа. 2014. № 1(2.2). С. 162–167.

[377] Потенціал конкурентоспроможності західних регіонів України та проблеми його реалізації у посткризовий період : аналіт. доп. / Волошин В. І. та ін.; за заг. ред. Васильціва Т. Г. Львів : РФ НІСД у м. Львові, 2011. С. 9–17

	НАПРЯМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ	ЗАХОДИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ З УСУНЕННЯ ТА УПЕРЕДЖЕННЯ	
Інвестиційно-інноваційна складоваІнвести	Формування інноваційної моделі розвитку економіки, підвищення інвестиційної активності, створення ефективного конкурентного середовища.Формування	Реалізація комплексної послідовної стратегії збільшення обсягів іноземного інвестування в умовах нестабільності та високого рівня ризику, забезпечення інноваційної спрямованості інвестиційних ресурсів, створення сприятливого інвестиційного клімату через механізми державно-приватного партнерства та прозору	Ліквідація системних загроз і мінімізація їх негативного впливуЛіквідація системних
Енергетична складоваЕнер-	Зменшення енергоємності та енергетичної залежності національної економіки, підвищення частки відновлювальних джерел у загальному постачанні первинної	Реалізація програм енергоефективності, скорочення споживання природного газу з одночасною диверсифікацією його імпорту через кооперацію з країнами ЄС, упровадження інноваційних технологій в енергетичному секторі, стимулювання розвитку альтернативної енергетики (сонячної, вітрової, біомаси та	
Фінансова складоваФінансова	Зниження боргової залежності держави, забезпечення цінової стабільності та стабільності національної грошової одиниці, стабілізація відносин у банківській системі, забезпечення відповідності податкової політики цілям соціально-економічного розвитку, децентралізація бюджетних відносин, розвиток фінансових ринків.Зниження	Перехід від пасивного залучення коштів на фінансування дефіциту бюджету до системного управління боргом на основі стратегії боргової політики України, використання механізмів монетарної політики з метою встановлення цінової стабільності, диверсифікація та підвищення стабільності ресурсної бази банків, використання фіскальних інструментів державної підтримки підприємництва, розширення прав місцевих органів влади у сфері бюджетних відносин, реалізація комплексної стратегії розвитку фінансових ринків.Перехід	
Соціально-демографічна складоваСоціаль	Підвищення життєвого рівня населення, подолання демографічної кризи та депопуляції населення, зменшення масштабів міграції населення за кордон.Підвищення життєвого	Підвищення реальних доходів населення до рівня, не нижчого за прожитковий мінімум (розрахований на основі оновленого споживчого кошика), формування й реалізація ефективної демографічної політики, запровадження механізмів моніторингу та впливу на міграційні процеси.Підвищення реальних	
Безпека реального сектора	Підвищення економічної активності, забезпечення високих темпів економічного зростання, оновлення матеріально-технічної бази суб'єктів господарювання, детінізація національної економіки, створення ефективної інституційної інфраструктури.Підвищення	Забезпечення зростання ВВП на інноваційній основі, збільшення частки бюджетних видатків інвестиційного спрямування, зниження податкового тиску, запровадження європейських стандартів гарантування прав власності інвесторів, створення фондів фінансово-кредитного сприяння реалізації інвестиційних проектів та ефективного законодавчого забезпечення розвитку підприємницької діяльності, усунення інституційних деформацій (корупції, рейдерства, відтоку капіталу).Забезпечення зростання ВВП на	Ліквідація та упередження додатково накопичених

Рис. 4.8. Напрями розвитку інституціональних змін та структурних реформ в контексті реалізації державної політики імпортозаміщення

Відмітимо, що розвитку інституціональних змін та структурних реформ є тривалим процесом і на швидке зниження рівня імпортозалежності внутрішнього ринку не варто розраховувати. Головним аспектом їх реалізації є детальне дослідження проблем залежності від імпорту як на галузевому, так і на просторово-територіальному рівні. Відповідно, засади державної політики імпортозаміщення повинні бути закладені в генеральні програми та стратегії економічного розвитку держави і регіонів, а також інші інституційні документи (закони, постанови, положення, методичні рекомендації) регулювання ринкових відносин. У такому разі можна розраховувати на вдале заміщення імпорту, що відбуватиметься поступово, починаючи із формування якісного нормативно-правового середовища, раціонального визначення пріоритетів економічного розвитку національного господарства, ефективного забезпечення захисту та реалізації економічних інтересів суб'єктів реального сектору економіки.

Вітчизняний реальний сектор економіки продовжує перебувати у залежності від кон'юнктури зовнішніх ринків унаслідок експортної орієнтації ресурсно-сировинної продукції, орієнтуватися на низькотехнологічні й водночас ресурсо- та енергоємні виробництва, звужувати внутрішній потенціал технологічного розвитку, згортати інноваційну діяльність та впровадження нових технологічних процесів. Збереження такої моделі жодним чином не забезпечить нарощування потенціалу промислового виробництва вітчизняної продукції, а особливо з високою часткою доданої вартості та ступенем імпортозаміщення, стримуватиме впровадження науково-інноваційних відносин у виробничій сфері, перешкоджатиме підвищенню інноваційної активності та технологічної готовності підприємств до вимог і потреб нового технологічного укладу. У підсумку наростають загрози економічній безпеці через поглиблення інноваційно-технологічного розриву від розвинених країн, зниження можливостей щодо подолання технологічних викликів глобалізації.

Нівелювання означених ризиків і загроз економічній безпеці держави вимагає від органів державної влади стимулювати структурні трансформаційні зрушення і закладати техніко-технологічні та інноваційні основи нової моделі зростання національного госпо-

дарства. Відповідно потребують доповнення стратегічні пріоритети реалізації інноваційного потенціалу розвитку реального сектору економіки України, зокрема задля формування структурної моделі та визначення чітких орієнтирів державної політики забезпечення технологічної конкурентоспроможності та імпортозалежності (рис. 4.9). При цьому його реалізація передбачає врахування регіональних особливостей, зокрема рівня промислового розвитку, транскордонно-транзитних та логістичних характеристик, рівня науково-технологічного розвитку і становлення інноваційної інфраструктури та галузевої спеціалізації. Ці особливості визначають специфіку інструментів та засобів державної політики, яка реалізується за такими напрямами, як створення інституційних елементів міжфункціонального та міжгалузевого співробітництва суб'єктів базових видів економічної діяльності і науково-інноваційного сектору.

Відмітимо, що в сьогоднішніх економічних умовах розвиток інноваційної діяльності українськими підприємствами є досить ускладнений, що супроводжується браком інвестиційних та людських ресурсів, неналежною сформованістю інституційно-правового середовища, відсутністю реальної державної підтримки та іншим. Більш виражений характер таких проблем існує на регіональному рівні та вирішення яких часто є неможливим, особливо в регіонах з низьким економічним розвитком. Очевидно, що лише злагодженість дій центральних та регіональних органів влади може забезпечити вдале використання інноваційного потенціалу реального сектору економіки. Стосовно регіонів, то їм необхідно розраховувати лише на власні конкурентні переваги.

Таким чином, запропоновану модель варто розглядати як стратегічну проекцію у побудові заходів із вирішення проблем забезпечення інноваційного розвитку економіки, яка визначає як особливості становлення конкурентоспроможності регіонів, так і прикладний характер цільової реалізації окремих груп інструментів і заходів загальнодержавного і регіонального значення.

		Регіональні особливості			
		Регіони з потенціалом розвитку промислового виробництва	Регіони з транскордонно-транзитним та логістичним потенціалом	Регіони зі спеціалізацією на агропромисловому виробництві	Регіони з високим рівнем науково-технологічного розвитку і створення ІТ-послуг
		очікувані результати			
Інструменти інноваційного розвитку	Створення і збільшення обсягів діяльності локальних інтегрованих систем	▪ збільшення чисельності та поліпшення інституційних можливостей техніко-впроваджувальних спеціальних зон та промислових територіально-галузевих виробничих систем (кластерів); ▪ створення інтегрованих маркетингово-збутових підприємств легкої та харчової промисловості; ▪ збільшення чисельності спеціалізованих металообробних мініпідприємств продукції з високою доданою вартістю; ▪ освоєння підприємствами хімічної та нафтохімічної промисловості регенеративного (циркулярного) виробництва	▪ розвиток кооперативних відносин між транспортними, логістичними та торговельними підприємствами в рамках мульти-, інтер- та унімодальних перевезень; ▪ перетворення транспортно-дорожніх об'єктів на конкурентоспроможні комплекси динамічного інноваційного розвитку; ▪ створення торговельно-логістичних центрів розвитку транскордонної торгівлі	▪ створення кластерів з машинобудівного виробництва агропромислової техніки та обладнання; ▪ створення і зростання масштабів діяльності обслуговуючих кооперативів із використання сільськогосподарської техніки та обладнання; ▪ створення локальних інтегрованих систем для диверсифікації сільськогосподарського та агропромислового виробництва	▪ формування мережі та активізація діяльності науково-дослідних та ІТ-кластерів; ▪ створення інтегрованих підприємницьких систем замкнутого циклу виробництва ІТ-продукції (послуг); ▪ реалізація державних замовлень на розроблення і впровадження вітчизняного програмного забезпечення

	Розбудова інноваційної інфраструктури	▪ поява технологічних платформ інноваційної діяльності підприємств важкої промисловості, збільшення частки наукомістких і високотехнологічних виробництв; ▪ активізація діяльності науково-виробничих об'єднань підприємств добувної та переробної промисловості, спроможних виводити на ринок продуктові інновації	▪ створення інженерно-інноваційних систем розміщення і розвитку транспортно-логістичних об'єктів; ▪ створення транскордонних бізнес-інкубаторів активізації логістичних потоків та забезпечення інтегрування місцевої дорожньо-транспортної мережі у міжнародні транспортні системи	▪ створення інженерно-технічних центрів впровадження сучасних технологій сільськогосподарського виробництва та використання земель; ▪ активізація діяльності інформаційно-консультаційних та дослідно-маркетингових центрів з питань підвищення конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції	▪ створення проектно-консультаційних інжинірингових центрів реалізації потенціалу розвитку вітчизняної ІТ-сфери; ▪ створення інноваційно-технологічних парків реалізації ІТ-проектів; ▪ створення інформаційно-комунікаційних технологічних центрів аутсорсингу ІТ-забезпечення

	Створення інституційних елементів міжфункціонального та міжгалузевого співробітництва суб'єктів базових видів економічної діяльності та науково-інноваційного сектору	▪ збільшення масштабів міжнародного науково-технологічного та виробничого співробітництва, впровадження міжнародних стандартів якості; ▪ зміцнення зв'язків між галузевими науково-дослідними установами та технологічними підрозділами переробного сектору; ▪ розширення галузевими суб'єктами важкої індустрії комунікаційних зв'язків за рахунок повного використання науково-технологічного та виробничого потенціалу	▪ збільшення масштабів інноваційних проектів державно-приватного партнерства з розвитку об'єктів транспортно-логістичної інфраструктури; ▪ розвиток співпраці освітніх та науково-дослідних структур зі суб'єктами реального сектору економіки для модернізації виробничих потужностей транспортно-логістичних підприємств на інноваційних засадах; ▪ поглиблення співробітництва з міжнародними фінансовими структурами для фінансування інноваційних проектів з розбудови транспортно-транзитних об'єктів	▪ створення спеціального фонду інвестиційно-інноваційної підтримки сільськогосподарських виробників; ▪ налагодження комерційно-збутової інноваційно-технологічної співпраці між науково-дослідними лабораторіями, фермерськими господарствами, суб'єктами логістики та торгівлі вітчизняною продукцією АПК; ▪ модернізація дорадчого сервісу для сільськогосподарських виробників вітчизняної продукції	▪ створення державно-приватних платформ зі спільної розробки і впровадження ІТ- та програмного забезпечення; ▪ збільшення пропозиції бюджетно-грантового кредитування проектів співпраці наукового, ІТ- та представників реального сектору економіки; ▪ отримання державної підтримки страхування венчурних інвестицій у розвиток ІТ-сфери та реалізації ІТ-проектів; ▪ раціональний розподіл інвестиційних ресурсів у локальні стартапи через вітчизняні венчурні фонди в межах вертикальної інтеграції «освіта – науково-дослідний сектор – ІТ-сфера – інноваційне підприємництво

Рис. 4.9. Стратегічні параметри моделі реалізації інноваційного потенціалу розвитку реального сектору регіональних економік в Україні

На початковому етапі розвитку національної економіки сформувалася низка загроз, що дестабілізують соціально-економічне становище регіонів та перешкоджають налагодженню на їх територіях потужних виробничих комплексів зі здатністю повного забезпечення місцевих потреб у товарах і послугах. Досі в областях України та на місцевому рівні не вдається системно та якісно розвивати галузі переробної промисловості, продовжується реалізовуватися політика із сировинно-ресурсною орієнтацією, уповільнюється інвестиційно-інноваційна активність підприємницького сектору, не розбудовується збалансована просторово-видова мережа об'єктів торгівлі. Це призводить до того, що вітчизняна продукція й надалі втрачає споживчий попит. Відповідно внутрішньорегіональні ринки активно насичуються імпортною продукцією, яка має вищу конкурентоспроможність, кращі цінові та інші характеристики.

Однією з причин цього є невисока ефективність політики регіональних та місцевих органів влади, які замість створення якісного дерегулятивного і конкурентоспроможного середовища виробництва й продажу товарів у багатьох випадках керуються інтересами великих бізнес-структур і монопольних об'єднань, відстоюють виконання політично-економічних завдань та не беруть за основу пріоритети регіонального розвитку та поступу внутрішнього ринку. У регіональній системі влади не відбуваються й процеси, пов'язані зі зниженням залежності від імпортних поставок продукції. Причини цього і об'єктивні, і суб'єктивні, у т. ч. пов'язані з бюрократизацією адміністративно-господарських процесів, невисокою мотивацією суб'єктів, причетних до розвитку внутрішнього ринку. Саме тому доцільно визначити стратегічні підходи та інструменти реалізації державної політики імпортозаміщення, які враховують регіональні особливості та диференційовано стосуються вирішення проблем імпортозалежності на внутрішньому споживчому ринку.

Так, на перших етапах варто провести аналіз та ідентифікувати позиції регіонів України, щоб з'ясувати рівень їх імпортозалежності. Тут головними складовими формування відповідного висновку мають стати параметри, по-перше, частки товарів, виготов.-лених на території України, у структурі роздрібного товарообороту торгової мережі підприємств і, по-друге, середньорічного темпу її

зростання (зменшення). Відповідні результати аналітичних розрахунків наведені в табл. 4.6.

Варто відзначити критичний стан імпортозалежності в прикордонних (Львівській, Волинській, Закарпатській та Одеській областях) і центральних (м. Київ та Київська область) регіонах України. Так, у середньому за останнє десятиліття частка продажу вітчизняних товарів у структурі роздрібного товарообороту торгової мережі підприємств у цих регіонах не перевищувала середньодержавне (61,3%) та не досягла середньорегіонального (65,5%) значення. Більше того, у регіонах недостатньо ефективно використовуються наявні економічні потужності для задоволення внутрішніх споживчих потреб населення, про що свідчать вищі темпи зниження рівня продажу вітчизняних товарів – щороку в середньому більше ніж на 2,0%.

Високий рівень імпортної залежності характерний й для регіонів (Дніпропетровської, Донецької, Луганської, Миколаївської, Харківської областей), які володіють найбільшим у державі мінерально-сировинним та виробничим потенціалом. Саме завдяки такій ресурсній базі в регіонах виробилася експортоорієнтована модель економічного зростання, яка, попри низку позитивних якостей (валютне наповнення економіки, розширення ринку збуту), призвела до загострення соціально-економічних проблем і, зокрема, до залежності споживчого ринку від імпорту товарів (послуг).

Так, потужності промислового комплексу здатні лише виробляти сировинну, низькотехнологічну та недостатньо інноваційну продукцію, що не відповідає споживчим потребам місцевого населення, і тому стимулюють проникнення товарів (послуг) імпорту в більшість сегментів внутрішньо-регіонального ринку. Утім, варто відзначити позитивну динаміку в зростанні рівня продажів вітчизняних товарів у торговельних мережах, зокрема на початку 2017 р. значення обласного показника перевищувало середньо-державне значення (55,8%). Цьому сприяла низка об’єктивних передумов, а саме ускладнення зовнішньоторговельних відносин з Російською Федерацією, на ринку якої реалізовувалася основна маса експортованих товарів, відсутність можливостей належного транспортування товарів до інших країн Митного союзу, що в підсумку змусило вітчизняних товаровиробників активно переорієнтовуватися на внутрішньорегіональний ринок.

Таблиця 4.6

Позиціонування регіонів України* з урахуванням величини та динаміки частки вітчизняних товарів у структурі роздрібного товарообороту торгової мережі підприємств у 2005–2016 рр.

<table>
<tr><th colspan="4" rowspan="4">Групи регіонів за темпом зростання частки</th><th colspan="3">Групи регіонів за величиною частки</th></tr>
<tr><th colspan="2">регіони з низькою часткою</th><th colspan="2">регіони з високою часткою</th></tr>
<tr><th rowspan="2">Чmin < Чсер - σ1</th><th colspan="2">регіони з оптимальною часткою</th><th rowspan="2">Чсер + σ2 < Чmax</th></tr>
<tr><th colspan="2">Чсер - σ1 < Чсер < Чсер + σ2</th></tr>
<tr><td colspan="4">50,5 < 61,3</td><td colspan="2">61,4 < 69,7</td><td>69,8 < 75,3</td></tr>
<tr><td rowspan="4">регіони, за якими частка швидко зростає</td><td colspan="3" rowspan="2">ΔPmax > ΔPсер + σ2t</td><td>0,2 > -1,2</td><td colspan="2" rowspan="2">Дніпропетровська,
Донецька,
Луганська,
Миколаївська,
Харківська області</td><td rowspan="2">Кіровоградська,
Херсонська області</td></tr>
<tr><td rowspan="3">регіони, за якими частка змінюється в середньому темпі</td><td rowspan="3">-1,3 > -1,9</td><td rowspan="3">-1,2 > -1,9</td><td colspan="2" rowspan="3">Тернопільська,
Запорізька,
Вінницька,
Полтавська,
Рівненська,
Хмельницька області</td><td rowspan="3"></td></tr>
<tr><td rowspan="2">регіони, за якими частка швидко зменшується</td></tr>
<tr><td>ΔPсер - σ1t > ΔPmin</td><td>-2,0 > -4,0</td><td colspan="2">Львівська,
Волинська,
Закарпатська,
Одеська,
Київська області,
м. Київ</td><td>Черкаська,
Сумська,
Житомирська,
Івано-Франківська,
Чернігівська,
Чернівецька області</td></tr>
</table>

Позначення: Чmax, Чmin, Чсер – максимальне, мінімальне та середнє значення частки вітчизняних товарів у торговельній мережі; σ_1, σ_2 – середньоквадратичні відхилення часток вітчизняних товарів у торговельній мережі з низьким та високим значеннями; σ1t, σ2t – середньоквадратичні відхилення часток вітчизняних товарів у торговельній мережі із швидким зменшенням (зростанням); ΔPmax, ΔPmin, ΔPсер – максимальний, мінімальний та середній темпи зростання частки вітчизняних товарів у торговельній мережі.

*Без урахування тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополя, за 2014-2016 рр. також без частини зони проведення антитерористичної операції.

Попри це, у низці регіонів України (Тернопільській, Запорізькій, Вінницькій, Полтавській, Рівненській, Хмельницькій областях) сформувалася збалансована структура внутрішнього ринку та суспільного відтворення, за якої зрівноважено обсяги виробництва та споживання вітчизняної продукції. Так, частка продажу товарів, виготовлених вітчизняними підприємствами, у структурі обороту роздрібної торгівлі в регіонах є вищою за середнє значення в державі, а її зростання відповідає темпам розвитку національної економіки. Здавалося б, за такою моделлю, враховуючи нинішній стан національної економіки, перспективно розвиватися високоімпортозалежним регіонам нашої держави. Утім, такий стан зумовлений низкою макроекономічних чинників, зокрема їх територіальне розміщення дозволяє бути віддаленими від головних джерел надходження імпорту, повільний розвиток ринкової інфраструктури перешкоджає активному насиченню внутрішньорегіонального ринку імпортними товарами, низька купівельна спроможність населення дестимулює імпортерів інтенсивно вести бізнес-діяльність.

Висока частка споживання вітчизняної продукції притаманна групі регіонів (Черкаській, Сумській, Житомирській, Івано-Франківській, Чернігівській, Чернівецькій областям), внутрішній ринок яких територіально близький для імпорту. Так, значення показника перевищувало 71,0% і за весь аналізований період постійно було вищим за середньодержавне. З одного боку, така низька імпортозалежність регіонів дозволяє стверджувати про достатню захищеність їхнього внутрішнього ринку, а з іншого – малу його привабливість для імпортерів. Стосовно останнього, це сьогодні яскраво засвідчують повільне відновлення в регіонах докризових обсягів роздрібного продажу товарів, прискорене зниження купівельної спроможності місцевого населення, відсутність у належній кількості розгалужених торговельних мереж. Варто виділити й інші тенденції, що підтверджують відповідні припущення, зокрема економіка регіонів: 1) індустріально не готова використовувати високотехнологічну імпортну продукцію через малу розвиненість виробничо-господарської інфраструктури; 2) не володіє достатнім обсягом капітальних активів, які б стимулювали інвестиційний попит на високоякісну та інноваційну продукцію іноземних виробників; 3) має слаборозвинений транспортно-логістичний сектор, що не спроможний високо-

якісно забезпечити перевезення імпортних товарів у торговельні об'єкти після проходження всіх митних процедур.

На відміну від перелічених регіонів, Кіровоградська та Херсонська області здатні стабільно підтримувати високий рівень продажу вітчизняної продукції та забезпечувати його зростання на внутрішньому ринку. Так, у Кіровоградській області середнє значення показника за весь аналізований період сягнуло майже 80,0%, що є вищим результатом у державі, за окремими роками спостерігалася така ж тенденція (на початок 2016 р. частка продажу вітчизняних товарів в обороті роздрібної торгівлі в регіоні становила 70,1% і перевищила середньодержавне значення на майже 15,0 в.п.). Утім, такі тенденції в регіонах не зумовлені інноваційно-технологічним прогресом промислово-виробничого комплексу, істотним покращанням якісних характеристик виробленої продукції, запровадженням раціональних підходів до розподілу інвестицій (особливо бюджетного походження), розвитком і підвищенням ефективності інструментів й засобів грошового обміну вітчизняних товарів, покращанням структури джерел їх придбання. Поясненням такого стану імпортозалежності є інтенсивний розвиток агропромислового потенціалу регіонів, що дозволяє системно витісняти імпортні товари у відповідних сегментах продовольства. Зокрема, на початку 2016 р. в регіонах частка продажу вітчизняних продовольчих товарів перевищила 90,0%. Високому рівню захищеності внутрішнього ринку посприяв і недостатній розвиток комерційно-посередницької інфраструктури (торговельно-промислових палат, дистриб'юторських і дилерських агенцій) та принципово нових підходів до встановлення комерційно-господарських зв'язків, а особливо з іноземними виробниками та їхніми торговими представниками.

Відповідно до виявлених особливостей стану імпортозалежності та тенденцій їх розвитку за регіонами держави слід впроваджувати й селективний підхід як до стратегічного планування, так і реалізації регіональної політики імпортозаміщення (табл. 4.7).

Таблиця 4.7

Стратегічні підходи та інструменти реалізації політики імпортозаміщення в регіонах України

Групи	*Характеристики груп регіонів*	*Стратегічні засоби*	*Інструменти державної регіональної політики*
1	*2*	*3*	*4*
1	Регіони з найвищим рівнем імпортної залежності та негативною динамікою його посилення	Стратегія агресивної протидії споживчому імпорту та насичення внутрішнього ринку товарами місцевого виробництва	◈ активна маркетингово-промоційна підтримка позицій місцевого виробництва; ◈ підтримка створення й розвитку локальних інтегрованих систем із виробництва споживчих товарів з високим рівнем доданої вартості; ◈ стимулювання розвитку торговельних площ зі спеціалізацією на продукції місцевого й вітчизняного виробництва; ◈ створення сприятливого середовища розвитку малих суб'єктів підприємництва зі спеціалізацією на виробництві та збуті споживчих товарів кінцевого призначення
2	Високий рівень розвитку експортного потенціалу та незорієнтованість продукції на внутрішнє споживання	Стратегія послідовної диверсифікації виробництва з експорто-орієнтованого сектору на внутрішньорегіональний ринок	◈ розвиток співробітництва великих виробничих «гігантів» з малими інноваційними фірмами; ◈ створення промислових зон, техніковпроваджувальних майданчиків з освоєння виробництва малогабаритної продукції для кінцевого споживача; ◈ розвиток споживчого кредитування і його ув'язка з програмами підвищення споживчого попиту на вітчизняні непродовольчі товари інвестиційного призначення
3	Збалансована структура внутрішнього ринку та фаз сфер суспільного відтворення	Стратегія активізації міжрегіонального співробітництва для проникнення вітчизняних товарів з регіонів-лідерів за обсягами виробництва споживчих товарів	◈ реалізація інвестиційно-інноваційних проектів міжрегіональної міжгалузевої співпраці; ◈реалізація проектів з розширення торгових площ для продажу вітчизняних товарів місцевого виробництва та регіонів-лідерів; ◈ реалізація спільних маркетингово-виставкових програм з регіонами з розвиненим виробничим потенціалом

Продовження табл. 4.7

1	2	3	4
4	Близька доступність внутрішнього ринку для імпортних товарів (послуг), недостатні темпи індустріалізації, малі обсяги капітальних активів	Стратегія фокусування та концентрованого зростання	◇ спеціалізація на розвитку видів економічної діяльності та місцевого виробництва товарів з високим конкурентним потенціалом за рахунок: - формування бюджетних і позабюджетних інвестиційних фондів; - надання доступної фінансово-кредитної підтримки; - впровадження інновацій та результатів НДДКР; - удосконалення інститутів дозвільної та ліцензійної систем
5	Розвинутий агропромисловий потенціал, що дозволяє системно витісняти імпортні товари у відповідних сегментах продовольства; низький рівень розвитку торговельних мереж та висока захищеність внутрішнього ринку	Стратегія збереження високих темпів розвитку внутрішнього виробництва та імпортозаміщення	◇ розвиток коопераційних зв'язків та мережевого співробітництва у нарощуванні та створенні замкнутих циклів виробництва високоякісної продукції; ◇ створення регіональних суб'єктів інфраструктурної підтримки, що здатні обслуговувати інвестиційні та техніко-технологічні потреби виробничого комплексу

В умовах критичної імпортозалежності органам регіональної влади в регіонах із найвищим рівнем внутрішнього споживання імпортних товарів (Львівська, Волинська, Закарпатська, Одеська, Київська області та м. Київ) варто дотримуватися стратегії агресивної протидії споживчому імпорту й намагатися активно стимулювати насичення внутрішнього ринку товарами місцевого виробництва.

У процесі реалізації державної політики імпортозаміщення в регіонах з високим рівнем експортоорієнтації доцільно стратегічно послідовно диверсифікувати виробництво з експортоорієнтованого сектору на внутрішньорегіональний ринок. Зокрема, це можна забезпечити через розвиток співробітництва великих виробничих «гігантів» з малими інноваційними фірмами. Відомо, що малі підприємства в ході реалізації масштабних інвестиційно-

інноваційних проектів в окремих сферах мають вищі конкурентні позиції, ніж набагато більші за них суб'єкти господарювання, зокрема щодо виготовлення в малій кількості окремих партій товарів, використання у невеликому обсязі сировинних ресурсів, оперативного налагодження коротких виробничих циклів, організації науково-дослідних робіт з вузькою спеціалізацією тощо.

Як уже зазначалося, в Україні в декількох областях (Кіровоградська та Херсонська) було забезпечено вищий рівень захисту внутрішнього споживчого ринку від надмірного імпорту. За такого стану у вказаних областях варто стратегічно орієнтуватися на збереження високих темпів розвитку внутрішнього виробництва та імпортозаміщення. Це можливо досягнути завдяки розвитку кооперацiйних зв'язків та мережевого співробітництва у нарощуванні та створенні замкнутих циклів виробництва високоякісної продукції. Попередньо варто створити необхідні інституційні передумови для розвитку таких відносин, а саме: розбудувати інформаційно-комунікаційну та консалтингову інфраструктуру співробітництва; сформувати систему постійного моніторингу зміни тенденцій на внутрішньому ринку; удосконалити систему стандартів і систем якості та інноваційності продукції; запровадити принцип державно-приватного партнерства, насамперед в інвестиційній та інноваційній сферах; розвинути інститут державного гарантування інвестицій; підвищити дієвість інституцій особливих режимів економічної діяльності (бізнес-інкубаторів, технопарків, інжинірингових центрів тощо).

Економічний підхід у системі державного регулювання з мінімізацією ризиків імпортозалежності та посилення економічної безпеки розвитку внутрішнього ринку передбачає реалізацію заходів державної політики, спрямованих на зміцнення економічної безпеки суб'єктів реального сектору економіки. Для цього регіональним органам державного управління слід ідентифікувати й забезпечити реалізацію пов'язаних і узгоджених між собою інтересів суб'єктів бізнесу, що формуються на під час їх відносин з владними структурами, іншими суб'єктами господарювання (у т. ч. інфраструктури), з елементами інституційного середовища, з персоналом. Формування середовища реалізації економічних інтересів суб'єктів реального сектору економіки однозначно слугує дієвим

інструментом протидії комплексу структурних та інституціональних загроз посилення імпортозалежності.

Безперечно, що забезпечення економічної безпеки суб'єктів реального сектору економіки повинно стати базовою умовою становлення внутрішнього виробництва, активізації підприємницької діяльності та посилення конкурентних позицій вітчизняних підприємств. Засоби державного регулювання потрібно формувати в рамках таких інструментів державної політики зміцнення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств на внутрішньому ринку, як інституційно-економічний, організаційно-економічний, інфраструктурний, соціально-психологічний, інформаційний, нормативно-методичний, ресурсний. У сучасних умовах глобалізації та цифровізації економіки зростає значущість зміцнення нематеріальної складової конкурентоспроможності вітчизняних підприємств шляхом реалізації інструментів державної регіональної політики з формування інтелектуального капіталу підприємств, вибудування системи охорони та захисту нематеріальних активів, досягнення позитивного соціально-економічного ефекту як результату належної інноваційної активності.

Процеси євроінтеграції як відкривають додаткові можливості для розвитку вітчизняної економіки, так і створюють додаткові ризики та загрози для її суб'єктів господарювання. Їх системний вплив потребує протидії в рамках комплексної політики, що реалізується на всіх рівнях управління. Ключові завдання такого підходу на центральному рівні передбачають удосконалення інституційно-правового забезпечення, формування системи стратегічного планування, становлення національної системи фінансово-інвестиційної підтримки.

Також на регіональному рівні необхідно забезпечити розбудову регіональної інфраструктури інвестиційної підтримки, підтримку зовнішньоекономічної активності малих суб'єктів підприємництва, формування експортоорієнтованих кластерів, залучення бізнес-асоціацій, промоцію інвестиційної привабливості територій. У рамках галузевої політики варто передбачити створення і розвиток системи кредитно-фінансових організацій підтримки зовнішньоекономічної діяльності, ефективну реалізацію базових функцій інституцій інвестиційної підтримки, формування майдан-

чиків співпраці суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та ринку фінансових послуг, розширення інструментів альтернативної інвестиційної підтримки. Важливою є й роль суб'єктів господарювання, що мають реалізувати такі завдання, як формування внутрішніх фондів інвестування в модернізацію техніко-технологічної бази, оптимізація структури витрат та підвищення ефективності господарювання, реалізація інтеграційних проектів для акумулювання інвестиційно-інноваційного ресурсу.

ВИСНОВКИ

Імпортозаміщення є важливим інструментом державної структурної політики, орієнтованої на поліпшення важливих характеристик функціонування та розвитку внутрішнього ринку і місцевого виробництва. Сутнісні характеристики імпортозаміщення розкриваються такими аспектами, як засіб (інструмент), напрям державної політики, процес, стратегія, умова, здатність та стан. Об'єктивна актуальність реалізації політики імпортозаміщення проявляється в її системному, комплексному впливі на основоположні компоненти економічної безпеки держави та її регіонів. Такий вплив реалізується через роль імпортозаміщення у збалансуванні структури та активізації розвитку внутрішнього ринку на засадах становлення конкурентоспроможного виробництва, розвитку інфраструктури виробничо-посередницької сфери, перерозподілу фінансово-інвестиційного ресурсу, що позитивно позначається на самодостатності, стабільності та стійкості регіональних економічних комплексів.

Встановлено, що ключовим об'єктом політики імпортозаміщення в системі забезпечення економічної безпеки держави є процеси, які відбуваються на внутрішньому ринку в рамках вертикально-горизонтальних відносин, де фокус ефекту й ефективності значною мірою концентрується на регіональному та місцевому рівнях. Якщо засобами протекціонізму здебільшого наділені центральні органи влади, то прерогативою регіональних є кращі можливості оперативного впровадження інструментів організаційно-економічного характеру. Таким чином, регіональна політика імпортозаміщення є невід'ємним напрямом державного регулювання, що реалізується з метою подолання ризиків і загроз імпортозалежності регіонального та локальних ринків із застосуванням комплексу механізмів, інструментів та заходів, доступних та ефективних на мезорівні.

Визначальна значущість політики імпортозаміщення зумовлена й її впливом на головні елементи та характеристики економічної безпеки на всіх рівнях системної ієрархії управління, особливо регіональному та місцевому. Зокрема, через прояви регулювання у сферах детермінант протидії імпортозалежності, сегментів внут-

рішнього ринку та регіонального розвитку забезпечуються зрушення в системі функціонально-процесних (виробництво, обмін, розподіл, споживання; регулювання, структурні та інституційні реформи; стабільність і стійкість національної економіки) та структурних (макроекономічна, виробнича, фінансова, продовольча, інвестиційно-інноваційна, зовнішньоекономічна) компонент економічної безпеки.

Результати аналізу засвідчили, що рівень імпортозалежності в Україні є високим і становить критичну загрозу безпеці розвитку внутрішнього ринку та економічній безпеці держави і її регіонів. Якщо у 2005 р. частка товарів, виготовлених на території України, у структурі роздрібного товарообороту становила 70,5%, то за понад десять років зменшилася на 14,7 в. п. і її значення у 2016 р. становило 55,8%; у середньому зростання імпорту щороку на 3,0% вище порівняно з темпами зростання ВВП; на початок 2017 р. частка імпорту у внутрішньому споживанні країни становила 61,4%, частка імпорту у ВВП – 56,2%. З використанням авторського підходу здійснено оцінювання та позиціонування регіонів України за рівнем імпортозалежності та темпами її посилення. До зони найвищих ризиків потрапили Закарпатська, Запорізька, Миколаївська, Волинська, Львівська, Київська області та м. Київ. Водночас достатньо високий рівень імпортозалежності притаманний усім регіонам держави, адже частка імпорту у внутрішньому споживанні перевищила критичне значення у 13 регіонах, середньодержавне – у шести, перебувала в межах оптимального значення – у трьох. Важливою передумовою державної політики імпортозаміщення в регіонах України є стан та загальні тенденції імпортозалежності в державі. Результати інтегрального оцінювання свідчать про критичний рівень проникнення імпорту у всі сфери суспільного відтворення. Підтвердженням такого висновку є високий інтегральний коефіцієнт імпортозалежності – 0,56 у 2016 р.

Концептуально стратегічною метою державної політики імпортозаміщення та безпеки розвитку внутрішньорегіональних ринків в Україні має стати зменшення їх залежності від імпорту завдяки зміцненню конкурентоспроможності та зростанню попиту на товари (продукцію, послуги) вітчизняного виробництва, нарощуванню виробничих потужностей та реалізації інноваційного по-

тенціалу регіональних економічних комплексів. Досягненню цієї мети сприятиме реалізація визначених стратегічних пріоритетів державної політики імпортозаміщення: збільшення місткості внутрішнього ринку та обсягів споживання вітчизняного конкурентоспроможного продукту, нарощування інвестицій у техніко-технологічну базу вітчизняного виробництва; формування оптимальних структурних спів відношень у сегментах виробництва і збуту товарів (продукції, послуг) на внутрішньому ринку; забезпечення високої інноваційної активності у реальному секторі економіки; формування якісного бізнес-середовища; реалізація потенціалу імпортозаміщення в зміцненні просторово-структурної конкурентоспроможності територій і сегментів внутрішнього ринку.

Комплексність та багаторівневість державної політики імпортозаміщення в системі забезпечення економічної безпеки об'єктивно зумовлює необхідність інституціональних змін і структурних реформ із врахуванням регіональних та галузевих особливостей. Інституціональні зміни передбачають удосконалення нормативно-методичного базису реалізації політики імпортозаміщення, зокрема у сферах конкуренції, права власності, інвестування, дерегулювання, запровадження стратегічного планування, поліпшення інституційно-організаційних засад політики імпортозаміщення, покращання інституційного забезпечення розвитку підприємств високотехнологічних галузей, розвитку вертикально-функціональної інтеграції підприємств. Структурні реформи доцільно зосередити на забезпеченні необхідних кількісно-якісних співвідношень у базових видах економічної діяльності реального сектору економіки.

Стратегічно важливою економічною передумовою зміцнення конкурентоспроможності вітчизняного виробництва та протидії імпортозалежності є формування та реалізація інноваційного потенціалу реального сектору економіки. Цільові орієнтири державної політики в цій сфері мають базуватися на особливостях інноваційного потенціалу регіонів держави. Оптимальним визначено підхід із диференціюванням регіонів України на регіони з потенціалом розвитку промислового виробництва, транскордонно-транзитним та логістичним потенціалом, спеціалізацією на агропромисловому виробництві, з високим рівнем науково-технологічного розвитку і створення ІТ-послуг. При цьому головними інструментами державної

політики імпортозаміщення є створення і збільшення обсягів діяльності локальних інтегрованих систем, розбудова інноваційної інфраструктури, створення інституційних елементів міжфункціонального та міжгалузевого співробітництва суб'єктів базових видів економічної діяльності та науково-інноваційного сектору.

Селективний підхід об'єктивно доречно витримати й у контексті стратегічного планування державної політики імпортозаміщення та забезпечення економічної безпеки. Доведено, що у регіонах із найвищими рівнем імпортозалежності та динамікою її посилення доцільно реалізувати стратегію агресивної протидії споживчому імпорту і насичення внутрішнього ринку товарами місцевого виробництва; у регіонах із високим рівнем розвитку експортного потенціалу – стратегію послідовної диверсифікації виробництва з експортоорієнтованого сектору на внутрішньорегіональний ринок; у регіонах зі збалансованою структурою внутрішнього ринку – стратегію активізації міжрегіонального співробітництва для проникнення вітчизняних товарів із регіонів-лідерів за обсягами виробництва споживчих товарів; у регіонах із близькою доступністю внутрішнього ринку для імпортних товарів (послуг), нижчими темпами індустріалізації та меншими обсягами капітальних активів – стратегію фокусування та концентрованого зростання; у регіонах із розвинутим агропромисловим потенціалом та нижчим рівнем розвитку торговельних мереж, але високою захищеністю внутрішнього ринку – стратегію збереження високих темпів розвитку внутрішнього виробництва та імпортозаміщення

РОЗДІЛ 5.
ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЗАСАДИ БЕЗПЕКИ СПОЖИВАННЯ В ПРОЦЕСІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

(Антонюк К. І)

5.1. Трансформація поняття «безпека споживання» в глобальному вимірі.

5.2. Системно-структурні характеристики безпеки споживання.

5.3. Інституціональні передумови забезпечення безпеки споживання в Україні.

На сучасному етапі розвитку глобальної економіки актуальним завданням стало пом'якшення залежності між соціально-економічним зростанням і деградацією довкілля внаслідок виробництва і споживання продукції. Так, товари та послуги в Україні, за оцінками Програми розвитку ООН, досягають 75% загального впливу на довкілля та 60% супутніх споживчих витрат.[378] Трансформація усталених підходів до споживання набуває ефективності з економічного погляду і, в той же час, сприяє зменшенню ризиків для здоров'я людини та поліпшенню якості життя. Зміна парадигми суспільства споживання до концепції сталого розвитку є важливою методологічною проблемою, особливо на сучасному етапі євроінтеграції через поглиблення відкритості суспільства та суб'єктів господарювання до зовнішніх викликів в процесі трансформації.

В умовах ендогенних та екзогенних змін кризового характеру в Україні, стрімкого розвитку глобалізації з її як позитивними, так і негативними наслідками, пропозиції товарів та послуг однакового функціонального призначення, але різної якості все більшої актуальності набувають питання убезпечення як національної економіки, так і безпосередньо споживання товарів і послуг як однієї з передумов її розвитку. Останнє є ключовим чинником, з одного боку, формування попиту, а з іншого, незважаючи або завдяки діалектичному зв'язку, підвищення конкурентоспроможності суб'єк-

[378] Global Environment Outlook-5 [Електронний ресурс] / UNEP. – Режим доступу: http://web.unep.org/geo/resources/ publications.

тів господарювання, що сприятиме забезпеченню стійкого економічного розвитку держави та зростанню добробуту населення.

Обраний євроінтеграційний вектор створив передумови для реформ у різних галузях, секторах та сферах економіки, визначених положеннями Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом[379] та Стратегією сталого розвитку «Україна-2020»[380]. З метою досягнення високих стандартів споживання країн-членів ЄС органи державного управління повинні зосередити увагу на потребах споживачів, посиленні відповідальності виробників і продавців за безпечність продукції, вивченні рівня задоволеності споживачів та поширенню інформації у суспільстві.[381] «Стратегією сталого розвитку «Україна-2020» передбачено впровадження європейських стандартів життя, заснованих на забезпеченні гарантій безпеки держави, бізнесу та громадян[382]. Особлива увага приділяється безпеці життя та здоров'я людини, що потребує забезпечення безпеки довкілля, доступу до якісної питної води, безпеки продуктів харчування та промислових товарів. За оцінками експертів ВОЗ, третина захворювань в Україні пов'язана із споживанням неякісних та шкідливих продуктів, а також негативним впливом на довкілля товарів, матеріалів, виробів, приладів[383].

Отже, управлінські рішення, з одного боку, повинні спрямовуватися на досягнення стратегічних програмних цілей сталого розвитку, а, з іншого боку, загострюється проблема задоволення базових потреб та безпеки споживання.

Актуальність зазначеної проблеми підтверджуються інтересом до неї з боку світової наукової спільноти (наприклад, члени Римського клубу наголошують на необхідності проходження світом швидкої та фундаментальної трансформації систем виробництва і

---

[379] Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергетики, і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/ show/984_011/page.

[380] Указ Президента України № 5/2015 від 12.01.2015 р. «Про стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 5/2015.

[381] Бородачова Н.І. Європейський контекст розвитку системи захисту прав споживачів / Н .І. Бородачова // Маркетинг в Україні. – 2012. – № 1. – С. 56–60

[382] Указ Президента України №5/2015 від 12.01.2015 р. «Про стратегію сталого розвитку «Україна– 2020» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/5/2015.

[383] Хартія «Чесна торгівля та конкуренція» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zhiva-planeta.org.ua/ hartiya. html.

споживання для досягнення цілей Паризької угоди[384], країн-лідерів (прикладом є проголошення комуністичною партією Китаю курсу на будівництво «екологічної цивілізації», зокрема завдяки розвитку альтернативної енергетики, що було зафіксовано в конституції і вже знайшло відображення в планах на 2016–2020 рр.[385], міжнародних і транснаціональних корпорацій, мегарегіональних, наднаціональних, глобальних організацій. Забезпечення сталого споживання та виробництва визначено однією з сімнадцяти Глобальних цілей сталого розвитку ООН[386]. Якщо говорити про убезпечення споживання, то це питання може і повинно розглядатися в межах різних із зазначених цілей, як-то: забезпечення міцного здоров'я і благополуччя, сталого розвитку міст і громад, збереження морських ресурсів, захисту та відновлення екосистем суші, пом'якшення наслідків зміни клімату тощо.

5.1. Трансформація поняття «безпека споживання» в глобальному вимірі

Проблема споживання залишається областю дослідження економістів, філософів, політологів, соціологів, психологів, екологів, кожні з яких використовують специфічну наукову методологію (рис. 5.1). На даний час у розвинених країнах активно досліджується проблема відповідального, розумного, сталого споживання і виробництва (Дж. Гонтелес, Т. Джексон, Ф. Капра, Л. Мікаеліс, Д. Федріго), соціологічні та психоемоційні чинники споживання (Е. Данн, М. Нортон, С. Любомірські). Так, нобелівський лауреат А. Дітон дослідив взаємозв'язок між споживчою поведінкою, доходами і добробутом в країнах, що розвиваються, за допомогою показника зміни типів споживання[387]. Значний внесок у такі дослідження зроблений вітчизняними вченими (О. Грішнова, А. Котенко, А. Колот, О. Мельниченко, Л. Погоріла, Т. Салтевська).

---

[384] Von Weizsaecker E. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet / E.von Weizsaecker, A. Wijkman. – Springer, 2018. – 220 p.

[385] Перспективы развития китайской экономики в 2016 году [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://assets.kpmg.com/ content/dam/kpmg/pdf/2016/07/ru-ru-china-outlook-2016.pdf.

[386] Цілі сталого розвитку людства 2016–2030 рр. [Електронний ресурс] / ООН. – Режим доступу: http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/ tsili-staloho-rozvytku.

[387] Deaton A. Price Indexes, Inequality, and the Measurement of World Poverty. – American Economic Review. – 2010. – 100 (1). – pp. 5–34.

Українськими науковцями з філософії, соціології, політології, релігієзнавства, економіки, сільського господарства активно досліджуються споживацька поведінка та споживацька культура, засади національної безпеки та «мистецтва жити» в суспільстві ризику (В. Горлинський, Н. Лисиця, Л. Шипілова, О. Дзьобань, О. Хилько, Н. Степаненко, Г. Сорокіна та ін.). Незважаючи на наявність значної кількості наукових досліджень, поліструктурність категорії споживання як ключової детермінанти сталого розвитку, міждисциплінарний характер категоріального апарату, існування споріднених понять, варто зазначити про істотні протиріччя в розкритті його сутності. Залишаються недостатньо обґрунтованими і виявленими структурні взаємозв'язки категорії безпеки споживання, поведінкові аспекти цього процесу, шляхи розв'язання проблеми гармонізації інтересів підприємництва, держави та кінцевих споживачів.

Рис 5.1. Сутнісний зміст полінауковості категорії безпека споживання (розробка автора)

Якщо розглядати безпеку у загальному вигляді як стан будь-якого об'єкта, за якого йому ніщо не загрожує і апріорі вважати це нормальним прагненням кожного суб'єкта ринкових відносин, то

необхідно дослідити зміну сутності поняття «споживання» у часі та у просторі.

На початкових етапах споживання розглядалось лише в контексті економічної науки як умова досягнення цілей виробництва. Однак, пізніше були закладені основи соціологічного підходу до індивідуального споживання[388]. При чому варто відзначити, що тісний взаємозв'язок і взаємозалежність як категорій, так і наук, що їх досліджують, обумовлюють віднесення різними науковцями робіт певних авторів до різних напрямів наукової думки (наприклад роботи К. Маркса, Т. Веблена, Ж. Бодіяра та інших відносять до політичної економії, соціології, філософії).

Отже, споживання, зокрема особисте, завжди перебувало в центрі дослідження політичної економії та економічної теорії. Різні його аспекти розглядали у своїх працях Р. Брамберг, Л. Вальрас, М. Вебер, Т. Веблен, Дж. Гелбрейт, У. Джевонс, Г. Госсен, Дж. Дьюзенберрі, Г. Зіммель, Дж. М. Кейнс, К. Ланкастер, Т. Мальтус, К. Маркс, А. Маршалл, К. Менгер, Дж. С. Мілль, Ф. Модильяні, Т. Мор, В. Парето, А. Пігу, Д. Рікардо, Ж. Сисмонді, А. Сміт, Ж.-Б. Сей, М. Туган-Барановський, А. Тюрго, І. Фішер, М. Фрідман, Ш. Фур'є та інші, зокрема І. Бентам, У. Джевонс у маржиналістській теорії споживацького вибору та Р. Блекуелл, Д. Енджел, П. Мініард у «теорії поведінки споживачів».[389, 390]

В економічному аспекті споживання можна розглядати як кінцеву стадію суспільного відтворення, що пов'язана зі знищенням продукту та появою нової потреби. Згідно з[391], «споживання – це процес задоволення потреб матеріальними і духовними благами. Саме споживання породжує мотивацію до праці, тобто воно формує соціально-економічну основу створення людського потенціалу, творчої особистості. Воно передбачає використання суспіль-

---

[388] 50 лекций по микроэкономике. Часть II Теория потребления и спроса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://50.economicus.ru/.

[389] Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т .Г. Салтевська. – автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук. – Харків – 2009. – 21 с.

[390] Шконда І. Теоретичні підходи до соціологічних досліджень практик споживання / І. Шконда // Соціологічні студії. – 2015. – № 1. – С. 34–39.

[391] Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т .Г. Салтевська. – автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук. – Харків – 2009. – 21 с.

ного продукту для задоволення певних потреб і є кінцевою ознакою суспільного відтворення».[392, 393]

В цій якості споживання пов'язано з виробництвом, розподілом та обміном. Найбільш важливий зв'язок – це залежність споживання та виробництва. Останнє виробляє продукт для споживання, визначає спосіб споживання і збуджує потребу. Споживання, у свою чергу, впливає на виробництво тим, що в ньому продукт стає дійсно продуктом і тим, що воно створює необхідність у новому акті виробництва.[394] В цілому, погоджуючись з Т. Сальтевською[395], щодо важливості зв'язку «споживання – виробництво», зазначимо, що в межах безпеки споживання на сучасному етапі розвитку (суспільство споживання) вагому роль також відіграє обмін, а саме можливість впливати на вибір через комунікації.

Також споживання є процесом використання засобів для задоволення потреб.[396] Так, його можна назвати причиною і ціллю виробництва. «Споживання – кінцева мета виробництва: потреби суспільства, його економічні інтереси та економічні суперечності спонукають виробництво до розвитку, з тим, щоб все повніше і краще задовольняти різноманітні особисті і виробничі потреби, підвищувати рівень народного споживання та якість життя людей».[397] Натомість[398] зазначає, що «споживання – це процес, при якому товари або послуги використовуються споживачами для задоволення власних потреб та бажань. Споживання вимірюється, виходячи з вартості товарів та послуг, використаних повністю або частково за певний період часу, чи з вартості товарів та послуг, куплених або придбаних будь-яким іншим шляхом для цілей споживання».

---

[392] Марцин В. С. Економіка торгівлі: підручник / В. С. Марцин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pidruchniki.com/ 12980108/ekonomika/pozhivannya_kupivelna_spromozhnist_naselennya.

[393] Економічний словник-довідник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://subject.com.ua/ economic/dict/726.html.

[394] Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т .Г. Салтевська. – автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук. – Харків – 2009. – 21 с.

[395] Там само

[396] Там само

[397] Кривенко К. Т. Політична економія: підручник / К. Т. Кривенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ecolib.com.ua/ article.php?book=18&article=1670.

[398] Виробничі ресурси: земля, праця, капітал, здатність до підприємницької діяльності, інформація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://edufuture.biz/index.php?title==Тема_3._ Виробництво_та_його_ фактори: _земля,_праця,_капітал,_здатність_до_підприємництва

У деяких вітчизняних та більшості англомовних публікаціях розкривається значення споживання без посилання на необхідність задоволення потреб. За ними, споживання – це: (1) «процес, в якому речовина або річ повністю знищується, використовується або вбудовується або перетворюється на щось інше. Споживання товарів і послуг – це сума, яка використовується в певний період часу»;[399] (2) «спосіб, яким споживачі і ринки обмінюються, використовують і руйнують товари і послуги», при цьому уточнюється, що таким є визначення споживання саме в економіці[400]. На наш погляд, це дещо звужує сутність поняття, розмежуючи, в першу чергу, виробництво та споживання, а, отже, сприяючи виникненню нових або загостренню існуючих суперечностей. Адже недарма українські дослідники зазначають, що «проблема споживача в цілому, його місця в ринкових відносинах, захист його прав має одночасно економічний, соціальний і політичний аспект»[401].

Щодо дослідження споживання залежно від характеру задоволення потреб (виробниче і невиробниче), варто зазначити, що ця класифікація має відігравати скоріш об'єднуючу, ніж розмежувальну роль; адже у будь-якому випадку існують потреби, процес задоволення яких має свою специфіку. Так, виробниче споживання – використання засобів виробництва у процесі виготовлення продукції. Невиробниче складається із суспільного і особистого (індивідуального). Особисте споживання – це використання людьми різних благ і послуг для задоволення власних (особистих) потреб; їх обсяг і структура визначаються, з одного боку, обсягом виробництва предметів споживання та послуг, і з іншого – наявністю в населення коштів для їх придбання. Суспільне споживання є складовою частиною невиробничого споживання, витрати на яке здійснюють організації та заклади невиробничої сфери за рахунок національного доходу; основною особою у споживанні є людина (колектив)[402]. На нашу думку, найнебезпечнішим та найнезахищенішим є особисте споживання, оскільки процеси прийняття рішень у ви-

---

[399] Business Dictionary – Consumption [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.businessdictionary.com/definition/ consumption.html.

[400] My Accounting Course – What is Consumption [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.myaccountingcourse.com/ accounting-dictionary/consumption.

[401] Марцин В. С. Економіка торгівлі: підручник / В.С. Марцин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pidruchniki.com/ 12980108/ekonomika/pozhivannya_kupivelna_spromozhnist_naselennya.

[402] Там само

робничому та суспільному є більш регламентованими та раціональними, що, відповідно, піддається кращій організації та контролю. До того ж, у будь-якому виді споживання кінцеве рішення приймає конкретна людина (група людей), тобто певною мірою особисте споживання можна вважати первинним по відношенню до інших, а його цілі – забезпечення життєдіяльності і розвитку – мають формувати основу будь-якої діяльності.

Взагалі, споживання є основним показником оцінки матеріального добробуту, який з покращенням умов праці та житлово-побутових умов сприяє зростанню працездатності й поліпшенню культурного рівня людей. Аналіз структури споживання дає можливість вивчити переваги одних потреб над іншими, які підкреслюють необхідність споживання, виходячи з конкретних економічних умов. Так, на даний час в Україні переважна частина витрат у споживанні припадає на харчування та соціально-побутові послуги. При чому, за даними роздрібного товарообігу на душу населення, фізичний обсяг продажу предметів народного споживання становить зараз близько 45% фізіологічних та раціональних норм споживання.[403]

За Т. Сальтевською структура потреб, що складає споживчий кошик середнього класу, більшою мірою відповідає критерію ціннісно-раціонального споживання. Споживання середнього класу різноманітне, для нього характерно задоволення потреб у повноцінному харчуванні, в модному одязі, в товарах тривалого вико ристання, інтелектуальному та духовному плані (книги, диски, розважальні заходи, туризм). Але прошарок середнього класу в країні приблизно 10%, і питання щодо його обсягу не втрачає своєї актуальності через нестабільність політичної, економічної, соціальної ситуації[404].

Якщо раніше споживання було просто відповіддю на вимоги навколишнього середовища, то тепер людина, хоч і відчуваючи на собі його вплив, прагне сама для себе визначити основні моменти споживання, ґрунтуючись уже більше не на природному, а на штучно створеному нею середовищі. Мова йде про перехід від первинних

---

[403] Марцин В. С. Економіка торгівлі: підручник / В. С. Марцин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pidruchniki.com/ 12980108/ekonomika/pozhivannya_kupivelna_spromozhnist_naselennya.

[404] Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т. Г. Салтевська. – автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук. – Харків – 2009. – 21 с.

потреб, пов'язаних із фізичним станом, до інтелектуальних і духовних. [405, 406, 407, 408]

С. Тютюннікова та Т. Сальтевська висувають гіпотезу, що зміна особистого споживання відбувається як у загальносвітовому масштабі, так і в межах трансформаційної економіки. Наприклад, в Україні мають місце три різні моделі деформованого споживання: (1) для незначної частини населення з високими доходами, які вже залучилися до суспільства споживання, що має місце на Заході; (2) основної маси населення, якій залишається лише бути стороннім спостерігачем суспільства споживання; (3) маргінальної групи населення, для якої характерне віртуальне споживання[409].

Розглядаючи питання саме безпеки споживання, у контексті задоволення потреб людини відповідно до її культурного рівня, ми підтримуємо В. Марцина[410], який відносить безпеку до базового фактору споживацького вибору. В той же час не можемо погодитися із твердженням, що безпека – це насамперед спокій, що приносить послуга або товар, на які можна покластися; міцність, надійність, гарантії із приводу часу експлуатації продукту (Ж. Ф. Кролар, сукупність потреб, скорочено позначена як SABONE: Securite – безпека, Affection – прихильність, Bien-etre – комфорт, Orgueil – гордість, Economic – економія)[411]. У вимірі сьогодення споживачеві не варто зупинятися лише на ознаці безпеки товару чи послуги, необхідно враховувати безпечність споживання взагалі: наслідки для здоров'я, довкілля, розвитку, майбутнього.

Отже, можна погодитись з Т. Сальтевською, що споживання є суспільним процесом, який відбувається в межах певної соціаль-

---

[405] Делягин М. Г. Мировой кризис: общая теория глобализации: Курс лекцій / М. Г. Делягин. – М. : ИНФРА-М, 2003. – С. 196.

[406] Васильчук Ю. А. Социальное развитие человека в XX веке / Ю. А. Васильчук // Общественные науки и современность. – 2001. – № 1. – С. 14.

[407] Иноземцев В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективи: Учеб. пособие для студентов вузов / Иноземцев В. Л. – М. : Логос, 2000. – С. 42.

[408] Тютюннікова С. В. Нова соціально-економічна сутність особистого споживання в сучасному світі / С. В. Тютюннікова, Т. Г. Салтевська // Вісник Університету банківської справи Національного банку України . – 2009. – №1 (4). – С. 25.

[409] Там само, с. 26.

[410] Марцин В. С. Економіка торгівлі: підручник / В. С. Марцин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pidruchniki.com/ 12980108/ekonomika/pozhivannya_kupivelna_spromozhnist_naselennya.

[411] Бутко М. П. Економічна психологія / М. П. Бутко, А. П. Неживенко, Т. В. Пепа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pidruchniki.com/87793/psihologiya/psihologiya_spozhivacha.

ної форми розподілу благ та має свої особливості на кожному історичному етапі розвитку. В суспільстві змінюються не тільки цілі особистого споживання, але й характер його взаємодії з потребами і виробництвом. Відносини між ними спочатку були сталі, а зв'язок між ними прямий. Потреби, які перетворилися в артикулярні, тобто потреби, які людина усвідомила і значення яких штовхає її до активності, породили виробництво, яке, в свою чергу, надало споживанню необхідний продукт. З розвитком сталість зазначеного зв'язку слабшає, проявом чого були кризи перевиробництва[412], голод, обмеження споживання на користь заощадження[413].

Авжеж, в межах економічної думки проблема споживання розкривається набагато ширше та досліджується за різними напрямами, втім, відповідно до предмету дослідження, доцільно зупинитись на інших суміжних наукових напрямках, які безпосередньо торкаються проблеми безпеки споживання.

У межах соціологічного напряму дослідження споживання розглядається в контексті соціальної нерівності, соціальної стратифікації (М. Вебер, Т. Веблен), моди (Г. Зімель), масової культури (Г. Маркузе), суспільства достатку (Д. Гелбрейт) тощо. В сучасній західній соціології споживання досліджується або в межах економічної традиції (Л. Берг, Л. Горб, Ю. Гронов, М. Екстром, Т. Тойвонен), або як соціокультурний процес (М. Дуглас, Б. Ішервуд), зокрема розглядають споживання в сучасних соціальних умовах, з урахуванням феномену культури споживання (З. Бауман, Р. Бокок, Д. Слейтер, М. Фезерстоун)[414]. Різні сторони споживання досліджено в працях українських вчених: Д. Богині, В. Гейця, Б. Данилишина, В. Ільїна, М. Кіма, І. Крючкової, Е. Лібанової, М. Лощиніна, В. Мандибури, В. Новікова, Б. Пасхавера, С. Петрущенкова, С. Пирожкова, І. Радіонової, С. Реверчука, Н. Савицької, Ю. Саєнка, М. Соколик, С. Тютюнникової, Л. Шангиної, Н. Якуненка тощо[415]. Особливості споживання в контексті українського суспільст-

---

[412] Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т. Г. Салтевська. – автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук. – Харків – 2009. – 21 с.

[413] Там само.

[414] Шконда І. Теоретичні підходи до соціологічних досліджень практик споживання / І. Шконда // Соціологічні студії. – 2015. – № 1. – С. 34–39.

[415] Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т. Г. Салтевська. – автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук. – Харків – 2009. – 21 с.

ва досліджують Т. Бурейчак, Я. Зоська, Т. Кривошея, Г. Марушевська, М. Мастинець, І. Набруско, Р. Савчинський, Ю. Черевко та інші[416].

Соціологія споживання як самостійна наука дозволяє систематизувати знання як необхідну базу до розуміння трансформаційних процесів у культурній та економічній свідомості та поведінці як індивіда, так і всього суспільства[417]. Об'єктом дослідження економічної соціології є не процес технологічного (виробничого) споживання, а споживання приватних осіб, у якому акт купівлі та акт споживання розглядаються з погляду стереотипів поведінки споживачів як єдине ціле[418]. Сучасна соціологія споживання розвивається у двох напрямках: один ґрунтується на економічних засадах, інший розглядає споживання, застосовуючи семіотичний, історичний, етнографічний аналіз для вивчення символічної сутності споживання[419].

Визначення стилів поведінки в процесі споживання є характерним як для соціології, так і для психології. Нові форми та моделі споживання, що більшою мірою базуються на індивідуальних мотиваційних чинниках, все ж залишаються залежними від зовнішніх соціальних умов (соціально-економічних, культурних, політичних), які домінують у певному суспільстві. Так, у США і Західній Європі інтерес виробників до психології поведінки споживачів, їх методів оцінки товару і процедур вибору виник в період загострення конкуренції, насичення ринків однотипними товарами внаслідок широкого використання масового маркетингу[420].

---

[416] Коваліско Н. В. Методологічне обґрунтування та виділення моделей споживання на емпіричному рівні / Н. В. Коваліско, Н. В. Домбровська // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2012. – Вип. 8. – С. 32–43.

[417] Чорнозюмська В. А. Актуалізація поняття «споживання» в межах сучасної соціології / В. А. Чорнозюмська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://intkonf.org/chornozyumska-v-a-aktualizatsiya-ponyattya-spozhivannya-v-mezhah-suchasnoyi-sotsiologiyi/.

[418] Матвєєв С. О. Економічна соціологія / С. О. Матвєєв, Л. І. Лясота : Підручник. – Суми : Університетська книга, 2006. – 184 с.

[419] Шконда І. Теоретичні підходи до соціологічних досліджень практик споживання / І. Шконда // Соціологічні студії. – 2015. – № 1. – С. 34–39.

[420] Коваліско Н. В. Методологічне обґрунтування та виділення моделей споживання на емпіричному рівні / Н. В. Коваліско, Н. В. Домбровська // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2012. – Вип. 8. – С. 32–43.

Отже, психологія розглядає споживання в межах інструментів та механізмів впливу на поведінку споживача (вибір за певними ознаками товару: колір, форма, розмір, запах тощо; вплив реклами)[421].

В той же час в екології споживання розуміється з точки зору його впливу на довкілля. Взаємозв'язок моделі особистого споживання та ресурсно-екологічної складової на планеті досліджували А. Дурнінг, Я. Кай, Х. Лінеман, Д. Медоуз, М. Месарович, Е. Пестель, Дж. Тинберген, Дж.Форестер, А. Ерера та інші[422]. Зокрема, поняття «екологізація споживання» означає процес екологічного вдосконалення сфери споживання виробів та послуг. Ключовим чинником є відтворення екологічно орієнтованого попиту. Це відбувається через формування й постійне поновлення взаємозалежних екологічно спрямованих складових: потреб, інтересів і можливостей[423].

Таким чином, існує думка, що світове населення також впливає на навколишнє природне середовище, головним чином через споживання. Цей вплив включає в себе в знятому вигляді ті ідеї, цінності, особливості поведінки та ін., які мали місце в політиці міжнародних організацій[424]. Марнотратство в поведінці західного суспільства споживання, яке поширюється глобалізацією по всьому світу, призвело до посилення антропогенного навантаження на навколишнє середовище (footprint – екологічний слід), підвівши людство до катастрофи[425]. Екологічний баланс зруйнований і відбуваються необоротні процеси[426].

В еволюції взаємин людини і природи виділяють два періоди: перший (починається з появи на планеті Земля біологічного виду найвищої організації – людини) і другий – глобальні екологічні кризи (настає з розвитком землеробства й скотарства). Активний розвиток другої кризи припав на період атомної енергетики

---

[421] Вансинк Б. Психология потребления / Б. Вайнсинк // Маркетолог [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.marketing.spb.ru/lib-around/socio/consuming_psychology.htm.

[422] Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т. Г. Салтевська. – автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук. – Харків – 2009. – 21 с

[423] Мельник Л. Г. Екологічна економіка / Л. Г. Мельник: Підручник. – 3-тє вид., випр. і допов. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 367 с.

[424] Сальтевская Т. Г. Противоречивое влияние глобализации на социально-экономическое содержание и структуру личного потребления / Т. Г. Сальтевская // Економіка: проблеми теорії та практики: Збірник наукових праць. – Випуск 243: в 4 т. – Т.ІІІ. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2008. – С. 733–737.

[425] Там само.

[426] Моисеев Н. Н. Нравственность и феномен эволюции. Экологический императив и этика XXI века / Моисеев Н. Н. // ОНС. – 1994. – № 6. – С. 131.

й комп'ютеризації. Вона проявлялась у перевиснаженні природних ресурсів, часом – у вичерпанні їх, у перезабрудненні довкілля, деградації біосфери, до чого призвели суперіндустріалізація, суперхімізація[427].

Сучасна техноцентрична картина світу передбачає, що людина є «володарем світу», задовольняє свої потреби шляхом підкорення собі природи. Однак сьогодні такий підхід є руйнівним, оскільки подальша експлуатація природних ресурсів і необмежене споживання, особливо яке здійснює суспільство споживання, можуть призвести до загибелі людства. Проблеми подальшого безпечного розвитку вийшли на авансцену наукового пошуку теоретично зумовлених напрямів удосконалення споживання, які дозволили б гармонійно розвиватися людству, не накопичуючи, а розв'язуючи вже накопичені протиріччя[428].

Таким чином, із посиленням екологічної кризи проблема виживання знову повинна стати найважливішою метою споживання. Проте якщо раніше людина споживала для свого власного відтворення, то тепер вона повинна організовувати своє споживання раціонально і головною метою має стати виживання людини як виду. Остання, відкидаючи мету споживання заради споживання, включає і мету задоволення базових потреб, і мету розвитку, оскільки для виживання людства важливе фізичне виживання і високий рівень науки, культури і внутрішнього світу людини, щоб здійснювати необхідні перетворення для забезпечення балансу природи і людини. І. Єфимчук, розглядаючи відносини природи і людини, говорить про їх вихід за межі біологічних обмежень, що накладаються природою. Тепер не природа, як раніше, штовхає людину до змін, а людина сама розвивається. Хоча джерелом розвитку залишається конфлікт між природою і людським середовищем, але тепер цей розвиток здійснюється під дією «не ззовні, а «зсереди-

[427] Білявський Г. О. Основи екології / Г. О. Білявський, Р. С. Фурдуй, І. Ю. Костіков. – К. : Либідь, 2006. – С. 214.

[428] Тютюннікова С. В. Нова соціально-економічна сутність особистого споживання в сучасному світі / С. В. Тютюннікова, Т. Г. Салтевська // Вісник Університету банківської справи Національного банку України . – 2009. – №1 (4). – С. 24–27.

ни», породженою волею і діяльністю самої людини, а також функціонуванням створених нею інститутів суспільства»[429, 430].

Філософія розкриває, в першу чергу, ціннісні аспекти споживання, розглядає проблему суспільства споживання, понятійно-категоріальних апарат споживання тощо[431]. У межах філософії проблеми споживання, зокрема в суспільстві постмодерну, розглянуто в роботах У. Бека, Ж. Бодрійяра, Р. Бокока, А. Варда, Е. Гіденса, Д. Слейтера, Е. Шоува та ін.[432]. Дослідженням питання суспільства споживання займалися Р. Арон, Р. Барт, З. Бауман, Ж. Бодрійяр, П. Бурд'є, Дж. Гелбрейт, І. Гофман, М. Кондратьєв, В. Крапівін, Д. Ліон, С. Майлз, Е. Моро, Дж. Рітцер, У. Ростоу, Е. Тоффлер, М. Фезерстоун, Ж. Форест'є, Е. Фромм та інші.

За[433] проблема споживання посідає виключне місце в філософській рефлексії сьогодення, а регулювання споживацького процесу вимагає дослідження теоретико-методологічних підвалин споживацьких механізмів як соціального явища та самостійної наукової проблеми в межах філософії безпеки споживання. По-перше, прямо чи опосередковано споживання новітніх технологій у вигляді послуг і товарів включається до всіх сфер суспільного буття. По-друге, спостерігається його беззаперечна миттєва або пролонгована дуалістична віддача у вигляді насолоди від задоволення потреб і психо-біологічних мутацій організму людини, наслідком яких є соціальне відчуження, апатія тощо. Разом із зростанням вибору високотехнологічних товарів і послуг зростають ризики невід повідності технічних параметрів і шкідливості впливу на людину та навколишнє середовище. Складається враження, що споживацькі трансформації в Україні перейшли в стадію «безповоротності», оскільки, з одного боку, пов'язані з великими прибутками приват-

---

[429] Тютюннікова С. В. Нова соціально-економічна сутність особистого споживання в сучасному світі / С. В. Тютюннікова, Т. Г. Салтевська // Вісник Університету банківської справи Національного банку України . – 2009. – №1 (4). – С. 24–27.

[430] . Ефимчук И. Е. Социальная организация – прошлое без будущего (Наивные вопросы дилетанта) / И. Е. Ефимчук // Общественные науки и современность. – 2005. – № 3. – С. 145.

[431] Добридень О. В. Споживацькі тенденції в контексті новітніх технологій: прогрес або заперечення прогресу? / О. В. Добридень // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2011. – Вип. 46. – С. 158.

[432] Шконда І. Теоретичні підходи до соціологічних досліджень практик споживання / І. Шконда // Соціологічні студії. – 2015. – № 1. – С. 34–39.

[433] Добридень О. В. Споживацькі тенденції в контексті новітніх технологій: прогрес або заперечення прогресу? / О. В. Добридень // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2011. – Вип. 46. – С. 158–167.

них інтересів, а з іншого – стандартизацією споживацької культури й згасанням інтересу до критичного аналізу першооснов власного буття у пересічних громадян[434].

До того ж вважаємо за доцільне погодитися із тезою, що система споживання, що засновується лише на економічних і політичних засадах, є вкрай негативною для окремої особистості. На жаль, сьогодні існує протиріччя між цілями економіки й політики та цілями простої людини (бути передусім здоровою і вільною у власному способі життя). Ця проблема посилюється нав'язуванням певних новітніх технологій, які є небезпечними для людини з використанням механізмів реклами на основі правового захисту та лобіювання[435, 436]. Внаслідок недосконалості інституціонального базису споживання в контексті врахування впливу новітніх технологій інспектування споживацького процесу зводиться до формального змісту.

О. Добридень зазначає, що базові елементи споживацьких процесів потрібно розглядати в контексті впливу на біофізіологічні та психологічні складники. Так, у споживацькій діяльності доцільно виокремити такі аспекти, як: світоглядно-символічний, релігійний, культурний, демографічний, харчовий, медичний, екологічний, побутовий, електропобутовий, будівельний та ін.[437] На нашу думку, таку класифікацію варто узагальнити для комплексного вирішення сучасних проблем, зокрема – забезпечення безпеки споживання.

Питання споживання актуалізувалось також у зв'язку з розвитком суспільства споживання, яке розповсюджується у світі, перетворює людину на споживача, який не замислюється про наслідки такого стану, про необхідність забезпечення сталого розвитку і збереження життя на планеті. Протиріччя між потребами суспільства, що зростають, і порівняно обмеженими можливостями біосфери ставлять під загрозу майбутнє існування соціуму. Задля подальшого безпечного розвитку активно розробляються теоретичні

---

[434] Добридень О. В. Споживацькі тенденції в контексті новітніх технологій: прогрес або заперечення прогресу? / О. В. Добридень // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2011. – Вип. 46. – С. 158–159.

[435] Там само, с. 165.

[436] Бодріяр Ж. Симулятори і симуляція / Ж. Бодріяр ; пер. з фр. В. Ховхун. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – С.130.

[437] Добридень О. В. Сутнісні аспекти формування споживацької ідентичності в умовах інформаційного суспільства / О. В. Добридень // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2012. – №15. – С. 84.

питання вдосконалення споживання, які дозволили б гармонійно розвиватися людству, не загострюючи, а розв'язуючи вже накопичені протиріччя[438].

Суспільство споживання є формою розвитку ринкового господарства. Його появі сприяли об'єктивні та суб'єктивні передумови. До перших належить високий рівень продуктивності праці та продуктивних сил, до других – зростання потреб людини, збільшення вільного часу працівника. Кризові явища особистого споживання виявляються у розпаді поконвічних зв'язків між потребами, виробництвом і споживанням, в глибокій інституціалізації та перетворенні споживання на важливий фактор економічного зростання, логічним наслідком чого стає формування ненаситного споживача[439].

Дослідження та систематизація наукових розробок щодо особистого споживання у суспільстві споживання дозволило виявити такі особливості, як: 1) споживання як самоціль, 2) збільшення обсягів споживання; 3) поява ірраціональних моментів таких, як технологія прискореного споживання, суперечність глобальних і національних аспектів споживання, дегуманістичний характер споживання; 3) визначальний вплив виробництва на споживання і потреби шляхом активного застосування інструментарію маркетингу[440].

Т. Сальтевська зазначає, що позитивними моментами суспільства споживання є те, що товари стають доступними все більшій кількості людей, виробники прагнуть виготовляти нові товари, використовуючи досягнення науки; відбувається стимулювання людини отримувати освіту і працювати для задоволення збільшеної кількості потреб; здійснюється зниження соціальної напруги; на базі високих соціальних стандартів суспільства споживання збільшуються вимоги споживачів стосовно екологічності продукції. Крім того, як зріла стадія розвитку ринкової економіки, суспільство споживання має сильне законодавче поле[441]. Проте така логіка мислення є суперечливою, особливо в умовах нашої країни з її перманентно нестабільним політичним, економічним і соціальним становищем.

---

[438] Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т. Г. Салтевська. – автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук. – Харків. 2009. – 21 с.

[439] Там само.

[440] Там само.

[441] Там само.

Крім позитивних, автор[442] визначає і негативні риси суспільства споживання: робота і навчання віддаються в жертву споживанню; споживач потрапляє у залежність від реклами та норм суспільства споживання; суспільство споживання не розвивається у рівній мірі в усіх країнах, що призводить до соціальної напруги у світі; суспільство споживання призводить до посилення деградації навколишнього середовища; надання в суспільстві споживання надмірного значення споживанню призводить до споживацтва. Споживацтво є особливим типом суспільної свідомості, для якої споживання в усіх різновидах стає кінцевою метою і сенсом існування, а цілі розвитку виходять на другий план. При споживацтві відбувається висунення споживання і споживчих благ в якість вищих цінностей над іншими цінностями людини, споживання перетворюється на сферу самовираження людини, заповнює вакуум ідентичності, що утворюється[443].

Тобто виникає загроза втрати людської сутності, оскільки людина залежно від того, що вона споживає, або зберігає свою суть, або змінює її, оточуючи себе штучною природою, а, отже, змінює і свою власну природу[444]. Крім цього під дією глобалізації відбувається процес уніфікації особистого споживання і формування глобального споживача як результат розвитку глобального виробництва[445]. Виробництво створює не тільки продукти, а й задає спосіб споживання і формує відповідні потреби, а глобалізація веде до інтернаціоналізації потреб. Манера споживання західного суспільства, яка отримала розповсюдження завдяки глобалізації, копіюється багатьма людьми в інших країнах[446]. Західні ТНК, використовуючи свій вплив, виробляють потреби для населення багатьох країн світу. Мова йде про маніпулювання споживачами і форму-

---

[442] Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т. Г. Салтевська. – автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук. – Харків – 2009. – 21 с.

[443] Thomas M. J. Consumer market research: does it have validity? Some postmodern thoughts / M. J. Thomas // Marketing Intelligence & Planning. – 1997. – Vol. 15. – № 2. – P. 56.

[444] Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т. Г. Салтевська. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук; спеціальність – 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків – 2008, 227 с.

[445] Сальтевская Т. Г. Противоречивое влияние глобализации на социально-экономическое содержание и структуру личного потребления / Т. Г. Сальтевская // Економіка: проблеми теорії та практики: Збірник наукових праць. – Випуск 243: в 4 т. – Т. III. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2008. – С. 733–737.

[446] Панарин А. С. Искушение глобализмом / А. С. Панарин. – М. : Русский Национальный фонд, 2000. – С 312.

вання штучних потреб, які можуть і не відповідати особливостям споживання в кожній конкретній країні[447].

Т. Сальтевська зазначає, що альтернативою суспільства споживання має стати суспільство соціально відповідального споживання, для якого характерним є обмежене, раціональне споживання з мотивом відповідальності перед майбутніми поколіннями[448]. Але важко погодитись із такою назвою, адже згідно неї споживання все одно залишається ключовою категорією в процесі життєдіяльності та розвитку. До того ж поняття «відповідальність» передбачає зовнішні обмеження, рамки, необхідність тримати відповідь перед кимось, що не завжди сприймається як спонукальний момент розвитку. Натомість, наприклад, стале споживання в умовах сталого розвитку скоріш може сприйматися як бажання покращити умови існування для себе та своїх нащадків – майбутніх поколінь.

Тут варто навести думку[449], з якою ми цілком погоджуємось, що «перехід до схем стійкого споживання та виробництва має означати більше, ніж просто дозволяти споживачам купувати продукти, які є трохи стійкішими. «Безумство зростання», настільки характерне для економіки матеріального споживача, звичайно, затьмарює будь-яку стійкість, перевагу від таких «стійких закупівель споживачів». На цьому тлі ми повертаємось до дискусій про позитивність зростання, про актуальність та необхідність проведення політики заохочення «зменшуючої» («degrowth») або «стабільної» («steady-state») економіки для заміни нестабільних припущень, які були збудовані, витончені та закріплені протягом останніх 200 років (а саме заохочення споживання як засобу стимулювання економіки та підтримки виробництва (напр., Джексон, 2009), для знаходження перспективних рішень для XXI століття і пізніше[450, 451].

---

[447] Сальтевская Т. Г. Противоречивое влияние глобализации на социально-экономическое содержание и структуру личного потребления / Т. Г. Сальтевская // Економіка: проблеми теорії та практики: Збірник наукових праць. – Випуск 243: в 4 т. – Т. III. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2008. – С. 733–737.

[448] Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т. Г. Салтевська. – автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук. – Харків – 2009. – 21 с.

[449] Fedrigo, D., Hontelez, J. (2010), Sustainable consumption and production: An agenda beyond sustainable consumer procurement. Journal of Industrial Ecology 14(1) PP. 10–12.

[450] Там само.

[451] Tukker, A., Cohen, M. J., Hubacek, K., Mont, O. (2010), Sustainable Consumption and Production // Journal of Industrial Ecology, 14(1), pp. 1–3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.blackwellpublishing.com/jie.

У[452] на противагу суспільству споживання запропоновано формування нової моделі – ціннісно-раціонального споживання. Воно спрямоване на задоволення розумних потреб і, одночасно, відображає цінності єдиного цілісного організму – людини і природи. Шляхами становлення такого споживання є підвищення рівня культури, виховання в дусі ощадливості і пошани до природи. Ця модель особистого споживання може бути найуспішніше сформована в умовах соціального ринкового господарства (СРГ), яке керується принципами раціонального відношення до світу, в ньому має місце збалансоване задоволення матеріальних та духовних потреб, а не переважне матеріальне споживання, що руйнує природу. На відміну від суто економічних господарські взаємодії включають крім чисто економічних орієнтацій і весь комплекс міжособистих відносин, соціокультурних цінностей, найбільш значущий зразок ціннісно-раціональної поведінки[453, 454].

Варто зазначити, що у роботі[455] доведено, що в сучасному світі для людства якісно ускладнюється проблема безпеки. На фоні нестабільності, зростання кількості та різноманітності загроз в житті суспільства відбувається видозміна як самого поняття безпеки, так і зміщення акцентів в її актуалізації. В такій ситуації в ієрархії людських потреб задоволення базових потреб стає невід'ємним від безпеки цього процесу. В цьому аспекті важливою є безпека споживання, вагомим моментом якої є безпека харчування, тому що з їжею людина отримує весь комплекс необхідних для нормального розвитку організму речовин. У споживанні продуктів харчування зростають ризики і, як наслідок, актуалізується значення безпеки через дефіцит продовольчих ресурсів, розповсюдження захворювань, спричинених харчовими отруєннями і неякісними продуктами. Не тільки під час споживання продуктів харчування збільшуються ризики для людини, але і під час споживання інформаційних, розважальних, туристичних

---

[452] Тютюннікова С. В. Нова соціально-економічна сутність особистого споживання в сучасному світі / С. В. Тютюннікова, Т. Г. Салтевська // Вісник Університету банківської справи Національного банку України . – 2009. – №1 (4). – С. 24–27.

[453] Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т. Г. Салтевська. – автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук. – Харків – 2009. – 21 с.

[454] Тютюннікова С. В. Нова соціально-економічна сутність особистого споживання в сучасному світі / С. В. Тютюннікова, Т. Г. Салтевська // Вісник Університету банківської справи Національного банку України . – 2009. – №1 (4). – С. 24–27.

[455] Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т. Г. Салтевська. – автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук. – Харків – 2009. – 21 с.

послуг через загрозу маніпулювання свідомістю людей, зростаючої нестабільності та тероризму.

СРГ дозволяє вирішити проблему безпеки споживання. Воно припускає забезпечення необхідного рівня життя всього населення. Крім того, важливіше місце займає задоволення інтелектуальних і духовних потреб, а не все більше задоволення матеріальних, що сприяє збереженню навколишнього середовища, підтримці стабільного стану біосфери і безпечного існування людства в її складі, зокрема забезпечується безпека харчування. Це пояснюється тим, що продукти в ланцюзі харчування звільняються від токсинів, шкідливих домішок, важких металів, відбувається очищення води, поліпшуються умови для рекреації і туризму. Крім того, в умовах СРГ має місце громадський порядок і дотримання законів, унаслідок чого забезпечується контроль за якістю товарів (зокрема, за виробництвом і реалізацією генномодифікованої продукції), за станом об'єктів рекреації, за безпекою послуг, що надаються. СРГ засноване на демократичних принципах, тому виключається можливість масової маніпуляції свідомістю, що забезпечує інформаційну безпеку[456].

Враховуючи утопічність запропонованого підходу, зокрема в умовах сьогодення, вважаємо більш ймовірним, що поступове забезпечення зазначених ознак сприятиме формуванню СРГ.

Розглядаючи світові тенденції і ключові проблеми на кожному етапі розвитку людства, доцільно дослідити зміну сутності та значення безпеки споживання товарів і послуг на різних етапах глобалізації з урахуванням технологічних укладів, виходячи зі зміни підходів до встановлення ринкових цілей підприємств, зокрема щодо задоволення потреб споживачів (табл. 5.1). Різні аспекти впливу глобалізації на споживання розглядали Е. Азроянц, З. Бауман, О. Бєлорус, А. Бузгалін, Г.Задорожний, В. Іноземцев, В. Ільїн, Н. Косолапов, Ю. Павленко, О. Панарін, Дж. Сорос, С. Тютюнникова, А. Філіпенко, М. Чешков, Е. Елвін та ін.[457].

---

[456] Тютюннікова С. В. Нова соціально-економічна сутність особистого споживання в сучасному світі / С. В. Тютюннікова, Т. Г. Салтевська // Вісник Університету банківської справи Національного банку України . – 2009. – №1 (4). – С. 24–27.

[457] Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т. Г. Салтевська. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук; спеціальність – 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків – 2008, 227 с.

Таблиця 5.1

Еволюція поняття «безпека споживання» на різних етапах глобалізації та розвитку ринку*

Технологічні уклади (Цикли індустріального розвитку) Основні характеристики	**Етапи глобалізації**	**Етапи інтернаціоналізації виробництва**	**Концепції маркетингу**	**Основні характеристики**	**Сутність та мета споживання**	**Зміст поняття «безпека споживання»**
1	***2***	***3***	***4***	***5***	***6***	***7***
Перший (1785-1845). Головний чинник – енергія води. Пріоритетні галузі – текстильна, металургійна		Перший (кінець XVIII – кінець XIX ст.) взаємодія нац. господарств завдяки простій кооперації, канал обміну – найпростіші форми міжн. екон. зв'язків, насамп. зовн. торгівля	-	-	-	-
Другий (1846-1900). Головний чинник – енергія пари. Пріоритетні галузі – сталеливарна, залізничний транспорт	1870–1913[1] розвиток експортних потоків	Другий (кінець XIX – середина XX ст.) – розвиток складної кооперації, яка базується на міжн. поділі праці, що стає визначальним фактором поглиблення інтернаціоналізації господарського життя й формування світового господарства	Виробнича (кінець XIX ст. – середина 20-х рр. XX ст.)	основна увага – виробництву, яке «створює свої основні потреби» – товари продаватимуть себе самі	ринок виробників - споживання заради задоволення потреб	відсутнє за умов дефіциту товару
Третій (1901–1950) Головний чинник – електрична та хімічна енергія Пріоритетні галузі – електротехнічна, хімічна, автотранспорт			Товарна (середина 20-х – кінець 30-х рр. XX ст.)	основна увага - поліпш. якості, функц. хар-к, вдоск-ню технологій, асортименту, упаковки, дизайну продукції	початок форм-ня ринку споживачів – спож-ня товарів різної модифікації заради задоволення потреб, диференціація	починають формуватися вимоги до безпечності продукції
			Збутова (середина 30-х рр. – середина 1950-х рр. XX ст.)	через посилення конкуренції зміщення центру уваги на системи і процеси винахідливого й агресивного збуту та просування	остаточне формування ринку споживачів - споживання заради споживання	безпека продукції як передумова присутності товару на ринку

Продовження табл. 5.1

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*
Четвертий (1951-1990). Головний чинник – атомна енергія, мікроелектронні компоненти. Пріоритетні галузі – авіакосмічна, атомноенергетична, електронна, телекомунікаційна; бурхлив. розвиток інновацій	1950[2]-1973 (1980) відновлення рівня міжн. зв'язків до довоєнного стану, стрімке зростання потоків інформації	Третій (сучасний) (з середини XX ст.) – комплексна інт-я вир-ва: всі підсистеми, сфери, країни. Завдяки інтеграції здійснюються головні умови збалансованого економічного розвитку	Маркетингова (середина 50-х – кінець 70-х рр. XX ст.)	адаптування виробництва до вимог споживачів, потреби яких систематично вивчаються (деструктивний маркетинг, формування хибних споживчих звичок, потреби в інноваційній продукції)	споживання заради споживання з диференційованим вибором, формуванням лояльності певним брендам	безпека продукції як умова лояльності споживачів
П'ятий (1991–2020). Головний чинник – інформація. Пріоритетні галузі – інформаційна	1974 (1980) – 2000 (2007) (з 1970-х рр.), потужний розвиток сучасних інформ. і транспортних технологій		Соціально-етичного (початок 80-х – середина 90-х рр. XX ст.)	вивчення та ефективне задоволення потреб споживачів, за умови що дані потреби не шкідливі з точки зору суспільства	споживання з турботою про довкілля та еколого-економічну складову розвитку суспільства	Кожен споживач має право на безпеку, повну інформацію й отримання цінностей, яким відповідає ціна

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*
Шостий (2010-2060). Головний чинник – нано- та біотехнології. Пріоритетні галузі – глобальні інформаційні мережі, альтернативна енергетика *Сьомий (з 2050 р.) Головний чинник – штучний інтелект та екзистенціальні ризики*	глобалізація ототожнюється з процесом міжнародної інтеграції економічної діяльності		Сучасний маркетинг – (початок 90-х рр. XX ст.). Концепції: взаємодії (середина 90-х рр. XX ст.), холі стичний, латеральний, Екологічний	маркетинг відносин (партнерських стосунків) – вирощування і збереження свого клієнта, його пожиттєва цінність, маркетинг мережевої взаємодії; індивідуалізація маркетингу; маркетинг, заснований на принципах сталого споживання та виробництва.	споживча демократія - покупці володіють інформацією, можуть шукати продавців та ініціювати стосунки із ними на свій вибір	безпека споживання має розглядатися як передумова сталого розвитку суспільства: не лише як безпека продукції, її виробництва

[1] через війни – перерва;

[2] міжвоєнний період за основними параметрами показує уповільнення процесів інтеграції, яке пояснюється світовими кризами в усіх індустріально розвинених країнах, наслідками періоду Великої депресії та протекціоністською торговою й обмеженою валютною політиками. У даний період національні економіки стали менше відкриті у відтворювальному процесі й менше взаємопов'язані ніж у 1913 р. чи 1900 р.

* складено за[458, 459, 460, 461, 462; 463, 464, 465.]

---

[458] Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т. Г. Салтевська. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук; спеціальність – 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків – 2008, 227 с.

[459] Міжнародні стратегії економічного розвитку: навч. пос. / [Ю. Г. Козак, В. В. Ковалевський, Н. С. Логвінов та ін.] – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 356 с.

[460] Доповідь Світового банку «Глобалізація, зростанні і бідність. Побудова загальної світової економіки».

[461] World trade report 2008. Trade in Globalizing Word [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/ anrep_e/world_trade_report08_e.pdf.

[462] Лядова Е. В. Развитие инфраструктуры малого и среднего предпринимательства в условиях становлення инновационной экономики : автореф. дис. … канд. экон. наук : спец. 08.00.01 «Экономическая теория» / Е. В. Лядова. – Нижний Новгород, 2012. – 26 с.

[463] Маркетинг : Підручник / А. Ф. Павленко, І. Л. Решетнікова, А. В. Войчак та ін..; За наук. ред. д-ра екон. наук, проф., акад. АНН України А.Ф. Павленка; Кер. авт. кол. д-р екон. наук, проф. І. Л. Решетнікова. – К. : КНЕУ, 2008. – 600 с. – С. 94–113.

[464] Чеботар С. І. Маркетинг : Навчальний посібник / С. І. Чеботар, Я. С. Ларіна, О. П. Луцій, М. Г. Шевчик, Р. І. Буряк, С. М. Боняр, А. В. Рябчик, О. М. Прус, В. А. Рафальська // Київ. – «Наш час», 2007. – 504 с.

[465] Олефіренко О. М. Еволюція концепцій маркетингу та перспективи їх подальшого розвитку в умовах економіки сталого соціо-еколого-економічного зростання / О. М. Олефіренко, Ю. О. Олефіренко // Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Економічні науки. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – № 3(7). – С. 200–207.

Проте доречним вважаємо встановити взаємозв'язок та взаємообумовленість зазначених категорій.

Як ключове явище в зміні системи світобудови, процес глобалізації сприяє формуванню нових моделей споживання в усьому світі.

Опосередковано через споживання глобалізація впливає на рівень і якість життя населення, на стан навколишнього середовища, що обумовлює важливість вивчення тих нових можливостей розвитку, які породжує економічна інтеграція. Особисте споживання в умовах глобалізації все більше перестає визначатися чисто ринковою доцільністю і раціональністю, а на ухвалення економічних рішень все більше впливають соціальні і гуманітарні чинники. Все це говорить про те, що споживання ґрунтовніше, ніж видається при поверхневому розгляді. Воно модифікує суть усього живого на землі, саму людську природу[466]. Тобто, з одного боку, глобалізація сприяє вирішенню проблем розвитку світу та людства на мета національному рівні. Проте, з іншого боку, позитивний ефект від глобалізації різниться для різних країн (розвинутих та інших), що формує додаткові загрози національній безпеці, зокрема безпеці споживання. Так, для України додаткові загрози безпеці споживання через глобалізацію можуть виникнути унаслідок:

– соціальної та економічної нестабільності: до загальносвітових проблем додається ще соціально-економічна криза в Україні, що перешкоджає повноцінному й гармонійному розвитку людини. Українці є вмираючою нацією багато в чому через небезпечне споживання. За оцінками демографів ООН, до кінця століття українці втратять 30 млн. чол.[467, 468]

– низької платоспроможності населення: для значної частини населення споживання є лише задоволенням насущних потреб, у структурі їхнього споживання зросла частка продуктів харчування, часто дешевих. При цьому недостатнє й неповноцінне харчування призводить до втрати здоров'я та зниження тривалості життя[469];

---

[466] Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т. Г. Салтевська. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук; спеціальність – 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків – 2008, 227 с.

[467] Там само.

[468] United Nations. Population Division. World Urbanization Prospects: The 2018 Revision. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://esa.un.org/unpd/wup/Download/Files/WUP2018-F05-TotalPopulation.xls.

[469] Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т. Г. Салтевська. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук; спеціальність – 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків – 2008, 227 с.

– засилля імпортної продукції, забороненої в розвинутих країнах: з'явилася небезпека появи товарів і технологій, які витиснуті з інших країн із причин негативного впливу на екологію, як наприклад, поставки з-за кордону низькоякісних добрив і гербіцидів. Вбачаючи схожість із результатами дослідження[470], можна висунути гіпотезу «...про перетворення вітчизняного суспільства на суспільство загального ризику, де розмивається і втрачає свій первинний сенс така базова характеристика способу життя як особиста безпека» і тому в Україні вирішенню цієї проблеми необхідно приділяти значну увагу, зокрема на засадах забезпечення безпеки споживання та підвищення якості життя населення.

Виходячи із суперечливого впливу глобалізації на всі сфери суспільного життя, доречним вважаємо дослідити її вплив на зміну сутності та підходів до споживання, зокрема на еволюцію поняття «безпека споживання». Важливим також в цьому аспекті є аналіз зміни концепцій виробництва, яке в процесі суспільного відтворення покликано щонайменше задовольняти потреби споживання (а може й формувати нові). Такий аналіз вбачаємо за доцільне провести в межах розвитку концепцій маркетингу як функції або філософії діяльності підприємства, яка спрямована на задоволення потреб споживачів (див. табл. 5.1, рис. 5.2).

Як закономірність процесу еволюції, що досліджується, у[471] визначено той факт, що заміна одного економічного укладу іншим провокує прискорення темпів використання ресурсів планети, збільшення обсягів та розширення номенклатури виробництва, інтенсифікацію споживання та забруднення планети, чим підтверджується припущення, щодо пірамідального розвитку світової економіки, пов’язаного зі значним скороченням доступності та зростанням вартості основних ресурсів із прискоренням НТП та кожним переходом на новий рівень споживання.

---

[470] Міжнародні стратегії економічного розвитку : підручник / Ю. В. Макогон, Д. Г. Лук'яненко, Ю. М. Пахомов, М. Ю. Пивоносов, А. С. Філіпенко, КНУ ім. Т. Г. Шевченка, КНЕУ ім. Вадима Гетьмана, ДНУ. – 3-тє вид., доп. й випр . – Київ : Освіта України, 2009. – С. 37.

[471] Олефіренко О. М. Еволюція концепцій маркетингу та перспективи їх подальшого розвитку в умовах економіки сталого соціо-еколого-економічного зростання / О. М. Олефіренко, Ю. О. Олефіренко // Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Економічні науки. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – № 3(7). – С. 200–207.

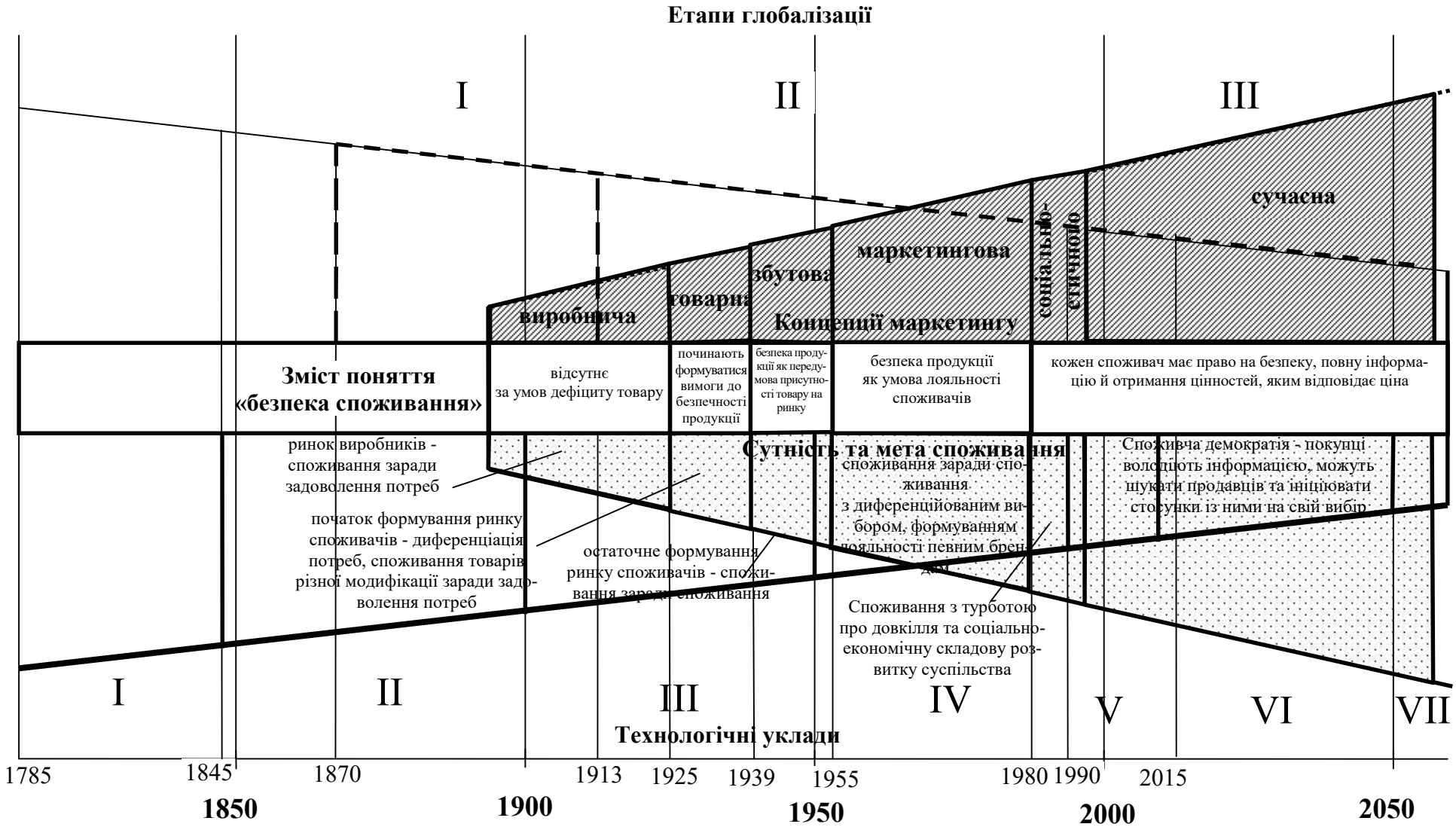

Рис. 5.2. Еволюція безпеки споживання крізь призму розвитку технологічного прогресу, глобалізації та маркетингових концепцій (розробка автора)

Можна підтримати думку[472], що еволюція концепцій маркетингу в графічному виразі може бути представлена у формі оберненої піраміди, тому що з кожним новим витком розвитку маркетинг охоплює все більше потреб різних ринкових контрагентів, отримує нові перспективні завдання і тим самим значне розширення кордонів впливу на соціо-еколого-економічне життя суспільства. На верхньому рівні «піраміди» має відбутися об'єднання концепцій суспільного економічного розвитку і маркетингу. Це пов'язано з тим, що нові завдання маркетингу мають охоплювати сферу задоволення потреб не тільки споживача, виробника і суспільства, а й потреби всього людства[473]. У той же час у процесі встановлення взаємозв'язку еволюції концепцій маркетингу з технологічним та інтернаціоналізаційним розвитком вважаємо за доцільне розглядати їх у часовому діапазоні, позначеному традиційно по шкалі абсцис (див. рис. 5.2).

За[474], якщо зіставити періодичність циклів індустріального розвитку (технологічних укладів) із хвилями глобалізації, то стане очевидним, що другий створив передумови для першої хвилі, третій цикл частково припадає на першу хвилю глобалізації та створює її передумови, а четвертий-пятий за допомогою головних чинників забезпечили виникнення другої хвилі та її зростання[475].

Можна погодитись з[476], що наявність проблемних питань сприяє формуванню багатьох різноманітних підходів щодо особливостей сучасних глобалізаційних процесів, їхнього змісту та ролі в сучасному світі і встановленню певних часових меж та орієнтирів глобалізації. Тому розглядаючи останню в межах її концепції як сучасного економічного феномену (і беручи за основу класифікацію глобалізації ОЕСР), вважаємо за доцільне в межах предмету

---

[472] Олефіренко О. М. Еволюція концепцій маркетингу та перспективи їх подальшого розвитку в умовах економіки сталого соціо-еколого-економічного зростання / О. М. Олефіренко, Ю. О. Олефіренко // Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Економічні науки. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – №3(7). – С. 200–207.

[473] Там само.

[474] Міжнародні стратегії економічного розвитку : підручник /Ю. В. Макогон, Д. Г. Лук'яненко, Ю. М. Пахомов, М. Ю. Пивоносов, А. С. Філіпенко, КНУ ім. Т. Г. Шевченка, КНЕУ ім. Вадима Гетьмана, ДНУ. – 3-тє вид., доп. й випр. – Київ : Освіта України, 2009. – 417 с.

[475] Там само, с. 3.

[476] Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т. Г. Салтевська. – автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук. – Харків – 2009. – 21 с.

дослідження додати до її розкриття запропоновані в[477] етапи інтернаціоналізації, які розкривають сутність еволюційних етапів процесу виробництва. Також доцільним вважаємо визначення історичної зміни концепцій маркетингу як зв'язуючої ланки між виробництвом та ринком, який, з одного боку, вивчає потреби споживання, а з іншого, впливає на їх формування. Підходи до маркетингової діяльності еволюціонують залежно від зміни ринкового середовища та потреб споживачів, найбільш актуальних для певного періоду економічного розвитку суспільства[478].

Якщо говорити про перший технологічний уклад (1785–1845 рр., розвиток текстильної та металургійної промисловості на основі використання енергії води) та перший етап інтернаціоналізації виробництва (кінець XVIII – кінець XIX ст., проста кооперація національних господарств, розвиток зовнішньої торгівлі), то можна стверджувати, що в умовах обмежених обсягів виробництва відбувається споживання заради задоволення потреб (при чому для більшої частини населення – базових), що, відповідно, обумовлює відсутність як поняття «безпека споживання», так і концепції маркетингу.

Другий (1846–1900 рр., розвиток сталеливарної галузі та залізничного транспорту на основі використання енергії пари) та третій (1901–1950 рр., розвиток електротехнічної, хімічної, автотранспортної галузей на базі електричної та хімічної енергії) цикли індустріального розвитку формують умови для другого етапу інтернаціоналізації (кінець XIX – середина XX ст., на основі складної кооперації, міжнародного поділу праці) та першої хвилі глобалізації (1870–1913 рр., розвиток експортних потоків). Також відбувається активний розвиток маркетингу, в межах його фрагментарних концепцій – головні зусилля маркетингу спрямовані на задоволення існуючого попиту, вимагаючи збільшення виробництва та інтенсифікації розподілу товару[479].

За виробничої концепції (кінець XIX ст. – середина 20-х рр. XX ст.), маркетинг виконує допоміжну функцію, в той час як основ-

---

[477] Антонюк Л. Л. Міжнародна конкурентоспроможність країн: теорія та механізм реалізації / Л. Л. Антонюк. – К. : КНЕУ, 2004. – 275 с.

[478] Олефіренко О. М. Еволюція концепцій маркетингу та перспективи їх подальшого розвитку в умовах економіки сталого соціо-еколого-економічного зростання / О. М. Олефіренко, Ю. О. Олефіренко // Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Економічні науки. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – №3(7). – С. 200–207.

[479] Там само.

на увага приділяється виробництву, яке «створює свої основні потреби». У цей період за умови ринкового дефіциту, існування ринку виробників відбувається споживання заради задоволення потреб, вимоги щодо безпеки споживання майже не висуваються[480].

Товарна концепція маркетингу (середина 20-х – кінець 30-х рр. XX ст.) передбачає приділення основної уваги поліпшенню якості, функціональних характеристик, вдосконаленню технологій, асортименту, упаковки, дизайну продукції. Цей період характеризується початком формування ринку споживачів, відбувається диференціація потреб, споживання товарів різної модифікації заради задоволення потреб. Відповідно починають формуватися вимоги до безпечності продукції, зокрема в межах її товарних характеристик. У той же час у межах товарної концепції виникає поняття «маркетингової міопії», яка означає впевненість виробників у тому, що споживачі завжди нададуть перевагу товарам високої якості з найкращими характеристиками, що зумовлює захопленість вдосконаленням цих характеристик. Хоча, як показав час, така думка виявилась хибною, оскільки споживачі схильні порівнювати співвідношення «ціна-якість» і обирати оптимальний за цим показником товар[481].

Із стрімким насиченням ринку, посиленням конкуренції створилися умови для зміщення центру уваги виробників на системи і процеси винахідливого й агресивного збуту та просування продукції, що відбулося зокрема у межах збутової концепції маркетингу (середина 30-х рр. – середина 1950-х рр. XX ст.). Остаточне формування ринку споживачів до того часу сприяє виникненню феномену «споживання заради споживання», безпека споживання ототожнюється з безпекою продукції і апріорі розглядається споживачем як умова присутності товару на ринку. Проте агресивна збутова політика, заснована, зокрема, на нав'язуванні, не цурається різних засобів введення споживачів в оману, адже головною метою є «будь-що продати товар».

Із розвитком постіндустріального суспільства (починаючи з кінця 50-х рр. і до середини 90-х рр.. XX ст.) на зміну фрагменттарним концепціям приходить концепція маркетингу (тради-

---

[480] Котлер Ф. Основы маркетинга / Ф. Котлер. – М. : Бизнес-книга. – 1995. – 698 с.
[481] Там само.

ційного, класичного). Він розглядається, як концепція і філософія ринкової діяльності підприємства, в рамках якої підприємство має орієнтувати свою діяльність на максимізацію використання наявних і перспективних ринкових можливостей та пошук шляхів протидії ринковим загрозам. Пріоритетними стають задоволення потреб виробників і споживачів. Маркетинг зорієнтовано не скільки на вирішення внутрішніх проблем підприємства, а більшою мірою на пошук шляхів адаптації бізнесу до зовнішніх умов господарювання. Сутність концепції маркетингу за Ф. Котлером: «Виробляти те, що купується, а не продавати те, що виробляється»[482]. У той же час продовжується розвиток негативних рис маркетингу – його деструктивність, зокрема щодо формування хибних споживчих звичок, потреби у нових товарах, у споживанні більшими обсягами. На цьому етапі продовжується споживання заради споживання, але вибір стає більш диференційованим, починає формуватися лояльність споживачів певним брендам. А безпека споживання розглядається як безпека продукції, що поміж інших чинників обумовлює лояльність споживачів.

За визначенням[483], постіндустріальне суспільство – це суспільство, в економіці якого в результаті науково-технічної революції і суттєвого зростання доходів населення пріоритет переходить від переважного виробництва товарів до виробництва послуг. Виробничим ресурсом стає інформація та знання; наукові розробки стають головною рушійною силою економіки; найбільш цінними якостями є рівень освіти, професіоналізм, здатність до навчання і креативність працівника[484]. За постіндустріального суспільства центр домінування з церкви та армії (у до індустріальному) та фірм і корпорацій (в індустріальному) зміщується до теоретичних знань, головна структура – університет, як місце їх виробництва і накопичення[485]. Отже, перехід до постіндустріального суспільства веде до зростання вимог до товару, зокрема в межах актуалізації

---

[482] Котлер Ф. Основы маркетинга / Ф. Котлер. – М. : Бизнес-книга. – 1995. – 698 с.

[483] Большая экономическая энциклопедия / Т. П. Варламова, Н. А. Васильева, Л. М. Неганова – М.: Эксмо, 2007. – 816 с.

[484] Олефіренко О. М. Еволюція концепцій маркетингу та перспективи їх подальшого розвитку в умовах економіки сталого соціо-еколого-економічного зростання / О. М. Олефіренко, Ю. О. Олефіренко // Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Економічні науки. – Запоріжжя: ЗНУ, 2010. – № 3(7). – С. 200–207.

[485] Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. / Д. Белл – М. : Академия, 2004. – 958 с.

питання про якісні характеристики життя людини. Все більшого значення набувають якісні, екологічно чисті товари[486].

Глобалізація, децентралізація та інформатизація суспільства сформували підґрунтя для переорієнтації суспільного укладу і зміни принципів постіндустріальної економіки на більш актуальні засади інформаційної економіки і економіки сталого розвитку. Питання розробки основних принципів побудови інформаційної економіки сталого розвитку почали обговорюватись у 70-х роках XX ст.[487]. І на початку 80-х років XX ст. виникає концепція соціально-етичного маркетингу. За визначенням Ф. Котлера, соціально-етичний або соціально-відповідальний маркетинг спрямований на аналіз потреб і запитів споживачів та задоволення їх кращим, ніж конкуренти, способом при одночасному зростанні добробуту всього суспільства. Соціально відповідальний маркетинг трактується як розуміння етичного, екологічного, правового й соціального контекстів маркетингових заходів і програм[488].

В межах цієї концепції мають збалансовуватись інтереси бізнесу, споживача і суспільства, а сама вона спрямована на вирішення зростаючих глобальних проблем в межах економіки знань. Споживання, відповідно, відбувається з турботою про довкілля та еколого-економічну складову розвитку суспільства. Безпека споживання полягає у тому, що кожен споживач має право на безпеку, повну інформацію й отримання цінностей, яким відповідає ціна.

Концепція соціально-етичного маркетингу, на думку багатьох науковців, сьогодні є такою, що найбільше відповідає принципам соціо-еколого-економічного або сталого розвитку[489]. Варто відзначити погляд Ф. Котлера, з яким не можна не погодитись, що хоча концепція соціально-етичного маркетингу є найбільш перспективною для гармонійного розвитку суспільства і останнім часом отри-

---

[486] Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т. Г. Салтевська. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук; спеціальність – 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків – 2008, 227 с.

[487] Олефіренко О. М. Еволюція концепцій маркетингу та перспективи їх подальшого розвитку в умовах економіки сталого соціо-еколого-економічного зростання / О. М. Олефіренко, Ю. О. Олефіренко // Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Економічні науки. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – № 3(7). – С. 200–207.

[488] Маркетинговий менеджмент: Підручник / Ф. Котлер, К. Л. Келлер, А. Ф. Павленко та ін. – К. : Видавництво «Хімджест», 2008. – 720 с.

[489] Там само.

мала значне поширення, однак її запровадження у країнах, що розвиваються або тих, що йдуть шляхом ринкових перетворень ускладнюється недостатнім задоволенням потреб виробників, які не отримують прибутків у необхідних розмірах. Тому виробляти продукцію чи послуги, які є необхідними для всього суспільства, але які не завжди дають очікуваний дохід, вони не мають змоги[490].

Зміна акцентів в світовій економіці зумовила зміну орієнтирів в концепції маркетингу – з'являються так звані сучасні концепції маркетингу (90-ті роки XX ст.). Серед них вагоме місце займає концепція взаємодії (маркетинг відносин, партнерських стосунків, мережевої взаємодії), згідно якої в основі плідної співпраці лежать взаємоповага, взаєморозуміння, взаємодовіра, врахування інтересів усіх сторін та максимальне укріплення індивідуальних відносин. Становлення концепції відбувається в умовах посилення глобалізаційних процесів, розвитку конс'юмерізму, «зеленого» маркетингу, маркетингу, заснованого на принципах сталого споживання та виробництва[491].

Глобалізація дозволяє повніше задовольнити потреби людини, розширити їх, не страждати від дефіциту тих чи інших благ. У цьому також бере участь Інтернет, який охоплює величезну кількість інформації, доступної всьому світу, що представляє собою поле спільно-розділеної праці багатьох авторів[492]. Отже, виникає так звана споживча демократія – покупці володіють інформацією, можуть шукати продавців та ініціювати стосунки із ними на свій вибір[493]. Вважаємо, що на даному етапі безпека споживання має розглядатися як передумова сталого розвитку суспільства: не лише в межах характеристик безпечності продукції (безпека здоров'я, фізичного стану тощо), безпеки виробництва (без або з мінімально шкідливим впливом на довкілля і як наслідок здоров'я населення),

---

[490] Маркетинг: бакалаврський курс: підручник / [за заг. ред. д.е.н., проф. С. М. Ілляшенка]. – Суми : Університетська книга, 2009. – 1134 с.

[491] Чеботар С. І. Маркетинг : Навчальний посібник / С. І. Чеботар, Я. С. Ларіна, О. П. Луцій, М. Г. Шевчик, Р. І. Буряк, С. М. Боняр, А. В. Рябчик, О. М. Прус, В. А. Рафальська // Київ. – «Наш час», 2007. – 504 с.

[492] Сальтевская Т. Г. Противоречивое влияние глобализации на социально-экономическое содержание и структуру личного потребления / Т. Г. Сальтевская // Економіка: проблеми теорії та практики: Збірник наукових праць. – Випуск 243: в 4 т. – Т. III. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2008. – С. 733–737.

[493] Маркетинг : Підручник / А. Ф. Павленко, І. Л. Решетнікова, А. В. Войчак та ін..; За наук. ред. д-ра екон. наук, проф., акад. АНН України А. Ф. Павленка; Кер. авт. кол. д-р екон. наук, проф. І. Л. Решетнікова. – К. : КНЕУ, 2008. – 600 с. – С. 94–113.

безпеки безпосередньо в процесі споживання (зокрема зберігання) і утилізації, але й з турботою про майбутній добробут, зокрема, маємо на увазі позбавлення ознак суспільства споживання.

Також на початку XXI ст. завдяки працям Ф. Котлера та Ф. Тріас де Беза в маркетинговій теорії з'являються латеральний маркетинг, сутність якого полягає в розробленні нових товарів і ідей, яке відбувається не «всередені певного ринку», а за його межами та холістичний маркетинг, ідеї якого покликані замінити традиційний маркетинг[494], [495]. За трактовкою Ф. Котлера, холістичний маркетинг – це підхід, у якому робиться спроба визнати й збалансувати різні компетенції та труднощі маркетингової діяльності (внутріш-ній, інтегрований, соціально-відповідальний маркетинг та маркетинг взаємодії) за допомогою їх поєднання під однією загальною концепцією. Включення соціально відповідального елементу до складу холістичного маркетингу, на наш погляд, підтверджує еволюцію маркетингових концепцій в руслі економіки сталого розвитку[496].

Варто зазначити, що заслуговує на увагу гіпотеза, що хоча за думкою більшості вітчизняних і закордонних науковців, вищою ланкою еволюції концепцій маркетингу на сьогодні є концепція саме соціально-етичного маркетингу (тут, на нашу думку, варто додати – з точки зору сталого розвитку), однак, слід зауважити, що дана концепція не може бути останньою у руслі еволюційних змін. Потреби учасників ринкових взаємин постійно змінюються, з'являються нові контрагенти, нові завдання, нові запити, а маркетинг, як наука і інструмент задоволення цих потреб і запитів має пристосовуватись до нових умов. Все це підтверджує наявність продовження еволюційних процесів у маркетингу і можливість в майбутньому появи нових концепцій маркетингу, які будуть вразовувати не тільки потреби споживача, виробника і суспільства, а можливо й інші потреби, наприклад, потреби всього людства[497].

Багатоаспектність категорії споживання як ключової детермінанти позитивного (сталого) розвитку суспільства, увага до неї

---

[494] Олефіренко О. М. Еволюція концепцій маркетингу та перспективи їх подальшого розвитку в умовах економіки сталого соціо-еколого-економічного зростання / О. М. Олефіренко, Ю. О. Олефіренко // Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Економічні науки. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – № 3(7). – С. 200–207.

[495] Маркетинговий менеджмент: Підручник / Ф. Котлер, К. Л. Келлер, А. Ф. Павленко та ін. – К. : Видавництво «Хімджест», 2008. – 720 с.

[496] Там само.

[497] Котлер Ф. Основы маркетинга / Ф. Котлер. – М. : Бизнес-книга. – 1995. – 698 с.

з боку численних суб'єктів світової спільноти, дослідження в межах понятійно-категоріального апарату різних галузей знань (економіки, соціології, екології, філософії, психології, управління, права) та наукових напрямів обумовило різночитання в розкритті його сутності, трактуванні та дефініції. Існування низки споріднених понять: «стале», «розумне», «раціональне», «зелене», «відповідальне», «етичне», – на нашу думку, ускладнює дослідження, наукове обговорення та імплементацію одержаних результатів для забезпечення добробуту людства у довгостроковій перспективі.

Через особливості перекладу також відбувається змішування цих категорій. Так, в офіційному перекладі 17 Цілей сталого розвитку людства «відповідальне» (Responsible) замінено на «стале» та «розумне»[498].

Не зважаючи на численні дослідження висвітленої проблематики, залишаються недостатньо обґрунтованими та встановленими структурні взаємозв'язки елементів понятійного апарату споживання на засадах сталого розвитку. Тому проаналізуємо структурні взаємозв'язки елементів понятійного апарату категорії «споживання» з точки зору її спрямованості на забезпечення соціально-економічного розвитку, добробуту кожного індивідуума та людства в цілому на засадах сталого розвитку; визначимо місце безпеки споживання в досліджуваному процесі.

Аналіз підходів до розкриття сутності «споживання заради майбутнього», спрямованого на задоволення не лише короткострокових потреб, але й довгострокових імператив суспільного розвитку дозволив виділити низку понять, які використовуються в процесі дослідження цього питання. Найбільш широковживаними з них є: «стале споживання», «відповідальне (або соціально-відповідальне) споживання», «зелене (органічне) споживання», «розумне споживання», «раціональне споживання», «етичне споживання». Ці терміни відображають різні аспекти досліджуваної категорії, в той же час мають багато спільного, іноді заміщують або дублюють один одного. В своїй більшості (за підходами та за авторами) вони спрямовані на вирішення спільних проблем розвитку людства: зменшення негативного впливу виробництва та споживання на здоров'я, довкілля, суспільство, формування свідомої поведінки (мотивації)

[498] Цілі сталого розвитку людства 2016–2030 рр. [Електронний ресурс] / ООН. – Режим доступу: http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/ tsili-staloho-rozvytku.

споживача, – що надало підстави для висунення гіпотези про можливість їх структурно-системного аналізу (табл. 5.2).

У межах проблеми дослідження вважаємо за необхідне додати до аналізу поняття «безпечне споживання». З одного боку, безпека як базова категорія в ієрархії потреб, яка поступається лише фізіологічним потребам, апріорі має бути забезпечена учасниками процесу відтворення. В той же час актуальність її дослідження не зменшується через виникнення нових продуктів, технологій; суперечність в тріумвіраті «суспільство – держава – економіка»[499]. Для України проблема є ще більш нагальною через мегаінтеграційні процеси, які супроводжуються переходом від державних стандартів та обов'язкової сертифікації до технічних умов та регламентів, наслідком чого за інших рівних умов може бути погіршення якості і, відповідно, безпеки споживання товарів та послуг. З другого боку, якщо розглядати безпеку споживання як складову національної безпеки, то для її забезпечення потребують дослідження усі аспекти, що розглядаються.

Результати проведеного аналізу дозволили виділити взаємозв'язки в структурі споживання та ієрархічно систематизувати елементи за різними аспектами сталості (рис. 5.3): економічним, екологічним, соціальним.

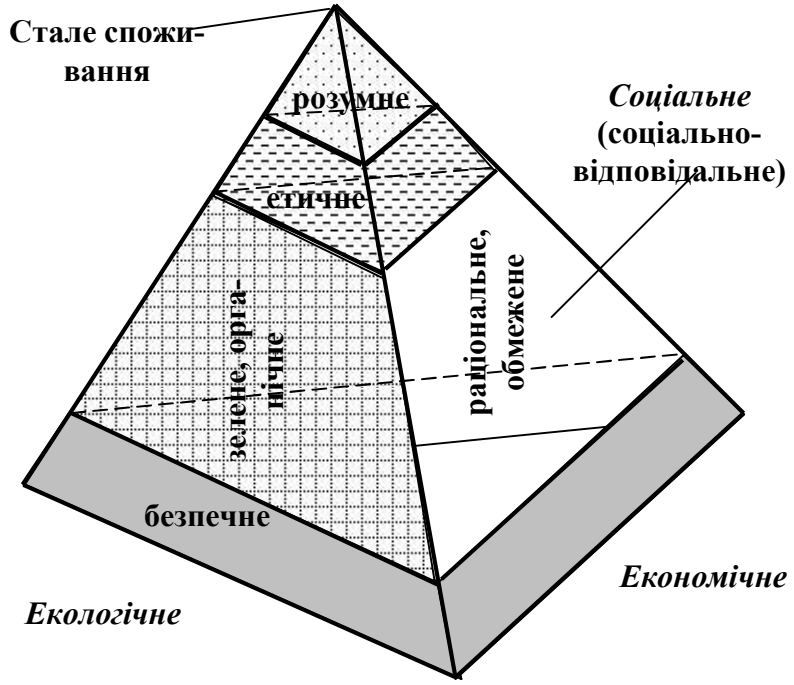

Рис. 5.3. Тетраподібна модель структури категоріального апарату споживання в системі сталого розвитку (розробка автора)

[499] Геєць В. М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / В. М. Геєць. – К. : Ун-т економ. та прогнозув. НАН України, 2009. – 864 с.

Таблиця 5.2

Структурна побудова понятійно-категоріального апарату споживання в системі сталого розвитку

<table>
<tr><th rowspan="2">Елемент структури споживання</th><th colspan="3">Напрями впливу</th><th rowspan="2">Споживча мотивація</th><th rowspan="2">Вимоги до виробника (продавця)</th></tr>
<tr><th>здоров’я</th><th>довкілля</th><th>суспільство</th></tr>
<tr><th>1</th><th>2</th><th>3</th><th>4</th><th>5</th><th>6</th></tr>
<tr><td>Зелене / органічне (Green / organic)</td><td colspan="2">спож. прод., вир-во якої не (або найменш) завдає шкоди здоров’ю та довкіллю</td><td>без негативного впливу на інші країни</td><td>запобігання марнотратству, негативному впливу на довкілля та здоров’я</td><td>без використання диспропорційної кількості засобів</td></tr>
<tr><td>Раціональне (Rational)</td><td rowspan="2">обґрунтований раціон – ознака здорового способу життя</td><td rowspan="2">раціональне природокористування</td><td rowspan="2">поєднання потреб індивідів з потенційними можливостями суспільства</td><td>раціональні потреби, науково-обґрунтовані межі споживання</td><td>не розглядається</td></tr>
<tr><td>Обмежене (Deconsumption)</td><td>свідоме, раціональне обмеження споживання до розмірів мінімального задоволення потреб</td><td>не розглядається</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Соціально-відповідальне (Social-responsible)</td><td>без шкоди для здоров’я</td><td>уникнення та скороч. використання</td><td>забезп. соц. змін; розв. мал. та місц. підприємництва</td><td rowspan="2">різні профілі спож-ня на осн. особист. мотивацій, моральн. переконань;
зниження обсягів інд. спож.; вибір не за нав’яз. інфо, а за розумними (вплив. спож. на сусп.), виваж. потребами</td><td rowspan="2">уникн. безвідп. підпр-в, які негат. впливають на суспільство; врахування впливу фірм на поведінку спож.; соц. маркетинг</td></tr>
<tr><td colspan="3">максимізація в довгостр. перспективі благотв. впливу на сусп-во та довк.; врахування наслідків</td></tr>
</table>

Продовження табл. 5.2

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
Стале (Sustainable)	«екологічно дружні» товари та послуги		економічно прийнятне	дбайливе та розважливе формування потреб	тісний взаємозв'язок із сталим виробництвом
Розумне (Intelligent), усвідомлене (Conscious)	знання показників безпечної та корисної продукції	розуміння, як споживання впливає на довкілля	реалізація сусп. необхідності як передумови прогресу суспільства	розуміння природи процесів вир-ва та споживання та їх наслідків; знання принципів сталого розвитку; розвиток особистості – прогрес суспільства	розуміння, як виробництво впливає на показники сталого розвитку
Етичне (Ethic)	придбання товару за екологічними переконаннями		політичні переконання, соц. ініціативи	спосіб придбання і використання ресурсів, де увага - *сталому* розвитку і дотриманню прав людини	етичні марки, продукція етичного походження
Безпечне (Safe)	безпечна якість	найменша шкода	основа добробуту	розуміння безпеки як умови не виживання, а самовідтворення	безпечність як споживача, відп. за стале вир.

Складено автором з використанням[500, 501, 502].

[500] Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т. Г. Салтевська. – автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук. – Харків – 2009. – 21 с.

[501] Погоріла Л. М. Ключові фактори і принципи соціально відповідального споживання / Л. М. Погоріла // БІЗНЕСІНФОРМ. – 2015. – № 2. – С. 30–34.

[502] Погоріла Л. М. Соціально відповідальне споживання: політекономічний аспект / Л. М. Погоріла // Економіка та підприємництво : зб. наук. пр. молодих учених та аспірантів. – К. : КНЕУ, 2013. – Вип. 31. – С. 13–21.

До екологічної складової запропоновано віднести зелене та/або органічне споживання, яке розуміємо як споживання продукції, виробництво якої не завдає або завдає найменшої шкоди здоров'ю та довкіллю, не впливає негативно на інші країни. Споживчою мотивацією у такому разі виступає запобігання марнотратству, негативному впливу на довкілля та здоров'я. Вимоги до виробника та продавця є запобігання зазначеному вище.

В межах екологічного (зеленого) споживання, спрямованого на захист екології, виникли поняття: екологічне виховання (систематична педагогічна діяльність, спрямована на розвиток екологічної культури; його завдання полягає у формуванні екологічних знань, вихованні любові до природи, прагненні берегти, примножувати її, формуванні вміння і навичок діяльності в природі[503]), екологічна поведінка (система взаємопов'язаних дій, в яких реалізуються освіченість людини щодо закономірностей функціонування довкілля, бережливе ставлення до нього[504]), екологізація споживання тощо. У той же час поняття «екопродукція» вітчизняні споживачі пов'язують, в першу чергу, з безпекою для здоров'я людини, а не з усуненням негативного впливу на навколишнє середовище[505].

За[506] необхідним є сприяння розвитку парадигми екологічно-відповідального споживання – системи методологічних і аксіологічних установок, форм, уявлень і цінностей реформування поняття споживання, які відображають його зміну при переході до концепції сталої економіки, та поділяють всі члени ринкового середовища, тобто суб'єкти торговельної діяльності, товаровиробники і споживачі заради досягнення ідеального екологічно-відповідального, ощадливого по відношенню до навколишнього середовища поняття споживання[507].

---

[503] Фіцула М. М. Педагогіка: навчальний посібник / М. М. Фіцула [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pidruchniki.com/ 1993110235029/pedagogika/ekologichne_vihovannya.

[504] Основні категорії соціології екології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://textbooks.net.ua/content/view/5346/46/.

[505] Экологическая сертификация и экомаркировка: заключительный технический отчет по проекту «Гармонизация экологических стандартов (ГЭС II) – Россия» / Р. А. Перелет, Я. П. Молчанова, Е. В. Пашков, С. М. Гордышевский, И. О. Краснова, Л. П. Ветошкина. 2009. С. 15. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://air-q-gov.baes.by/userfiles/file/air_q_RU/CD/ chapter_4/4-2/4-2-10.pdf.

[506] Саприкіна Л. М. Формування парадигми екологічно-відповідального споживання / Л. М. Саприкіна // Проблеми економіки. – 2013. – №2. – С. 312–317.

[507] Там само, С. 314

До економічної складової споживання в системі сталого розвитку пропонуємо віднести раціональне та обмежене як його підвид. Відповідно ним обґрунтований раціон є ознакою здорового способу життя, необхідним є раціональне природокористування та поєднання потреб індивідів з потенційними можливостями суспільства; вимоги до виробника та продавця в межах цих видів споживання не розглядаються.

Раціональним називають споживання населенням товарів і послуг, яке відповідає науково обґрунтованим уявленням про його розумні межі[508], дозволяє задовольнити раціональні потреби.

Обмежене споживання, деконсумпція (деспоживання) є свідомим, раціональним обмеженням споживання до розмірів мінімального задоволення потреб[509]. Серед переваг такого споживання виділяють той факт, що, позбувшись надлишків, людина одержує час на життя і людей: кооперацію (серотонін) і комунікацію (окситоцин) – як основні гормони щастя[510]. У той же час дискусійним вважаємо питання щодо можливостей саморозвитку за таких умов, а саме: чи сприяє одержання більшого за очікуване появі нових думок, ідей, потреб?

Також виокремлюють ціннісно-раціональне споживання, яке визначають як спрямоване на реалізацію розумних потреб, завдяки чому забезпечується всебічний цілісний людський розвиток і коеволюційний тип існування людини та природи, збалансоване функціонування основних сфер життєдіяльності. Таке споживання є формою розв'язання протиріччя між безмежним зростанням потреб та імперативом виживання людства[511]. На нашу думку, воно може розглядатися в межах як економічної, так і соціальної компонент сталого розвитку.

В межах групи соціальних елементів споживання в системі сталого розвитку виокремимо відповідальне або соціально-

---

[508] Погоріла Л. М. Соціально відповідальне споживання: політекономічний аспект / Л. М. Погоріла // Економіка та підприємництво : зб. наук. пр. молодих учених та аспірантів. – К. : КНЕУ, 2013. – Вип. 31. – С. 13–21.

[509] Там само

[510] Беспредметное искусство: как живет человек, у которого всего 50 вещей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://daily.afisha*/.ru/cities/ 5689bespredmetnoe-iskusstvo-kak-zhivet-chelovek-u-kotorogo-vsego-50-veschey.

[511] Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т. Г. Салтевська. – автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук. – Харків – 2009. – 21 с.

відповідальне споживання. Його сутність полягає у задоволенні потреб без шкоди для здоров'я, шляхом уникнення та скорочення використання, яке забезпечує соціальні зміни, через сприяння розвитку малого та місцевого підприємництва, максимізації в довгостроковій перспективі благотворного впливу на суспільство та довкілля, з урахуванням наслідків такого впливу. Виходячи з цього можливі різні профілі споживання на основі особистих мотивацій, моральних переконань, для яких спільним є зниження обсягів індивідуального споживання, вибір не за нав'язливою інформацією, а за розумними виваженими потребами, з урахуванням впливу споживання на суспільство. Основні вимоги до виробника та продавця за такого підходу полягають в уникненні безвідповідальності підприємств, які негативно впливають на суспільство, врахуванні впливу фірм на поведінку споживачів, проведення заходів із соціального маркетингу.

Соціально-відповідальне споживання – вибір на користь благ, які не тільки задовольняють споживача своїми властивостями, але й задовольняють його смаки і уподобання (наприклад, етичні, релігійні, моральні, культурні тощо)[512]. Соціальна відповідальність сприяє: ощадливому споживанню (держави, організацій, громадян) – через перегляд потреб в бік їх раціоналізації, через соціальний маркетинг; розвитку людського капіталу на всіх рівнях — через підтримання кваліфікації, збереження добрих стосунків, довіри, соціальної згуртованості; розвитку соціальних цінностей — честі, гідності, совісті, репутації, обов'язку, дружби; культивуванню національних та родинних цінностей, здорового способу життя[513]. Вищим орієнтиром соціальної відповідальності людини є ведення такого способу життя, використання таких способів досягнення особистих цілей, які не завдають шкоди ані їй самій, ані іншим людям, ані природі, ані суспільству[514, 515, 516]

---

[512] Погоріла Л. М. Ключові фактори і принципи соціально відповідального споживання / Л. М. Погоріла // БІЗНЕСІНФОРМ. – 2015. – № 2. – С.30–34.

[513] Грішнова О. А. Соціальна відповідальність у контексті подолання системної кризи в Україні / О. А. Грішнова // Демографія та соціальна економіка / Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. – 2011. – № 1(15). – С. 39–46.

[514] Погоріла Л. М. Соціально відповідальне споживання: політекономічний аспект / Л. М. Погоріла // Економіка та підприємництво : зб. наук. пр. молодих учених та аспірантів. – К. : КНЕУ, 2013. – Вип. 31. – С. 13–21.

З приводу останнього апріорі погоджуємося з можливістю виникнення дискусій, адже значна кількість авторів використовують саме цю категорію як узагальнюючу або ототожнюють її із сталим. У той же час важко не погодитись із тим, що сучасні українські реалії фактично заклали у саму цю категорію («соціальна відповідальність») значний суспільний протестний потенціал. Незважаючи на всю свою важливість і базовість, зокрема, у політико-владному полі, це поняття на даний момент виступає переважно в ролі певної абстрактної вербальної формули. На сьогодні серед усіх сфер життєдіяльності українського соціуму поняття «суспільна відповідальність» найактивніше використовується в економічній сфері[517]. Щодо цього вважаємо, що на сучасному етапі розвитку суспільства, світу, цивілізації питання такого ставлення до життя, зокрема до споживання, набуває вже такого виміру, значення та актуальності, що недостатньо волати до свідомого ставлення до життєдіяльності. На даний час може вже йдеться саме про виживання людства – отже про безпеку світу, держави, нації, зокрема безпеку споживання, яка стосується кожної людини і, отже, має бути для неї зрозумілою. Можливо, безпечне, а за ним стале споживання можуть стати кроком до соціально-відповідального споживання, але вони сприятимуть поступовому та більш реальному переходу до нього.

Вищезазначене варто доповнити поширеністю використання поняття «стале споживання» в різних галузях та різними суб'єктами суспільного відтворення (іноземні наукові публікації, програми розвитку національних та над- і метанаціональних структур, інноваційні програми розвитку в реальному секторі економіки, грантові програми тощо). До того ж його трактування як умови, засобу та критерію забезпечення ціннісно-раціонального споживання[518], а, отже, його чітко зрозуміле цільове спрямування обґрунтовують наш вибір на його користь в якості узагальнюючої категорії

---

[515] Мельниченко О. А. Державна політика щодо підвищення рівня та якості життя населення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. наук з держ. управління: спец. 25.00.02 / О. А. Мельниченко. – Запоріжжя, 2010. – 36 с.

[516] 70. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: [монографія / за ред. А. М. Колота]. – К. : КНЕУ, 2012. – 501 с.

[517] . Мандебура О. Концепція суспільної відповідальності: економічний аспект / О. Мандебура. – Наукові записки. – Випуск 6 (68). – С. 243–244.

[518] Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т. Г. Салтевська. – автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук. – Харків – 2009. – 21 с.

для розкриття різних підходів до споживання з метою забезпечення добробуту індивідуумів і суспільства в цілому у довгостроковій перспективі.

Стале споживання – це використання товарів і послуг, що задовольняють основні потреби і підвищують якість життя з мінімальним використанням невідновлюваних природних ресурсів і з найменшою шкодою для навколишнього середовища. Таким чином, має стимулюватися попит на продукцію, для виробництва якої використовуються енергоефективні технології, нетоксичні матеріали тощо[519]. Стале споживання передбачає дбайливе та розважливе формування потреб, з одного боку, та відбору «екологічно дружніх товарів і послуг» для їх задоволення – з іншого[520]. Воно є економічно прийнятним (зокрема споживання у розумному обсязі) та має тісний взаємозв'язок із сталим виробництвом.

Достатньо часто, зокрема у зарубіжній літературі, стале споживання ототожнюють із відповідальним, а також розумним споживанням[521, 522, 523]. «Зі збільшенням чисельності населення, економічного та споживчого тиску на природні ресурси освіта споживачів про їхні обов'язки стає новим та необхідним додатком до програм розвитку. Інтелектуальна освіта з питань споживання повинна включати успішні етичні методи. Проект сталого життя пропонує інтелектуальне програмування споживання для типових американських дорослих і старшої молоді. Осмислено підходячи до розуміння культурної, економічної та екологічної етики, вразовуючи бар'єри для сталої життєдіяльності, вивчаючи національні тенденції та визначаючи особисті пріоритети, учасники створюють

---

[519] Популяризація серед споживачів застосування елементів сталого споживання: ресурсо- та енергоефективність, поводження з відходами, зелені закупівлі, тощо / Г. С. Бузан. – Всеукраїнська громадська організація «Жива планета» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ecolabel.org.ua/images/2015/info-kompaniya-proon.pdf.

[520] Погоріла Л. М. Соціально відповідальне споживання: політекономічний аспект / Л. М. Погоріла // Економіка та підприємництво : зб. наук. пр. молодих учених та аспірантів. – К. : КНЕУ, 2013. – Вип. 31. – С. 13–21.

[521] Intelligent Consumption: Addressing Consumer Responsibilities for Natural Resources-and Beyond – October 2004 // Volume 42 // Number 5 // Feature Articles // 5FEA1 https://joe.org/joe/2004october/a1.php.

[522] Intelligent Consumption / E. Näslund-Hadley, M. Ramos, J. Paredes, A. Bolivar, G. Wilches-Chaux. – Dec 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://publications.iadb.org/handle/ 11319/7428#sthash.tRKncx5x.dpuf.

[523] Asolekar S. Sustainable and Intelligent consumption / Shyam R. Asolekar, R. Gopichandran // Preventive Environmental Management. – Centre for environment education. Foundation books, Cambridge House. – 2005. – pp. 392–424.

етичний фундамент для прийняття розумних рішень щодо споживання». Як бачимо, також можна спостерігати тісний зв'язок із етичними аспектами споживання[524].

Отже, за[525] розумне споживання – це споживання, критеріями якого є те, (1) наскільки структура і рівень потреб, а, відповідно, і раціональні нормативи споживання товарів і послуг, сприяють різнобічному розвитку особи та (2) наскільки через розумне споживання реалізується суспільна необхідність і тим самим забезпечується прогрес суспільства.

Тобто розумне споживання (іноді ще зустрічаємо усвідомлене) передбачає знання показників безпечної та корисної продукції, розуміння, як споживання впливає на довкілля, на розвиток суспільства, ознайомленість із природою процесів виробництва та споживання та їх наслідками; обізнаність із принципами сталого розвитку. Актуальною щодо цього є проблема формування розумних потреб, на які впливають комунікаційні та комерційні заходи. При чому для цього не достатнім є наслідування принципів конс'юмерізму, необхідно трансформувати безпосередньо культуру споживання та ціннісні орієнтири виникнення, усвідомлення та задоволення потреб.

Етичне споживання – це придбання або відмова від придбання товару за етичними, політичними або екологічними переконаннями; це споживання розуміється як особливий спосіб придбання і використання ресурсів за якого особлива увага приділяється забезпеченню сталого розвитку і дотриманню прав людини[526], перевага надається етичним маркам, продукції етичного походження або тій, що підтримує соціальні ініціативи. Дискусійним в цьому аспекті вважаємо той факт, що споживання етичних марок і навіть наявність моди на таке споживання (так зване «sustainable fashion»[527]) вступає у протиріччя із проблемами марнотратства та

---

[524] Asolekar S. Sustainable and Intelligent consumption / Shyam R. Asolekar, R. Gopichandran // Preventive Environmental Management. – Centre for environment education. Foundation books, Cambridge House. – 2005. – pp. 392–424.

[525] Погоріла Л. М. Соціально відповідальне споживання: політекономічний аспект / Л. М. Погоріла // Економіка та підприємництво : зб. наук. пр. молодих учених та аспірантів. – К. : КНЕУ, 2013. – Вип. 31. – С. 13–21.

[526] Там само.

[527] Разумное потребление: этичные марки и правила шопинга. Почему нельзя оставаться в стороне от глобального перепроизводства [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу: http://www.wonderzine.com/wonderzine/ style/style/219597-social-responsibility-1.

надвиробництва, до яких спонукає та сама мода. Іншим проблемним моментом вважаємо декларування етичної поведінки виробниками апріорі шкідливої продукції (наприклад, пива, фастфудів, що має місце в Україні). На противагу можна навести діяльність виробників екологічної продукції за визначенням (наприклад, альтернативні джерела енергії), які, можливо, не докладають додаткових зусиль для забезпечення сталого функціонування. Варто також відзначити позитивну тенденцію збільшення кількості дійсно відповідальних, етичних виробників та посередників у різних галузях господарської діяльності (виробництво продуктів харчування, логістика тощо).

Отже, щодо розумного та етичного споживання, вважаємо, що вони можуть бути прикладені до всіх напрямів сталого розвитку, а безпечного – що воно формує основу розвитку кожного з них: забезпечує рівень якості товарів та послуг, безпечний для здоров'я людини, сприяє завданню найменшої шкоди довкіллю, є основою добробуту суспільства; мотивами споживання є розуміння безпеки як умови не виживання, а самовідтворення людини; вимогами до виробника та продавця є забезпечення їх безпеки як споживачів та відповідальність за стале виробництво.

Дослідження[528] показало, що в сучасному світі якісно ускладнюється проблема безпеки. Зростає нестабільність, посилюються загрози, видозмінюється як саме поняття безпеки, так і відбувається зміщення акцентів у її актуалізації: в ієрархії людських потреб задоволення базових нужд стає невід'ємним від безпеки цього процесу в зв'язку з посиленням ризиків у сфері споживання, що, зокрема, пов'язано з генномодифікованими продуктами[529], можна додати – інформаційним перенавантаженням, інституціональної недосконалістю, суперечністю інтересів держави – бізнесу – суспільства (зокрема, кінцевих споживачів).

Викладене приводить до визнання актуальності наукового обґрунтування теоретико-методологічних засад зміцнення безпеки споживання на сучасному етапі в умовах євроінтеграційного процесу на основі аналізу структурно-сутнісних характеристик катего-

---

[528] Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т. Г. Салтевська. – автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук. – Харків – 2009. – 21 с.

[529] Там само.

рії «безпека споживання» на різних рівнях ієрархії системи економічної безпеки держави та розроблення концептуальних засад методології, визначення стратегічних пріоритетів і засобів її зміцнення в умовах глобальних викликів геоекономіки. Припускаючи досягнення синергетичного ефекту розвитку національної економіки, що як результат інтегральної взаємодії суспільства, підприємництва та держави, до ключових його проявів віднесемо: (1) формування моделі безпечного споживання у суспільстві; (2) створення умов модернізації підприємницької активності в контексті критеріальних обмежень безпеки споживання; (3) удосконалення інститутів забезпечення безпеки споживання на регіональному, національному та міжнародному рівнях системної ієрархії.

5.2. Системно-структурні характеристики безпеки споживання

Поняття «безпека споживання» є складним, невизначеним, комплексним і багатогранним, а отже потребує міждисциплінарного підходу до його дослідження. Для розуміння досліджуваної категорії спочатку проаналізуємо зміст її окремих складових («споживання» та «безпека»), а потім – співвідношення категорій «безпека», «національна безпека», «економічна безпека держави», «економічна безпека суб'єктів господарювання» та «безпека споживання» (рис. 5.4). Оскільки сутнісну еволюцію категорії «споживання» в контексті його убезпечення досліджено вище (п. 5.1), далі детальніше зупинимося на безпекових аспектах цього процесу.

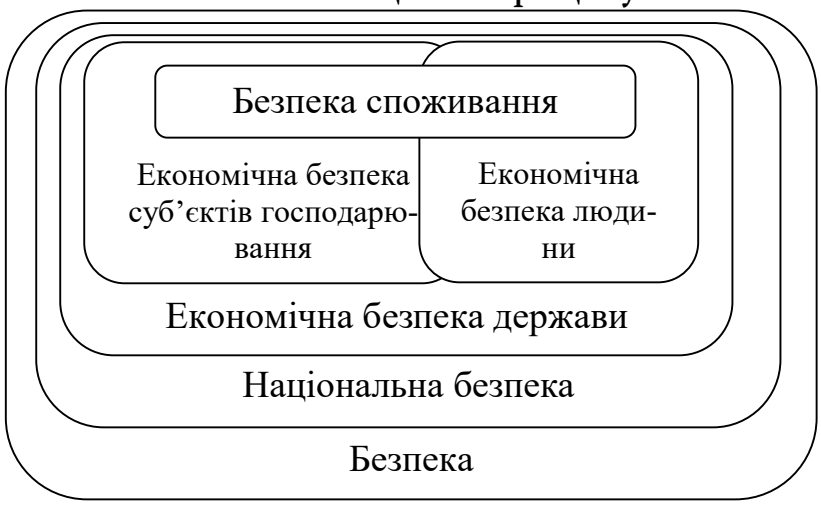

Рис. 5.4. Місце безпеки споживання в ієрархії видів безпеки (розробка автора)

Від часу появи людини на землі потреба у безпеці існує в її підсвідомості як фундаментальний біологічний інтерес самозбереження[530]. Проблема безпеки ще у давнину сприймалась як важлива в будь-якій соціальній структурі, тому нею займалися більшість філософів, економістів і політиків (Демокріт, Аристотель, Платон). Відповідно і зараз ця категорія досліджується в межах різних галузей науки: філософії, соціології, правознавства, політології, математики, фізики, психології (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Трактування поняття безпеки у різних галузях науки[531]

Галузь науки	Сутність поняття «безпека»
Філософія	Стан, тенденції розвитку й умови життєдіяльності соціуму, його структур, інститутів і інституцій, при яких забезпечується збереження їх якісної визначеності, оптимальне співвідношення свободи і необхідності.
Соціологія	Задоволення потреб людини у незалежності, спокої та розвитку. Безпека ототожнюється з існуванням об'єкта та його цілісністю.
Правознавство	Система встановлених законами правових гарантій захищеності особистості і суспільства.
Політологія	1. Властивість системи державного устрою. 2. Результат діяльності такої системи і державних органів. 3. Процес діяльності, спрямований на досягнення визначених завдань із забезпечення захищеності особи, суспільства і держави.
Фізика	1. Цілісність об'єкта та його надійність. 2. Функціонування об'єкта, яке убезпечено від руйнування та руйнівного впливу на навколишнє середовище.
Математика	Надійність системи, що розглядаються як додаток встановлених величин надійності її елементів.
Психологія	Відчуття, сприйняття і переживання необхідності в захисті життєво важливих потреб і інтересів людини.

[530] Управління фінансовою безпекою економічних суб'єктів : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів економічних і юридичних спеціальностей усіх форм навчання / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України» ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. М. Фролова ; [С. М. Фролов, О. В. Козьменко, А. О Бойко та ін.]. – Суми : ДВНЗ "УАБС НБУ", 2015. – 332 с.

[531] Ляшенко О. М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства: монографія. / О. М. Ляшенко. – 2-ге вид., переробл. – К. : НІСД, 2015. – 348 с.

Тлумачення поняття «безпека» в різних мовах містить широкий спектр значень: «володіти ситуацією» (грецька), «мир, благополуччя» (іврит), «шлях до спокою» (китайська). Найчастіше безпека розглядається як властивість об'єктів і систем зберігати умови взаємодії з мінімальною можливістю завдання шкоди людським, природним і матеріальним ресурсам в умовах прийнятного ризику[532].

В межах дослідження безпеки споживання важливою є можливість стверджувати, що в основу трактування «безпеки» покладені поняття основних цінностей людини та її життєдіяльності. Зустрічаємо трактування терміну «безпека» (safety – англ., sicherheit – нім., securite – франц.) як стану захищеності особи та суспільства від ризику зазнати шкоди (ДСТУ 2293-99 «Охорона праці. Терміни та визначення основних понять»[533]) або «безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства, організації, підприємства від потенційно і реально існуючих загроз або відсутність таких загроз»[534]. Як зазначає А. Уолферс, об'єктивно безпека означає відсутність загрози основним цінностям людини, а суб'єктивно полягає у відсутності її острахів з приводу того, що цим цінностям справді щось загрожує. Цінності тут мають дуальний характер, виступаючи, з одного боку, підґрунтям забезпечення безпеки особи, а з іншого боку, вони є детермінантою безпеки, оскільки цінність безпеки перевершує значущість і важливість інших цінностей. Внаслідок глобальної революції (різкої зміни свідомості, напрямів, способів та видів життєдіяльності людей) людство потерпає від небезпек, отримуючи ефект «бумеранга» результатів своєї руйнівної життєдіяльності[535].

Сучасна архітектура безпеки, на думку О. Семенюк, характеризується глобалізацією світових процесів. Останнє передбачає нівелювання ролі кордонів на шляху міжлюдських, інформаційних, економічних обмінів на планеті. Окрім, безумовно, позитивного впливу цих процесів на розвиток світового господарства, транспарентність кордонів відкриває також шлях вільному поширенню

---

[532] Ляшенко О. М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства: монографія. / О. М. Ляшенко. – 2-ге вид., переробл. – К. : НІСД, 2015. – 348 с.

[533] Державний стандарт України ДСТУ 2293-99 Охорона праці. Терміни та визначення основних понять [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dozvil.com.ua/new_page_145.htm.

[534] Ляшенко О. М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства: монографія. / О. М. Ляшенко. – 2-ге вид., переробл. – К. : НІСД, 2015. – 348 с.

[535] Там само, С. 16.

різного роду загроз, внаслідок чого сучасні міжнародні системи безпеки не в змозі покладатися на державні кордони як засоби стримування загроз чи локалізації їх джерел[536].

Отже, з позиції безпекознавства безпека розглядається як множина елементів, взаємозв'язок яких обумовлює властивості цілісності системи. Головний акцент робиться на виявленні розмаїття зв'язків, які мають місце як усередині досліджуваного об'єкта, так і у його взаємозв'язку із зовнішнім середовищем[537]. Отже, з точки зору епістемології категорію безпеки може бути визначено і як характеристику, і як властивість, і як результат[538]. Ознаками безпеки системи за[539] є успішність її розвитку, яка характеризується набуттям системою нових якостей в найоптимальніші терміни шляхом використання матеріальних і нематеріальних ресурсів, необхідних для формування таких якостей як безперервність процесу розвитку системи (схоже зустрічаємо у Ф. Капри[540]).

Варто погодитись з А. Мокієм та А. Гуменюком, що плюралізм у розумінні сутнісних характеристик безпеки визначений змістом і особливостями тих реальних систем і механізмів забезпечення безпеки, які складаються в окремих країнах і регіонах. В одних випадках безпека розглядається як стан певного об'єкту, в інших – як умова стабільного, стійкого розвитку, в третіх – як результат певних суб'єктивно-управлінських дій. Ми підтримуємо думку, що вказані підходи, доповнюють один одного, акцентуючи увагу на системні, процесуальні, структурні, функціональні властивості безпечного існування особистості, суспільства, держави, цивілізації в цілому[541].

Поряд із безпекознавством, як зазначає О. Ляшенко, існує наука про безпеку життєдіяльності людства і людини – сек'ю-

---

[536] Семенюк О. Нова архітектура європейської безпеки: тенденції, виклики, перспективи / О. Семенюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cs.cirs.kiev.ua.

[537] Кузьменко А. Проблеми відповідності стратегії та системи забезпечення безпеки України національним потребам / А. Кузьменко : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.justinian.com.ua/ article.php?id=2432.

[538] Ляшенко О. М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства: монографія. / О. М. Ляшенко. – 2-ге вид., переробл. – К. : НІСД, 2015. – С. 19.

[539] Манойло А. В. Государственная информационная политика в особых условиях : монография / А. В. Манойло. – М.: МИФИ, 2003. – 388 с.

[540] Капра Ф. Скрытые связи / Ф. Капра; пер. с англ. – М. : Издат. дом «София», 2004. – 336 с.

[541] Гуменюк А. М. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти: монографія / А. М. Гуменюк ; Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ : 2014. – 466 с.

ритологія (лат. securitas – безпека, грецьк. logos – слово, вчення). Її мета полягає у виявленні закономірностей безпечного розвитку ноосфери, вивченні, впорядкуванні, класифікації і систематизації складних подій, процесів, явищ в галузі безпеки життєдіяльності людини і людства та вироблення відповідних заходів щодо їх запобігання, локалізації й усунення. Специфічною особливістю цієї науки є те, що її феномен не можна вивчати методами окремих наук або простим підсумовуванням їх методів, оскільки проблематика сек'юритології охоплює багато сфер людського знання (економіку, соціологію, філософію, психологію, екологію та ін.) і є результатом їх взаємодії, цілісного взаємозв'язаного прояву, через що потребує створення синтезу методологій багатьох наук[542].

На нашу думку, це поняття не набуло значного поширення, оскільки розглядається більшістю науковців в межах безпекознавства щодо різних об'єктів та предметів дослідження. Так, згідно[543], «незважаючи на певні успіхи в дослідженні низки фундаментальних проблем безпеки, поки що не створено всеосяжної теорії національної, регіональної та міжнародної безпеки, яка б забезпечувала науково обґрунтований підхід до комплексного їх вирішення». Серед причин такої ситуації, а також чинників необхідності вдосконалення теорії безпекознавства зокрема названі[544]:

а) мультидисциплінарний взаємопов'язаний характер усіх видів діяльності щодо забезпечення безпеки суспільства, що передбачає тісну інтеграцію різноманітних наук в процесі створення загальної теорії безпеки;

б) випадковий характер (стохастичність) і невизначеність (ентропійність), якими пройняті всі рівні організації суспільства і природи, що обумовлює відсутність у різних суб'єктів суспільства єдиного підходу до проблеми безпеки;

в) необхідність використання нових теорій, зокрема, на основі розвитку теорії конфліктів і катастроф, теорії компромісів і ризиків, для створення сучасної теорії національної безпеки.

---

[542] Ляшенко О. М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства: монографія. / О. М. Ляшенко. – 2-ге вид., переробл. – К. : НІСД, 2015. – С. 18.

[543] Гуменюк А. М. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти: монографія / А. М. Гуменюк ; Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ : 2014. – 466 с.

[544] Там само.

Тут варто підкреслити, що безпека споживання як предмет цього дослідження безпосередньо впливає на безпеку життєдіяльності, проте зв'язує споживача, виробника та державу на економічних засадах, є актуальним для всіх суб'єктів і сприяє гармонізації їх інтересів. Безпека споживання має розглядатися не лише як властивість товару або послуги, але й як процес забезпечення цієї властивості на різних рівнях системної ієрархії. Недарма в англійській мові, яка залишається універсальним інструментом спілкування та обміну думками між членами світової, зокрема наукової, спільноти, поняття «безпека споживання» можна перекладати декількома варіантами: як більш вузьке, що розглядає процес з точки зору споживача (consumption *safety*), та у більш широкому розумінні – як процес забезпечення безпеки (consumption *security*). Саме останній переклад поняття «безпека» використовується для позначення національної безпеки, економічної безпеки держави тощо.

Таким чином, формування конфігурації взаємозв'язків і взаємозалежностей об'єктів безпеки завжди залежить від набору інтересів певного об'єкта безпеки, які мають підлягати захисту та/або узгодженню з інтересами інших суб'єктів. За[545] кожен об'єкт безпеки слід розглядати з позицій системо-творення, вивчаючи його як окрему систему безпеки, кожна з яких утворює новий щабель у вертикалі таких систем (глобальна, міжнародна, національна, регіональна, локальна, індивідуальна). Такі «системотворчі види безпеки» можна співставити із запропонованою А. Мокієм та О. Дацко її таксономічною структурою з визначенням цілей за такими ієрархічними рівнями: метарівень (глобальна безпека); мегарівень (економічна безпека мегарегіональних утворень); макрорівень (економічна безпека держави); мезорівень (економічна безпека регіонів країни, територіальних громад чи їх об'єднань, економічна, безпека галузей як секторів та сфер національної економіки); мікрорівень (економічна безпека суб'єктів підприємницької діяльності, економічна безпека фізичних осіб – підприємців та їх об'єднань; економічна безпека юридичних осіб, які не є суб'єктами підприємницької діяльності), нанорівень (економічна безпека людини,

[545] Ліпкан В. А. Безпекознавство: навчальний посібник / В. А. Ліпкан. – К. : Європейський університет, 2003. – 208 с.

сім'ї)[546]. Проблема забезпечення безпеки споживання є актуальною на кожному з рівнів, оскільки виступає об'єктом інтересів суб'єктів безпеки на всіх щаблях. Нею переймаються і кінцеві, і промислові споживачі, і органи місцевої та державної влади, міжнародні організації та уся світова спільнота. До того ж вирішення цієї проблеми сприятиме узгодженню інтересів різних суб'єктів безпеки[547].

Погодимось із[548], що, незважаючи на те, що масштаб глобальної безпеки є надвеликим, внаслідок чого такий системотворчий вид безпеки посідає найвищий рівень, найціннішим щаблем такої ієрархії, попри все, залишається її найнижчий рівень – індивідуальна безпека, тобто безпека окремої людини, особиста безпека як головна мета суспільного життя[549]. Оскільки захист інтересів об'єктів безпеки вищого рівня може містити у собі потенційні загрози для того чи іншого об'єкта нижчого рівня ієрархії, придатність застосування кожного способу забезпечення будь-якого виду безпеки має завжди зіставлятися із цінністю людського життя. Таке зауваження є незайвим через те, що ієрархія системотворчих видів безпеки є великою і складною конструкцією, якій не завжди притаманні характеристики узгодженості та стійкості[550].

Також варто зазначити різницю між поняттями «безпека особистості» (є комплексним поняттям, розуміння якого може бути розтлумачене як у часі, так і у просторі) та «особиста безпека» (створення безпечних умов перебування особи впродовж певного проміжку часу в конкретно визначеному місці, наприклад, протягом перебування на робочому місці)[551]. Схожим чином можна пояснити різницю між категоріями «безпека споживання» та «споживча безпека», де остання є більш вузькою, обмеженою певним місцем,

---

[546] Мокій А. І. Територіальна громада в системі економічної безпеки держави / А. І. Мокій, Л. І. Дацко // Стратегічні пріоритети. – 2015. – № 1 (34). – С. 85.

[547] Управління фінансовою безпекою економічних суб'єктів : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів економічних і юридичних спеціальностей усіх форм навчання / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України» ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. М. Фролова ; [С. М. Фролов, О. В. Козьменко, А. О. Бойко та ін.]. – Суми : ДВНЗ "УАБС НБУ", 2015. – 332 с.

[548] Ляшенко О. М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства: монографія. / О. М. Ляшенко. – 2-ге вид., переробл. – К. : НІСД, 2015. – 348 с.

[549] Карамзин Н. М. История государства Российского. Полное издание в одном томе / Н. М. Карамзин. – Альфа-книга, 2008. – 1280 с.

[550] Ляшенко О. М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства: монографія. / О. М. Ляшенко. – 2-ге вид., переробл. – К. : НІСД, 2015. – 348 с.

[551] Там само.

часом, продуктом чи послугою. Окреме дослідження категорій «безпека суспільства», «безпека колективу» (може розумітися досить широко – від безпеки родини до безпеки соціальної групи, трудового колективу), може бути доцільним в межах певних предметів досліджень (управління підприємством, соціологія тощо). Для нашого випадку вважаємо за доцільне розглядати їх крізь призму базової категорії – безпеки особистості.

Таким чином, безпека людини може виступати сполучною ланкою між національною та індивідуальною безпекою, оскільки характеризує можливість доступу до різних видів благ та можливість вибору (альтернативи) при реалізації своїх потреб та інтересів, а також впевненість у наявності таких можливостей у майбутньому. Загрозою безпеці людини є позбавлення таких можливостей у різних формах прояву та способах дії. Так, низька якість життєзабезпечення людини та суспільства, які характеризуються як бідність або відсутність достатку, визначається не кількістю благ, а можливістю людей отримати до них доступ[552]. До того ж система пасивного забезпечення безпеки (коли лише утворення аномалії спонукає до дій тих, хто займається забезпеченням безпеки) є занадто небезпечною передусім для її основного, але найслабшого елементу – громадянина. Адже суспільство страждає у значно слабшій формі через те, що постраждала лише деяка його частина. Держава як виконавчий механізм суспільства також страждає від негараздів окремої людини менше за цю людину[553].

Науковці не мають єдиної думки, як правильно термінологічно окреслювати рівень економічної безпеки людини в системі економічної безпеки держави. Окремі дослідники вказують на доцільність використання терміна «економічна безпека особи» (О. Власюк, Є. Олєйніков, З. Живко, В. Комаровска, А. Сухоруков та ін.[554, 555, 556], інші – «економічна безпека особистості» (Д. Зєркалов,

---

[552] Ляшенко О. М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства: монографія. / О. М. Ляшенко. – 2-ге вид., переробл. – К. : НІСД, 2015. – 348 с.

[553] Пастернак-Таранушенко Г. А. Оболонки захисту економічної безпеки України / Г. А. Пастернак-Таранущенко[Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/Table/Jalilo10/obolon.htm.

[554] Экономическая и национальная безопасность : учебник / под ред. Е. А. Олейникова. – М. : Экзамен, 2004. – 768 с.

[555] Живко З. Б. Комплексна система економічної безпеки підприємства як чинник убезпечення підприємництва / З. Живко, Н. Бльок, М. Живко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pu.if.ua/depart/Finances/resource/file3бірник/2012-1/Живко%203.Б.,Бльок%20Н.В.,1%20 Живко%20М.О.pdf.

І. Герасимова, Т. Запорожець[557, 558, 559]), а ще інші (Л. Шевченко, Г. Вечканов, Т. Маляренко, В. Мунтіян[560, 561, 562, 563]) – «економічна безпека людини». Вважаємо, що термін «економічна безпека особистості» у цьому разі є взагалі некоректним, оскільки особистість характеризує соціальну і психологічну сутність людини, а не її роль у економічних відносинах. Недостатньо обґрунтованим, на нашу думку, є термін «економічна безпека особи». Констатуємо, що термін «особа» не завжди є тотожним терміну «людина» (наприклад, поняття «юридична особа»). Тому можна погодитись із О. Дацко, що найдоцільніше найнижчим об'єктом нанорівня системи економічної безпеки держави окреслити саме людину, громадянина. Адже людина в економічній системі не лише суб'єкт підприємницької діяльності, а й споживач, службовець, найманий працівник, власник, отримувач допомоги та ін. Зважаючи на те, що термін «економічна безпека людини» охоплює безпеку громадянина визначеної держави або особи без громадянства, суб'єкта підприємницької діяльності (фізична особа-підприємець) чи ні, вона якнайповніше відображає зміст гарантування захисту від ризиків, належного рівня розвитку і збереження людини як окремої особи, члена суспільства і загалом біологічного виду на планеті Земля, вважаємо це визначення найбільш коректним[564].

Можна припустити, що безпека людини у системі економічної безпеки держави забезпечується на таких рівнях системної ієрархії: безпека фізіологічного існування людини і людського роду; належний рівень доступу до суспільних ресурсів і благ (соціальний

---

[556] Система економічної безпеки держави / [О. С. Власюк, А. І. Сухоруков, І. В. Недін та ін.] ; Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки. – К. : Стилос, 2010. – 684 с.

[557] Зеркалов Д. Соціальні проблеми сталого розвитку: монографія / Зеркалов Д. В., Арламов О. Ю. – К. : Основа, 2013. – 562 с.

[558] Коротких Я. В. Економічна безпека особистості в умовах глобалізації [Електронний ресурс] / Коротких Я.В., Герасимова І. Ю. – Режим доступу : http://eaf.nmu.org.ua/ua/ naukova_diyalnist/ Internet_tezi/%Тезисы % 20Коротких%20Я.%20ФК-11.pdf.

[559] Запорожець Т. В. Безпека особистості в умовах глобалізації: проблеми та шляхи вирішення [Електронний ресурс] / Т. В. Запорожець. – Режим доступу : http://www.acad emy.gov.ua/ej/ej10/ doc_pdf/Zaporochec.pdf.

[560] Система економічної безпеки держави / [О. С. Власюк, А. І. Сухоруков, І. В. Недін та ін.] ; Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки. – К. : Стилос, 2010. – 684 с.

[561] Основи економічної теорії : підручник / за заг. ред. Л. С. Шевченко. – Харків : Право, 2008. – 375 с.

[562] Маляренко Т. Безпека людини у мінливому світі: монографія / Т. Маляренко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2013. – 200 с.

[563] Мунтіян В. І. Економічна безпека України: монографія / В. І. Мунтіян. – К. : Вид-во КВІЦ, 1999. – 464 с.

[564] Дацко О. І. Гуманітарні імперативи зміцнення економічної безпеки України / О. І. Дацко. – Львів : «Ліга-прес», 2015 р. – 672 с.

захист); реалізація економічних прав людини (рівність доступу до ресурсів, право власності на майно, засоби праці і продукти праці, право на інформацію, право на вибір витрат ресурсів, право на працю, право на результати праці); безпечність соціальної взаємодії (безпечність комунікації в економічній сфері, зменшення трансакційних витрат); розвиток і реалізація власного потенціалу в економічній системі (навчання, праця, отримання винагороди, отримання прибутку, кар'єра, належність до суспільної групи чи груп); вплив на управління або співуправління економічною системою[565].

Дослідження еволюції безпекознавства надало змогу однозначно стверджувати, що кожна держава, суспільство чи особа для свого існування, збереження та прогресивного розвитку вирішує питання національної безпеки взагалі та економічної зокрема[566].

Проблематика сутності національної безпеки змістовно досліджується в роботах сучасних економістів (З. Варналія, Б. Губського, Я. Малик, А. Сухорукова, Г. Ситника). Г. Ситник сформулював два підходи щодо визначення поняття «національна безпека». Згідно з першим, національна безпека розглядається в контексті національних інтересів, а згідно з другим – у контексті базисних цінностей суспільства[567]. В. Ліпкан зазначає, що національна безпека являє собою тріаду державної, суспільної та особистої безпеки, яка гарантується державними та недержавними інституціями[568]. Взагалі у більшості визначень ключовою категорією виступають життєво важливі інтереси (забезпечення захисту інтересів населення країни[569, 570, 571, 572]), які О. Ляшенко пропонує розуміти як сукупність

---

[565] Дацко О. І. Гуманітарні імперативи зміцнення економічної безпеки України / О. І. Дацко. – Львів : «Ліга-прес», 2015 р. – 672 с.

[566] Управління фінансовою безпекою економічних суб'єктів : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів економічних і юридичних спеціальностей усіх форм навчання / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України» ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. М. Фролова ; [С. М. Фролов, О. В. Козьменко, А. О. Бойко та ін.]. – Суми : ДВНЗ "УАБС НБУ", 2015. – 332 с.

[567] Ситник Г. П. Національна безпека України: теорія і практика: Навчальний посібник. / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук. – Хмельницький; Київ : Вид-во «Кондор», 2007. – С. 21.

[568] Ліпкан В. А. Теорія національної безпеки: підручник / В. А. Ліпкан. – К. : КНТ, 2009. – С. 365.

[569] Зализко В. Д. О проблеме содержательно-понятийного толкования экономической безопасности / В. Д. Зализко // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. – 2014. – № 3 (113). – С. 163.

[570] Медведев В. Проблемы экономической безопасности России / В. Медведев // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 111.

[571] Иванченко В. Общность критериев экономической и государственной безопасности / В. Иванченко // Экономист. – 1996. – № 5. – С. 3.

потреб, задоволення яких забезпечує можливості перспективного розвитку особистості, суспільства, держави.

З набуттям незалежності та закладанням базових засад державності України Конституцією України в 1996 р. було визначено необхідність здійснення безпеки різних сфер суспільного життя, зокрема й економічної. Так, у статті 17 Конституції України зазначається, що «захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу», а в статті 3 підкреслюється, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Отже, саме в головному законі держави закріплено демократичні основи українського суспільства. Для демократичної країни безпека держави та суспільства є не самоціллю, а функцією забезпечення свободи та безпеки людини[573].

Поруч із існування різних моделей національної безпеки держави (американської; японської; китайської; країн, що розвивається; країн з перехідною економікою) щодо вітчизняної варто зазначити, що Закон України «Про національну безпеку України» визначає національну безпеку як «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз»[574]. В Стратегії національної безпеки України зазначені такі цілі: «мінімізація загроз державному суверенітету та створення умов для відновлення територіальної цілісності України у межах міжнародно-визнаного державного кордону України, гарантування мирного майбутнього України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави; утвердження прав і свобод людини і громадянина, забезпечення нової якості економічного, соціального і гуманітарного розвитку, забезпечення інтеграції України до Європейського Союзу та формування умов

---

[572] Основы экономической безопасности (Государство, регион, предприятие, личность) : уч. практ. пособие. – М. : Бизнес_шк. "Интел синтез", 1997. – С. 12–13.

[573] Основи економічної теорії: навч. посібн. – 3-тє вид., перероб. та доп. / Дзюбик С. Д., Ривак О. С. – К., 2014. – 423 с.

[574] Закон України «Про національну безпеку України» від .21 червня 2018 р. № 2469-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19.

для вступу в НАТО»[575]. Можна зазначити, що безпека споживання безпосередньо пов'язана із останнім вектором.

Взагалі сучасний рівень розвитку соціально-філософської та політологічної думки дає можливість виділити такі основні принципи забезпечення національної безпеки: (а) законність, дотримання балансу інтересів особистості, суспільства і держави; (б) взаємна відповідальність останніх за забезпечення безпеки; (в) взаємозв'язок національної і міжнародної безпеки.

За результатами узагальнення робіт науковців та організацій[576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587], які досліджували функціональну структуру національної безпеки, а також з урахуванням особливостей предмету дослідження, можна запропонувати до її складу

---

[575] Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/287/ 2015.

[576] Управління фінансовою безпекою економічних суб'єктів : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів економічних і юридичних спеціальностей усіх форм навчання / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України» ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. М. Фролова ; [С. М. Фролов, О. В. Козьменко, А. О. Бойко та ін.]. – Суми : ДВНЗ "УАБС НБУ", 2015. – 332 с.

[577] Гуменюк А. М. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти: монографія / А. М. Гуменюк ; Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ : 2014. – 466 с.

[578] Пастернак-Таранушенко Г. А. Оболонки захисту економічної безпеки України / Г. А. Пастернак-Таранущенко[Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/Table/ Jalilo10/obolon.htm.

[579] Зализко В. Д. О проблеме содержательно-понятийного толкования экономической безопасности / В. Д. Зализко // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. – 2014. – № 3 (113). – С. 163.

[580] Медведев В. Проблемы экономической безопасности России / В. Медведев // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 111.

[581] Иванченко В. Общность критериев экономической и государственной безопасности / В. Иванченко // Экономист. – 1996. – № 5. – С. 3.

[582] Основы экономической безопасности (Государство, регион, предприятие, личность) : уч. практ. пособие. – М. : Бизнес_шк. "Интел синтез", 1997. – С. 12–13.

[583] Бабець І. Г. Зовнішньоекономічна безпека регіонів України в умовах співробітництва з країнами ЄС: теоретико-методологічні та прикладні аспекти: Монографія. – Львів : ПАІС, 2011. – 400 с.

[584] Живко З. Б. Економічні аспекти національної безпеки України в контексті економічної безпеки підприємства / З. Б. Живко, Л. М. Петренко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/ soc_gum/ekfor/2013_1/1.pdf.

[585] Плотников В. А. Учет взаимосвязи продовольственной, экономической и национальной безопасности при реализации государственной политики / В. А. Плотников, А. В. Пролубников, М. В. Сулейманова // Теория и практика сервиса: экономика, социальная сфера, технологии. – 2016. – № 4 (30). – С. 42.

[586] Попова С. М. Основні складові національної безпеки України / С. М. Попова, Л. М. Попова // Наше право. – 2013. – № 13. – С. 54–60.

[587] Радиш Я. Ф. Теоретико-методологічні засади дослідження здоров'я громадян як важливого фактора національної безпеки / Я. Ф. Радиш // Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки. – 2015. – Випуск 1–2 (5–6). – С. 27–37.

включити такі елементи (рис. 5.5). Слід зауважити, що для окремих держав складові національної безпеки будуть певним чином відрізнятись, так як кожна країна має своє коло національних інтересів та своє бачення на низку загроз щодо їх досягнення та уникнення[588].

Всі елементи, що входять до структури національної безпеки, тісно взаємопов'язані і доповнюють один одного: кожний з видів національної безпеки може досить яскраво проявитися у сфері дії іншого, доповнюючи або послаблюючи його вплив[589].

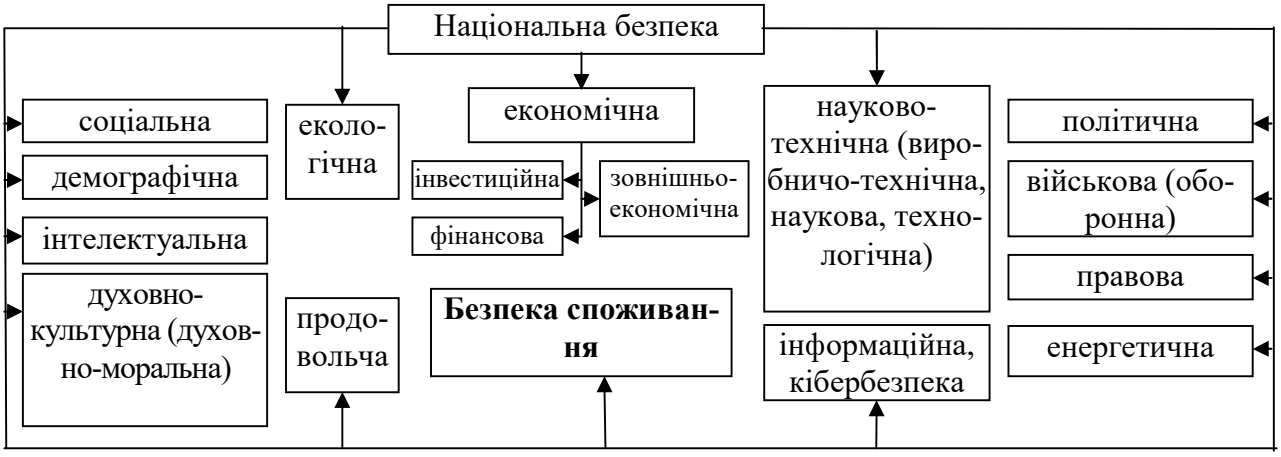

Рис. 5.5. Структура національної безпеки

Складено за[590].

На думку Г. А. Пастернак-Таранушенко, «...природно, між ними немає чіткої межі»[591]. В межах різних підходів до їх структуризації, додавання, деталізації або укрупнення різних аспектів, можна виділити такі незмінні базові складові національної безпеки, як: соціальна, геополітична, військова та економічна безпека. Тісні взаємозалежність та взаємозв'язок окремих елементів (продовольча, екологічна, інформаційна тощо) обумовлюють їх віднесення до певної компоненти залежно від точок зору та проблемного поля досліджуваних питань. У той же час їх важливість та актуальність створює необхідність розглядання як окремих об'єктів. До низки саме таких об'єктів, на нашу думку, варто додати категорію безпе-

[588] Ситник Г. П. Національна безпека України: теорія і практика: Навчальний посібник. / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук. – Хмельницький; Київ : Вид-во «Кондор», 2007. – С. 97.

[589] Там само.

[590] Гуменюк А. М. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти: монографія / А. М. Гуменюк ; Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ : 2014. – 466 с.

[591] Пастернак-Таранушенко Г. А. Оболонки захисту економічної безпеки України / Г. А. Пастернак-Таранущенко[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/Table/Jalilo10/obolon.htm.

ки спожи-вання, яка може розглядатися в межах як економічної (споживання як етап суспільного виробництва), так і соціальної (споживання як задоволення потреб), екологічної (вплив на екологію у процесі виробництва та споживання для задоволення потреб), продовольчої, інформаційної та інших складових. Варто погодитися з О. Власюком, Ф. Вудом, які зазначають, що вивчення економічної безпеки лише з урахуванням економічних процесів є необ'єктивним[592]. У той же час у межах предмету дослідження вважаємо за доцільне зупинитися на визначенні особливостей розвитку та забезпечення безпеки споживання в межах економічної компоненти національної безпеки.

Про тісний взаємозв'язок безпеки споживання з певними елементами національної безпеки свідчать твердження та результати дослідження окремих науковців. Так, під світоглядом національної безпеки професор В. Труханов розуміє систему поглядів на національну безпеку і місце в ній людини, на ставлення людини і суспільства до небезпек, загроз і викликів національній безпеці, а також обумовлені цими поглядами основні життєві позиції людей, їх переконання, ідеали, принципи пізнання і діяльності, ціннісні орієнтації в загальній системі безпеки[593].

Л. Чупрій вважає, що одним із шляхів виходу людства з глобальної кризи є передусім створення духовних засад, які забезпечували б усталеність і безпеку суспільного розвитку, переорієнтацію свідомості з утилітарних, споживацьких на вищі ціннісні основи, актуалізацію екологічних імперативів і повернення до духовних витоків. Духовні цінності, функціонуючи як специфічні сенсоутворюючі джерела існування людини, самоідентифікації українського народу та серцевина механізму самоорганізації безпеки суспільства, набувають значення важливого чинника соціально-політичної стабільності держави та стають провідними критеріями її сталого просування[594].

---

[592] Дацко О. І. Гуманітарні імперативи зміцнення економічної безпеки України / О. І. Дацко. – Львів : «Ліга-прес», 2015 р. – 672 с.

[593] Труханов В. А. Мировоззрение национальной безопасности / В. А. Труханов : [электронный ресурс] – Режим доступа: milpol.ru/sgs/truhanov.doc

[594] Чупрій Л. В. Релігійна безпека України: стан і перспективи / Л. В. Чупрій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sd.net.ua/ 2009/09/21/humor_2.html.

Цю задачу, зокрема, можна вирішити шляхом зміцнення інформаційної безпеки, в межах якої варто виділити безпеку освіти, яка з часом може перетворитися на окремий елемент[595].

Як зазначено у[596], безпека людини – поняття складне, багатогранне і багатофакторне. За обсягом і змістом воно охоплює весь комплекс людських відносин у соціальній і виробничій сферах, саму сутність людського життя, рівень національного розвитку і безпосередньо впливає на основний показник благополуччя населення індекс людського розвитку. Тому виховання у кожної людини методологічних навичок організації безпеки власного життя та довкілля повинне починатися з дитинства і продовжуватися в процесі всього життєвого циклу.

В межах предмету дослідження можна погодитись із[597], що центральною ланкою системи національної безпеки є поняття економічної безпеки, яка формується під впливом зовнішнього та внутрішнього середовища, системи загроз та інтересів держави, а її дотримання є основною метою реалізації державної політики. В одних випадках економічна безпека розглядається як основа, базис національної безпеки, в інших представлена у якості одного з компонентів системи суспільної або національної безпеки[598]. У О. Ляшенко економічна безпека одразу розглядається як складова національної безпеки, її фундамент і матеріальна основа[599].

Взагалі, ми розділяємо думку А. Мокія та А. Гуменюка, що більш прийнятною є така синтетична позиція, згідно якої не варто перебільшувати специфіку економічної безпеки, її автономний характер, а враховувати наявність зв'язків взаємообумовленості між складови-

---

[595] Ляшенко О. М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства: монографія. / О. М. Ляшенко. – 2-ге вид., переробл. – К. : НІСД, 2015. – 348 с.

[596] Національна безпека суспільства та її державне управління [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://studopedia.com.ua/1_300324_ skladovoyu-ekonomichnoi-bezpeki-ie-prodovolcha-bezpeka-pidtrimannya-ta-garantuvannya-yakoi-pokladaietsya-zgidno-z-chinnim-zakonodavstvom-na-organi-derzhavnoi-vladi.html

[597] Управління фінансовою безпекою економічних суб'єктів : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів економічних і юридичних спеціальностей усіх форм навчання / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України» ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. М. Фролова ; [С. М. Фролов, О. В. Козьменко, А. О. Бойко та ін.]. – Суми : ДВНЗ "УАБС НБУ", 2015. – 332 с.

[598] Гуменюк А. М. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти: монографія / А. М. Гуменюк ; Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ : 2014. – 466 с.

[599] Ляшенко О. М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства: монографія. / О. М. Ляшенко. – 2-ге вид., переробл. – К. : НІСД, 2015. – 348 с.

ми національної безпеки[600]. Економічна безпека є визначальною у розвитку виробництв та ринкових відносин, обміну товарами і послугами, вона формує забезпечення превентивних заходів та заходів захисно-охоронного напрямку. Якщо у зовнішніх стосунках головним чинником є військова безпека, у внутрішніх – соціальна, у глобальному зовнішньому оточенні – екологічна, то визначальним базисом всіх складових національної безпеки є відлагоджений соціально-економічний механізм, від якого залежить рівень благополуччя людей. Тобто, економічна безпека, яка проявляється у сферах впливу інших видів національної безпеки, проникаючи в них і взаємодіючи з ними, в свою чергу акумулює в собі їхню дію, всі структурні елементи поняття «національної безпеки» мають економічне підґрунтя і економічні виміри наслідків[601].

Першим необхідність забезпечення економічної безпеки досліджував Платон, який зазначав, що ідеальною є та держава, де панує достаток, а не надлишок, уточнюючи, що саме поява надлишкових потреб призводить до воєн та перетворює «здорову державу» на «державу, яку лихоманить»[602]. Концепцію Платона щодо ідеальної держави, справді, можна вважати механізмом забезпечення економічної безпеки та, водночас, інструментарієм протидії деструктивним чинникам, однак у сучасному світі існують й дещо інші, відмітні від надлишкових потреб, причини, які зумовлюють необхідність забезпечення економічної безпеки країни[603].

Пояснення сутнісних властивостей та конкретних характеристик економічної безпеки значною мірою утруднено плюралізмом в усвідомленні та розумінні того наукового апарату, за допомогою якого вони висловлюються. Економічна безпека як складне соціальне явище представляє собою об'єкт комплексного наукового дослідження. Представники різних сфер науки вивчають проблему економічної безпеки з урахуванням своєї специфіки, в інтересах

---

[600] Гуменюк А. М. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти: монографія / А. М. Гуменюк ; Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ : 2014. – 466 с.

[601] Гуменюк А. М. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти: монографія / А. М. Гуменюк ; Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ : 2014. – 466 с.

[602] Платон. Собрание сочинений : в 3 т. / Платон. – М., 1971. – Т. 3 (1). – С. 372.

[603] Ляшенко О. М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства: монографія. / О. М. Ляшенко. – 2-ге вид., переробл. – К. : НІСД, 2015. – 348 с.

рішення спеціальних завдань. Зокрема, політологів в економічній безпеці цікавить те, що складає результат економічної політики різних суб'єктів діяльності і відносин; юристів – правові норми і гарантії забезпечення економічної безпеки, легітимності діяльності відповідних структур; соціологи головну увагу приділяють дослідженню громадської думки, динаміці її змін залежно від різноманітних чинників – загроз, небезпек економічним інтересам держави, громадян; економісти прагнуть вивчати економічні відносини та економічну діяльність з точки зору принципу безпеки, що передбачає наявність розвинутої економічної інфраструктури, кваліфікованої робочої сили, інтегрованості національної економіки в систему світових господарських зв'язків тощо. В даних підходах економічна безпека країни залежить від індивідуумів, від їх цілей, від розстановки сил у суспільстві, від результату політичної боротьби та економічного курсу партії, яка отримала перемогу[604].

У причинно-наслідковому «ланцюжку» теоретичних засад економічної безпеки А. Гуменюк виділяє такі ланки: економічні інтереси – економічні загрози (небезпеки) – економічна безпека. Надійно діюча її система залучає в свою орбіту і позаекономічні засоби (політичні, правові, інформаційні, військові, культурно-духовні, екологічні тощо)[605].

Порівняння визначень поняття економічної безпеки переконує в тому, що ця категорія не може бути одночасно станом, спроможністю і рівнем розвитку економіки, а також, ще і готовністю, і спроможністю інститутів влади. Воно підтверджує наявність значних розбіжностей у розумінні сутності досліджуваної категорії.

Фахівці виділяють декілька підходів до визначення поняття економічної безпеки. Найголовніша розбіжність полягає в трактуванні об'єкта, на який повинно бути спрямоване забезпечення економічної безпеки. Так, економічна безпека[606]:

---

[604] Гуменюк А. М. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти: монографія / А. М. Гуменюк ; Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ : 2014. – 466 с.

[605] Там само.

[606] Управління фінансовою безпекою економічних суб'єктів : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів економічних і юридичних спеціальностей усіх форм навчання / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України» ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. М. Фролова ; [С. М. Фролов, О. В. Козьменко, А. О. Бойко та ін.]. – Суми : ДВНЗ "УАБС НБУ", 2015. – 332 с.

1) розуміється як стан захищеності життєво важливих інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз (Концепція економічної безпеки України, А. Городецький, К. Іпполітов, В. Савін[607, 608]); під життєво важливими інтересами в даному контексті розуміють сукупність потреб, які забезпечують існування і прогресивний розвиток особистості, суспільства, держави[609];

2) є інструментом у запобіганні та усуненні загроз з метою забезпечення стійкості системи (трактується щодо її ролі в недопущенні переходу окремих параметрів безпеки за свої граничні значення та захисту держави від соціально-політичних вибухів) (Е. Бухвальд, М. Єрмошенко, О. Лепіхов[610]); тобто якщо розглядати економіку як динамічну систему, що розвивається за рахунок внутрішніх механізмів, то в цьому контексті поняття її безпеки є тотожним поняттю стійкості процесу суспільно-економічного відтворення; порушення пропорцій і зв'язків між різними компонентами системи призведе до дестабілізації та виникнення небезпеки, а згодом і до загрози;

3) забезпечує потреби та самовідновлюваність («відтворювальний» підхід) (Л. Абалкін, В. Тамбовцев, Український центр економічних і політичних досліджень); розвиток – один з головних компонентів економічної безпеки. У разі відсутності розвитку будь-яка система втрачає можливість протистояти загрозам, які трансформуються під впливом розвитку зовнішнього та внутрішнього середовища[611].

Також є досить змістовні визначення, що не дозволяє однозначно віднести їх до тієї чи іншої категорії. Наприклад, Я. Жаліло трактує економічну безпеку держави як «складну багатофакторну

---

[607] Управління фінансовою безпекою економічних суб'єктів : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів економічних і юридичних спеціальностей усіх форм навчання / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України» ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. М. Фролова ; [С. М. Фролов, О. В. Козьменко, А. О. Бойко та ін.]. – Суми : ДВНЗ "УАБС НБУ", 2015. – 332 с.

[608] Архипов А. Экономическая безопасность: оценки, проблемы, способы обеспечения / А. Архипов, А. Городецкий, Б. Михайлов // Вопросы экономики. – 1994. – № 12. – С. 38.

[609] Аналіз національної економіки : Навч. посібник / Г.О. Пухтаєвич. – Київ : КНЕУ, 2003. – 148 с.

[610] Управління фінансовою безпекою економічних суб'єктів : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів економічних і юридичних спеціальностей усіх форм навчання / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України» ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. М. Фролова ; [С. М. Фролов, О. В. Козьменко, А. О. Бойко та ін.]. – Суми : ДВНЗ "УАБС НБУ", 2015. – 332 с.

[611] Там само.

категорію, що характеризує здатність національної економіки до розширеного відтворення з метою задоволення на визначеному рівні потреб власного населення та держави, протистояння дестабілізаційній дії чинників, що створюють загрозу стійкому збалансованому розвиткові країни; забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання»[612]. Або у Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України економічна безпека розкривається як такий стан національної економіки, який дає змогу зберегти стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз, забезпечити високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі та характеризує здатність національної економіки до сталого і збалансованого розвитку[613].

Взагалі, економічна безпека країни характеризується низкою системних, структурних, функціональних властивостей та рівневих понять[614], врахування особливостей розвитку яких є важливим для розбудови категоріального апарату безпеки споживання. Щодо зазначених вище об'єктів економічної безпеки, варто додати, що залежно від конкретних умов вони можуть виступати у якості суб'єктів економічної безпеки і навпаки[615].

Коло суб'єктів економічної безпеки містить у собі не тільки державу та державні установи, а й регіон (регіони), галузь (галузі), суб'єкт господарювання (юридичні та фізичні особи), громадянина (родину, суспільство), які ведуть самостійну діяльність і забезпечують як власну економічну безпеку, так і економічну безпеку всієї системи. Водночас на державу покладені основні функції щодо забезпечення економічної безпеки суб'єктів системи, що повинно підтримуватись усією системою державних органів, служб і відомств[616]. Тобто, як бачимо, поліструктурність економічної безпе-

---

[612] Жаліло Я. А. Теорія та практика формування ефективної економічної стратегії держави / Я. А. Жаліло: монографія. – К. : НІСД, 2009. – 336 с.

[613] Наказ Мінекономрозвитку від 29.10.2013 р. №1277 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13.

[614] Гуменюк А. М. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти: монографія / А. М. Гуменюк ; Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ : 2014. – 466 с.

[615] Корнилов М. Я. Экономическая безопасность России: основы теории и методологии исследования / М. Я. Корнилов: Учебное пособие. Изд. второе. – М. : Изд-во РАГС, 2007. – С. 20–21.

[616] Управління фінансовою безпекою економічних суб'єктів : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів економічних і юридичних спеціальностей усіх форм навчання / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку Украї-

ки як соціального явища (і складової частина безпеки національної) корелює із системотворчими щаблям загальної безпеки (про що йшлося раніше). Схожі рівні ієрархії зустрічаємо в[617] (економічна безпека галузі, сектора економіки, регіону, підприємства, населення (суспільства) особи), в[618] (міжнародна (глобальна та регіональна), національна (державна та недержавна), корпоративна (підприємства, фірми, корпорації тощо), особиста (фізичних та юридичних осіб)). Так, як зазначає[619], узявши свій початок з найвищого щабля ієрархії видів безпеки, поняття економічної безпеки доволі швидко почало «спускатися» на нижчі рівні, «мігруючи» між ними та проходячи різні стадії метаморфоз своєї сутності.

За[620], економічну безпеку інколи розглядають через цілі забезпечення конкурентоспроможності або через цілі сталого розвитку, причому рівень таких тотожностей притаманний усій вертикалі економічної безпеки. А безпека споживання має забезпечуватися на кожному з цих рівнів.

Слід погодитись з Т. Васильцевим[621], що належний рівень економічної безпеки підприємства є запорукою соціального та економічного розвитку держави. Формування нової парадигми управління підприємствами передбачає не тільки переосмислення усталених уявлень теоретиків менеджменту, а й розробку концептуальних засад економічної безпеки підприємств, адекватних сучасним реаліям. Щодо економічної безпеки суб'єктів господарювання, варто зазначити, що в межах предмету дослідження на цьому рівні системної ієрархії варто акцентувати увагу на аспектах забезпечення безпеки споживання. При чому доцільно розглядати діяльність підприємства, з одного боку, як таку, що впливає на

ни» ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. М. Фролова ; [С. М. Фролов, О. В. Козьменко, А. О. Бойко та ін.]. – Суми : ДВНЗ "УАБС НБУ", 2015. – 332 с.

[617] Забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємництва: навчальний посібник / Г. В. Соломіна. – Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2018. – 234 с.

[618] Гуменюк А. М. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти: монографія / А. М. Гуменюк ; Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ : 2014. – 466 с.

[619] Ляшенко О. М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства: монографія. / О. М. Ляшенко. – 2-ге вид., переробл. – К. : НІСД, 2015. – 348 с.

[620] Там само.

[621] Васильців Т. Г. Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізми зміцнення / Т. Г. Васильців: Монографія. – Львів : Арал, 2008. – С. 9.

убезпечення споживання, а з іншого боку, що захищає інтереси суб'єкта господарювання як споживача.

На нашу думку, сутнісні характеристики економічної безпеки варто розкривати через етапи розроблення стратегії її забезпечення як підсумкової категорії, яка, за[622], містить в собі такі складові.

Першою є характеристика зовнішніх та внутрішніх загроз економічної безпеки як сукупності умов і чинників, що створюють небезпеку життєво важливим економічним інтересам особистості, суспільства і держави, унеможливлюють реалізацію національних економічних інтересів[623, 624].

До причин, які сприяють виникнення загроз безпеки, К. Мердок[625] відносить зміни в обсягах та розподілі доходів і багатства, що погіршують стан економічних суб'єктів, та різкі зміни у рівні зайнятості, інфляції, доступі на ринок, постачанні сировини тощо, які уповільнюють темпи економічного росту. Серед загроз економічної безпеки[626] зазначають посилення небезпечних тенденцій розподілу суспільства та ескалацію соціальних конфліктів, що є безпосередньою ознакою необхідності розбудови та наслідування принципів інклюзивного розвитку.

Джерелами негативних впливів на економічну безпеку можуть бути: 1) свідомі чи несвідомі дії окремих посадових осіб і суб'єктів господарювання (органів державної влади, міжнародних організацій, підприємств (організацій)-(конкурентів); 2) збіг об'єктивних обставин (стан фінансової кон'юнктури на ринках даного підприємства, наукові відкриття та технологічні розробки, форс-мажорні обставини тощо). Залежно від суб'єктної обумовленості негативні впливи на економічну безпеку можуть мати об'єктивний і суб'єктивний характер. Об'єктивними вважаються такі негативні впливи, які виникають не з волі конкретного підприємства або його

---

[622] Гуменюк А. М. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти: монографія / А. М. Гуменюк ; Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ : 2014. – 466 с.

[623] Аналіз національної економіки : Навч. посібник / Г. О. Пухтаєвич. – Київ : КНЕУ, 2003. – 148 с.

[624] Економічна безпека [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/ Економічна_безпека

[625] Murdoch C. Economic factors as objects of security; Economics, security and vulnerability / C. Murdoch // F. Trager Economic issues and national security. – Lawrence, 1977. – P. 67–98.

[626] Гуменюк А. М. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти: монографія / А. М. Гуменюк ; Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ : 2014. – 466 с.

окремих працівників. Суб'єктивні впливи мають місце внаслідок неефективної роботи підприємства в цілому або окремих його працівників (передовсім керівників і функціональних менеджерів)[627].

Оскільки процес економічних перетворень в Україні продовжується, то можна стверджувати, що сучасні трансформації несуть потенційні загрози економічній безпеці держави. Дослідження проблем економічної безпеки представляється необхідним для пізнання особливостей соціально-економічного розвитку країни в період системної трансформації та розгортання у світі процесів глобалізації, в умовах послаблення позицій України в політичній, економічній і військовій сферах та прагненні промислово розвинених країн та крупних міжнародних корпорацій використати існуючу ситуацію у своїх економічних і політичних цілях[628].

Кінцевим завданням складання стратегії економічної безпеки є формування механізму забезпечення економічної безпеки країни, захисту її життєво важливих інтересів шляхом застосування усіма інститутами державної влади правових, економічних та адміністративних заходів дії. Стратегічною метою забезпечення економічної безпеки є забезпечення такого розвитку економіки, внаслідок якого були би створені оптимальні умови для життя і розвитку особистості, соціально-економічної та військово-політичної стабільності суспільства і збереження цілісності держави, успішного протистояння впливу внутрішніх і зовнішніх загроз. Державна стратегія економічної безпеки країни повинна бути орієнтована, перш за все, на підтримку достатнього рівня виробничого, науково-технічного потенціалу, недопущенні зниження рівня життя населення до порогових, граничних значень, спроможного викликати соціальну напруженість, упередження конфліктів між окремими верствами і групами населення, окремими націями і народностями[629].

Другою складовою стратегії економічної безпеки є визначення критеріїв і параметрів стану економіки, що відповідають вимогам економічної безпеки і забезпечують захист життєво важливих

---

[627] Ареф'єва О. В. Планування економічної безпеки підприємств / О. В. Ареф'єва, Т. Б. Кузенко. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2005. – 170 с.

[628] Гуменюк А. М. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти: монографія / А. М. Гуменюк ; Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ : 2014. – 466 с.

[629] Там само.

інтересів країни. Важливе значення для економічної безпеки мають не самі критеріальні показники, а їх порогові значення, тобто граничні величини, перевищення яких загрожує економічній безпеці[630]. Незалежно від рівня, на якому проводиться оцінка безпеки, застосовується такий порядок розрахунку інтегрального показника: формування множини індикаторів, визначення характеристичних (оптимальних, порогових та граничних) значень індикаторів, нормалізація індикаторів, визначення вагових коефіцієнтів, розрахунок інтегрального індексу[631].

Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України (29 жовтня 2013 р.) формалізують процес розрахунку інтегрального індексу економічної безпеки держави[632]. Методика дозволяє найбільш повно врахувати вплив загроз, що виникають в різних сферах діяльності, на економічну безпеку держави. З її прийняттям відбулося чітке закріплення законодавством таких категорій, як: економічна безпека, загрози економічній безпеці, критерії економічної безпеки, індикатори економічної безпеки, оптимальні, порогові значення індикаторів, макроекономічна безпека, бюджетна безпека, валютна безпека тощо. Цей індикативний метод передбачає інтегральну оцінку рівня економічної безпеки України на основі визначення стану безпеки її основних складових: макроекономічної, фінансової, виробничої, інвестиційної, науково-технологічної, енергетичної, зовнішньоекономічної, соціальної, демографічної та продовольчої (рис. 5.6).

У літературі з питань дослідження економічної безпеки[633] до цієї категорії входять різноманітні складові. Викликають інтерес наведені у системні аспекти трьохелементної вертикально-інтегрованої економічної безпеки держави: самодостатність – а різні види економічного потенціалу та ефективність його використання); стійкість – розвинута інституційна інфраструктура, фінансова

---

[630] Аналіз національної економіки : Навч. посібник / Г. О. Пухтаєвич. – Київ : КНЕУ, 2003. – 148 с.

[631] Мунтіян В. І. Економічна безпека України: монографія / В. І. Мунтіян. – К. : Вид-во КВІЦ, 1999. – 464 с.

[632] Управління фінансовою безпекою економічних суб'єктів : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів економічних і юридичних спеціальностей усіх форм навчання / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України» ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. М. Фролова ; [С. М. Фролов, О. В. Козьменко, А. О. Бойко та ін.]. – Суми : ДВНЗ "УАБС НБУ", 2015. – 332 с.

[633] Гуменюк А. М. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти: монографія / А. М. Гуменюк ; Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ : 2014. – 466 с.

система, гарантії тощо; розвиток – інвестиційно-інноваційна діяльність, науково-технічний потенціал, заклади освіти, інтеграційні процеси . Недоліками такої побудови, на нашу думку, можна назвати: відсутність узагальнюючих категорій (що ускладнює структуризацію на систематизацію ймовірних шляхів послаблення загроз); включення, поруч із економічними, інших видів національної безпеки без відповідного групування.

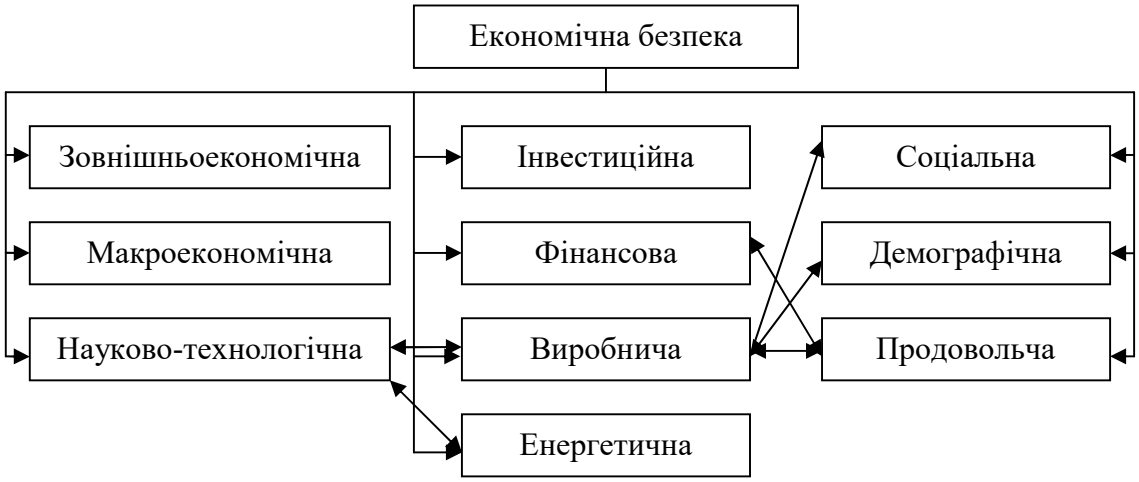

Рис. 5.6. Структурний взаємозв'язок складових економічної безпеки
Складено за[634]

Ми підтримуємо думку[635], що до економічної безпеки слід відносити тільки ті її складові, які містять лише економічні відносини або базуються на них (основні складові економічної безпеки держави: фінансова, виробнича; базуються на економічних відносинах: сировинно-ресурсна, продовольча, енергетична). «Варто розуміти, що для забезпечення економічної безпеки можуть застосовуватися фізичні, військові, технологічні, політичні та інші засоби, але це не означає, що правова чи технологічна безпека є складовою економічної. Власне економічна безпека, що забезпечується методами прийняття раціональних рішень, може використовуватися для за-

[634] Ляшенко О. М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства: монографія. / О. М. Ляшенко. – 2-ге вид., переробл. – К. : НІСД, 2015. – 348 с.

[635] Управління фінансовою безпекою економічних суб'єктів : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів економічних і юридичних спеціальностей усіх форм навчання / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України» ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. М. Фролова ; [С. М. Фролов, О. В. Козьменко, А. О. Бойко та ін.]. – Суми : ДВНЗ "УАБС НБУ", 2015. – 332 с.

безпечення технологічної або науково-технічної та інших видів безпеки. Перелічені складові тісно пов'язані між собою, із внутрішнім і зовнішнім середовищем, а їх зв'язки є як прямими, так і опосередкованими. У рамках цих видів у державі обираються цілі, завдання, а також визначаються пріоритетні з них, внаслідок чого виникає конфлікт інтересів при розподіленні ресурсів, реалізації цілей»[636].

Такий підхід є вірним і для предмету дослідження – категорії «безпека споживання», враховуючи її міждисциплінарний характер. В кожній складовій національної безпеки, яка має тісний зв'язок із безпекою споживання, вбачаємо за доречне дослідити елементи, які безпосередньо пов’язані (прямим, зворотнім або і прямим, і зворотнім зв’язком) із досліджуваною категорією (рис. 5.7).

Щодо економічної безпеки відзначимо, що розглядаємо безпеку споживання як її складову, оскільки, по-перше, споживання само по собі є одним із етапів процесу відтворення, а, по-друге, формує підґрунтя для забезпечення вагомих критеріїв інших елементів національної безпеки, що його стосуються.

Як зазначалося раніше, але варто ще раз повторити із визначенням специфіки безпеки споживання: економічна безпека тісно пов’язана із соціальною (рис. 5.8), важливі аспекти забезпечення якої розкриті у роботах В. Ганжиної[637], М. Лєскова[638], О. Коваль[639].

---

[636] Управління фінансовою безпекою економічних суб’єктів : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів економічних і юридичних спеціальностей усіх форм навчання / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України» ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. М. Фролова ; [С. М. Фролов, О. В. Козьменко, А. О. Бойко та ін.]. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2015. – 332 с.

[637] Ганжин В. Т. Социальный иммунитет России как ресурс безопасности Отечества / В. Т. Ганжин // Безопасность. – 1995. – № 11. – С. 26–31.

[638] Лесков М. А. Концепция построения модели безопасности социальных систем / М. А. Лесков // Безопасность. 1994. – № 7–12 (23). – С. 83–93.

[639] Соціальна безпека: сутність та вимір наук. доп. / О. П. Коваль. – К. : НІСД, 2016. – 34 с.

Рис. 5.7. Структурно-критеріальний зв'язок складових національної безпеки з безпекою споживання
(розробка автора)

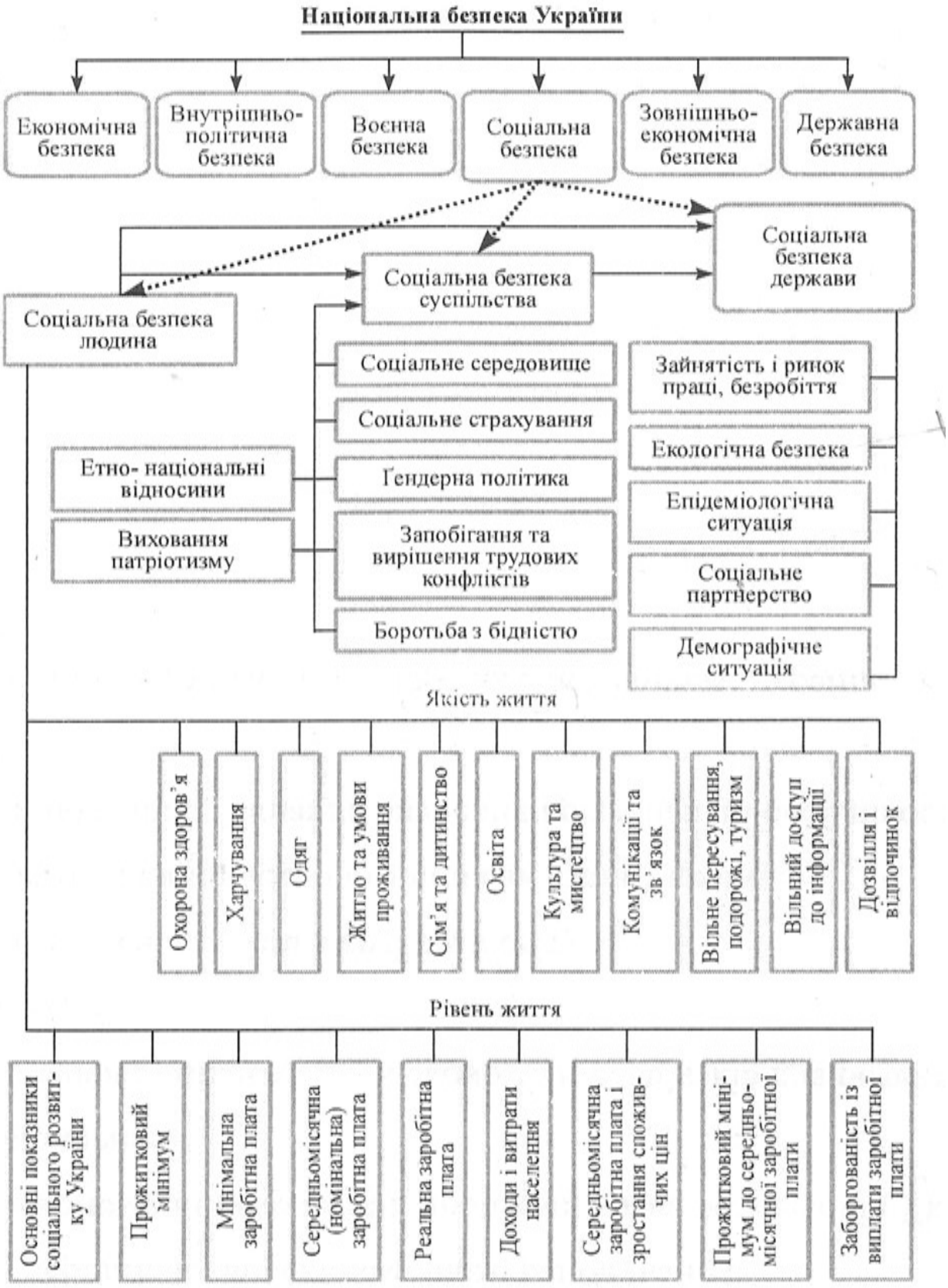

Рис. 5.8. Місце структурних елементів соціальної безпеки у національній безпеці України[640]

---

[640] Соціальна безпека: теорія та українська практика : Монографія / І. Ф. Гнибіденко, А. М. Колот, О. Ф. Новікова та ін.; За ред. І. Ф. Гнибіденка, А. М. Колота, В. В. Рогового. – К.: КНЕУ, 2006. – 292 с.

Соціальна безпека – це відсутність загроз здоров'ю та життю людини[641]. Виходячи з цього, О. П. Коваль пропонує розглядати її у межах Концепції безпеки людини, розробленої ООН (ПРООН) (табл. 5.4), положення якої також слугують підтвердженням наявності тісного взаємозв'язку та взаємозалежності між різними складовими національної безпеки. Втім ми вважаємо що безпосередньо безпеки споживання в межах соціальної безпеки можуть стосуватися показники: якості життя (а саме: охорони здоров'я, харчування, одягу, послуг, дозвілля тощо); рівня життя, серед показників якого пропонуємо звернути увагу на відношення прожиткового мінімуму до середньомісячної заробітної плати.

Таблиця 5.4

Природа та підпорядкованість категорій безпеки для людини[642]

Категорія (компонента) безпеки	Природа	Спрямованість загрози	Вид безпеки
безпека для здоров'я	економічна	здоров'я та життя	соціальна
економічна			
продовольча	економічна, політична, кліматична		
екологічна	екологічна, фізична, біологічна		
особиста	техногенна, виробнича, побутова, кримінальна	здоров'я та життя, внутрішній світ	соціальна, гуманітарна
демографічна	економічна, політична тощо, морально-ціннісна		
громадська і культурна	морально-ціннісна	внутрішній світ	гуманітарна
політична			

Оскільки соціальна безпека у багатьох випадках базується на економічних показниках (прожитковий мінімум, споживчий кошик[643] тощо), то можна стверджувати, що на сьогоднішній день рівень економічного розвитку України створює загрози для забезпечення її соціальної безпеки.

---

[641] Соціальна безпека: сутність та вимір наук. доп. / О. П. Коваль. – К. : НІСД, 2016. – С. 9.

[642] Там само, с. 8.

[643] Антонюк К. І. Продовольча безпека крізь призму економічної доступності продуктів харчування / К. І. Антонюк, Н. В. Гурська // Тиждень науки. Тези доп. наук.-практ. конф., Запоріжжя, 16–20 квітня 2018 р. [Електронний ресурс] / Редкол. : В. В. Наумик (відпов. ред.) Електрон. дані. – Запоріжжя : ЗНТУ, 2018. – 1 електрон. опт. диск (DVD-ROM); 12 см. – Назва з тит. екрана. – С . 1512–1514.

Наступним важливим для безпеки споживання елементом національної безпеки (її також часто відносять до економічної) є продовольча безпека – це такий рівень продовольчого забезпечення населення, який гарантує соціально-економічну та політичну стабільність у суспільстві, стійкий та якісний розвиток нації, сім'ї, особи, тривалість життя, здоров'я і відтворення населення, а також сталий економічний розвиток держави (рис. 5.9). Отже, продовольча безпека є ключовою передумовою формування капіталу здоров'я населення за рахунок внутрішніх ресурсів, і збереження демографічних ресурсів країни[644, 645].

Забезпечення продовольчої безпеки спирається, з одного боку, на наявність в країні розвиненого агропромислового комплексу (складова пропозиції), а, з іншого боку, на рівень доходів населення (складова попиту), що дозволяє йому купувати необхідні продукти харчування без відмови від задоволення інших потреб[646].

У той же час важко погодитись із[647], який серед складових продовольчої безпеки виділяє зокрема безпеку споживання (див. рис. 5.9). По-перше, вона трактується дуже вузько – обмежуючись майже винятково купівельною спроможністю; по-друге, вона безпосередньо визначається безпекою розподілу та обміну – чинниками, що впливають на процес прийняття рішення про купівлю. По-третє, слід апріорі зауважити, що в контексті продовольчої безпеки мова йдеться саме про безпеку споживання продуктів харчування, оскільки в іншому випадку, як зазначалося раніше, категорія «безпека споживання» є ширшою за продовольчу безпеку.

---

[644] Бадуев Б. В. Продовольственная безопасность Японии / Б. В. Бадуев : Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. – М., 2007. – С. 12–13.

[645] Розмаинский И. В. Почему капитал здоровья накапливается в развитых странах и «проедается» в постсоветской России? (Опыт посткейнсианского анализа) / И. В. Розмаинский // Вопросы экономики. – 2011. – № 10. – С. 113–131.

[646] Плотников В. А. Учет взаимосвязи продовольственной, экономической и национальной безопасности при реализации государственной политики / В. А. Плотников, А. В. Пролубников, М. В. Сулейманова // Теория и практика сервиса: экономика, социальная сфера, технологии. – 2016. – № 4 (30). – С. 41

[647] Черевко Л. Д. Категория «продовольственное обеспечение» и ее взаимосвязь с другими категориями / Л. Д. Черевко, Н. М. Гурьянова // Экономика и предпринимательство. – 2014. – № 8. – С. 67.

Рис. 5.9. Структурно-логічний зв'язок складових і завдань продовольчої безпеки

Складено за[648, 649, 650, 651, 652]

Нині показники, які характеризують споживання продуктів харчування населенням України і визначають рівень її продовольчої безпеки, знизилися до критичної межі. Упродовж більше десяти років в Україні спостерігається одноманітне жирововуглеводне харчу-

[648] Одінцов М. М. Моделювання факторів формування продовольчої безпеки / М. М. Одінцов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=113.

[649] Тіщенко М. Г. Проблеми забезпечення продовольчої безпеки України / М. Г. Тіщенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2208.

[650] Ульянченко О. В. Продовольча безпека – основа національної безпеки держави / О. В. Ульянченко, Н. В. Прозорова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://congressworld.com.ua/blog_article.php?id=5.

[651] Руликівський В. П. Роль та місце продовольчої безпеки в системі забезпечення національної безпеки України / В. П. Руликівський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://academy.gov.ua/ej/ej6/txts/07rvpnbu.htm.

[652] Балабан С. В. Оцінювання рівня продовольчої безпеки регіону / С. В. Балабан [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://naub.oa.edu.ua/ 2019/оцінювання-рівня-продовольчої-безпе/.

вання більшої частини населення[653, 654, 655]. До того ж проблемою ринку продовольства України є наявність значної кількості неякісних продуктів харчування у зв'язку з активним використанням генетично модифікованих організмів, хімічних речовин неорганічного походження, стимуляторів, ароматизаторів, штучних фарбників, вторинної переробки продуктів термін придатності, яких закінчився. Дані речовини здійснюють негативний вплив на організм людини і не забезпечують її здорову життєдіяльність, вони є причинами виникнення різноманітних хвороб. Продукція низької якості бідна на вміст поживних речовин та багата на штучні хімікати[656, 657].

Низький рівень якості харчування населення негативно позначився на демографічній ситуації в Україні – зросла смертність населення та зменшилась народжуваність. З початку 90-х рр. XX ст. Україна увійшла в смугу депопуляції, яка триває і до тепер[658]. Екологічний компонент стану продовольчої безпеки полягає в забезпеченні населення високоякісною продукцією, як однієї з головних складових суспільного добробуту населення. Якість продовольства впливає не лише на фізичний стан людини, але й на психологічний стан населення. Тому даний складовий елемент заслуговує неабиякої уваги зі сторони науковців, без якого стан продовольчої безпеки не буде досягнутий[659].

Отже, в межах дослідження безпеки споживання варто зупинитися ще на одному вельми важливому виді безпеки – екологічному (рис. 5.10). За Ю. Самойленко[660], вітчизняна економічна система є вкрай екологічно несприятливою. На даний час в Україні

---

[653] Ляшенко О. М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства: монографія. / О. М. Ляшенко. – 2-ге вид., переробл. – К. : НІСД, 2015. – 348 с.

[654] Ляшенко О. М. Вплив розвитку агропромислового комплексу на забезпечення економічної безпеки регіону / О. М. Ляшенко // Збірник наукових праць Луганського національного аграрного університету. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції – в 3-х томах / За ред. В. Г. Ткаченко. – Луганськ : Елтон-2, 2002. – № 14 (26). – Т. 3. – С. 102–106.

[655] Ляшенко О. М. Основні засоби досягнення продовольчої безпеки у регіоні / О. М. Ляшенко // Вісник Східноукраїнського університету. – 2000. – № 4 (26). – С. 161–164.

[656] Стежко Н. В. Методологічні підходи до визначення категоріального апарату світової продовольчої безпеки / Н. В. Стежко // Економіка і регіон. ПолтНТУ. – 2014. – № 4 (47). – С. 37–42.

[657] Колесняк А. А. Продовольствие – в мире, стране, регионе / А.А. Колесняк. – М., 2001. – 188 с.

[658] Капица С. П. Сколько людей жило, живет и будет жить на Земле. Очерк теории роста человечества / С. П. Капица. – М. : Международная программа образования, 1999. – 153 с.

[659] Стежко Н. В. Методологічні підходи до визначення категоріального апарату світової продовольчої безпеки / Н. В. Стежко // Економіка і регіон. ПолтНТУ. – 2014. – № 4 (47). – С. 37–42.

[660] Самойленко Ю. І. Екологічна безпека як пріоритет національної безпеки України / Ю. І. Самойленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zelenysvit.org.ua/?page=news_cat&cat=0.

екологічна складова національної безпеки як комплексна проблема стосувались, в першу чергу, економіки країни та її соціально-політичної сфери[661, 662]. Проблема екологічної безпеки в країні набула всезагального інтегруючого змісту як необхідна умова життєдіяльності кожної людини, суспільства, держави та навколишнього середовища[663, 664, 665].

Тому наукові розробки забезпечення державної безпеки в кризових ситуаціях включають чимало складових елементів, а саме, вірне тлумачення екологічних термінів, зрозумілих для науковців та практиків, формалізацію на вербальному рівні явищ або процесів пов'язаних з національною й екологічною безпекою та їх взаємодії[666].

Суттєве значення для забезпечення безпеки споживання має також інформаційна безпека, яка характеризує стан захищеності інформаційного середовища суспільства, який забезпечує його формування, використання та розвиток в інтересах громадян, організацій, держави (рис. 5.11)[667] .

Інформаційна безпека держави (суспільства) характеризується мірою стійкості основних сфер життєдіяльності (економіки, науки, техносфери, сфери управління, військової справи тощо) відносно небезпечних (дестабілізуючих, деструктивних, що уражають державні інтереси тощо) інформаційних впливів. Інформаційна безпека держави визначається здатністю нейтралізувати такі впливи. Інформаційна безпека особистості – це захищеність психіки і свідомості людини від небезпечних інформаційних впливів: маніпулювання світимістю, дезінформування, спонукання до самогубства, образ тощо.

---

[661] Горбулін В. П. Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : ДП «НВУ» «Євроатлантикінеформ», 2007. – 592 с.

[662] Горбулін В. П. Засади національної безпеки України / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : Інтертехнологія, 2009. – 272 с.

[663] Хіміч О. Екологічна безпека як елемент національної безпеки / О. Хіміч // Право України. – 2002. – № 11. – С. 44–48.

[664] Загороднюк П. О. Екологічна безпека як важлива складова національної безпеки України / П.О. Загороднюк // Екологія довкілля та безпека життєдіяльності. – 2005. – № 4. – С. 5–12.

[665] Шмандій В. М. Екологічна безпека – одна з основних складових національної безпеки держави / В. М. Шмандій, Е. В. Шмандій // Екологічна безпека. – Кременчук: Вид-во КДПУ, 2008. – Вип. 1. – С. 9–15.

[666] Азаров С. І. Екологічна безпека як складова національної безпеки України / С. І. Азаров, Ю. В. Литвинов, В. Л. Сидоренко // Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського. – 2012. – Випуск 2 (73) – С. 142–146.

[667] Толкачов В. С. Безпека інформації, як складова інформаційної безпеки держави / В. С. Толкачов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://stratcom.co.ua/bezpeka-informatsiyi-yak-skladova-informatsijnoyi-bezpeki-derzhavi/.

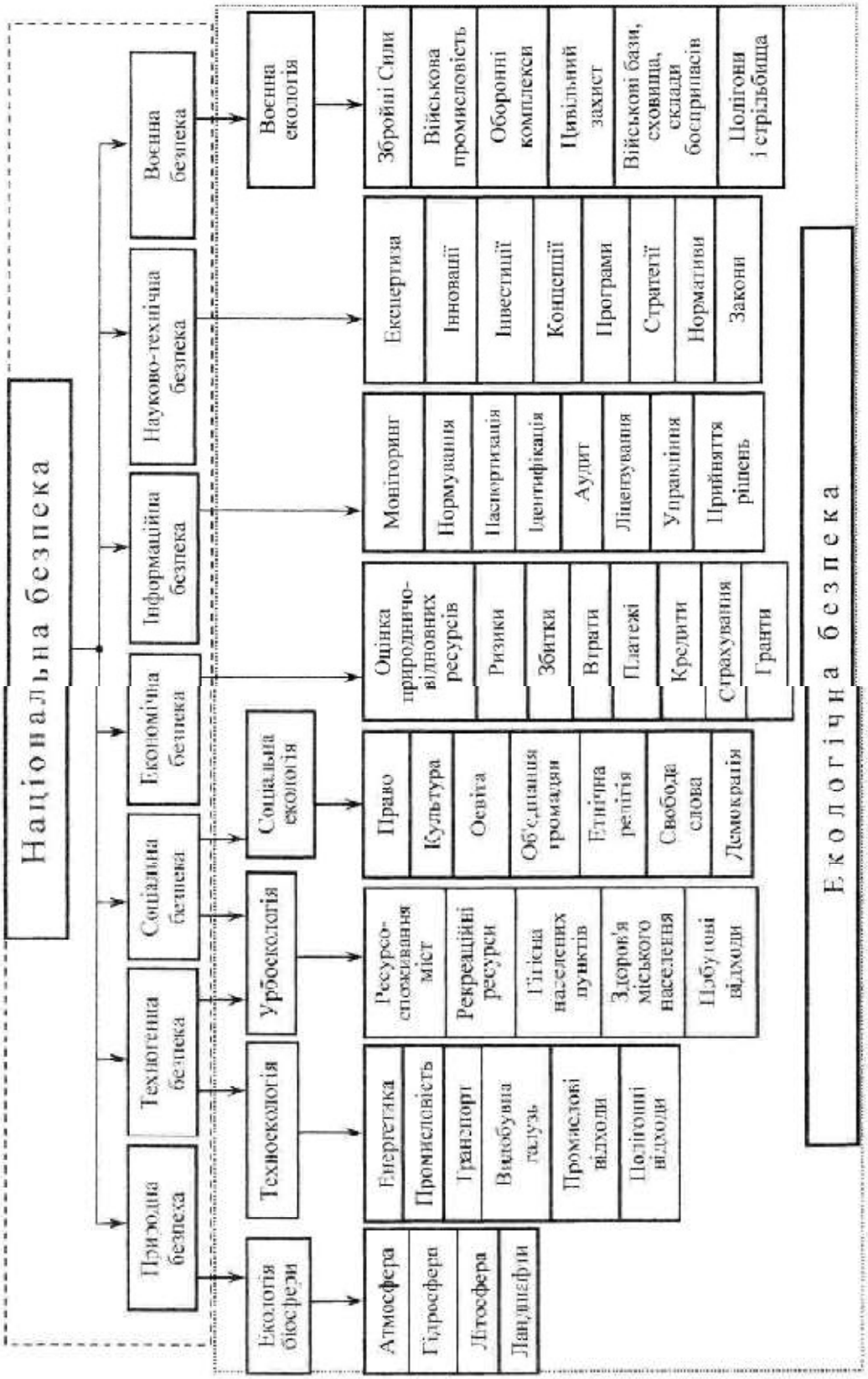

Рис. 5.10. Структура взаємозв'язків в системі національної екологічної безпеки[668]

---

[668] Азаров С. І. Екологічна безпека як складова національної безпеки України / С. І. Азаров, Ю. В. Литвинов, В. Л. Сидоренко // Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського. – 2012. – Випуск 2 (73) – С. 142–146.

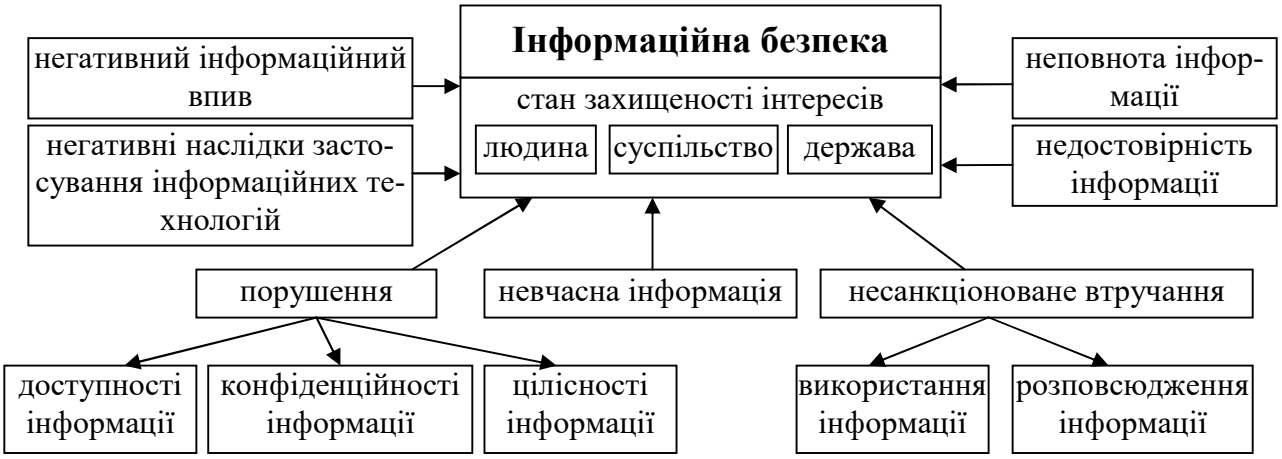

Рис. 5.11. Складові інформаційної безпеки

Основними економічними факторами загроз безпеці інформації є:

– перехід на ринкові відносини в економіці, поява на ринку значної кількості вітчизняних та зарубіжних комерційних структур – виробників та споживачів інформації, засобів інформатизації та захисту інформації, включення інформаційної продукції в систему товарних відносин;

– критичний стан вітчизняних галузей промисловості, яка виробляє засоби інформатизації та захисту інформації;

– розширення кооперації із зарубіжними країнами в розвитку інформаційної інфраструктури[669].

Для безпеки споживання загрози представляють і негативний інформаційний вплив, і негативні наслідки застосування інформаційних технологій, і неповна інформація, і недостовірна, і невчасна інформація, і порушення доступності і цілісності інформації (див. рис. 5.11).

Зовнішньоекономічна та геополітична компоненти національної безпеки впливають на безпеку споживання, в першу чергу, під впливом процесів глобалізації та євроінтеграції. З одного боку, вони чинять позитивний вплив, підвищуючи вимоги до якості продукції, з іншого, проецирують на вітчизняний ринок модель суспільства споживання, а також, розглядаючи його як другосортний, можуть імпортувати продукцію нижчої якості.

---

[669] Інформаційна безпека держави як складова національної безпеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://studopedia.org/12-69111.html.

Науково-технічна компонента чинить на безпеку споживання як прямий, так і опосередкований вплив. Перший – шляхом задоволення постійно зростаючих потреб споживачів, зокрема щодо безпечності продукції, використовуючи новітні розробки науки та техніки. Другий – знов-таки завдяки НТП, впроваджуючи технології, що завдають меншої шкоди навколишньому природному середовищу та здоров'ю суспільства.

Отже, безпеку споживання доцільно розглядати в ієрархії різних видів безпеки. Вона є невід'ємним елементом як системи економічної безпеки держави, так і системи національної безпеки. Із застосуванням теорії математичної логіки представимо взаємозв'язок цих категорій[670]:

1. Безпека споживання, екологічна, продовольча та інформаційна безпеки, є частинами (підмножинами) національної безпеки:

$$CS \subset NS \ , \tag{5.1}$$

$$EcS \subset NS \ , \tag{5.2}$$

$$FS \subset NS \ , \tag{5.3}$$

$$IS \subset NS \ , \tag{5.4}$$

де *CS* – множина значень і показників безпеки споживання;

EcS – множина значень і показників екологічної безпеки;

FS – множина значень і показників продовольчої безпеки;

IS – множина значень і показників інформаційної безпеки;

NS – множина значень і показників національної безпеки держави.

2. Економічна безпека є частиною (підмножиною) національної безпеки:

$$\boxed{\text{Часть доступна в задаваемой пользователем сетевой папке или локальном HDD компьютера в файле:}}, \tag{5.5}$$

де *ES* – множина значень і показників економічної безпеки.

[670] Лозова Г. М. Інтелектуальна безпека держави в системі конкурентоспроможності національної економіки / Г. М. Лозова, Б. В. Шорубалко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство. – 2018. – Вип. 20(2). – С. 103.

3. Безпека споживання є частиною економічної безпеки:

$$\begin{cases} CS \subseteq NS \\ ES \subseteq NS \\ EcS \subseteq NS \middle| \forall NS \equiv \{ns_i\} \\ FS \subseteq NS \\ IS \subseteq NS \end{cases}, \quad \left| \begin{cases} CS \\ ES \\ EcS = CS \cup EcS \cup FS \cup IS \cup ES \cup NS \\ FS \\ IS \end{cases} \right. \tag{5.6}$$

Безпека споживання виступаючи частиною національної та економічної безпеки володіє певними характеристиками[671]:

– є однією з підсистем системи національної безпеки держави, поруч з економічною, соціальною, екологічною, інформаційною, продовольчою тощо;

– представляє собою систему зі складною ієрархічною структурою, що включає відповідні підсистеми;

– спрямована на забезпечення такого стану внутрішніх і зовнішніх умов діяльності суб'єктів господарювання, який дає змогу мінімізувати негативний вплив на здоров'я та життєдіяльність людини.

В науковій і навчальній літературі немає універсального підходу до визначення поняття «безпека споживання», є лише певні спроби окремих науковців (табл. 5.5). Виходячи із наведених визначень та результатів попереднього аналізу (п. 5.1), можна дійти висновку, що у існуючих дослідженнях безпеку споживання найчастіше розглядають у декількох аспектах.

Найчастіше (пп. 1–6 у табл. 5.5) її трактують як безпечність товарів та послуг в межах поняття «якість продукції» або набору її розширених характеристик (наприклад, функцій та вигід від користування нею). За[672], якість – це економічна категорія, яка відображає сукупність властивостей продукції (технічних, технологічних, економічних, екологічних тощо), що зумовлюють ступінь її здатності задовольняти потреби споживачів відповідно до свого призначення. Тут варто погодитись з[673], що на сьогодні ринок диктує нові умови до якості виробництва, продукції.

---

[671] Лозова Г. М. Інтелектуальна безпека держави в системі конкурентоспроможності національної економіки / Г. М. Лозова, Б. В. Шорубалко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство. – 2018. – Вип. 20(2). – С. 102–106.

[672] Іванілов О. С. Економіка підприємства / О. С. Іванілов: підручник. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 728 с.

[673] Галушкіна Т. П. Еколого-економічні передумови розвитку політики сталого споживання та виробництва / Т. П. Галушкіна, О. В. Ліпанова, І. А. Макарова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: r250.sudu.edu.ua/bitstream/123456789/11168/1/17.pdf.

Таблиця 5.5

Сутнісні характеристики категорії «безпека споживання»

№ з/п	Автор / джерело	Сутнісні характеристики
1	*2*	*3*
1	Словник бізнес-термінів[674]	властивості товару, продукту не завдати шкоди людині при його споживанні
2	Великий економічний словник / А. Н. Азріліян[675]	споживча властивість товару, що характеризує ступінь захисту людини від впливу небезпечних і шкідливих факторів, які виникають при його споживанні
3	Товарознавство, експертиза і стандартизація / А. А. Ляшко, А. П. Ходикін, Н. І. Волошко, А.П. Снітко[676]	властивість, що характеризує відсутність неприпустимого ризику, пов'язаного з можливістю заподіяння шкоди життю, здоров'ю, майну споживача, навколишньому середовищу при звичайних умовах використання, зберігання, транспортування, утилізації
4	Організація торгівлі / В. В. Апопій, І. П. Міщук, В.М. Робицький, С.І. Рудницький, Ю.М. Хом'як[677]	безпека споживання послуг тісно пов'язана з поняттям рівня ділової репутації суб'єкта торгівлі. Воно включає в себе такі складові: надійність, точність, пунктуальність; надання і дотримання торговельним підприємством гарантій якості і безпеки споживання товарів і послуг; вішкодування можливих збитків (гарантійне обслуговування), що в комплексі забезпечує високий ступінь довіри клієнта до підприємства торгівлі
5	Безпека життєдіяльності / Зеркалов Д. В.[678]	забезпечує захист людини від небезпечних і шкідливих дій, виникаючих при користуванні товаром

[674] Словник бізнес-термінів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://wordydiva.com/ dictionary-of-business-terms/ 55/.

[675] Большой экономический словарь / Под ред. А. Н. Азрилияна. – М. : Институт новой экономики. – 1997. – 864 с.

[676] Ляшко А. А. Товароведение, экспертиза и стандартизация / А. А. Ляшко, А. П. Ходыкин, Н. И. Волошко, А. П. Снитко : Учебник. – 2-е узд., перераб. и доп. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2013. – 660 с.

[677] Апопій В.В. Організація торгівлі / В. В. Апопій, І. П. Міщук, В. М. Ребицький, С. І. Рудницький, Ю. М. Хом`як; за ред. В. В. Апопія : підручник; 2-ге видання., перероб. та доп. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 632 с.

[678] Зеркалов Д. В. Безпека життєдіяльності / Д. В. Зеркалов: навч. посібн. – К. : Основа, 2016. – 267 с.

Продовження табл. 5.5

1	2	3
6	Добридень О. В.[679]	«відтворення» організаційних рівнів суспільного споживання і особистих свобод громадян
7	Тютюннікова С. В., Сальтевська Т. Г.[680]	вирішення проблеми безпеки споживання полягає у забезпеченні необхідного рівня життя всього населення, де важливіше місце займає задоволення інтелектуальних і духовних потреб, а не все більше задоволення матеріальних, що сприяє збереженню навколишнього середовища, підтримці стабільного стану біосфери і безпечного існування людства в її складі, зокрема забезпечується безпека харчування

В цьому аспекті частіше використовується поняття «безпечність продукції та послуг», яке вважаємо більш вузьким, оскільки у нормативних документах зустрічаємо його трактування як «властивість не становити й не створювати небезпеки». В той час як категорія «безпека», як зазначалося раніше, розглядається в межах складної системи, як такий її стан, «коли дія зовнішніх факторів і внутрішніх чинників не призводить до процесів, що вважаються негативними по відношенню до даної складної системи відповідно до наявних, на даному етапі, потреб, знань та уявлень»[681]. Розуміючи безпеку споживання не лише як безпечність продукції, але й як дії усіх зацікавлених сторін щодо забезпечення такої властивості, у подальшому будемо розглядати саме поняття «безпека».

Слід проте додати, що у межах «безпечності товарів і послуг» мова, в першу чергу, йдеться про безпеку продуктів харчування (іноді вона розглядається як ознака продовольчої безпеки[682]). Важливим моментом останньої стає безпека харчування через зростання ризиків, пов'язаних із дефіцитом продовольчих ресурсів,

---

[679] Добридень О. В. Споживацькі тенденції в контексті новітніх технологій: прогрес або заперечення прогресу? / О. В. Добридень // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2011. – Вип. 46. – С. 158–167.

[680] Тютюннікова С. В. Нова соціально-економічна сутність особистого споживання в сучасному світі / С. В. Тютюннікова, Т. Г. Салтевська // Вісник Університету банківської справи Національного банку України . – 2009. – №1 (4). – С. 24–27.

[681] Безпечність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ips.ligazakon.net/document/view/TM042285.

[682] Піх М. З. Безпека споживання продуктів в моделі стратегії розвитку держави / М.З. Піх // Економіка харчової промисловості. – 2014. – № 1(21). – С. 72–76.

розповсюдженням захворювань, спричинених харчовими отруєннями і неякісними продуктами. Ризики збільшуються не тільки під час споживання продуктів харчування, але й інформаційних, розважальних, туристичних послуг через загрозу маніпулювання свідомістю людей, зростаючої нестабільності та тероризму[683].

Щодо різниці трактування поняття безпеки споживання для товарів або послуг, вважаємо, що вона походить від особливостей та специфіки обох категорій в аспекті споживання: їх функціональних, раціональних, емоціональних характеристик – вигод, які вони надають споживачам (зокрема, за мультиатрибутивною моделлю). Тобто різниця полягає у сутності самих категорій.

Погоджуючись із важливістю і значимістю безпеки продукції у забезпеченні безпеки споживання, хотілося б звернути увагу на більш широке та містке значення досліджуваної категорії. Так, як зазначалося раніше (див. підрозд. 5.1, пп. 6, 7 табл. 5.5) вона має бути також спрямована на подолання загроз суспільства споживання. Тобто обов'язковими умовами споживання мають бути турбота про майбутнє та про сталий розвиток суспільства. Вважаємо за доречне підкреслити, що безпека споживання має бути спрямована не лише на забезпечення гідних умов існування (якість життя), але й на створення умов для розвитку людини, країни, суспільства, чому зокрема сприятиме формування та задоволення відповідних потреб, які втілюватимуться в економічних інтересах.

До того ж варто підкреслити, що в процесі забезпечення безпеки споживання має враховуватися вплив на навколишнє середовище не лише в процесі виробництва, але й у процесі безпосереднього споживання (використання) та утилізації продукції. Тобто доцільним є врахування положень поведінкового підходу до трактування процесу споживання з урахуванням усіх відповідних етапів процесу: (1) усвідомлення потреби; (2) пошуку шляхів її задоволення; (3) оцінки альтернатив; (4) прийняття рішення щодо покупки; (5) зберігання, транспортування тощо; (6) використання; (7) оцінювання одержаної користі; (8) утилізації. Причому необхідно також обов'язково враховувати мотиви та критерії вибору продукції для задоволення потреб, на що безпосередньо впливають

[683] Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т. Г. Салтевська. – автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук. – Харків – 2009. – 21 с.

світогляд, освіта, базові цінності, тобто все, що формує соціологічну компоненту безпеки.

Варто зазначити, що особливо в умовах сьогодення, забезпечення безпеки споживання передбачає не лише використання ринкового інструментарію (а саме створення відповідного попиту), але й формування активної громадської позиції щодо розроблення та вдосконалення інституціонального базису цього процесу (наприклад, відстоювання необхідності підвищення вимог у технічних умовах, стандартах щодо різних об'єктів споживання). Таку гіпотезу підтверджують результати дослідження[684], відповідно до яких у країнах, що розвиваються, дії із забезпечення безпеки споживання є дорогими, особливо для домогосподарств, які повинні мати справу із значним коливанням доходів, не маючи можливості покладатися на офіційні ринки страхування та кредитування, за відсутності інститутів, що сприяють підвищенню безпеки. В іншому джерелі[685] зустрічаємо пропозицію розглядати поняття «споживання безпеки» як споживання операцій, що супроводжують купівлю-продаж (окремі акти покупок, практики організаційної безпеки, соціальні та політичні заходи, які можуть спонукати до споживання). Щодо цього складно погодитись, оскільки, на нашу думку, забезпечення безпеки має йти апріорі як обов'язкова умова прийняття рішення про придбання певного товару чи послуги.

Таким чином, узагальнення наявних наукових визначень, систематизація та співставлення підходів до розкриття сутності категорій «безпека», «національна безпека», «економічна безпека» та інших дозволяє розглядати безпеку споживання як складну категорію, яка характеризує здатність створювати умови усвідомленого задоволення потреб у самовідтворенні суб'єктами економічних інтересів без або із завданням найменшої шкоди здоров'ю, навколишньому середовищу та суспільству.

Переймаючи досвід формування категоріального апарату національної та економічної безпеки, можна сказати, що генеза категорії «безпека споживання» базується на таких поняттях, як економічні інтереси, потреби (нужда), цінності, цілі, загрози. Інтереси

---

[684] Hoogeveen (Hans) J.G.M. Income Risk, Consumption Security and the Poor / J.G.M. Hoogeveen (Hans). – 2010. – Режим доступу: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/136008101200114921.

[685] Goold B. Consuming security? Tools for a sociology of security consumption / B. Goold, I. Loader, A. Thumala. – 2010. – Режим доступу: https://journals.sagepub. com/doi/ 10.1177/1362480609354533.

представляють собою ті потреби людей, які проявляються в усвідомлених мотивах людської поведінки. Інтереси формуються на основі цінностей, як «суспільно визнаних значень певних явищ реальності, у яких виражені граничні рівні знань і переваг людей»[686]. Реалізація інтересів проявляється у досягненні певних цілей, а реалізації інтересів можуть протидіяти і заважати загрози. Виникнення загроз інтересам, їхня взаємодія відбуваюся в певному середовищі (рис. 5.12), яке внаслідок цього також слід розглядати як частину системи економічної безпеки[687].

Серед суб'єктів забезпечення безпеки споживання можна назвати:

– органи влади (державні та місцеві);
– суб’єктів господарювання;
– споживачів;
– громадські об'єднання;
– міжнародні інституції.

Якщо можна сказати, що інституції різного рівня та масштабу діяльності, в першу чергу, впливають на формування середовища, в якому забезпечується безпека споживання, то споживачі та суб’єкти господарювання безпосередньо беруть участь у процесі задоволення потреб, представляючи на ринку відповідно попит та пропозицію. До того ж будь-який із зазначених вище суб’єктів у певних випадках виступає споживачем, поведінка якого має спільні загальні риси, що різняться від поведінки індивідуального споживача – фізичної особи. В той же час останні також можуть бути продавцями у певних випадках.

Беручи до уваги особливості поведінки в процесі прийняття рішення про купівлю і безпосередньо споживання, пропонуємо розглядати особливості цього процесу на прикладі індивідуального (фізичними особами для задоволення власних потреб) та колективного споживання (зокрема на прикладі діяльності суб’єктів господарювання).

До об'єктів безпеки споживання належать:

– людина та громадянин – їхні конституційні права та свободи;

---

[686] Возжеников А. В. Государственное управление и национальная безопасность России / А. В. Возжеников, А. А. Прохожев. – М. : Изд-во РАГС, 1999. – с. 46.

[687] Гуменюк А. М. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти: монографія / А. М. Гуменюк ; Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ : 2014. – 466 с.

– суспільство, нація та соціальна група – їх духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності;

– навколишнє природне середовище природа та її ресурси – збереження, раціональне й ефективне використання;

– регіон, галузь, суб'єкт господарювання – із правом на розвиток і самостійне визначення стратегічних цілей та завдань;

– інформаційне, інфраструктурне та інституціональне середовище як чинники впливу на суб’єктів безпеки споживання.

У той час як безпосередньо об’єктами споживання є товари та послуги.

Безпеку споживання можна класифікувати за:

– об’єктом: індивідуальна та корпоративна;

– джерелами виникнення потреб: індивідуальна, підприємницька колективна, суспільна;

– механізмом забезпечення: ринкова та інституціональна;

– рівнем системної ієрархії: індивідуальна (особистого, кінцевого споживання), організаційна (промислового, посередницького, виробничого споживання), регіональна, національна, міжнародна;

– об’єктами споживання: товарів та послуг.

В свою чергу товари та послуги класифікуються за власними критеріями, більшість з яких є суттєвими для групування об’єктів споживання в межах їх убезпечення. Наприклад, товари, враховуючи ймовірних покупців[688] (беручи до уваги характер використання) поділяють на споживчі та виробничого призначення. З погляду поведінки споживача і звичок покупців, розрізняють товари повсякденного попиту (постійного, імпульсивного, невідкладних потреб), попереднього вибору, а також товари особливого та пасивного попиту. Послуги, в свою чергу, поділяються на споживчі (пов’язані з орендою товару, з власним товаром, особисті) та виробничі (експлуатація і ремонт обладнання, прибирання споруд і приміщень, охорона тощо; ділові послуги або послуги інфраструктури підприємництва). Враховуючи особливості умов забезпечення безпеки споживання, можна стверджувати, що важливу роль відіграють освітні та інформаційні послуги.

---

[688] Маркетинг : Підручник / А. Ф. Павленко, І. Л. Решетнікова, А. В. Войчак та ін..; За наук. ред. д-ра екон. наук, проф., акад. АНН України А.Ф. Павленка; Кер. авт. кол. д-р екон. наук, проф. І. Л. Решетнікова. – К. : КНЕУ, 2008. – 600 с. – С. 367–368.

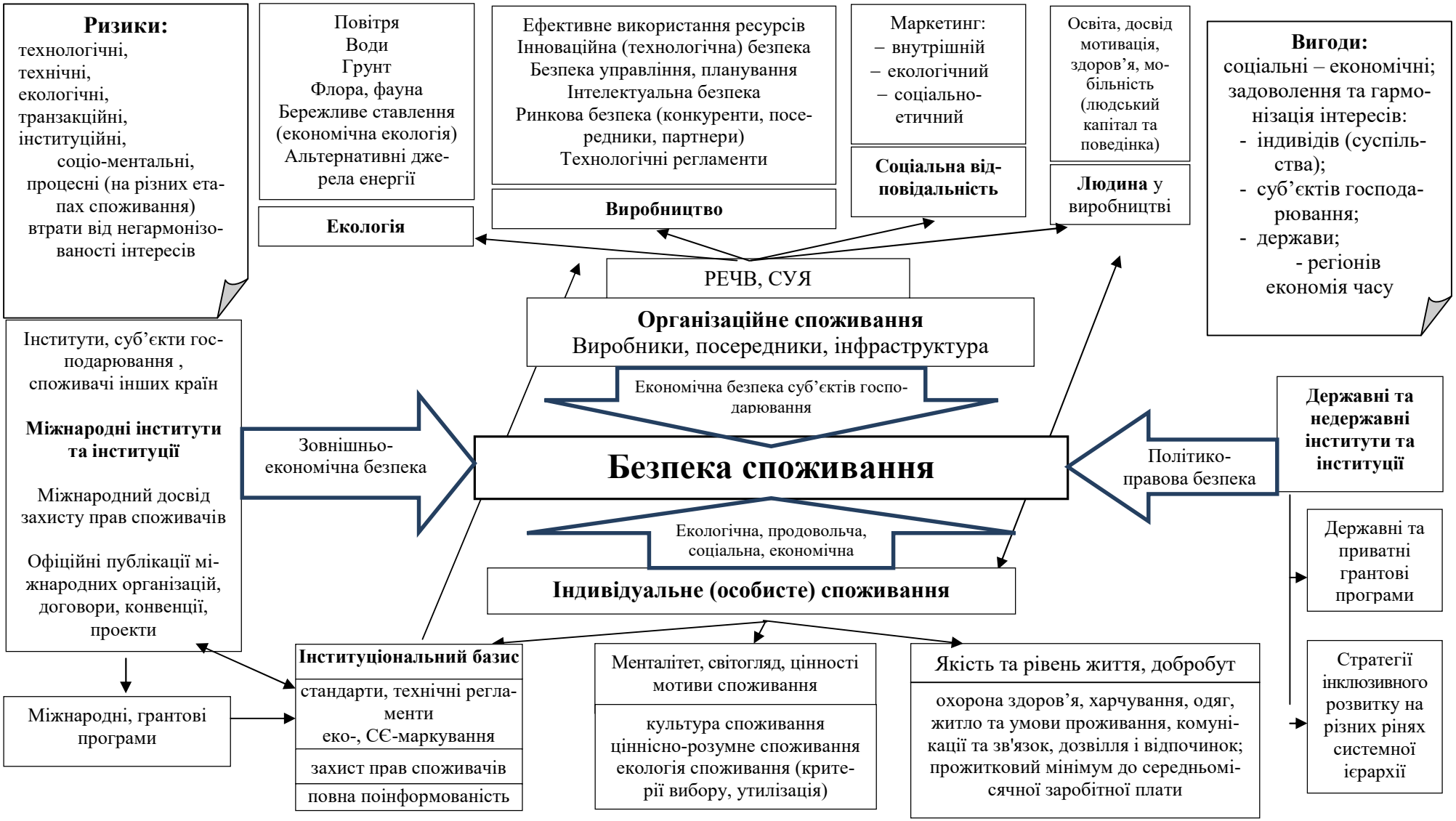

Рис. 5.12. Проблемно-цільова суб'єктно-об'єктна модель системи безпеки споживання

розробка автора

В свою чергу товари та послуги класифікуються за власними критеріями, більшість з яких є суттєвими для групування об'єктів споживання в межах їх убезпечення. Наприклад, товари, враховуючи ймовірних покупців[689] (беручи до уваги характер використання) поділяють на споживчі та виробничого призначення. З погляду поведінки споживача і звичок покупців, розрізняють товари повсякденного попиту (постійного, імпульсивного, невідкладних потреб), попереднього вибору, а також товари особливого та пасивного попиту. Послуги, в свою чергу, поділяються на споживчі (пов'язані з орендою товару, з власним товаром, особисті) та виробничі (експлуатація і ремонт обладнання, прибирання споруд і приміщень, охорона тощо; ділові послуги або послуги інфраструктури підприємництва). Враховуючи особливості умов забезпечення безпеки споживання, можна стверджувати, що важливу роль відіграють освітні та інформаційні послуги.

Предметом безпеки споживання варто вважати діяльність людини, суб'єктів господарювання, суспільства і держави із захисту процесу задоволення потреб споживачів (їх економічних інтересів, мотивів та критеріїв вибору товарів та послуг) від внутрішніх і зовнішніх загроз; концептуальні основи; загальні закономірності; принципи і основні напрями забезпечення безпеки споживання.

Предметом діяльності суб'єктів безпеки споживання є:

– визначення і моніторинг чинників, що підривають стійкість системи безпеки споживання в короткостроковій і довгостроковій перспективі;

– формування заходів, що усувають або пом'якшують шкідливий вплив цих чинників у рамках єдиної програми інклюзивного розвитку.

Ключовим завданням забезпечення безпеки споживання є подолання загроз – негативних змін середовища (політичного, економічного, природного). Загрози поділяють на внутрішні та зовнішні, на реальні і потенційні, на цілеспрямовано створені будь-яким суб'єктом, або такі, що виникають стихійно, на безпосередні та опосередковані тощо. Збитки – це небажані зміни та втрати різно-

---

[689] Маркетинг : Підручник / А. Ф. Павленко, І. Л. Решетнікова, А. В. Войчак та ін..; За наук. ред. д-ра екон. наук, проф., акад. АНН України А.Ф. Павленка; Кер. авт. кол. д-р екон. наук, проф. І. Л. Решетнікова. – К. : КНЕУ, 2008. – 600 с. – С. 367–368.

манітних складових частин об'єкту економічної безпеки. Основою для оцінки загроз та збитків є якісні та кількісні критерії безпеки споживання, які плануємо дослідити в подальшому на базі визначення особливостей поведінки споживачів, зокрема критичного рівня безпечності товарів і послуг. Також вважаємо за доречне досліджувати їх як з точки зору транзакційних витрат майбутніх періодів, так і забезпечення інтересів різних учасників процесу споживання. До того потребує уваги рівень безпеки споживання для різних галузей національної економіки, джерела загроз, шляхи їх подолання, а також порівняльна характеристика інституціональної бази за різними галузями.

Основні положення програми дій, які спрямовані на підвищення безпеки споживання складають стратегію (форми, методи) забезпечення безпеки, яку зокрема можна розглядати в межах національної моделі споживання[690] або в моделі стратегії розвитку держави[691]. Заходи із забезпечення безпеки споживання – це конкретні дії органів державної влади, їх соціальних сил та організацій, суб'єктів господарювання, споживачів, громадських організацій, що в сукупності дозволяє підвищити безпеку споживання[692]. Серед шляхів забезпечення безпеки споживання можна виділити продуктові, технологічні, інформаційні з використанням ринкового або інституціонального інструментарію.

Кінцевим результатом забезпечення безпеки споживання має бути гармонізація інтересів зацікавлених сторін. Модернізація економіки України в процесі євроінтеграції, необхідність підвищення якості життя громадянського суспільства та його виховання на принципах розумного споживання, забезпечення конкурентоспроможності підприємств обумовлюють формування суперечливих взаємовідносин суспільства, підприємницького сектору і органів державної влади та місцевого самоврядування. У результаті вони не здатні спільними зусиллями сформувати підґрунтя для сталого

---

[690] Коломієць А. Національна модель споживання : сутність та способи регулювання / А. Коломієць [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_02(5)/ 10kaossr.pdf.

[691] Піх М. З. Безпека споживання продуктів в моделі стратегії розвитку держави / М. З. Піх // Економіка харчової промисловості. – 2014. – № 1(21). – С. 72–76.

[692] Гуменюк А. М. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти: монографія / А. М. Гуменюк ; Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ : 2014. – 466 с.

споживання і виробництва у довгостроковій перспективі на засадах цілісності, ресурсоефективності, екологічності та циркулярності.

З одного боку, підприємства в умовах нестабільності середовища, невизначеності та масштабності інформаційного базису (перевантаженості як ознаки інформаційного суспільства) при прийнятті рішень мотивовані на досягнення коротко- та середньострокових цілей, хоча саме в довгостроковому вимірі повинні розроблятися, виконуватися та коригуватися цілі і завдання розвитку. З іншого боку, мотивація забезпечення суспільного добробуту з боку індивідів і держави нівелюються впливом короткострокових кон'юнктурних чинників та соціально-економічних, політико-суспільних кризових явищ. Функція держави із стимулювання ділової активності не виконується ефективно і, отже, не забезпечує формування досконалих інститутів організаційного, економічного та екологічного середовища. На даний час ще не визначені чіткі суспільно визнані цільові орієнтири та обмеження підприємницької діяльності в контексті відносин із кінцевими споживачами товарів і послуг. Внаслідок цього, економічні агенти, суспільство і органи державного управління та місцевого самоврядування не спроможні до інтеграції зусиль та ресурсів для створення базису політики розумного споживання і гармонізації інтересів бізнесу та споживачів.

Також необхідною є вчасна та вдала адаптація до вимог Спільного доробку ЄС, що визначатиме перспективи подальшого розвитку країни. Отже, актуальним вбачаємо гармонізацію інтересів суспільства, підприємництва та держави як базису для забезпечення благополуччя і потужності країни.

Системні проблеми взаємодії державних, суспільних і підприємницьких інститутів під впливом сучасних тенденцій функціонування глобальної економіки розкриті такими науковцями, як А. Бержанір, Л. Бруст, П. Бурковський, З. Варналій, А. Гальчинський, В. Геєць, О. Дергачов, А. Колодій, В. Кулудон, О. Мартякова, Л. Нельсон, О. Пасхавер, Д. Растоу, К. Рід, Д. Сакс, Ж. Сапіро, С. Холмс. Разом із тим, дослідження проблем збалансування економічних, соціальних та екологічних інтересів перебувають на стадії становлення, особливо в частині безпеки споживання.

Як зазначають О. Мартякова та Т. Василенко, основними економічними моделями взаємодії держави, бізнесу й суспільства

є партнерство, корпоративна соціальна відповідальність і соціальне підприємництво[693]. На їх думку важливим є механізм державно-приватного партнерства у вирішенні проблем економічної і соціальної інфраструктури на підставі об'єднання зусиль і ресурсів держави та бізнесу. Однак недосконалість законодавчої бази обмежує практичне застосування цього механізму. Особливої уваги потребує питання введення інституту суспільного контролю партнерства, яке дозволить, з одного боку, підсилити контроль, а з іншого – увести в партнерство неприбуткові громадські організації. Останні ідентифікують ризики в соціальній сфері, відстежують реалізацію соціальних ініціатив, здійснюючи громадський контроль. Така ініціатива матиме позитивний ефект в частині впровадження екологічного виробництва і гармонізації інтересів бізнесу та споживачів.

Для розуміння інтересів кожного суб'єкту з триумваріату суспільство – підприємництво – держава, відмітимо, що поняття «інтерес» зазвичай ототожнюється з потребами, стимулами, мотивами та цілями, причому остання підміна найчастіше відбувається тоді, коли мова йде про інтереси суб'єктів господарювання[694]. Ґенеза інтересу полягає у свідомому відборі суб'єктом найважливіших для нього потреб, що підлягають задоволенню, та визначенні способів їх реалізації. Відповідно до теорії безпекознавства[695], носії інтересів – особа, група осіб, підприємство, інтегрована структура, громада, регіон, держава – є взаємозалежними та взаємозумовленими об'єктами безпеки.

Суперечність інтересів в загальному вигляді полягає в тому, що бізнес за своєю природою прагне до концентрації благ у найбільш успішних суб'єктів економіки, суспільство ратує за більш рівномірний розподіл, при цьому держава повинна забезпечувати гармонізацію їх поточних інтересів заради довгострокового розвитку в цілому[696]. В аспекті суперечності інтересів «виробництво –

---

[693] Мартякова О. Проблеми партнерства бізнесу, влади та суспільства в системі регіонального розвитку / О. Мартякова, Т. Василенко // Схід. — 2011. — № 1 (108). — С. 98.

[694] Ляшенко О. М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства: монографія. / О. М. Ляшенко. – 2-ге вид., переробл. – К. : НІСД, 2015. – 348 с.

[695] Ліпкан В. А. Безпекознавство: навчальний посібник / В. А. Ліпкан. – К. : Європейський університет, 2003. – 208 с.

[696] Труш О. О. Єдність та суперечність взаємодії держави, суспільства та бізнесу / О. О. Труш, А. А. Митник // Державне будівництво. – 2014. – № 2. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2014_2_6.

споживання» в країні (рис. 5.13), суб'єкти підприємницької діяльності зацікавлені в підвищенні конкурентоспроможності продукції або за ціною (мінімізації витрат на виготовлення продукції, використання шкідливих ресурсів, нехтування певними екологічними заходами тощо) або за якістю, суспільство прагне до підвищення якості життя, перебування в екологічно сприятливому середовищі, споживання безпечних товарів, усвідомлення захищеності власних інтересів і поглядів. При цьому завдання держави – забезпечити гармонізацію інтересів обох сторін на основі безпечного виробництва та споживання зі створенням інформаційного та інституціонального підґрунтя.

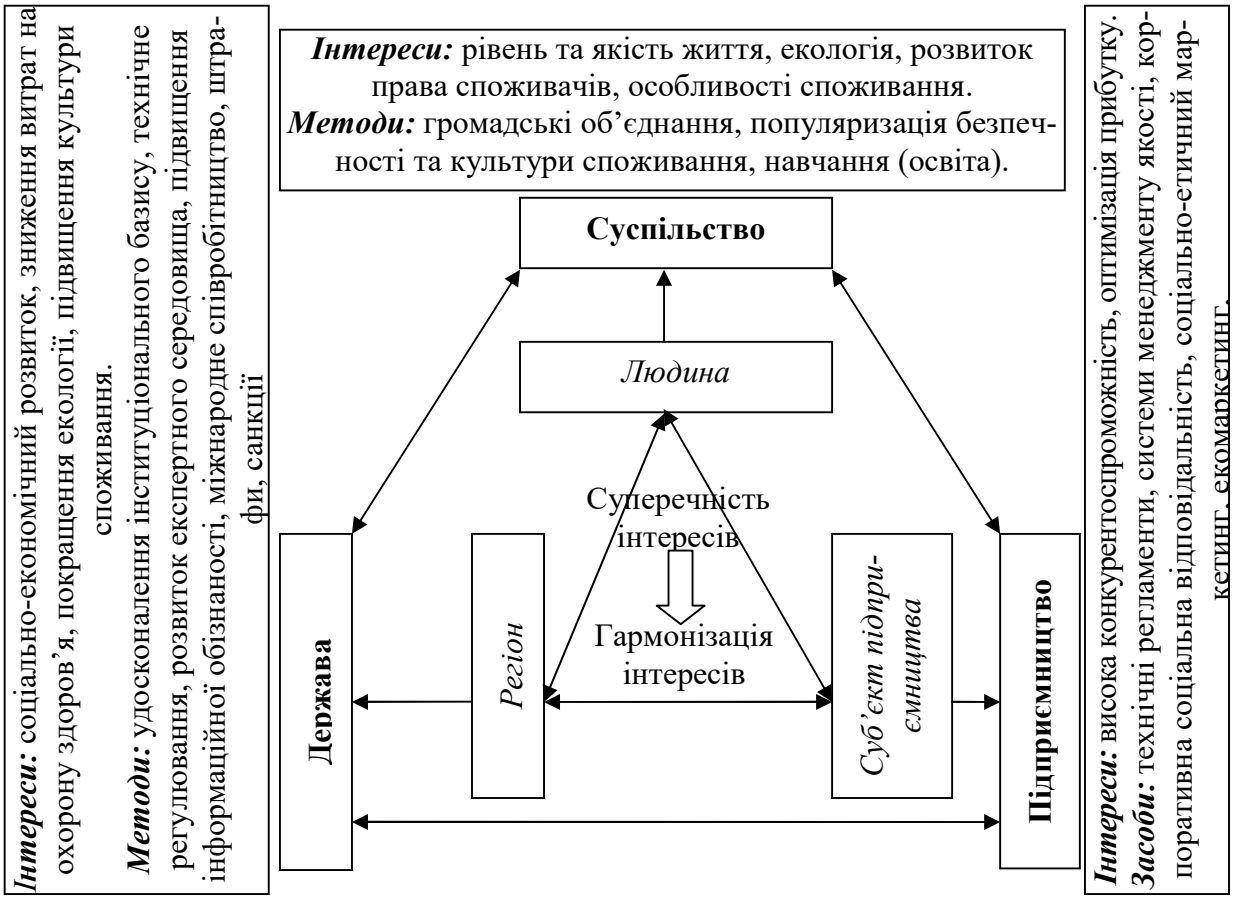

Рис. 5.13. Структурно-логічна схема взаємозв'язку інтересів суб'єктів триумваріату суспільство – підприємництво – держава

розроблено автором

Суперечливий характер діалектичного поєднання виробництва і споживання визначається тим, що чим більше витрачається на виробництво, тим менше залишається для споживання, і навпаки. Отже, виробництво і споживання не лише опосередковують одне

одного, але й кожне з них є відображенням іншого. Зазначене визначає сутність загальноекономічних суперечностей між виробництвом і споживанням, які за сучасних умов перетворюються у суперечності між пропозицією та попитом, на що звертають увагу вчені[697, 698, 699].

Однією з найважливіших цілей суспільства як об'єднання людей є забезпечення індивідуальної безпеки, а отже з позиції екологічної безпеки як компоненти безпеки споживання виділяють такі інтереси, що виникають у людей як окремих особистостей і членів соціальних груп, та об'єднань як цілісного елементу[700],[701]:

– загальнонаціональні екологічні інтереси полягають у прагненні суспільства мати такий стан природного середовища, який забезпечує нормальне відтворення та життєдіяльність;

– регіональні аналізують через те, що залежність життєдіяльності населення більш брудних регіонів від впливу навколишнього середовища більша, ніж населення менш забруднених територій, а потреби населення більш брудних регіонів в більшому ступені спрямовані на вирішення природоохоронних проблем, ніж в регіонах з меншим навантаженням на природні системи.

– локальні екологічні інтереси виникають у груп населення, що проживають у безпосередньому наближенні до джерел підвищеного антропогенного впливу: біля великих металургійних заводів, уранових шахт, АЕС, хімічних комплексів тощо.

– особисті екологічні інтереси проявляються у членів суспільства, які вразливіше реагують на стан природного середовища (наприклад, хворі на легеневі хвороби більш прискіпливо ставляться до якості повітря у районах їх проживання).

Взаємозв'язок інтересів індивідуумів з підприємництвом простежується в сутності господарської діяльності, яка, на думку М. Шелухіна, визначається як «така суспільно корисна діяльність членів

---

[697] Котенок А. Г. Форми прояву діалектики ринкової і соціальної справедливості у розвитку сучасних систем / А. Г. Котенок // Стратегія економічного розвитку України: зб. наук. праць / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, ДВНЗ «КНЕУ ім. Вадима Гетьмана», Український Союз промисловців і підприємців. –К. : КНЕУ, 2012. –№ 31. – С. 17–23.

[698] Орехов А. М. Справедливость как базисный принцип устройства общества: путь к очевидности / А. М. Орехов // Вопр. философии. – 2010. – № 9. – С. 60–74.

[699] Пирогов Г. Г. Социальная справедливость: генезис идей / Г. Г. Пирогов, Б. А. Ефимов // СОЦИС. – 2008. – № 9. – С. 3–11.

[700] Там само

[701] Величко О. П. Наукове пізнання менеджменту : текст лекції / О. П. Величко. – Д. : ДДАУ, 2004. – 20 с.

суспільства та їх об'єднань щодо виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг з метою їх реалізації за плату (як товар), що ґрунтується на поєднанні приватних інтересів та здійснюється професійно»[702]. При цьому питання виробництва якісної та безпечної для людей і навколишнього середовища продукції, особистісні та державні інтереси з позиції екологічності та безпечності споживання не враховуються.

Важливу роль в захисті інтересів населення, впровадженні принципів сталого розвитку відіграє громадянське суспільство та громадські об'єднання, що здатні ефективно контролювати владу. Чинниками, що забезпечують їх формування, є наявність потужного середнього класу, незалежність судової влади та засобів масової інформації, а також високий рівень громадянської самоорганізації. Остання проявляється у здатності громадян формувати самоврядні асоціації для реалізації концепції безпечного виробництва та споживання, у тому числі шляхом впливу на бізнес і владу, тим самим збільшуючи соціальний капітал, підвищуючи рівень взаємодовіри в суспільстві та довіри до влади. Сучасною світовою стратегічною тенденцією є становлення динамічної концепції освіти в інтересах сталого розвитку (ОСР)[703]. Остання має трансформувати споживацьку культуру населення для забезпечення демократичних свобод у конструюванні власного здорового способу життя та державної політики споживання[704]. Сприяти цьому можуть програми міжнародної технічної допомоги, наприклад Об'єднана Ініціатива «зеленої економіки» в країні чи її десятирічна програма сталого споживання та виробництва (SCP – Sustainable Consumption and Production)[705].

Недостатня увага бізнесу до питань екологічності виробництв, випуску безпечної для споживача продукції, простежується у віт-

---

[702] Євтушевський В. Л. Еколого-економічний потенціал України: відтворення в умовах формування ринкових відносин : дис... д-ра екон. наук: 08.08.03 / В. А. Євтушевський ; Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1997. – с. 18.

[703] Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. – К.: Державна установа "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України", 2012. – с. 19.

[704] Добридень О. В. Споживацькі тенденції в контексті новітніх технологій: прогрес або заперечення прогресу? / О. В. Добридень // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2011. – Вип. 46. – С. 165.

[705] Fedrigo, D., Hontelez, J. (2010), Sustainable consumption and production: An agenda beyond sustainable consumer procurement. Journal of Industrial Ecology 14(1) P. 11.

чизняних суб'єктів господарювання, у той час як для іноземних підприємств наслідування принципів сталого виробництва здебільшого є важливим і реалізується вже багато років. Проблема за безпечення конкурентоспроможності на українських підприємствах на таких засадах ускладнюється переходом від обов'язкових стандартів щодо якості та інших вимог по усім категоріям продукції до технічного регулювання. Для забезпечення вчасної та вдалої адаптації вітчизняних виробників до вимог спільного доробку ЄС актуальним є розроблення «дорожньої мапи» одержання маркування ЄС. Важливе значення для запровадження технологій ресурсоефективного та екологічно-чистого виробництва мають системи менеджменту якості, які дозволяють описати бізнес-процеси, чітко регламентувати задіяні ресурси та оцінити ризики, в тому числі для оточуючого середовища та суспільства[706].

Однією з форм подолання суперечностей у тріумвіраті «суспільство-бізнес-держава» є соціальне партнерство як нова модель управління, яку в зарубіжній літературі розглядають С. Ваддок, П. Драк, А. Уїльсон, М. Уорнер, А. Франк, К. Чарлон. Українські науковці (В. Грищук, А. Зінченко, Т. Іванова, А. Колот, О. Лазаренко, О. Ляшенко, Г. Місько, О. Охріменко, М. Саприкіна) також мають суттєві напрацювання в цьому напрямі, проте недостатня увага приділяється розкриттю такого питання, як гармонізація соціальної відповідальності з економічними інтересами підприємств.

Науковці розглядають соціальну відповідальність бізнесу переважно як відповідальність перед суспільством або владою, значно менше уваги приділяється споживачу у системі корпоративної соціальної відповідальності[707]. Варто відзначити, що одним з проявів соціальної відповідальності бізнесу перед споживачем є випуск якісної продукції[708]. Але, щодо сучасної ситуації в Україні, недостатня якість вітчизняних товарів та їхня не конкурентоспроможність пов'язані з наявністю значної частини бідного населення[709].

---

[706] Антонюк К. І. Безпека споживання як ключова детермінанта сучасної системи технічного регулювання України / К. І. Антонюк, Д. А. Антонюк // Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського. Серія «Економічні науки». – Кривий Ріг: ДонНУЕТ, 2016. – Вип. 3 (64). – С. 66–75.

[707] Байрамова Е. Е. Споживач у системі корпоративної соціальної відповідальності / Е. Е. Байрамова // Грані sociology. – 2013. – № 11 (103). – С. 55.

[708] Там само, С. 58

[709] Там само, С. 59

Сучасні споживачі (здебільшого в розвинених країнах) надають перевагу компаніям та організаціям, які проявляють турботу про майбутній добробут суспільства, відмовляються від виробництва товарів, що суперечать суспільним інтересам, які не завдають шкоди навколишньому середовищу, піклуються про збереження екологічної рівноваги у світі та використовують «зелені технології» у своєму виробництві.

Деякі європейські споживачі бажають отримувати не тільки якісні і безпечні товари та послуги, а й хочуть знати, чи були вони вироблені відповідальним із соціальної точки зору підприємством[710]. Міра соціальної відповідальності підприємства для них впливає на ухвалення рішення про придбання товару відповідного підприємства або вибір компанії, що надає послуги. Про це свідчать результати досліджень міжнародної дослідницької компанії Nielsen Holdings N. V., в яких 55% глобальних споживачів готові платити більше за товари соціально відповідальних компаній. Близько 52% респондентів, які взяли участь у відповідному опитуванні, відповіли, що вони купували товари або користувалися послугами соціально відповідальних компаній принаймні один раз протягом останніх 6 місяців. Результати опитування української аудиторії засвідчили, що 44% вітчизняних споживачів готові платити більше за блага, що беруть участь у соціальних програмах, і 46% заявили, що протягом останніх 6 місяців придбали принаймні один продукт або послугу виключно через залучення цих брендів до реалізації різноманітних соціальних ініціатив. Таких специфічних споживачів компанія Nielsen виокремлює в цілісну групу – соціально відповідальних споживачів[711].

На даний час майже не єдиною можливістю для споживача зробити усвідомлений вибір продукції, враховуючи її вплив на стан здоров'я і довкілля, є ознайомлення з маркуванням етикеток і упаковки[712]. Все більшої уваги споживач приділяє екологічній сертифікації та маркуванню. Екомаркування здатне змінити купівель-

---

[710] Погоріла Л. М. Ключові фактори і принципи соціально відповідального споживання / Л. М. Погоріла // БІЗНЕСІНФОРМ. – 2015. – № 2. – С. 30–34.

[711] Там само.

[712] Tukker, A., Cohen, M. J., Hubacek, K., Mont, O. (2010), Sustainable Consumption and Production // Journal of Industrial Ecology, 14(1), pp. 1–3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.blackwellpublishing.com/jie.

не поводження, а провідні виробники орієнтуються на екологічні вимоги до виробництва продукції та поширюють інформацію про це. Екосертифікація сприяла розробці екологічних стандартів для виробництва продукції, застосуванню системного підходу до управління виробництвом (оцінка життєвого циклу продукту); підвищенню свідомості громадськості про екологічні продукти, що виходять за межи маркованої групи[713].

Гармонізацію інтересів суспільства, бізнесу та держави розглядають також із позиції соціально-етичного маркетингу[714], активним дослідженням якої займався Ф. Котлер. Він стверджує, що хоча концепція соціально-етичного маркетингу є найбільш перспективною для гармонійного розвитку суспільства і останнім часом отримала значне поширення, однак її час у країнах, що стали на шлях ринкових перетворень ще не настав. Це пов'язано з недостатнім задоволенням потреб виробників, які не отримують прибутків у необхідних розмірах. Тому виробляти продукцію чи послуги, які є необхідними для всього суспільства, але які не завжди дають очікуваний дохід, вони не мають змоги[715].

Н. Ілляшенко на основі графічної моделі «чаши» задоволення потреб (рис. 5.14) доводить, що після задоволення потреб споживачів і виробників до чаши потрапляють потреби всього суспільства, які теж треба задовольняти[716]. При цьому, якщо споживачі і виробники підтримуватимуть одне одного, весь процес виробництва і споживання організується в єдину перетворюючу силу, яка призведе до соціальних змін на глобальному рівні. Тим самим, бізнес і споживачі в рівній мірі розділять між собою тягар соціальних змін і кожен своїм невеликим внеском зробить ці зміни популярними[717]

---

[713] Михайлова Е. Г. Устойчивое потребление и производство: интегрирующая роль экологической сертификации / Е. Г. Михайлова // Сибирская финансовая школа. – 2017. – №6. – С. 14.

[714] Олефіренко О. М. Еволюція концепцій маркетингу та перспективи їх подальшого розвитку в умовах економіки сталого соціо-еколого-економічного зростання / О. М. Олефіренко, Ю. О. Олефіренко // Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Економічні науки. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – № 3(7). – С. 200–207.

[715] Маркетинг: бакалаврський курс: підручник / [за заг. ред. д.е.н., проф. С. М. Ілляшенка]. – Суми: Університетська книга, 2009. – 1134 с.

[716] Маркетинг інновацій і інновації в маркетингу: монографія / [за ред. д.е.н., проф. С. М. Ілляшенка]. – Суми: Університетська книга, 2008. – 272 с.

[717] Погоріла Л. М. Соціально відповідальне споживання: політекономічний аспект / Л. М. Погоріла // Економіка та підприємництво : зб. наук. пр. молодих учених та аспірантів. – К. : КНЕУ, 2013. – Вип. 31. – С. 13–21.

Державний контроль за обігом продукції на українському ринку практично відсутній. З січня 2015 р. за результатами реформування системи технічного регулювання в Україні відмінена обов'язковість застосування міждержавних (ГОСТ), національних (ДСТУ) та інших стандартів щодо якості та інших вимог за усіма категоріями продукції. Держава забезпечуватиме лише контроль дотримання норм безпеки, що встановлені технічними регламентами та іншими нормативно-правовими актами[718].

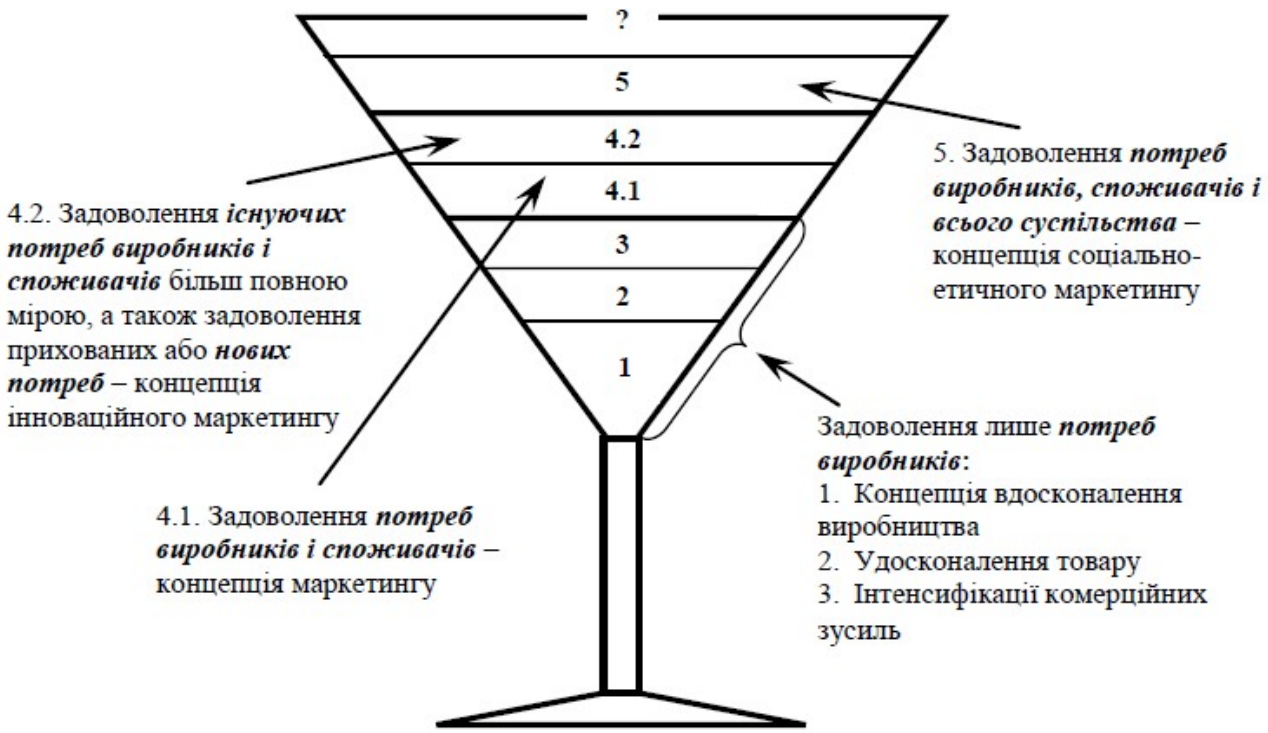

Рис. 5.14. «Чаша» задоволення потреб[719].

Роль держави полягає у забезпеченні інформованості суспільства, розробці правових норм, а головне – запобіганні корупції, посиленні фінансування існуючих силових органів, наданні силових повноважень інституціям експертного характеру і створенні додаткових інформаційних і контролюючих служб, що тим самим призведе до максимально можливого суспільного резонансу, сформує умови для альтернативного вибору й сприятиме запобіганню, або хоча б частковому уникненню, окремим суб'єктом руйнівних послідків техно-

[718] Добридень О. В. Споживацькі тенденції в контексті новітніх технологій: прогрес або заперечення прогресу? / О. В. Добридень // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2011. – Вип. 46. – С. 165.

[719] Ілляшенко Н. С. Маркетинг та інновації як головні функції бізнесу / Н. С. Ілляшенко // Механізм регулювання економіки. – 2007. – № 2. – С. 77–92.

генної цивілізації. Звісно ж, реформа споживацької системи у короткостроковому прояві породить економічну, а згодом й політичну нестабільність. Проте, в довгостроковій перспективі зумовить позитивні зрушення у соціальних структурах в цілому[720].

Попри вагомий науковий доробок вчених щодо підпорядкування інтересів підприємництва інтересам суспільства, очевидним є запит на міждисциплінарний синтез різних аспектів цієї проблеми. Це забезпечить, з одного богу, благополуччя суспільства, а, з іншого, сприятиме підвищенню економічної безпеки суб'єктів підприємництва на внутрішньому та зовнішньому ринках. Йдеться про розроблення стратегії модернізації економіки країни, заснованій на зміні принципів розвитку та балансі інтересів кожного з учасників цього процесу: підвищенні якості життя населення через впровадження ідеології сталого споживання; трансформацію діяльності підприємств на принципах сталого, ресурсоефективного та екологічно чистого виробництва; модернізації інституціонального базису на рівні країни та регіону.

Подальший розвиток економіки України має базуватиметься на синергетичному ефекті, що проявиться як результат інтегративної взаємодії суспільства, підприємництва та держави та забезпечить якісно новий стан і стійкий розвиток. Ключовими проявами синергетичного ефекту модернізації економіки є:

– для суспільства – формування моделі сталого споживання;

– для підприємництва – створення умов для його модернізації в контексті забезпечення безпеки продукції або послуг та сталого виробництва;

– для держави – удосконалення інституціонального базису забезпечення цього процесу на регіональному, національному та міжнародному рівнях, зокрема в межах євроінтеграції.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку вітчизняної економіки однією з головних цілей є забезпечення її економічної безпеки, досягнення якої потребує детального вивчення багатьох питань. Зокрема, до числа таких питань належать відстеження зовнішніх та викриття внутрішніх загроз; виокремлення та упоряд-

---

[720] Добридень О. В. Споживацькі тенденції в контексті новітніх технологій: прогрес або заперечення прогресу? / О. В. Добридень // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2011. – Вип. 46. – С. 165.

кування економічних інтересів за рівнем пріоритетності, відповідно до якого інтереси мають узгоджуватися; діагностування стану економічної безпеки; розробка та впровадження способів забезпечення економічної безпеки тощо[721]. Основою державної стратегії економічної та в цілому національної безпеки повинна стати ідеологія розвитку (система наукових поглядів, що містить не лише економіку, але й філософію, соціологію, інформатику, право, політологію та геополітику тощо), яка враховує стратегічні пріоритети, національні інтереси, внаслідок чого загрози безпеки зводяться до мінімуму. Якщо ринкові сили до цього часу не спроможні вивести країну на шлях розвитку, то необхідно на базі глибокого аналізу ринкової ситуації закласти основу зростання виробництва. Без ідеології розвитку, без культивування промислового та науково-технічного зростання неможливо вирішити такі завдання економічної безпеки, як збільшення доходів бюджету, забезпечення прийнятного рівня зайнятості населення, підвищення якості життя та соціальної захищеності населення. Державне регулювання економічних процесів повинно бути спрямоване на відтворення оптимальних пропорцій між виробництвом, обміном, розподілом і споживанням[722].

5.3. Інституціональні передумови забезпечення безпеки споживання в Україні

Використання підприємствами харчової і промислової групи різних прийомів, які вводять в оману споживачів, ігнорування їх прав та інтересів, поява значної кількості недоброякісної продукції, безвідповідальність органів влади в питаннях створення безпечних умов споживання для населення знижує рівень конкурентоспроможності продукції як на внутрішньому, так і на зовнішніх і, у тому числі, європейському ринку, що пов’язано, насамперед, з недосконалим інституціональним базисом безпеки споживання. Узагальнення нормативно-правових і стратегічних програмних документів регулювання безпеки споживання в частині створення сприятливих

[721] Ляшенко О. М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства: монографія. / О. М. Ляшенко. – 2-ге вид., переробл. – К. : НІСД, 2015. – 348 с.

[722] Гуменюк А. М. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти: монографія / А. М. Гуменюк ; Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ : 2014. – 466 с.

екологічних умов для життя населення, захисту прав споживачів, технічного регулювання продукції харчової і нехарчової груп свідчить про відсутність координації у формуванні єдиної державної політики убезпечення споживання як ключової детермінанти економічної безпеки країни.

Проблема забезпечення безпеки споживання товарів і послуг в Україні має розглядатися в декількох аспектах: з одного боку – це випуск якісної та безпечної продукції підприємствами та формування інституціонального підґрунтя для досягнення цього, а з іншого – створення екологічно безпечних умов для життя населення, які відповідають високим світовим стандартам.

Питання також посилюється процесом євроінтеграції України, в межах якого вітчизняні підприємства мають враховувати та дотримуватися сучасних умов ринкової діяльності. З підписанням Угоди про асоціацію між Україною та ЄС держава взяла на себе зобов'язання щодо адаптації інституціонального базису до відповідних вимог. Це виключатиме технічні бар'єри в торгівлі, а саме для вільного доступу до внутрішнього ринку України продукції іноземних виробників, що має підвищити рівень економічної безпеки, а також забезпечити конкурентоспроможність національної економіки. Цьому зокрема сприятиме запровадження дієвого механізму технічного регулювання, в той час як значна непідготовленість підприємств до відкритості внутрішнього ринку, неосвіченість в питаннях оцінки відповідності продукції, а через це її не конкурентоспроможність на зовнішніх ринках є реальною загрозою економічній безпеці як держави в цілому, так і окремо взятих суб'єктів господарювання зокрема[723].

Звернемо увагу й на необхідність адаптації екологічного законодавства України до вимог спільної екологічної політики ЄС, зокрема в частині управління довкіллям, якістю атмосферного повітря, води та водними ресурсами, відходами, що визначає ступінь безпечності споживання товарів і послуг в Україні[724].

---

[723] Антонюк К. І. Безпека споживання як ключова детермінанта сучасної системи технічного регулювання України / К. І. Антонюк, Д. А. Антонюк // Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського. Серія «Економічні науки». – Кривий Ріг: ДонНУЕТ, 2016. – Вип. 3 (64). – С. 66–75.

[724] Носа А. М. Особливості формування, розвитку та здійснення спільної екологічної політики Європейського Союзу як інструменту забезпечення екологічної безпеки світового співтовариства / А. М. Носа // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. – 2017. – № 13, Ч. 2. – С. 56–60.

Не менш важливим є розроблення власної дієвої моделі захисту прав споживачів із відповідним інституціональним базисом, заснованої на вивченні досвіду провідних країн світу та оптимальному співвідношенні державного втручання, участі органів місцевого самоврядування та громадськості[725].

Відсутність взаємозв'язку між окремими складовими (створення сприятливих екологічних умов, захист прав споживачів, технічне регулювання випуску продукції) комплексної системи безпеки споживання, неузгодженість інституцій і нормативно-правових актів обумовлює необхідність модернізації її інституціонального базису на основі гармонізації із Спільним доробком ЄС (рис. 5.15).

В межах системного підходу безпеку споживання можна представити як складну категорію, яка охоплює сукупність інститутів чотирьох сфер, кожна з яких характеризується певною невизначеністю, нечіткістю, неструктурованістю. В розумінні понять теорії математичної логіки, інститути та інституції за окремими складовими безпеки споживання представимо у вигляді множин:

$E=\{e_1,e_2,e_3,...,e_n\}$ – кінцева множина інститутів і інституцій екологічного напряму;

$C=\{c_1,c_2,c_3,...,c_m\}$ – кінцева множина інститутів і інституцій за напрямом захисту прав споживачів;

$F=\{f_1,f_2,f_3,...,f_j\}$ – кінцева множина інститутів і інституцій за напрямом забезпечення безпеки харчової продукції;

$T=\{t_1,t_2,t_3,...,t_k\}$ – кінцева множина інститутів і інституцій за напрямом технічного регулювання нехарчової продукції.

Виділимо з множин *E, C, F, T* підмножини, які охоплюють національні інститути, не гармонізовані з законодавством ЄС (E_1, C_1, F_1, T_1) та європейські норми, що вже імплементовані в Україні (E_2, C_2, F_2, T_2), тому множини інститутів за кожним напрямом будуть мати вигляд:

$$E=E_1\cup E_2, \qquad C=C_1\cup C_2, \qquad F=F_1\cup F_2, \qquad T=T_1\cup T_2.$$

Таким чином, інституціональний базис безпеки споживання в Україні можемо визначити шляхом сумування множин сукупності інститутів та інституцій:

$$SC = E\cup C\cup F\cup T.$$

[725] Лащак В. В. Система захисту прав споживачів у провідних країнах світу / Лащак В. В., Лащак Т. В. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка». – 2014. – № 25. – С. 15–18.

Проаналізуємо вітчизняний і європейський інституціональні базиси за кожним із напрямів.

Важливе місце в системі безпеки споживання товарів і послуг займають ***питання створення сприятливих екологічних умов*** для життя населення (див. рис. 5.15). За даними офіційної статистики[726] близько 45% ВВП та 60% експорту України припадає на видобуток та переробку ресурсів, що негативно впливає на екологію, викликає утворення відходів і викидів забруднюючих речовин. Це погано відображається на рівні життя населення та ресурсному потенціалі країни.

Підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС обумовило необхідність узгодження національних нормативно-правових актів із міжнародними нормами з екологічного та сталого розвитку. Це стосується підвищення ефективності управління сферою охорони навколишнього середовища, раціонального використання природно-ресурсного потенціалу, формування еколого-економічних передумов для переходу на засади екологічного управління[727], що в цілому відображається на безпечності виробництва та споживання. Тому для розуміння сутнісних характеристик безпеки споживання в цьому аспекті детально зупинимося на екологічній політиці ЄС.

Країни ЄС зосереджують свою увагу на забезпеченні екологічної безпеки та побудові системи «колективної відповідальності» за стан навколишнього природного середовища. Екологічні питання знаходяться на одному рівні з економічними, при цьому не зважаючи на труднощі, пов'язані з дисбалансом у зовнішній торгівлі, та дією різних екологічних стандартів, країнам ЄС вдалося виробити спільну політику (рис. 5.16).

Одним із результатів спільної діяльності країн ЄС у сфері захисту навколишнього середовища є Екологічна програма для Європи, в основі якої закладено 12 екологічних проблем сьогодення, 5 з яких (зміна клімату, руйнація стратосферного озону, втрата біорозмаїття, аварії з тяжкими екологічними наслідками, підкислення і збільшення концентрації тропосферного озону) виділено як пріоритетні[728].

---

[726] Загорський В. С. Екологічна політика ЄС і проблеми формування системи екологічного управління в Україні / В. С. Загорський // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. – 2014. – №3(107). – С. 211.

[727] Там само, с. 210

[728] Шевчук В. Я. Екологічне управління / В. Я. Шевчук, Ю. М. Саталкін, Г. О. Білявський. – К. : Либідь, 2004. – С. 71.

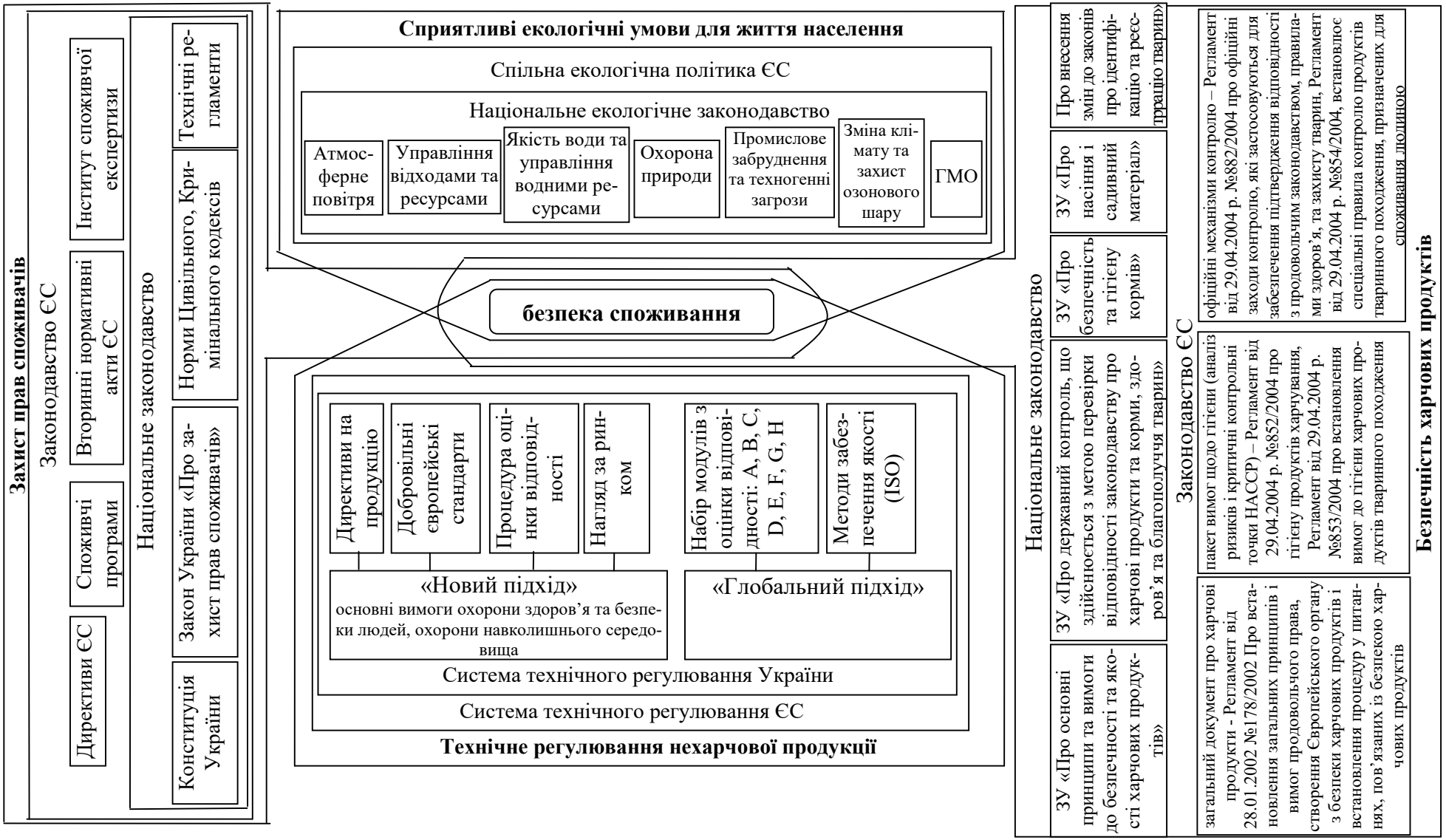

Рис. 5.15. Структурна-логічна схема дослідження інституціонального базису безпеки споживання

складено автором

Рис. 5.16. Інституціональний базис Спільних екологічних політик ЄС

Складено на основі [729, 730, 731]

---

[729] Шевчук В. Я. Екологічне управління / В. Я. Шевчук, Ю. М. Саталкін, Г. О. Білявський. – К. : Либідь, 2004. – С. 158

[730] Treaty establishing the European Economic Community [Електронний ресурс]. – 1957. – Режим доступу до ресурсу: http://www.cvce.eu/obj/en-cca6ba28-0bf3-4ce6-8a76-6b0b3252696e.

Ключовими інституціями, що формують екологічну політику ЄС, є: Європейська Рада, Рада Міністрів, Європейська комісія, Європейський парламент, Європейський суд, Рахункова палата. Питаннями захисту та поліпшення стану навколишнього природного середовища опікується Європейське екологічне агентство, яке здійснює моніторинг, збір, аналіз інформації про навколишнє середовище для підготовки законодавчих і програмних ініціатив[732].

Комісія ЄС відстежує процедури впровадження норм законодавства ЄС країнами-членами, ініціює процедури проти держав. Генеральний директорат з питань довкілля є підрозділом Європейської комісії формує політику ЄС щодо вирішення екологічних проблем та забезпечує виконання певних дій державами-членами. Перед виданням законопроекту Генеральний директорат з питань довкілля забезпечує громадські обговорення та консультації з урядами країн ЄС, громадськими організаціями, асоціаціями, технічними експертами. Після цього Комісія подає законодавчі пропозиції на розгляд Ради Міністрів та Європейського парламенту, які формують остаточну версію документу[733].

Основними нормативно-правовими актами ЄС у сфері екології та охорони навколишнього середовища є[734]:

– Директива Європарламенту та Ради 2003/4/ЄС щодо свободи доступу до інформації відносно стану навколишнього середовища;

– Директива 90/313/ЄС від 07.06.1990 р. про доступ до екологічної інформації, спрямованої на забезпечення більшої прозорості для окремих громадян та добровільних екологічних програм;

– Регламент Ради (ЄЕС) 793/93 щодо оцінки і контролю ризику, який може виникнути від цих речовин;

– Регламент Комісії (ЄС) 2592/2001 від 28.12.2001 р. щодо введення в дію положень щодо надання інформації та необхідних перевірок з метою надання дозволу на виробництво та імпорт деяких небезпечних речовин;

---

[731] Микієвич М. М. Європейське право навколишнього середовища : навч. посіб. / М. М. Микієвич, А. О. Андрусевич. – Львів, 2004. – 256 с.

[732] Якушенко Л. Аналіз досвіду Європейського співробітництва щодо формування і втілення інституцій та інструментів екологічної політики. Аналітична записка / Л. Якушенко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/840/

[733] Там само.

[734] Труш О. О. Формування та реалізація спільної екологічної політики Європейського Союзу в умовах сучасних інтеграційних процесів / О. О. Труш, М. В. Андрієнко, Г. А. Ломовських. // Державне будівництво. – 2014. – № 1. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2014_1_31.

– Регламент Комісії 1488/94/ЄС від 28.06.1994 р. щодо принципів оцінки ризиків впливу на здоров'я людини та навколишнє середовище існуючих небезпечних речовин;

– Директива 2001/42/ЄС Європейського Парламенту та Ради щодо оцінки деяких планів та програм на довкілля;

– Директива Ради 97/11/ЄС, що доповнює Директиву 85/337/ЕЕС стосовно оцінки впливу деяких державних і приватних проектів на навколишнє середовище;

– Директива Ради 85/337/ЄЕС від 03.03.1997 р. стосовно оцінки впливу деяких державних і приватних проектів на навколишнє середовище;

– Директива Ради 2006/43/ЄС про Звітність окреслює вимоги щодо регулярної звітності;

– Директива Ради про оцінку впливу на довкілля (Директива ОВОС) 85/337/ЄЕС від 27.06.1985 р. і Директива про Стратегічну екологічну оцінку впливу на довкілля (Директива СЕО) 2001/42/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 27.06.2001 р., які спрямовані на розв'язання екологічних проблем;

– Директива про забезпечення участі суспільства в ОВОС (2003/35) підвищує прозорість і легітимність планів, програм і окремих проектів.

Природоохоронне законодавство країн ЄС характеризується такими особливостями[735]:

– орієнтація на сталий розвиток, що залежить від законодавчих інструментів і ініціатив, рішень та заходів, які використовують органи влади та місцевого самоврядування при реалізації природоохоронних дій;

– використання цілісного підходу у взаємозв'язку між нормами, що регулюють сферу охорони навколишнього середовища, а також суспільними інтересами та поглядами.

Політику ЄС у сфері захисту навколишнього середовища фінансують держави-члени ЄС. Проте, у випадку необхідності понесення значних витрат для певної країни Рада ЄС може ухвалювати відповідні рішення з тимчасовими відхиленнями від запланованого бюджету. В ЄС у процесі децентралізації влади національні уря-

---

[735] Микієвич М. М. Європейське право навколишнього середовища : навч. посіб. / М. М. Микієвич, А. О. Андрусевич. – Львів, 2004. – 256 с.

ди багатьох країн передали широке коло повноважень з охорони навколишнього природного середовища органам місцевого самоврядування[736].

Нові держави ЄС та країни, що співпрацюють з ЄС, у тому числі й Україна, повинні адаптувати своє національне екологічне законодавство до «acquis», правил, директив і інших екологічних норм ЄС[737], для чого необхідні значні інвестиції (до 2–3% ВВП щорічно протягом кількох років).

Україна в аспекті адаптації екологічного законодавства до стандартів ЄС активно розвивається. Відповідно до Угоди про асоціацію у сфері повноважень Міністерства екології та природних ресурсів знаходяться 8 напрямів та 20 Директив, необхідних до імплементації: (1) управління довкіллям та інтеграція екологічної політики до інших галузевих політик; (2) якість атмосферного повітря; (3) управління відходами та ресурсами; (4) якість води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище; (5) охорона природи; (6) промислове забруднення та техногенні загрози; (7) зміна клімату та захист озонового шару; (8) генетично модифіковані організми. За кожним із них вже прийняті або розроблені проекти відповідних нормативних документів.

На сьогодні прийнято Закони України «Про оцінку впливу на довкілля» та «Про стратегічну екологічну оцінку». Перший встановлює «…правові та організаційні засади оцінки впливу на довкілля, спрямованої на запобігання шкоді довкіллю, забезпечення екологічної безпеки, охорони довкілля, раціонального використання і відтворення природних ресурсів… з урахуванням державних, громадських та приватних інтересів…»[738]. Другий спрямований на регулювання «…відносин у сфері оцінки наслідків для довкілля, у тому числі для здоров'я населення, виконання документів державного планування…», які стосуються певних сфер господарської діяльності, поводження з відходами, використання водних ресурсів, охорони

---

[736] Посельський В. Європейський Союз. Інституційні основи європейської інтеграції / В. Посельський. – К., 2002. – 168 с.

[737] Загорський В. С. Екологічна політика ЄС і проблеми формування системи екологічного управління в Україні / В. С. Загорський // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. – 2014. – № 3(107). – С. 213.

[738] Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» № 2059-VIII від 23.05.2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19

довкілля[739]. Тому, не зважаючи на необхідність внесення незначних змін до законодавства про доступ до екологічної інформації, горизонтальний сектор екологічної політики можна вважати впровадженим на законодавчому рівні повністю.

Активно удосконалюється інституціональний базис у водному секторі – після прийняття змін до Водного кодексу України стосовно класифікації користувачів водних ресурсів та спрощення дозвільних процедур для них[740], прийнято всі необхідні підзаконні акти та розпочато підготовку «Планів управління річковими басейнами», які будуть розроблені з метою досягнення екологічних цілей, визначених для кожного району річкового басейну.

Запропоновано «Концепцію реформування Держводагенства» відповідно до принципу інтегрованого управління водними ресурсами та принципів належного урядування OECD, яка дозволяє, використовуючи кращі світові практики, впровадити європейську модель управління водними ресурсами. Нова система управління водними ресурсами впровадить ефективне державне інтегроване управління водними ресурсами за басейновим принципом; ефективні економічні механізми стимулювання раціонального водокористування; забезпечить розвиток меліорації; створить та забезпечить ефективне функціонування автоматизованих інформаційно-вимірювальних систем з прогнозування паводків і управління водними ресурсами у межах районів річкових басейнів тощо[741].

З 1 січня 2019 р. запроваджується нова європейська система моніторингу водних ресурсів (відповідно до Водної рамкової директиви Європейського Союзу), метою якої є визначення екологічного, хімічного, кількісного станів кожного окремого масиву вод для управління річковими басейнами. При цьому, ця система передбачає лише функцію моніторингу, без контролю, як було раніше. Інструментами оцінки даних будуть: 5 класів екологічного стану масивів поверхневих вод, 2 класи хімічного стану масивів підземних вод[742].

---

[739] Закон України «Про стратегічну екологічну оцінку» № 2354-VIII від 20.03.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-19

[740] Водний кодекс України № 213/95-ВР редакція від 18.12.2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80.

[741] Держводагентство. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://davr.gov.ua/news/ derzhvodagentstvo-rozrobylo-koncepciyu- reformuvannya-struktury-vodogospodarskoyi-galuzi

[742] Остап Семерак: «Із 1 січня в Україні запроваджується нова система моніторингу вод». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://menr.gov.ua/news/32737.html

У сфері управління відходами розроблено та схвалено урядом «Національну стратегію поводження з відходами», яка запроваджує в Україні європейські принципи поводження із усіма видами відходів: твердими побутовими, промисловими, будівельними, небезпечними, відходами сільського господарства тощо. Стратегія передбачає запровадження принципів циклічної економіки та розширеної відповідальність виробника, який заохотить бізнес до мінімізації утворення відходів та зацікавленості в їх переробці, а також впровадження п'ятиступеневої ієрархії поводження з відходами, яка працює в Європейському Союзі. Документом також передбачено зменшення кількості місць видалення твердих побутових відходів та загального обсягу їх захоронення. Заплановано створення мережі з 50-ти регіональних полігонів, які відповідатимуть вимогам європейських директив[743]. Ведеться активна робота з Верховною Радою України над рамковим законом про відходи.

Дуже важливим є питання зміни клімату та захисту озонового шару. У липні 2016 р. ратифіковано Паризьку Угоду, схвалено Концепцію реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року, прийнятий План заходів з реалізації Концепції.

На сьогодні розроблено Стратегію низьковуглецевого розвитку України до 2050 року[744], проект Закону України «Про системи моніторингу, верифікації та звітності щодо викидів парникових газів» (відповідно до Директиви 2003/87/ЄС про встановлення схеми торгівлі викидами парникових газів у рамках Співтовариства).

Щодо питань захисту озонового шару – презентовано проект Закону України «Про озоноруйнуючі речовини та фторовані парникові гази».

В питанні якості атмосферного повітря – розробляється нова система моніторингу якості повітря.

В сфері охорони природи розроблено Концепцію впровадження Пташиної та Оселищної Директив, та відповідний проект Закону. Науковий підхід щодо забезпечення збереження популяцій видів флори і фауни, природних оселищ на біогеографічному рівні, який використовується при формуванні мережі NATURA 2000 в ЄС,

---

[743] Уряд схвалив Національну стратегію управління відходами. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://menr.gov.ua/news/31837.html

[744] . Стратегія низько вуглецевого розвитку України до 2050 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://menr.gov.ua/ files/ docs/Proekt/LEDS_ua_last.pdf

в Україні був відсутній. А це призводило до подальшого зниження рівня біорізноманіття в Україні. Крім того, моніторинг природоохоронного статусу видів дикої флори і фауни та природних оселищ системно не здійснювався, а за його відсутності управлінські рішення можуть бути незбалансованими або помилковими. Також не всі види тварин і рослин, які зазначені в додатках до директив ЄС, мають належний рівень охорони відповідно до існуючого законодавства. Для цих видів Україна є територією підвищеного ризику. Відповідно до Додатку XXX до Угоди про асоціацію передбачено наближення національного законодавства до законодавства ЄС у секторі «Охорона природи» у частині двох директив ЄС: Директива № 2009/147/ЄС про захист диких птахів; Директива № 92/43/ЄС про збереження природного середовища існування дикої флори та фауни[745]. Водночас Міністерством спільно з міжнародними партнерами здійснюється аналіз списку видів птахів наведених в додатках до Директив щодо наявності цих видів на території України та характеру їх перебування. За результатами – визначені переліки підпадатимуть під захист через включення у відповідні списки на основі наявних наукових даних.

У напрямі промислового забруднення та техногенних загроз Міністерством екології та природних ресурсів напрацьовано проект Концепції про реформування системи природоохоронних дозволів та технічну редакцію проекту Закону України «Про систему природоохоронних дозволів». Проте це дуже складне та комплексне питання. Остаточні пропозиції залежать від стану реалізації низки інших реформ, зокрема реформи державного управління, дерегуляції та децентралізації.

Комерційне застосування генетичних модифікацій викликає великі суперечки в усьому світі. Існують сподівання на те, що генетично модифіковані організми (ГМО) можуть зіграти роль у забезпеченні безпеки харчових продуктів. З іншого боку, наукові кола поки ще не в змозі надати чітку відповідь на питання про небезпеку ГМО для людського організму і довкілля. Тому законодавці і політики опиняються в складному становищі, коли їм доводиться

[745] Остап Семерак: Угода про асоціацію вимагає якнайшвидшого впровадження в Україні Пташиної та Оселищної директиви. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.kmu.gov.ua/ua/news/ostap-semerak-ugoda-pro-asociaciyu-vimagaye-yaknajshvidshogo-vprovadzhennya-v-ukrayini-ptashinoyi-ta-oselishnoyi-direktivi.

займатися вирішенням проблемних питань, і Україна не є винятком. В цьому аспекті розроблено нову редакцію Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів», який враховує вимоги щодо вивільнення в навколишнє середовище та транскордонне переміщення генетично модифікованих організмів та сприятиме впровадженню в законодавство України вимог: Директиви № 2001/18/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 12 березня 2001 року про вивільнення у навколишнє середовище генетично модифікованих організмів та Регламенту Європейського Парламенту та Ради № 1946/2003 від 15 липня 2003 р. про транскордонне переміщення генетично модифікованих організмів.

Виходячи із значення екологічних питань для забезпечення високих стандартів життя людей та вирішальної ролі в сталому розвитку країн, зрозуміло, що екологічна політика є ключовим інструментом внутрішньої інтеграції ЄС, а розглянуті інструменти (див. рис. 5.16) забезпечують створення чітких прозорих умов взаємодії влади, бізнесу та людини в єдиній збалансованій і гармонізованій системі. Значні позитивні зміни в екологічному векторі інституціонального базису України мають бути підкріплені усвідомленням бізнесом необхідності імплементації ключових аспектів екологічної політики ЄС та впровадження принципів сталого виробництва.

Посилення конкуренції на ринках товарів і послуг призводить до використання виробниками широкого спектру методів боротьби за споживача, які можуть вводити його в оману та не завжди відповідають нормам законодавства. Тому питання ***захисту прав споживачів*** є домінуючими в системі забезпечення безпеки споживання (див. рис. 5.15). В економічно розвинених країнах цей напрям є одним із пріоритетів соціальної політики, а його інституціональний базис формувався протягом століть. Багаторічний досвід довів ефективність моделі системи захисту прав споживачів, за якої саме органи державної влади займаються законотворчою діяльністю, спираючись на думку асоціацій підприємств, громадських організацій, та здійснюють контроль за дотриманням вимог законодавства. Проте в багатьох країнах світу, де сформовані історичні передумови домінування місцевого самоврядування та мен-

тальності населення, захист прав споживачів належить до сфери діяльності органів місцевого самоврядування[746].

Основою європейської системи захисту прав споживачів є споживча політика Європейського Союзу як індикатор стану і розвитку європейського економічного, політичного й суспільного простору. Європейська Комісія реалізує прийняту нею «Стратегію споживчої політики ЄС», в основу якої закладено підхід зміщення акценту з можливостей виробників на потреби споживачів[747]. Стратегією визначено наступні пріоритети в діяльності Європейської Комісії та урядів країн ЄС: (1) розбудова системи моніторингу споживчих ринків та національних споживчих політик; (2) дієве законодавство щодо порушення прав споживачів та вчасні відшкодування; (3) освічений та поінформований споживач із зростаючим рівнем потреб; (4) збільшення впливу споживачів на політику інших секторів; (5) вдосконалення законодавчої бази.

Основним засобом регулювання захисту прав споживачів, як і в інших сферах, є директиви, які містять мінімальні стандарти захисту. Загалом, регулювання споживчого сектору в країнах ЄС можна розділити на дві загальні категорії: горизонтальні та галузеві директиви[748]. До перших директив можна віднести: Директиву про загальну безпеку продукції 2001/95/ЕС; про оманливу рекламу 97/55/ЕС з доповненнями, внесеними Директивою про порівняльну рекламу 84/450/ЕЕС; про індикативні ціни 1998/6/ЕС; про недобросовісні умови споживчих контрактів 93/13/ЕЕС; про продаж споживчих товарів і асоційованих гарантій 99/44/ЕС.

Галузевими Директивами є: про харчову продукцію 2000/13/ЕС; про косметичні засоби 76/768/ЕЕС; про найменування текстильної продукції 96/74/ЕС; про медичну продукцію для застосування людьми 2001/83/ЕС; про комплексні тури 90/314/ЕЕС; про захист прав споживачів при укладенні договорів поза бізнес-приміщеннями 85/577/ЕЕС; про споживче кредитування 87/102/ЕЕС; про контракти за умов дистанційної торгівлі 97/7/ЕС; про вимірювальні

---

[746] Лащак В. В. Система захисту прав споживачів у провідних країнах світу / Лащак В. В., Лащак Т. В. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка». – 2014. – № 25. – С. 17.

[747] Бородачова Н. Європейський контекст розвитку системи захисту прав споживачів / Н. Бородачова // Маркетинг в Україні. – 2012. - № 1. – С. 56.

[748] Захист прав споживачів в Європейському Союзі та Україні. Аналітичний звіт. 2007. – С. 36.

прилади 2004/22/ЕС; про набуття права використання нерухомого майна протягом певного часу 94/47/ЕС.

Рада ЄС та Парламент ЄС ухвалюють Споживчі програми, які спрямовані на[749]:

– забезпечення високого рівня захисту прав споживачів через вдосконалення механізму передачі інформації, поліпшення консультування та кращого представництва інтересів споживача;

– забезпечення ефективного застосування правил захисту прав споживачів, особливо через розвиток співробітництва між органами влади та організаціями, що відповідають за виконання законодавства про захист прав споживачів, інформування, освіту, вирішення спорів тощо.

Директива 2001/95/ЄС про загальну безпеку продукції передбачає функціонування в ЄС інформаційної системи RAPEX попередження про товари, які становлять небезпеку для споживачів.[750]

Вторинні нормативні акти ЄС у сфері захисту прав споживачів охоплюють:

– уніфіковані вимоги до виробників продукції та надавачів послуг;

– вимоги щодо реалізації прав споживача на етапі придбання продукції, отримання послуг;

– положення, які передбачають захист прав споживача у випадку їх порушення;

– заходи у разі виявлення небезпеки, негативного впливу на навколишнє середовище, безпеку людей.

Істотну роль відіграє інститут споживчої експертизи, що передбачає можливість перевірки товарів, продукції, послуг. Широко застосовується практика консультування споживачів, позасудові механізми вирішення спорів (European Extra Juridical Network, «ICPEN-Європа», Європейська асоціація координації споживчого представництва у процесах стандартизації, Європейська мережа споживчих центрів)[751].

---

[749] Микієвич М. М. Правові форми та механізми захисту прав споживачів в рамках Європейського Союзу / М. М. Микієвич, І. М. Яворська // Journal «ScienceRise: Juridical Science». – 2017. – №1(1). – С. 43.

[750] Directive 2001/95/EC of the European Parliament and of the Council of 3 December 2001 on general product safety (Text with EEA relevance). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32001L0095

[751] Микієвич М. М. Правові форми та механізми захисту прав споживачів в рамках Європейського Союзу / М. М. Микієвич, І. М. Яворська // Journal «ScienceRise: Juridical Science». – 2017. – № 1(1). – С. 42–46.

Важливе місце в системі захисту прав споживачів в ЄС відводиться організаціям громадянського суспільства, які є неурядовими, а значить, незалежними в своїй діяльності. Уряди багатьох європейських країн підтримують таку громадську активність і делегують їй частину важливих для держави функцій. Європейські підходи до стимулювання громадянської діяльності споживачів та врахування позицій провідних незалежних споживчих організацій постійно знаходяться в центрі уваги Європейської Комісії та урядів країн Євросоюзу.

Загалом, ЄС прагне до створення загальноєвропейських стандартів у сфері споживання. Такі стандарти визначають певний рівень економічного та соціального розвитку ЄС і є взірцем для нових членів Євросоюзу, а також для країн-кандидатів сьогодні та в майбутньому. Однак, окрім загальноєвропейської політики захисту прав споживачів, кожна країна має свій унікальний досвід.

Інституціональний базис захисту прав споживачів в Україні, окрім Закону України «Про захист прав споживачів», нараховує понад 30 законів та підзаконних нормативних актів. Насамперед, права споживачів захищає Конституція України, стаття 42 якої проголошує: «Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів»[752]. Також закріплено одночасно чимало норм, які прямо або опосередковано стосуються питань захисту прав й інтересів споживачів. Наприклад, у частині І статті 50 – право громадян на вільний доступ до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів та предметів побуту, у статті 22 – конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані, не допускається звуження змісту та обсягу чинних прав[753], що безпосередньо стосується захисту прав споживачів.

Особливого значення в законодавстві України набувають норми Цивільного, Цивільно-процесуального, Кримінального, Кримінально-процесуального, Арбітражного процесуального кодексів, а також Кодексу України про адміністративні правопорушення. Зо-

---

[752] Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80

[753] Там само

крема, норми Цивільного кодексу встановлюють правила укладання договорів купівлі-продажу, підряду, схову та інших угод, юридичну відповідальність за неналежне їх виконання чи невиконання[754]. Дотримування громадянами цих правил повинно стати надійною правовою гарантією захисту їх порушених прав як споживачів. Стаття 227 Кримінального кодексу передбачає, що випуск на товарний ринок або інша реалізація споживачам недоброякісної, тобто такої, що не відповідає встановленим стандартам, нормам, правилам і технічним умовам, або некомплектної продукції і товарів, здійснені відповідальними за це особами, вчинені протягом року після накладання адміністративного стягнення за такі ж порушення, караються штрафом від трьох до п'ятисот мінімальних розмірів заробітної плати[755].

Закон України «Про захист прав споживачів» регулює відносини між споживачами товарів (крім харчових продуктів), робіт і послуг та виробниками і продавцями товарів, виконавцями робіт і надавачами послуг. В законі встановлено, що «…держава забезпечує споживачам захист їх прав, надає можливість вільного вибору продукції, здобуття знань і кваліфікації, необхідних для прийняття самостійних рішень під час придбання та використання продукції відповідно до їх потреб, і гарантує придбання або одержання продукції іншими законними способами в обсязі, що забезпечує рівень споживання, достатній для підтримання здоров'я і життєдіяльності»[756].

Захист прав споживачів здійснює центральний орган виконавчої влади, що формує та забезпечує реалізацію державної політики у сфері захисту прав споживачів, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів, місцеві державні адміністрації, інші органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування згідно із законом, а також суди.

Підписання Угоди про асоціацію потребувало удосконалення механізмів і форм захисту прав споживачів. Нажаль, поки що

---

[754] Цивільний кодекс України № 435-IV редакція від 31.03.2019 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15

[755] Кримінальний кодекс України № 2341-III редакція від 19.05.2019 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14

[756] Закон України «Про захист прав споживачів» № 1023-XII редакція від 01.01.2019 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12.

наближення законодавства України до вимог ЄС із захисту прав споживачів відбулось не в повному обсязі. Частково у 2017 р. приведений у відповідність до права ЄС Закон «Про захист прав споживачів», який враховує окремі норми ЄС щодо забезпечення захисту прав споживачів, проте потребує подальшого удосконалення з урахуванням досвіду провідних країн. Було досягнуто прогресу в адаптації директиви стосовно товарів, які становлять загрозу для здоров'я та безпеки споживачів, директиви, що стосується захисту прав споживачів під час встановлення цін на товари, що пропонуються споживачам, а також прийняття закону України «Про інформацію для споживачів харчових продуктів». Важливими, з точки зору захисту прав споживачів, є законодавчі норми, що стосуються споживчого кредитування та електронної комерції. Також прогресивними законодавчими змінами в даній сфері є запропоновані законопроекти, що вносять зміни до законодавства у сфері захисту прав споживачів (№ 5548), щодо удосконалення захисту прав споживачів фінансових послуг (№ 2456), а також внесення змін до закону про туризм (№ 7300).

Аналізуючи різні моделі захисту прав споживачів провідних країн світу, слід зазначити, що всі вони базуються на певному співвідношенні державного втручання та активній позицій асоціацій підприємств і громадськості, за наявності відповідної нормативно-правової бази та інфраструктури. Імплементація європейської практики, принципів побудови, директив та установ в українське середовище не дозволить забезпечити гідного захисту споживачів через ментальні, організаційні та ресурсні особливості нашої країни. Тому захист прав споживачів в контексті забезпечення безпеки споживання має базуватися на власній моделі, адаптованої відповідно до кращих світових практик.

Безпека харчової продукції є однією з вирішальних складових економічної, продовольчої безпеки та безпеки споживання (див. рис. 5.15). Вона визначає спроможність країни ефективно контролювати виробництво та ввезення безпечного та якісного продовольства.

Згідно європейської моделі, ключовим документом, який регламентує безпечність харчових продуктів та встановлює норми продовольчого права, є Регламент № 178 від 2002 р. Його аналіз до-

зволяє зробити такі висновки: законодавство ЄС у сфері безпеки продуктів харчування має горизонтальну структуру; норми продовольчого права спрямовані на ефективний захист споживачів, включаючи застосування чесних практик торгівлі харчовими продуктами, забезпечують рівні права та свободу переміщення харчових продуктів у межах ЄС; основна відповідальність за дотримання правил безпеки покладається на операторів ринку, тоді як держава виконує дорадчі, наглядові й регуляторні функції; контроль безпеки продуктів харчування за принципом «від лану до столу» охоплює всі етапи виробництва, перероблення й реалізації харчових продуктів; контроль безпеки харчових продуктів базується на оцінюванні ризиків; у країнах ЄС продукти харчування не потребують сертифікації[757].

Система державного регулювання безпечності харчових продуктів в ЄС побудована таким чином, щоб уникнути зайвого навантаження на бізнес. Вимоги встановлюються лише тією мірою, якою це потрібно для гарантування безпечності. В цих умовах контролюючий суб'єкт сприймається як наставник, головною метою якого є навчити виробника, а не покарати[758].

Загальні правила офіційного контролю у ЄС закріплені Регламентом № 854/2004 про особливі правила організації офіційного контролю продуктів тваринного походження[759] та Регламентом № 882/2004 про особливі правила перевірки дотримання законодавства про харчові продукти та корми для тварин, охорону здоров'я та благополуччя тварин[760]. Відповідно до них, офіційний контроль має проводитися регулярно, без попереднього повідомлення, виключно компетентним органом, базуватися на аналізі ри-

---

[757] Чурилова Т. М. Щодо питання адаптації українського законодавства до вимог Європейського Союзу у сфері безпеки продуктів харчування / Т. М. Чурилова // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. – 2015. – №14. Т. 2. – С. 62.

[758] Чурилова Т. М. Гармонізація законодавства України і Європейського Союзу у сфері контролю безпечності харчових продуктів / Т. М. Чурилова, А. І. Малус // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – № 1. – С. 176.

[759] Regulation (EC) N 854/2004 of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 laying down specific rules for the organisation of official controls on products of animal origin intended for human consumption. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1559559262536&uri=CELEX:32004R0854

[760] Regulation (EC) N 882/2004 of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on official controls performed to ensure the verification of compliance with feed and food law, animal health and animal welfare rules [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1559559493135&uri=CELEX:32004R0882

зиків, охоплювати всі етапи виробництва та обігу харчових продуктів і кормів, які експортуються з ЄС, вводяться в обіг на його території та імпортуються в ЄС із третіх країн[761].

Що стосується якості продуктів харчування, то це питання регулюється за допомогою стандартів управління якістю виробником. Для цього Міжнародною організацією стандартизації ISO розроблено близько 1000 стандартів, які спеціально призначені для харчових продуктів, їх маркування та пакування[762].

В контексті підписаної Угоди про асоціацію в напрямі безпечності харчових продуктів в Україні також ведеться активна робота із забезпечення високого рівня захисту споживачів. Угода дозволяє українським виробникам не лише вийти на ринок ЄС, а й зробити безпечнішими продукти харчування для національного споживача. Ухвалена всеохоплююча стратегія імплементації Глави 4 Угоди, яка передбачає впровадження понад 250 актів ЄС. Прийняті рамкові закони «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів», «Про державний контроль, що здійснюється з метою перевірки відповідності законодавству про харчові продукти та корми, здоров'я та благополуччя тварин», «Про побічні продукти тваринного походження, не призначені для споживання людиною» та зміни до Закону України «Про насіння і садовий матеріал».

Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» передбачає запровадження європейської системи забезпечення безпеки харчових продуктів, побудованої на принципі «від лану до столу». Держава, відповідно до цього закону, лише визначає параметри безпечності продукції та здійснює контроль за їх дотриманням. Контрольні функції покладені на єдиний державний орган, сфера відповідальності якого охоплює весь харчовий ланцюг, включаючи питання здоров'я та благополуччя тварин, ветеринарної медицини, ідентифікації й реєстрації тварин, безпечності харчових продуктів і кормів, здоров'я та захисту рослин, а також побічних продуктів тваринного

---

[761] Regulation (EC) N 882/2004 of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on official controls performed to ensure the verification of compliance with feed and food law, animal health and animal welfare rules [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1559559493135&uri=CELEX:32004R0882

[762] Чурилова Т. М. Щодо питання адаптації українського законодавства до вимог Європейського Союзу у сфері безпеки продуктів харчування / Т. М. Чурилова // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. – 2015. – № 14. Т. 2. – С. 62.

походження. Важливим є покладення відповідальності за безпечність на операторів ринку. Розробленням стандартів займаються асоціації товаровиробників і споживачів, екологічні громадські організації. Закріплений обов'язок поетапного впровадження постійно діючих процедур, основаних на принципах системи аналізу небезпечних факторів та системи НАССР, яка в Україна з вересня 2019 р. є обов'язковою для всіх харчових підприємств. Сертифікація харчових продуктів є необов'язковою, а під час виробництва харчових продуктів оператор ринку може користуватися технічними умовами, державна реєстрація яких є необов'язковою. Змінюються загальні вимоги до гігієни при поводженні з харчовими продуктами, які заміняють значну кількість санітарно-ветеринарних правил.

З точки зору правового регулювання безпечності продуктів харчування слід звернути увагу на Закон України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин» в частині забезпечення проведення державного моніторингу безпечності харчових продуктів[763]. Він передбачає збирання, системний аналіз та оцінку[764]: (1) інформації щодо безпечності харчових продуктів та кормів, здоров'я та благополуччя тварин, зокрема щодо виявлення в харчових продуктах і кормах залишків ветеринарних препаратів, пестицидів та забруднюючих речовин, а також формування відповідних баз даних; (2) звернення фізичних та юридичних осіб щодо порушень законодавства про харчові продукти та корми, здоров'я та благополуччя тварин, а також іншої необхідної інформації.

Загалом спостерігається значний прогрес у виконанні Угоди про асоціацію в частині імплементації нормативно-правової бази з безпечності харчових продуктів. Створення такого потужного інституціонального підґрунтя для безпечного споживання дозволить забезпечити захист інтересів споживачів і надання їм належ-

---

[763] Закон України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин» № 2042-VIII редакція від 04.10.2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2042-19

[764] Оверковська Т. Правове регулювання безпечності продуктів харчування / Т. Оверковська // Підприємництво, господарство і право. – 2018. - № 4. – С.109–114.

ної інформації про харчові продукти, підвищити загальну безпечність харчових продуктів і кормів, захист життя і здоров'я людей, тварин і рослин. Проте існують певні загрози, пов'язані з недосконалістю організаційної структури Держпродспоживслужби в контексті реформи децентралізації в частині забезпечення державного нагляду за безпечністю та окремими показниками якості харчових продуктів, а також нерозумінням підприємствами європейської моделі регулювання ринку.

Поряд із формуванням інституціонального базису безпечності харчових продуктів, істотно модернізується ***система технічного регулювання*** товарів нехарчової групи (рис. 5.15). В рамках Світової організації торгівлі (СОТ) Угодою про технічні бар'єри в торгівлі[765] та Угодою про санітарні та фітосанітарні заходи[766] застосування стандартів є добровільним, обов'язковими є встановлені в національних законодавчих і нормативно-правових актах вимоги до безпеки продукції та послуг для здоров'я і життя громадян, майна, рослин, тварин, навколишнього середовища, національної безпеки та боротьби з оманною практикою.

Головним завданням системи технічного регулювання є забезпечення розміщення на ринку продукції, безпечної для споживачів, користувачів та навколишнього середовища, та запровадження економічної політики, спрямованої на стимулювання інновацій, підвищення конкуренції, скорочення виробничих витрат (національний рівень) та сприяння розвитку торгівлі шляхом усунення технічних бар'єрів (міжнародний рівень)[767].

Цілями прийняття технічних регламентів є захист життя та здоров'я людей, тварин і рослин, охорона довкілля та природних ресурсів, збільшення енергоефективності, захист майна, забезпечення національної безпеки та запобігання підприємницькій практиці, що вводить споживача (користувача) в оману[768].

---

[765] Agreement on Technical Barriers to Trade. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.wto.org/ english/tratop_e/ tbt_e/tbt_e.htm/

[766] The WTO Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures (SPS Agreement). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.wto.org/english/tratop_e/sps_e/ spsagr_e.htm.

[767] Притульська Н. Технічне регулювання: міжнародні практики та вітчизняні реалії / Н. Притульська, Ю. Мотузка // Вісник КНТЕУ. – 2015. – № 3. – С. 7.

[768] Закон України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» № 124-19 від 15.01.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/124-19

У світовій практиці використовують два основні види технічного регулювання[769]:

1) приписувальне регулювання, яке визначає засоби досягнення заданих характеристик продукції (визначеність важливіша, ніж гнучкість);

2) орієнтоване на результат, яке точно визначає бажані характеристики продукції, але дає змогу підприємствам самостійно обирати технологію досягнення результату.

Принциповою відмінністю європейської системи технічного регулювання є пріоритетність і першочерговість безпечності продукції і послуг, їх споживання та користування для людини, оточуючого середовища, тварин, належне інформування про властивості товарів. Вона побудована завдяки технічній гармонізації законодавства та взаємному його визнанню на основі «Нового підходу до регулювання продукції»[770] та «Глобального підходу до оцінювання відповідності»[771].

Загалом гармонізація стандартів є позитивним чинником розвитку економіки, оскільки досвід розвинених країн підтверджує, що кожна одиниця національної валюти, вкладена в стандарти, в подальшому дозволяє отримати від 20 до 40 одиниць прибутку. Країни оптимізують рівень використання міжнародних стандартів у загальному числі національних з метою захисту внутрішнього ринку, підтримки національного виробника, забезпечення економічної безпеки країни. Так, у країнах членах ЄС рівень гармонізованих стандартів досягає 60–80%[772].

Директиви «Нового підходу» (прийнятий Радою Європи 7 травня 1985 р.) встановлюють вимоги до певної категорії продукції, які чітко і точно формулюють кінцевий результат. До кожної з них додається перелік добровільних європейських стандартів, дотримання яких забезпечує відповідність вимогам Директив. При

---

[769] Притульська Н. Технічне регулювання: міжнародні практики та вітчизняні реалії / Н. Притульська, Ю. Мотузка // Вісник КНТЕУ. – 2015. – № 3. – С. 7.

[770] New Approach Standardisation in the Internal Market. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.newapproach.org/

[771] Council Resolution of 21 December 1989 on a global approach to conformity assessment. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31990Y0116(01)

[772] Дятлова В. В. Забезпечення економічної безпеки і конкурентоспроможності економіки механізмами технічного регулювання / В. В. Дятлова // Актуальні проблеми економіки. – 2011. - № 3(117). – С. 59–60.

цьому застосування цих стандартів є добровільним, до виробника висуваються лише вимоги безпеки продукції і виробництва, а питання технологічності, якості, конкурентоспроможності продукції вирішуються безпосередньо виробником[773]. Виготовлена продукція, яка відповідає вимогам, гармонізованих з директивою ЄС європейських стандартів, розглядається як відповідна суттєвим вимогам директиви (принцип презумпції відповідності). Розміщення продукції на ринку ЄС відбувається після проходження процедури оцінки відповідності. Нагляд за ринком забезпечують державні органи[774].

Таким чином, технічне регулювання при новому підході акцентує увагу на вимогах до продукції з метою забезпечення високого рівня захисту населення, а технічне розв'язання цих завдань – це безпосередньо відповідальність виробника. Тобто в той час, як в старій системі сертифікації та стандартизації контроль безпечності продукції відбувався через документи-сертифікати, в новій європейській системі технічного регулювання – методами ринкового нагляду, тобто шляхом контролю готової продукції, а не процесів її виробництва. Отже, система технічного регулювання ЄС забезпечує вільний обіг товарів та обмежує адміністративне втручання в господарську діяльність підприємств.

Виходячи з цього, в ЄС запроваджено практику щодо декларування відповідності, а сама декларація як документ не реєструється, але лише за причини, що результатом процесу підтвердження відповідності є надання права виробнику маркувати свою продукцію знаком CE (Conformite Europeenne – європейська відповідність). Тому глобальний підхід до оцінювання відповідності (прийнятий Радою Європи 21 грудня 1989 р.) спрямований на спрощення процедури доказу відповідності на підставі модульної моделі. Модулі та їх комбінації залежно від продукції та ступеня ризику використовуються для різних стадій процедур оцінки відповідності. З восьми модулів тільки в трьох (B, E, F) відповідність підтверджується сертифікатом, в інших п'яти – декларацією про відповідність. Такий підхід дозволяє формувати безліч сполучень модулів, щоб збільшити кількість схем підтвердження відповідності, після чого

---

[773] Штефан Н. В. Технічне регулювання в Україні: проблеми та досягнення / Н. В. Штефан // Системи обробки інформації. – 2011. – № 6(96). – С. 17.

[774] Кривошея С. О. Обґрунтування національної системи технічного регулювання та її трансформації до загальноєвропейської / С. О. Кривошея, К. О. Дядюра // Системы и процессы управления. – 2015. - № 2/3(22). – С. 57–58.

визначити більш практичну схему, адекватну рівню можливого ризику заподіяння шкоди конкретною продукцією[775].

В той же час модулі передбачають активне використання систем якості для проектування, виробництва, контролю та випробування готової продукції, а також їх сертифікацію відповідно до вимог стандартів ISO[776].

Процедура підтвердження оцінки відповідності продукції закінчується підготовкою виробником декларації відповідності, яка містить інформацію для ідентифікації Директив, по відношенню до яких вона видана. Після цього виробник має право маркувати свою продукцію знаком CЄ (Conformité Européenne – європейська відповідність), який підтверджує відповідність продукту вимогам ЄС.

Незважаючи на переваги самостійного декларування відповідності технічним регламентам для споживачів, підприємств, держави, на сьогодні в українських реаліях існує низка загроз.

По-перше, це пов'язано з недосконалістю інституціонального базису (табл. 5.6). Так, процес трансформації системи технічного регулювання передбачає введення 28 тисяч європейських стандартів (EN), які відповідають вимогам законодавства відповідно до Додатку III Угоди про Асоціацію, в той час як на сьогодні імплементовано близько 2 тисяч з них. Також проблемним вважаємо існуючий на даний час порядок їх введення, за якого відбувається лише переклад титульної сторінки європейського оригіналу, проте не враховуються особливості діяльності вітчизняних виробників; отже актуальним є адаптація стандартів за участі підприємств, які б мали можливість відстояти свої інтереси. До того ж істотною проблемою є невизнання результатів випробувань українських лабораторій та діяльності органів із сертифікації європейськими інституціями через не підписання певних умов з оцінки відповідності та прийнятності промислових товарів (Agreements on conformity assessment and acceptance of industrial products (ACAA)).

---

[775] Кривошея С. О. Обґрунтування національної системи технічного регулювання та її трансформації до загальноєвропейської / С. О. Кривошея, К. О. Дядюра // Системы и процессы управления. – 2015. - № 2/3(22). – С. 58.

[776] Антонюк К. І. Маркетингове забезпечення функціонування системи управління якістю на підприємстві / К. І. Антонюк // Зб. наук. праць Донецького державного університету управління «Логістика в контексті євро інтеграційної стратегії України». Серія «Економіка». – Донецьк : ДонДУУ, 2012. – Т. 13. – Вип. 242. – С. 241–248

Таблиця 5.6

Інституціональний базис технічного регулювання в Україні

Нормативно-правова база		
Назва документу	**Дата прийняття**	**Сутність**
1	***2***	***3***
Закон України «Про стандартизацію»	05.06.2014 р.	Запровадив добровільне застосування стандартів, градацію національних і європейських стандартів, ввів поняття «технічні комітети стандартизації», практику розробки стандартів за участю міжнародних експертів
Закон України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності»	15.01.2015 р.	Визначив правові та організаційні засади використання технічних регламентів і передбачених ними процедур оцінки відповідності, а також здійснення добровільної оцінки відповідності
Закон України «Про акредитацію органів з оцінки відповідності»	11.02.2015 р.	Визначив правові, організаційні та економічні засади акредитації органів з оцінки відповідності, передбачив створення Національного органу з акредитації в Україні
Постанова КМУ № 95 «Про затвердження модулів оцінки відповідності, які використовуються для розроблення процедур оцінки відповідності, та правил використання модулів оцінки відповідності»	13.01.2016 р.	Передбачає застосування європейського глобального підходу до оцінки відповідності продукції
Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів	Ринковий нагляд	Реалізує державну політику у галузі ветеринарної медицини, сферах безпечності та окремих показників якості харчових продуктів, карантину та захисту рослин, санітарного законодавства, метрологічного нагляду тощо
Міністерство економічного розвитку і торгівлі		Загальна координація діяльності в сфері технічного регулювання, метрології, оцінки відповідності, стандартизації та управлінні якістю.

Продовження табл. 5.6

1	*2*	*3*
Інституції системи технічного регулювання		
ДП «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» (ДП «УкрНДНЦ»)	Стандартизація	Забезпечення функціонування та розвитку національної системи стандартизації; розроблення та експертиза стандартів, гармонізація національних стандартів з міжнародними та європейськими
Технічні комітети стандартизації		Розроблення, розгляд та погодження міжнародних (регіональних) та національних стандартів України
Науково-дослідні інститути метрології	Метрологія	Роботи зі створення, удосконалення, зберігання, застосування первинних і вторинних еталонів, систем передачі розмірів одиниць вимірювань, розробленням нормативних документів з метрології
ДП «Укрметртестстандарт»		Національний орган з оцінки відповідності (сертифікації).
Національне агентство з акредитації	Оцінка відповідності	Забезпечення єдиної технічної політики у сфері оцінки відповідності; створення умов для взаємного визнання результатів діяльності акредитованих органів на міжнародному рівні
Органи з оцінки відповідності продукції вимогам технічних регламентів		Підприємство, установа, організація чи їх структурний підрозділ, що здійснює діяльність з оцінки відповідності, включаючи випробування, сертифікацію та інспектування
Органи сертифікації продукції, персоналу, систем управління, випробувальні лабораторії		Орган з оцінки відповідності, який є третьою стороною та управляє схемами сертифікації

По-друге, соціально-ментальні особливості українського споживача та виробника, звичка дотримання чітких правил та перебування під жорстким контролем потребує розроблення і забезпечення механізмів ефективного ринкового нагляду за дотриманням вимог технічних регламентів та стандартів.

По-третє, для вітчизняних виробників існує суттєва загроза функціонування на внутрішньому ринку з боку європейських підприємств, більш обізнаних та досвідчених у питаннях моделі тех.-нічного регулювання, що розглядається.

По-четверте, актуальним є вирішення низки проблем підготовленості вітчизняних підприємств до запровадження системи тех.-нічного регулювання, серед основних з яких зазначимо:

– інституціональну – необізнаність у сучасній нормативній базі, поява нових інституцій в сфері стандартизації, метрології і ринкового нагляду, необхідність розширення мережі органів із сертифікації та лабораторій для підтвердження відповідності продукції;

– інформаційну – недостатня поінформованість підприємств чи повна відсутність інформації щодо нової системи технічного регулювання, що обумовлює необхідність проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи, надання консалтингових послуг операторами ринку;

– управлінську – необхідність переосмислення керівництвом переходу від обов'язковості виконання стандартів та отримання сертифікатів до самодекларування, проведення відповідних організаційних, стратегічних, тактичних робіт;

– кадрову – відсутність кваліфікованого персоналу, здатного до розроблення відповідної технічної документації (технічного файлу), проходження процедур оцінки відповідності та підготовки декларації. Для вирішення цієї проблеми необхідним є організація навчальних курсів, програм підвищення кваліфікації, базової підготовки у ВНЗ, проведення для фахівців підприємств так званих «road show» з відвідуванням сучасних європейських підприємств, лабораторій, органів із сертифікації.

Таким чином, безпека споживання є складною, нечіткою та інституціонально невизначеною категорією, яка охоплює сукупність інститутів чотирьох сфер (створення екологічно безпечних умов життя населення, захист прав споживачів, технічне регулювання харчових і нехарчових товарів), кожна з яких характеризується своїм власним інституціональним базисом, що модернізується в процесі євроінтеграції.

Істотні позитивні законодавчі зміни в екологічному векторі безпеки споживання в Україні мають бути підкріплені усвідомлен-

ням бізнесом необхідності імплементації ключових аспектів екологічної політики ЄС та впровадження принципів сталого виробництва.

Імплементація європейської практики захисту прав споживачів, принципів побудови, директив та установ в українське соціально-економічне середовище не дозволить забезпечити гідного захисту споживачів через ментальні, організаційні та ресурсні особливості нашої країни. Тому захист прав споживачів в контексті забезпечення безпеки споживання має базуватися на власній моделі, заснованій на певному співвідношенні державного втручання та активній позицій асоціацій підприємств і громадськості, за наявності відповідної нормативно-правової бази та інфраструктури.

Значний прогрес щодо імплементації європейської нормативно-правової бази в частині безпечності харчових та нехарчових товарів сприятиме розміщенню на ринку продукції, безпечної для споживачів, користувачів та навколишнього середовища.

Відсутність взаємозв'язку між окремими складовими безпеки споживання в єдиній комплексній системі, неузгодженість інституцій і нормативно-правових актів обумовлює необхідність подальшої модернізації її інституціонального підґрунтя на основі гармонізації із Спільним доробком ЄС в контексті процесу євроінтеграції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Global Environment Outlook-5 [Електронний ресурс] / UNEP. – Режим доступу: http://web.unep.org/geo/resources/ publications.

2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергетики, і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/984_011/page.

3. Указ Президента України №5/2015 від 12.01.2015 р. «Про стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015.

4. Бородачова Н. І. Європейський контекст розвитку системи захисту прав споживачів / Н. І. Бородачова // Маркетинг в Україні. – 2012. – № 1. – С. 56–60.

5. Хартія «Чесна торгівля та конкуренція» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zhiva-planeta.org.ua/ hartiya. html.

6. Von Weizsaecker E. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet / E.von Weizsaecker, A. Wijkman. – Springer, 2018. – 220 p.

7. Перспективы развития китайской экономики в 2016 году [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/pdf/2016/07/ru-ru-china-outlook-2016.pdf.

8. Цілі сталого розвитку людства 2016–2030 рр. [Електронний ресурс] / ООН. – Режим доступу: http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/ tsili-staloho-rozvytku.

9. Deaton A. Price Indexes, Inequality, and the Measurement of World Poverty. – American Economic Review. – 2010. – 100 (1). – pp. 5–34.

10. 50 лекций по микроэкономике. Часть II Теория потребления и спроса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://50.economicus.ru/.

11. Сальтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т. Г. Салтевська. – автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук. – Харків – 2009. – 21 с.

12. Шконда І. Теоретичні підходи до соціологічних досліджень практик споживання / І. Шконда // Соціологічні студії. – 2015. – № 1. – С. 34–39.

13. Марцин В. С. Економіка торгівлі: підручник / В.С. Марцин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pidruchniki.com/12980108/ekonomika/pozhivannya_kupivelna_spromozhnist_naselennya.

14. Економічний словник-довідник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://subject.com.ua/economic/dict/726.html.

15. Кривенко К. Т. Політична економія: підручник / К. Т. Кривенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ecolib.com.ua/article.php?book=18&article=1670.

16. Виробничі ресурси: земля, праця, капітал, здатність до підприємницької діяльності, інформація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://edufuture.biz/index.php?title==Тема_3._ Виробництво_та_його_фактори:_земля,_праця,_капітал,_здатність_до_підприємництва.

17. Business Dictionary – Consumption [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.businessdictionary.com/definition/consumption.html.

18. My Accounting Course – What is Consumption [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.myaccountingcourse.com/accounting-dictionary/consumption.

19. Делягин М. Г. Мировой кризис: общая теория глобализации: Курс лекцій / М. Г. Делягин. – М. : ИНФРА-М, 2003. – 768 с.

20. Васильчук Ю. А. Социальное развитие человека в XX веке / Ю. А. Васильчук // Общественные науки и современность. – 2001. – № 1. – С. 5–26.

21. Иноземцев В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективи: Учеб. пособие для студентов вузов / Иноземцев В. Л. – М. : Логос, 2000. – 304 с.

22. Тютюннікова С. В. Нова соціально-економічна сутність особистого споживання в сучасному світі / С.В. Тютюннікова, Т.Г. Сальтевська // Вісник Університету банківської справи Національного банку України . – 2009. – № 1 (4). – С. 24–27.

23. Бутко М. П. Економічна психологія / М. П. Бутко, А. П. Неживенко, Т. В. Пепа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pidruchniki.com/87793/psihologiya/psihologiya_spozhivacha.

24. Коваліско Н. В. Методологічне обґрунтування та виділення моделей споживання на емпіричному рівні / Н. В. Коваліско,

Н. В. Домбровська // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2012. – Вип. 8. – С. 32–43.

25. Чорнозюмська В. А. Актуалізація поняття «споживання» в межах сучасної соціології / В. А. Чорнозюмська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://intkonf.org/chornozyumska-v-a-aktualizatsiya-ponyattya-spozhivannya-v-mezhah-suchasnoyi-sotsiologiyi/.

26. Матвєєв С. О. Економічна соціологія / С. О. Матвєєв, Л. І. Лясота : Підручник. – Суми : Університетська книга, 2006. – 184 с.

27. Вансинк Б. Психология потребления / Б. Вайнсинк // Маркетолог [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.marketing.spb.ru/lib-around/socio/consuming_psychology.htm.

28. Мельник Л. Г. Екологічна економіка / Л. Г. Мельник: Підручник. – 3-тє вид., випр. і допов. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – 367 с.

29. Сальтевская Т. Г. Противоречивое влияние глобализации на социально-экономическое содержание и структуру личного потребления / Т.Г. Сальтевская // Економіка: проблеми теорії та практики: Збірник наукових праць. – Випуск 243: в 4 т. – Т. III. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2008. – С. 733 –737.

30. Моисеев Н. Н. Нравственность и феномен эволюции. Экологический императив и этика XXI века / Моисеев Н. Н. // ОНС. – 1994. – № 6. – С. 131–139.

31. Білявський Г. О. Основи екології / Г. О. Білявський, Р. С. Фурдуй, І. Ю. Костіков. – К. : Либідь, 2006. – 408 с.

32. Ефимчук И. Е. Социальная организация – прошлое без будущего (Наивные вопросы дилетанта) / И. Е. Ефимчук // Общественные науки и современность. – 2005. – № 3. – С. 144–153.

33. Добридень О. В. Споживацькі тенденції в контексті новітніх технологій: прогрес або заперечення прогресу? / О. В. Добридень // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2011. – Вип. 46. – С. 158–167.

34. Бодріяр Ж. Симулятори і симуляція / Ж. Бодріяр ; пер. з фр. В. Ховхун. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 230 с.

35. Добридень О. В. Сутнісні аспекти формування споживацької ідентичності в умовах інформаційного суспільства / О. В. Добри-

день // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2012. – № 15. – С. 82–86.

36. Thomas M. J. Consumer market research: does it have validity? Some postmodern thoughts / M. J. Thomas // Marketing Intelligence & Planning. – 1997. – Vol. 15. – № 2. – P. 54–59.

37. Салтевська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства / Т. Г. Салтевська. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук; спеціальність – 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків – 2008, 227 с.

38. Панарин А. С. Искушение глобализмом / А. С. Панарин. – М. : Русский Национальный фонд, 2000. – 437 с.

39. Fedrigo, D., Hontelez, J. (2010), Sustainable consumption and production: An agenda beyond sustainable consumer procurement. Journal of Industrial Ecology 14(1) PP. 10–12.

40. Tukker, A., Cohen, M. J., Hubacek, K., Mont, O. (2010), Sustainable Consumption and Production // Journal of Industrial Ecology, 14(1), pp. 1-3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.blackwellpublishing.com/jie.

41. United Nations. Population Division. World Urbanization Prospects: The 2018 Revision. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://esa.un.org/unpd/wup/Download/Files/WUP2018-F05-Total_Population.xls.

42. Міжнародні стратегії економічного розвитку: навч. пос. / [Ю. Г. Козак, В. В. Ковалевський, Н. С. Логвінов та ін.] – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 356 с.

43. Доповідь Світового банку «Глобалізація, зростанні і бідність. Побудова загальної світової економіки».

44. World trade report 2008. Trade in Globalizing Word [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/ anrep_e/world_trade_report08_e.pdf.

45. Лядова Е. В. Развитие инфраструктуры малого и среднего предпринимательства в условиях становлення инновационной экономики : автореф. дис. … канд. экон. наук : спец. 08.00.01 «Экономическая теория» / Е. В. Лядова. – Нижний Новгород, 2012. – 26 с.

46. Маркетинг : Підручник / А. Ф. Павленко, І. Л. Решетнікова, А. В. Войчак та ін..; За наук. ред. д-ра екон. наук, проф., акад. АНН України А. Ф. Павленка; Кер. авт. кол. д-р екон. наук, проф. І. Л. Решетнікова. – К. : КНЕУ, 2008. – 600 с. – С. 94–113.

47. Чеботар С. І. Маркетинг : Навчальний посібник / С. І. Чеботар, Я. С. Ларіна, О. П. Луцій, М. Г. Шевчик, Р. І. Буряк, С. М. Боняр, А. В. Рябчик, О. М. Прус, В. А. Рафальська // Київ. – «Наш час», 2007. – 504 с.

48. Олефіренко О. М. Еволюція концепцій маркетингу та перспективи їх подальшого розвитку в умовах економіки сталого соціо-еколого-економічного зростання / О. М. Олефіренко, Ю. О. Олефіренко // Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Економічні науки. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – № 3(7). – С. 200–207.

49. Етапи розвитку глобалізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://studopedia.org/10-106295.html.

50. Андріяш В. І. Історичні форми та етапи розвитку глобалізації / В. І. Андріяш, Є. І. Ривак // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Серія : Державне управління. – 2014. – Т. 242, Вип. 230. – С. 6–10.

51. Кузнецов В. Н. Социология безопасности : учебник / В. Н. Кузнецов. – М. : Книга и бизнес, 2003. – 880 с.

52. Міжнародні стратегії економічного розвитку : підручник / Ю. В. Макогон, Д. Г. Лук'яненко, Ю. М. Пахомов, М. Ю. Пивоносов, А. С. Філіпенко, КНУ ім. Т. Г. Шевченка, КНЕУ ім. Вадима Гетьмана, ДНУ. – 3-тє вид., доп. й випр . – Київ : Освіта України, 2009. – 417 с.

53. Антонюк Л. Л. Міжнародна конкурентоспроможність країн: теорія та механізм реалізації / Л. Л. Антонюк. – К. : КНЕУ, 2004. – 275 с.

54. Котлер Ф. Основы маркетинга / Ф. Котлер. – М. : Бизнес-книга. – 1995. – 698 с.

55. Большая экономическая энциклопедия / Т. П. Варламова, Н. А. Васильева, Л. М. Неганова – М. : Эксмо, 2007. – 816 с.

56. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. / Д. Белл – М. : Академия, 2004. – 958 с.

57. Маркетинговий менеджмент: Підручник / Ф. Котлер, К. Л. Келлер, А. Ф. Павленко та ін. – К. : Видавництво «Хімджест», 2008. – 720 с.

58. Маркетинг: бакалаврський курс: підручник / [за заг. ред. д.е.н., проф. С. М. Ілляшенка]. – Суми : Університетська книга, 2009. – 1134 с.

59. Цілі сталого розвитку людства 2016–2030 рр. [Електронний ресурс] / ООН. – Режим доступу: http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/ tsili-staloho-rozvytku.

60. Погоріла Л. М. Ключові фактори і принципи соціально відповідального споживання / Л. М. Погоріла // БІЗНЕСІНФОРМ. – 2015. – № 2. – С. 30–34.

61. Погоріла Л. М. Соціально відповідальне споживання: політекономічний аспект / Л. М. Погоріла // Економіка та підприємництво : зб. наук. пр. молодих учених та аспірантів. – К. : КНЕУ, 2013. – Вип. 31. – С. 13–21.

62. Геєць В. М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / В. М. Геєць. – К. : Ун-т економ. та прогнозув. НАН України, 2009. – 864 с.

63. Фіцула М. М. Педагогіка: навчальний посібник / М. М. Фіцула [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pidruchniki.com/ 1993110235029/pedagogika/ekologichne_vihovannya.

64. Основні категорії соціології екології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://textbooks.net.ua/content/view/5346/46/.

65. Экологическая сертификация и экомаркировка: заключительный технический отчет по проекту «Гармонизация экологических стандартов (ГЭС II) – Россия» / Р. А. Перелет, Я. П. Молчанова, Е. В. Пашков, С. М. Гордышевский, И. О. Краснова, Л. П. Ветошкина. 2009. 62 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://air-q-gov.baes.by/userfiles/file/air_q_RU/CD/ chapter_4/4-2/4-2-10.pdf.

66. Саприкіна Л. М. Формування парадигми екологічно-відповідального споживання / Л. М. Саприкіна // Проблеми економіки. – 2013. – № 2. – С. 312–317.

67. Беспредметное искусство: как живет человек, у которого всего 50 вещей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://daily.afisha*/.ru/cities/5689bespredmetnoe-iskusstvo-kak-zhivet-chelovek-u-kotorogo-vsego-50-veschey.

68. Грішнова О. А. Соціальна відповідальність у контексті подолання системної кризи в Україні / О. А. Грішнова // Демографія та соціальна економіка / Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – 2011. – № 1(15). – С. 39–46.

69. Мельниченко О. А. Державна політика щодо підвищення рівня та якості життя населення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. наук з держ. управління: спец. 25.00.02 / О. А. Мельниченко. – Запоріжжя, 2010. – 36 с.

70. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: [монографія / за ред. А. М. Колота]. – К. : КНЕУ, 2012. – 501 с.

71. Мандебура О. Концепція суспільної відповідальності: економічний аспект / О. Мандебура. – Наукові записки. – Випуск 6 (68). – С. 242–251.

72. Популяризація серед споживачів застосування елементів сталого споживання: ресурсо- та енергоефективність, поводження з відходами, зелені закупівлі, тощо / Г. С. Бузан. – Всеукраїнська громадська організація «Жива планета» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ecolabel.org.ua/ images/2015/info-kompaniya-proon.pdf.

73. Intelligent Consumption: Addressing Consumer Responsibilities for Natural Resources-and Beyond – October 2004 // Volume 42 // Number 5 // Feature Articles // 5FEA1 https://joe.org/ joe/2004october/a1.php.

74. Intelligent Consumption / E. Näslund-Hadley, M. Ramos, J. Paredes, A. Bolivar, G. Wilches-Chaux. – Dec 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://publications.iadb.org/handle/ 11319/ 7428#sthash.tRKncx5x.dpuf.

75. Asolekar S. Sustainable and Intelligent consumption / Shyam R. Asolekar, R. Gopichandran // Preventive Environmental Management. – Centre for environment education. Foundation books, Cambridge House. – 2005. – pp. 392–424.

76. Разумное потребление: этичные марки и правила шопинга. Почему нельзя оставаться в стороне от глобального перепроизводства [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу: http://www.wonderzine.com/wonderzine/style/style/219597-social-responsibility-1.

77. Управління фінансовою безпекою економічних суб'єктів : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів економічних і юридичних спеціальностей усіх форм навчання / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України» ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. М. Фролова ; [С. М. Фролов, О. В. Козьменко, А. О. Бойко та ін.]. – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2015. – 332 с.

78. Ляшенко О. М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства: монографія. / О. М. Ляшенко. – 2-ге вид., переробл. – К. : НІСД, 2015. – 348 с.

79. Державний стандарт України ДСТУ 2293-99 Охорона праці. Терміни та визначення основних понять [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dozvil.com.ua/new_page_145.htm.

80. Семенюк О. Нова архітектура європейської безпеки: тенденції, виклики, перспективи / О. Семенюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cs.cirs.kiev.ua.

81. Кузьменко А. Проблеми відповідності стратегії та системи забезпечення безпеки України національним потребам / А. Кузьменко : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2432.

82. Манойло А. В. Государственная информационная политика в особых условиях : монография / А. В. Манойло. – М. : МИФИ, 2003. – 388 с.

83. Капра Ф. Скрытые связи / Ф. Капра; пер. с англ. – М. : Издат. дом «София», 2004. – 336 с.

84. Гуменюк А. М. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти: монографія / А. М. Гуменюк ; Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ : 2014. – 466 с.

85. Ліпкан В. А. Безпекознавство: навчальний посібник / В. А. Ліпкан. – К. : Європейський університет, 2003. – 208 с.

86. Мокій А. І. Територіальна громада в системі економічної безпеки держави / А. І. Мокій, Л. І. Дацко // Стратегічні пріоритети. – 2015. – № 1 (34). – с. 83–89.

87. Карамзин Н. М. История государства Российского. Полное издание в одном томе / Н. М. Карамзин. – Альфа-книга, 2008. – 1280 с.

88. Пастернак-Таранушенко Г. А. Оболонки захисту економічної безпеки України / Г. А. Пастернак-Таранущенко[Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/Table/Jalilo10/obolon.htm.

89. Экономическая и национальная безопасность : учебник / под ред. Е. А. Олейникова. – М. : Экзамен, 2004. – 768 с.

90. Живко З. Б. Комплексна система економічної безпеки підприємства як чинник убезпечення підприємництва / З. Живко, Н. Бльок, М. Живко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pu.if.ua/depart/Finances/resource/file3бірник/2012-1/Живко%20З.Б.,Бльок%20Н.В.,1%20Живко%20М.О.pdf.

91. Система економічної безпеки держави / [О. С. Власюк, А. І. Сухоруков, І. В. Недін та ін.] ; Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки. – К. : Стилос, 2010. – 684 с.

92. Зеркалов Д. Соціальні проблеми сталого розвитку: монографія / Зеркалов Д. В., Арламов О. Ю. – К. : Основа, 2013. – 562 с.

93. Коротких Я. В. Економічна безпека особистості в умовах глобалізації [Електронний ресурс] / Коротких Я. В., Герасимова І. Ю. – Режим доступу : http://eaf.nmu.org.ua/ua/ naukova_diyalnist/Internet_tezi/%Тезисы % 20Коротких%20Я.%20ФК-11.pdf.

94. Запорожець Т. В. Безпека особистості в умовах глобалізації: проблеми та шляхи вирішення [Електронний ресурс] / Т. В. Запорожець. – Режим доступу : http://www.acad emy.gov .ua/ej/ej10/doc_pdf/Zaporochec.pdf.

95. Основи економічної теорії : підручник / за заг. ред. Л. С. Шевченко. – Харків : Право, 2008. – 375 с.

96. Маляренко Т. Безпека людини у мінливому світі: монографія / Т. Маляренко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2013. – 200 с.

97. Мунтіян В. І. Економічна безпека України: монографія / В. І. Мунтіян. – К. : Вид-во КВІЦ, 1999. – 464 с.

98. Дацко О. І. Гуманітарні імперативи зміцнення економічної безпеки України / О. І. Дацко. – Львів : «Ліга-прес», 2015 р. – 672 с.

99. Ситник Г. П. Національна безпека України: теорія і практика: Навчальний посібник. / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Ваврінчук. – Хмельницький; Київ : Вид-во “Кондор”, 2007. – 616 с.

100. Ліпкан В. А. Теорія національної безпеки: підручник / В. А. Ліпкан. – К. : КНТ, 2009. – 631 с.

101. Зализко В. Д. О проблеме содержательно-понятийного толкования экономической безопасности / В. Д. Зализко // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. – 2014. – № 3 (113). – С. 158–164.

102. Медведев В. Проблемы экономической безопасности России / В. Медведев // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 111–127.

103. Иванченко В. Общность критериев экономической и государственной безопасности / В. Иванченко // Экономист. – 1996. – № 5. – С. 3.

104. Основы экономической безопасности (Государство, регион, предприятие, личность) : уч. практ. пособие. – М. : Бизнес_шк. «Интел синтез», 1997. – 123 с.

105. Основи економічної теорії: навч. посібн. – 3-тє вид., перероб. та доп. / Дзюбик С/ Д., Ривак О. С. – К., 2014. – 423 с.

106. Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19.

107. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/287/ 2015.

108. Бабець І. Г. Зовнішньоекономічна безпека регіонів України в умовах співробітництва з країнами ЄС: теоретико-методологічні та прикладні аспекти: Монографія. – Львів : ПАІС, 2011. – 400 с.

109. Живко З. Б. Економічні аспекти національної безпеки України в контексті економічної безпеки підприємства / З. Б. Живко, Л. М. Петренко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/ soc_gum/ekfor/2013_1/1.pdf.

110. Плотников В. А. Учет взаимосвязи продовольственной, экономической и национальной безопасности при реализации государственной политики / В. А. Плотников, А. В. Пролубников, М. В. Сулейманова // Теория и практика сервиса: экономика, социальная сфера, технологии. – 2016. – № 4 (30). – С. 38–43

111. Попова С. М. Основні складові національної безпеки України / С. М. Попова, Л. М. Попова // Наше право. – 2013. – № 13. – С. 54–60.

112. Радиш Я. Ф. Теоретико-методологічні засади дослідження здоров'я громадян як важливого фактора національної безпеки / Я. Ф. Радиш // Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки. – 2015. – Випуск 1–2 (5–6). – С. 27–37.

113. Труханов В. А. Мировоззрение национальной безопасности / В. А. Труханов : [электронный ресурс] – Режим доступа: milpol.ru/sgs/truhanov.doc

114. Чупрій Л. В. Релігійна безпека України: стан і перспективи / Л. В. Чупрій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sd.net.ua/2009/09/21/humor_2.html.

115. Національна безпека суспільства та її державне управління [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://studopedia.com.ua/1_300324_ skladovoyu-ekonomichnoi-bezpeki-ie-prodovolcha-bezpeka-pidtrimannya-ta-garantuvannya-yakoi-pokladaietsya-zgidno-z-chinnim-zakonodavstvom-na-organi-derzhavnoi-vladi.html

116. Платон. Собрание сочинений : в 3 т. / Платон. – М., 1971. – Т. 3 (1). – 687 с.

117. Архипов А. Экономическая безопасность: оценки, проблемы, способы обеспечения / А. Архипов, А. Городецкий, Б. Михайлов // Вопросы экономики. – 1994. – №12. – с. 38.

118. Аналіз національної економіки : Навч. посібник / Г. О. Пухтаєвич. – Київ : КНЕУ, 2003. – 148 с.

119. Жаліло Я. А. Теорія та практика формування ефективної економічної стратегії держави / Я. А. Жаліло: монографія. – К. : НІСД, 2009. – 336 с.

120. Наказ Мінекономрозвитку від 29.10.2013р. № 1277 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13.

121. Корнилов М. Я. Экономическая безопасность России: основы теории и методологии исследования / М. Я. Корнилов: Учебное пособие. Изд. второе. – М. : Изд-во РАГС, 2007. – 154 с.

122. Забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємництва: навчальний посібник / Г. В. Соломіна. – Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2018. – 234 с.

123. Васильців Т. Г. Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізми зміцнення / Т. Г. Васильців: Монографія. – Львів : Арал, 2008. – 384 с.

124. Економічна безпека [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Економічна_безпека

125. Murdoch C. Economic factors as objects of security; Economics, security and vulnerability / C. Murdoch // F. Trager Economic issues and national security. – Lawrence, 1977. – P. 67–98.

126. Ареф'єва О. В. Планування економічної безпеки під приємств / О. В. Ареф'єва, Т. Б. Кузенко. – К. : Вид-во Європ.ун-ту, 2005. – 170 с.

127. Ганжин В. Т. Социальный иммунитет России как ресурс безопасности Отечества / В. Т. Ганжин // Безопасность. – 1995. – № 11. – С. 26–31.

128. Лесков М. А. Концепция построения модели безопасности социальных систем / М. А. Лесков // Безопасность. 1994. – № 7–12(23). – С. 83–93.

129. Соціальна безпека: сутність та вимір наук. доп. / О.П. Коваль. – К. : НІСД, 2016. – 34 с.

130. Соціальна безпека: теорія та українська практика : Монографія / І. Ф. Гнибіденко, А. М. Колот, О. Ф. Новікова та ін.; За ред. І. Ф. Гнибіденка, А. М. Колота, В. В. Рогового. – К. : КНЕУ, 2006. – 292 с.

131. Антонюк К. І. Продовольча безпека крізь призму економічної доступності продуктів харчування / К. І. Антонюк, Н. В. Гурська // Тиждень науки. Тези доп. наук.-практ. конф., Запоріжжя, 16–20 квітня 2018 р. [Електронний ресурс] / Редкол. : В. В. Наумик (відпов. ред.) Електрон. дані. – Запоріжжя : ЗНТУ, 2018. – 1 електрон. опт. диск (DVD-ROM); 12 см. – Назва з тит. екрана. – С . 1512–1514.

132. Одінцов М. М. Моделювання факторів формування продовольчої безпеки / М. М. Одінцов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=113.

133. Тіщенко М. Г. Проблеми забезпечення продовольчої безпеки України / М. Г. Тіщенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2208.

134. Ульянченко О. В. Продовольча безпека – основа національної безпеки держави / О. В. Ульянченко, Н. В. Прозорова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://congressworld.com.ua/blog_article.php?id=5.

135. Руликівський В. П. Роль та місце продовольчої безпеки в системі забезпечення національної безпеки України / В. П. Руликівський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://academy.gov.ua/ej/ej6/txts/07rvpnbu.htm.

136. Балабан С. В. Оцінювання рівня продовольчої безпеки регіону / С. В. Балабан [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://naub.oa.edu.ua/2019/оцінювання-рівня-продовольчої-безпе/.

137. Бадуев Б. В. Продовольственная безопасность Японии / Б. В. Бадуев : Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. – М., 2007. – с. 12–13.

138. Розмаинский И. В. Почему капитал здоровья накапливается в развитых странах и «проедается» в постсоветской России? (Опыт посткейнсианского анализа) / И. В. Розмаинский // Вопросы экономики. – 2011. – № 10. – С. 113–131.

139. Ляшенко О. М. Вплив розвитку агропромислового комплексу на забезпечення економічної безпеки регіону / О.М. Ляшенко // Збірник наукових праць Луганського національного аграрного університету. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції – в 3-х томах / За ред. В. Г. Ткаченко. – Луганськ : Елтон-2, 2002. – № 14 (26). – Т. 3. – С. 102–106.

140. Ляшенко О. М. Основні засоби досягнення продовольчої безпеки у регіоні / О. М. Ляшенко // Вісник Східноукраїнського університету. – 2000. – № 4 (26). – С. 161–164.

141. Черевко Л. Д. Категория «продовольственное обеспечение» и ее взаимосвязь с другими категориями / Л. Д. Черевко, Н. М. Гурьянова // Экономика и предпринимательство. – 2014. – № 8. – С. 64–67.

142. Стежко Н. В. Методологічні підходи до визначення категоріального апарату світової продовольчої безпеки / Н. В. Стежко // Економіка і регіон. ПолтНТУ. – 2014. – № 4 (47). – С. 37–42.

143. Колесняк А. А. Продовольствие – в мире, стране, регионе / А. А. Колесняк. – М., 2001. – 188 с.

144. Капица С. П. Сколько людей жило, живет и будет жить на Земле. Очерк теории роста человечества / С. П. Капица. – М. : Международная программа образования, 1999. – 153 с.

145. Самойленко Ю. І. Екологічна безпека як пріоритет національної безпеки України / Ю. І. Самойленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zelenysvit.org.ua/?page=news_cat &cat=0.

146. Горбулін В. П. Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : ДП «НВУ» «Євроатлантикінеформ», 2007. – 592 с.

147. Горбулін В. П. Засади національної безпеки України / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : Інтертехнологія, 2009. – 272 с.

148. Хіміч О. Екологічна безпека як елемент національної безпеки / О. Хіміч // Право України. – 2002. – №11. – С. 44–48.

149. Загороднюк П. О. Екологічна безпека як важлива складова національної безпеки України / П. О. Загороднюк // Екологія довкілля та безпека життєдіяльності. – 2005. – № 4. – С. 5–12.

150. Шмандій В. М. Екологічна безпека – одна з основних складових національної безпеки держави / В. М. Шмандій, Е. В. Шмандій // Екологічна безпека. – Кременчук: Вид-во КДПУ, 2008. – Вип. 1. – С. 9–15.

151. Азаров С. І. Екологічна безпека як складова національної безпеки України / С. І. Азаров, Ю. В. Литвинов, В. Л. Сидоренко // Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського. – 2012. – Випуск 2 (73) – С. 142–146.

152. Толкачов В. С. Безпека інформації, як складова інформаційної безпеки держави / В. С. Толкачов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://stratcom.co.ua/bezpeka-informatsiyi-yak-skladova-informatsijnoyi-bezpeki-derzhavi/.

153. Інформаційна безпека держави як складова національної безпеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://studopedia.org/12-69111.html.

154. Лозова Г. М. Інтелектуальна безпека держави в системі конкурентоспроможності національної економіки / Г. М. Лозова, Б. В. Шорубалко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство. – 2018. – Вип. 20(2). – С. 102–106.

155. Словник бізнес-термінів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://wordydiva.com/ dictionary-of-business-terms/ 55/.

156. Большой экономический словарь / Под ред. А. Н. Азрилияна. – М. : Институт новой экономики. – 1997. – 864 с.

157. Ляшко А. А. Товароведение, экспертиза и стандартизация / А. А. Ляшко, А. П. Ходыкин, Н. И. Волошко, А. П. Снитко : Учебник. – 2-е узд., перераб. и доп. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2013. – 660 с.

158. Апопій В. В. Організація торгівлі / В. В. Апопій, І. П. Міщук, В. М. Ребицький, С. І. Рудницький, Ю. М. Хом`як; за ред. В. В. Апопія : підручник; 2-ге видання., перероб. та доп. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 632 с.

159. Зеркалов Д. В. Безпека життєдіяльності / Д. В. Зеркалов: навч. посібн. – К. : Основа, 2016. – 267 с.

160. Іванілов О. С. Економіка підприємства / О. С. Іванілов: підручник. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 728 с.

161. Галушкіна Т. П. Еколого-економічні передумови розвитку політики сталого споживання та виробництва / Т. П. Галушкіна, О. В. Ліпанова, І. А. Макарова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: r250.sudu.edu.ua/bitstream/123456789/11168/1/17.pdf.

162. Безпечність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ips.ligazakon.net/document/view/TM042285.

163. Піх М. З. Безпека споживання продуктів в моделі стратегії розвитку держави / М. З. Піх // Економіка харчової промисловості. – 2014. – № 1(21). – С. 72–76.

164. Hoogeveen (Hans) J.G.M. Income Risk, Consumption Security and the Poor / J.G.M. Hoogeveen (Hans). – 2010. – Режим доступу: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/136008101200114921.

165. Goold B. Consuming security? Tools for a sociology of security consumption / B. Goold, I. Loader, A. Thumala. – 2010. – Режим доступу: https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/ 1362480609354533.

166. Возжеников А. В. Государственное управление и национальная безопасность России / А. В. Возжеников, А. А. Прохожев. – М. : Изд-во РАГС, 1999. – с. 46.

167. Коломієць А. Національна модель споживання : сутність та способи регулювання / А. Коломієць [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/ 2010/2010_02(5)/ 10kaossr.pdf.

168. Мартякова О. Проблеми партнерства бізнесу, влади та суспільства в системі регіонального розвитку / О. Мартякова, Т. Василенко // Схід. — 2011. — № 1 (108). — С. 97–100.

169. Труш О. О. Єдність та суперечність взаємодії держави, суспільства та бізнесу / О. О. Труш, А. А. Митник // Державне будівни-

цтво. – 2014. – № 2. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/ UJRN/ DeBu_2014_2_6.

170. Котенок А. Г. Форми прояву діалектики ринкової і соціальної справедливості у розвитку сучасних систем / А. Г. Котенок // Стратегія економічного розвитку України: зб. наук. праць / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, ДВНЗ «КНЕУ ім. Вадима Гетьмана», Український Союз промисловців і підприємців. – К. : КНЕУ, 2012. –№ 31. – С. 17–23.

171. Орехов А. М. Справедливость как базисный принцип устройства общества: путь к очевидности / А. М. Орехов // Вопр. философии. – 2010. – № 9. – С. 60–74.

172. Пирогов Г. Г. Социальная справедливость: генезис идей / Г. Г. Пирогов, Б. А. Ефимов // СОЦИС. – 2008. – № 9. – С. 3–11.

173. Величко О. П. Наукове пізнання менеджменту : текст лекції / О. П. Величко. – Д. : ДДАУ, 2004. – 20 с.

174. Євтушевський В. Л. Еколого-економічний потенціал України: відтворення в умовах формування ринкових відносин : дис... д-ра екон. наук: 08.08.03 / В. А. Євтушевський ; Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1997. – 428 с.

175. Шелухін М. Л. Господарське право : навчальний посібник у схемах і таблицях / За заг. ред. канд. юрид. наук, доц. М. Л. Шелухіна – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 616 с.

176. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. – К. : Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. – 72 с.

177. Антонюк К. І. Безпека споживання як ключова детермінанта сучасної системи технічного регулювання України / К. І. Антонюк, Д. А. Антонюк // Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського. Серія «Економічні науки». – Кривий Ріг : ДонНУЕТ, 2016. – Вип. 3 (64). – С. 66–75.

178. Байрамова Е. Е. Споживач у системі корпоративної соціальної відповідальності / Е. Е. Байрамова // Грані sociology. – 2013. – № 11 (103). – С. 54–59.

179. Михайлова Е. Г. Устойчивое потребление и производство: интегрирующая роль экологической сертификации / Е. Г. Михайлова // Сибирская финансовая школа. – 2017. – № 6. – С. 11–14.

180. Маркетинг інновацій і інновації в маркетингу: монографія / [за ред. д.е.н., проф. С. М. Ілляшенка]. – Суми : Університетська книга, 2008. – 272 с.

181. Ілляшенко Н. С. Маркетинг та інновації як головні функції бізнесу / Н. С. Ілляшенко // Механізм регулювання економіки. – 2007. – № 2. – С. 77–92.

182. Носа А. М. Особливості формування, розвитку та здійснення спільної екологічної політики Європейського Союзу як інструменту забезпечення екологічної безпеки світового співтовариства / А. М. Носа // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. – 2017. – № 13, Ч. 2. – С. 56–60.

183. Лащак В. В. Система захисту прав споживачів у провідних країнах світу / Лащак В. В., Лащак Т. В. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка». – 2014. – № 25. – С. 15–18.

184. Загорський В. С. Екологічна політика ЄС і проблеми формування системи екологічного управління в Україні / В. С. Загорський // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. – 2014. – № 3(107). – С. 210–221.

185. Шевчук В. Я. Екологічне управління / В. Я. Шевчук, Ю. М. Саталкін, Г. О. Білявський. – К. : Либідь, 2004. – 432 с.

186. Treaty establishing the European Economic Community [Електронний ресурс]. – 1957. – Режим доступу до ресурсу: http://www.cvce.eu/obj/en-cca6ba28-0bf3-4ce6-8a76-6b0b3252696e.

187. Микієвич М. М. Європейське право навколишнього середовища : навч. посіб. / М. М. Микієвич, А. О. Андрусевич. – Львів, 2004. – 256 с.

188. Якушенко Л. Аналіз досвіду Європейського співробітництва щодо формування і втілення інституцій та інструментів екологічної політики. Аналітична записка / Л. Якушенко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/840/

189. Труш О. О. Формування та реалізація спільної екологічної політики Європейського Союзу в умовах сучасних інтеграційних процесів / О. О. Труш, М. В. Андрієнко, Г. А. Ломовських. // Державне будівництво. – 2014. – № 1. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2014_1_31.

190. Посельський В. Європейський Союз. Інституційні основи європейської інтеграції / В. Посельський. – К., 2002. – 168 с.

191. Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» №2059-VIII від 23.05.2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19

192. Закон України «Про стратегічну екологічну оцінку» №2354-VIII від 20.03.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-19

193. Водний кодекс України № 213/95-ВР редакція від 18.12.2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80.

194. Держводагентство. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://davr.gov.ua/news/derzhvodagentstvo-rozrobylo-koncepciyu-reformuvannya-struktury-vodogospodarskoyi-galuzi

195. Остап Семерак: «Із 1 січня в Україні запроваджується нова система моніторингу вод». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://menr.gov.ua/news/32737.html

196. Уряд схвалив Національну стратегію управління відходами. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://menr.gov.ua/news/31837.html

197. Стратегія низько вуглецевого розвитку України до 2050 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://menr.gov.ua/ files/docs/Proekt/LEDS_ua_last.pdf

198. Остап Семерак: Угода про асоціацію вимагає якнайшвидшого впровадження в Україні Пташиної та Оселищної директиви. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.kmu.gov.ua/ua/news/ostap-semerak-ugoda-pro-asociaciyu-vimagaye-yaknajshvidshogo-vprovadzhennya-v-ukrayini-ptashinoyi-ta-oselishnoyi-direktivi.

199. Бородачова Н. Європейський контекст розвитку системи захисту прав споживачів / Н. Бородачова // Маркетинг в Україні. – 2012. - №1. – С. 56–60.

200. Захист прав споживачів в Європейському Союзі та Україні. Аналітичний звіт. 2007. – С. 36.

201. Микієвич М. М. Правові форми та механізми захисту прав споживачів в рамках Європейського Союзу / М. М. Микієвич, І. М. Яворська // Journal «ScienceRise: Juridical Science». – 2017. – № 1(1). – С. 42–46.

202. Directive 2001/95/EC of the European Parliament and of the Council of 3 December 2001 on general product safety (Text with EEA

relevance). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32001L0095

203. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2% D1%80

204. Цивільний кодекс України № 435-IV редакція від 31.03.2019 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15.

205. Кримінальний кодекс України № 2341-III редакція від 19.05.2019 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.

206. Закон України «Про захист прав споживачів» №1023-XII редакція від 01.01.2019 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12.

207. Чурилова Т. М. Щодо питання адаптації українського законодавства до вимог Європейського Союзу у сфері безпеки продуктів харчування / Т. М. Чурилова // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція. – 2015. – № 14. Т. 2. – С. 60–63.

208. Чурилова Т. М. Гармонізація законодавства України і Європейського Союзу у сфері контролю безпечності харчових продуктів / Т. М. Чурилова, А. І. Малус // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – № 1. – С. 175–178.

209. Regulation (EC) No 854/2004 of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 laying down specific rules for the organisation of official controls on products of animal origin intended for human consumption. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1559559262536 &uri= CELEX:32004R0854

210. Regulation (EC) No 882/2004 of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on official controls performed to ensure the verification of compliance with feed and food law, animal health and animal welfare rules [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1559559493135 &uri=CELEX:32004R0882

211. Закон України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин» № 2042-VIII редакція від 04.10.2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2042-19

212. Оверковська Т. Правове регулювання безпечності продуктів харчування / Т. Оверковська // Підприємництво, господарство і право. – 2018. - № 4. – С. 109–114.

213. Agreement on Technical Barriers to Trade. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.wto.org/ english/tratop_e/ tbt_e/tbt_e.htm/

214. The WTO Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures (SPS Agreement). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.wto.org/english/tratop_e/ sps_e/spsagr_e.htm.

215. Притульська Н. Технічне регулювання: міжнародні практики та вітчизняні реалії / Н. Притульська, Ю. Мотузка // Вісник КНТЕУ. – 2015. – № 3. – С. 5–21.

216. Закон України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» № 124-19 від 15.01.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/124-19.

217. New Approach Standardisation in the Internal Market. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.newapproach.org/

218. Council Resolution of 21 December 1989 on a global approach to conformity assessment. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31990 Y0116(01).

219. Дятлова В. В. Забезпечення економічної безпеки і конкурентоспроможності економіки механізмами технічного регулювання / В. В. Дятлова // Актуальні проблеми економіки. – 2011. - № 3(117). – С. 56–62.

220. Штефан Н. В. Технічне регулювання в Україні: проблеми та досягнення / Н. В. Штефан // Системи обробки інформації. – 2011. – №6(96). – С. 17–19.

221. Кривошея С. О. Обґрунтування національної системи технічного регулювання та її трансформації до загальноєвропейської / С. О. Кривошея, К. О. Дядюра // Системы и процессы управления. – 2015. - № 2/3(22). – С. 56–60.

222. Антонюк К. І. Маркетингове забезпечення функціонування системи управління якістю на підприємстві / К. І. Антонюк // Зб. наук. праць Донецького державного університету управління «Логістика в контексті євро інтеграційної стратегії України». Серія «Економіка». – Донецьк : ДонДУУ, 2012. – Т. 13. – Вип. 242. – С. 241–248.

РОЗДІЛ 6.
СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ НА ЗАСАДАХ КЛАСТЕРИЗАЦІЇ

(Антонюк Д. А., Антонюк К. І., Головаш Б. Е., Головаш Л. В., Куревіна І. О., Мельник М. І., Румер К., Ткач С. М., Ткаченко О. О, Хмара М. П.)

6.1. Інноваційна складова стратегії економічних реформ в Україні.

6.2. Кластерна модель в стратегії інноваційного розвитку: зарубіжний досвід для України.

6.3. Німецька кластерна політика використання інноваційного чинника конкурентоспроможності.

6.4. Потенціал формування галузевих кластерів в регіонах України.

6.5. Торгово-промислові палати в інноваційному розвитку регіонів на основі кластерних утворень.

6.1. Інноваційна складова стратегії економічних реформ в Україні

Невідкладне проведення масштабної реформи економіки України є найголовнішим завданням її національної безпеки. При цьому зазначимо, що відсутність чітко сформованої нової економічної моделі прискореного розвитку ставить під загрозу саме існування України як незалежної держави.

В світі існує не так багато зразків «національного економічного дива», і найвдаліші приклади, які може застосувати Україна, будуть розглянуті в даному розділі.

Для оцінювання були обрані одні з найвдаліших моделей суспільної трансформації, що були проведені у Фінляндії та Республіці Корея. Вони були обрані не тільки за успішне впровадження реформ, а і за можливість співставлення певних вихідних стартових умов, соціально-економічних чинників і проведення деяких історичних паралелей між ними та Україною.

Фінляндія. Досвід Фінляндії – це один з найбільш вдалих прикладів економічного розвитку держави, що показує, як при відсут-

ності значних природних ресурсів і потужної промислової бази створити зразкову модель соціально-економічного розвитку держави, покладаючись лише на інтелектуальний, людський ресурс. Фінляндія стала першою країною, яка прийняла концепцію національної інноваційної системи як основного елементу національної економічної політики. Завдяки цій моделі розвитку фінська економіка упродовж всього післявоєнного періоду розвитку змогла досягти високих темпів соціально-економічного розвитку і мінімізувати вплив загальносвітових і локальних економічних криз.

Формування фінської інноваційної системи можна розділити на дві фази: створення ключових організаційних і інституційних елементів інноваційної економіки, і власне запуск інноваційної системи в момент криз. Основа сучасної інноваційної системи Фінляндії стала формуватися ще в 50–60-і рр. двадцятого сторіччя.

З самого початку запуску інноваційної моделі Фінляндії уряд заохочував регіональні економічні програми, але така політика більше уваги приділяла виробництву, а не високотехнологічним дослідженням і розробкам. Ці заходи заклали основу подальшого злиття національної політики з ініціативами в регіонах. Старт масштабної інноваційної програми відбувся наприкінці 1960-х рр. XX ст.[777]

Інноваційна модель Фінляндії характеризується присутністю потужної системи державної допомоги, різноманітних інструментів стимулювання і наявності розгалуженої системи інституційного забезпечення.

Першим елементом інституційної складової національної інноваційної системи (НІС) Фінляндії став Науково-дослідний інститут фінської економіки Elta заснований у 1946 р. Elta є великим фінським аналітичним центром для економічних, політичних та соціальних досліджень, що фінансуються організаціями роботодавців і науково-дослідні розробки якого є вихідними для формування державної економічної стратегії у Фінляндії.

Наступним важливим елементом НІС Фінляндії став заснований у 1946 р. Національний фонд досліджень і розробок Sitra, метою якого стала економічна підтримка компаній і проектів, що спрямовані на вирішення соціальних проблем і сприяння еконо-

[777] Berghall Elina. R&D, Investment and Structural Change in Finland: Is Low Investment a Problem?. Helsinki : Government Institute for Economic Research, 2009.

мічному зростанню Фінляндії. Sitra фінансує технологічні «стартами», регіональні зростаючі технологічні компанії та проекти, пов'язані з комерціалізацією технологій.

У період економічного спаду 1980 р. Державна рада Фінляндії створила робочу групу, в яку входили фінансисти та керівники підприємств, з метою аналізу та розвитку національної промислової політики. Результатом діяльності групи стало формування Агентства з фінансування технологій та інновацій Фінляндії Tekes, яке повинно було сприяти інноваційному розвитку фінських компаній шляхом створення приватно-державних партнерств між урядовими структурами і агентствами, промисловістю, наукою і освітою для розвитку нових технологій[778].

Задача Tekes – це підтримка сучасних зростаючих наукоємних галузей промисловості, розвитку перспективних галузей, а також забезпечення конкурентоспроможності всієї фінської економіки через створення та підтримку міжсекторальних мереж НДДКР. Підтримка розвитку галузей промисловості надається за рахунок пільгового кредитування або надання грантів [779].

Tekes фінансує більше досліджень, ніж будь-яка інша державна організація Фінляндії. На відміну від Sitra, Tekes не є інвестиційним фондом – вона фінансує окремих фізичних осіб або організації та підприємства у вигляді грантів чи позик під низькі відсотки, не розраховуючи на одержання прибутку.

У Фінляндії Tekes надає підтримку фінським компаніям із трансферу різних інноваційних ідей у бізнесі з фінансуванням НДДКР та наданням послуг експертів. Tekes ґрунтується на наданні фінансової підтримки тільки певним типам НДДКР через механізм його власних програм. У рамках підтримки науково-технологічної політики країни можливості фінансової підтримки суб'єктів господарювання, котрі реалізують інноваційні проекти на європейському рівні, здійснюють кооперацію в рамках міжнародних та регіональних програм.

Загалом, система інституційної підтримки НІС досить різноманітна. Для стимулювання зростання приватних фінських іннова-

---

[778] Гернего Ю. О. Скандинавська модель підтримки інноваційної діяльності: Досвід Фінляндії. Ю. О. Гернега. Наукові праці НДФІ, 2017 – № 2 (79). – С. 53–64

[779] Там само.

ційних компаній призначені фінансові ресурси Компанії промислових інвестицій (Industry Investment LTD), за рахунок яких, починаючи із середини 1990-х рр., здійснено фінансову підтримку більш ніж 500 суб'єктів господарювання.

Фонд винаходів Фінляндії (InnoFin) орієнтований на стимулювання інноваційної діяльності малих підприємств. Також надаються послуги з консалтингу, прогнозування, страхування, інформування суб'єктів господарювання щодо умов та пріоритетів реалізації інноваційних проектів[780]

Організація FINPRO сприяє інноваційному розвитку фінських компаній на основі консультаційних послуг[781]

Вихід суб'єктів господарювання, які реалізують інноваційні проекти, на міжнародні ринки стимулюється компанією з підтримки інтернаціоналізації бізнесу FINNVERA. Відповідно до поставлених цілей, у 2015 р. організація взяла участь у фінансуванні 3556 інноваційних стартапів; її загальний внесок у інноваційний розвиток країни становив близько 10% усіх витрат на подібну діяльність.

Новий поштовх до розвитку національної інноваційної політики було отримано через необхідність пошуку шляхів виходу з кризи, яка виникла в Фінляндії у дев'яностих роках минулого сторіччя і яка була наслідком руйнування економічних зв'язків із колишнім СРСР, через значні економічні проблеми в державах, що виникли на його теренах.

Незважаючи на економічну кризу 90-х рр., Фінляндії вдалося швидко відновити, а потім і перевершити рівень докризового економічного розвитку за допомогою поєднання розумної фіскальної політики і промислового зростання. Прикладом об'єднання регіональної та федеральної політик стала Програма експертних центрів (прийнята 1994 р.). Експертні центри сприяють просуванню регіонів, які можуть бути конкурентоспроможними на міжнародному ринку, безпосередньо використовуючи попередні заходи.

У 2007 р. програма була реорганізована з урахуванням моделі кластерного підходу – сьогодні в країні діє понад 20 експертних груп, діяльність яких спрямована на спільне використання таких регіо-

---

[780] Основні віхи розвитку Tekes. : веб-сайт. URL://tekes.fi/en/community/Milestones/628/ Milestones/1552.

[781] Financial Solutions / InnoFin. : веб-сайт. URL: http://www.innofin.net/index.php/product-and-services.

нальних ресурсів, як промисловість, навчальні заклади та місцеві органи влади, з метою розвитку галузей національного значення[782].

Завданням наступної програми – Програми регіональних центрів – є заповнення прогалин експертних центрів та інших структур, спрямованих на індустріальний розвиток. Вихідною умовою програми, позначеною законом про регіональний розвиток стало сприяння підвищенню конкурентоспроможності щонайменше однієї міської території (незалежно від її розміру) в рамках кожного регіону Фінляндії.

На основі нових економічних підходів у Фінляндії, як і в більшості розвинених країн, було здійснено перехід від макроекономічного регулювання до промислової та технологічно-конкурентної політики, заснованої на кластерному аналізі і сприяння формуванню кластерів[783]. Спеціалістами було проведено аналіз найбільш перспективних галузей і оцінені їх конкурентні переваги. Проведений аналіз дозволив створити перелік так званих «кластер них каркасів» – перелік великих груп галузей, що представляли авангард конкурентних напрямків. В 1990-і рр. роботи економіка Фінляндії повністю перейшла від підтримки повільно зростаючих базових галузей до розвинутих на основі високих технологій галузей та кластерів.

Фінляндія багато зусиль приділяє освіті і підготовці висококваліфікованого персоналу і її система освіти вважається однією з найкращих. Сьогодні Фінляндія посідає перше місце серед всіх країн у ОЕСР (Організація Економічного Співробітництва та Розвитку) а також у ПМОУ (Програма Міжнародної Оцінки Учнів).[784]

Серед інших напрямків підтримки НІС Фінляндії потрібно виділити ефективну систему підтримки бізнес-інкубаторів та технопарків, державний експертний відбір яких дозволяє досягти одного з найбільш високих у світі показників ефективності їх роботи.

Підсумовуючи фінський досвід економічних реформ, зазначимо, що головними складовими НІС Фінляндії стали:

---

[782] Projects and Programs / FINPRO. : веб-сайт. URL: www.finpro.fi/web/english-pages/ projects-and programmes; jsessionid=54495AC0EDBE9A7361D8B42DA79417E2. webapp2.

[783] Sabel Charles. A Fugitive Success: Finland's Economic Future. Charles Sabel, Anna Lee Saxenian. Helsinki : Edita Prima Ltd, 2008. P. 475-477

[784] Соколенко С. І. Кластери в глобальній економіці : монографія. С. І. Соколенко. К. : Логос, 2004. 848 с.

– потужна інституційна підтримка перш за все за рахунок державних установ;

– ефективна фінансова-фіскальна політика і економічна підтримка з боку держави;

– концентрація на розвитку власного інтелектуального людського ресурсу;

– створення власної науково-виробничої бази, часто майже повністю з нуля;

– комплексна взаємодія всіх елементів НІС між державою, бізнесом та науковцями;

– поєднання загальнодержавних і регіональних програм;

– заохочення приватних інвестицій;

– перехід до кластерної моделі розвитку економіки.

Республіка Корея. Досліджуючи досвід економічних успіхів Республіки Кореї, зазначимо, що стартові умови для економічного ривку були дуже погані. Відсутність корисних копалень, неможливість активного розвитку сільського господарства через природно-топографічні фактори, відсутність промислової бази, яка майже повністю залишилась у КНДР, відсутність висококваліфікованих спеціалістів, стан замороженого конфлікту з КНДР. Корея в 50-х рр. XX ст. була однією з найбідніших країн світу, ВВП на душу населення становив всього 65 доларів.[785]

Зараз Корея – високорозвинена країна, член «Великої двадцятки», 11 економіка світу за розміром. Корея часто наводиться як приклад успішного втручання держави в економіку.

Стрімке економічне зростання Південної Кореї пояснюється по-різному, але називають такі основні фактори:

– орієнтація на експорт, взаємодія із зовнішнім світом, стратегія розвитку;

– сприятливий міжнародний економічний клімат 60-х - першої половини 70-х рр., що полегшило доступ до зовнішніх ресурсів;

– сильне та ефективне керівництво авторитетного уряду, який відкрив демократичні і політичні перетворення на користь економічних реформ;

---

[785] Богрякова Г. Освіта по-фінськи. Яким реформам варто повчитись Україні. «Delo.ua». URL: https://delo.ua/lifestyle/osvita-po-finski-jakim-reformam-varto-povchitis-ukrajini-327057/.

– етнічна та культурна однорідність, а також конфуціанська традиція, особливе трудолюбство, освіта та вірність своїй нації.[786]

Дані фактори потрібно доповнити наступними:

Переважним чином орієнтацією на власні сили. Країна зробила ставку на свій єдиний ресурс – людей. Всі зусилля були кинуті на підвищення рівня освіти та професійної грамотності. Країні вдалося підготувати армію висококваліфікованих інженерів і робітників, які і стали основою для економічного зростання.

Розбудовою власної моделі корпорацій – конгломератів «Чехоль», які є формально незалежних і самостійних фірм, які фактично перебувають у власності однієї сім'ї і під єдиним адміністративним і фінансовим контролем.

Початкові спроби реформування економіки в 1953–1961 рр. не мали успіху. В цей час відбувалась політика імпортозаміщення наслідком якої стала ситуація, схожа на ту, що зараз є в Україні - високий рівень корупції, низьке економічне зростання, збагачення олігархів.

Реформи в Кореї розпочались з тотальної боротьби з корупцією і проведення люстрації чиновників. Внаслідок цього було звільнено 17 тис. чиновників і оголошено заборону 4 тис. людей займатися політичною діяльністю.

У країні досі працює служба, яка приймає звернення від громадян про факти корупції. За кожне таке звернення громадяни отримують винагороду у розмірі до 10% від суми, яку вимагав корупціонер.

У реформування власно економічної сфери необхідно виділити наступні ключові елементи:

1. Ведення моделі державного планування, в основі якої лежало запровадження п'ятирічних планів. Ця модель дозволила економіці за короткий час пережити всю еволюцію промисловості: від мануфактури та АПК, до металургії, машинобудування та електроніки. Кожен п'ятирічний план визначав пріоритетні експортні галузі. За рахунок цього Південна Корея вивела торговельний баланс «в плюс» та накопичила достатньо валютних резервів для подальшого розвитку. (Шлапак)

---

[786] Савенко С. Економічне диво за одне покоління: Південна Корея - приклад для України. « Finance.ua». URL: https://news.finance.ua/ua/news/-/400091/ekonomichne-dyvo-za-odne-pokolinnya-pivdenna-koreya-pryklad-dlya-ukrayiny. С. 325–437.

2. Створення сприятливого інвестиційного клімату для іноземних інвесторів шляхом зниження податкових ставок у поєднанні з політикою розвитку вільних економічних зон.

3. Проведення державної підтримки великого бізнесу у поєднанні з політикою жорсткого контролю і координації його діяльності. Так, Уряд надавав широку підтримку будь-якому бізнесмену, який міг забезпечити розширення міжнародних ринків збуту для продукції корейського виробництва.

Великий бізнес був підзвітний уряду з точки зору виконання планів експортної експансії на світовий ринок. Виводити капітали за кордон не дозволялося, державні ресурси і приватні капітали були спрямовані на розвиток промисловості та розширення експорту. Влада активно підтримувала великий бізнес, забезпечила його пільговими кредитами, податковими послабленнями і держзамовленнями, і все заради швидкого зростання виробництва та експорту.[787]

Водночас, власників корпорацій досить жорстко примушували рухатись в руслі загальнодержавної економічної політики. Показовим є факт з історії розвитку компанії LG, керівнику якої запропонували купити в німецької компанії технологію виготовлення кабелів за рахунок державного кредиту і налагодити їх випуск на експорт. Керівник компанії відмовився, посилаючись на те, що не має досвіду в цьому бізнесі. Його ув'язнили на два тижні. Після цього технологію купили і почали експорт кабелів.[788]

4. Підвищена увага до розвитку науки і освіти. Так, Республіка Корея виділяє найбільший відсоток від валового національного доходу (ВНД) на розвиток науково-дослідних робіт - 4,3%. Паралельно за роки реформ була створена власна освітня система підготовки кваліфікованих кадрів. Останнім часом ще більше посилюється роль держави в стимулюванні інноваційного розвитку країни - в 1999 р. було створено Національну Раду з науки і техніки, а також Президентську Раду з науки і техніки під головуванням президента країни. Згодом відбулася подальша реорганізація управління інноваційними процесами. У 2011 р. в Південній Кореї з'явилося своє Міністерство економіки знань (Knowledge Economy Ministry), що

---

[787] Богрякова Г. Освіта по-фінськи. Яким реформам варто повчитись Україні. «Delo.ua». URL: https://delo.ua/lifestyle/osvita-po-finski-jakim-reformam-varto-povchitis-ukrajini-327057/.

[788] Філіпенко А. С. Економіка зарубіжних країн. А. С. Філіпенко. К. : Либідь, 1998. 416 с.

інтегрувало в себе відповідні функції існуючих до того Міністерства торгівлі, промисловості й енергетики, Міністерства інформатики й комунікацій, а також Міністерства науки й технологій.[789]

5. Акумуляція всіх наявних фінансових ресурсів держави для досягнення поставленої мети, і, перш за все, використання позичкової політики центрального банку як інструмент уряду для фінансової підтримки своїх експортно-орієнтованих виробників. Крім того, Республіка Корея ще багато позичала на міжнародних ринках і вливала у свої корпорації, що отримувало значний обсяг критики з боку МФВ та Світового банку, які пророкували Кореї швидкий дефолт. Проте, завдяки експортній дисципліні корейці отримували постійний приток валюти і вчасно розплачувалися з боргами.[790]

Економічні співставлення. На додаток до даного дослідження, з метою об'єктивного усвідомлення шляху, який необхідно подолати нашій державі, проведемо співставлення деяких ключових показників розвитку провідних держав світу, порівнюючи з ними показники Фінляндії, Республіки Корея і України.

Для порівняння в таблицях також будуть показані відповідні показники Польщі та Чеської Республіки, які в даному дослідженні представлені тільки для порівняння і співставлення з відповідними показниками України як країни, що на початку дев'яностих років мали рівні з Україною стартові умови, і на яких ми не будемо концентруватися окремо.

Переходячи до оцінювання рівня розвитку країн оберемо за базовий показник – валовий національний дохід на душу населення (табл. 6.1), розрахований за методикою світового банку, який, на нашу думку, є найбільш об'єктивним показником добробуту держави.

У останній колонці таблиці надано розрахунок відношення ВНД на душу населення певної країни до ВНД на душу населення України.

Оцінюючи табл. 6.1, ми бачимо, як значні економічні проблеми і відсутність стратегічної програми розвитку вплинули на рівень добробуту України. Навіть Чехія і Польща за рівнем доходу випереджають нас в рази, не кажучи вже про Фінляндію і Корею, відставання від яких вимірюється двохзначними цифрами.

---

[789] Стадвелл Д. Чому Азії вдалося. Д. Стадвелл [Пер. З анг. О. Цехамовська]. К.: Наш Формат, 2017. 448 с.
[790] Філіпенко А. С. Економіка зарубіжних країн. А. С. Філіпенко. К.: Либідь, 1998. 416 с.

Таблиця 6.1.

Валовий національний дохід на душу населення[791]
(Світовий банк, метод Атласа 2017)

Місце у світі	Економіка	ВНД на д.н. (дол. США)	Відношення ВНД на д.н. країни до ВНД на д.н. України
1	Швейцарія	80 560	33,71
2	Норвегія	75 990	31,79
3	Люксембург	70 260	29,40
4	Катар	61 070	25,55
5	Ісландія	60 830	25,45
6	США	58 270	24,38
7	Ірландія	55 290	23,13
8	Данія	55 220	23,10
9	Сінгапур	54 530	22,82
10	Швеція	52 590	22,00
……			
15	Фінляндія	44 580	18,65
……			
29	Республіка Корея	28 380	11,87
…….			
38	Чеська Республіка	18 160	7,60
……			
54	Польща	12 710	5,32
…..			
130	Україна	2 390	

Презентаційним для даного дослідження є також Індекс людського розвитку розрахованих за методологією ООН (табл. 6.2).

Індекс людського розвитку – це синтетичний показник рівня розвитку людини в тій чи іншій країні, тому іноді його використовують як синонім таких понять як «якість життя» або «рівень життя». Індекс людського розвитку вимірює досягнення країни з точки зору стану здоров'я, отримання освіти і фактичного доходу.

[791] Oecd-ilibrary. Gross domestic expenditure on R&D (GERD) as a percentage of GDP. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/main-science-and-technology-indicators-volume-2018-issue-1/gross-domestic-expenditure-on-r-amp-d-gerd-as-a-percentage-of-gdp_msti-v2018-1-table2-en#page1.

Таблиця 6.2.

Індекс людського розвитку ООН (United nations development programme 2017)[792]

Місце у 2017 р.	Зміни за 2012–2017 рр.	Країна	Індекс за 2017 р.
1	0	Норвегія	0,953
2	0	Швейцарія	0,944
3	0	Австралія	0,939
4	+13	Ірландія	0,938
5	-1	Німеччина	0,936
6	+5	Ісландія	0,935
7	+3	Гонконг	0,933
7	+5	Швеція	0,933
9	-2	Сінгапур	0,932
10	-4	Нідерланди	0,931
……			
15	-3	Фінляндія	0,920
……			
22	+1	Республіка Корея	0,903
……			
27	+1	Чеська Республіка	0,888
……			
33	+5	Польща	0,865
……			
88	-8	Україна	0,751

Розроблено автором

Аналізуючи таблицю ми знов-таки переконуємося, що за останні роки рівень життя українців суттєво погіршився (-8 позицій). Звертає на себе увагу якісний стрибок у розвитку Ірландії – (+13) позицій і Польщі – (+5) позицій.

[792] UNESCO Institute of Statistics. Science, technology and innovation. URL: http://uis.unesco.org/apps/visualisations/research-and-development-spending/

Рейтинг інноваційних країн світу (табл. 6.3) – це синтетичний показник, що оцінює ефективність інноваційної політики країн. Як ми можемо бачити, саме Республіка Корея та Фінляндія його очолюють, займаючи відповідно в ньому перше та третє місце, що ще раз засвідчує правильність обраної ними інноваційної стратегії і доречність обрання саме цих держав для нашого дослідження.

На жаль, ми бачимо, що і у цьому рейтингу Україна втрачає позиції і знаходиться у кінці списку. займаючи останнє 53 місце, у переліку країн, що попали до рейтингу.

Порівнюючи обсяги фінансування досліджень і розробок у різних країнах (табл. 6.4), зазначимо, що, наприклад, у середньому в ЄС за 2016 р. частка витрат на виконання досліджень і розробок у ВВП становила 2,2%. Причому, у розвинених країнах світу частка приватного сектору у структурі загальнодержавних витрат на НДДКР складає приблизно 70%. Так, наприклад, частка підприємницького сектору у структурі загальнодержавних витрат на НДДКР у Республіки Корея складає 78,2%, Фінляндії – 67,7%, Японії – 77,8%.

Останні доступні дані свідчать, що у 2017 р. показники загального обсягу витрат ВВП на НДДКР України ще більше погіршились. Так, питома вага загального обсягу витрат ВВП на НДДКР в Україні за 2017 р. становила 0,45%, у тому числі за рахунок коштів приватного сектору – 30,1%.

Аналізуючи поточний стан фінансування досліджень і розробок в Україні, особливо при переведенні даних показників в абсолютні цифри, зауважимо, що наявність задачі структурної перебудови і технічного переоснащення національної економіки потребують кількісного і якісного покращення фінансування НДДКР.

Оцінюючи наведені таблиці, ми ще раз констатуємо, що, нажаль, сучасна економіка України знаходиться в край важкому стані. Це ще раз доводить той незаперечний факт, що зволікання з проведенням реформ неприпустимо, бо мова вже йде про депопуляцію України, перш за все, через трудову міграцію населення. Для швидкого якісного стрибка соціально-економічного розвитку держави необхідно вести мову не про цифри у 3–4% зростання ВВП, а принаймні вдвічі більші показники, і досвід розвинутих країн свідчить, що за правильно обраної стратегії розвитку держави, досягти поставлених завдань досить реально.

Таблиця 6.3.

Рейтинг інноваційних країн світу (Bloomberg Innovation Index 2019)[793]

Місце у 2018 р.	Місце у 2017 р.	Зміни за рік	Економіка	Кількість балів	Інтенсивність дослідження і розробок (R&D)	Виробництво доданої вартості	Продуктивність	Щільність високих технологій	Ефективність Вищої освіти	Концентрація дослідження	Патентна активність
1	1	0	Республіка Корея	87,38	2	2	18	4	7	7	20
2	4	+2	Німеччина	87,30	7	3	24	3	14	11	7
3	7	+4	Фінляндія	85,57	9	16	5	13	9	8	5
4	5	+1	Швейцарія	85,49	3	4	7	8	13	3	27
5	10	+5	Ізраїль	84,78	1	33	8	5	36	2	4
6	3	-3	Сінгапур	84,49	13	5	11	17	1	13	14
7	2	-5	Швеція	84,15	4	15	9	6	20	5	25
8	11	+3	США	83,21	10	25	6	1	43	28	1
9	6	-3	Японія	81,96	5	7	22	10	39	18	10
10	9	-1	Франція	81,67	12	41	13	2	11	20	15
……											
20	21	+1	Польща	69,10	36	20	40	18	16	38	37
…….											
25	28	+3	Чеська Республіка	68,09	21	6	29	47	38	22	22
……											
53	46	-7	Україна	48,05	54	58	60	37	28	46	35

Розроблено автором

[793] Oecd-ilibrary. Gross domestic expenditure on R&D (GERD) as a percentage of GDP. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/main-science-and-technology-indicators-volume-2018-issue-1/gross-domestic-expenditure-on-r-amp-d-gerd-as-a-percentage-of-gdp_msti-v2018-1-table2-en#page1.

Таблиця 6.4.

Питома вага загального обсягу витрат ВВП на НДДКР у деяких країнах світу. (2016 р.)

Країна	Частка витрат у ВВП на НДДКР (%)	Частка підприємницького сектору у загальних витратах у ВВП на НДДКР (%)
Республіка Корея	4,23	78,2
Японія	3,49	77,8
Швеція	3,25	67,0
Австрія	3,07	71,3
Фінляндія	2,9	67,7
.....		
Чеська Республіка [794]	1,95	34,5
.....		
Польща[795]	1,0	39,0
.....		
Україна	0,48	36,9

Розроблено автором на основі[796, 797, 798]

Підсумовуючи зроблені дослідження, потрібно зауважити, що на прикладі проведених Фінляндією та Республікою Кореєю реформ на шляху до інноваційної моделі розвитку можна побачити величезну роль держави в організації даного процесу.

Модель ліберальної економіки в чистому вигляді не здатна організувати швидкий і якісний технологічний прорив, особливо в наш час, коли, боячись конкуренції, більшість фірм штучно стри-

---

[794] Дані 2015 р.

[795] Дані 2015 р.

[796] Наукова та інноваційна діяльність України. «Державна служба статистики України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/09/zb_nauka_2017.pdf.

[797] UNESCO Institute of Statistics. Science, technology and innovation. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uis.unesco.org/apps/visualisations/research-and-development-spending/

[798] 18. Oecd-ilibrary. Gross domestic expenditure on R&D (GERD) as a percentage of GDP. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://read.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/main-science-and-technology-indicators-volume-2018-issue-1/gross-domestic-expenditure-on-r-amp-d-gerd-as-a-percentage-of-gdp_msti-v2018-1-table2-en#page1

мують трансферт технологій. Тільки державне фінансування, спеціальне інституційне забезпечення і довготермінові програми технологічного переозброєння можуть закласти технологічні та економічні засади і орієнтири інноваційного прориву. Приватний національний капітал і іноземні інвестори в сектор високих технологій підтягнуться тільки після того, як переконаються, що державна система стимулювання успішно працює і вже є в наявності певна організаційно-технологічна база.

Необхідна також і мобілізація всіх фінансових ресурсів держави, а вже механізм їх подальшого перерозподілу – фінансово-економічний, як в Австрії, адміністративний, як у Кореї, або їх поєднання – це вже питання тактичного підходу до загальної стратегії реформ.

Досягнення мети розвитку суспільства вимагає жорсткої боротьби з корупцією, без якої всі зусилля будуть марні. Малайзія, наприклад, проголосила про корейський шлях реформ, але не зуміла їх впровадити, перш за все, через високу корумпованість можновладців.

Водночас корейський досвід наводить на думки щодо напрямку організації взаємодії держави з українськими олігархами. «Кланові капіталісти, котрі купують протекцію в уряду й натомість нічого не роблять для своєї країни», – цими словами корейського диктатора і водночас «батька» корейських реформ Пак Чан Хі можна назвати і наших олігархів[799]. При цьому Пак Чан Хі не їх націоналізував їх майно, а спрямував діяльність корейських олігархів в правильному для країни руслі.

Проводячи знов паралелі з українською реальністю, згадуються події 2014 р., коли на хвилі боязні радикально налаштованого українського суспільства найбільші олігархи України проголосили про створення «Фонду економічного відродження України». Проте згодом, побачивши, що їх «царюванню» ніщо не загрожує, про цей фонд вже через півроку ніхто і не згадував.

Знов і знов необхідно піднімати питання щодо необхідності приділення особливої уваги питанню розвитку кластерного підхо-

[799] Стадвелл Д. Чому Азії вдалося. / Д. Стадвелл/ [Пер. З анг. О. Цехамовська]. – К. : Наш Формат, 2017. – 448 с.

ду, що у поєднанні з продуманою регіональною політикою здатне допомогти збалансувати рівень розвитку регіонів України.

Водночас необхідне впровадження довготермінових, цільових державних інноваційно-промислових програм розвитку на основі виділення перспективних точок зростання навіть серед тих напрямків, де поки ще Україна не має певної технологічної бази. На даному етапі особливо важливою є персональна робота з конкретним іноземним інвестором з метою створення сприятливих умов і преференцій саме під нього. Враховуючи суспільно орієнтовану ідеологію щодо доступу до технологічних розробок і міжнародну стратегію корпоративного розвитку компанії «Тесла», для України може бути дуже перспективним спрямувати зусилля на залучення до технологічного ланцюга даної фірми.

Розробка власних нових технологій або залучення і адаптація іноземних розробок є найголовнішим елементом стратегії інноваційного розвитку держави. Разом з тим, вирішальним моментом успішності є впровадження даної стратегії, що вимагає приділення особливої уваги до національної освітньої системи, бо підготовка високоякісних спеціалістів є одним з ключових елементів інноваційної економіки. Приклад Австрії і Кореї, де фінансуванню національних освітніх програм і приділяється значна увага, є наочним тому підтвердженням.

Необхідною умовою конкурентоспроможності національної економіки є наявність успішних міжнародних компаній – національних ТНК, що здатні успішно продавати на світовому ринку високотехнологічну продукцію з високою часткою доданої вартості. Без цього елемента, українська економіка буде приречена залишатись у »хвості» розвинених держав.

Узагальнюючи сказане, потрібно зазначити, що будь-який варіант розбудови національної інноваційної стратегії розвитку вимагає посилення екстрактивних політичних та економічних інститутів держави. При цьому необхідне впровадження жорсткого контролю з боку суспільства для того, щоб екстрактивні економічні інститути не перерозподіляли блага на користь олігархічних структур, як, на жаль, часто відбувається в Україні, а працювали на користь всього суспільства загалом, направляючі ресурси на економічний розвиток держави.

В підсумку зазначимо, що не існує однієї універсальної моделі трансформації країни, і тільки поєднання цих моделей, їх адаптація до викликів сучасного світу і умов, що об'єктивно склалися в державі дозволить досягти поставленої стратегічної мети – якісного стрибка соціально-економічного розвитку України.

6.2. Кластерна модель в стратегії інноваційного розвитку: зарубіжний досвід для України

За М. Маро «регіональні інноваційні або промислові кластери – це географічні концентрації взаємопов'язаних компаній, постачальників, постачальників послуг, координуючих посередників, а також пов'язаних з ними установ, таких як університети або коледжі в тій чи іншій області. Розвиваючи ринок праці, спеціалізацію та поширення знань, галузеві кластери створюють вигоду всім фірмам і регіонові шляхом посилення місцевого та інноваційного потенціалу, заохочення підприємництва, і в кінцевому підсумку сприяючи зростанню продуктивності праці, заробітної плати і кількості робочих місць».[800]

Ю. Міндлін, цитуючи М. Портера говорить, що є чотири передумови успішного функціонування кластера:[801]

1. Факторні умови. Наявність людських і природних ресурсів, наукового та інформаційного потенціалу, капіталу, інфраструктури. Крім того, на першому етапі формування кластера основну роль відіграє наявність сировини, дешевої робочої сили (кластери в Гонконзі), або сприятливих унікальних умов (вирощування креветок в Еквадорі). Ці фактори відіграють вирішальну роль, у порівнянні з особливими факторами, такими як високопрофесійна робоча сила, або науково-технологічний потенціал університетів і науково-дослідних центрів;

2. Умови внутрішнього попиту. Стан і характер попиту на продукцію або послуги на внутрішньому ринку відповідає світовим

---

[800] Muro, M. and Katz,B (2010). The new «cluster moment»: How regional innovation clusters can foster the next economy. Metropolitan policy program at Brookings. September, 2010. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/0921_clusters_muro_katz.pdf P. 11.

[801] Mindlin, Yurii. Main Stages of the Formation of an Economic Cluster.International Journal of Economics and Financial Issues, 2016, 6(S1), p. 261–265. URL: http://www.econjournals.com/index.php/ijefi/article/viewFile/2395/pdf.

тенденціям попиту на ринку. Наприклад, з різних причин деякі види необхідних товарів невигідно або неможливо придбати в інших країнах;

3. Суміжні і обслуговуючі галузі - місцеві виробники спеціалізованого обладнання, комплектуючих та послуг, які є основою для інновацій в промисловості, а також місцеві інноваційні компанії в галузях, пов'язаних технологічними компетенція ми. Для прикладу, кластер виробництва медичних пов'язок в Сент-Етьєн (Франція), створений на основі виробництва стрічок. У м. Далтон (США) кластер килимів, створений на матеріальній базі компанії з виробництва покривал;

4. Стратегія і структура компаній, міжгалузева конкуренція. Для прикладу, китайський кластер виробництва телефонів активний в застосуванні технологічної стратегії і уважно стежить за ходом наукових досліджень, залучаючи висококваліфікованих співробітників для зміцнення науково-технічного потенціалу.

Визначення кластерів ґрунтується на трьох ключових компонентах. Головна з яких – просторове розміщення. Кластери базуються на територіальній близькості і часто концентруються в одному регіоні, а іноді і в одному місті. Друга компонента – створення вартості. Кластери включають підприємства різних галузей промисловості, технологічно пов'язані виробництвом товарів і послуг. Третя компонента – це бізнес-середовище. Кластери залежать від конкретних умов бізнес-середовища в результаті індивідуальних дій, а також співпраці суб'єктів господарювання, державних установ, університетів, науково-дослідних установ в національній та регіональній інноваційних системах.

Кластери приводяться в дію зовнішніми чинниками, відносинами з постачальниками, загальними факторами виробництва, такими як спеціалізовані ринки праці, або поширення знань. Хоча багато з позитивних зовнішніх чинників впливають природно, їх динаміка може бути забезпечена за рахунок поєднання співпраці та конкуренції, які використовуються у кластерах всіх галузей і секторів економіки, і не тільки в наукомістких галузях, таких як науки про життя або інформаційні технології.

Поширення кластерної моделі і цивілізованості конкурентного середовища залежить від стану розвитку економіки. У країнах,

що розвиваються, кластери часто менше розвинені, а їх фірми-учасники здійснюють менше перспективні види діяльності. Кластери існують в містах і в сільських районах. У містах більш висока концентрація економічної діяльності є сприятливою для створення певних типів кластерів.

Економічні ефекти кластерної моделі проявляються, насамперед, у високій ефективності. Компанії можуть працювати з більшою ефективністю, спираючись на більш спеціалізовані активи і постачальників з більш коротким часом реакції, ніж при відокремленій діяльності. По-друге, компанії і науково-дослідні установи можуть взаємодіяти в науково-дослідній та інноваційній діяльності.

Відіграють важливу роль в формуванні і розвитку кластерів органи державного устрою. Широкий спектр політичних ініціатив, які були розпочаті, щоб використовувати в своїх інтересах економічний потенціал кластерів можуть бути зведені в три групи: для управління, для зміцнення або для створення кластерів.[802]

Ю. Положенцева наголошує, що «...розвиток кластерів формалізується в кластерній політиці. Кластерна політика - це інструмент забезпечення конкурентоспроможності регіонального економічного розвитку, широко поширена практично у всіх країнах світу. Кластерна політика існує як в розвинених, так і в країнах, що розвиваються, варіюється в залежності від складу учасників, структури й видів продукції і послуг, характеристик місця, а також рівня і стадії їх розвитку. Кластерна політика є когерентною послідовністю кроків, що функціонує на основі механізму співробітництва і дозволяє сформувати взаємне посилення конкурентних переваг територій. Реалізація кластерної політики територіального економічного розвитку визначається взаємодією різних структурних підрозділів органів державної влади і бізнесу, які є передбачуваними членами кластеру. Формування кластерів призводить до розвитку конкуренції між територіями, що дозволяє залучити додаткові інвестиції в регіони країн, що розвиваються[803].

---

[802] Ketels, C.H.M. and Memedovic, O. (2008) «From clusters to cluster-based economic development», Int. J. Technological Learning, Innovation and Development, Vol. 1, No. 3, pp. 375–392. URL: https://www.clustermapping.us/sites/default/files/files/resource/From_clusters_to_cluster-based_economic_development.pdf. P. 378-380

[803] Polozhentseva, Yulia. Instruments of Development of Cluster Policy: Stages, Models, International Practice. Procedia Economics and Finance. -Volume 27, 2015. Pages 529-537. URL: http://www.sciencedirect.com/ science/article/pii/S2212567115010291.

Реалізація кластерної політики спрямована на оптимізацію просторового розвитку територій на основі технологій, здатних ініціювати їх розвиток відповідно до окреслених цілей і напрямів розвитку. Реалізація кластерної політики на регіональному рівні дозволить поліпшити соціально-економічний розвиток району за цілою низкою причин: по-перше, держава, в результаті самоорганізації зобов'язана створити умови для постійної самоорганізації на територіальних рівнях управління; по-друге, шляхом активізації процесу глобалізації, нинішній економічний розвиток має характеризуватися збільшенням регіоналізації; по-третє, в практиці розвинених країн тенденція поглиблення галузевої спеціалізації регіону набуває все більшого значення, в результаті адекватного зусилля, щоб сконцентрувати певні види продукції в регіонах, які мають певні переваги; по-четверте, регіональні органи влади, використовуючи економічні та правові інструменти можуть вплинути на програми розвитку кластера, з використанням регіональних бюджетних коштів; по-п'яте, регіональний уряд ближче до господарюючих суб'єктів, ніж федеральний уряд».[804]

Марат Гакашев детально зосереджує увагу на питаннях фінансування кластерів та надає перелік конкретних інструментів їх підтримки[805]

«Фінансування для створення кластеру, як правило, проводиться на основі бюджетних коштів або коштів великого спонсора.

Фінансування інфраструктури та деяких окремих проектів всередині кластерів відбувається на основі змішаного фінансування – внесків членів кластерів (або пов'язаних з ними проектів) і бюджетного фінансування (Німеччина), а також про його відсутності або з мінімальною участю бюджетних коштів (Об'єднане Королівство).

Найбільш відомі інструменти для підтримки розвитку кластерів є:

– пряме фінансування (гранти, борги), що досягає 50% витрат за рахунок створення нових продуктів і технологій (Франція, США, Росія та ін.);

---

[804] Там само.

[805] Gakashev, Marat. Innovative clusters' formation and development: international experience. Perm National Research Polytechnic University.2013. URL: http://imacs.vse.cz/2013/wp-content/ uploads/ 2013/08/Gakashev-Marat_Innovative-Clusters-Formation-And-Development-International-Experience.pdf.

– законодавчий захист прав інтелектуальної власності та авторських прав;

– податкові пільги для підприємств, в тому числі виключення з оподатковуваних сум для R&D (researchanddevelopment) і списання інвестицій в R&D, пільгове оподаткування для університетів і науково-дослідних інститутів (Японія);

– надання кредитів, в тому числі кредитів без виплати відсотків (Швеція);

– цільові гранти на наукові дослідження і розробки (практично у всіх розвинених країнах);

– створення інноваційних фондів з огляду на можливі комерційні ризики (Англія, Німеччина, Франція, Швейцарія, Нідерланди);

– невідшкодовувані субсидії, до 50% від вартості інновацій (Німеччина);

– знижки для індивідуальних винахідників і надання податкових пільг (Австрія, Німеччина, Сполучені Штати, Японія та інші), а також створення спеціальної інфраструктури для її підтримки і економічної безпеки (Японія);

– відстрочка погашення обов'язків або його полегшення, якщо винахід відноситься до економії енергії (Австрія);

– вільне управління діловодства на замовлення індивідуальних винахідників, безкоштовні послуги патентних повірених, служби допомоги (Нідерланди, Німеччина);

– державні програми щодо зменшення та відшкодування втрат ризиків (Японія);

– програми пошуку і залучення зарубіжних талантів, у тому числі надання їм стипендій, поліпшення умов життя (США, Японія, Австралія)».[806]

М. Маро, розглядаючи кластерну політику США, зазначає такі загальні аспекти: «1. Кластери та кластерні підходи показують як нація прагне перебудовувати економіку. Сильні кластери, переважно, забезпечують позитивні вигоди працівникам фірм і регіонів, кластери відображають характер реальної економіки та забезпечують основу для переосмислення змін пріоритетів економічної

[806] Gakashev, Marat. Innovative clusters' formation and development: international experience. Perm National Research Polytechnic University.2013. URL: http://imacs.vse.cz/2013/wp-content/uploads/2013/08/Gakashev-Marat_Innovative-Clusters-Formation-And-Development-International-Experience.pdf.

політики. 2. Коли справа доходить до лідерів політики на всіх рівнях, вони повинні дотримуватися ряду основних загальних принципів при реалізації стратегії економічного розвитку кластера. Тобто, не слід намагатися створити кластер з нічого, без відповідних передумов, треба збирати аналітичну й емпіричну інформацію про кластер для прийняття адекватних рішень, максимальний вплив за рахунок використання релевантних кластерам підходів, програм та ініціатив, необхідно зіставляти зусилля як по «горизонталі», так і по «вертикалі», слід надати провідну роль приватному сектору».[807]

М. Маро надає коротку характеристику деяких кластерів, які існують в штатах США:

«У Колорадо, формується «зелена» економіка в кластері, проводяться дослідження відновлюваних джерел енергії, виробництво наймає 17 тис. чоловік в 1,5 тис. екологічно чистих енергетичних виробництвах, підтримується Національною лабораторією відновлюваних джерел енергії, Екотехнічним інститутом, який є першим приватним коледжем, котрий спрямований на підготовку фахівців для «зеленої» економіки.

Інноваційна економіка інтенсивно розвивається на північному сході штату Огайо, де понад 600 фірм входять у біомедичний кластер».[808]

В межах кластера Indiana Life Sciences Cluster в штаті Індіана сконцентровано 50 компаній і понад 8 тис. зайнятих на підприємствах біофармацевтичної галузі.

Puget Sound Interactive Media Cluster розташований в м. Сіетл, що спеціалізується на програмному забезпеченні, мистецтві та дизайні, індустрії відеоігор зайнято більше ніж 15 тис. Висококваліфікованих працівників в 150 компаній, генерує 4,2 млрд. дол. річного випуску продукції, а також підтримує додатково до 68 тис. робочих місць у штаті Вашингтон.

South Carolina Auto Cluster. Кластер складається з 125 постачальників автомобільної промисловості та пов'язаних з ними компаній з передбачуваним річним економічним впливом 8,3 млрд.

---

[807] Muro, M. and Katz,B (2010). The new «cluster moment»: How regional innovation clusters can foster the next economy. Metropolitan policy program at Brookings. September, 2010. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/0921_clusters_muro_katz.pdf. P. 5–8.

[808] Там само. P. 11-12.

дол. США. В складі кластеру функціонує Міжнародний центр Університету автомобільних досліджень Клемсон, де фахівці разом зі студентами співпрацюють у здійсненні ІТ-інновацій.[809]

Важливо, що в США для підтримки кластерної моделі розвитку регіонів діють визначені органи та проводиться підтримка кластер них ініціатив, однак без прямого втручання держави. Як зазначає А. Чаттерджі, «...за останні п'ять років уряд США набагато активніше намагався реорганізувати регіональні кластери, щоб вони були більш ефективними. Адміністрація Обами прагнула передислокувати існуючі ресурси стратегічно, а не виділяти нові значні кошти. Концентратором цих зусиль було Агентство економічного розвитку США (EDA), створене в 1965 р. для надання допомоги економічно депресивним міським і сільським районам.

Найбільші інвестиції в кластери на сьогоднішній день в розмірі 129 млн. дол. США протягом п'яти років були зосереджені в енергетичному регіональному інноваційному кластері в Філадельфії. Майже всі кошти (122 млн. дол. США) надійшли з Департаменту енергетики в рамках програми «Енергетичні інноваційні центри». Інші установи надають або невеликі обсяги фінансування, або технічну допомогу в рамках існуючих програм, так діє, наприклад, Департамент праці. Одержувачем фінансової і технікної допомоги є консорціум наукових установ, урядових органів, а також регіональні групи розвитку. Також, значні обсяги інвестицій були спрямовані в регіональні кластери – у Флориді (Space Shuttle Shutdown Transition) і Огайо (Water Technology Innovation Cluster).[810]

У більшості країн ОЕСР кластерна модель використовується як ефективна форма стимулювання інновацій. Крім того, такі країни, як Австралія, Австрія, Бельгія, Чехія, Естонія, Фінляндія, Німеччина, Ірландія, Ізраїль, Польща, Іспанія, Туреччина, Сполучене Королівство об'єднують кластерну політику і стратегії міжнародної спеціалізації.

Мало які кластери здатні підтримувати себе тільки за рахунок членських внесків; майже всі вони завжди шукають джерела фінан-

---

[809] Muro, M. and Katz,B (2010). The new «cluster moment»: How regional innovation clusters can foster the next economy. Metropolitan policy program at Brookings. September, 2010. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/0921_clusters_muro_katz.pdf. P. 17

[810] Chatterji, Aaron. Clusters of Entrepreneurship and Innovation.Innovation Policy and the Economy, Volume 14, Lerner and Stern. 2014. URL: http://www.nber.org/papers/w19013.pdf P. 23-25.

сування для підтримки своєї діяльності. Міжнародна, державна або регіональна підтримка, а іноді розподіл витрат, мають вирішальне значення для багатьох з цих структур. Надаючи допомогу в цілях забезпечення довгострокового фінансування, держава може забезпечити необхідну підтримку кластерних організацій з метою зміцнення своїх позицій в кластері. Державна підтримка може бути забезпечена за допомогою відповідних механізмів фінансування.

Кластери надають обґрунтування для виділення ресурсів, забезпечуючи максимальний вплив на економіку. Значні інвестиції в важливий елемент кластера, наприклад, наукові дослідження і розробки, або великі промислові парки, є поширеним способом для підвищення репутації кластера і залучення нових фірм.

У кожній країні, де підтримується кластерна політика є інститути (фонди, програми), метою яких є фінансування розвитку кластерів. В Японії фінансова підтримка кластерів забезпечується Міністерством економіки, торгівлі і промисловості, в Італії – Національним інститутом зовнішньої торгівлі, в Литві – Центром інновацій, в Норвегії – Науково-дослідною радою Норвегії, яка надає гранти для державних цільових кластерів.[811]

К. Бордей наголошує, що за допомогою кластерів, європейські регіони досягли конкурентних переваг в спеціалізованих сферах і галузях, таких як фінансові послуги (м. Лондон), нафтохімічна промисловість (м. Антверпен), вирощування квітів (Нідерланди) і біофармацевтична галузь (датсько-шведська межа). Європейська обсерваторія кластерів ідентифікує регіональні кластери в країнах ЄС-27, а також в Ісландії, Ізраїлі, Норвегії, Швейцарії та Туреччині[812]

Кластерні моделі істотно відрізняються з точки зору централізації зайнятості в регіонах. В Європі відсоток охоплення робочої сили в кластерах, як правило, нижчий, ніж в США.

Н. Рудь вважає вражаючим прикладом успішної кластеризації розвиток австрійської економіки за останні 20 років. Програма кластеризації Австрії розроблена Австрійським інститутом економічних досліджень разом з національним дослідницьким центром, включає такі модулі: система стимулювання інноваційної діяль-

---

[811] Kropelnytska S. Institutional and financial support for regional innovation development based on cluster approach. S. Kropelnytska, M. Vusyatytska: Економічний часопис-XXI. 2015. № 3-4(2). С. 37-40. URL: http://soskin.info/userfiles/file/2015/3-4_2_2015/Kropelnytska,Vusyatytska.pdf. P. 38-39.

[812] Bordei, Constantin. Clusters- sources of economic growth in Europe - SEA -Practical Application of Science. Volume IV, Issue 1 (10). 2016. URL: http://seaopenresearch.eu/Journals/articles/SEA_10_19.pdf.

ності; поліпшення продуктивності; збільшення зайнятості; регулювання технологічної політики; консультування.

Кластеризаційні моделі здійснювалися під контролем австрійської юридичної агенції та публічної консалтингової компанії. За допомогою цих організацій створена нова інфраструктура, розроблені і сформовані кластери. Як доказ ефективності цієї програми можна відзначити бурхливий розвиток індустрії автомобілебудування в Австрії.[813]

За І. Гафуровим у Франції кластерна політика реалізується в рамках програми створення «полюсів конкурентоспроможності» – взаємопов'язаних мереж компаній (великих, середніх і малих підприємств, науково-дослідних центрів, установ і лабораторій) на регіональному чи національному та європейському рівнях. Наступні кластери є найбільш значимими: «Безпечні комунікаційні рішення» (інформаційні технології, в технопарку «Софія Антиполіс»), «Долина повітряного простору» в Тулузі, «Minilogic» (нанотехнології і вбудовані системи) в м. Гренобль, який є найбільш яскравим прикладом кластеру, створився природно, але за сприяння державного сектора.[814]

Державна політика у Великобританії, Іспанії, Угорщині, Чехії спрямована не стільки на створення нових кластерів, як на максимальне використання регіональних ресурсів в рамках існуючих кластерів.

У ФРН державні програми просування кластера діляться на дві категорії. Перші програми спрямовані на заохочення перспективних досліджень та створення нових технологічних компаній. Вони засновані на мережі співпраці дослідницьких компаній з бізнесом. Економічно розвинені передові регіони (Мюнхен, Верхня Баварія) отримують підтримку. Мережеві програми другої категорії («Inno Regio», «Інноваційні центри регіонального зростання») спрямовані на зміну структури регіонів, зокрема, на досягнення інноваційного потенціалу в нових федеральних землях. Програми «Network management

---

[813] Rud N. T. Cluster interaction mechanism in the formation of innovative model of region's economy. N. T. Rud, O. I. Marchuk, G. A. Yasheva. Актуальні проблеми економіки. 2014. № 12. С. 281-289. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ape_2014_12_32. P. 285.

[814] Gafurov I. New State Economic Policy – Cluster Policy as the Factor of Innovative Development of Europe. Mediterranean Journal of Social Sciences. Vol 5, № 12, June 2014. URL: http://www.mcser.org/journal/index.php/mjss/article/viewFile/3035/2995.

Vostok» і «Inno Watt» мають ту ж мету. Німецький підхід до впровадження інноваційних технологій довів свою ефективність. Після реалізації програм інноваційного розвитку з'являються нові кластери (наприклад, 14 інноваційних кластерів з'явилися в Німеччині під час реалізації «Пакту для досліджень та інновацій»).

На даний час йде проект «go-cluster», основним завданням якого є допомога органам управління кластерів до підвищення компетентності і навчання учасників інноваційних мереж успішним практикам. Проект об'єднує 68 інноваційних кластерів, в яких 5 500 компаній малого і середнього бізнесу, 1 300 великих компаній і 1 500 науково-дослідних інститутів.

Загалом, інноваційні кластери знаходяться в центрі уваги керівництва ЄС, загальноєвропейських програм та ініціатив, PRO INNO Європи, INNOVA, «Регіони знань», «Enterprise Europe Network» (EEN), European Excellence.[815]]. У виданні «Краща практика політики розвитку кластерів ЄС» можна знайти цікаві відомості про ключові підходи в реалізації кластерної моделі деяких країн ЄС.

Успішний регіональний кластер в Моравії є – Silesian Automotive Cluster, створений в 2006 р., включає 43 учасники, у тому числі ТНК (Siemens, Cromodora Wheels і Visteon Autopal), технічний університет Острави, представники у виробництві транспортних засобів; автомобільних комплектуючих та допоміжних послуг. З моменту свого створення, кластер отримав фінансування в розмірі 0,86 млн. євро від уряду. Частина цієї субсидії була використана для створення лабораторій.[816]

В Алжирі, до 2025 р. будуть розроблені шість «полюсів конкурентоспроможності». Програма підтримується за рахунок технічної допомоги Світового банку. Кластери планується поширити по всій країні. Вони будуть прикріплені до агломерацій і до нових міст Сіді Абдаллах, Богезулі Хассі Мессаоуд. Ці нові міста розташовані в різних частинах країни і залучають інвестиції з боку інвесторів з Азії і країн Перської затоки. Наприклад, в новому місті Сіді

---

[815] Gafurov I. New State Economic Policy – Cluster Policy as the Factor of Innovative Development of Europe. Mediterranean Journal of Social Sciences. Vol 5, № 12, June 2014. URL: http://www.mcser.org/journal/index.php/mjss/article/viewFile/3035/2995.. P. 109–110.

[816] EU best practice in cluster development policy. Maxwell Stamp. PLC. -January 2012 URL: https://poduzetnistvo.gov.hr/UserDocsImages/EU%20projekti/IPA%20IIIC/Podr%C5%A1ka%20razvoju%20klastera/5.Izvje%C5%A1taj%20o%20najboljoj%20praksi%20u%20EU.pdf. P. 19-28

Абдаллах, яке розташоване в 30 кілометрах на захід від Алжиру, планується розмістити 200 тис. жителів і створити кластер біо- та інформаційно-комунікаційних технологій. Таким чином, буде створено «кіберпарк», який покликаний стати свого роду алжирською Силіконовою долиною. Відповідно, для стимулювання передачі технології, кластер доповниться новими університетами, лабораторіями та науково-дослідними інститутами.[817]

В таблиці 6.5 наведено приклади успішної реалізації кластер них стратегій в США, Італії, Фінляндії, Франції та Японії.

Аналіз кластерних моделей за останні десятиліття в різних країнах, показує, що їх висока конкурентоспроможність заснована на сильних позиціях окремих кластерів, які посилюють та оптимізують управління національною економікою. Ключова роль у формуванні конкурентоспроможної економіки з використанням кластерної моделі належить державі, яка встановлює стратегічні цілі, забезпечує ресурсну підтримку, зокрема фінансування, податкове стимулювання, кредитування тощо.

Як в розвинених економіках, так і в країнах, що розвиваються, основний акцент робиться на створенні інноваційних кластерів на базі великих підприємств, університетів або науково-дослідних центрів, а також за допомогою структурної перебудови існуючих промислових або індустріальних кластерів на випуск високотехнологічної та конкурентоздатної на світових ринках продукції.
Інституціональний аналіз світового досвіду застосування кластерної моделі в економіці доводить до таких висновків, як:

Несформованість загальних методичних підходів до створення та функціонування кластерів з істотним впливом національної специфіки;

Урахування рівня інвестиційного потенціалу, інвестиційної активності та наявної інфраструктури при прийняті рішення щодо створення кластерів;

Кластерні політики відрізняються за ступенем втручання держави. Можна виділити в загальному вигляді дві моделі, в рамках

---

[817] Benner, Maximilian.Cluster Policy as a Development Strategy Case Studies from the Middle East and North Africa. University of Lüneburg, Working Paper Series in Economics. №255. December 2012. URL: http://www.leuphana.de/fileadmin/user_upload/Forschungseinrichtungen/ifvwl/WorkingPapers/wp_255_Upload.pdf. P. 15.

яких здійснюється кластерна політика держав.[818] Перша модель характерна для країн, які за традицією проводять ліберальну економічну політику (США, Італія). Основний принцип полягає в тому, що кластер – це ринковий організм, роль держави досить мінімальна, і зводиться лише до усунення перешкод для його розвитку. Друга модель проводиться владою тих країн, які активно залучені в економіку (Франція, Японія, Фінляндія), яка включає комплекс заходів - вибір галузевих чи регіональних пріоритетів, створення інфраструктури, визначення бюджету фінансування програм з підтримки регіональних кластерів до цільового формування ключових передумов їх розвитку.

В практиці створені такі два основні підходи (напрями) політики держави в підтримці кластерної моделі: «знизу-вгору» і «зверху-вниз». Підхід «знизу-вгору» орієнтований на забезпечення ефективного функціонування та усунення дефіциту на ринку. Відправною точкою є ініціативи, згенеровані на ринку, в той час як уряд діє як посередник і регулятор, але не встановлює обмежені національні та регіональні пріоритети. Використовуючи підхід «зверху-вниз», уряд (в процесі консультацій з галузевими і науково-дослідними установами) встановлює регіональні та національні пріоритети, формулює їх до обговорення з учасниками кластера. Такий підхід характерний для кластерної моделі в країнах Північної Європи.

На основі зіставлення досвіду розвитку кластерів в різних країнах можна сформулювати такі принципи кращої практики розвитку кластерних систем в країні: активне приватно-публічне партнерство; взаємовигідна співпраця між учасниками кластерів, науково-дослідними установами, закладами вищої школи і професійної освіти; орієнтація на проведення наукових досліджень і впровадження інновацій; відкритість для потенційних учасників бажаючих співпрацювати; значні обсяги державного фінансування, у формі бюджетної субсидії та співфінансування; конкурсний відбір кластерів, які претендують на державну підтримку, з використанням чітких критеріїв, найважливішим з яких є гармонізація стратегії розвитку кластера з планом соціально-економічного розвитку регіону.

---

[818] Polozhentseva, Yulia. Instruments of Development of Cluster Policy: Stages, Models, International Practice. Procedia Economics and Finance. -Volume 27, 2015. Pages 529-537. URL: http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2212567115010291. P. 530.

Таблиця 6.5

Приклади успішної реалізації кластерної стратегії у світовій практиці

Країна	Напрями державної політики	Форми державної підтримки	Визначення кластеру	Найбільш відомі кластери	Стратегічні цілі кластерів
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
1. США (Північна Америка)	- підтримка окремих галузей (електроніки, інтернету); - підтримка університетів та дослідницьких центрів; - розвиток науково-технологічного партнерства	- надання податкових кредитів і пільгове оподаткування підприємств, що здійснюють державні і власні програми НДДКР	Концентрація підприємств в одному регіоні і максимальне використання природного, наукового, кадрового та інтеграційного потенціалу	Інформаційних технологій, кіноіндустріальний, автомобільний та ін.	- підвищення конкурентоспроможності в глобальному масштабі з використанням конкурентних переваг, заснованих на науково-технологічних досягненнях та інноваціях
2. Італія (Південна Європа)	- всебічна підтримка сектора МСП; - підтримка «розширення» кластерів за державні кордони; - просування товарів власного виробництва	- надання пільг на експорт товарів; - гарантійне покриття; - регулювання ринку праці, заохочення росту кадрового потенціалу	Концентрація малих і середніх фірм в певній місцевості, об'єднаних в різні асоціації, рівноправна співпраця підприємств	Мебельно-інтер'єрний, харчовий, легка промисловість та ін.	-експансія підприємств індустріальних округів в інші регіони для розширення господарської діяльності; - збереження конкурентоспроможності країни на глобал. ринку

Продовження табл. 6.5

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
3.Фінляндія (Північна Європа)	-розвиток інноваційної політики; -впровадження високотехнологічного виробництва; - сприяння співпраці університетів, державних і приватних підприємств; - підтримка малого бізнесу	– інвестування НДДКР (прямо та через спеціалізовані фонди); – допомога при реєстрації діяльності, консультації спеціалістів, надання кредитів; - заохочення внутрішньої конкуренції	Взаємодія великих, середніх і малих підприємств	Хімічний, поліграфічний, машинобудівний.	- розвиток експортних можливостей; - розробка нових продуктів та послуг; - розвиток міжнародних зв'язків кластера
4. Франція (Західна Європа)	- заохочення співпраці між учасниками процесу інновацій у промисловості як державних, так і приватних	- стимулювання НДДКР для потреб промисловості; - бюджетні асигнування наукомістких видів бізнесу; -зниження податку на інвестиції в НДДКР; -цілеспрямоване регулювання інноваційної діяльності	Концентрація підприємств навколо великої компанії	Парфюмерно косметичний, текстильний, харчовий та ін.	- підвищення конкурентоспроможності економіки через впровадження інновацій; - активізація локальних технологічних та творчих секторів економіки; - залучення іноземних підприємств та інвесторів завдяки більшій помітності на міжнародному рівні; - заохочення розвитку та створення робочих місць

Продовження табл. 6.5

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
5. Японія (Азія)	- заохочення розвитку вузькоспеціалізованих регіонів; - залучення із-за кордону сучасних технологій.	- активна підтримка та стимулювання венчурного бізнесу та інноваційної діяльності; - створення фінансових фондів підтримки, полегшення доступу до фінансових ресурсів, можливість збільшення основного капіталу і оптимізація оподаткування.	Концентрація середніх і дрібних підприємств навколо великої компанії.	Елекротехнічний, автомобільний та ін.	- розвиток ділового середовища для заохочення інвестицій; - створення нових підприємств; - досягнення синергетичного ефекту.

Розроблено за[819]

6.3. Німецька кластерна політика використання інноваційного чинника конкурентоспроможності

Вступ. Багато країн розробили стратегію та програми кластерів для посилення впливу їх дослідницької та інноваційної політики. Кластери надають урядам можливість вирішувати соціальні та економічні проблеми за допомогою програм розвитку бізнесу та підтримки інновацій. Німеччина є головним попередником кластерної політики та кластерних ініціатив у Європі. Одним з обґрун-

[819]. Брижань І. А. Роль та необхідність підтримки кластерів для підвищення регіональної конкурентоспроможності. І. А. Брижань, А. О. Єрмакова. Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Економічні науки. 2012. № 1. С. 265–269. URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vchnu_ekon/2012_1/265-269.pdf. С. 268.

тувань політики Німеччини щодо підтримки малих і середніх підприємств (МСП) є підвищення продуктивності та інновацій за рахунок тісної співпраці з регіональними партнерами по ланцюжку створення вартості. Кластерна політика в Німеччині почалася в середині 90-х років минулого століття, що призвело до низки програм підтримки як на національному, так і на федеральному рівні. Німецький кластерний ландшафт з тих пір постійно змінюється, щоб реагувати на нові виклики. Останні програми підтримки на національному рівні Конкурс кластерних лідерів (Leading-Edge Cluster Competition)[820] розглядають досконалість управління кластерами як один з ключових факторів успіху кластерного підходу.

Поява досліджень кластерної політики як нової міждисциплінарної сфери може, таким чином, розглядатися як спроба перетворення теорії на політику та практику шляхом їх переміщення в конкретні дії та стимули. Дослідження кластерів та пов'язаних з ними концепцій, таких як промислові райони, інноваційні середовища або навчальні регіони, занадто довго зосереджувалися на внутрішньорегіональних джерелах динаміки, нехтуючи зовнішнім виміром кластера[821]. Приділяючи особливу увагу дослідженню окремих випадків та помітному прагненню вилучити рекомендації з політичних прикладів, більшість звітів не усвідомлюють складності горизонтальних і вертикальних питань управління, які спричиняють кластерні політики.

Цей матеріал присвячений дослідженню процесів в кластерній політиці з погляду багаторівневого управління (MLG). У ньому використовується досвід Німеччини, як федеральної держави, де передача влади привела до конкретної кластерної політики на державному та субдержавному рівнях. На неї впливають наднаціональний рівень Європейського Союзу та національний рівень федерального уряду, що враховує чотири різні рівні управління. Після впровадження кластерної політики як багаторівневого управління ми окреслимо характер кластерної політики на цих чотирьох рівнях. Потім ми зосередимося на політиці в розрізі вертикального та горизонтального внутрішньорегіонального виміру.

---

[820] http://www.bmbf.de/en/20741.php та www.go-cluster.de/en

[821] Malmberg A., Maskell P. (2002). The Elusive Concept of Localization Economies: Towards a Knowledge-based Theory of Spatial Clustering. In: Environment and Planning A, 34(3), 429-449.

Кластерна політика, багаторівневе управління та політичне навчання. Протягом останніх трьох десятиліть, з середини 90-х років, кластерна концепція користується постійною популярністю як у науковців, так і в політиків та практиків економічного розвитку. М. Портер визначає кластери як «географічні концентрації взаємопов'язаних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, фірм у суміжних галузях і пов'язаних з ними установ (наприклад, університети, агенції стандартів і торговельні асоціації) в окремих галузях, які конкурують, але й співпрацюють»[822].

Отже, кластерна політика може розглядатися як особлива форма промислової політики, орієнтована на конкретні регіональні особливості та спрямована на розвиток певних технологічних областей, які вже існують у кластерах, або на зростання потенціалу та перетворення латентних кластерів у діючі[823]. Наприклад, застосування кластерної концепції в науковій політиці, вірогідно, відрізнятиметься від застосування для місцевого економічного розвитку. Орієнтуючись на державну установу, концепція кластерної політики відрізняється від ширшої ініціативи кластеру, в якій кластерні фірми беруть центральну роль, і підтримується урядовими та/або дослідницькими інститутами[824]. У межах цієї більш широкої концепції кластерна політика може розглядатися як підмножина, яка характеризується значним залученням держави через ініціювання, фінансування та/або управління. Розглянемо шість вимірів для окреслення кластерної політики в емпіричних дослідженнях.

Довідка про кластер. Політика може безпосередньо посилатися на термін "кластер", наприклад для маркетингових цілей без глибокого концептуального сенсу. З іншого боку, політика кластерів може залишатися неявною, продовжуючи сприяти просторовій концентрації галузей і технологій та породжених в них зовнішніх ефектів.

---

[822] Porter M. E. (1998). On Competition. (=The Harvard Business Review Book Series). Boston, MA: The Harvard Business School Publishing.

[823] Enright M. J. (2003). Regional Clusters: What We Know and What We Should Know. In: Bröcker J., Dohse D., Soltwedel R. (eds): Innovation Clusters and Interregional Competition. (=Advances in Spatial Science). Berlin: Springer, 99–129.

[824] Sölvell Ö., Lindqvist G., Ketels C.H.M. (2003). The Cluster Initiative Greenbook. Gothenburg: Ivory Tower AB.

Кластерна орієнтація. Стратегія підтримки регіональних інновацій та зростання нечасто зосереджується винятково на кластері. Практика підтримки кластерів може бути поєднана з загальними заходами економічного розвитку для вирішення таких завдань, як створення нових фірм або розвиток навичок, незалежно від членства в кластері.

Складність. Кластери можна просувати за допомогою таких інструментів, як цільові інкубатори, галузеві мережі або конкурси бізнес-планів. Проте, складний характер кластерів вимагає використання декількох інструментів для досягнення більш цілісного підходу до просування кластерів.

Когерентність. Кластерна політика в ідеалі повинна керуватися спільним баченням і спільною стратегією, узгодженою між усіма зацікавленими сторонами та рівнями управління, що вимагає істотної горизонтальної і вертикальної координації.

Інституціоналізація. Кластерна політика може бути слабо інституціоналізована, коли цілі та завдання сформульовані в необов'язкових меморандумах про взаєморозуміння між партнерами з досить вільним трактуванням. Високий ступінь інституціоналізації досягається тоді, коли окремим особам або організаціям доручається впровадження кластерної стратегії.

Зрілість. Не в останню чергу здатність критично оцінювати політику кластерів залежить від їх зрілості: чи є політика все ще концептуальною, вже реалізованою або вже завершеною? Що стосується управлінського виміру кластерної політики, сучасні підходи чітко визнають характерну взаємодію між державним і приватним агентством, використовуючи термін «політика» більш широко. Підхід до управління не тільки відповідає складній сукупності учасників у кластерах, але й відображає перехід до більш кооперативної та активізуючої ролі держави, встановлення стимулів для саморегулювання, а не директив щодо розвитку здатності до самоврядування та соціальних підсистем. Оскільки більшість кластерів не виходять за межі субнаціонального масштабу, кластерна політика може бути краще пов'язана з питаннями регіонального управління на перший погляд[825, 826]. Проте, регіональна кластерна

[825] Danson M. (ed.) (1997). Regional Governance and Economic Development. London: Pion.

політика часто ізольована від національної та наднаціональної політики, що призводить до складних взаємозв'язків між різними рівнями управління. Історично децентралізована Німеччина зобов'язана прагненням союзників до модернізації влади після Другої світової війни. Втім, замість усвідомлення динамічних переваг конкурентного федералізму 16-ти держав, система перетворилася на кооперативний федералізм із більш складною взаємозалежністю між федеральним і державним рівнем[827, 828]. Рівні управління можуть взаємопов'язуватися «зверху-вниз», коли вищий рівень окреслює певні стратегічні напрями або інструменти політики для нижчих рівнів, які розглядаються як «прямий примус»[829]. І навпаки, управління може здійснюватися «знизу-вгору», коли досвід нижчих рівнів є джерелом формування політики на вищих рівнях. Проте, актуальність вертикальної політичної підготовки може бути оцінена лише у зв'язку з горизонтальною передачею та адаптацією досвіду між суб'єктами на одному рівні управління, наприклад між регіонами. В результаті, як вертикальна, так і горизонтальна навчальна політика кластерів можуть бути протиставлені кумулятивним внутрішньорегіональним процесам.

Огляд кластерної політики в Німеччині, Європейському Союзі.

У політичному документі Європейської Комісії[830] сформульовано, що Європі не бракує кластерів, але стійка фрагментація ринку, слабкі зв'язки між галузями та дослідженнями та недостатня співпраця обумовлюють, що кластери не завжди мають необхідну критичну масу та інноваційний потенціал для стабільної боротьби з глобальною конкуренцією. Кластерний підхід істотно набув поширення на наднаціональному рівні в Лісабонській стратегії

---

[826] Danson M., Halkier H., Cameron G. (eds) (2000). Governance, Institutional Change and Regional Development. Aldershot: Ashgate.

[827] Berthold N. (2005). Wege aus der Verflechtungsfalle: Wettbewerb oder Kooperation? In: GDA (ed.): Den Reformen Perspektive geben: 43. Kolloquium der Walter-Raymond-Stiftung, Berlin, 13.-15. März 2005. Berlin: Gesellschaft für Marketing und Service der Deutschen Arbeitgeber, 87–104.

[828] Kirchgässner G. (2008). Die Verflechtungsfalle bleibt bestehen. In: Wirtschaftsdienst, 88(9), 569–571.

[829] Dolowitz D. P., Marsh D. (1996). Who Learns What From Whom: A Review of the Policy-transfer Literature. In: Political Studies, 44(2), 343–357.

[830] European Commission (2008). Towards World-class Clusters in the European Union: Implementing the Broad-based Innovation Strategy. (=Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions SEC(2008) 2637). Brussels: Commission of the European Communities.

2000 р. з метою досягнення конкурентоспроможності економіки в найближче десятиліття[831]. Для досягнення цієї мети кластери розглядалися як засіб стимулювання інновацій, конкурентоспроможності та зростання. Принцип субсидіарності ЄС передбачає чіткий розподіл між наднаціональним та підпорядкованим (національним, регіональним та місцевим) рівнями управління. Хоча міста та регіони вважаються відповідальними за просування кластерів на місцях, Європейська Комісія бере на себе відповідальність за формування кластерів на основі SWOT-аналізів та порівнянь, визначення та поширення кращих практик, створення платформ для обміну знаннями між керівниками кластерів і практиків, а також транскордонний зв'язок кластерів[832]. При цьому ініціатива Europe INNOVA орієнтована на політиків, а програма PRO INNO Europe обслуговує функціонуючі кластери. Обмін знаннями підтримується Європейською групою політики кластерів, створеною в жовтні 2008 року для надання консультацій Комісії та державам-членам з розвитку кластерів, та Європейським альянсом кластерів, створеним як відкрита платформа для постійного політичного діалогу між державними органами, відповідальними за розвиток політики управління кластерами на національному та регіональному рівнях.

Крім безпосередніх заходів підтримки кластерів, не слід недооцінювати опосередкований вплив переорієнтації структурних фондів ЄС на підтримку лізингової стратегії на період фінансування у 2007–2013 рр.[833]. Визначення «регіональної конкурентоспроможності та зайнятості» як нової спрямованості «Завдання 2» означає, що Європейський фонд регіонального розвитку (ЄФРР) більше не обмежується підтримкою відсталих регіонів, і вперше підтримує інновації та зростання у всіх інших регіонах. Незважаючи, що лише шоста частина загальної індикативної суми фінансування політики згуртування на 2007–2013 рр. становить 49,1 млрд. євро, ця стратегічна зміна пріоритетів фінансування має прямі наслідки на оперативному рівні управління програмами.

---

[831] Ardy B. (2011). Industrial and Competitiveness Policy: The Lisbon Agenda. In: El-Agraa, A.M. (ed.): The European Union: Economics and Policies. (9th ed.). Cambridge: Cambridge Univ. Press, 214-228.

[832] Reppel K. (2007). Clusterpolitik der Europäischen Kommission. Unpublished presentation to the Federal-State Committee on Research and Technology, Berlin, 22 March 2007.

[833] European Commission (2006). Regions and Cities for Growth and Jobs: An Overview of Regulations 2007–2013 on Cohesion and Regional Policy http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/ docoffic/official/regulation/pdf/2007/publications/memo_en.pdf, accessed 26 December 2012.

Федеральний уряд. Пов'язана зі скоординованим характером ринкової економіки[834], інноваційна система Німеччини орієнтована на додаткові інновації та дифузію і має відносні досягнення в таких радикальних інноваціях, як біотехнологія[835]. Німецькі політики високо оцінюють досконалість досліджень, хоча, на жаль, такі німецькі винаходи, як стандарт MP3[836], часто комерціалізуються за кордоном. Отже, кластери сприймаються як засоби подолання відчутного розриву між наукою та промисловістю для прискорення інновацій.

Федеральний уряд Німеччини прийняв кластерну модель в середині 90-х років, намагаючись просувати новітню біотехнологічну промисловість, яка, за експертними оцінками, відставала на двадцять років від США і на десять років від Великобританії[837]. Для подолання відставання, федеральний уряд вирішив використати конкурентний потенціал федералізму. У 1995 р. проведено конкурс BioRegio з метою виявлення та просування найбільш перспективних потенційних біотехнологічних кластерів Німеччини[838]. У конкурсі взяли участь 17 регіонів і в листопаді 1996 р. переможцями визначені Мюнхен, Рейнланд і Рейн-Неккар, які отримали за п'ять років близько 25 мільйонів євро, а також привілейований доступ до фінансування НДіДКР з федеральної програми Biotechnology 2000. Конкурс BioRegio вважається успішним засобом запуску біотехнологічної індустрії в Німеччині, яка зафіксувала вражаюче зростання у другій половині 90-х років, хоча цьому сприяли також законодавчі зміни, сприятливий бізнес-цикл і достатня пропозиція венчурного капіталу.

У вересні 2006 р. федеральний уряд Німеччини оголосив Стратегію високих технологій. З 14,6 млрд. євро у 2006–2009 роках 11,94 млрд. євро було призначено для 17 галузей і технологій, інші 2,66

---

[834] Hall P.A., Soskice D. (eds) (2001). Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage. Oxford: Oxford Univ. Press.

[835] Casper S. (2007). Creating Silicon Valley in Europe: Public Policy Towards New Technology Industries. Oxford: Oxford Univ. Press.

[836] Формат файлу для зберігання аудіо-інформації. Розроблений наприкінці 1980-тих років Карлгайнцем Бранденбургом, аспірантом Університету Ерлангена—Нюрнберга, Німеччина. Формат був ліцензованим, але 23 квітня 2017 року термін дії всіх патентів сплив і ліцензійні збори скасовано.

[837] Cooke P. N. (2001). New Economy Innovation Systems: Biotechnology in Europe and in the USA. In: Industry and Innovation, 8(3), 267–289.

[838] Dohse D. (2007). Cluster-based Technology Policy: The German Experience. In: Industry and Innovation, 14(1), 69-94.

млрд. євро – зарезервовано для загальних заходів інноваційної політики, з яких 600 млн. євро – виділено на заходи інтеграції науки і промисловості, у тому числі кластерні. Мета Стратегії полягала в підтримці протягом п'яти років 15-и добре розвинених кластерів незалежно від технології або галузі. По суті, це означало розширення концепції BioRegio за межі біотехнологічної промисловості. До загальних цілей відносилися стратегічне сприяння розвитку кластерів для досягнення провідних позицій у глобальній конкуренції, прискорення комерціалізації нових знань, стабілізація зростання та зайнятості, а також забезпечення привабливості Німеччини як країни розташування бізнесу.

Після першого конкурсу заявок до кінця 2007 року було подано 38 регіональних проектів, десять з яких отримали кваліфікацію до фіналу, а п'ять переможців першого туру визначені у вересні 2008 року з правом на фінансування обсягом до 200 млн. євро протягом п'ятирічного періоду. З перших п'яти переможців, два були з нових земель, а один вже був переможцем BioRegio. У січні 2009 року оголошено конкурс на другий раунд. Представлені у січні 2010 року п'ять переможців другого туру були із Західної Німеччини, чотири з двох південних земель Баварія та Баден-Вюртемберг. У третьому і заключному раунді з 24 заявок обрано одинадцять фіналістів, п'ять переможців з яких визначені в січні 2012 р. Загалом, на трьох конкурсах розглянуто 85 заявок, з яких 15 було обрано для фінансування. Кількість заявок включає декілька подвійних записів, оскільки деякі учасники проекту подають заяви вдруге. Регіональний розподіл переможців відображає відносний успіх регіонів у технологічно більш розвинених регіонах південної Німеччини. В результаті реалізації стратегії «зміцнення найсильніших» дев'ять з 15 провідних кластерів перебувають повністю або, принаймні, частково в Баварії або Баден-Вюртемберзі. Федеральна автономія та конкуренція змусили всі 16 земель застосувати, хоча, і з різним ступенем інтенсивності, кластерну модель в своїй економічній, регіональній та інноваційній політиці (Табл. 6.6).

Таблиця 6.6

Федеральна земля	**Сутність програм і програмних заходів (Рік)**
1	**2**
Західна Німеччина	
Баден-Вюртемберг	Кластерні організації для IT та медіа (Medien- und Filmgesellschaft, 1995), біотехнології та науки про життя (BioPro, 2002), мікро технології (2005). Картування (атлас кластерів) і конкурс кластерів (2008).
Баварія	Наступальні дії Zukunft Bayern (1994) та High-Tech-Offensive (1999) для інфраструктури досліджень та розробок, загальним обсягом 4 млрд. євро. Кластерний наступ Баварії для створення мережевих платформ для 19-ти визначених загальнодержавних кластерів (2006).
Бремен	Стратегія InnoVision 2010, що охоплює сім галузей (2002 р.)
Гамбург	Організації з управління кластерами для логістики, аерокосмічної галузі та медіа (IT)-телекомунікацій.
Хессен	Просування п’яти ключових технологій. Регіональний конкурс кластерів (2008).
Нижня Саксонія	Державні ініціативи щодо просування науково-промислових мереж у 6 ключових технологіях. Концепції регіонального зростання (2004).
Північна Рейн-Вестфалія	Сфери компетенції для Рурської області (Kompetenzfeldpolitik, 2000-2005). Конкурси для 16-ти попередньо визначених кластерів та відкриття конкурсу RegioCluster.
Рейнланд-Пфальц	Деякі спеціальні галузеві ініціативи та спільні заходи з сусідніми державами, але не узгоджена стратегія кластерів.
Саар	Інноваційна стратегія 2015 для створення 5 кластерних платформ (2001 р.).
Шлезвіг-Гольштейн	Звіт за 2004 рік про діяльність восьми кластерів. Політика економічного розвитку 10-ти кластерів.
Східна Німеччина (Нові землі та Берлін)	
Берлін	Інноваційна стратегія (2005 р.) в послугах сфери охорони здоров'я, як кластера, та управління в 5-ти інших галузях.
Брандербург	Кластерно-орієнтована регіональна політика в 16-ти галузях промисловості (Branchen-Kompetenzfelder) для пріоритетного просування в окремих регіонах (2005).

Продовження таблиці 6.6

1	*2*
Мекленбург-Західна Померанія	Зосередження на дев'яти технологічних полюсах зростання.
Саксонія	Політика зосереджена на чотирьох високотехнологічних галузях без узгодженої стратегії. Шість галузевих ініціатив за період 1999–2008 рр.
Саксонія-Ангальт	П'ять інноваційних мереж на основі федерального конкурсу InnoRegio, кластерні дослідження.
Тюрінгія	Політика зосереджена на дев'яти ключових технологіях. Підтримка восьми кластерних ініціатив без узгодженої стратегії.

Як і на федеральному рівні, кластерний підхід був прийнятий в основному в технологічній політиці з метою подолання розриву в сферах економіки, де землі мають технологічні або промислові переваги. У Баварії розпочалася у 1994 році масштабна приватизація, послідовно інвестуючи 4,15 млрд. євро у державну інфраструктуру досліджень і розробок через програму - Майбутня Баварія (Zukunft Bayern), у 1999р. – високотехнологічну наступальну програму (ВНО) з фінансування 664 млн. євро розвитку та підтримки високотехнологічних центрів в ключових технологіях. Таким чином, програма формувала кластерну політику, але без явного посилання на цей термін, який почав використовуватися, коли термін дії програми ВНО закінчився. У лютому 2006 р. держава розпочала кластерну ініціативу як новий етап технологічної політики, надавши порівняно невеликі 50 мільйонів євро для створення та фінансування 19 кластерів протягом п'ятирічного періоду, які були заздалегідь визначені після консультацій з представниками промисловості та університетів. Кожен з підрозділів керування кластерами зазвичай складається з менеджера, представника та секретаря. Варто детально розглянути два найбільш помітних результати державної кластерної політики, а саме кластера земель Північний Рейн-Вестфалії (ПРВ) і Баварії, які є економічно найпотужнішими з 16 федеральних земель, з 21,8 і 15,4% чисельністі населення і 22,1 і 17,4% обсягу ВВП країни у 2011 р., відповідно. З доходом на одну особу на 13,1% вище середнього показника, Баварія є більш процвітаючою, ніж

ПРВ, середній показник перевищений по країні лише на 1,4%.У той час, як Баварія характеризується сучасними високотехнологічними галузями та послугами, ПРВ все ще відчуває спадщину структурних змін у своїй основній рурській агломерації і відстає від південної Німеччини за основними показниками ринку праці та інновацій. Важливим для подальшого дослідження є розгляд семи вимірів кластерної політики. В управлінському вимірі фокус на кластерній політиці потребує значного державного впливу в ініціюванні, фінансуванні та оперативному управлінні ресурсами. Хоча кластерна концепція часто використовує визначення М.Портера, існує глибше теоретичне обґрунтування, а практичні працівники схильні більше розуміти кластери як організовані мережі фірм і дослідницьких організацій[839]. Інституціоналізація кластерної політики змінюється від досить вільних асоціацій до спеціалізованих організацій з управління кластерами, але всі вони є достатньо розвиненими, щоб здійснити принаймні попередню оцінку (Табл. 6.7).

Як найважливіший приклад регіональної кластерної політики в Баварії, розглянемо кластерну стратегію північного району Центральної Франконії, що оточує Нюрнберг, у відповідь на занепад домінуючої електротехнічної галузі на початку 90-х років. Початкові зусилля були включені в більш узгоджену Нюрнберзьку програму в 1994 р., за якою пішов консенсусний перспективний звіт, розроблений і підписаний у 1998 році та відновлений у 2005 році[840, 841].

---

[839] Kiese M. (2008a). Cluster Approaches to Local Economic Development: Conceptual Remarks and Case Studies from Lower Saxony, Germany. In: Blien U., Maier G. (eds): The Economics of Regional Clusters: Networks, Technology and Policy. Cheltenham: Edward Elgar, 269-303.

[840] Neumann G. (1996). Regionales Change-Management: Das Nürnberg-Programm - ein exemplarischer Ansatz zur Verknüpfung von Regional-, Wirtschafts- und Arbeitsmarktpolitik. In: WSI-Mitteilungen, 49(12), 754-763.

[841] IHK Nürnberg (2005). Entwicklungsleitbild der Wirtschaftsregion Nürnberg. Nuremberg: Nuremberg Chamber of Commerce and Industry for Central Franconia.

Таблиця 6.7

Основні характеристики регіональних кластерів

Місце, назва кластерів	Характеристики управління	Рекомендації до створення кластеру	Орієнтація кластера	Складність	Узгодженість	Інституціоналізація	Зрілість, рік
1	2	3	4	5	6	7	8
Дортмунд	громадськість, «знизу- вгору»; ініціатива великої фірми, громадського фонду	явні (провідні галузі)	висока, але зменшується	висока, міський розвиток	висока	Відділ з питань місцевого економічного розвитоку (МЕР)	2000
«Трикутник»	громадськість; “знизу-вгору”	явні (матеріальна сфера/сфера благ)	висока, але зменшується	середня	середня	кооперація в спілку МЕР	2001
Вольфсбург	“знизу-вгору”, ПКС (50% VW, 50% місто)	явні	висока, але зменшується	висока, міський розвиток	висока	Головне управління маркетингу (ГУМ)	1999
Ганновер	громадськість, приватним спонсором проектів, зустрічним потоком	явні “фокус промисловості”	середня, але зменшується	висока	середня	ГУМ	2003
Брауншвейг	тристоронній, зустрічним потоком	явні	середня	висока	середня	ГУМ	2005

Продовження табл. 6.7

1	2	3	4	5	6	7	8
Нюрнберг	тристоронній, «знизу-вгору»	явні (материальна сфера/соціальнасфера)	висока	середня	середня	ініціативи з компетенції менеджерів кластерів	1994/1998/2005
Регенсбург	громадськість, зустрічним потоком	явні	висока	середня	низька	координація відділом МЕР, стратегія партнерства асоціації	1996/2003/2006

Ці документи містили портфелі галузей, визначені як кластери, які просуваються через незалежні ініціативи компетентності, послідовно з 1994 р.[842]. На відміну від досвіду промислового занепаду у Центральній Франконії, Регенсбург став прикладом успішної пізньої індустріалізації з 80-х років після залучення великих виробничих філій BMW та Siemens. Відповідно, регіональна кластерна політика сформувалася, починаючи з міського проекта BioRegio і створення BioRegio Regensburg в 1996 р. та інкубатора BioPark в 1999 р. Подібний напрям «згори-вниз» ініціював стратегічне партнерство для сенсорніх технологий (Sensor Technology) в 2003 р., коли Регенсбург став одним з переможців пілотного конкурсу федерального уряду розвитку стратегічних альянсів між фірмами та місцевими органами влади. У 2006 р. цей підхід був поширено у сферу IT-безпеки[843, 844, 845] та по всій Баварії, а ініціатива з сенсорних технологій була офіційно визнана на загальнодержавному рівні як складовий елемент.

[842] Heidenreich M. (2005). The Renewal of Regional Capabilities: Experimental Regionalism in Germany. Research Policy, 34(5), 739-757.

[843] Stadt Regensburg (2003). Strategische Partnerschaft zwischen Unternehmen, Hochschulen und der Stadt Regensburg im Bereich der Sensorik: Kooperationsvereinbarung. Regensburg: Stadt Regensburg.

[844] Diefenthal T. (2006). BioRegio Regensburg: Biotechnologische Revolution und Gründungsboom an der Donau. In: Sedlmeier A., Vossen J. (eds): Stadtatlas Regensburg. Regensburg: Pustet, 110-111.

[845] IT-Speicher (2008). Strategische Partnerschaft IT-Sicherheit. http://www.regensburg.it/ kompetenz/5543-106,1,0.html, accessed 13 September 2009.

Управління регіональною кластерною політикою включає ініціювання та фінансування з боку регіональних органів управління в поєднанні з горизонтальними та вертикальними взаємодіями з сусідніми регіонами та вищими рівнями ієрархії управління. Відповідно до ступеня участі, суб'єкти кластерів можуть поділятися на акціонерів та зацікавлених осіб. Акціонери надають фінансові ресурси і їх підтримка виходить за межі окремих проектів. Навпаки, зацікавлені сторони більш вільно залучені через консультативні комітети, або їхня участь обмежена окремими проектами. Оскільки державне управління є основою кластерної політики, всі дослідження регіональної кластерної політики переважно ініціюються, фінансуються та регулюються округами та муніципалітетами.

Кросскалярні взаємозалежності та навчання політиці. Для характеристики кластерної політики на чотирьох рівнях управління важливе виявлення зв'язків між ними, що потребує особливого наголосу на процесах вертикального навчання, які необхідно розглядати в межах регіональної політики (Табл. 6.8).

Таблиця 6.8

Суб'єкти управління регіональною кластерною політикою

	Дортмунд	**«Трикутник»**	**Вольфсбург**	**Ганновер**	**Брауншвейг**	**Нюрнберг**	**Регенсбург**
Округи та муніципалітети	**А**	**А**	**А**	**А**	**А**	**А**	**А**
Великі фірми			**А**	**а**	**А**	**а**	**а**
Малі та середні підприємства	**а**			**а**	**А**		**а**
Палати та асоціації	**а**			**а**	**А**	**А**	
Торгові союзи	**а**			**а**	**А**	**А**	
Університети	**а**			**а**			**а**

А – Основні агенти, акціонери, **а** – Інші агенти, зацікавлені сторони

Вертикальна взаємозалежність та навчання. Переважно застосовувалася ініціатива «знизу-вгору», значною мірою мобілізо-

вана за допомогою стимулів «згори-вниз» з вищих рівнів управління. З часу появи та розвитку європейської регіональної політики з середини 70-х років ЄС послідовно перебрав концептуальне керівництво над своїми державами-членами та їх регіонами[846]. Лісабонська стратегія та її, нова мета 2 Європейського фонду регіонального розвитку (ЄФРР), безпосередньо потрапила до порядку денного урядів земель, відповідальних за оперативні програми. Це найбільш очевидно у випадку з Північною Рейн-Вестафалією (ПРВ), де за метою 2 Лісабонської стратегії розподілена більша частина обсягів фінансування за допомогою кластерних конкурсів. Щоб взяти участь у такому конкурсі та отримати право на фінансування за метою 2, округ або муніципалітет повинні розробити концепцію кластеру, що спонукає розповсюдження кластерної політики «згори-вниз». Додаткове консультування проведено передовими кластерами федерального уряду, оскільки будь-яка кластерна організація не мала ресурсів та ноу-хау, необхідних для розробки конкурентної пропозиції.

Через відносну автономію земель федеральний уряд виступає посередником у організації конкурсів, але не бере активної участі в управлінні програмами.

Горизонтальне навчання політиці: приклади кластерів ПРВ **і Баварії.** Кластери ПРВ і Баварії тісніше пов'язані взаємним навчанням, ніж в інших землях. Ще в 1997 р. Баварія спиралася на досвід ПРВ та інших земель у розробці ініціативи з інновацій та співробітництва для автомобільної промисловості (BAIKA). Політика кластера ПРВ використана у створенні підрозділів управління кластерами в Баварії, із застосуванням досить інноваційного елемента конкурентного фінансування на основі власного досвіду та вимог ЄС. Кластерні політики цих двох німецьких земель передбачають не лише обмін досвідом, але й безпосередню взаємодію, яка простежується принаймні з 1998 р., коли п. В. Клемент став прем'єр-міністром ПРВ. Незважаючи на представництво конкуруючих сторін, п. В. Клемент і його баварський колега п. Е. Штойбер погодилися на тісну співпрацю, консультації провідних дер-

[846] Rehfeld D. (2005a). Grenzen wissenschaftlicher Politikberatung: Überlegungen zur zeitlichen Dimension am Beispiel der Strukturpolitik. In: Jens U., Romahn H. (eds): Glanz und Elend der Politikberatung. Marburg: Metropolis, 129–148.

жавних службовців і, навіть, провели спільні засідання кабінетів. Партнерство включало обмін неформальними знаннями міністерських службовців, відповідальних за кластерну політику. Співробітництво спиралося на спільні політичні інтереси у відносинах до федерального уряду та ЄС. Неформальні зустрічі політиків і спільний федерально-державний комітет з досліджень і технологій створили можливості як для горизонтальних, так і для вертикальних зв'язків.

Загалом, горизонтальний зв'язок між землями досить слабкий і здебільшого обмежується взаємними зусиллями. Проте, ці два приклади доводять, що інституційне забезпечення має вагоме значення для розробки та реалізації кластерної політики. Органи управління на загальнодержавному рівні виступають як інститути нагромадження знань та досвіду. При цьому державні міністерства є не тільки «сховищами» знань і платформами додаткового навчання, а й представляють інтереси конкретних галузей, науки і техніки, втілені в політичних програмах розвитку[847].

На відміну від ПРВ із зміною уряду у 2005 р., правляча Християнська-соціальна спілка в Баварії (ХСС) постійно перебуває при владі у Баварії з 1957р. Нещодавня ініціатива Баварії заснована на державних технологічних програмах, у тому числі і на програмах «Наступ Майбутньої Баварії» (Offensive Zukunft Bayern) і «Високотехнологічний наступ» (High Technology Offensive). На операційному рівні ініціатива Баварії значною мірою спирається на існуючі організації, пов'язані з її попередньою технологічною політикою, зокрема, Інноваційним суспільством Баварських інновацій та передачі технологій, а також прототипом автомобільної мережі BAIKA, створеної в середині 90-х років. Постійне занепокоєння щодо просторової диспропорції призвело до інтеграції інструменту регіонального управління з політикою просторового розвитку Баварії як доповненням до кластерної політики.

Горизонтальна політика: регіональні випадки. Стосується каналів передачі політики, враховуючи, що неоднозначне посилання на кластерну літературу значною мірою обмежується визначенням кластера М. Портера, а публікації присвячені розвитку

[847] Olson M. (1965). The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press.

мереж та кластерів, переважно не відіграють ролі у розробці та реалізації кластерної політики. Навпаки, мобільність ключових співробітників є більш ефективним каналом передачі досвіду. Деякі з опитаних представників кластерів заявили, що вони свідомо наймали працівників з інших кластерів, щоб набути процедурних знань, наприклад про організацію конкурсів стартапів. Завдяки своїй відкритості та прихильності до кластерної моделі, це ефективно впливало на результати кластерної політики. Незважаючи на бюджетні обмеження, ділові поїздки фахівців є досить поширені особливо на етапі розробки концепції на основі досвіду успішної кластерної політики.

Наслідки та перспективи. Наше твердження про те, що кластерна політика є успішною, добре проілюстровано в Німеччині, де, незважаючи на горизонтальну різноманітність, виник чіткий розподіл праці між чотирма рівнями управління. Хоча наднаціональний рівень істотно обмежує кластерну політику, створення мереж і поширення кращих практик, переорієнтація структурних фондів ЄС на підтримку конкурентоспроможності та зайнятості відстаючих регіонів створює стимули для земель приєднатися до кластерної моделі. Це підтверджує досвід ПРВ. За відсутності централізованої влади федеральний уряд почав експериментувати з «м'яким» інструментом кластерної конкуренції в середині 90-х років та розвинув високотехнологічний конкурс, легітимний спадкоємець первинного конкурсу BioRegio. Національний державний рівень відображає систематичні відмінності у відносинах із землями Східної Німеччині, де федеральний уряд бере на себе особливу відповідальність. У «старих» землях рішення «згори-вниз» обумовлюють певну конвергенцію до концепції кластера, але залишаються помітні відмінності в політичних преференціях та основних політичних традиціях, при чому у масштабах субдержавних регіонів різноманітність ще більша. Зрілі промислові регіони були одними з перших, які застосували кластерні концепції «знизу-вгору» у 90-х роках на виклики структурної перебудови. Щоб запозичити досвід підприємництва, більшість регіональних кластерних політик сьогодні використовують можливість, надану кластерними конкурсами «згори-вниз».

Дослідження показало, що в рамках багаторівневого управління концепція кластеру змінилася в політиці та практиці. На ранніх етапах спостерігалась кластерна концепція «знизу-вгору», яка поступилась місцем дифузії «згори-вниз». Менше помітна, але не менше важлива, горизонтальна концепція між землями та регіонами, що допомагає концепції ноу-хау з одного регіону в інший. Формування стратегії на державному рівні та оперативна політика на регіональному рівні більшою мірою впливають на навчання на основі досвіду, ніж на інженерне ноу-хау та кращі практики.

Політики та практики можуть зробити деякі корисні висновки з різноманітності кластерної політики та взаємозв'язків між різними рівнями управління. Потенціал для безперервного вивчення політики між регіонами та різними рівнями управління все ще залишається недостатньо використаним. На регіональному та місцевому рівнях часто бракує ресурсів для залучення до безперервного вивчення політики, не враховуючи вже розвиток концепції. Аналогічно, мобілізаційні, просвітницькі та навчальні ефекти кластерних конкурсів потребують подальшого застосування «Хаєківського відкриття» до різних інституційних контекстів[848]. Проте, політики та практики повинні усвідомлювати, що впровадження кластерної моделі ускладнюється вертикальними та горизонтальними зв’язками суб'єктів господарювання, що ще більше посилюється різноманітністю індустріальних структур та інституційних середовищ регіонів, які обмежують поширення передового досвіду та стратегічних рішень.

Успішна кластерна політика залежить не тільки від економічного та технологічного кластерного потенціалу регіону, але й від інституційної та організаційної спроможності, необхідної для вирішення завдань управління. На додаток, окремі науковці вважають, що успішні кластери, які стимулюють економічний розвиток, є скоріше винятком, ніж правилом. Політика підтримки кластерів підходить, якщо існує надійний потенціал для національної, якщо не міжнародної конкурентоспроможності та достатньої інституційної спроможності її розвитку. Якщо ці передумови відсутні, то кластери повинні використовуватися не як мо-

[848] von Hayek F.A. (1978). New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas. London: Routledge and Paul. P. 179–190.

дель, а, скоріше, як аналітичний інструмент виявлення та подолання регіональних перешкод для інновацій та зростання. За Е. Фесером, це означає трансформацію загальноприйнятого підходу в інтелектуальний підхід до кластерної політики, який визнає кластери не самоціллю, а засобом виявлення та подолання бар'єрів зростання.

6.4. Потенціал формування галузевих кластерів в регіонах України

В Україні перші спроби імплементації зарубіжного досвіду формування кластерів у регіонах були виявлені ще в 1998 р. (створення першого галузевого кластеру «Поділля перший»).[849] Однак, з тих пір дане явище не набуло масовості у вигляді формування національної мережі кластерів і навіть не забезпечене необхідною нормативно-правовою базою. Процес створення кластерів в Україні має стихійний характер, без формування відповідної державної кластерної політики.

Як відомо, передумовами до створення кластерів є насамперед висока концентрація взаємозалежних підприємств, організацій спільних і суміжних сфер господарювання на певній території, які зацікавлені в кооперації та посиленні конкурентоспроможності. Як показали результати наших досліджень, конкурентні умови посилюються й вітчизняні підприємства готові до кооперації. Активний розвиток окремих галузевих кластерів, зокрема ІТ-сфери, лише підтвердження цьому. Ефект від розвитку кластерів для регіонів є доволі вагомим (створення нових підприємств, підвищення продуктивності та інноваційності наявних підприємств).[850] З огляду на це, актуальною є потреба у виявленні наявного потенціалу регіонів України до створення та розвитку галузевих та міжгалузевих кластерів.

Загалом, аналізуючи структуру економіки регіонів за показником валової доданої вартості (ВДВ) у розрізі видів економічної діяльності (ВЕД) у 2016 р. (табл. 6.9), встановлено, що дуже вузькоспеціалізована економіка, з домінуванням двох ВЕД, була в Дніп-

---

[849] Ткач С.М. Проблемні питання інституційного забезпечення просторової організації бізнесу в Україні : експертний коментар. ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАН України». Львів, 2017. 11 с. URL: http://ird.gov.ua/irdp/ e20170302.pdf.

[850] Porter M. E. (2007): Clusters and Economic Policy: Aligning Public Policy with the New Economics of Competition. ISC White Papers. Harvard Business School. Rev. 10/27/09.

ропетровській (промисловість і торгівля), Донецькій (промисловість і транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність) і Полтавській (сільське, лісове та рибне господарство й промисловість) областях.

Подібною структура ВДВ, за превалюванням певних ВЕД, виявилася у: Вінницькій, Запорізькій, Івано-Франківській, Рівненській, Сумській, Херсонській, Хмельницькій і Черкаській областях (профільними ВЕД були сільське, лісове та рибне господарство, промисловість і державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування), Волинській і Закарпатській (сільське, лісове та рибне господарство, торгівля, промисловість, операції з нерухомим майном), Житомирській і Чернігівській (сільське, лісове та рибне господарство, промисловість, державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування торгівля), а також Львівській і Одеській (сільське, лісове та рибне господарство, промисловість, торгівля, транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність операції з нерухомим майном) областях.[851]

Як показали результати розрахунку інтегрального коефіцієнта структурних відмінностей А. Салаї (рис. 6.1), за 2012 і 2016 рр. структура ВДВ за видами економічної діяльності в регіонах України не зазнала значних деформацій, що свідчить про відсутність істотного перепрофілювання їхніх економік та кардинальну зміну орієнтирів розвитку. Тому визначення перспектив формування галузевих кластерів за регіонами України може здійснюватися, виходячи з даних за 2016.[852, 853]

---

[851] Просторові форми організації бізнесу в Україні: тенденції, перспективи та механізми розвитку: наукова доповідь. НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор М. І. Мельник. Львів, 2018. С 32.

[852] Просторові форми організації бізнесу в Україні: тенденції, перспективи та механізми розвитку: наукова доповідь. НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор М. І. Мельник. Львів, 2018. 107 с.

[853] Oecd-ilibrary. Gross domestic expenditure on R&D (GERD) as a percentage of GDP. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/main-science-and-technology-indicators-volume-2018-issue-1/gross-domestic-expenditure-on-r-amp-d-gerd-as-a-percentage-of-gdp_msti-v2018-1-table2-en#page1

Таблиця 6.9

Питома вага видів економічної діяльності за обсягами ВДВ за регіонами України у 2016 р., %

Регіони	Види економічної діяльності*															
	A	B+C+D+E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*	*11*	*12*	*13*	*14*	*15*	*16*	*17*
Вінницька	30,3	21,2	1,5	9,8	5,5	0,5	2,8	1,5	7,0	0,9	0,6	7,7	5,9	3,6	0,5	0,7
Волинська	20,8	17,2	2,3	17,3	7,8	0,6	1,1	2,0	9,0	1,7	0,7	7,2	7,4	3,4	0,6	0,9
Дніпропет-ровська	9,3	44,6	1,4	12,1	6,3	0,5	2,0	2,8	6,4	1,6	1,4	4,1	4,0	2,6	0,3	0,6
Донецька	7,9	41,9	2,2	9,3	12,6	0,3	1,6	3,1	7,2	0,7	0,9	5,4	3,3	2,3	0,6	0,7
Житомирська	24,4	19,4	1,1	9,7	4,9	0,5	2,0	3,3	8,2	0,9	0,6	13,2	6,8	3,7	0,5	0,8
Закарпатська	17,9	15	2,4	14,8	9,2	1,5	1,1	2,7	9,8	1,1	0,7	8,4	8,6	5,0	0,7	1,1
Запорізька	14,8	40	0,9	10,9	4,2	0,7	1,5	4,4	5,5	1,3	0,7	5,8	4,8	3,3	0,4	0,8
Івано-Франківська	14,9	26,4	7,6	14,6	6,5	1,0	1,1	2,6	7,2	1,3	0,9	4,8	6,3	3,5	0,6	0,7
Київська	17	20,5	3,5	18,1	11,8	0,7	1,8	1,3	8,7	1,9	1,2	6,5	3,7	2,3	0,4	0,6
Кіровоградська	36,8	19	0,9	8,2	9,6	0,3	0,8	1,4	5,6	0,8	0,7	6,8	5,3	2,8	0,4	0,6
Луганська	20,4	32	1,1	5,0	5,1	0,3	2,2	2,1	8,0	1,6	0,5	11,2	5,6	3,1	0,6	1,2
Львівська	11,1	18,7	2,5	15,4	9,4	1,3	5,3	2,9	10,2	2,0	1,5	7,2	6,8	4,1	0,7	0,9
Миколаївська	25,3	20,4	1,7	12,9	10,8	0,6	1,6	1,9	5,6	1,2	1,0	7,6	5,3	2,7	0,5	0,9
Одеська	12,3	14,1	3,1	13,4	19,7	1,4	2,7	2,3	9,0	1,9	1,6	7,0	6,0	3,9	0,6	1,0
Полтавська	21,7	44	1,5	6,4	6,1	0,3	0,7	2,4	5,1	0,8	0,8	3,8	3,3	2,2	0,4	0,5
Рівненська	20,3	26,4	1,9	15,3	5,5	0,5	1,1	1,3	6,8	0,7	0,6	7,2	7,4	3,6	0,6	0,8
Сумська	26,4	26,1	0,9	11,5	4,7	0,4	1,1	2,1	7,4	0,9	0,6	7,5	6,0	3,1	0,5	0,8
Тернопільська	29,4	14,4	1,6	11,5	7,5	0,6	1,7	2,3	8,5	0,8	0,7	6,5	9,0	3,9	0,7	0,9
Харківська	14,3	26,4	2,1	12,9	7,8	0,6	4,8	2,7	7,5	2,7	1,5	5,3	6,6	3,1	0,6	1,1

Продовження табл. 6.9

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*	*11*	*12*	*13*	*14*	*15*	*16*	*17*
Херсонська	38,1	12,8	0,8	9,9	5,8	0,8	1,3	2,5	7,1	1,1	0,6	7,1	7,0	3,6	0,7	0,8
Хмельницька	32	18,9	2,0	10,1	4,9	0,5	1,0	1,5	7,8	0,9	0,6	7,8	7,1	3,6	0,6	0,7
Черкаська	27,9	24,5	1,2	11,5	5,8	0,5	1,5	2,1	8,1	1,2	0,8	5,0	5,6	3,0	0,6	0,7
Чернівецька	25,7	10,6	3,3	10,7	6,1	0,9	1,8	2,5	10,0	1,3	0,8	8,6	10,5	4,8	0,9	1,5
Чернігівська	30,9	20,9	1,0	9,9	4,1	0,4	1,7	1,9	7,3	1,1	0,7	9,6	5,8	3,2	0,6	0,9

*Примітка: A - Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство; B - Добувна промисловість і розроблення кар'єрів; C - Переробна промисловість; D - Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря; E - Водопостачання; каналізація, поводження з відходами; F - Будівництво; G - Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів; H - Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність; I - Тимчасове розміщування й організація харчування; J - Інформація та телекомунікації; K - Фінансова та страхова діяльність; L - Операції з нерухомим майном; M - Професійна, наукова та технічна діяльність; N - Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування; O - Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування; P - Освіта; Q - Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги; R - Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок; S - Надання інших видів послуг

Разом з тим, необхідно відмітити, що серед регіонів України найбільших змін у структурі ВДВ за видами економічної діяльності в 2016 р., порівняно з 2012 р., зазнали Луганська й Донецька області (на 26 і 23% відповідно). Зокрема, на цих територіях, де ведуться військові дії, питома вага більшості ВЕД у структурі ВДВ скоротилася. Винятком стали лише такі ВЕД: сільське, лісове та рибне господарство; інформація та телекомунікації; операції з нерухомим майном; державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування, а також (лише в Донецькій області) промисловість; транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність.[854]

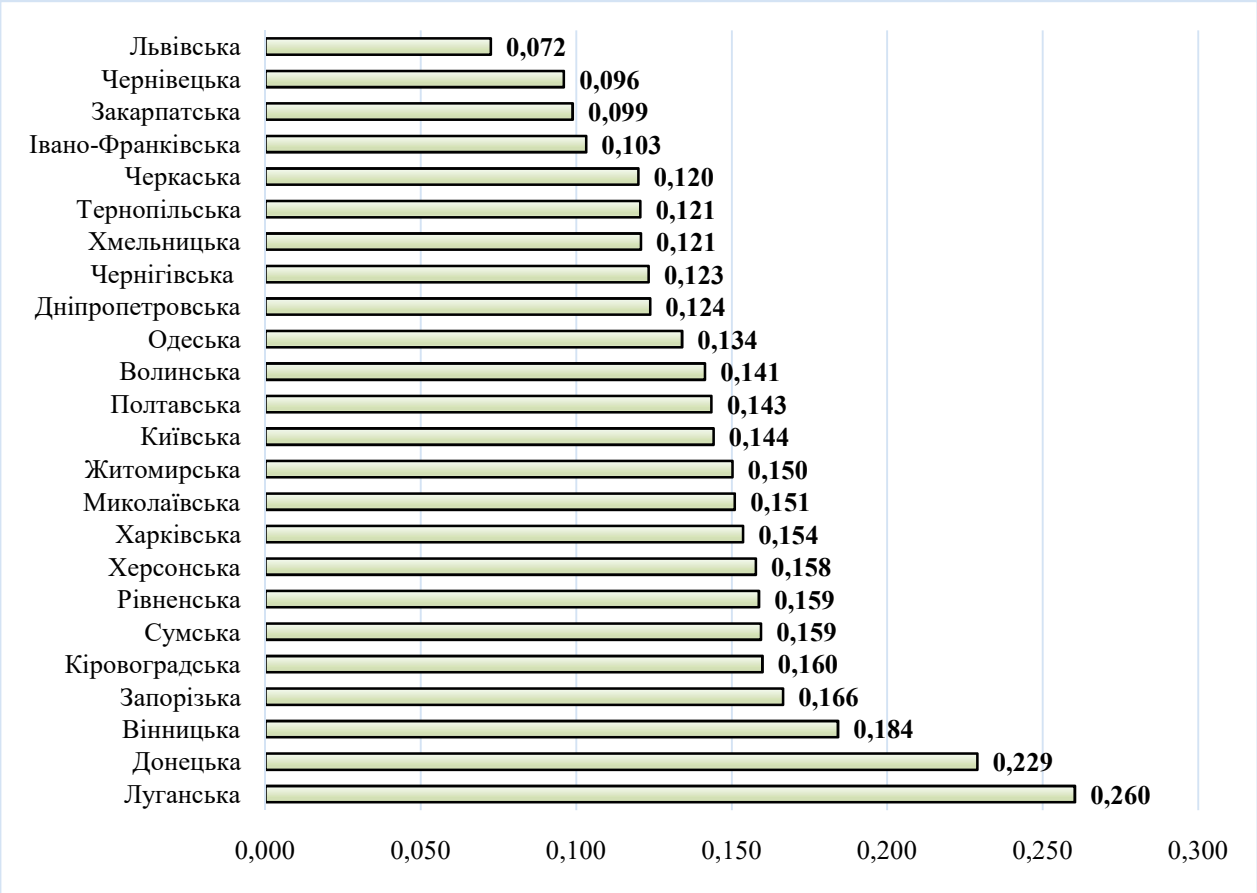

Рис. 6.1. Значення інтегрального коефіцієнту структурних відмінностей А. Салаї за ВДВ регіонів України за 2012-2016 рр.

Джерело: розраховано на основі даних Державної служби статистики України.[855]

Серед інших регіонів України відносно помітними зміни (понад 16–18%) у структурі ВДВ за ВЕД були у Вінницькій і Запорізькій

[854] Просторові форми організації бізнесу в Україні: тенденції, перспективи та механізми розвитку: наукова доповідь. НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор М.І. Мельник. Львів, 2018. С. 32–33.

[855] Там само.С 33.

областях. Зокрема, у Вінницькій області за 2012–2016 рр. зросла питома вага ВЕД у структурі ВДВ: інформації та телекомунікації (відносний приріст 75,0%), сільського, лісового та рибного господарства (35,3%), промисловості (15,8%) і транспорту, складського господарства, поштової та кур'єрської діяльності (1,9%). Натомість різко скоротилася питома вага тимчасового розміщування й організації харчування (відносний спад 50,0%), будівництва й охорони здоров'я (по 44,4%) і професійної, наукової та технічної діяльності (30,8%). Водночас у Запорізькій області за аналізований період у структурі ВДВ зросла питома вага також чотирьох ВЕД: сільського, лісового та рибного господарства (відносний приріст становив 74,1%), фінансової та страхової діяльності (69,2%), державного управління й оборони; обов'язкового соціального страхування (31,8%) та інформації та телекомунікації (25,0%). Значно в цьому регіоні в 2016 р., порівняно з 2012 р., скоротилася питома вага професійної, наукової та технічної діяльності (відносний спад 51,9%) і будівництва (43,8%). У той же час у більшості областях Західного регіону (Львівська, Чернівецька, Закарпатська та Івано-Франківська області) структура економіки в 2016 р., порівняно з 2012 р., фактично не зазнала змін.[856, 857]

В основу аналізу потенціалу формування галузевих кластерів за регіонами України взято п'ять ключових сфер господарювання: сільське, лісове та рибне господарство; промисловість; будівництво; торгівля і сфера послуг. Згідно з даними Державної служби статистики України, до сфери послуг належать 10 ВЕД (транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність; тимчасове розміщування й організація харчування; інформація та телекомунікації; операції з нерухомим майном; професійна, наукова та технічна діяльність; діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування; освіта; охорона здоров'я та надання соціальної допомоги; мистецтво, спорт, розваги та відпочинок; інші послуги). Окрім того, зважаючи на сучасні тенденції розвитку сві-

---

[856] Просторові форми організації бізнесу в Україні: тенденції, перспективи та механізми розвитку: наукова доповідь. НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор М.І. Мельник. Львів, 2018. С. 33.

[857] Muro, M. and Katz,B (2010). The new «cluster moment»: How regional innovation clusters can foster the next economy. Metropolitan policy program at Brookings. September, 2010. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/0921_clusters_muro_katz.pdf

тової економіки, окрему увагу слід приділити таким ВЕД як професійна, наукова та технічна діяльність, освіта, інформація та телекомунікації.[858, 859]

Оцінюючи рівень концентрації ВЕД у регіонах України на основі значень інтегрального індексу, розрахованого за даними ВДВ, кількості зайнятого населення та юридичних осіб (табл. 6.10), підтверджено значну аграрну орієнтованість більшості областей і можливість формування на їх території відповідних кластерів. Зокрема, понад 30% зайнятого населення зосереджено в цьому ВЕД у Тернопільській і Вінницькій областях, понад 15% від загальної кількості юридичних осіб здійснюють свою діяльність у сільськогосподарській сфері в Кіровоградській, Миколаївській і Херсонській областях, та понад 30% від загальної ВДВ припадає на цей ВЕД у Херсонській, Кіровоградській, Хмельницькій, Чернігівській і Вінницькій областях.[860]

У дев'яти з 24-х областей виявлено вищий за середній по регіонах України рівень концентрації промисловості. Так, понад 40% від загальної ВДВ областей забезпечувала промисловість у Дніпропетровській, Полтавській, Донецькій і Запорізькій областях. До прикладу, у Чернівецькій, Херсонській, Одеській, Тернопільській та Закарпатській областях цей показник становив менше 15%. Водночас, найбільша кількість юридичних осіб (понад 10% від загальної кількості) здійснювала промислову діяльність у Житомирській, Харківській, Луганській областях. За рівнем зайнятого населення в промисловості серед регіонів України домінують Донецька (понад 30%), Луганська, Дніпропетровська і Запорізька (понад 20%) області.[861]

---

[858] Просторові форми організації бізнесу в Україні: тенденції, перспективи та механізми розвитку: наукова доповідь. НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор М.І. Мельник. Львів, 2018. С. 33-34..

[859] Oecd-ilibrary. Gross domestic expenditure on R&D (GERD) as a percentage of GDP. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/main-science-and-technology-indicators-volume-2018-issue-1/gross-domestic-expenditure-on-r-amp-d-gerd-as-a-percentage-of-gdp_msti-v2018-1-table2-en#page1

[860] Просторові форми організації бізнесу в Україні: тенденції, перспективи та механізми розвитку: наукова доповідь. НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор М. І. Мельник. Львів, 2018. С. 34

[861] Там само, с. 35

Таблиця 6.10

Рейтинг регіонів України за величиною інтегрального індексу концентрації за основними сферами господарювання у 2016 р.

сільське господарство		промисловість		будівництво		торгівля		сфера послуг	
області	%	області	%	області	%	області	%	області	%
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*
Кіровоградська	28,8	Донецька	27,3	Івано-Франківська	6,7	Київська	21,9	Одеська	46,8
Херсонська	28,0	Дніпропетровська	26,1	Львівська	5,2	Дніпропетровська	21,7	Львівська	44,2
Вінницька	25,3	Запорізька	24,0	Київська	5,2	Харківська	20,7	Закарпатська	43,2
Тернопільська	23,9	Луганська	23,3	Чернівецька	4,5	Одеська	18,6	Чернівецька	41,7
Миколаївська	23,5	Полтавська	23,2	Одеська	4,4	Волинська	18,5	Волинська	40,7
Хмельницька	23,5	Харківська	18,5	Донецька	4,3	Рівненська	18,5	Тернопільська	40,7
Черкаська	23,0	Сумська	16,6	Закарпатська	4,2	Запорізька	18,2	Київська	39,4
Чернігівська	21,8	Рівненська	16,4	Харківська	4,0	Миколаївська	17,9	Харківська	39,3
Чернівецька	21,1	Івано-Франківська	16,2	Рівненська	4,0	Львівська	17,4	Рівненська	38,3
Сумська	19,9	Київська	15,8	Дніпропетровська	3,9	Донецька	16,9	Івано-Франківська	37,6
Полтавська	18,3	Черкаська	15,7	Черкаська	3,7	Херсонська	16,8	Донецька	37,5
Закарпатська	17,1	Житомирська	15,3	Луганська	3,6	Івано-Франківська	16,3	Житомирська	37,0
Волинська	16,7	Львівська	14,1	Сумська	3,6	Чернігівська	16,2	Сумська	35,4
Житомирська	16,5	Чернігівська	14,1	Запорізька	3,6	Житомирська	16,1	Хмельницька	35,3
Івано-Франківська	16,4	Вінницька	13,7	Хмельницька	3,5	Сумська	16,0	Херсонська	34,8

Продовження табл. 6.10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Рівненська	15,2	Миколаївська	13,5	Полтавська	3,4	Хмельницька	15,6	Чернігівська	34,8
Запорізька	13,7	Хмельницька	13,4	Миколаївська	3,2	Закарпатська	15,5	Дніпропетровська	34,6
Луганська	13,5	Кіровоградська	13,2	Житомирська	3,1	Луганська	15,3	Луганська	34,6
Одеська	13,3	Волинська	12,5	Тернопільська	3,0	Вінницька	15,3	Черкаська	34,4
Львівська	11,4	Закарпатська	11,9	Кіровоградська	2,9	Черкаська	14,9	Вінницька	34,2
Харківська	11,1	Тернопільська	10,5	Волинська	2,9	Полтавська	14,8	Миколаївська	34,1
Київська	10,4	Чернівецька	9,8	Херсонська	2,8	Чернівецька	14,5	Полтавська	33,3
Дніпропетровська	8,1	Херсонська	9,8	Вінницька	2,8	Кіровоградська	14,1	Запорізька	33,2
Донецька	7,0	Одеська	9,7	Чернігівська	2,5	Тернопільська	13,0	Кіровоградська	32,7
Середньоукраїнський показник	17,8	Середньоукраїнський показник	16,0	Середньоукраїнський показник	3,8	Середньоукраїнський показник	16,9	Середньоукраїнський показник	37,4

Джерело: побудовано на основі власних розрахунків автора.[862].
Примітка: сірим кольором виділено області, значення інтегрального індексу концентрації яких є вищим за середнє по регіонах України

Найвищий рівень концентрації будівництва в регіонах виявлено в Івано-Франківській, Львівській та Київській областях. Так, у Львівській і Закарпатській областях понад 5% зайнятого населення в цій сфері, а в Івано-Франківській області будівництву належить по 7% від загальної ВДВ і кількості юридичних осіб.[863, 864]

[862]Просторові форми організації бізнесу в Україні: тенденції, перспективи та механізми розвитку: наукова доповідь. НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор М.І. Мельник. Львів, 2018. С. 34

[863] Там само.

[864] Ткаченко О. О., Ткач С. М. Економічний потенціал формування галузевих кластерів за регіонами України. Просторові форми організації бізнесу в Україні: тенденції, перспективи та механізми

Як і в сільському господарстві, вищим за середній по регіонах України рівень концентрації сфери послуг виявлено в 11 областях. Зокрема, у цій сфері більше 35% зайнято населення в Київській, Одеській і Львівській областях. В останніх двох областях сфера послуг забезпечувала понад 40% ВДВ. В 11 регіонах України (Закарпатській, Волинській, Львівській, Тернопільській, Рівненській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Донецькій, Одеській, Луганській і Сумській областях) більше половини юридичних осіб здійснювали свою діяльність у сфері послуг у 2016 р.[865, 866]

Також вагоме місце в економіці 10 регіонів України займає торгівля. У Рівненській, Львівській, Волинській і Київській областях вона забезпечує понад 15% ВДВ. Своєю чергою, понад 20% юридичних осіб здійснюють свою діяльність у цій сфері в Дніпропетровській, Київській, Харківській, Запорізькій, Донецькій і Миколаївській областях.

З огляду на необхідність активізації інноваційного розвитку за допомогою кластерів, окрему увагу звернемо на концентрацію професійної, наукової та технічної діяльності в регіонах (табл. 6.11).

Так, у середньому серед регіонів України за 2016 р. у цьому ВЕД було зайнято 1,8% населення. Однак найвищим аналізований показник був у Київській (понад 4%), Харківській (понад 3%), Дніпропетровській, Запорізькій, Одеській і Львівській (понад 2%) областях. Понад 5% від загальної кількості юридичних осіб здійснювали професійну, наукову та технічну діяльність у Харківській, Одеській, Київській, Дніпропетровській, Донецькій і Львівській областях. Натомість найвищою віддача у вигляді ВДВ була в Харківській і Львівській областях (понад 2% від загального ВДВ регіонів).[867, 868].

розвитку: наукова доповідь / НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор М.І. Мельник. Львів, 2018. 106 с. С.32–40.

[865]Просторові форми організації бізнесу в Україні: тенденції, перспективи та механізми розвитку: наукова доповідь. НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор М. І. Мельник. Львів, 2018. С. 35

[866] Ткаченко О. О. Оцінювання потенціалу кластероутворення в регіоні: методичний аспект. Трансформаційні процеси в економіці України: глобальні та регіональні аспекти : Матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції молодих учених, аспірантів та студентів, 24 листопада 2017 р., Львів : ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», Інститут економіки і менеджменту НУ «Львівська політехніка», Науково-навчальний комплекс «Економосвіта»; відп. за вип. О. Б. Цісінська. Львів, 2017. С. 331–334.

[867] Просторові форми організації бізнесу в Україні: тенденції, перспективи та механізми розвитку: наукова доповідь. НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор М.І. Мельник. Львів, 2018. С. 35

Таблиця 6.11

Концентрація професійної, наукової та технічної діяльності в регіонах України в 2016 р.

Області	Показники концентрації за:			Інтегральний індекс концентрації, %
	кількістю зайнятих, %	ВДВ, %	кількістю юридичних осіб, %	
Вінницька	1,5	0,9	3,7	2,0
Волинська	1,6	1,7	3,5	2,3
Дніпропетровська	2,6	1,6	5,6	3,2
Донецька	1,7	0,7	5,4	2,6
Житомирська	1,7	0,9	3,7	2,1
Закарпатська	0,9	1,1	3,8	1,9
Запорізька	2,3	1,3	4,8	2,8
Івано-Франківська	1,4	1,3	3,7	2,2
Київська	4,2	1,9	5,7	3,9
Кіровоградська	1,3	0,8	3,1	1,7
Луганська	1,8	1,6	4,3	2,6
Львівська	2,0	2,0	5,3	3,1
Миколаївська	1,2	1,2	3,9	2,1
Одеська	2,1	1,9	5,8	3,3
Полтавська	1,5	0,8	4,1	2,1
Рівненська	1,4	0,7	4,3	2,1
Сумська	1,6	0,9	4,2	2,2
Тернопільська	1,5	0,8	2,9	1,7
Харківська	3,2	2,7	6,7	4,2
Херсонська	1,7	1,1	3,9	2,2
Хмельницька	1,4	0,9	3,6	2,0
Черкаська	1,8	1,2	3,8	2,3
Чернівецька	1,2	1,3	4,0	2,2
Чернігівська	1,7	1,1	4,2	2,4

Джерело: побудовано на основі власних розрахунків автора[869]

З метою виявлення галузевої спеціалізації регіонів на фоні країни і, відповідно, можливістю формування конкурентних галу-

[868]. Oecd-ilibrary. Gross domestic expenditure on R&D (GERD) as a percentage of GDP. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/main-science-and-technology-indicators-volume-2018-issue-1/gross-domestic-expenditure-on-r-amp-d-gerd-as-a-percentage-of-gdp_msti-v2018-1-table2-en#page1.

[869] Просторові форми організації бізнесу в Україні: тенденції, перспективи та механізми розвитку: наукова доповідь. НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор М.І. Мельник. Львів, 2018. С. 36

зевих кластерів на їх території, скористаємось показником локалізації. Цей показник дозволяє відобразити порівняння окремих характеристик ВЕД регіону з даними цих ВЕД по країні загалом. В основу інтегрального оцінювання локалізації ВЕД у регіонах України запропоновано взяти п'ять базових показників їх діяльності:

1) ВДВ як узагальнюючий результуючий показник діяльності ВЕД;

2) кількість зайнятого населення як ключова характеристика наявності робочої сили у віці 15-70, задіяної у ВЕД;

3) обсяг реалізації товарів, робіт, послуг підприємств як підсумковий показник діяльності підприємств у вигляді відвантаженої готової продукції, виконаних робіт, наданих послуг;

4) обсяг капітальних інвестицій як показник інвестиційної привабливості ВЕД для залучення коштів у матеріальні й нематеріальні активи;

5) кількість суб'єктів єдиного державного реєстру підприємств та організацій України як характеристика наявності юридичних осіб та їх відокремлених підрозділів, що знаходяться на території України, і формують відповідну інфраструктуру просторової інтеграції бізнесу (ПІБ) за ВЕД у регіонах.

Розрахунок локалізації за цими характеристиками здійснюється за формулами (6.1-6.5):[870]

$$L_{VDV\ j} = \frac{\mathrm{N}_{VDV\ \mathrm{j}}}{\mathrm{Nc}_{\mathrm{VDV\ j}}}, \tag{6.1}$$

де LVDV j – коефіцієнт локалізації регіону за ВДВ j ВЕД; NVDV j – частка j ВЕД у ВДВ регіону; NcVDV j – частка j ВЕД у ВДВ у країні.

$$L_{Em\ j} = \frac{\mathrm{N}_{Em\ \mathrm{j}}}{\mathrm{Nc}_{\mathrm{Em\ j}}}, \tag{6.2}$$

де LEm j – коефіцієнт локалізації регіону за кількістю зайнятих працівників підприємств j ВЕД; NEm j – частка j ВЕД у загальній кількості зайнятих працівників підприємств регіону; NcEm j – частка j ВЕД у загальній кількості зайнятих працівників підприємств у країні.

---

[870] Ткаченко О. О. Методичні підходи до визначення потенціалу просторової інтеграції бізнесу в регіоні. Вісник Одеського національного університету. Економіка. 2018. Том 23. Випуск 1(66). С.83-87.

$$L_{Pj} = \frac{\mathrm{N}_{P\mathrm{j}}}{\mathrm{Nc}_{\mathrm{Pj}}}, \tag{6.3}$$

де LP j – коефіцієнт локалізації регіону за обсягом реалізації товарів, робіт, послуг підприємств j ВЕД; NP j – частка j ВЕД у загальному обсязі реалізації товарів, робіт, послуг підприємств в регіоні; NcP j – частка j ВЕД у загальному обсязі реалізації товарів, робіт, послуг підприємств у країні.

$$L_{Ij} = \frac{\mathrm{N}_{I\mathrm{j}}}{\mathrm{Nc}_{\mathrm{Ij}}}, \tag{6.4}$$

де LI j – коефіцієнт локалізації регіону за обсягом капітальних інвестицій, залучених у j ВЕД; NI j – частка j ВЕД у загальному обсязі капітальних інвестицій у регіоні; NcI j – частка j ВЕД у загальному обсязі капітальних інвестицій у країні.

$$L_{Sj} = \frac{\mathrm{N}_{S\mathrm{j}}}{\mathrm{Nc}_{\mathrm{Sj}}}, \tag{6.5}$$

де LS j – коефіцієнт локалізації регіону за кількістю суб'єктів єдиного державного реєстру підприємств та організацій j ВЕД; NS j – частка j ВЕД у загальній кількості суб'єктів єдиного державного реєстру підприємств та організацій у регіоні; NcS j – частка j ВЕД у загальній кількості суб'єктів єдиного державного реєстру підприємств та організацій у країні.

Інтегральний індекс локалізації (Lj) отримаємо на основі розрахунку простої середньої величини. Якщо значення коефіцієнта локалізації є більшим за 1, то локалізація j-го ВЕД у регіоні є вищою, аніж по країні загалом. Це може слугувати підставою для висновку, що в регіоні наявні передумови для створення кластеру за цим ВЕД.[871]

На основі розрахунку інтегрального індексу локалізації ВЕД визначимо потенціал кластеризації регіонів України за ключовими сферами господарювання, суб'єкти яких: здійснюють виробництво товарів (сільське, лісове та рибне господарство; промисловість; будівництво); надають послуги (торгівля; сфера послуг). Окрім того,

[871] Ткаченко О. О. Методичні підходи до визначення потенціалу просторової інтеграції бізнесу в регіоні. Вісник Одеського національного університету. Економіка. 2018. Том 23. Випуск 1(66). С. 83–87.

визначимо можливість створення та розвитку в регіонах України міжгалузевих кластерів (агропромислових, будівельно-промислових, науково-освітніх).[872]

Як видно з даних, наведених у табл. 6.12, для 13 регіонів України сільське, лісове та рибне господарство є профільною сферою господарювання і може служити основою для створення відповідних галузевих кластерів. Зокрема, у Кіровоградській області інтегральний індекс локалізації становить 2,10. Варто відмітити, що в цій області серед аналізованих сфер господарювання лише сільське, лісове та рибне господарство має необхідний потенціал для формування кластерів. Подібною є ситуація виявлена і в Сумській, Херсонській, Черкаській і Чернігівській областях. Значення інтегрального індексу локалізації цього ВЕД Івано-Франківської (0,93) і Рівненської (0,92) областей вказують на перспективу створення аграрних кластерів на їх території. Натомість решта дев'ять регіонів України не демонструють явних передумов для формування таких кластерів.[873]

Лише дев'ять з 24-х регіонів України мають необхідні передумови для формування промислових кластерів, а також ще п'ять близькі до цього. Однак, якщо при розрахунку інтегрального індексу локалізації промисловості в регіонах враховувати також рівень локалізації інноваційно активних підприємств, то найбільш сприятливі умови для розвитку промислових кластерів мають: Запорізька (значення інтегрального індексу локалізації становило 1,56), Донецька (1,51), Дніпропетровська (1,44), Луганська (1,26), Полтавська (1,17), Житомирська (1,11), Львівська (1,06), Харківська (1,06), Рівненська (1,04) і Сумська (1,00) області.[874, 875]

Успішний розвиток будівельних кластерів найбільш ймовірний на території 10-ти областей (див. табл. 6.12), шість з яких належать до Західного регіону України. Особливо сприятливі умови в Івано-Франківській області. Окрім того, значення інтегрального індексу локалізації будівництва в Хмельницькій (0,95) і Донецькій

---

[872] Просторові форми організації бізнесу в Україні: тенденції, перспективи та механізми розвитку: наукова доповідь. НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор М. І. Мельник. Львів, 2018. С. 36.

[873] Там само.

[874] Там само. С. 37.

[875] Oecd-ilibrary. Gross domestic expenditure on R&D (GERD) as a percentage of GDP. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/main-science-and-technology-indicators-volume-2018-issue-1/gross-domestic-expenditure-on-r-amp-d-gerd-as-a-percentage-of-gdp_msti-v2018-1-table2-en#page1.

(0,98) областях вказують на можливість формування будівельних кластерів і на їхній території [876]

Таблиця 6.12

Локалізація ВЕД, суб'єкти яких здійснюють виробництво товарів, у регіонах України за 2016

ВЕД	Значення інтегрального індексу локалізації ВЕД		
	0,9–1,0	1,0–2,0	більше 2
сільське, лісове та рибне господарство	Івано-Франківська, Рівненська	Херсонська, Вінницька, Чернігівська, Черкаська, Хмельницька, Сумська, Тернопільська, Миколаївська, Полтавська, Житомирська, Луганська, Чернівецька	Кіровоградська
промисловість	Сумська, Івано-Франківська, Львівська, Черкаська, Чернігівська	Донецька, Запорізька, Дніпропетровська, Луганська, Полтавська, Харківська, Житомирська, Київська, Рівненська	–
будівництво	Донецька, Хмельницька	Чернівецька, Львівська, Київська, Одеська, Закарпатська, Рівненська, Харківська, Волинська	Івано-Франківська

Джерело: побудовано на основі власних розрахунків автора.[877]

Серед ВЕД, суб'єкти яких надають послуги, високий рівень розвитку торгівлі на фоні показників по країні продемонстрували дев'ять регіонів (особливо Волинська й Київська області) (табл. 6.13). Необхідно відмітити, що здебільшого прикордонні регіони України продемонстрували високі значення інтегрального індексу локалізації торгівлі, що є цілком закономірним явищем.[878]

Сфера послуг була профільною у 2016 р. в дев'яти регіонах України. Зокрема, найвищі значення інтегрального індексу локалізації були виявлені в Одеській (1,65) і Львівській (1,35) областях. Ще чотири регіони (Київська, Тернопільська, Волинська й Дніпропетровська області) мають наближені передумови для формування кластерів відповідного профілю[879].

---

[876] Там само.

[877] Просторові форми організації бізнесу в Україні: тенденції, перспективи та механізми розвитку: наукова доповідь. НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор М.І. Мельник. Львів, 2018. С. 37.

[878] Там само.

[879] Там само.

Таблиця 6.13

Локалізація ВЕД, суб'єкти яких надають послуги, у регіонах України, 2016 р.

ВЕД	Значення інтегрального індексу локалізації ВЕД		
	0,9–1,0	1,0–2,0	більше 2
сфера послуг	Київська, Тернопільська, Волинська, Дніпро-петровська	Одеська, Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Харківська, Донецька, Миколаївська, Хмельницька, Чернівецька	–
торгівля	Рівненська, Чернівецька	Волинська, Київська, Миколаївська, Дніпропетровська, Харківська, Одеська, Закарпатська, Львівська, Житомирська	–

Джерело: побудовано на основі власних розрахунків автора.[880]

Сфера послуг була профільною у 2016 р. в дев'яти регіонах України. Зокрема, найвищі значення інтегрального індексу локалізації були виявлені в Одеській (1,65) і Львівській (1,35) областях. Ще чотири регіони (Київська, Тернопільська, Волинська й Дніпропетровська області) мають наближені передумови для формування кластерів відповідного профілю[881].

З огляду на сучасні тенденції розвитку економіки та зростаючий потенціал ІТ-сфери в Україні, окремо розглянемо потенціал регіонів до створення та розвитку ІТ-кластерів. Як свідчать дані розрахунку інтегрального індексу локалізації сфери інформації та телекомунікації за 2016 р. дуже високий рівень локалізації цього ВЕД (понад 2) виявлено в Донецькій (2,70), Львівській (2,22) і Харківській (2,10) областях. Ще для трьох регіонів України (Вінницької, Дніпропетровської й Одеської областей) цей ВЕД є профільним. Натомість решта 18 регіонів України продемонстрували значно гірші передумови для створення ІТ-кластерів[882, 883, 884]

---

[880] Просторові форми організації бізнесу в Україні: тенденції, перспективи та механізми розвитку: наукова доповідь. НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор М. І. Мельник. Львів, 2018. С. 37..

[881] Там само.

[882] Там само.С. 38

[883] Ткаченко О. О., Ткач С. М. Економічний потенціал формування галузевих кластерів за регіонами України. Просторові форми організації бізнесу в Україні: тенденції, перспективи та механізми розвитку: наукова доповідь / НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор М. І. Мельник. Львів, 2018. С. 32-40.

Міжгалузеві кластери подекуди є більш ефективними, аніж вузькогалузеві. Оскільки дозволяють налагоджувати виробничі зв'язки із суміжними сферами господарювання, тим самим розвиваючи більший сегмент економіки регіону, його інфраструктуру. Ґрунтуючись на даних розрахунку інтегрального індексу локалізації ключових сфер господарювання, визначено регіони з потенціалом до формування міжгалузевих кластерів:[885, 886]

– агропромислові кластери можливо утворювати на території Житомирської, Полтавської і Чернігівської областей, де сільське господарство і промисловість є профільними сферами господарювання. Також розвиток такого типу кластеру доцільний в Івано-Франківській, Рівненській, Сумській і Черкаській областях, де одна зі сфер є профільною, а інша – наближається до цього;

– будівельно-промислові кластери мають перспективи до створення та розвитку в Донецькій, Київській, Рівненській, Харківській, а також Львівській областях;

– науково-освітні кластери необхідно розвивати у Вінницькій (освіта – профільна сфера, а професійна, наукова та технічна діяльність – наближена), Луганській (професійна, наукова та технічна діяльність – профільна сфера, а освіта – наближена), Тернопільській і Харківській (обидві сфери є профільними) областях;

– науково-виробничі кластери необхідно формувати на території Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Луганської, Львівської, Полтавської і Харківської областей.

При дослідженні рівня життя населення в регіонах (за показником ВРП на одну особу) і наявного потенціалу кластеризації (за інтегральним індексом локалізації ключових сфер господарювання) встановлено, що в областях з найвищим рівнем ВРП на одну особу (понад 60 тис. грн.): Полтавській, Дніпропетровській

---

[884] Ткаченко О. О. Оцінювання потенціалу кластероутворення в регіоні: методичний аспект. Трансформаційні процеси в економіці України: глобальні та регіональні аспекти : Матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції молодих учених, аспірантів та студентів, 24 листопада 2017 р., Львів : ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», Інститут економіки і менеджменту НУ «Львівська політехніка», Науково-навчальний комплекс «Економосвіта»; відп. за вип. О. Б. Цісінська. Львів, 2017. С. 331–334.

[885] Просторові форми організації бізнесу в Україні: тенденції, перспективи та механізми розвитку: наукова доповідь. НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор М.І. Мельник. Львів, 2018. С. 38.

[886] Ткаченко О. О., Ткач С. М. Економічний потенціал формування галузевих кластерів за регіонами України. Просторові форми організації бізнесу в Україні: тенденції, перспективи та механізми розвитку: наукова доповідь / НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор М. І. Мельник. Львів, 2018. С. 32–40.

і Київській була характерна висока локалізація як мінімум двох аналізованих ВЕД, однією з яких була промисловість (рис. 6.2). Окрім того, цікавим є той факт, що в усіх регіонах, які входять у першу шістку регіонів України за величиною ВРП на одну особу, до профільних сфер господарювання належала професійна, наукова та технічна діяльність. Це підтверджує вагомість ролі наукової сфери в забезпеченні економічного розвитку регіонів.[887]

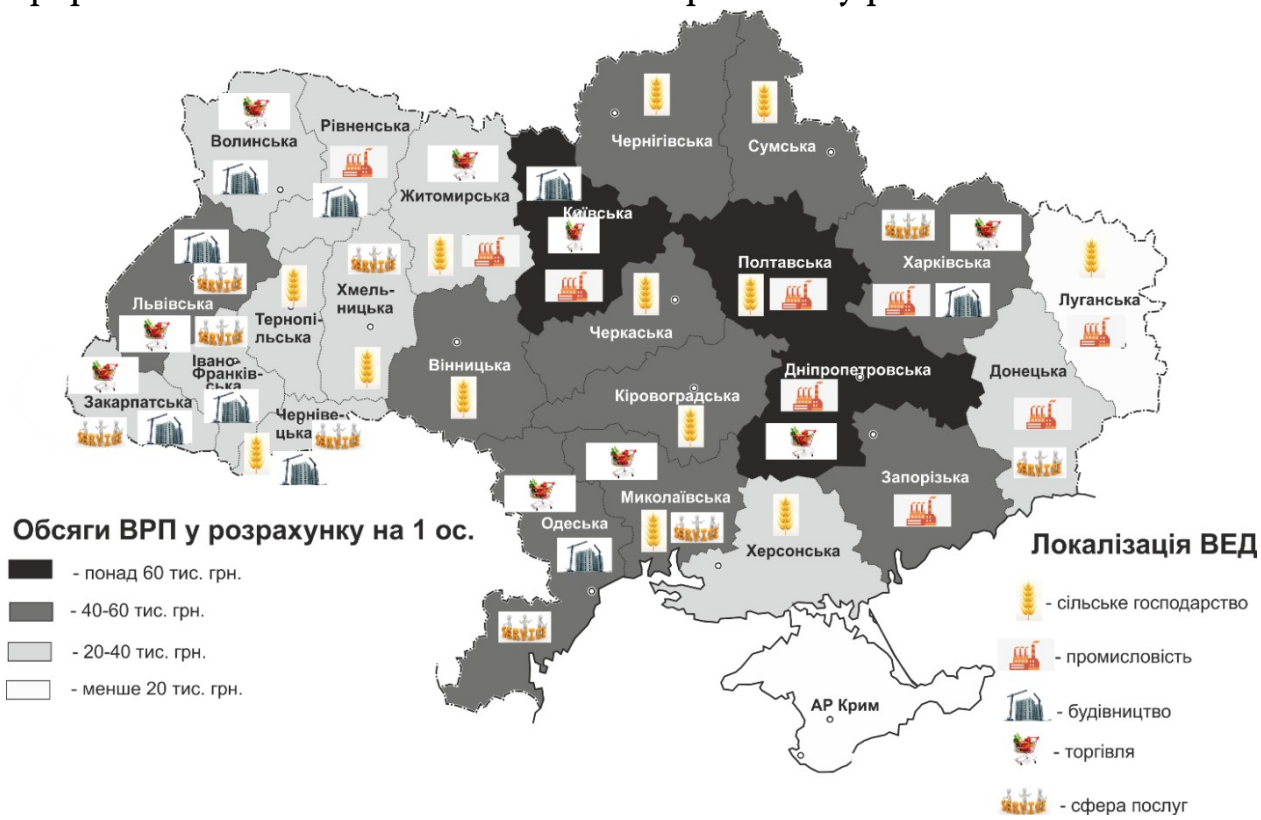

Рис. 6.2. Обсяги ВРП у розрахунку на одну особу та локалізація ключових сфер господарювання в регіонах України у 2016 р.

Примітка: побудовано на основі власних розрахунків і даних Державної служби статистики України.[888]

Разом з тим необхідно відмітити, що в багатьох регіонах України вже є наявними різні галузеві та міжгалузеві кластери. Зокрема, до них належать:[889, 890]

---

[887] Просторові форми організації бізнесу в Україні: тенденції, перспективи та механізми розвитку: наукова доповідь. НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор М. І. Мельник. Львів, 2018. С. 39.

[888] Там само.

[889] Собкевич О., Русан В., Юрченко А. Щодо державної політики підтримки розвитку аграрних кластерів в Україні: Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: http://www.niss.gov.ua/articles/760.

[890] Соколенко С. Структура кластерних систем по регіонах України. URL: http://ucluster.org/blog/2012/06/struktura-klasternikh-sistem-po-regionakh-ukraini/.

– аграрні (українсько-румунський «Перший аграрний кластер» з вирощування плодово-ягідної продукції та розвитку садівництва (Чернівецька обл.), регіональний агропромисловий інноваційний кластер «Агроінновації» і кластер «Натуральне молоко» (Рівненська обл.), Регіональний кластер екологічно чистої агропродукції (Полтавська обл.), Сумський кластер екологічно чистої АПК продукції (Сумська обл.), «Полісся» (Волинська обл.));

– промислові (Хмельницький швейний кластер, Вінницький переробно-харчовий кластер, кластер виробництва сувенірів «Сузір'я» і кластер ліжникарства (Закарпатська обл.), кластер біотехнологій (Чернівецька обл.), кластер деревообробки (Рівненська обл.), кластер «Деревообробного та меблевого виробництва», «Форза» (Львівська обл.), авіаційний, космічної сфери, енергомашинобудівний, фармацевтичний, нанобіотехнологій, охорони здоров'я, бронетехніки, сільськогосподарського машинобудування (Харківська обл.));

– будівельні (Хмельницький, Дніпропетровський, Сумський будівельний кластер);

– туристичні (кластер сільського зеленого туризму «Оберіг» (Хмельницька обл.), Кам'янець-Подільський туристичний кластер (Тернопільська обл.), кластер «Сім чудес України» (Івано-Франківська обл.), туристично-рекреаційні кластери (Житомирська, Волинська обл.), Харківський туристичний кластер);

– кластер альтернативної енергетики та науково-освітній кластер («Технополіс» (Харківська обл.));

– інноваційно-інвестиційний кластер (м. Тернопіль);

– Львівський, Київський, Харківський ІТ кластери;

– національні інноваційні кластери («Нові технології природокористування» (Донецька обл.), «Нові машини» (Дніпропетровська обл.), «Енергетика сталого розвитку» і »Технології інноваційного суспільства» (м. Київ, Політехника), «Інноваційна культура суспільства» (м. Київ, КНУ ім. Т. Шевченка), «Нові продукти харчування» (Київська обл.), «Родючість ґрунтів» (Миколаївська обл.));

– транспортно-логістичний кластер Закарпаття, кластер «Транзитний потенціал України» (м. Одеса).

Окрім того, останнім часом було ініційовано кластери органічного виробництва різних спеціалізацій в Хмельницькій, Закарпатській, Івано-Франківській, Херсонській, Вінницькій, Львівській,

Харківській, Київській та Чернівецькій областях; ІТ у Харкові, Миколаєві та Черкасах; кластери зеленого, медичного, гастрономічного туризму та інших спеціалізацій в Київській, Сумській, Львівській та Одеській областях.[891] Загалом необхідно зазначити, що наявність кластерів у регіонах є додатковою конкурентною перевагою територій і здатна запускати ланцюгову реакцію до створення нових галузевих та міжгалузевих кластерів.

Для забезпечення комплексності дослідження відповідно до особливостей кожного регіону, нами було проведено критичний аналіз стратегій розвитку регіонів на період до 2020 р. щодо бачення місця та ролі різних форм ПІБ (табл. 6.14). Це дало змогу виявити, що в більшості областей України передбачено створення та розвиток просторових формувань кластерного типу. Зокрема, у Львівській, Чернігівській, Одеській областях реалізація кластерної політики на галузевому й регіональному рівнях закладена до однієї із операційних цілей стратегії їх розвитку. Тоді як у стратегіях розвитку Дніпропетровської, Запорізької, Сумської й Чернівецької областей не має жодного згадування про кластери. Досить часто у стратегіях розвитку регіонів зазначається про перспективність формування як кластерів, так і кооперативів (насамперед сільськогосподарських обслуговуючих) або ж відбувається ототожнення цих понять. Однак, не варто забувати, що на практиці кластери досить часто функціонують у вигляді кооперативів.[892, 893]

---

[891] Розвиток регіонів України через кластери. Києво-Могилянська бізнес-школа. URL: https://kmbs.ua/news/rozvitok-regioniv-ukrayini-cherez-klasteri.

[892] Просторові форми організації бізнесу в Україні: тенденції, перспективи та механізми розвитку: наукова доповідь. НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор М. І. Мельник. Львів, 2018. С. 40.

[893] Ткаченко О. О. Оцінювання потенціалу кластероутворення в регіоні: методичний аспект. Трансформаційні процеси в економіці України: глобальні та регіональні аспекти : Матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції молодих учених, аспірантів та студентів, 24 листопада 2017 р., Львів : ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», Інститут економіки і менеджменту НУ «Львівська політехніка», Науково-навчальний комплекс «Економосвіта»; відп. за вип. О. Б. Цісінська. Львів, 2017. С. 331–334.

Таблиця 6.14

Форми ПІБ, які передбачено розвивати, згідно із стратегіями розвитку регіонів на період до 2020 р.

Регіони	Форми ПІБ
1	*2*
Вінницька	інноваційні науково-виробничі кластери у сферах мехатроніки, ІТ-технологій, машинобудуванні; транскордонні кластери, наукові парки на базі провідних вищих навчальних закладів регіону із технологічним, освітнім, фізико-технічним та агропромисловим відділеннями; науково-технічні парки, високотехнологічний промисловий парк, інноваційний стартап-інкубатор
Волинська	ІТ кластер, наукові парки, технопарки, індустріальні парки, вільні митні зони промислового типу
Дніпропетровська	індустріальні та наукові парки, ІТ-містечка навколо міста Дніпро, ІТ-бізнес-інкубатори
Донецька	великі кооперативні системи фермерських господарств кластерного типу, сільськогосподарські виробничі та обслуговуючі кооперативи
Житомирська	галузеві і територіальні кластери з виробництва і переробки окремих видів сільськогосподарської продукції, регіональна мережа наукових, технологічних та індустріальних парків
Закарпатська	міждержавні територіальні агрокластери, галузеві кластери (машинобудування, сільське господарство та харчова промисловість, лісогосподарський та лісопромисловий комплекси, туризм)
Запорізька	індустріальні парки (зокрема, з глибокої переробки зерна), технополіси, технопарки, центри трансферу технологій, сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи
Івано-Франківська	біопаливний кластер, індустріальні та науково-технологічні парки, бізнес-центри, бізнес-інкубатори, сільськогосподарські кооперативи
Київська	індустріальні та технологічні парки, ноу-хау центри за участі наукових закладів та інноваційного підприємництва, бізнес-інкубатори, агрокластери
Кіровоградська	аграрний, промисловий (зокрема, харчова промисловість) кластери, міжрегіональні кластери, аграрні технологічні парки, технопарки, індустріальні парки (зокрема, енергозберігаюче енергетичне обладнання, засоби аграрної механізації), виробничі, молочарні, заготівельно-збутові сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, еко-, соціополіси, бізнес-інкубатори
Луганська	індустріальні та технологічні парки, хіміко-нафтопереробний науково-виробничий кластер, виробничі та сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи

Продовження табл. 6.14

1	*2*
Львівська	кластери (легка промисловість, транспорт та логістика), транскордонні кластери, індустріальні парки, технопарки, технополіси, бізнес-інкубатори
Миколаївська	аграрний, промислово-портовий кластери, індустріальні парки, технопарки, сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи
Одеська	агропромисловий (зокрема, зерновий), морегосподарський, туристичний, рекреаційно-оздоровчий та медичний кластери, індустріальні парки
Полтавська	промисловий, туристичний кластер, індустріальні парки, різноспеціалізовані (молочних, з обробітку ґрунту, заготівельних, м'ясних, багатофункціональних) сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи
Рівненська	кластери, індустріальні парки, технопарки, ІТ бізнес-інкубатори, кооперативи нетрадиційних видів агровиробництва, енергетичні кооперативи
Сумська	індустріальні парки, бізнес-інкубатори (зокрема, ІТ), сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи
Тернопільська	кластери (зокрема, сільського зеленого туризму, з виробництва і переробки окремих видів сільськогосподарської продукції), індустріальні та технологічні парки, обслуговуючі кооперативи (у т.ч. сільськогосподарські)
Харківська	ІТ, туристичний кластери, технопарки, сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи
Херсонська	сільськогосподарський, туристичний кластери, індустріальні (машинобудування, хімічна промисловість), аграрно-індустріальні, наукові парки, сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи
Хмельницька	харчопереробні, туристичні кластери, наукові та технологічні парки
Черкаська	індустріальні парки, технологічні зони, кластери, логістичні хаби, ІТ-кластер, сільськогосподарські кооперативи
Чернівецька	індустріальний парк, сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, бізнес-інкубатори
Чернігівська	аграрні, агропромислові кластери (зокрема, в картоплярстві, зерновій та м'ясо-молочній галузях), деревообробний, енергетичний, туристичний кластери, індустріальні та технологічні парки, сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи

Джерело: побудовано на основі даних Стратегій розвитку областей України на період до 2020 р.

Окрім того, порівнюючи отримані результати інтегрального оцінювання потенціалу кластеризації регіонів і їх стратегій розвитку, встановлено, що більшість регіонів не до кінця знають про свій потенціал кластеризації у розрізі видів економічної діяльності. При цьому обмежуючись формулюванням у стратегії «...кластери відповідно до потреб економіки регіону...», або акцентуючи увагу на тих ВЕД, які мають слабші позиції щодо кластероутворення, аніж інші, більш ефективніші ВЕД.[894, 895]

Разом з тим, серед інших форм ПІБ у стратегіях усіх регіонів передбачено розвиток індустріальних парків, в окремих областях – аграрно-індустріальних парків (Херсонській), наукових парків (Волинській, Дніпропетровській, Херсонській, Хмельницькій), технопарків (Житомирській, Запорізькій, Івано-Франківській, Луганській, Львівській, Миколаївській, Рівненській, Харківській, Хмельницькій, Чернігівській), науково-технологічних парків (Вінницькій), технополісів (Запорізькій, Львівській), еко-, соціополісів (Кіровоградській), IT поліса (Дніпропетровській), технологічних зон (Черкаській), вільних митних зон промислового типу (Волинській).[896]

Таким чином, на основі отриманих результатів інтегрального оцінювання локалізації ВЕД у регіонах і аналізу їх стратегій розвитку на період до 2020 р. визначено перелік галузевих та міжгалузевих кластерів, які можна й необхідно формувати/розвивати в регіонах України (табл. 6.15).

Це дасть можливість ідентифікувати та розвинути сильні конкурентні переваги регіонів, а також конкретизувати подальші кроки кластерної політики в регіонах і країні загалом.

---

[894] Просторові форми організації бізнесу в Україні: тенденції, перспективи та механізми розвитку: наукова доповідь. НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор М. І. Мельник. Львів, 2018. С. 40.

[895] Ткаченко О. О. Оцінювання потенціалу кластероутворення в регіоні: методичний аспект. Трансформаційні процеси в економіці України: глобальні та регіональні аспекти : Матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції молодих учених, аспірантів та студентів, 24 листопада 2017 р., Львів : ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», Інститут економіки і менеджменту НУ «Львівська політехніка», Науково-навчальний комплекс «Економосвіта»; відп. за вип. О. Б. Цісінська. Львів, 2017. С.331–334.

[896] Просторові форми організації бізнесу в Україні: тенденції, перспективи та механізми розвитку: наукова доповідь. НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор М. І. Мельник. Львів, 2018. С. 40.

Таблиця 6.15

Перспективні галузеві та міжгалузеві кластери в регіонах України

Регіони	Перспективні кластери згідно з:	
	даними розрахунку інтегрального індексу локалізації	стратегіями розвитку регіонів на період до 2020 р.
1	*2*	*3*
Вінницька	аграрний (буряко-цукровий, зерновиробництво, картоплярство), ІТ, освітній, науково-освітній	інноваційні науково-виробничі кластери у сферах мехатроніки, ІТ-технологій, машинобудуванні; транскордонні кластери,
Волинська	будівельний, торгівельний	ІТ кластер
Дніпропетровська	промисловий (металургії, хімічної, харчової промисловості та машинобудування), торгівельний, ІТ, науковий, науково-виробничий	
Донецька	ІТ, промисловий (металургії, виробництво коксу та продуктів нафтопереробленння), будівельно-промисловий, кластер сфери послуг	великі кооперативні системи фермерських господарств кластерного типу, сільсько-господарські виробничі та обслуговуючі кооперативи
Житомирська	аграрний, промисловий, торгівельний, агропромисловий	галузеві і територіальні кластери з виробництва і переробки окремих видів сільськогосподарської продукції
Закарпатська	будівельний, торгівельний, освітній, кластер сфери послуг	міждержавні територіальні агрокластери, галузеві кластери (машинобудування, сільське господарство та харчова промисловість, лісогосподарський та лісопромисловий комплекси, туризм)
Запорізька	промисловий, науковий, науково-виробничий	сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи

Продовження табл. 6.15

1	*2*	*3*
Івано-Франківська	будівельний, кластер сфери послуг, агропромисловий	біопаливний кластер, кластери у межах сільської і міської переробної промис-ловості, туризму і виробництву традиційних товарів, сільсько-господарські кооперативи
Київська	промисловий, будівельний, торгівельний, науковий, будівельно-промисловий, науково-виробничий	агрокластери
Кіровоградська	аграрний	аграрний, промисловий (зокрема, харчова промисловість) кластери, міжрегіональні кластери, виробничі, молочарні, заготівельно-збутові сільсько-господарські обслуговуючі кооперативи
Луганська	промисловий, науковий, науково-виробничий, науково-освітній	хіміко-нафтопереробний науково-виробничий кластер, виробничі та сільсько-господарські обслуговуючі кооперативи
Львівська	ІТ, будівельний, торгівельний, науковий, кластер сфери послуг, будівельно-промисловий, науково-виробничий	кластери (легка промисловість, транспорт та логістика), транскордонні кластери
Миколаївська	аграрний, торгівельний, кластер сфери послуг	аграрний, промислово-портовий кластери, сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи
Одеська	будівельний, торгівельний, ІТ, науковий, кластер сфери послуг	агропромисловий (зокрема, зерновий), морегосподарський, туристичний, рекреаційно-оздоровчий та медичний кластери

Продовження табл. 6.15

1	*2*	*3*
Полтавська	аграрний, промисловий, науковий, агропромисловий, науково-виробничий	промисловий, туристичний кластер, різноспеціалізовані (молочних, з обробітку ґрунту, заготівельних, м'ясних, багатофункціо-нальних) сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи
Рівненська	промисловий, будівельний, агропромисловий, будівельно-промисловий	кластери, кооперативи нетрадиційних видів агровиробництва, енергетичні кооперативи
Сумська	аграрний, агропромисловий	сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи
Тернопільська	аграрний, науково-освітній,	кластери (зокрема, сільського зеленого туризму, з виробництва і переробки окремих видів сільськогосподарської продукції), обслуговуючі кооперативи (у т.ч. сільськогосподарські)
Харківська	промисловий, будівельний, торгівельний, кластер сфери послуг, будівельно-промисловий, науково-виробничий, науково-освітній	ІТ, туристичний кластери, сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи
Херсонська	аграрний	сільськогосподарський, туристичний кластери, сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи
Хмельницька	аграрний, будівельний, кластер сфери послуг	харчопереробні, туристичні кластери
Черкаська	аграрний, агропромисловий	ІТ-кластер, сільськогосподарські кооперативи
Чернівецька	аграрний, будівельний, освітній, кластер сфери послуг	сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи

Продовження табл. 6.15

1	*2*	*3*
Чернігівська	аграрний, агропромисловий	аграрні, агропромислові кластери (зокрема, в картоплярстві, зерновій та м'ясо-молочній галузях), деревообробний, енергетичний, туристичний кластери, сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи

Джерело: побудовано на основі власних розрахунків і даних Стратегій розвитку областей України на період до 2020 р.

6.5. Торгово-промислові палати в інноваційному розвитку регіонів на основі кластерних утворень

Дослідження кластерів дедалі набуває поширення в науковому та підприємницькому середовищі як на національному, так і на регіональному рівнях. Актуальність цього процесу можна пояснити тим фактом, що кластери сприяють досягненню конкурентних переваг, оскільки існують у середовищі з високим рівнем конкуренції та не викликають її зниження. Охоплюючи важливі зв'язки, забезпечуючи взаємодоповнюваність між галузями, сприяючи розповсюдженню технологій, інформації, маркетингу тощо, вони виступають рухомою силою в зростанні експорту та залученні іноземних інвестицій, а також створюють умови для розвитку взаємовідносин між бізнесом, державними установами та організаціями.

Поміж тим недостатня розробленість в Україні нормативно-правової бази та національних програм щодо створення кластерних утворень, неповне розуміння змісту й сутності кластерів викликає наявність обмежень у їх становленні. Отже, пріоритетним напрямом діяльності держави має стати усунення перешкод для створення нових та зростання існуючих кластерів. Особливу увагу при цьому слід приділити підтримці кластерних ініціатив в регіонах на основі дієвої інфраструктури, яку зокрема забезпечують незалежні підтримуючі організації (торгово-промислові палати, спілки, асоціації, клуби тощо).

Дослідженню інноваційного розвитку економіки країн та регіонів через утворення кластерів присвячені роботи відомих закордонних (Г. Бекаттіні, Б. Ешейм, Р. Камані, М. Портер) та вітчизняних вчених (О. І. Амоша, В. Геєц, Д. Кірсанов, С. І. Соколенко, В. П. Соловйов, А. В. Череп). Втім актуальність подальшого дослідження зазначеної проблеми вбачаємо через такі причини.

По-перше, необхідним є врахування специфіки конкретного регіону, адже адекватне визначення кластеру може бути різним для різних регіонів – залежно від того, в яких сегментах відбувається конкурентна боротьба між підприємствами, що входять до нього, а також від того, які стратегії при цьому застосовуються[897]. Безпосередньо для Запорізької області саме кластери можуть стати генеральним напрямком реалізації конкурентних переваг та підтримки економічного зростання. Це пов'язано з промисловою спеціалізацією регіону та наявністю значної кількості обслуговуючих (або інфраструктурних) підприємств, які за високої конкуренції забезпечують роботу металургійних, машинобудівних заводів, енергогенеруючих станцій тощо.

По-друге, доречним вважаємо підкреслити вирішальну роль інновацій як одночасної причини та наслідку діяльності кластерів. Адже останні впливають на конкурентну боротьбу за рахунок трьох чинників:[898]

а) підвищення продуктивності підприємств та галузей, що входять до них;

б) підвищення здатності до впровадження інновацій, а отже до підвищення продуктивності;

в) стимулювання нових видів бізнесу, що підтримують інновації та розширюють межі кластера.

По-третє, кожен з трьох впливів кластерів на конкуренцію залежить певною мірою від налагодження міжособових контактів топ-менеджерів підприємств, а також взаємодії між приватними підприємцями та організаціями. І саме цю функцію виконують підтримуючі галузі та організації, серед яких необхідно виділити торгово-промислові палати (ТПП).

---

[897] Портер М. Конкуренция. М. Портер.: Пер. с англ. М. : Издательский дом «Вильямс», 2003. 496 с.
[898] Там само.

За М. Портером[899], хоча кластери краще всього розглядати як прояв взаємодії між усіма чотирма боками ромбу конкурентних переваг, проте самі по собі вони є однією з його граней – споріднені та підтримуючі галузі. До них відносять торговельні асоціації, спілки, ТПП та інші спільні організації, які підтримують членів кластеру.

Відповідно до чинного законодавства,[900], ТПП – це недержавні неприбуткові самоврядні організації, які об'єднують на добровільних засадах юридичних осіб. Вони створюються з метою: сприяння розвитку національної та регіональних економік, їх інтеграції у світову господарську систему; формування сучасної промислової, фінансової та торговельної інфраструктури; створення сприятливих умов для підприємницької діяльності, врегулювання відносин підприємців з їх соціальними партнерами; максимального розвитку всіх видів підприємництва, торгово-економічних і науково-технічних зв'язків підприємців України з підприємцями зарубіж-них країн.

Отже, ТПП відіграють провідну роль у реалізації кластерної політики в країні, а також конкретних кластерних проектів у регіонах. Адже саме вони можуть визначати можливості створення кластерів з урахуванням складності та продуктивності того чи іншого виду діяльності, рівня конкуренції в конкретному регіоні тощо.

Щодо діяльності ТПП в площині кластерізації слід зазначити, що вони здатні впливати на продуктивність, розвиток інновацій та створення нового бізнесу, забезпечуючи:

1) проведення діалогу між зацікавленими сторонами: державою, виробниками, споживачами тощо;

2) можливість більш дешевого доступу до спеціалізованих факторів виробництва: зокрема до бізнес-послуг, персоналу;

3) доступ до інформації на базі задоволення високих вимог та концентрації спеціалізованих структур збору інформації, адже ізольована фірма має гірший доступ до інформації та вимушена в той же час більше сплачувати; для неї зростає також необхідність

---

[899] Портер М. Конкуренция. М. Портер.: Пер. с англ.. М. : Издательский дом «Вильямс», 2003. 496 с.

[900] Закон України «Про торгово-промислові палати в Україні»: за станом на 23 лип. 2010 р. Президент України, м. Київ, 2 груд. 1997 р., №671/97 ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua.

виділяти ресурси на досягнення нового знання в межах своєї власної структури;

4) взаємодоповнюваність, зокрема на базі сумісного маркетингу, наприклад шляхом проведення торгових виставок, рекламних кампаній, випуску журналів тощо;

5) доступ до організацій та суспільних благ, наприклад: можливість наймання робітників, підготовлених в процесі місцевих програм, спеціалізована інфраструктура або ради експертів.

Можна навести такі приклади активної участі регіональних палат України в розвитку процесів кластеризації: Донецькою ТПП розроблено стратегію створення та функціонування кластеру ювелірів м. Краматорська; Запорізькою ТПП розроблено концепцію створення кластера з енергозбереження «Сан».

З метою підвищення конкурентоспроможності Запорізької області за ініціативи Запорізької обласної державної адміністрації Міжнародною фундацією сприяння ринку та Запорізькою ТПП проведено комплексне дослідження з визначення шляхів кластеризації економіки[901]. Результати роботи дозволили сформувати пропозиції щодо виокремлення регіональних кластерів: металургійного; теплоенергетичного; машинобудівного; транспортно-логістичного; інноваційно-освітнього; регіонального будівельного; переробки відходів; швейного; агрохарчового; бджільництва та туристично-рекреаційного. На рис. 6.3 наведено існуючі та потенційні кластери Запорізької області із зазначенням тих, в яких має місце або є передумови для розвитку інновацій, а також зображено місце торгово-промислової палати в процесі кластеризації (апріорі погоджуємося, що позначення усіх існуючих зв'язків потребує більш глибокого та цілеспрямованого дослідження).

Більшість напрямів діяльності Запорізької ТПП формують складові економічного стану регіону, зокрема це відбувається під час:

– участі в законотворчій діяльності та реалізації державних програм;

- формуванні регіональної інфраструктури, а саме: інформаційної (на базі інформаційного відділу), маркетингової (шляхом функціонування відділу виставок), зовнішньо-економічних зв'язків

[901] Соколенко С. И. Кластеры – путь повышения конкурентоспособности экономики. С. И. Соколенко, В. И. Шамилов. Деловой вестник, 2011. № 1(200). С. 43.

(завдяки діяльності центру міжнародного співробітництва та інвестицій, а також бізнес-коопераційного бюро),

– освітньої діяльності через підготовку кваліфікованих спеціалістів (навчальний центр «ТПП-Академія»);

– підтримання необхідного рівня якості продукції та послуг шляхом сертифікації та розробки систем менеджменту якості.

В структурі Запорізької ТПП, яка є однією з 24 регіональних палат, представлено близько 600 підприємств великого, середнього та малого бізнесу різних галузей промисловості, соціальної сфери та агропромислового комплексу. Зважаючи на це регіональна палата виконує важливі функції щодо запровадження та підтримання кластерних процесів.

Конкретними діями щодо цього є такі.

1. Створення інфраструктури діяльності кластерів в Україні та Запорізькій області:

– ініціювання та участь у розробленні нормативних актів, програм регіонального розвитку Запорізької області з метою розвитку кластерних проектів;

– розроблення методик, алгоритмів та схем створення кластерів за різними галузями економіки;

– підготовлення кадрів для підприємств-учасників кластерів (проведення виставкових заходів, ярмарків вакансій);

2. Діяльність, пов'язана зі створенням нових кластерів:

– інформаціно-консультаційна діяльність шляхом проведення круглих столів, презентацій, конференцій і форумів з питань впровадження процесів кластеризації економіки;

– посередницькі функції між владою та бізнесом у вирішенні організаційних питань зі створення кластерів;

– пошук нових технологій за кордоном та реалізація процесів міжнародного науково-технічного співробітництва за напрямами функціонування кластерів;[902]

– проведення досліджень динаміки розвитку ринків товарів та послуг з урахуванням потреб підприємств регіону;

– створення діалогу науки та бізнесу (проведення форумів).

---

[902] Антонюк К. І. Розвиток науково-технічного потенціалу регіонів у контексті міжнародного співробітництва. К. І. Антонюк. Галицький економічний вісник, 2010. № 4(29). С. 31–40.

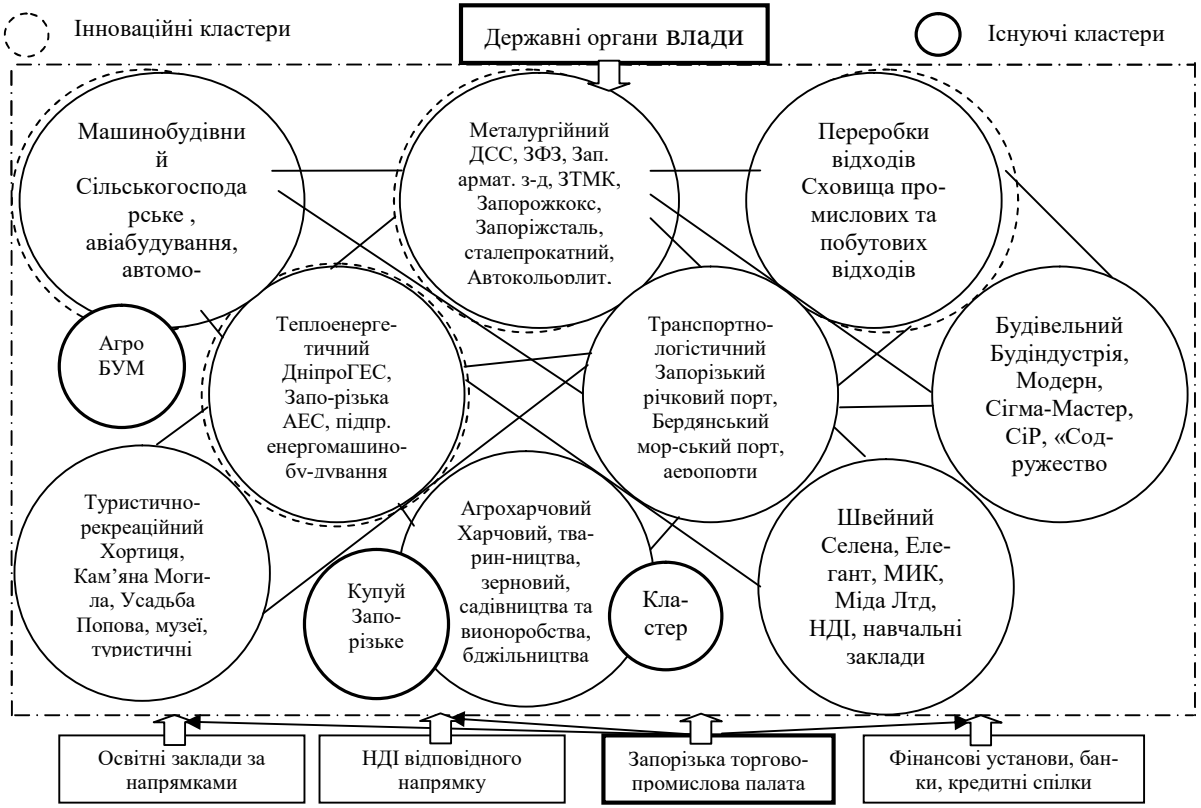

Рис. 6.3. Місце Запорізької ТПП в структурі кластерних утворень Запорізької області

3. Діяльність, яка підтримує функціонування вже існуючих кластерів:

– організація діалогу щодо обміну досвідом з функціонування кластерів зі спеціалістами з інших країн;

– реалізація освітніх проектів для підприємств-учасників кластера через проведення для їх представників семінарів, тренінгів, навчальних курсів;

– представлення економічних і політичних інтересів регіональних кластерів у встановленні зовнішньоекономічних зв'язків;

– сприяння просуванню продукції, яка виробляється учасниками кластеру, на зовнішніх ринках;

– розроблення бізнес-планів та проведення експертизи щодо реалізації спільних проектів учасників кластерів.

Таким чином, Запорізька область має значний потенціал щодо інноваційного розвитку на базі кластерних утворень. У реалізації цього потенціалу суттєву роль відіграє Запорізька ТПП через виконання широкого спектру функцій: законотворчої, інформаційної, консультаційної, посередницької, освітньої. В процесі дослідження місця та завдань ЗТПП в межах забезпечення та сприяння формуванню й зростанню кластерів та, як наслідок, інноваційному розвитку регіону, встановлено, що подальшого дослідження потребують:

– методика визначення існуючих та потенційних кластерів;

– розроблення заходів для поліпшення діяльності ТПП на царині кластеризації та як наслідок економічного розвитку регіону в цілому;

– проблеми розвитку кластерів в регіоні та формування відповідних шляхів їх вирішення;

– підходи до визначення ефективності діяльності кластерів в цілому та їх окремих учасників;

– шляхи сприяння інноваційному розвитку як в межах кластерів, так і в межах регіону;

– формування єдиної стратегії підтримуючих дій щодо забезпечення функціонування конкретних кластерів, що забезпечуватиме синергетичний ефект.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Berghall Elina. R&D, Investment and Structural Change in Finland: Is Low Investment a Problem?. Helsinki : Government Institute for Economic Research, 2009.

2. Гернего Ю. О. Скандинавська модель підтримки інноваційної діяльності: Досвід Фінляндії. Ю. О. Гернега. Наукові праці НДФІ, 2017 – № 2 (79). – С. 53–64.

3. Основні віхи розвитку Tekes. : веб-сайт. URL://tekes.fi/en/community/Milestones/628/Milestones/1552.

Financial Solutions / InnoFin. : веб-сайт. URL: http://www.innofin.net/index.php/product-and-services.

4. Projects and Programs / FINPRO. : веб-сайт. URL: www.finpro.fi/web/english-pages/projects-andprogrammes;jsessionid=54495AC0EDBE9A7361D8B42DA79417E2.webapp2.

5. Sabel Charles. A Fugitive Success: Finland's Economic Future. Charles Sabel, Anna Lee Saxenian. Helsinki : Edita Prima Ltd, 2008.

6. Соколенко С. І. Кластери в глобальній економіці : монографія. С. І. Соколенко. К. : Логос, 2004. 848 с.

7. Богрякова Г. Освіта по-фінськи. Яким реформам варто повчитись Україні. «Delo.ua». URL: https://delo.ua/lifestyle/osvita-po-finski-jakim-reformam-varto-povchitis-ukrajini-327057/.

8. Савенко С. Економічне диво за одне покоління: Південна Корея - приклад для України. «Finance.ua». URL: https://news.finance.ua/ua/news/-/400091/ekonomichne-dyvo-za-odne-pokolinnya-pivdenna-koreya-pryklad-dlya-ukrayiny.

9. Філіпенко А. С. Економіка зарубіжних країн. А. С. Філіпенко. К. : Либідь, 1998. 416 с.

10. Стадвелл Д. Чому Азії вдалося. Д. Стадвелл [Пер. З анг. О. Цехамовська]. К. : Наш Формат, 2017. 448 с.

11. А. Шлапак. Корейське диво й українське не дивно. «24 канал». URL: https://24tv.ua/koreyske_divo_y_ukrayinske_ne_divno _n867710.

12. World Development Indicators: Size of the economy. The World bank. URL: http://wdi.worldbank.org/table/WV.1.

Human Development Reports. United nations development programme. United Nations. URL: http://hdr.undp.org/en/2018-update.

13. These Are the World's Most Innovative Countries. «Bloomberg». URL: bloomberg.com/news/articles/2019-01-22/germany-nearly-catches-korea-as-innovation-champ-u-s-rebounds.

14. Наукова та інноваційна діяльність України. «Державна служба статистики України» URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/09/zb_nauka_2017.pdf.

14. UNESCO Institute of Statistics. Science, technology and innovation. URL: http://uis.unesco.org/apps/visualisations/research-and-development-spending/

15. Oecd-ilibrary. Gross domestic expenditure on R&D (GERD) as a percentage of GDP. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/main-science-and-technology-indicators-volume-2018-issue-1/gross-domestic-expenditure-on-r-amp-d-gerd-as-a-percentage-of-gdp_msti-v2018-1-table2-en#page1.

19. Muro, M. and Katz,B (2010). The new «cluster moment»: How regional innovation clusters can foster the next economy. Metropolitan policy program at Brookings. September, 2010. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/0921_clusters_muro_katz.pdf

20. Mindlin, Yurii. Main Stages of the Formation of an Economic Cluster.International Journal of Economics and Financial Issues, 2016, 6(S1), p. 261–265. URL: http://www.econjournals.com/index.php/ijefi/article/viewFile/2395/pdf.

21. Ketels, C.H.M. and Memedovic, O. (2008) «From clusters to cluster-based economic development», Int. J. Technological Learning, Innovation and Development, Vol. 1, No. 3, pp.375–392. URL: https://www.clustermapping.us/sites/default/files/files/resource/From_clusters_to_cluster-based_economic_development.pdf.

22. Polozhentseva, Yulia. Instruments of Development of Cluster Policy: Stages, Models, International Practice. Procedia Economics and Finance. -Volume 27, 2015. Pages 529–537. URL: http://www.sciencedirect.com/ science/article/pii/S2212567115010291.

23. Gakashev, Marat. Innovative clusters' formation and development: international experience. Perm National Research Polytechnic University.2013. URL: http://imacs.vse.cz/2013/wp-content/uploads/2013/08/Gakashev-Marat_Innovative-Clusters-Formation-And-Development-International-Experience.pdf.

24. Muro, M. and Katz,B (2010). The new «cluster moment»: How regional innovation clusters can foster the next economy. Metropolitan policy program at Brookings. September, 2010. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/0921_clusters_muro_katz.pdf.

25. Chatterji, Aaron. Clusters of Entrepreneurship and Innovation.Innovation Policy and the Economy, Volume 14, Lerner and Stern. 2014. URL: http://www.nber.org/papers/w19013.pdf

26. Kropelnytska S. Institutional and financial support for regional innovation development based on cluster approach. S. Kropelnytska, M. Vusyatytska: Економічний часопис-XXI. 2015. № 3-4(2). С. 37-40. URL: http://soskin.info/userfiles/file/2015/3-4_2_2015/Kropelnytska, Vusyatytska.pdf.

27. Bordei, Constantin. Clusters- sources of economic growth in Europe - SEA -Practical Application of Science. Volume IV, Issue 1 (10). 2016. URL: http://seaopenresearch.eu/Journals/articles/SEA_10_19.pdf.

28. Rud N. T. Cluster interaction mechanism in the formation of innovative model of region's economy. N. T. Rud, O. I. Marchuk, G. A. Yasheva. Актуальні проблеми економіки. 2014. № 12. С. 281–289. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ape_2014_12_32.

29. Gafurov I. New State Economic Policy – Cluster Policy as the Factor of Innovative Development of Europe. Mediterranean Journal of Social Sciences. Vol 5, №12, June 2014. URL: http://www.mcser.org/journal/index.php/mjss/article/viewFile/3035/2995.

30. EU best practice in cluster development policy. Maxwell Stamp. PLC. -January 2012 URL: https://poduzetnistvo.gov.hr/UserDocs Images/EU%20projekti/IPA%20IIIC/Podr%C5%A1ka%20razvoju%20klastera/5.Izvje%C5%A1taj%20o%20najboljoj%20praksi%20u%20EU.pdf.

31. Benner, Maximilian.Cluster Policy as a Development Strategy Case Studies from the Middle East and North Africa. University of Lüneburg, Working Paper Series in Economics. №255. December 2012. URL: http://www.leuphana.de/fileadmin/user_upload/Forschungseinrichtungen/ ifvwl/WorkingPapers/wp_255_Upload.pdf.

32. Брижань І. А. Роль та необхідність підтримки кластерів для підвищення регіональної конкурентоспроможності. І. А. Брижань, А. О. Єрмакова. Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Економічні науки. 2012. № 1. С. 265–269. URL:

http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vchnu_ekon/2012_1/265-269.pdf.

33. Malmberg A., Maskell P. (2002). The Elusive Concept of Localization Economies: Towards a Knowledge-based Theory of Spatial Clustering. In: Environment and Planning A, 34(3), 429-449.

34. Porter M. E. (1998). On Competition. (The Harvard Business Review Book Series). Boston, MA: The Harvard Business School Publishing.

35. Enright M. J. (2003). Regional Clusters: What We Know and What We Should Know. In: Bröcker J., Dohse D., Soltwedel R. (eds): Innovation Clusters and Interregional Competition. (=Advances in Spatial Science). Berlin: Springer, 99-129.

36. Sölvell Ö., Lindqvist G., Ketels C.H.M. (2003). The Cluster Initiative Greenbook. Gothenburg: Ivory Tower AB.

37. Danson M. (ed.) (1997). Regional Governance and Economic Development. London: Pion.

38. Danson M., Halkier H., Cameron G. (eds) (2000). Governance, Institutional Change and Regional Development. Aldershot: Ashgate.

39. Berthold N. (2005). Wege aus der Verflechtungsfalle: Wettbewerb oder Kooperation? In: GDA (ed.): Den Reformen Perspektive geben: 43. Kolloquium der Walter-Raymond-Stiftung, Berlin, 13.-15. März 2005. Berlin: Gesellschaft für Marketing und Service der Deutschen Arbeitgeber, 87–104.

40. Kirchgässner G. (2008). Die Verflechtungsfalle bleibt bestehen. In: Wirtschaftsdienst, 88(9), 569–571.

41. Dolowitz D.P., Marsh D. (1996). Who Learns What From Whom: A Review of the Policy-transfer Literature. In: Political Studies, 44(2), 343–357.

42. European Commission (2008). Towards World-class Clusters in the European Union: Implementing the Broad-based Innovation Strategy. (Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions SEC(2008) 2637). Brussels: Commission of the European Communities.

43. Ardy B. (2011). Industrial and Competitiveness Policy: The Lisbon Agenda. In: El-Agraa, A.M. (ed.): The European Union: Economics and Policies. (9th ed.). Cambridge: Cambridge Univ. Press, 214–228.

44. Reppel K. (2007). Clusterpolitik der Europäischen Kommission. Unpublished presentation to the Federal-State Committee on Research and Technology, Berlin, 22 March 2007.

45. European Commission (2006). Regions and Cities for Growth and Jobs: An Overview of Regulations 2007-2013 on Cohesion and Regional Policy. URL: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/ official/regulation/pdf/2007/publications/memo_en.pdf, accessed 26 December 2012.

46. Hall P.A., Soskice D. (eds) (2001). Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage. Oxford: Oxford Univ. Press.

47. Casper S. (2007). Creating Silicon Valley in Europe: Public Policy Towards New Technology Industries. Oxford: Oxford Univ. Press.

48. Cooke P.N. (2001). New Economy Innovation Systems: Biotechnology in Europe and in the USA. In: Industry and Innovation, 8(3), 267–289.

49. Dohse D. (2007). Cluster-based Technology Policy: The German Experience. In: Industry and Innovation, 14(1), 69-94.

50. Kiese M. (2008a). Cluster Approaches to Local Economic Development: Conceptual Remarks and Case Studies from Lower Saxony, Germany. In: Blien U., Maier G. (eds): The Economics of Regional Clusters: Networks, Technology and Policy. Cheltenham: Edward Elgar, 269-303.

51. Neumann G. (1996). Regionales Change-Management: Das Nürnberg-Programm - ein exemplarischer Ansatz zur Verknüpfung von Regional-, Wirtschafts- und Arbeitsmarktpolitik. In: WSI-Mitteilungen, 49(12), 754-763.

52. IHK Nürnberg (2005). Entwicklungsleitbild der Wirtschaftsregion Nürnberg. Nuremberg: Nuremberg Chamber of Commerce and Industry for Central Franconia.

53. Heidenreich M. (2005). The Renewal of Regional Capabilities: Experimental Regionalism in Germany. Research Policy, 34(5), 739-757.

54. Stadt Regensburg (2003). Strategische Partnerschaft zwischen Unternehmen, Hochschulen und der Stadt Regensburg im Bereich der Sensorik: Kooperationsvereinbarung. Regensburg: Stadt Regensburg.

55. Diefenthal T. (2006). BioRegio Regensburg: Biotechnologische Revolution und Gründungsboom an der Donau. In: Sedlmeier A., Vossen J. (eds): Stadtatlas Regensburg. Regensburg: Pustet, P. 110–111.

56. IT-Speicher (2008). Strategische Partnerschaft IT-Sicherheit. URL: http://www.regensburg.it/kompetenz/5543-106,1,0.html, accessed 13 September 2009.

57. Rehfeld D. (2005a). Grenzen wissenschaftlicher Politikberatung: Überlegungen zur zeitlichen Dimension am Beispiel der Strukturpolitik. In: Jens U., Romahn H. (eds): Glanz und Elend der Politikberatung. Marburg: Metropolis, P. 129–148.

58. Facchini F. (2006). L'Entrepreneur Politique et son Territoire. In: Revue d'Économie Régionale et Urbaine, 29(2), 263-280.

59. Olson M. (1965). The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press.

60. von Hayek F. A. (1978). New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas. London: Routledge and Paul.

61. Hospers G.-J. (2005). 'Best Practices' and the Dilemma of Regional Cluster Policy in Europe. In: Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, 96(4): 452-457.

62. Hospers G.-J. (2006). Silicon Somewhere? Assessing the Usefulness of Best Practices in Regional Policy. In: Policy Studies, 27(1): 1-15.

63. Burfitt A., MacNeill S. (2008). The Challenges of Pursuing Cluster Policy in the Congested State. In: International Journal of Urban and Regional Research, 32(2), 492-505.

64. Feser E.J. (2008). On Building Clusters Versus Leveraging Synergies in the Design of Innovation Policy for Developing Economies. In: Blien U., Maier G. (eds): The Economics of Regional Clusters: Networks, Technology and Policy. Cheltenham: Edward Elgar, 191-213.

65. Ткач С. М. Проблемні питання інституційного забезпечення просторової організації бізнесу в Україні : експертний коментар. ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАН України». Львів, 2017. 11 с. URL: http://ird.gov.ua/irdp/ e20170302.pdf.

66. Porter M. E. (2007): Clusters and Economic Policy: Aligning Public Policy with the New Economics of Competition. ISC White Papers. Harvard Business School. Rev. 10/27/09.

67. Просторові форми організації бізнесу в Україні: тенденції, перспективи та механізми розвитку: наукова доповідь. НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор М. І. Мельник. Львів, 2018. 107 с.

68. Ткаченко О. О., Ткач С. М. Економічний потенціал формування галузевих кластерів за регіонами України. Просторові форми

організації бізнесу в Україні: тенденції, перспективи та механізми розвитку: наукова доповідь / НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор М.І. Мельник. Львів, 2018. 106 с. С. 32–40.

69. Ткаченко О. О. Оцінювання потенціалу кластероутворення в регіоні: методичний аспект. Трансформаційні процеси в економіці України: глобальні та регіональні аспекти : Матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції молодих учених, аспірантів та студентів, 24 листопада 2017 р., Львів : ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», Інститут економіки і менеджменту НУ «Львівська політехніка», Науково-навчальний комплекс «Економосвіта»; відп. за вип. О. Б. Цісінська. Львів, 2017. С. 331–334.

70. Ткаченко О. О. Методичні підходи до визначення потенціалу просторової інтеграції бізнесу в регіоні. Вісник Одеського національного університету. Економіка. 2018. Том 23. Випуск 1(66). С. 83–87.

71. Собкевич О., Русан В., Юрченко А. Щодо державної політики підтримки розвитку аграрних кластерів в Україні: Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: http://www.niss.gov.ua/articles/760.

72. Соколенко С. Структура кластерних систем по регіонах України. URL: http://ucluster.org/blog/2012/06/struktura-klasternikh-sistem-po-regionakh-ukraini/.

73. Розвиток регіонів України через кластери. Києво-Могилянська бізнес-школа. URL: https://kmbs.ua/news/rozvitok-regioniv-ukrayini-cherez-klasteri.

74. Портер М. Конкуренция. М. Портер.: Пер. с англ. М. : Издательский дом «Вильямс», 2003. 496 с.

75. Закон України «Про торгово-промислові палати в Україні»: за станом на 23 лип. 2010 р. Президент України, м. Київ, 2 груд. 1997 р., №671/97 ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua.

76. Соколенко С. И. Кластеры – путь повышения конкурентоспособности экономики. С. И. Соколенко, В. И. Шамилов. Деловой вестник, 2011. № 1(200). С. 43.

77. Антонюк К. І. Розвиток науково-технічного потенціалу регіонів у контексті міжнародного співробітництва. К. І. Антонюк. Галицький економічний вісник, 2010. № 4(29). С. 31–40.

РОЗДІЛ 7
МІЖНАРОДНА ТЕХНІЧНА ДОПОМОГА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

(Антонюк К. І., Антонюк Д. А.)

7.1. Сутність та значення міжнародної технічної допомоги.

7.2. Дуалізм міжнародної технічної допомоги в контексті безпеки споживання.

7.3. Ефективність міжнародної технічної допомоги.

7.1. Сутність та значення міжнародної технічної допомоги

Останні десятиліття провідні держави світу надають значну підтримку у проведенні соціально-економічних і політичних реформ країнам, що розвиваються, у вигляді міжнародної технічної і гуманітарної допомоги, кредитів на погашення зовнішньої заборгованості на пільгових умовах. Міжнародна технічна допомога (МТД) є одним із важливих інструментів залучення ресурсів для структурної перебудови України, розв'язання економічних і соціальних проблем, створення відповідної інфраструктури на шляху європейської інтеграції. Однак питання використання ресурсів міжнародних донорів викликає чисельні дискусії серед державних діячів, науковців і громадськості, зокрема, в контексті забезпечення національних інтересів.

Дослідженням економічної сутності, значення, форм та механізмів МТД займалися вітчизняні науковці: І. Бобух, Ю. Ігнатова, Л. Кістерський, Т. Липова, В. Медвідь, О. Мотузка, В. Нанівська, Ю. Павицька, Є. Поліщук, О. Соскін, О. Шумило, Л. Шемаєва, А. Щокін та інші. У їх працях зазначається неоднозначність, неузгодженість, суперечність трактувань МТД, її впливу на соціально-економічні процеси в країні та регіонах.

Наукове оцінювання результатів реалізації проектів і програм МТД в різних країнах світу свідчить про неоднозначність та суперечливість такої підтримки, оскільки в одних державах зовнішня допомога істотно вплинула на соціально-економічний і політичний розвиток, а в інших – навпаки, спостерігався негативний ефект.

В Україні поза увагою залишаються питання ефективності МТД, впливу програм і проектів на динаміку трансформаційних процесів, показники якості життя населення, що мають розглядатися крізь призму економічної безпеки держави.

Широке розмаїття визначень МТД потребує уточнення з урахуванням світової практики (табл. 7.1). Відповідно до цих тлумачень МТД має певні особливості: носить цільовий характер, тобто може бути використана у визначених у програмі цілях; грошові кошти, що виділяються в рамках МТД, не надходять безпосередньо в розпорядження реципієнта, а спрямовуються на оплату й організацію роботи відповідних фахівців[903].

Щодо поняття «технічне співробітництво», слід зазначити, що в підходах Європейської комісії та ОЕСР (див. табл. 7.1) воно розглядається в межах категорії «технічна допомога». Перше розуміється як загальний термін і позначає сприяння розвитку через освітні заходи, а друге – через персонал, який забезпечує реалізацію технічного співробітництва. На нашу думку, поняття «технічне співробітництво» є ширшим та потребує окремого дослідження, в той час як запропоновані трактування пропонуємо розглядати як різні аспекти категорії «технічна допомога».

Вітчизняне законодавство достатньо широко розкриває поняття «міжнародна технічна допомога», як: «ресурси, які відповідно до міжнародних договорів України надаються донорами (державами, урядами іноземних держав, а також організаціями, установами, фондами, уповноваженими урядами іноземних держав, міжнародними організаціями, що надають міжнародну тех.-нічну допомогу Україні) на безоплатній основі Україні для здійснення програм, проектів міжнародної технічної допомоги з метою проведення реформ та реалізації програм соціально-економічного розвитку України»[904].

---

[903] Данько Т. В. Вплив програм міжнародної технічної допомоги на розвиток міжнародної конкурентоспроможності високотехнологічних кластерів / Т. В. Данько, А. О. Луценко // Вісник НТУ «ХПІ». – 2015. – № 54(1163). – С. 28–31.

[904] Постанова Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 № 153 «Про створення єдиної системи залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/153-2002-%D0%BF.

Таблиця 7.1

Багатоаспектність трактування термінологічного апарату МТД

Інституція	Термін	Сутнісна ознака
1	*2*	*3*
Європейська комісія[905]	«технічне співробітництво» (technical cooperation)	надання ноу-хау у формі персоналу, забезпечення навчання, дослідження з метою прямого двостороннього технічного співробітництва, взаємодопомоги та супутніх витрат
	«технічна допомога» (technical assistance)	розглядається у формі залучення кадрів для розвитку знань, навичок, технічного ноу-хау, продуктивних сил тощо
Організації з економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР)[906]	офіційна допомога у розвитку	є гранти та позики, які надаються країнам та регіонам;
	технічне співробітництво	надання грантів громадянам і організаціям на проведення освітніх заходів всередині країни або за її межами; оплата послуг консультантів, радників і аналогічного персоналу, а також викладачів та адміністративних працівників, що працюють в країнах-одержувачах (включно з вартістю відповідного обладнання)
Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)[907]	МТД	надання за участю місцевих або міжнародних спеціалістів у формі обміну інформацією, професійного навчання, консалтингових послуг, передачі практичних знань, а також може включати передачу технічних ресурсів

[905] Making Technical Cooperation More Effective // Guidelines / European Comission. – 2009. – № 3 [Electronical resource]. – Mode of access: http://ec.europa.eu/europeaid/how/ensure-aid-effectiveness/documents/ guidelines_on_tc_finale_en.pdf.

[906] Словник основних термінів Комітету зі сприяння розвитку Організації з економічного співробітництва та розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.oecd-library.org.

[907] Макота Г. Міжнародна технічна допомога як основна категорія в теорії та практиці міжнародного технічного співробітництва / Г. Макота // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 39. – С. 57.

Продовження табл. 7.1

1	*2*	*3*
Міжнародний валютний фонд (МВФ)[908]	МТД	спрямування персоналу, експертів, радників для проведення технічних чи діагностичних досліджень, курсів навчання чи підвищення кваліфікації, консультацій
Кістерський Л.[909]	технічна допомога	передача країнам-донорам ресурсів на безвідплатній і неповоротній основі для підтримки соціально-економічного розвитку та ринкових перетворень у країні реципієнті; одна з важливих ознак – її цільове використання та нефінансова форма

Така допомога надається у вигляді: передачі у власність, користування майна і майнових прав, яке ввозиться або абувається в Україні; робіт і послуг; прав інтелектуальної власності; фінансових ресурсів (грантів) у національній чи іноземній валюті; консультацій із залученням експертів, у тому числі іноземних; фінансування витрат на навчання та підвищення каліфікації спеціалістів; обміну спеціалістами; грантів[910, 911].

Істотною проблемою використання допомоги в Україні є складність оцінювання реального впливу програм і проектів міжнародних донорів на економічні перетворення. Існуючі методи оцінювання ефективності допомоги можна умовно згрупувати за порядком збільшення аналітичної потужності: експертно-описові (експертний метод, метод конкретної оцінки ефективності), методи визначення потенціалу поліпшення ефективності (бенчмаркінг одиничних витрат та порівняльний аналіз інших показників часткової ефективності, метод відстежування витрат, фінансовий ана-

[908] Макота Г. Міжнародна технічна допомога як основна категорія в теорії та практиці міжнародного технічного співробітництва / Г. Макота // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 39. – С. 57.

[909] Кістерський Л. Л. Міжнародна технічна допомога: шляхи підвищення ефективності : монографія / Л. Л. Кістерський, Т. В. Липова. – К.: 2010. – 240 с.

[910] Постанова Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 № 153 «Про створення єдиної системи залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/153-2002-%D0%BF.

[911] Мотузка О. М. Міжнародна технічна допомога: інформаційні ресурси та аналіз / О. М. Мотузка // Статистика XXI століття: нові виклики, нові можливості : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 19–20 травня 2011 р. – К. : КНУ, 2012. – С.98–99.

ліз, порівняльний рейтинг зацікавлених сторін) та методи порівняння ефективності всіх втручань (аналіз витрат і вигід, метод ефектів, аналіз ефективності витрат). У світовій практиці головним індикатором ефективності МТД є створені на її основі товари та послуги, які продовжать існувати на ринку після завершення проекту. Однак, багато економістів прийшло до висновку, що не існує тісного взаємозв'язку між сукупними розмірами допомоги та економічним зростанням.

7.2. Дуалізм міжнародної технічної допомоги в контексті безпеки споживання

Дослідження впливу МТД на розвиток окремих регіонів і галузей в процесі структурної трансформації України в умовах європейської інтеграції стає ще більш актуальним. Технічна допомога неодноразово піддавалася критиці не лише в нашій країні, що стало стимулом для зміни її концепції, а саме традиційного значення «трансфер навичок» на стратегічний – «розвиток потенціалу» з посиленням акценту на підвищення його ефективності[912].

Наукова спільнота не може прийти до єдиної думки, адже одна її частина вважає допомогу з боку країн-лідерів більшим чином політичним інструментом, ніж «благими намірами», які не можуть позитивно вплинути на динамку розвитку перехідних економік[913, 914]. Інша – дотримується принципу, що розвинені та заможні країни мають етичний обов'язок допомагати менш розвиненим, бідним, що у зв'язку із зростанням взаємозалежності у світі та досягненням більшої соціальної рівності є пріоритетом довгострокових інтересів самих розвинених країн[915, 916]. На нашу думку,

---

[912] An Empirical Evaluation of Long Term Advisors and Short Term Interventions in Technical Assistance and Capacity Building / D. Daniel Sokol, Kyle W. Stiegert [Electronic Resource]. – Mode of access: http://www.coleurope.eu/ content/gclc/documents/GCLC%20WP%2002-08.pdf

[913] Войтович Р. В. Вплив глобалізації на систему державного управління (теоретико-методологічний аналіз) : монографія / Р. В. Войтович ; за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В. М. Князєва. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – С. 536.

[914] Плоский К. В. Міжнародна технічна допомога як міждисциплінарна науково-практична проблема / / К. В. Плоский // Державне управління: теорія та практика. – 2013. – № 2. – С.129–139.

[915] Там само.

[916] Васильєва М. О. Нова парадигма ефективності зарубіжної допомоги розвитку / М. О. Васильєва // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К. : ІМВ КНУ ім. Т. Шевченка, 2010. – Вип. 93. – Ч.1. – С. 103–107.

альтруїзм в діях розвинених країн в питаннях фінансової допомоги є малоймовірним. Зазвичай передбачаються політичні та економічні вигоди, наприклад, активна підтримка лідерів суспільної думки з політичним підтекстом, надання пов'язаної допомоги, в якій присутні зобов'язання щодо постачання товарів чи послуг з країн-донорів. Якщо розглядати Україну та її ключових донорів – ЄС і США через різні інституції (МВФ, ЕК, ЕБРР та інші фонди), очевидними є політичні вигоди – противага Росії, та економічні – адаптація інституціонального середовища для розширення ринків збуту та перенесення виробничих потужностей в Україну з більш дешевою, але інтелекттуально розвиненою робочою силою та значною сировинною базою.

За даними статистики[917], у 2017 р. в Україні реалізовувалося 547 проектів міжнародної допомоги на загальну суму понад 5,7 млрд дол. США (рис. 7.1). Співробітництво в контексті надання МТД здійснювалося із понад 15 країнами, найбільшими серед яких є: США, ЄС, Канада, Німеччина, Швеція, Швейцарія, Японія, Данія. Також співпраця проводилася з понад 20 міжнародними організаціями (найбільші – ООН, Світовий банк, ЄБРР та інші)[918].

Із загальної суми МТД на проекти, що фінансуються з Чорнобильського Фонду Укриття та Рахунку ядерної безпеки, виділено 2,4 млрд дол. США, на державний сектор виділено близько 3,1 млрд дол. США. Значна частина з цих ресурсів спрямована на здійснення реформ: антикорупційної, енергетичної, державної служби, децентралізації, судової, поліції, транспортної, медичної, освітньої. Громадським організаціям виділено 214 млн дол. США, бізнесу – 156 млн дол. США, безпосередньо громадянам – 121 млн дол. США.

---

[917] Інформація щодо міжнародної технічної допомоги, що надається Україні, за результати проведеного МЕРТ моніторингу проектів у другому півріччі 2017 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.kmu.gov.ua/ua/news/minekonomrozvitku-oprilyudnilo-zvit-shodo-mizhnarodnoyi-tehnichnoyi-dopomogi-dlya-ukrayini-u-2017-roci

[918] Там само.

Рис. 7.1. Розподіл обсягів МТД та кількості проектів за секторами, 2017[919]

* без урахування Чорнобильського Фонду Укриття та Рахунку ядерної безпеки

Загальною проблемою в питанні отримання Україною МТД є її низька ефективність, незначний, а інколи невизначений вплив на розвиток окремих сфер діяльності. З одного боку, це пов'язано із внутрішніми проблемами, оскільки інституціональний базис (табл. 7.2) залучення та використання Україною МТД є недосконалим, а порядок адміністрування має істотні правові та організаційні прогалини. Все це, посилене складнощами та бюрократичними затягуваннями в процедурах реєстрації, обумовлює цілу низку інших проблем: відсутність прозорості у здійсненні політики щодо реалізації проектів технічної допомоги; низький рівень зацікавленості окремих бенефіціарів та реципієнтів МТД у ретельному та якісному плануванні та моніторингу проектів; неналежний нагляд з боку бенефіціарів за реалізацією проектів, неефективне використання ресурсів тощо.

[919] Інформація щодо міжнародної технічної допомоги, що надається Україні, за результати проведеного МЕРТ моніторингу проектів у другому півріччі 2017 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.kmu.gov.ua/ua/news/minekonomrozvitku-oprilyudnilo-zvit-shodo-mizhnarodnoyi-tehnichnoyi-dopomogi-dlya-ukrayini-u-2017-roci

Таблиця 7.2

Еволюція інституціонального базису МТД в Україні

Нормативний акт	Назва події чи документу	Мета та сутність
1	*2*	*3*
Указ Президента України від 01.06.1999 р. № 596 (не набрав чинності)	Про міжнародну технічну допомогу	Визначені види і форми МТД, передбачена обов'язковість подання реципієнтами запитів на одержання допомоги, режим оподаткування, пільги, привілеї
Постанова Кабінету Міністрів України від 15.02.2002 р. № 153	Порядок залучення, використання та моніторингу МТД	Визначена процедура залучення, використання та моніторингу МТД в Україні
Указ Президента України від 19.04.2008 р. № 325	Приєднання до Паризької декларації щодо підвищення ефективності зовнішньої допомоги від 02.03.2005 р.	Визначення національних стратегій розвитку кожної країни-партнера Паризької декларації та забезпечення їх реалізації, поліпшення узгодження зовнішньої допомоги з пріоритетами, системами та процедурами країни-партнера, підвищення рівня відповідальності країн-донорів та країн-партнерів для розробки політичних курсів, стратегій та забезпечення їх виконання
Указ Президента України від 31.05.2011 р.	Положення про Міністерство економіки України	Міністерство економіки України визначено головним органом, на якого покладено завдання з формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері співробітництва з міжнародними фінансовими організаціями та з питань МТД
Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.10.2011 р. № 1075-р	Концепція планування, залучення, ефективного використання та моніторингу МТД і співробітництва з міжнародними фінансовими організаціями	Удосконалення механізмів залучення і використання МТД та фінансових ресурсів міжнародних фінансових організацій для підтримки розвитку економіки.

Продовження табл. 7.2

1	*2*	*3*
Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11.09.2013 р. № 697-р	Стратегія залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги і співробітництва з між народними фінансовими організаціями на 2013–2016 рр.	Визначення ключових напрямів, завдань, очікуваних результатів залучення МТД держав-донорів, міжнародних організацій та ЄС і співробітництва з міжнародними фінансовими організаціями.
Проект Закону України від 29.11.2013 р. № 3725	Про міжнародну технічну допомогу	Визначав правові та економічні засади планування, залучення і використання МТД.
Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 р. № 459	Положення про Міністерство економічного розвитку і торгівлі України	Мінекономрозвитку визначено головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, виконує завдання у частині співробітництва з міжнародними фінансовими організаціями та з питань залучення МТД
Постанова Кабінету Міністрів України від 10.03.2017 р. № 129, від 13.09.2017 р. № 687, від 25.10.2017 р. № 807	Удосконалення Порядку залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги	Врегульовано особливості реалізації проектів МТД, які спрямовані на підтримку розвитку інститутів громадянського суспільства. Розширено перелік випадків для застосування спрощеної процедури проведення перереєстрації МТД. Запроваджено механізм відкриття представництв донорських установ в Україні.

Складено за[920]

З іншого боку, істотними є проблеми зі сторони донорів: недостатній рівень якісної і об'єктивної інформації у донорів стосовно регіонів, окремих галузей, реципієнтів МТД; відсутність координації допомоги, різноплановість, неузгодженість із пріоритетами розвитку країни проектів МТД.

[920] Звіт про результати аналізу ефективності використання органами державного управління міжнародної технічної допомоги. Затверджено рішенням Рахункової палати від 05.12.2017 N 26-8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ac-rada.gov.ua/ doccatalog/document/ 16754583/zvit_26-8_2017.pdf? subportal=main.

Дискусійним в цьому контексті є вплив МТД на національну та економічну безпеку країни (рис. 7.2), оскільки надання ресурсної допомоги передбачає нав'язування країною-донором певної політичної позиції через односторонні рекомендації зарубіжних донорів. Політичний підтекст надання МТД обумовлює втрату самостійності країни у прийнятті стратегічних рішень, зокрема в частині міжнародної інтеграції, обрання постачальників продукції, особливо, коли завдання та зміст проектів і програм МТД не відповідає стратегічним цілям економічних і соціальних реформ України.

Країна, регіон чи організація-отримувач допомоги не має інших альтернатив, аніж розвиток за єдиним вже апробованим на інших суб'єктах сценарієм. Вагомими є загрози для національних інтересів, пов'язані з втратою самостійності та інноваційності, нав'язуванням персоналу певної позиції чи взагалі відтік науково-технічних кадрів з України. Важливим є питання посилення інформованості суспільства щодо реалізації проектів і програм МТД, залучення громадськості до планування та реалізації допомоги, адже це дозволить підвищити рівень суспільної підтримки та довіри до міжнародної допомоги.

Аналізуючи чинні проекти, варто зауважити, що на вирішення завдань безпеки спрямовані лише декілька, які зокрема стосуються фізичної та ядерної безпеки, утилізації ядерного палива. На питаннях забезпечення гідних умов життя, охорони навколишнього середовища, доступу до освіти сконцентровані лише 13 проектів і програм, при цьому лише 3 з них («Програма підтримки «зеленої» модернізації української економіки» уряду Німеччини, «Програма залучення до спільної біологічної діяльності» уряду США та проект уряду Швейцарії «Створення системи контролю за безпекою харчових продуктів на основі оцінки ризиків у циклі виробництва та збуту молочних продуктів») працюють у напряму забезпечення безпеки споживання.

Рис. 7.2. Структурно-функціональна побудова МТД в системі національної безпеки України

Слід зазначити, що традиційними для ООН є завдання зниження рівня бідності, пом'якшення соціальних ризиків і зміцнення середнього класу; всебічний і гармонійний людський розвиток (поліпшення доступу до якісної освіти, підвищення частки населення, яке користується питною водою), охорона довкілля (зменшення показника викидів CO_2 на душу населення). Так, 30 листопада 2017 р. підписано рамкову програму партнерства між Урядом України та ООН на 2018–2022 рр. на обсяг МТД близько 675 млн дол. США. Ключовими напрямами допомоги стануть актуальні в контексті безпеки споживання: стале економічне зростання, навколишнє середовище, зайнятість; рівний доступ до якісних та інклюзивних послуг і соціального захисту; безпека громад, соціальна

єдність і відновлення з акцентом на Сході[921]. Ці напрями корелюють, в першу чергу, з векторами руху «Безпека держави, бізнесу та громадян» і «Відповідальність і соціальна справедливість» стратегії сталого розвитку «Україна-2020».

Очевидно, що такі проекти і програми не матимуть прямого економічного чи політичного ефекту, проте в умовах нестачі бюджетних коштів мають надзвичайно важливе значення для країни.

7.3. Ефективність міжнародної технічної допомоги

Ґрунтовне дослідження МТД та її впливу на економіку України є передумовою для створення ефективних взаємовідносин з міжнародними донорами, раціонального планування змісту та бюджетів проектів і програм МТД. Тому питання якісного та кількісного оцінювання ефективності МТД, її внеску у соціально-економічний розвиток країни та її регіонів, окремі галузі й сектори є надзвичайно актуальним для сьогодення.

Незважаючи на тривалий успішний досвід співпраці України з зарубіжними донорами, в суспільстві, наукових і політичних колах тривають дебати щодо ефективності МТД. Дослідники зазначають[922, 923], що оцінювання реального впливу програм і проектів міжнародних донорів на економічні перетворення є надзвичайно складним завданням. Визначення ефективності МТД здійснюється на основі методів, які групують[924, 925, 926] у порядку збільшення аналітичної потужності: (1) описові; (2) що визначають потенціал підвищення ефективності; (3) які здатні порівнювати всі наслідки надання допомоги з точки зору їх відносної ефективності.

---

[921] Інформація щодо міжнародної технічної допомоги, що надається Україні, за результати проведеного МЕРТ моніторингу проектів у другому півріччі 2017 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.kmu.gov.ua/ua/news/minekonomrozvitku-oprilyudnilo-zvit-shodo-mizhnarodnoyi-tehnichnoyi-dopomogi-dlya-ukrayini-u-2017-roci

[922] Васильєва М. О. Нова парадигма ефективності зарубіжної допомоги розвитку / М. О. Васильєва // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К. : ІМВ КНУ ім. Т. Шевченка, 2010. – Вип. 93. – Ч. 1. – С. 17.

[923] Bigsten A. International Coordination and the Effectiveness of Aid / A. Bigsten, S. Tengstam // World Development. – 2015. – V. 69. – P. 78.

[924] Кістерський Л. Л. Міжнародна технічна допомога: шляхи підвищення ефективності : монографія / Л. Л. Кістерський, Т. В. Липова. – К.: 2010. – 240 с.

[925] Плоский К. В. Міжнародна технічна допомога як міждисциплінарна науково-практична проблема / / К. В. Плоский // Державне управління: теорія та практика. – 2013. – № 2. – С. 129–139.

[926] An Empirical Evaluation of Long Term Advisors and Short Term Interventions in Technical Assistance and Capacity Building / D. Daniel Sokol, Kyle W. Stiegert [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.coleurope.eu/content/gclc/documents/GCLC%20WP% 2002-08.pdf.

Методи першої групи (експертний метод, метод конкретної оцінки ефективності) є цілком описовими, не розкривають принципів дії донорської допомоги, шляхів підвищення її ефективності порівняно з альтернативними джерелами фінансування. Незважаючи на широке застосування, експертні судження чи конкретні оцінки мають суб'єктивний характер, що поруч із відсутністю підтверджених даних чи обґрунтувань надає їм обмежену аналітичну силу.

Натомість методи визначення потенціалу поліпшення ефективності МТД засновані на порівнянні результатів донорської допомоги з альтернативами явним або неявним чином. Ключовим із цієї групи є бенчмаркінг одиничних витрат та порівняльний аналіз інших показників часткової ефективності, у якому співставляються витрати на випуск чи адміністративні витрати за декількома варіантами допомоги. Метод відстеження витрат полягає у відстежуванні всіх витрат, пов'язаних з наданням допомоги, до досягнення кінцевого результату та оцінює ймовірність того, що ці результати мають передбачувані або непередбачувані наслідки. Ще один – фінансовий аналіз – є потужним інструментом для оцінки вартості інвестицій. У контексті донорської допомоги це корисно, якщо елементи приватного сектору є частиною допомоги. Для цих елементів фінансовий аналіз може оцінити як потенціал підвищення фінансової спроможності, так і підвищення ефективності.

Найскладніша група методів – порівняння ефективності всіх втручань донорами – покликані порівнювати цілі втручання з надання допомоги. Наприклад, аналіз витрат і вигод (CBA) є корисною основою для прийняття рішень, оскільки відображає всі витрати та вигоди, пов'язані з отриманням допомоги, у грошовому виразі. Аналогічним CBA, але менш відомим методом аналізу ефективності є Метод ефектів, розглядає більше зацікавлених сторін та сценаріїв. Аналіз ефективності витрат (CEA) визначає основний результат допомоги та зіставляє його з витратами на втручання, що важко виразити у грошових одиницях.

Застосування цієї групи методів на практиці є надзвичайно складним, а в умовах обмеженості статистичних і аналітичних даних щодо МТД і ступеня їх достовірності є ускладненим у нашій країні. Тому доцільно використовувати більш прості та ефективні методи. У світовій практиці головним індикатором ефективності МТД є створені на її основі товари та послуги, які продовжать існу-

вати на ринку після завершення проекту[927]. Тому важливим завданням з наукової і практичної точок зору є пошук методик кількісного оцінювання ефективності МТД.

Міжнародна технічна допомога надається Україні практично в усіх секторах економіки та суспільного життя більш ніж 20 країнами світу (США, ЄС, Канада, Німеччина, Швеція, Швейцарія, Японія, Данія тощо), а також міжнародними організаціями (найбільші – ООН, Світовий банк, ЄБРР). Аналізуючи хронологію (рис. 7.3) отримання донорської допомоги, варто звернути увагу на пікові роки (2008 р., 2013–2017 рр.), коли істотні політичні та економічні зміни (фінансово-економічна криза 2008–2009 рр.; Революція Гідності 2013–2014 рр.; Підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС та її імплементація; реформа децентралізації; судова, медична та освітня реформи) в житті країни підкріплювалися значними обсягами фінансової підтримки.

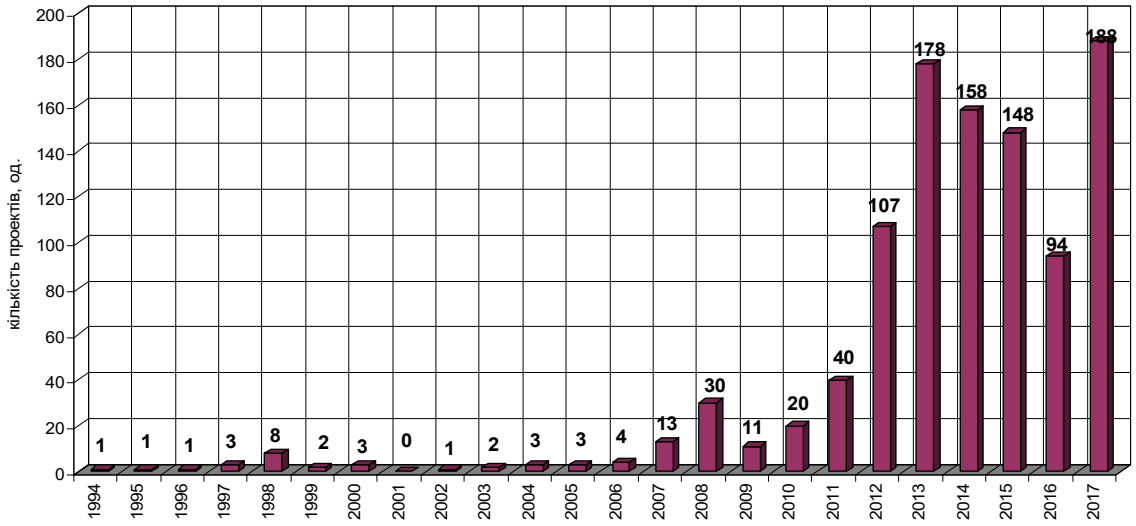

Рис. 7.3. Кількість проектів МТД, реалізованих в Україні, 1994–2017 рр., од.

Складено на основі[928].

У регіональному розрізі (рис. 7.4) більшість проектів спрямовувалися на західні (Львівська, Закарпатська, Волинська, Івано-Франківська) та Київську області, а також на національний рівень реалізації. Це може бути пояснено: (1) територіальним наближенням цих областей до розвинених країн, а отже менталітет і навички

[927] Кістерський Л. Л. Міжнародна технічна допомога: шляхи підвищення ефективності : монографія / Л. Л. Кістерський, Т. В. Липова. – К.: 2010. – 240 с.

[928] Open Aid Ukraine. Офіційний портал координації міжнародної допомоги в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://openaid.gov.ua/.

населення, підходи в діяльності організацій і установ більш звичні для донорів; (2) відпрацьованими процедурами поширення, реалізації та звітування за проектам в цих регіонах; (3) зацікавленістю європейських країн у розвитку прикордонних територій.

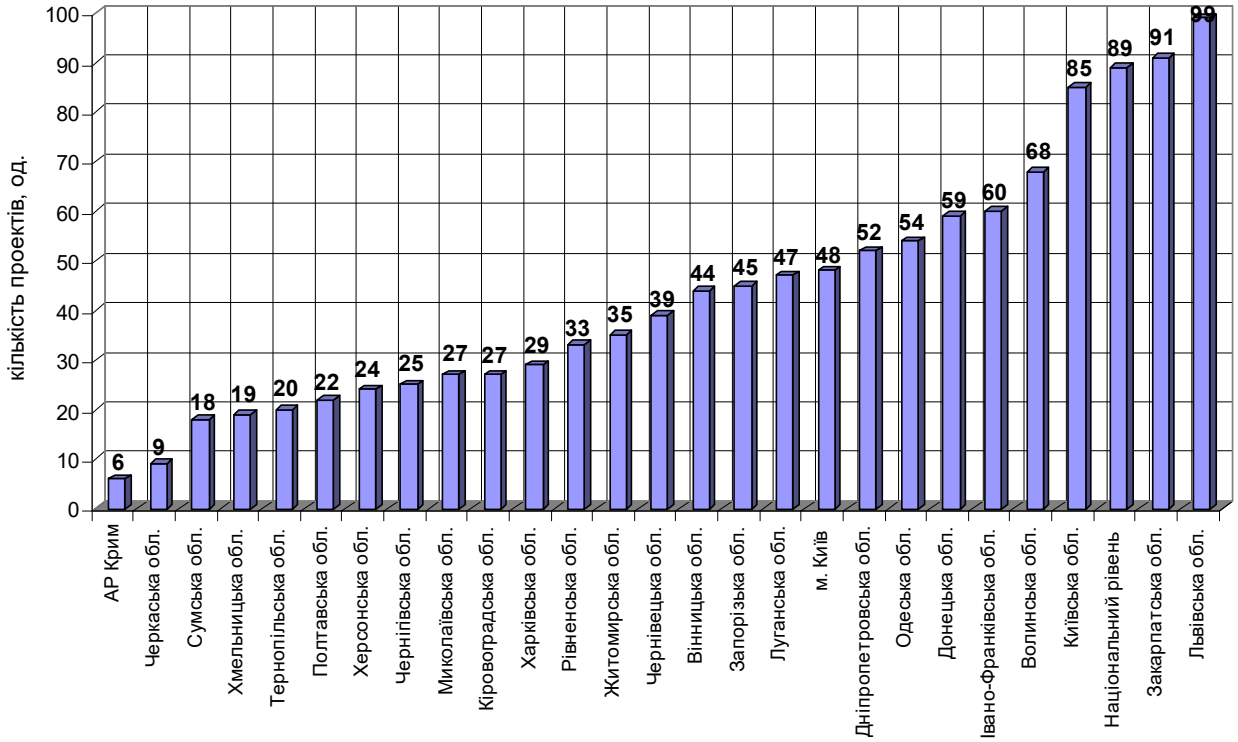

Рис. 7.4. Розподіл проектів і програм МТД за регіонами України у кількісному вираженні, 1994–2017 рр., од.

Складено на основі[929].

В секторальному розрізі (рис. 7.5) з 1994 по 2015 рр. найбільше фінансувалися проекти і програми МТД, пов'язані з ядерною безпекою (26,6%), підтримкою промисловості та малого і середнього підприємництва (19,9%), енергетики та енергоефективності (16,7%), очищенням водних ресурсів і антисанітарією (12,7%). Така структурна побудова пов'язана з пріоритетністю безпекових заходів на об'єктах атомних електростанцій, утилізацією ядерного палива, охороною навколишнього природного середовища, необхідністю енергетичної модернізації організацій і установ житлово-комунального сектору, промислових підприємств та удосконаленням

[929] Open Aid Ukraine. Офіційний портал координації міжнародної допомоги в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://openaid.gov.ua/.

підходів до управління підприємствами сектору малого та середнього бізнесу.

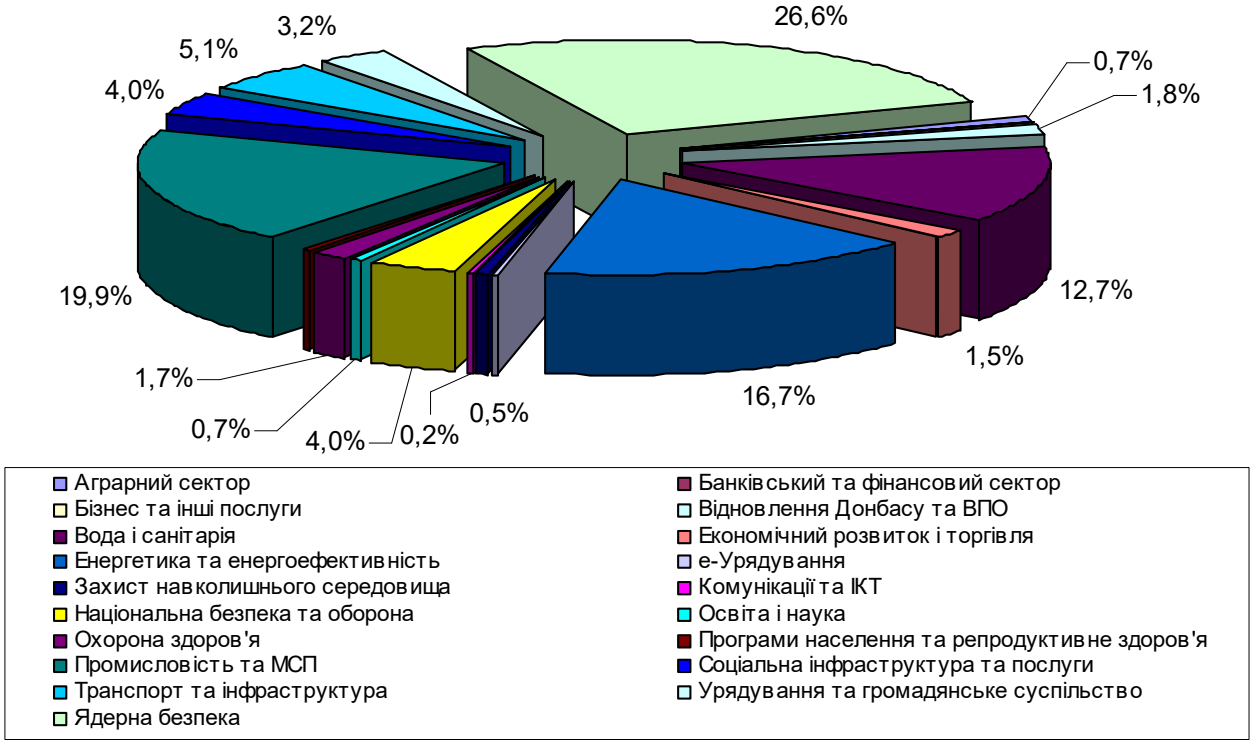

Рис. 7.5. Секторальна структура проектів і програм МТД в Україні, 1994–2015 рр., млн дол. США

Складено на основі[930].

В умовах євроінтеграційної політики України в останні 4 роки, суттєвої секторальної підтримки з боку ЄС, з одного боку, та військово-політичного конфлікту з РФ і створення зовнішньо-торгівельних перешкод – з іншого, пріоритетні галузі, обсяги фінансування та ключові донори МТД також змінилися (рис. 7.6).

Потужним зовнішнім викликом, що призвів до погіршення кількісних і якісних показників соціально-економічного розвитку України, стали анексія АР Крим та збройний конфлікт на території Донецької і Луганської областей, які тривають з 2014 р. до сьогодні. У зв’язку з цим з 2015 по 2017 рр. суттєво зросла кількість і обсяги фінансування проектів і програм, спрямованих на відновлення Донбасу, підтримку, поселення та працевлаштування внутрішньо-переміщених осіб (ВПО), соціальну та психологічну адаптацію

[930] Open Aid Ukraine. Офіційний портал координації міжнародної допомоги в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://openaid.gov.ua/.

учасників антитерористичної операції (АТО), підтримку національної безпеки й оборони України та її регіонів.

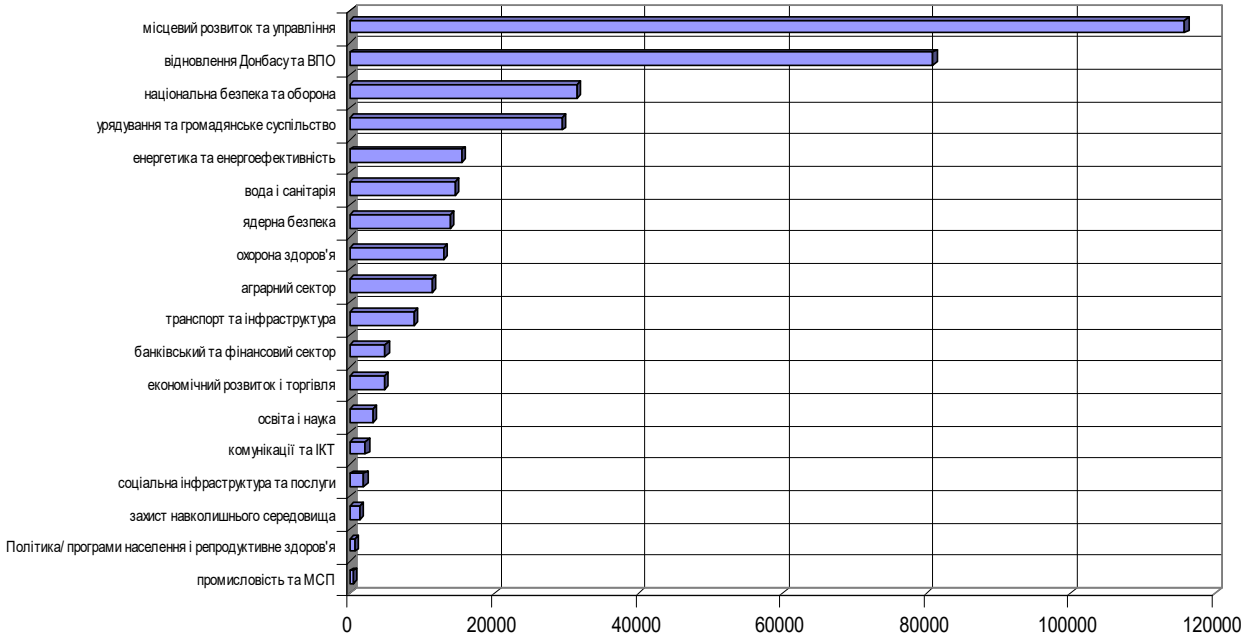

Рис. 7.6. Секторальна структура проектів і програм МТД в Україні, 2015-2017 рр., тис. дол. США

Складено на основі[931].

Розпочаті реформи децентралізації, медицини, освіти, поліції, судової системи були підкріплені відповідними проекттами МТД, про що свідчать значні обсяги фінансування за секторами місцевий розвиток та управління, урядування та громадянське суспільство. При цьому питання енергетичної ефективності, безпеки споживання, екології, розвитку інфраструктури, банківського та фінансового сектору в Україні не виходили за межі інтересів міжнародних донорів.

Ключовими донорами України за останні 3 роки (табл. 7.3) стали уряди країн США, ЄС, Швеції, Японії, а також фінансові інституції цих країн (Шведська міжнародна агенція з розвитку і співпраці (SIDA), Шведський орган по радіаційній безпеці (SSM), Державний департамент США, Міністерство оборони США, Агентство США з міжнародного розвитку (USAID), Японське агентство міжнародного співробітництва (JICA) та інші)[932, 933].

---

[931] Open Aid Ukraine. Офіційний портал координації міжнародної допомоги в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://openaid.gov.ua/.

[932] Інформація щодо міжнародної технічної допомоги, що надається Україні, за результати проведеного МЕРТ моніторингу проектів у другому півріччі 2017 року. [Електронний ресурс]. – Режим дос-

Таблиця 7.3

Ключові донори МТД України, 2015–2017 рр.

№ з /п	Країна-донор, організація-донор	Обсяг МТД, тис. дол. США
1	Уряд Королівства Швеція, Шведська міжнародна агенція з розвитку і співпраці (SIDA), Шведський орган по радіаційній безпеці (SSM)	120996,85
2	Уряд США, Державний департамент США, Міністерство оборони США, Агентство США з міжнародного розвитку (USAID)	68428,24
3	Європейський Союз	56335,68
4	Уряд Японії, Японське агентство міжнародного співробітництва (JICA)	20006,31
5	Інші	17730,90
6	Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПР ООН)	15355,23
7	Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР)	11879,96
8	ООН	10000,00
9	Уряд Федеративної Республіки Німеччина, Кредитна установа для відбудови (KfW)	8900,80
10	Уряд Канади; Департамент закордонних справ, торгівлі та розвитку Канади (DFATD)	7134,27
11	Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ)	3507,33
12	Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР)	3402,12
13	Уряд Королівства Норвегія, Північна екологічна фінансова корпорація (НЕФКО)	2291,1
14	Рада Європи	2260,00
15	Консультативна місія ЄС в Україні	1220,40
16	Агенція НАТО з підтримки і постачання	1198,70
17	Уряд Республіки Польща	945,72
18	Агентство розвитку Австрії (APA)	565,00
19	Європейський інвестиційний банк	564,88
20	ЮНІСЕФ	349,93
21	Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ)	272,33
22	Уряд Турецької Республіки; Турецьке агентство зі співробітництва та координації (TIKA)	35,48

Складено за[934]]

тупу: https://www.kmu.gov.ua/ua/news/minekonomrozvitku-oprilyudnilo-zvit-shodo-mizhnarodnoyi-tehnichnoyi-dopomogi-dlya-ukrayini-u-2017-roci

[933] Open Aid Ukraine. Офіційний портал координації міжнародної допомоги в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://openaid.gov.ua/.

[934] Там само

Проте описовий підхід до аналізу проектів і програм МТД не дозволяє об'єктивно оцінити ефект від їх реалізації. Тому для кількісного оцінювання впливу МТД на різні галузі розвитку країни авторами зроблена спроба використати коефіцієнт кореляції, який застосовується для визначення щільності зв'язку між результативними і факторними ознаками у кореляційно-регресійній моделі. В нашому випадку досліджувався зв'язок між обсягами МТД у певній галузі економіки, її часткою у ВВП країни, а також окремими галузевими індикаторами. Враховуючи специфіку досліджуваних величин, слід зазначити, що вплив МТД не може миттєво відобразитися на економічних показниках. Припустимо, що результат від надання МТД в n році відобразиться на економічних показниках не раніше ніж в n+1 році. Тому для розрахунку коефіцієнту кореляції візьмемо обсяг МТД за 2012–2016 рр. та загальні показники, що характеризують той чи інший сектор за 2013–2017 рр. Для аналізу виокремлено галузі, які на сьогодні є об'єктом реформ, а саме: транспорт та інфраструктура, охорона здоров'я та медицина, енергетика, аграрний сектор та освіта.

Значення коефіцієнту кореляції між обсягами МТД Україні та часткою у ВВП країни[935] за вказані вище роки для галузі транспорту та інфраструктури становить 0,94, що свідчить про наявність дуже тісного зв'язку між цими показниками, проте істотних змін в удосконаленні транспортної галузі не спостерігається, що свідчить про багатокритеріальність, неоднозначність та складність впливу МТД на розвиток економіки.

Якщо той самий розрахунок застосовувати до галузі охорони здоров'я[936, 937], то коефіцієнт дорівнюватиме 0,53 та визначатиме помірний лінійний зв'язок між досліджуваними показниками. Також спостерігається слабкий кореляційний зв'язок (-0,65-0,23) між обсягом МТД та іншими статистичними показниками цієї галузі (середньою тривалістю життя, смертністю і народжуваністю населення). У той же час недостатність відповідних галузевих показників щодо результатів діяльності безпосередньо в сфері медицини

[935] Україна у цифрах 2017. Статистичний збірник [За ред. І. Є. Вернера]. – К. : Державна служба статистики України, 2018. – 240 с.

[936] Там само

[937] Україна – 2017. Статистичний збірник [Відп. за вип. О. А. Вишневська]. – К. : Державна служба статистики України, 2018. – 34 с.

унеможливлює встановлення зв'язку та формує поле подальших досліджень.

Той факт, що загальні обсяги МТД в галузі енергетики мають тісний зворотній зв'язок з показниками загального кінцевого енергоспоживання та загального постачання первинної енергії (табл. 7.4), свідчить про позитивний вплив донорської допомоги на підвищення енергоефективності країни. Порівняно низьке значення коефіцієнту кореляції між обсягами МТД та енергоспоживання з використанням відновлювальних джерел можна трактувати як поступову енергомодернізацію держави.

Таблиця 7.4

Показники розвитку галузі енергетики в Україні, 2012–2016 рр.

Рік	Обсяг МТД	Загальне кінцеве енергоспоживання, тис. т н. е.	Загальне постачання первинної енергії, тис. т н. е.	Енергоспоживання на основі відновлювальних джерел життя, тис. т н. е.
1	*2*	*3*	*4*	*5*
2012	43992382	73107	122488	2476
2013	633647922,8	69557	115940	3166
2014	885675529	61460	105683	2797
2015	1308124971	50831	90090	2700
2016	299344187,9	51645	91658	3616
Коеф. кореляції	-	-0,93	-0,92	0,33

Складено за[938, 939]

Досліджуючи аграрний сектор, можна зробити висновок про відсутність прямого зв'язку між обсягом МТД та кількістю сільськогосподарських тварин (велика рогата худоба, у тому числі корови, свині, вівці, кози, птиця) (-0,97), а також виробництвом основних видів продукції тваринництва (м'ясо, молоко, яйця від птиці та

[938] Україна у цифрах 2017. Статистичний збірник [За ред. І. Є. Вернера]. – К. : Державна служба статистики України, 2018. – 240 с.

[939] Україна – 2017. Статистичний збірник [Відп. за вип. О. А. Вишневська]. – К. : Державна служба статистики України, 2018. – 34 с.

вовна) (-0,94). Низький вплив МТД також відзначається у показниках виробництва сільськогосподарських культур, які включають в себе культури зернові та зернобобові, цукровий буряк, соняшник, картоплю, овочеві культури, а також плодові та ягідні культури (коефіцієнт кореляції дорівнює 0,22). Помірний лінійний зв'язок простежуються на показниках урожайності сільськогосподарських культур (коефіцієнт кореляції становить 0,49). З цього можна зробити висновок про складність встановлення причинно-наслідкових зв'язків між обсягами МТД і результатами діяльності в галузі, отже це питання потребує подальшого поглибленого дослідження, зокрема з точки зору програмно-цільового або проблемно-цільового підходів.

Розрахунок коефіцієнтів кореляції показав, що серед досліджуваних напрямів розвитку України, обсяги МТД мають найбільш помітний вплив на галузь освіти та науки (табл. 7.5).

Таблиця 7.5

Показники розвитку галузі науки та освіти в Україні, 2012–2016 рр.

Рік	Обсяг МТД	К-ть прац-ів наук. орг. за категоріями персоналу	Витрати на викон. наук. дослідж. і розробок за видами робіт	Інноваційна активність: загальна сума витрат	Впровадж. іннов. на пром. підпр.: виробництво іннов. видів продукції, найменувань	Впровадж. іннов. на пром. підпр.: нові технологічі процеси, процесів
2012	3965214	164340	9419,9	11480,6	3403	2188
2013	3872061,71	155386	10248,5	9562,6	3138	1576
2014	9212403,34	136123	9487,5	7695,9	3661	1743
2015	12777244,07	122504	11003,6	13813,7	3136	1217
2016	45524016,52	97912	11530,7	23229,5	4139	3489
Коеф. кореляції	-	-0,94	0,94	0,96	0,55	0,68

Складено за[940, 941]

[940] Україна у цифрах 2017. Статистичний збірник [За ред. І. Є. Вернера]. – К. : Державна служба статистики України, 2018. – 240 с.

Дане твердження підкріплюється найбільш наближеними до 1 значеннями коефіцієнтів кореляції для показників витрат на виконання наукових досліджень і розробок за видами робіт, а також інноваційної активності за загальною сумою витрат. Значення коефіцієнтів кореляції між 0,5 та 1 для обсягів МТД та впроваджень інновацій на промислових підприємствах (за кількістю найменувань виробництва інноваційної продукції – 0,55, за кількістю впровадження нових технологічних процесів – 0,68) свідчать про існування суттєвого взаємозв'язку між цими показниками. Це пояснюється сутністю МТД, яка спрямована саме на передачу навичок і знань, освітні технології та підвищення кваліфікації персоналу.

[941] Україна–2017. Статистичний збірник [Відп. за вип. О. А. Вишневська]. – К. : Державна служба статистики України, 2018. – 34 с.

ВИСНОВКИ

Дослідження впливу МТД на соціально-економічний розвиток та безпеку споживання в Україні дозволило:

– встановити багатоаспектність трактування категорії та її особливості, а також визначити, що вітчизняне законодавство достатньо широко її розкриває;

– проаналізувати еволюцію інституціонального базису МТД в Україні, на основі чого визначити коло проблемних питань, що створюють перешкоди для залучення та ефективної реалізації відповідних програм і проектів;

– розробити структурно-функціональну побудову МТД в системі національної безпеки України, на основі якої встановити, що серед чинних проектів незначна кількість спрямована на вирішення завдань національної безпеки та безпеки споживання зокрема;

– запропонувати шляхи зменшення загроз від залучення МТД.

Дослідження структури, обсягів та ефективності міжнародної технічної допомоги в Україні дозволили встановити:

1. Незважаючи на тривалу співпрацю України з зарубіжними донорами, наявність значної кількості методів оцінки ефективності МТД, визначення реального впливу програм і проектів міжнародної допомоги на економічні перетворення в країні та її регіонах є складним завданням.

2. За роки незалежності МТД надавалася Україні практично в усіх секторах економіки та суспільного життя більш ніж 20 країнами світу та міжнародними організаціями, при цьому спостерігалися пікові періоди (2008 р., 2013–2017 рр.), пов’язані з вагомими політичними та економічними змінами в житті країни. В секторальному розрізі до 2015 рр. найбільше фінансувалися проекти і програми МТД, пов’язані з ядерною безпекою, підтримкою промисловості та МСП, енергоефективністю, екологією, а після підписання Угоди про асоціацією та в умовах військово-політичного конфлікту – проекти, спрямовані на відновлення Донбасу, підтримку внутрішньо-переміщених осіб, місцевий розвиток та управління, урядування та громадянське суспільство.

3. Запропонований авторами підхід оцінювання ефективності МТД на основі визначення коефіцієнту кореляції між обсягами

МТД у певній галузі економіки, її часткою у ВВП країни та окремими галузевими індикаторами, апробований для галузей, які на сьогодні є об'єктом реформ (транспорт та інфраструктура, охорона здоров'я та медицина, енергетика, аграрний сектор та освіта), ще раз підтвердив відсутність чіткої кореляції між досліджуваними змінними, що свідчить про багатокритеріальність, неоднозначність та складність впливу МТД на економічний розвиток країни.

4. Враховуючи неоднозначність впливу програм та проектів МТД на розвиток країни, складність оцінювання їх ефективності тощо, вважаємо, що ця проблема має стати об'єктом подальших поглиблених досліджень, заснованих на сучасних аналітичних методах та моделях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Данько Т. В. Вплив програм міжнародної технічної допомоги на розвиток міжнародної конкурентоспроможності високотехнологічних кластерів / Т. В. Данько, А. О. Луценко // Вісник НТУ «ХПІ». – 2015. – № 54(1163). – С. 27–32.

2. Making Technical Cooperation More Effective // Guidelines / European Comission. – 2009. – № 3 [Electronical resource]. – Mode of access: http://ec.europa.eu/europeaid/how/ensure-aid-effectiveness/ documents/ guidelines_on_tc_finale_en.pdf.

3. Словник основних термінів Комітету зі сприяння розвитку Організації з економічного співробітництва та розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.oecd-library.org.

4. Макота Г. Міжнародна технічна допомога як основна категорія в теорії та практиці міжнародного технічного співробітництва / Г. Макота // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 39. – С. 55–64.

5. Кістерський Л. Л. Міжнародна технічна допомога: шляхи підвищення ефективності : монографія / Л. Л. Кістерський, Т. В. Липова. – К. : 2010. – 240 с.

6. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 № 153 «Про створення єдиної системи залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ 153-2002-%D0%BF.

7. Мотузка О. М. Міжнародна технічна допомога: інформаційні ресурси та аналіз / О. М. Мотузка // Статистика XXI століття: нові виклики, нові можливості : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 19–20 травня 2011 р. – К. : КНУ, 2012. – С. 98–99.

8. An Empirical Evaluation of Long Term Advisors and Short Term Interventions in Technical Assistance and Capacity Building / D. Daniel Sokol, Kyle W. Stiegert [Electronic Resource]. – Mode of access: http://www.coleurope.eu/ content/gclc/documents/GCLC%20 WP%2002-08.pdf

9. Войтович Р. В. Вплив глобалізації на систему державного управління (теоретико-методологічний аналіз) : монографія / Р. В. Войтович ; за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В. М. Князєва. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 680 с.

10. Плоский К. В. Міжнародна технічна допомога як міждисциплінарна науково-практична проблема / / К. В. Плоский // Державне управління: теорія та практика. – 2013. – № 2. – С. 129–139.

11. Васильєва М. О. Нова парадигма ефективності зарубіжної допомоги розвитку / М. О. Васильєва // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К. : ІМВ КНУ ім. Т. Шевченка, 2010. – Вип. 93. – Ч. 1. – С. 103–107.

12. Інформація щодо міжнародної технічної допомоги, що надається Україні, за результати проведеного МЕРТ моніторингу проектів у другому півріччі 2017 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.kmu.gov.ua/ua/news/ minekonomrozvitku- oprilyudnilo-zvit-shodo-mizhnarodnoyi-tehnichnoyi-dopomogi-dlya-ukrayini-u-2017-roci

13. Звіт про результати аналізу ефективності використання органами державного управління міжнародної технічної допомоги. Затверджено рішенням Рахункової палати від 05.12.2017 No 26-8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ac-rada.gov.ua/ doccatalog/document/16754583/zvit_26-8_2017.pdf? subportal=main.

14. Bigsten A. International Coordination and the Effectiveness of Aid / A. Bigsten, S. Tengstam // World Development. – 2015. – V.69. – P. 75–85.

15. An Empirical Evaluation of Long Term Advisors and Short Term Interventions in Technical Assistance and Capacity Building / D. Daniel Sokol, Kyle W. Stiegert [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.coleurope.eu/content/gclc/documents/GCLC% 20WP% 2002-08.pdf.

16. Open Aid Ukraine. Офіційний портал координації міжнародної допомоги в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://openaid.gov.ua/.

17. Україна у цифрах 2017. Статистичний збірник [За ред. І. Є. Вернера]. – К. : Державна служба статистики України, 2018. – 240 с.

18. Україна – 2017. Статистичний збірник [Відп. за вип. О. А. Вишневська]. – К. : Державна служба статистики України, 2018. – 34 с.

РОЗДІЛ 8
СТРУКТУРНО-СЕКТОРАЛЬНІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІКИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

(Бас-Юрчишина М. А., Бублей Г. А., Вінічук М. В., Гершуненко Ю. О., Дацко О. І., Ортіна Г. В., Піх М. З., Пинда Ю. В., Флейчук М. І.)

8.1. Теоретико-методичні основи дослідження корупції в соціальній компоненті економічної безпеки держави.

8.2. Методологічний підхід до оптимізації економічної безпеки підприємств стратегічних галузей.

8.3. Вплив тенденцій глобалізації на антикризові стратегії підприємств реального сектора економіки.

8.4. Система охорони здоров'я у регіонах як чинник посилення національної безпеки.

8.5. Використання експортного потенціалу реальної економіки для національної безпеки.

8.6. Взаємозв'язок експортного потенціалу виробництва з економічною безпекою держави.

8.1. Теоретико-методичні основи дослідження корупції в соціальній компоненті економічної безпеки держави

Соціально-економічні перетворення, які відбуваються в Україні негативно впливають на соціально-економічний розвиток країни та сповільнюють процеси ринкової трансформації й модернізації її економіки. Загострення соціально-економічних проблем підкріплених значним зниженням обсягу фінансування усіх сфер економіки, істотним підвищенням рівня тіньової економіки до 40% у 2015 р., 35% у 2016 р. та 37% І кварталі 2017 р.[942] та її впливу на показники соціально-економічного розвитку й соціальної компоненти економічної безпеки держави у поєднанні із зростанням індексу сприйняття корупції до 26 у 2014 р., 27 у 2015 р. та 29 у 2016 р.[943] спричинюють найбільшу за роки незалежності України

[942] Тенденції тіньової економіки в Україні І квартал 2017 р. Офіційна веб-сторінка Міністерства економіки та економічного розвитку і торгівлі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua.

[943] Corruption Perceptions Index 2016. Corruption remains a global threat. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://cpi.transparency.org/cpi2016/ results/.

соціально-економічну кризу. Скорочення ВВП на одну особу в 2015 р. до 2,1 тис. дол. США (рівень Конго та В'єтнаму)[944] та надвисокий рівень інфляції (48,7% у 2015 р.) призвели до зниження на 22,2% реальних наявних доходів населення та до збільшення обсягів «тіньової» економіки, підвищення рівня корупції у всіх сферах суспільства та до вразливості й незахищеності домінуючої частини населення. Іллегальна економічна діяльність та пов'язана з нею корупція є наймасштабнішим та найбільш загрозливим явищем як для міжнародної, так і національної безпеки. За оцінками експертів світового банку обсяг хабарів у світі за 2015 рік становив понад один трлн. дол. США, або понад 2% світового ВВП[945].

Впродовж останніх років спостерігається гостра нестача фінансових ресурсів і, як наслідок, дефіцит державного бюджету, який покривається за рахунок внутрішніх та зовнішніх запозичень. Стрімке збільшенням обсягів державного боргу, що є причиною зростання боргового навантаження в країні і, як наслідок, погіршення стану економічної безпеки та негативно позначається на рівні життя населення, характеризує сучасний стан і тенденції економічного розвитку України. Використання позикових коштів не повинно перевищувати 3% ВВП та обсягу бюджетних інвестицій у відповідному бюджетному періоді. Тому, в умовах динамічного скорочення експортних операцій та економічної рецесії надзвичайної необхідності набуває залучення позик у міжнародних фінансових організацій, установ та банків, а також шляхом розміщення державних цінних паперів на міжнародних фінансових ринках.

Позиції України у міжнародних рейтингах свідчать про необґрунтованість та недієвість державних непослідовних антикризових заходів у площині бюджетної консолідації, фіскальної дисципліни та тарифної політики. Сукупність зазначених чинників вимагає пошуку нових підходів та вжиття невідкладних заходів щодо зміцнення соціальної складової економічної безпеки України на основі посилення боротьби з корупцією, протидії тіньовій економіці та виході країни з соціально-економічної кризи.

---

[944] Офіційна веб-сторінка Державної служби статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua.

[945] Офіційна веб-сторінка Світового банку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.worldbank.org.

Формування нової парадигми економічної безпеки відбувається в рамках становлення загальної концепції сталого розвитку, яка виходить з необхідності встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб людини і захистом інтересів громадянина. Соціальна компонента економічної безпеки орієнтована на людину і спрямована на збереження стабільності соціальних і культурних систем, в тому числі, на скорочення числа руйнівних конфліктів між людьми. Важливим аспектом цього підходу є справедливий розподіл суспільних благ. Ефективна соціальна політика є одним із пріоритетів державного управління, а використання соціальної компоненти для зміцнення економічної безпеки України – актуальним науковим і практичним завданням.

Сьогодні ми спостерігаємо виникнення нових соціальних ризиків, не пов'язаних ні з централізованим плановим управлінням, ні з ринковими методами господарювання, а саме: невиплати та заборгованість із заробітної плати, пенсій і стипендій; абсолютне зубожіння населення; тінізація відносин у всіх сферах економіки, посилення корупції, зниження рівня якості життя та багато інших[946]. Згідно офіційних даних, фіксується збільшення середньої зарплати у 2,9–3,2 рази, порівняно з розміром прожиткового мінімуму, відношення мінімального розміру пенсії, яка є значно меншою, ніж офіційна межа бідності, до прожиткового мінімуму при пороговому значенні 1,5–2,0 рази – набагато менша попри передбачення, в умовах жорсткої економії фінансових ресурсів, Законом України «Про державний бюджет на 2017 рік»[947] розміру прожиткового мінімуму в середньому на одну особу в місяць на рівні 1662 грн. (з 1 січня 2017 року – 1544 грн., з 1 травня – 1624 грн., з 1 грудня – 1700 грн.) та розміру мінімальної заробітної плати в середньому до 3200 грн. На перший погляд встановлені законодавством розміри соціальних стандартів свідчать про поступове збільшення як розмірів мінімальної заробітної плати, середньомісячної заробітної плати в розрахунку на одного штатного працівника, так і мінімальної пенсії за віком (табл. 8.1) в середньому на

[946] Новікова О. Оцінка соціальних ризиків в регіонах України як підстава для прийняття управлінських рішень щодо їх подолання О. Новікова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/Monitor/ Juli08/08.htm.

[947] Закон України «Про державний бюджет на 2017 рік». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua.

20%. У попередньому періоді Законом України «Про державний бюджет на 2016 рік»[948] було зафіксовано прожитковий мінімум на одну особу в розрахунку на місяць у розмірі 1330 грн. з 1 січня, 1399 грн. з 1 травня і 1544 грн., з 1 грудня, а розмір мінімальної заробітної плати наступний: 1 січня – 1378 грн., з 1 травня – 1450 грн. і з 1 грудня – 1600 грн.

Проте, збільшення соціальних стандартів не призвели до підвищення рівня життя населення. Підвищення рівня інфляції, як уже зазначалося, на 43,3% у 2015 р. та 12,4% у 2016 р.[949] призвели до зниження реальних наявних доходів населення на 22,2%.

За таких умов в Україні поглибилися процеси бідності. Населення змушене шукати додаткові засоби для існування, вдаючись до нелегального ведення господарської діяльності, несплати податків та провокуючи цим посилення корупції в країні, що призводить до зростання частки тіньового сектора економіки. Тінізація економіки має негативний вплив на показники соціального розвитку країни, помітно впливає на доходи населення, які включають офіційний заробіток, заощадження та нелегальний дохід і є частинами нелегальних капіталів, пов’язаних з тіньовим бізнесом та корупцією.

Корупція являється особливою проблемою сталого соціально-економічного розвитку України. Згідно Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції», корупція – це використання особою наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей[950].

---

[948] Закони України «Про державний бюджет на 2009–2016 роки». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua.

[949] Офіційна веб-сторінка Державної служби статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua.

[950] Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua.

Таблиця 8.1

Розмір соціальних стандартів в Україні у 2009–2017 рр.

№ з/п	Показники	Січень-грудень 2009 р.	Січень-грудень 2010 р.	Січень-грудень 2011 р.	Січень-грудень 2012 р.	Січень-грудень 2013 р.	Січень-грудень 2014 р.	Січень-грудень 2015 р.	Січень-грудень 2016 р.	Січень-грудень 2017 р.
1.	Розмір прожиткового мінімуму в середньому на 1 особу в місяць, грн.	701	875	953	1050	1142	1176	1253	1544	1662
2.	Розмір мінімальної заробітної плати, грн.	744	922	1004	1104	1183	1218	1378	1600	3200
3.	Розмір середньомісячної зарплати в розрахунку на 1 штатного працівника, грн.	1906	2239	2633	3026	3274	3480	4362	5202	7360
4.	Розмір мінімальної пенсії за віком, грн.	573	734	800	849	922	949	1011,5	1247	1310

За[951, 952, 953]

[951] Офіційна веб-сторінка Державної служби статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua.

[952] Новікова О. Оцінка соціальних ризиків в регіонах України як підстава для прийняття управлінських рішень щодо їх подолання О. Новікова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/Monitor/ Juli08/08.htm.

[953] Закон України «Про державний бюджет на 2017 рік». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua.

Феномен корупції надто складний та багатогранний для того щоб дати вичерпне і водночас достатньо конкретне визначення. У федеральному законі Російської Федерації «Про протидію корупції»[954] дається визначення корупції як: «...зловживання службовим становищем, давання хабара, отримання хабара, зловживання повноваженнями, комерційний підкуп або інше незаконне використання фізичною особою свого посадового становища всупереч законним інтересам суспільства і держави з метою отримання вигоди у вигляді грошей, цінностей, іншого майна або послуг майнового характеру, інших майнових прав для себе або для третіх осіб чи незаконне надання такої вигоди вказаній особі іншими фізичними особами».

За визначенням фахівців Transparensy International (неурядова міжнародна організація з протидії та дослідження корупції в країнах світу), корупція – це зловживання владними повноваженнями у приватних інтересах[955]. Експерти ООН розглядають корупцію як «...складне соціальне, культурне та економічне явище, що стосується всієї країни», не даючи деталізованого термінологічного пояснення. Слід зауважити, що навіть текст «Конвенції ООН[956] проти корупції не містить визначення терміну об'єкта протидії».

Поняття «корупція» (лат. – corruptio – підкуп, підкупність, продажність; лат. – corumperre – псувати, пошкоджувати, підкуповувати будь-кого грішми чи матеріальними благами) – це складне соціально-економічне явище, яке зародилося ще у древні часи і продовжує існувати в сучасних умовах як використання службового становища в особистих цілях і вважається одним з основних видів тіньової економіки.

Безумовно, корупція проникла в усі сфери діяльності та не обмежується державним сектором. Вона спостерігається в громадських організаціях: профспілках, доброчинних організаціях, церквах; у приватних комерційних підприємствах; у судовій владі; при укладенні інвестиційних проектів, державних закупівель, продажу земельних ділянок або інших природних ресурсів; у процесах приватизації.

---

[954] Федеральный закон «О противодействии коррупции» от 25.12.2008 № 273-ФЗ (действующая редакция, 2016). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_82959/.

[955] Corruption Perceptions Index 2016. Corruption remains a global threat. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://cpi.transparency.org/cpi2016/ results/.

[956] Там само.

Корупція досить важко піддається оцінці, що обумовлено відсутністю фіксації будь-яких корупційних угод офіційною статистикою. Багато видів корупційних дій не пов'язані безпосередньо з виплатою грошової винагороди, а тому не можуть характеризуватися вартісними чи кількісними вимірами. Для порівняльного аналізу ступеня розвитку корупції в різних країнах світу найчастіше використовують соціологічні опитування та метод експертної оцінки. Згідно щорічних даних неурядової міжнародної організації Transparensy International рівень корупції постійно зростає, особливо у країнах транзитивного типу, до яких належить і Україна. За таких умов вважається доцільним прослідкувати динаміку індексу сприйняття корупції за останні роки (рис. 8.1).

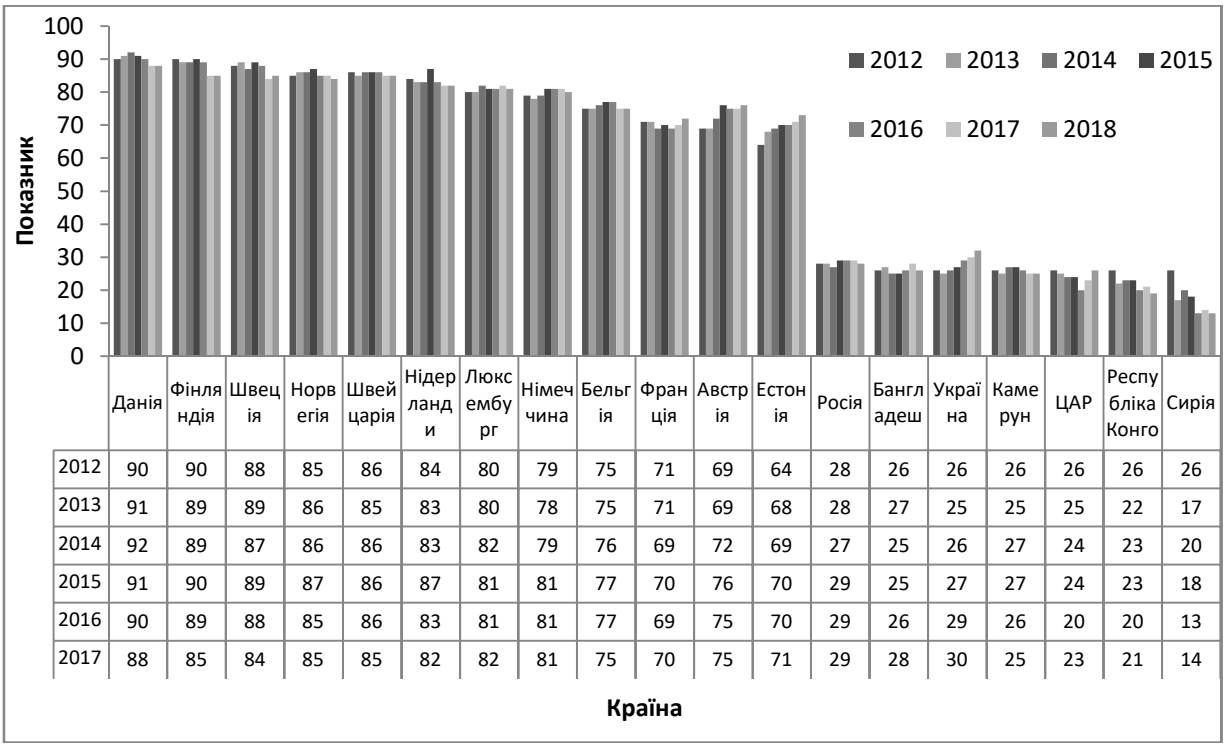

	Данія	Фінляндія	Швеція	Норвегія	Швейцарія	Нідерланди	Люксембург	Німеччина	Бельгія	Франція	Австрія	Естонія	Росія	Бангладеш	Україна	Камерун	ЦАР	Республіка Конго	Сирія
2012	90	90	88	85	86	84	80	79	75	71	69	64	28	26	26	26	26	26	26
2013	91	89	89	86	85	83	80	78	75	71	69	68	28	27	25	25	25	22	17
2014	92	89	87	86	86	83	82	79	76	69	72	69	27	25	26	27	24	23	20
2015	91	90	89	87	86	87	81	81	77	70	76	70	29	25	27	27	24	23	18
2016	90	89	88	85	86	83	81	81	77	69	75	70	29	26	29	26	20	20	13
2017	88	85	84	85	85	82	82	81	75	70	75	71	29	28	30	25	23	21	14

Рис. 8.1. Динаміка індексу сприйняття корупції в Україні та окремих країнах світу у 2012–2018 рр.

За[957]

Згідно результатів проведеного аналізу (рис. 8.1) можна стверджувати, що за індексом сприйняття корупції у світовому рейтингу у 2013 р. Україна посідає 144 місце, у 2014 р. – 142 місце, у 2015 р. – 130 місце, а у 2016 р. – 131 місце та знаходилася серед таких країн як Росія, Іран, Непал, Казахстан, Бангладеш, Камерун, Центральна

[957] Corruption Perceptions Index 2016. Corruption remains a global threat. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://cpi.transparency.org/cpi2016/ results/.

Африканська Республіка, Республіка Конго та Сирія, що засвідчує низький соціально-економічний розвиток держави, високий рівень корумпованості та тінізації в державному секторі й перешкоджає стійкому економічному розвитку держави, становленню середнього класу, а також знижує рівень соціальної безпеки України. Таке становище України на міжнародній арені вимагає вжиття невідкладних заходів щодо протидії корупції. Державі необхідно розробити дієвий механізм боротьби з корупційними проявами та посилити відповідальність за вчинення протиправних дій.

На сьогоднішньому етапі протидіяти корупції надзвичайно важко. Досі залишається проблематичним оцінити реальний стан індексу сприйняття корупції в державі через неможливість отримання достовірних даних для його розрахунку. Найсучаснішими методами поглибленого аналізу та найприйнятнішими для дослідження корупції являються економетричні методи, за допомогою яких можна відслідкувати, оцінити та спрогнозувати розвиток факторів впливу та розробити шляхи ефективного управління ними. При оцінці рівня корупції в Україні, ми пропонуємо використовувати трендову модель (апроксимацію) з використанням пакету Excel для прогнозування індексу сприйняття корупції (рис. 8.2).

У результаті здійсненого прогнозування до 2018 р. на основі трендової моделі (апроксимації) встановлено вірогідне подальше підвищення значення індексу сприйняття корупції до 40. Такий прогноз вимагає негайного реагування суспільства та держави. Необхідним та першочерговим виявляється пошук дієвих методів протидії корупції та посилення відповідальності за порушенння норм Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції». За результатами розрахунків доведено, що при подальшому посиленні корупції в Україні, загостриться проблема підвищення рівня тіньової економіки та бідності населення, тому ми пропонуємо застосовувати при оцінці корупції економетричні дослідження не лише на макрорівні, а й на мезо- та мікрорівні. В межах визначених економетричних методів, доцільним виявиться групування (формування кластерів, класів, таксонів) з допомогою програмного пакету Statistica 8,0. Проведення групування країн світу на основі кластерного аналізу з метою визначення місця України серед основних регіонів за показником корумпованості дозволить відстежи-

ти системний зв'язок між групами країн та виявити основні причини поширення корупції. Найточніші результати можна отримати за допомогою методу багатомірного статистичного аналізу (БСА), що дає можливість виявити закономірності в статистичних сукупностях, одиниці яких описуються відносно великим набором ознак[958].

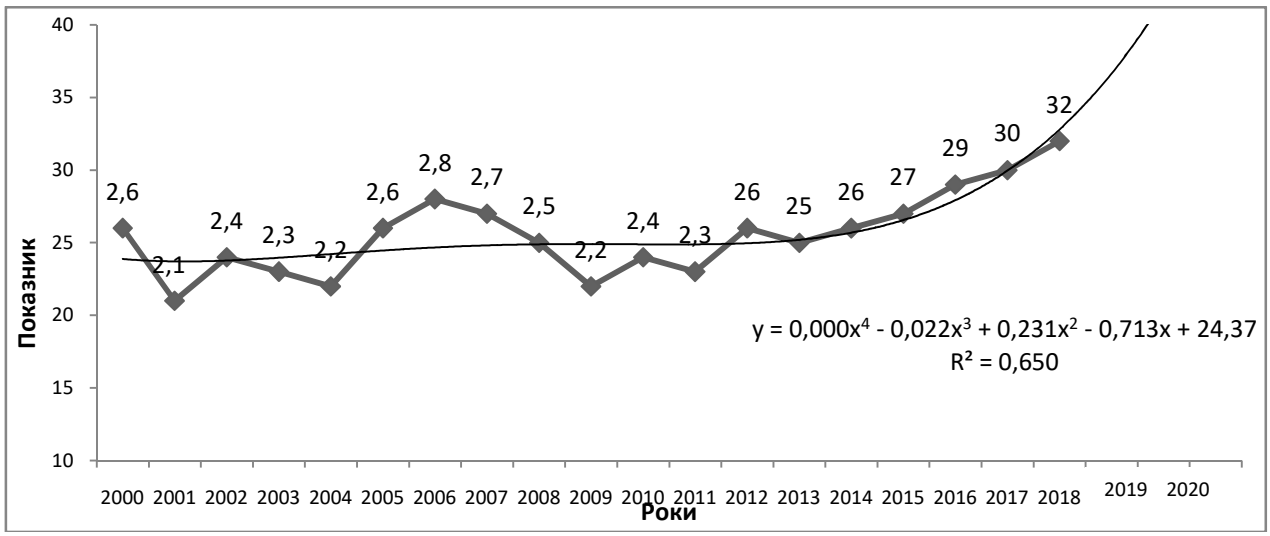

Рис. 8.2. Прогнозні оцінки динаміки індексу сприйняття корупції в Україні у 2000–2018 рр. (2017–2018 рр. – прогнозні оцінки)

За[959]

Особливістю даного методу кластерізації (англ. k-means clustering) є можливість отримання конкретної (гіпотетичної) кількості кластерів на основі спостережень або передбачень. Методика БСА застосовується для класифікації статистичних об'єктів у придатні для подальшої обробки групи. Для дослідження корупції нами цей метод використовується з метою групування країн світу за показником індексу сприйняття корупції (табл. 8.2).

Як доводять результати розподілу окремих країн світу (за допомогою багатовимірного (кластерного) аналізу) за показником індексу сприйняття корупції в умовах 2014–2016 рр. (програмний пакет Statistica 8,0) Україна знаходиться в одному кластері (3 кластер) з такими країнами як Чеська Республіка, Росія, Бангладеш, Камерун, Центральна Африканська Республіка, Республіка Конго, Сирія,

---

[958] Плюта В. Сравнительный многомерный анализ в экономических исследованиях / В. Плюта // Методы таксономии и факторного анализа. – М. : Статистика, 1980. – 151 с.

[959] Corruption Perceptions Index 2016. Corruption remains a global threat. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://cpi.transparency.org/cpi2016/ results/.

де спостерігається низький рівень життя населення, високі показники бідності та безробіття. У 2015 р. за зазначеним показником спостерігалася стійка незмінна тенденція. Проте, у 2016 р. до кластеру країн з найсприятливішим за показником корупції увійшла Німеччина (кластер 2 у 2014–2015 рр., кластер 1 – у 2016 р.), що свідчить про обрання правильних шляхів протидії корупційній діяльності у цій країні.

Таблиця 8.2

Групування основних країн світу за показником індексом сприйняття корупції у 2014–2016 рр.

2014			2015			2016		
Країна	**Номер кластера**	**Евклідова відстань**	**Країна**	**Номер кластера**	**Евклідова відстань**	**Країна**	**Номер кластера**	**Евклідова відстань**
1	***2***	***3***	***4***	***5***	***6***	***7***	***8***	***9***
Данія	1	22,06	Данія	1	22,55	Данія	1	21,24
Фінляндія		20,06	Фінляндія		19,55	Фінляндія		20,24
Швеція		20,06	Швеція		17,55	Швеція		19,24
Норвегія		17,06	Норвегія		16,55	Норвегія		17,24
Швейцарія		16,06	Швейцарія		16,55	Швейцарія		16,24
Нідерланди		14,06	Нідерланди		13,55	Нідерланди		17,24
Люксембург		11,06	Люксембург		12,55	Люксембург		11,24
Німеччина	2	9,06	Німеччина	2	9,55	Німеччина		11,24
Бельгія		6,06	Бельгія		6,55	Бельгія	2	7,24
Франція		2,06	Франція		0,45	Франція		0,24
Австрія		0,06	Австрія		2,55	Австрія		6,24
Естонія		0,94	Естонія		0,45	Естонія		0,24
Японія		5,06	Японія		6,55	Японія		5,24
Уругвай		4,06	Уругвай		3,55	Уругвай		4,24
Катар		0,94	Катар		0,45	Катар		1,24
Чилі		2,06	Чилі		3,55	Чилі		0,24
ОАЕ		0,06	ОАЕ		0,55	ОАЕ		0,24

Продовження табл. 8.2

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*
Португалія		6,94	Португалія		6,45	Португалія		6,76
Тайвань		7,94	Тайвань		8,45	Тайвань		7,76
Кіпр		5,94	Кіпр		6,45	Кіпр		8,76
Ізраїль		7,94	Ізраїль		9,45	Ізраїль		8,76
Литва		11,94	Литва		11,45	Литва		8,76
Словенія		11,94	Словенія		11,45	Словенія		9,76
Іспанія		9,94	Іспанія		9,45	Іспанія		11,76
Корея (Південна)		13,94	Чеська Республіка		18,45	Чеська Республіка		13,76
Мальта		12,94	Корея (Південна)		14,45	Корея (Південна)		13,76
Коста-Рика		15,94	Мальта		14,45	Мальта		13,76
Чеська Республіка		20,94	Коста-Рика		15,45	Коста-Рика		14,76
Росія		3,86	Росія		2,43	Росія		4,29
Бангладеш		2,86	Бангладеш		0,43	Бангладеш		0,29
Україна	3	0,86	Україна		1,43	Україна		2,29
Камерун		0,86	Камерун	3	2,43	Камерун	3	2,29
ЦАР		0,86	ЦАР		0,57	ЦАР		0,71
Республіка Конго		2,14	Республіка Конго		1,57	Республіка Конго		1,71
Сирія		7,14	Сирія		4,57	Сирія		6,71

За[960]

Водночас, використання інструментарію нелінійного програмування за допомогою того ж програмного пакету Statistica 8,0 доводить, що в умовах 2016 року серед основних країн світу прослідковується посередній зв'язок між ВВП на одну особу та коефіцієнтом сприйняття корупції (R2 = 0,756) (рівняння 8.1).

$$Y = -649{,}42 + 0{,}62 \text{ x } x_1,\ R2 = 0{,}756, \qquad (8.1)$$

де Y – ВВП на одну особу; x_1 – коефіцієнт сприйняття корупції; R2– коефіцієнт регресії.

Якщо у вибірку включити лише країни з низькими показниками ВВП на одну особу та високим рівнем корупції, до яких відносять і Україну, та не враховувати показники високо розвинутих

[960] Corruption Perceptions Index 2016. Corruption remains a global threat. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://cpi.transparency.org/cpi2016/ results/.

країн, то прослідковується посередній зв'язок між цими показниками (R2 = 0,606) (рівняння 8.2).

$$Y = 128{,}30 + 0{,}48 \times x_1,\ R2 = 0{,}606, \quad (8.2)$$

Зв'язок між зазначеними показниками серед країн з високою часткою ВВП на одну особу та низьким рівнем корупції відображає (рівняння 8.3), яке характеризує відсутність міцного зв'язку між цими показниками, так як R2 = 0,323.

$$Y = 846{,}41 + 0{,}32 \times x_1,\ R2 = 0{,}323, \quad (8.3)$$

На основі даного дослідження можна стверджувати, що існує обернено пропорційна залежність між корупцією та ВВП на одну особу, так як зростання рівня корупції призводить до зменшення частки ВВП на одну особу, а також впливає на скорочення видатків на соціальні заходи. Відсутність зв'язку між обраними показниками в країнах з високими показниками ВВП на одну особу й коефіцієнту сприйняття корупції та посередній зв'язок у країнах з низьким рівнем соціально-економічного розвитку (рис. 8.3) підтвердьжується достатнім рівнем якості життя населення, низьким рівнем тінізації економіки та соціальної напруги, а також низькими показниками рівня корупції в цих країнах.

Проведені оцінки взаємозв'язку ВВП та корупції дають підстави для висновку, що збільшення обсягу ВВП на 1 особу в доларах США є передумовою зменшення рівня тіньового сектора економіки[961]. Зростання рівня корупції визначає збільшення обсягів та зростання рівня тіньової економіки, що підтверджують результати досліджень Ф. Шнайдера[962]. Водночас, зростання рівня корупції зменшує доходи населення, швидше перерозподіляє їх на користь невеликої частки суспільства, стримує економічне зростання і гальмує соціально-економічний розвиток країни. Нелінійне програмування (модель Хоерла) доводить нашу гіпотезу і засвідчує пряму залежність надмірного впливу індексу сприйняття корупції на ВВП на 1 особу. При викоріненні корупції у країні ВВП на 1 особу зростатиме.

---

[961] Гончарук Я. А., Флейчук М. І. Вплив тіньового сектора та корупції на економічні системи. / Я. А. Гончарук, М. В. Флейчук/ Економіка і прогнозування. Науковий журнал. № 2, 2009. – К. : ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». – 2009. – 160 с. С. 9.

[962] Schneider F. The Shadow Economy in Europe / F. Schneider. – Chicago, Illinois: A.T. Kearney, 2015.

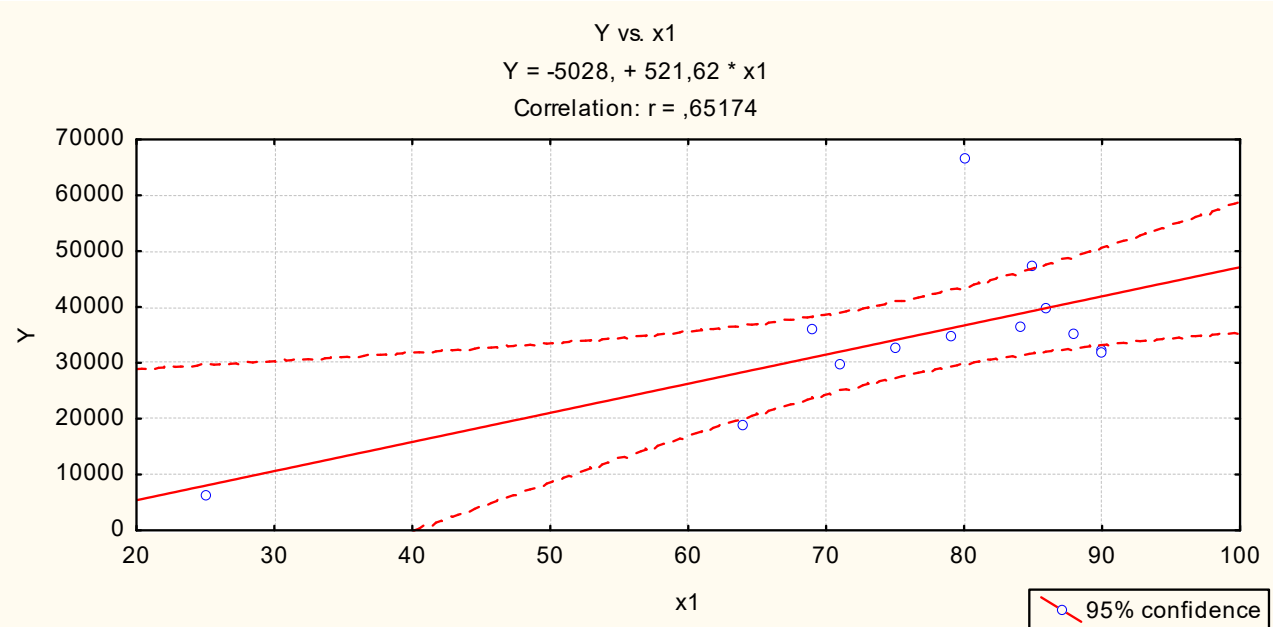

Рис. 8.3. Нелінійне програмування впливу індексу сприйняття корупції (x) на ВВП на 1 особу (Y), 2016 р.

За[963, 964]

З метою комплексного моніторингу ступеня тінізації соціально-економічних відносин ми пропонуємо запровадити розрахунок індексу сприйняття корупції в соціальній сфері, що розраховується з урахуванням видатків на відповідну сферу (у тому числі у межах тендерних закупівель) у розрахунку до ВВП, кількості порушених кримінальних справ та чисельності осіб, притягнених до відповідальності (рис. 8.4). Розрахунок такого показника дає змогу обґрунтувати причинно-наслідковий зв'язок між зниженням рівня соціально-економічного розвитку країни, високим рівнем тінізації економіки, зниженням рівня соціальної безпеки та незрілістю системи державного управління.

Критерії порогового значення пропонованого показника доцільно брати з урахуванням середнього значення у країнах Євросоюзу і встановити на рівні: не менше 5, максимум 10, що дозволить більш точно оцінити ступінь тінізації соціально-економічних відносин. Результати дослідження дають підстави стверджувати, що даний показник поступово збільшувався з 2,0 у 2003 р. до 3,1

[963] Corruption Perceptions Index 2016. Corruption remains a global threat. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://cpi.transparency.org/cpi2016/ results/.

[964] Новікова О. Оцінка соціальних ризиків в регіонах України як підстава для прийняття управлінських рішень щодо їх подолання О. Новікова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/Monitor/ Juli08/08.htm.

у 2011 р.; у 2012 р. спостерігалося різке зниження до 1,9. Проте, починаючи з 2013 р. зберігається стійка тенденція даного показника до збільшення. Прогнозні оцінки на основі трендової моделі дозволяють стверджувати про подальше постійне підвищення даного показника до 6 у 2018 р.

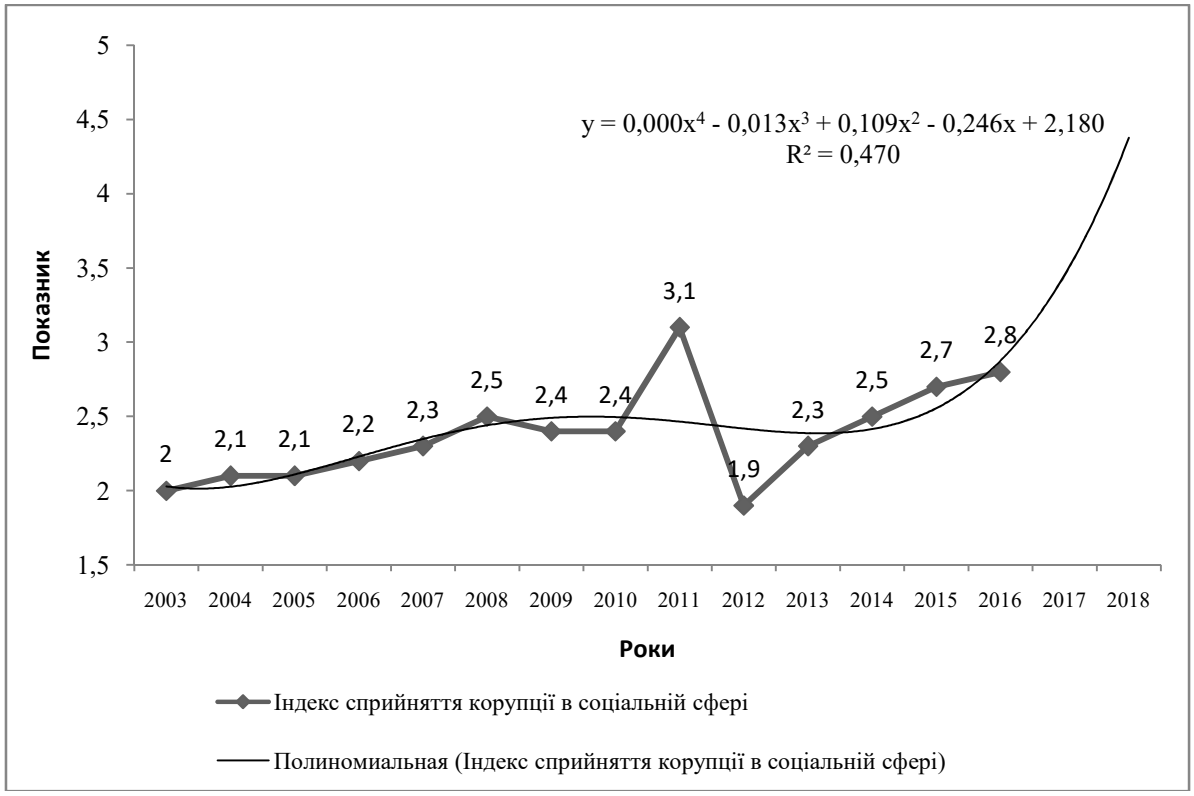

Рис. 8.4. Динаміка індексу сприйняття корупції в соціальній сфері в Україні, 2003–2018 рр. (2017–2018 рр. – прогнозні оцінки)

За[965]

Варто зазначити, що процеси тінізації та корупції спостерігаються в усіх галузях національного господарства, зокрема в торгівлі, будівництві, у сфері нерухомості, транспорту. Загалом, згідно даних Міністерства економічного розвитку та торгівлі України[966] рівень тіньової економіки у 2011 р. та на початку 2012 р. знаходився у межах від 28 до 39% ВВП, у 2015 р. піднявся до 40%, у 2016 р. – 35% за офіційними оцінками, а за неофіційними до 65,8%), що підтверджують і розрахунки австрійського економіста Ф. Шнайде-

[965] Офіційна веб-сторінка Державної служби статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua.

[966] Тенденції тіньової економіки в Україні I квартал 2017 р. Офіційна веб-сторінка Міністерства економіки та економічного розвитку і торгівлі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua.

ра – понад 52% від офіційного ВВП[967]. Тінізація економіки безпосередньо впливає на усі процеси соціально-економічного розвитку та перебуває у міцному взаємозв'язку із корупцією в Україні, що доводить й нелінійне програмування за моделлю Хоерла впливу корупції на рівень тіньової економіки (рис. 8.5).

Використання інструментів нелінійного програмування (синусоїдальна модель, статистичний пакет Curxpt 5,0) при оцінці взаємозв'язку між рівнем тіньової економіки й корупції дозволяють стверджувати, що під впливом зниження обсягу фінансування сфер економіки загострилися проблеми істотного підвищення рівня тіньової економіки й корупції та їх впливу на соціально-економічний розвиток та соціальну безпеку держави. Неефективність та недосконалість державної політики щодо підвищення трудових доходів населення зумовили зниження його купівельної спроможності, тінізація економіки й корупція призвели до майнової нерівності у країні, а деградація більшості суспільних інститутів та війна на Сході знизили рівень економічної й, зокрема, соціальної безпеки держави.

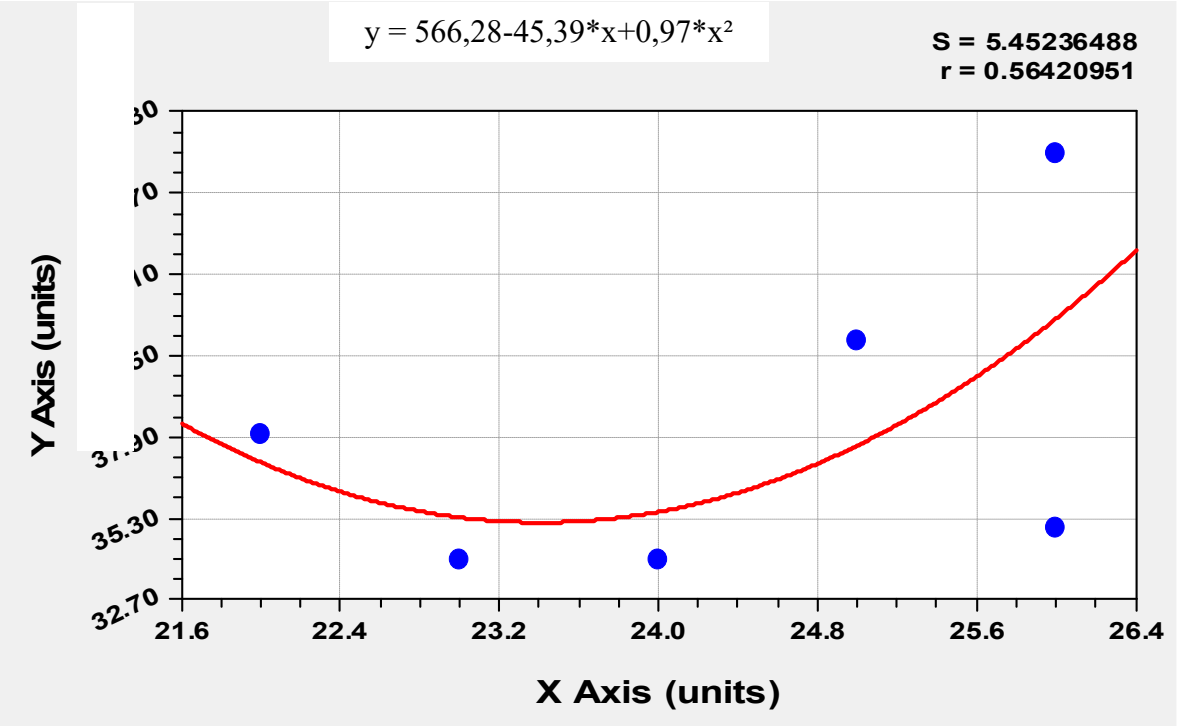

Рис. 8.5. Нелінійне програмування (модель Хоерла) впливу корупції (x) на рівень тіньової економіки (Y) в Україні у 2009–2016 рр.

За[968, 969]

[967] Schneider F. The Shadow Economy in Europe / F. Schneider. – Chicago, Illinois: A.T. Kearney, 2015.

[968] Corruption Perceptions Index 2016. Corruption remains a global threat. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://cpi.transparency.org/cpi2016/ results/.

В даному контексті обґрунтованим виявляється відсутність ефективної системи контролю за витрачанням бюджетних коштів, що посилює соціальне розшарування та збереження наднизького загального рівня оплати праці, високого рівня тіньової зайнятості й індексу сприйняття корупції, та послаблює кумулятивний ефект соціальної політики для забезпечення соціальної стабільності та економічної безпеки в країні.

За таких умов важливу роль в системі консолідації фінансових ресурсів на соціальні цілі відіграють саме міжнародні фінанси. Україна змушена залучати фінансово-економічні ресурси з інших країн та міжнародних фінансових організацій, які використовуються з метою реалізації окремих цільових соціально-економічних програм та забезпечення інших напрямів розвитку країни.

Низка проблем державного регулювання фінансово-економічних відносин в державі зумовлена нецільовим використанням бюджетних коштів, неадресністю соціальних виплат і допомог, неналежною підготовкою та непрозорістю проведення тендерів з державних закупівель, несвоєчасним фінансуванням та виконанням державних проектів, проявами службових, посадових та корупційних зловживань. Як наслідок, упродовж останніх років спостерігається значний дефіцит державного бюджету України (рис. 8.6) та низка протиправних корупційних діянь.

Як бачимо, згідно офіційних даних, в Україні зростання дефіциту бюджету спостерігається починаючи з 2006 р. Варто зазначити, що за останні роки профіцит бюджету був лише у 2000 р. (-697,3 млн. грн.) та у 2002 р. (-1119,4 млн. грн.). У 2011 р. у зв'язку із випуском по спеціальному фонду Державного бюджету України облігацій внутрішньої державної позики для погашення заборгованості минулих років дефіцит бюджету зменшився на 36,66% з 64265,5 млн. грн. до 23557,6 млн. грн. Проте, вже у 2012 р. видатки перевищили доходи до державного бюджету на 53445,2 млн. грн. Аналогічна тенденція спостерігалася і у 2013–2014 рр. У 2015 р. порівняно з 2014 р. рівень дефіциту бюджету вдалося скоротити, однак, вже у 2016 р. зазначений показник мав тенденцію до зростання.

---

[969] Офіційна веб-сторінка Державної служби статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua.

Згідно прогнозних оцінок на 2017–2019 рр. дефіцит бюджету продовжуватиме зростати, що засвідчує посилення інфляційних процесів, скорочення обсягів виробництва та інвестицій, підвищення ризику дефолту (за даними Business Insider, у рейтингу країн світу за ймовірністю дефолту у 2015–2016 рр. Україна займає третє місце після Венесуели та Греції[970]), значну боргову залежність від позичальників. Така ситуація вимагає додаткових заходів зі сторони держави та пошуку додаткових джерел фінансового забезпечення та його раціонального використання.

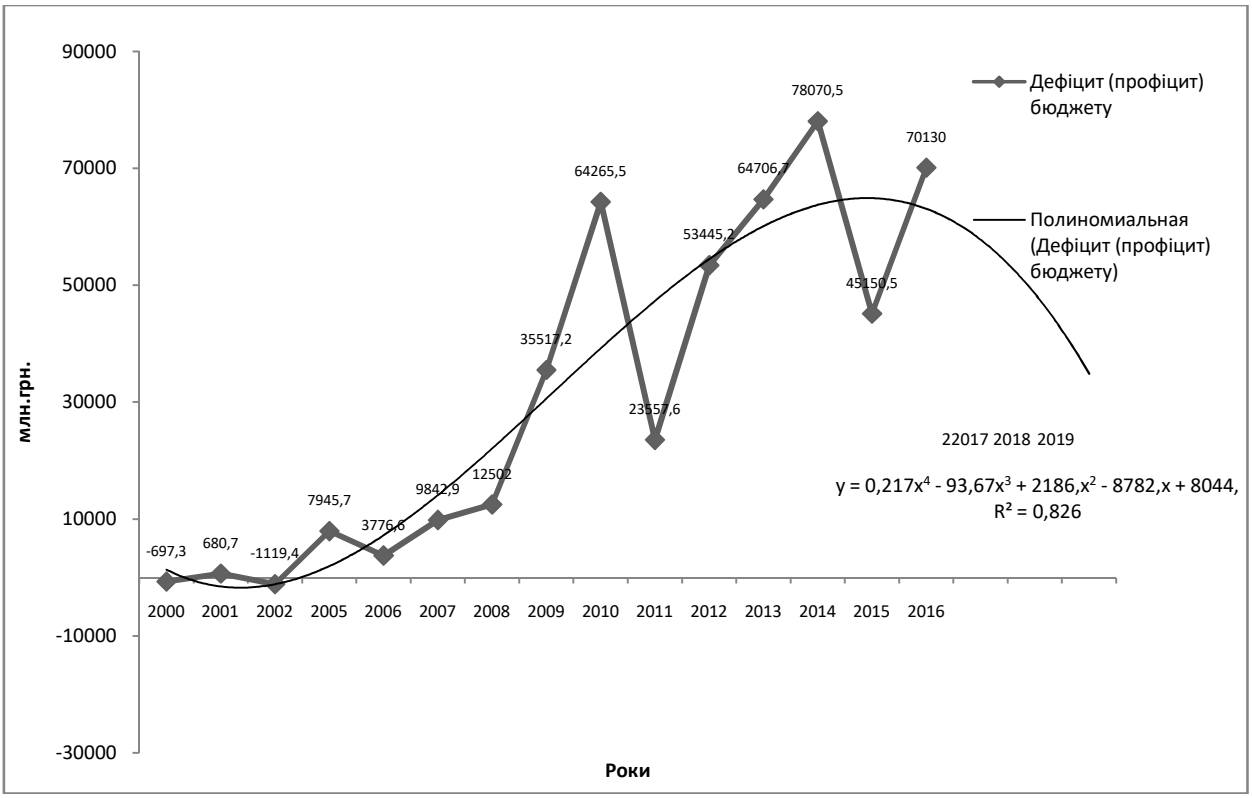

Рис. 8.6. Прогнозні оцінки рівня дефіциту державного бюджету України у 2000–2019 рр.

За[971]

Дослідження показників державного боргу України засвідчує контраверсійну ситуацію. Впродовж останніх років стан державного боргу зберігає стійку тенденцію до подальшого нарощування обсягів сукупного державного та гарантованого державою боргу України. Впродовж 2015 року сукупний борг збільшився на 42,9%

[970] Ukraina voshla v trojku blizkih k defoltu stran», Business Insider, [Online], available at: http:// ua-press.info/ru/news/show/90888/.

[971] Офіційна веб-сторінка Державної служби статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua.

в порівнянні з 2014 роком й станом на 1 січня 2016 р. склав 74,5 млрд. дол. США (рис. 8.7).

Зростання розміру державного боргу призводить до зниження рівня життя населення та спричиняє низку негативних наслідків, серед яких варто виділити зростання податкового навантаження на суб'єктів господарювання, зменшення споживчих витрат населення, відтік з країни коштів на обслуговування боргу, зниження міжнародного престижу країни[972].

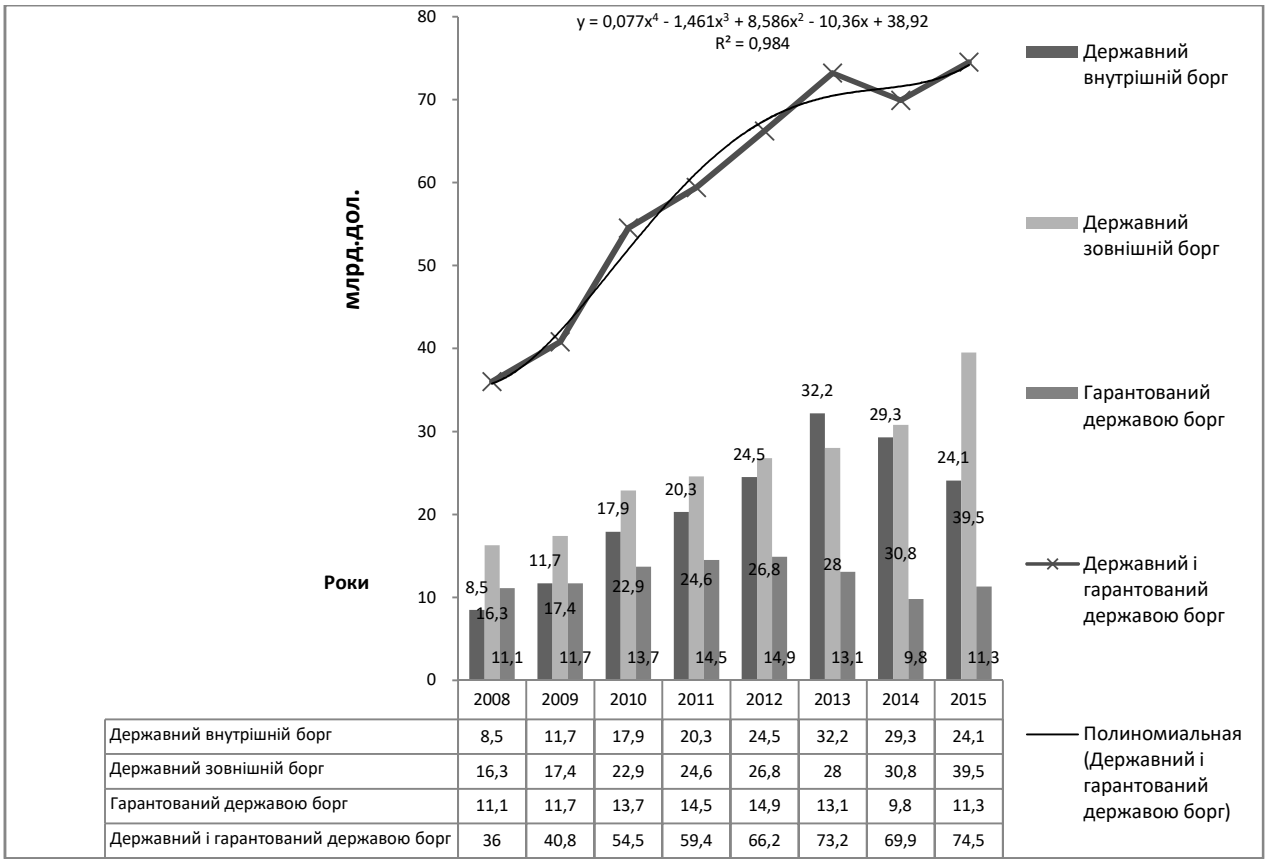

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Державний внутрішній борг	8,5	11,7	17,9	20,3	24,5	32,2	29,3	24,1
Державний зовнішній борг	16,3	17,4	22,9	24,6	26,8	28	30,8	39,5
Гарантований державою борг	11,1	11,7	13,7	14,5	14,9	13,1	9,8	11,3
Державний і гарантований державою борг	36	40,8	54,5	59,4	66,2	73,2	69,9	74,5

Рис. 8.7. Динаміка державного боргу України, 2008–2015 рр.

За[973, 974]

З метою недопущення зазначених дестабілізуючих факторів, на сучасному етапі значні зусилля докладаються для того, щоб підвищити показники рівня та якості життя населення України. З цією

[972] Василенко Д. А. Боргова безпека України – сучасний стан і напрямки покращення /Д. А. Василенко // Науковий блог. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://naub.oa.edu.ua/2014/borhova-bezpeka-ukrajiny-suchasnyj-stan-i-napryamky-pokraschennya/.

[973] Офіційна веб-сторінка Державної служби статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua.

[974] Офіційна сторінка Міністерства фінансів України. Електронний ресурс/ Режим доступу //: http://www.minfin.gov.ua.

метою країна виконує поставлені завдання на шляху до Євроінтеграції. Відповідно до Закону України «Про вступ України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, Міжнародної фінансової корпорації, Міжнародної асоціації розвитку та Багатостороннього агентства по гарантіях інвестицій» Україна стала членом МВФ у 1992 році[975] та налагодила тісні взаємозв'язки у межах кредитних програм, які проявляються у певних етапах міжнародного фінансового співробітництва (рис. 8.8):

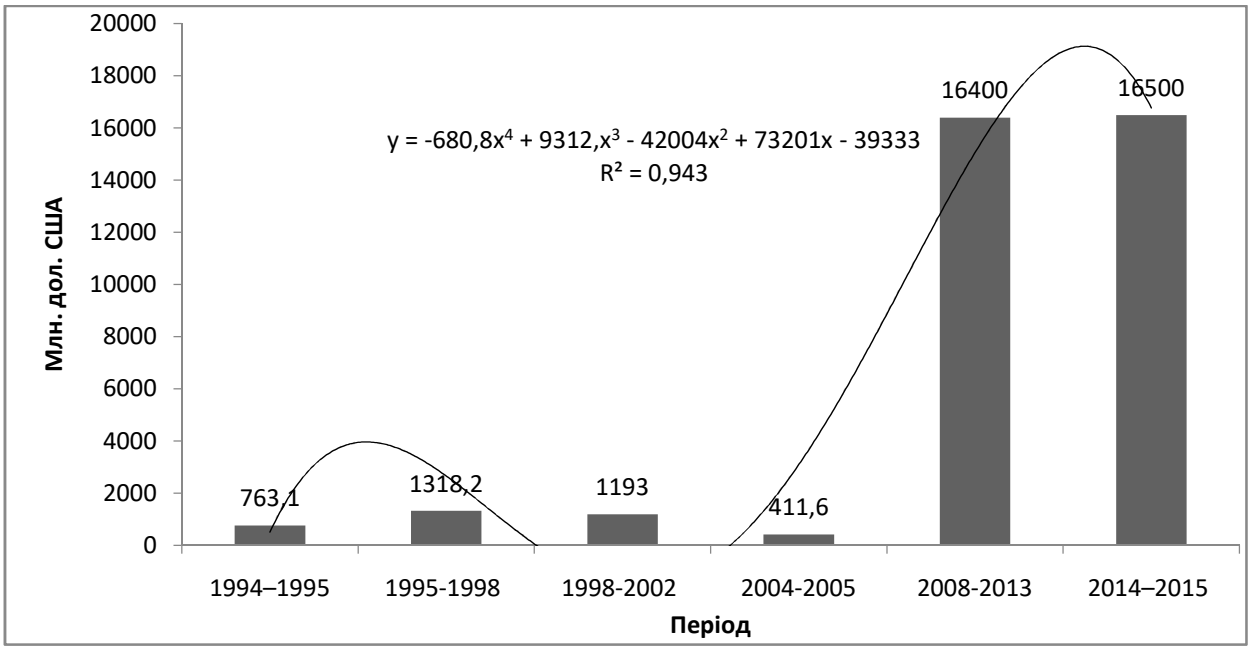

Рис. 8.8. Етапи міжнародного співробітництва із МВФ та динаміка фінансових надходжень в економіку України, 1994–2015 рр.

За[976]

В умовах 2015 р. за допомогою інструментів нелінійного програмування (синусоїдальна модель, статистичний пакет CurveExpert 5,0) нами досліджено вплив міжнародного фінансування на рівень життя населення (рис. 8.9) та доведено обернено пропорційну залежність між зазначеними показниками, а саме: при зростанні обсягів фінансової допомого, рівень життя населення не підвищується, що спонукає до висновку про нераціональність

[975] Досвід і перспективи співпраці України і Міжнародного валютного фонду. Електронний ресурс/Режим доступу : http://pidruchniki.com/17360414/finansi/dosvid_perspektivi_spivpratsi_ukrayini_mizhnarodnogo_valyutnogo_fondu.

[976] Офіційна сторінка Міністерства фінансів України. Електронний ресурс/ Режим доступу //: http://www.minfin.gov.ua.

та не адресність розподілу фінансових ресурсів та протиправних і корупційних дій щодо них.

У стратегічній перспективі поглиблення фінансової заборгованості держави призведе до значних диспропорцій у фінансово-економічній системі країни та посилить боргове навантаження на державний бюджет, зумовить наростання загрози дефолту, перенесення боргового тягаря на майбутні покоління й посилення соціальної напруги в суспільстві.

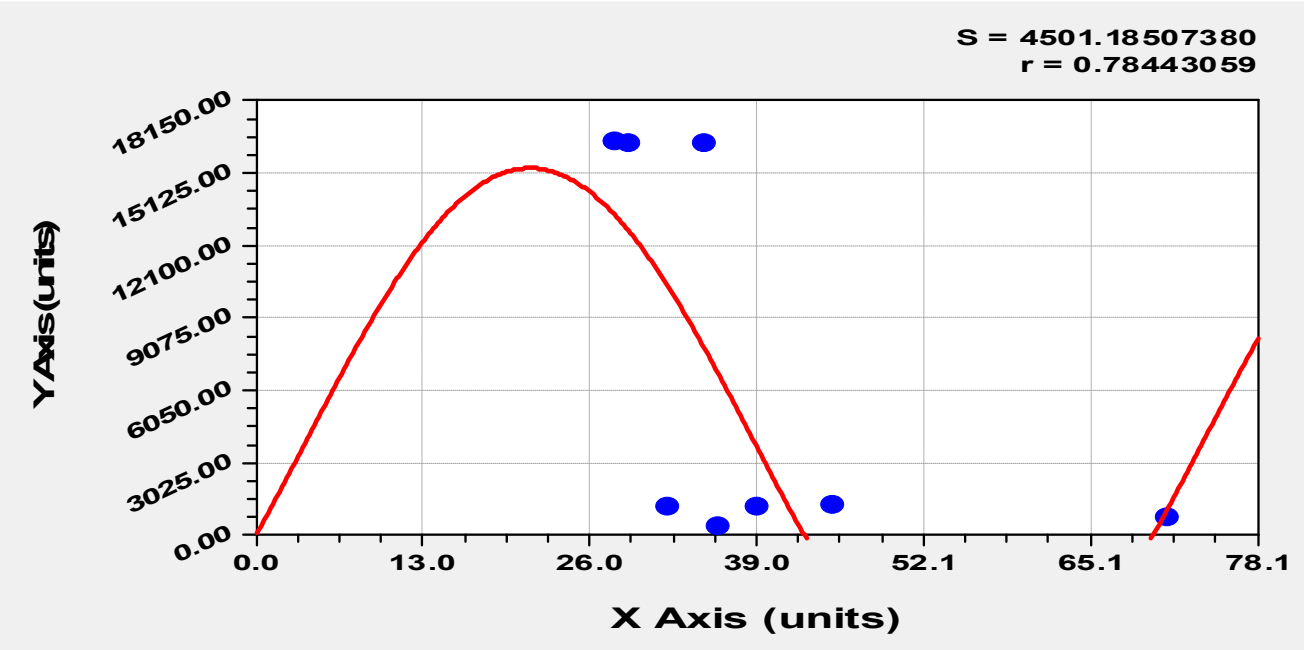

Рис. 8.9. Нелінійне програмування (модель Хоерла) впливу міжнародного фінансування на рівень боргової безпеки України, 2015 р. *

Виходячи із зазначеного, можна стверджувати, що продовження співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями повинно враховувати певні ризики, зокрема: (1) міжнародне фінансування являється гарантією проведення структурних реформ в українській економіці, проте, можливий ризик нецільового використання коштів та вчинення неправомірних дій по відношенню до фінансових ресурсів; (2) забезпечення внутрішньої та зовнішньої стабільності потребує підтримки курсу валюти, тому обґрунтованим виявляється отримання запозичень в національній валюті, що унеможливить ризик переплати за рахунок курсових різниць; (3) покриття дефіциту бюджету спричинює ризик збільшення державного боргу[977].

---

[977] Штефано А. П. Співпраця України з Міжнародним валютним фондом: реалії та перспективи. Електронний ресурс/ Режим доступу //: http://www.rusnauka.com/16_ADEN_2010/Economics/68489.doc.htm.

$$Y=3904,46+1143,48\cos(0,09x-1,91) \quad (8.4)$$

де Y – рівень боргової безпеки; x – обсяги міжнародної фінансової допомоги.

За[978]

Для ефективної подальшої співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями, зокрема й з МВФ необхідно внести зміни до існуючого законодавства; підвищити стимулюючу роль держави через удосконалення податкового законодавства тощо[979]. Крім того, слід провести точний аналіз необхідного обсягу та умов отримання і погашення міжнародних кредитів, які планує залучати Україна з метою нівелювання індексу прострочення за даними кредитами, тобто здійснювати прогнозування тих результатів, які буде мати економіка України від залучення кредитів на міжнародному ринку і впроваджувати ефективні інвестиційні проекти щодо їх залучення[980].

На сьогодні вкрай невідкладним завданням є розробка оптимальної стратегії запозичень і управління державним боргом з урахуванням заходів протидії корупції та іншим протиправним діянням.

Поряд із цим, зауважимо, що корупція та тіньова економіка перебувають у тісному взаємозв'язку із основними показниками соціально-економічного розвитку та індикаторами економічної безпеки держави. Встановлено, що, як уже зазначалося, високий рівень тінізації (за офіційними оцінками – 41%, а за неофіційними – 65,8%), а також корупція (ІСК у 2016 р. 29, і в рейтингу за яким Україна піднялася на 12 позицій і посіла 131 місце) істотно негативно впливають на рівень економічної та, зокрема, соціальної безпеки, що, своєю чергою, провокує збільшення рівня соціальної напруги та зниження доходів населення, а відтак, і якості життя в Україні.

---

[978] Тенденції тіньової економіки в Україні І квартал 2017 р. Офіційна веб-сторінка Міністерства економіки та економічного розвитку і торгівлі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.me.gov.ua.

[979] Доліновська О. Я. Співпраця України з міжнародним валютним фондом та перспективи розвитку економіки держави. Електронний ресурс/Режим доступу //: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1401.

[980] Там само

Зважаючи на високий рівень тіньової економіки й корупції в Україні доцільно окреслити основні методи протидії корупції. Першочергово потрібно активізувати реалізацію Концепції подолання корупції в Україні, підвищити можливості та умови ведення малого та середнього бізнесу в офіційному секторі економіки, запровадити обов'язкове обґрунтування джерел походження грошових капіталів при купівлі товарів, вартість яких перевищує певну заздалегідь визначену суму (об'єктів нерухомості, транспортних засобів та предметів розкошу), активізувати зусилля на виокремлення окремого прошарку населення – середнього класу в Україні, як основного платника податків у державі.

8.2. Методологічний підхід до оптимізації економічної безпеки підприємств стратегічних галузей

Для зміцнення секторальної компоненти економічної безпеки підприємств харчової промисловості доцільне використання таких методів та їх композицій, які необхідні для створення надійної системи безпеки. Зрозуміло, що підприємства різних розмірів, типів, обсягів діяльності володіють неоднаковими організаційними та фінансовими ресурсами. Відрізняється й рівень ризику, в умовах якого здійснюється господарська діяльність. Проте, безсумнівно, забезпечення економічної безпеки підприємства є необхідною передумовою стабільного розвитку базових галузей і національної економіки загалом.

Враховуючи те, що підприємство функціонує, здійснює господарську діяльність, виходить на зовнішні ринки в умовах невизначеності та ризику, доцільно застосовувати теорію нечіткої логіки для виявлення чинників впливу на економічну безпеку підприємства. Методи нечіткої логіки певною мірою дозволяють формалізувати процеси, з чітко невизначеним перебігом, а також формалізувати діагностику економічної безпеки підприємства; розробити алгоритм оцінки об'єкта дослідження та стану економічної безпеки підприємства на підставі моделювання[981, 982, 983, 984, 985, 986, 987].

---

[981] Матвійчук А. В. Нечіткі, нейромережеві та дискримінантні моделі діагностування можливості банкрутства підприємств / А. В. Матвійчук // Нейро-нечіткі технології моделювання в економіці. - 2013. - № 2. - С. 71–118.

Як вхідні змінні моделі використані фактори економічної безпеки підприємства, а вихідною змінною визначено показник якості функціонування підприємства.

Економічна безпека підприємства характеризується множиною показників М:

$$X = \{x_1, x_2, ..., x_M\}, \quad (8.4)$$

де x_M, значення факторів, які впливають на економічну безпеку підприємства, М – загальна кількість факторів; R – рівень економічної безпеки підприємства.

Якщо в класичній теорії множин будь-який елемент належить або не належить множині, то в теорії нечітких множин елемент може належати множині на 50%, на 15%, 10% або інше. Тобто, вводиться функція належності $\mu(x)$, яка для чіткої множини може приймати тільки два значення – початкове і кінцеве (умовно 0 і 1), а для нечіткої множини – будь-яке значення із діапазону.

Нечіткі множини цілком точно описують функцію належності. Чим більше ступенів належності альтернативи X (x_1, ..., x_M) нечіткої множини і чим більше чинників, тим вищий ступінь досягнення мети при виборі альтернативних параметрів для прийняття оптимального рішення. Нечіткі обмеження також описуються нечіткими підмножинами.

Функція належності визначає суб'єктивну міру впевненості експерта, що задане конкретне значення базової шкали відповідає нечіткій множині. Функція може бути дискретною чи неперервною. В нечітких множин з неперервними функціями належності найбільше поширені для прикладного застосування нечіткі числа. Не-

---

[982] Штовба С. Д. Проектирование нечетких систем средствами MATLAB / С. Штовба. – М : Горячая линия–Телеком, 2007. – 288 с.

[983] Штовба С. Д. Обеспечение точности и прозрачности нечеткой модели Мамдани при обучении по экспериментальным данным // Проблемы управления иинформатики. – 2007. – № 4. – С. 102–114.

[984] Леоненков А. В. Нечеткое моделирование в среде MATLAB и fuzzyTECH / А. Леоненков. – СПб : БХВ-Петербург, 2003. – 736 с.

[985] Zadeh L. Outline of a New Approach to the Analysis of Complex Systems and Decision Processes // IEEE Trans. Syst. Man Cybernet. № 3. – 1973. – P. 28-44. (Русский перевод: Заде Л. Основы нового подхода к анализу сложных систем и процессов принятия решений. В кн. «Математика сегодня». Пер. с англ. М. : Знание. – 1974. – С. 5–49).

[986] 25. Зубок М. І. Економічна безпека суб'єктів підприємництва: навчальний посібник / М. І. Зубок, В. С. Рубцов, С. М. Яременко, В. Г. Гусаров, І. І. Чернов. – К. : 2012 – 226 с.

[987] Дьяконов В. П. MATLAB 6.5 SP1/7 + Simulink 5/6 в математике и моделировании. – М. : СОЛОН-Пресс, 2005. – 576 с.

чітким числом називають нечітку множину E, визначену на множині дійсних чисел R (універсальна множина X = R), функція належності якої випукла і нормалізована, тобто:

$$x \le y \le z \Rightarrow \mu_{\tilde{E}}(y) \ge \min(\mu_E(x) \cdot \mu_E(z)) \tag{8.5}$$

Автоматизація стану стійкості підприємств відбувається з допомогою програмного продукту MatLab та пакету Fuzzy Logic Toolbox. Для побудови нечіткої множини використаємо алгоритм Мамдані, який описує декілька послідовно виконуваних етапів. При цьому, кожний наступний етап отримує на «вході» значення отримані на попередньому етапі. На вхід поступають кількісні фактори і вони ж отримуються на «виході». На проміжних етапах використовуються методи нечіткої логіки і теорії нечітких множин.

Результати аналізу у формі нечіткого «виходу» отримуються на основі проведення двох етапів формування множин або фазифікації, коли значення змінних «входу» перетворюються до значень типу лінгвістичних змінних за допомогою функцій приналежності, розроблення умов, рішень та дефазифікації коли відбувається перехід від нечітких значень «вхідних» величин до визначених параметрів (рис. 8.10).

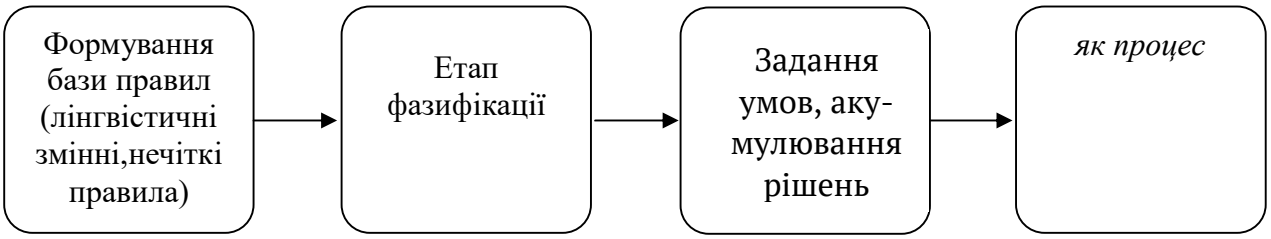

Рис. 8.10. Загальна схема послідовності етапів нечіткого виходу результатів аналізу

Етап фазифікації «вхідних» змінних називається приведенням до нечіткості. На «вхід» поступають база правил і масив вхідних даних $X = \{x_1, x_2, ..., x_M\}$. Цей масив містить значення всіх «вхідних» хі змінних та «вихідної» Y змінної. Метою є отримання значень істинності для всіх умов із бази правил. При цьому приймається, що значення вагового коефіцієнта для конкретного правила дорівнює одиниці.

Повна множина рівнів економічної безпеки підприємства E складається з трьох нечітких підмножин, представлених такими термами, або лінгвістичними оцінками: «абсолютний рівень», «достатній рівень», «задовільний рівень», «незадовільний рівень», «критичний рівень» які складають терм-множину. Для формування нечіткого «виходу» результатів аналізу за допомогою FIS-редактора пакета нечіткої логіки Fuzzy Logic Toolbox використаємо функцію належності трикутного типу:

$$\mu(x) = \begin{cases} 0 & , \quad x < a \quad ; \\ \dfrac{x-a}{b-a} & , \quad a \le x \le b \quad ; \\ \dfrac{c-x}{c-b} & , \quad b \le x \le c \quad ; \\ 0 & , \quad x > c \quad . \end{cases} \tag{8.6}$$

При (b – a) = (c – b) отримаємо симетричну трикутну функцію належності, яка однозначно задається двома параметрами з трьох (a, b, c), яка зображена на рис. 8.11.

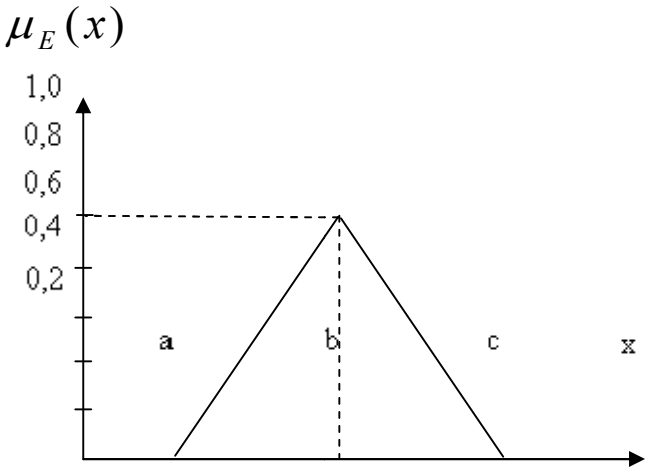

Рис. 8.11. Модель трикутної функції належності

«Носієм» нечіткого числа $\tilde{x}$ є інтервал [a, c], який вважається песимістичною оцінкою параметра x, а »ядром» – число x – оптимістичною оцінкою цього параметра.

Розв'язком задачі досягнення мети називається перетин нечітких множин мети та обмежень щодо економічної безпеки підприємства, який описується такою функцією належності рішень:

$$E = \{(x, \mu_E(x)), x \in X\} \ , \tag{8.7}$$

де X – універсальна множина, $\mu_E(x)$ - функція належності множини E.

Для визначення економічного стану безпеки підприємства необхідно вказати точні верхні межі перетинів функції належності оцінки ситуації і виразу за параметрами п'яти рівнів; мінімальні значення точних верхніх меж за параметрами рівнів (ступеня належності ситуації набору умов); максимальну кількість ступенів належності ситуації параметрам умов певного рівня.

Точність оцінки залежить від наповненості бази знань. Згенерована база знань типу Мамдані має вигляд поверхні, яка відображає залежність «вихідної» змінної від «вхідних».

Таблиця 8.3

Вхідні координати та лінгвістичні змінні системи нечіткого логічного висновку

Параметри	**Ра**	**Рп**	**Ко**	**Kzl**	**Kal**	**Kl**	**Kzvk**	**Kavt**
Терми (Ri)	**Рентабельність активів**	**Рентабельність продукції**	**Коефіцієнт оборотності активів**	**Коефіцієнт загальної ліквідності**	**Коефіцієнт абсолютної ліквідності**	**Коефіцієнт швидкої ліквідності**	**Коефіцієнт забезпечення власними оборотними коштами**	**Коефіцієнт автономії**
абсолютний рівень	0,8 - 1	0,8 - 1	7 - 10	2,7 - 3	0,45 - 0,5	0,9 - 1	0,3 - 0,5	0,8 - 1
достатній рівень	0,6 - 0,8	0,6 - 0,8	5 - 7	2,5 - 2,7	0,35 - 0,45	0,8 - 0,9	0,2 - 0,3	0,6 - 0,8
задовільний рівень	0,4 - 0,6	0,4 - 0,6	3 - 5	1,5 - 2,5	0,35 - 0,2	0,6 - 0,8	0,1 - 0,2	0,5 - 0,6
Незадовільний рівень	0,2 - 0,4	0,2 - 0,4	1 - 3	1,2 - 1,5	0,2 - 0,15	0,5 - 0,6	- 0,1 - 0,1	0,4 - 0,5
критичний рівень	0 - 0,2	0 - 0,2	0 - 1	1 - 1,2	0 - 0,15	0 - 0,5	-0,2 - (-0,1)	0 - 0,4

В результаті застосування алгоритму Мамдані розраховується значення вихідної змінної y при певному наборі змінних на вході Pa, Pп, Ko, Kzl, Kal, Kl,Kzvk, Kavt.

Таблиця 8.4

Вихідна координата та лінгвістичні змінні системи нечіткого логічного висновку

Параметр	Терми (Ri)				
	Абсолютний рівень	**Достатній рівень**	**Задовільний рівень**	**Незадовільний рівень**	**Критичний рівень**
Y	0,8–1	0,6–0,8	0,4–0,6	0,2–0,4	0–0,2

На основі сформованих терм-множин лінгвістичних змінних (табл. 8.3, 8.4) та дерева логічного висновку (рис. 8.5) представлено модель сприятливого стану економічної безпеки підприємств (табл. 8.5).

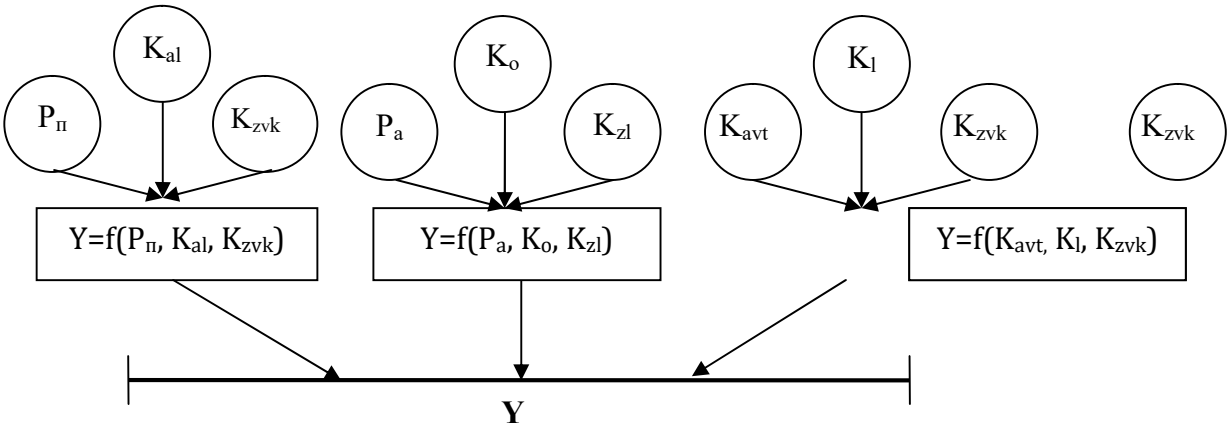

Рис. 8.5. Ієрархічна нечітка система прогнозованого рівня економічної безпеки підприємства

Проведене моделювання рівня формування економічної безпеки підприємств на основі нечіткої логіки дозволило нам оптимізувати орієнтири достатнього рівня економічної безпеки (табл. 8.5, рис. 8.4–8.5).

Згідно отриманих результатів дослідження можна зробити висновок, що для забезпечення в короткостроковій перспективі достатнього (вище середнього) рівня економічної безпеки підприємств молочної підгалузі (0,7) необхідне вирішення таких завдань (табл. 8.5, рис. 8.6–8.7):

– вищий рівень рентабельності продукції на 40%-45% для великих підприємств, та на 60% для малих підприємств з допомогою покращення якості продукції шляхом співпраці із зарубіжними партнерами, або впровадженням новітніх технологій і сучасного обладнання;

– збільшити абсолютну ліквідність на 30% для великих підприємств та на 35% для малих підприємств та зменшити загальну ліквідність на 50%–70% через активізацію інвестиційної діяльності, застосування системних засобів оптимізації податків, часових затрат.

Таблиця 8.5

Перспективні орієнтири (умови) забезпечення достатнього рівня економічної безпеки підприємств молочної підгалузі харчової промисловості

Рп	Kal	Kzvk	y
Рентабельність продукції	Коефіцієнт абсолютної ліквідності	Коефіцієнт забезпечення власними оборотними коштами	Економічна безпека підприємства
0,72	0,39	0,26	0,70
0,87	0,39	0,26	0,80
0,87	0,28	0,17	0,70
0,51	0,40	0,15	0,70
0,51	0,26	0,40	0,70
0,70	0,41	0,39	0,80
0,70	0,41	0,24	0,70

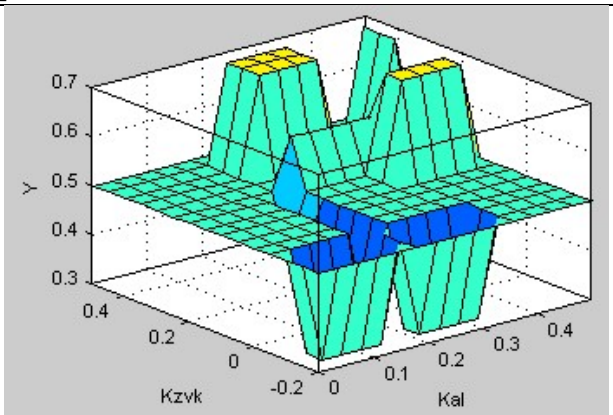

Рис. 8.6. Залежність забезпечення власними оборотними коштами від абсолютної ліквідності

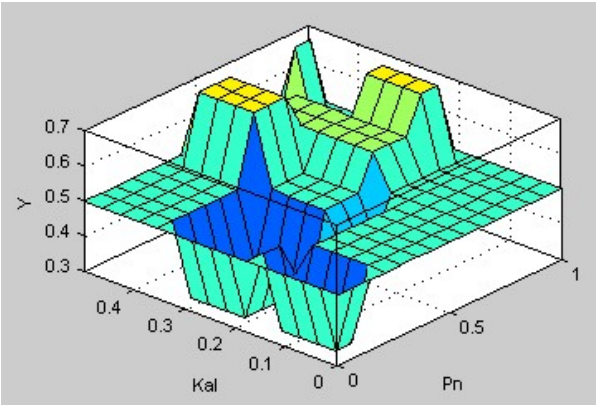

Рис. 8.7. Залежність абсолютної ліквідності від рентабельності продукції

Досягнути належного рівня економічної безпеки можливо шляхом розвитку і максимального використання мікрокредиту-

вання, венчурного фінансування, фінансового лізингу та факторингу, стимулювання фінансових установ до співпраці із малими та середніми підприємствами (МСП), надання державних кредитних ліній підтримки, створення ефективної системи гарантій кредитування, податкових преферентів фінансовим установам, які зорієнтовані на розвиток харчових підприємств молочної підгалузі; посилення співпраці з міжнародними організаціями та фондами у підтримці МСП, у тому числі залучення коштів іноземних кредитних ліній і міжнародної технічної допомоги.

Для досягнення середньострокових цілей економічної безпеки підприємств хлібопекарської підгалузі (0,7) необхідне вирішення таких передумов (табл. 8.6, рис. 8.6–8.7): збільшення рентабельності активів на 50%, оборотності на 60%, зменшення коефіцієнта загальної ліквідності на 50%.

Забезпечення достатнього рівня економічної безпеки підприємств хлібопекарської підгалузі можливе лише на засадах розвитку, впровадження інноваційно-інвестиційних проектів і програм, модернізації технічної і технологічної бази функціонування.

Для досягнення короткострокових цілей достатнього рівня економічної безпеки підприємств кондитерської підгалузі (0,7) необхідне вирішення завдань, як збільшення рентабельності активів на 50%, оборотність на 60% та зменшити загальну ліквідність (табл. 8.7, рис. 8.10).

Забезпечення достатнього рівня економічної безпеки підприємств хлібопекарської підгалузі можливе лише на засадах розвитку, впровадження інноваційно-інвестиційних проектів і програм, модернізації технічної і технологічної бази функціонування.

Для досягнення короткострокових цілей достатнього рівня економічної безпеки підприємств кондитерської підгалузі (0,7) необхідне вирішення завдань, як збільшення рентабельності активів на 50%, оборотність на 60% та зменшити загальну ліквідність (табл. 8.7, рис. 8.10).

На основі алгоритму Мамдані розраховуємо значення «вихідної» змінної (Y=0,8) для певного набору змінних «входу» (наприклад, Kavt =0,888, Kzvk=0,243, Kl =0,952), що відображає візуалізація нечіткого виведення достатнього рівня економічної безпеки підприємства.

Таблиця 8.6.

Середньострокові завдання забезпечення достатнього рівня формування економічної безпеки підприємств хлібопекарної підгалузі

Pa	Ko	Kzl	y
Рентабельність активів	Коефіцієнт оборотності активів	Коефіцієнт загальної ліквідності	Економічна безпека підприємства
0,50	8,37	2,00	0,70
0,70	4,04	2,00	0,70
0,70	6,08	2,58	0,70
0,70	6,08	2,84	0,80
0,70	8,74	2,84	0,80
0,68	8,74	2,60	0,80
0,90	6,08	2,84	0,80

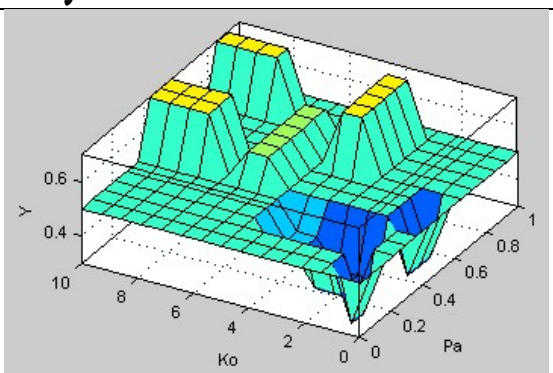

Рис. 8.8. Залежність оборотності активів від рентабельності активів

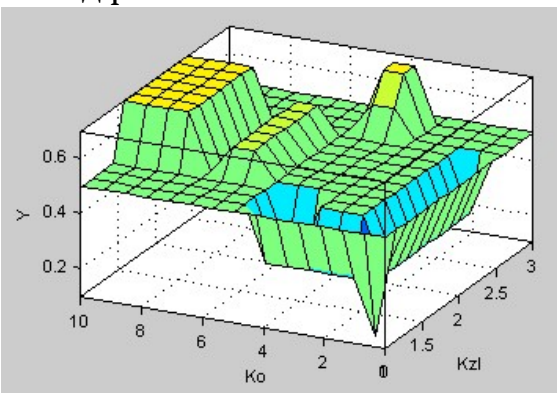

Рис. 8.9. Залежність оборотності активів від загальної ліквідності

Таблиця 8.7

Середньострокові цілі (умови) забезпечення достатнього рівня економічної безпеки підприємств кондитерської підгалузі

Kavt	Kzvk	Kl	y
Коефіцієнт автономії	Коефіцієнт забезпечення власними оборотними коштами	Коефіцієнт швидкої ліквідності	Рівень економічної безпеки підприємства
0,72	0,24	0,86	0,70
0,55	0,14	0,95	0,70
0,89	0,24	0,95	0,80
0,89	0,24	0,87	0,80
0,70	0,24	0,87	0,70
0,70	0,16	0,69	0,70
0,89	0,16	0,69	0,70

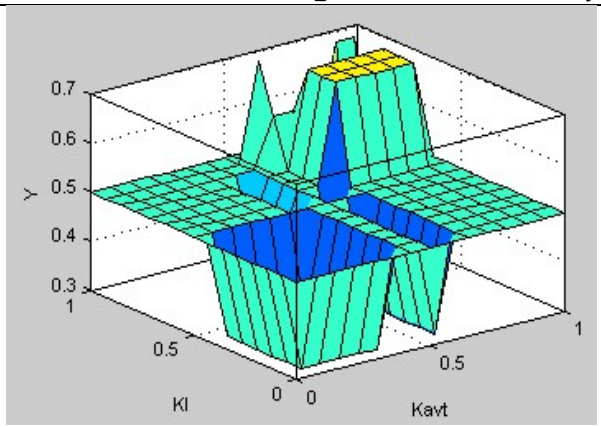

Рис. 8.10. Залежність швидкої ліквідності від автономії підприємства

Моделювання достатнього рівня економічної безпеки підприємств молочної, хлібопекарської, кондитерської підгалузі на основі нечітких множин дозволяє отримати такі показники (табл. 8.8).

Таблиця 8.8

Параметри моделі формування економічної безпеки підприємства

Параметри	Назва показника	Нормалізовані значення показників
Ра	Рентабельність активів	0,705
Ко	Коефіцієнт оборотності активів	6,080
Kzl	Коефіцієнт загальної ліквідності	2,840
Kal	Коефіцієнт абсолютної ліквідності	0,395
Kl	Коефіцієнт швидкої ліквідності	0,867
Kzvk	Коефіцієнт забезпечення власними оборотними коштами	0,260
Рп	Рентабельність виробництва	0,873
Kavt	Коефіцієнт автономії	0,888
y	Економічна безпека підприємства	0,800

Джерело: розроблено за[988]

Для досягнення достатнього (вище середнього) рівня економічної безпеки підприємства (0,7) необхідне є здійснення таких системних заходів:

– інтенсифікація процесу заміни основних засобів, тобто підвищення якості, а не нагромадження, що приводить до уповільнення відтворювальних процесів і накопичення у хлібопекарській галузі фізично і морально застарілого обладнання. Зростання вартості створюваних основних засобів порівняно з темпами їх переоцінки спричинило у 2010–2012 рр. перевищення коефіцієнтів надходження та введення виробничих потужностей над коефіцієнтами вибуття. На хлібозаводах функціонують основні засоби, які або морально застаріли, або зношені і непридатні для виробництва конкурентоспроможної продукції. Необхідно основні засоби, які відпрацювали свій ресурс виводити з виробництва, та вводити нове

[988] Штовба С. Д. Проектирование нечетких систем средствами MATLAB / С. Штовба. – М: Горячая линия – Телеком, 2007. – 288 с.

обладнання, яке враховує тенденції розвитку хлібопекарської галузі у світі. Для забезпечення власної заміни зношених засобів виробництва в хлібопекарській галузі необхідно подвоїти обсяг вибуття основних засобів, а на відшкодування тих основних засобів, що вибувають направити дві третини основних засобів, що вводяться;

– запровадження інноваційних технологій. Необхідно ввести високотехнологічне обладнання, яке б мінімізувало витрати сировини і економило енергоносії, більш ефективно використовувало персонал. На підприємствах молочної і хлібопекарної промисловості розробити систему заходів з розробки, впровадження, освоєння, виробництва, комерціалізації та оцінки ефективності інновацій. Подальший успішний розвиток молочного бізнесу в Україні в значній мірі залежить як від впровадження інноваційних рішень у виробництво з боку підприємств – виробників молока та молочної продукції, так і від швидкості проведення реформ в аграрному секторі, зокрема, в частині гармонізації вітчизняної законодавчої бази із законодавством європейського союзу. З нашої точки зору, важливими передумовами освоєння європейського ринку збуту продукції українськими аграріями, успішного функціонування підприємств молочної промисловості на цьому ринку є розробка та запровадження на рівні держави та окремих підприємств системи контролю якості та безпечності харчових продуктів на основі підходу HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Points – системи аналізу ризиків та контролю у критичних точках)[989, 990, 991];

– розробка механізмів підвищення інвестиційної привабливості для підприємств молочної та хлібопекарської галузей. Несприятливий інвестиційний клімат супроводжується загальною економічною нестабільністю, недосконалістю законодавства, нерозвиненістю банківської системи та браком фінансових ресурсів;

– підвищення рентабельності продукції шляхом зменшення собівартості продукції, яка сприяє підвищенню продуктивності праці, яке забезпечується шляхом органічної взаємодії нового ефек-

---

[989] ДСТУ ISO 22000:2007 «Системи керування безпечністю харчових продуктів. Вимоги до будь-яких організацій харчового ланцюга (ISO 22000: 2005, IDT)» . – 2014

[990] Система HACCP. Довідник: / Львів: НТЦ «Леонорм-Стандарт», 2003 – 218 с. - (Серія «Нормативна база підприємства»)

[991] Посібник для малих та середніх підприємств молокопереробної галузі з підготовки та впровадження системи управління безпечністю харчових продуктів на основі концепції HACCP. – К. : Міжнародний інститут безпечності та якості харчових продуктів (IIFSQ), 2010. – 199 с.

тивного обладнання та висококваліфікованого персоналу. Актуальним є те, що собівартість продукції комплексно характеризує зміни в техніці, технології, організації праці та виробництві і є індикатором прибутковості виробництва. В ній знаходить відображення якість усієї виробничо-господарської діяльності підприємства: чим краще використовуються необоротні і оборотні засоби, менші затрати праці на одиницю продукції, чіткіше і узгодженіше працює апарат управління, ефективніше запроваджується нові технології, форми організації виробництва і відповідно знижуються собівартість продукції;

– рівень оподаткування (ПДВ) повинен бути знижений з 20% до 5% на молочну і хлібопекарську продукцію. У Польщі використовується прогресивна система оподаткування, яка є віддзеркаленням європейської системи та водночас виділяється помірними, середніми ставками в порівнянні з тими, що існують в інших країнами ЄС. Виділяють три основні ставки ПДВ:

– 23% – базова ставка цього податку (з 01.01.2011 р. до 31.12.2016 р.);

– 5% - продукти харчування, книги та журнали;

– 7% - для продукції сільського господарства;

– 0% - для експорту та поставки товарів в рамках ЄС[992].

Така градація податку відображає пріоритетність харчової галузі економіки та напрямків розвитку суспільства. В Україні ринок молочних продуктів формується переважно під тиском рівня купівельної спроможності населення. Це дасть можливість зменшити собівартість молочної продукції. На підвищення вартості хліба впливає відпускна ціна на борошно (основна ціноутворююча складова собівартості хліба). Крім того, відшкодування підприємствам витрат на виробництво соціального хліба за рахунок коштів відповідних бюджетів не здійснюється. Ці фактори мають реальний вплив на собівартість ціни хліба, яку необхідно зменшити.

Отже, запропоновані концептуальні положення формування економічної безпеки на основі використання методів нечіткої логіки та інституційного аналізу дозволили обґрунтувати вищенаведе-

---

[992] Що таке TAX FREE? Для чого оформляти фактуру Tax Free? [Електронний ресурс] // Найкращі закупи в Польщі. – 2016. Режим доступу: http://shoppingpl.com/uk/post/12-shcho-take-tax-free-dlya-choho-oformlyaty-fakturu-tax-free.

ні оптимальні інституційні параметри (орієнтири) економічної безпеки, врахування яких повинно бути першочерговим завданням підприємств.

8.3. Вплив тенденцій глобалізації на антикризові стратегії підприємств реального сектора економіки

Центральним вектором сучасного світового розвитку виступає глобалізація, під впливом якої світова цивілізація, в принципово іншій якості, перейшла в новий формат взаємодії основоположних компонентів світової господарчої системи – геополітики, геоекономіки і геостратегії. Вони перебувають у стані постійної трансформації, несуть в собі складне поєднання національних та міжнаціональних інтересів, суперечливих вимог, а також механізмів їх за безпечення, реалізації і захисту. Під їх впливом з'являються нові можливості і загрози щодо забезпечення формування й реалізації антикризової стратегії окремо взятої країни.

До другої половини XX ст. визначальну роль у забезпеченні національної безпеки відігравала геополітика, що спирається на використання силових, військових методів підтримки територіальної цілісності країн, захоплення нових територій і зміни географічних кордонів держав. Головними учасниками в геополітиці були держави, військові блоки союзних держав, що мали однакові цілі. Проте з другої половині XX ст. на пріоритетні позиції виходить геоекономіка. Вона поєднує в собі потенціал забезпечення стабільності і розв'язання політичних й економічних проблем геоекономічними (не військовими) методами. Принаймні так відбувалось до 2014 року.

Такий етап взаємодії геоекономіки та геополітики можна розглядати як єдність і боротьбу протилежностей. З одного боку, геоекономіка обумовлює необхідність глибокої господарської інтеграції з метою ефективної реалізації національних економічних стратегій. З іншого – геополітика іноді деформує інтеграційні процеси, де на перший план виходять певні егоїстичні претензії країн, які не вписуються в поняття і норми стабільного, поступального процесу розвитку. Військова компонента, завжди була важлива у розвитку суспільства, в одному випадку – захищає національні

інтереси, але в іншому – наповнює силовим змістом прагнення держав до проведення орієнтованої на національні інтереси міжнародної політики та провокує політичні кризи і локальні конфлікти. Спостерігаються сутички викликані національними інтересами, які можуть трансформуватися у націоналістичні наміри, що реалізуються у формі крайніх ідеологічних, релігійних, культурних та інших протиріч, відкритого військового протистояння та мати тенденції до суверенізації державних утворень.

Змінюється і склад головних учасників, які сформували новий системний порядок взаємодії між всіма суб'єктами міжнародних відносин. Йдеться не лише про традиційні і давно сформовані носії глобальної форми організації виробництва і фінансової діяльності – транснаціональні корпорації (ТНК) й банки (ТНБ), для яких глобальні ринки є сферою їх безпосередньої діяльності та реалізації економічних інтересів. В альянсі з ними опинилися уряди країн базування транснаціонального капіталу, які з метою збереження свого домінування в світі повинні виступати в якості провідників глобалізації. З'явився й новий носій геоекономічних інтересів – так звана міжнародна бюрократія, яка представлена апаратом управління наднаціонального рівня, навколо якого створено свою наукову еліту. Сьогодні саме ці геоекономічні суб’єкти, а не окремі держави, здійснюють боротьбу за світові ресурси і розподіл світового доходу.

В умовах глобалізації відбувається процес трансформації національно-державної форми організації світового соціуму в нову форму. Як зазначив американський економіст Л. Туроу, якщо в кінці XIX ст. локальні господарські системи були заміщені національними господарствами, то в кінці XX ст. вони заміщаються глобальною економікою[993]. Перехід економічної влади від національних держав, до нових геоекономічних суб’єктів сприяє перерозподілу на їх користь політичної влади. Сьогодні національна політика багато в чому підпорядкована доктрині мегацентрізму, й фахівці вважають, що в майбутньому вона повністю перейде в руки глобальних економічних гравців.

---

[993] Історія економічних учень: Навчальний посібник / Базилевич В. Д., Гражевська Н. І., Гайдай Т. В., Леоненко П. М., Нестеренко А. П. - К. : Знання, 2004. – 1300 с.

Слід визнати, що транснаціоналізація перекроїла політичну карту світу, на якій виник геоекономічний простір де національні економіки та геоекономічні суб'єкти реалізують свої стратегічні інтереси, що виходять за рамки звичайних географічних меж. Існування в межах цього простору вимагає активної, наступальної геостратегії та відповідних механізмів реалізації своїх інтересів, що враховують: високі геоекономічні технології, векторні стратегії зовнішньоекономічної взаємодії, цілеспрямоване формування геоекономічної ситуації.

Такі зміни формують нові можливості і загрози для національних економік. У зв'язку з цим визначення контурів антикризового регулювання та забезпечення економічної безпеки вимагає усвідомлення нових геоекономічних параметрів сучасного світу. На нашу думку, вплив геоекономіки на умови функціонування та розвитку національної економіки, а, отже, й на її безпеку можна звести до наступних положень.

1. Формування єдиного економічного простору. Світове економічне співтовариство є доволі динамічною та нестійкою сукуністю взаємозалежних країн, які перетворюється в цілісну економічну систему, де національні економіки та соціуми виявляються складовими елементами всесвітнього господарського організму, пов'язаного не лише з міжнародним розподілом праці, але й всесвітніми виробничо-збутовими структурами, глобальною фінансовою системою та інформаційною мережею. Визначено, що в середині XX ст. відтворювальна відкритість національної економіки, що вимірюється відношенням зовнішнього товарообігу до ВВП у відсотках, становила в середньому – 16%, в 2005 р. – 36%, (з урахуванням експорту та імпорту комерційних послуг – 48,2%), а в 2013 р. вона досягла 56,7%. Це є свідченням того, що в середньому більше половини товарів та послуг в світі повністю або частково виробляються за межами країн, де вони споживаються[994].

2. Зміна співвідношення національного і наднаціонального. В умовах глобалізації національні та міжнародні економічні відносини починають трансформувати власні ролі. На попередньому етапі економічного розвитку для національних господарських сис-

[994] Про соціально-економічне становище України за 2013 рік [Текст]. – Державна служба статистики України. – Київ: Державна служба статистики України, 2014. – 84 с.

тем визначальними при виборі характеру, форми і механізмів міжнародних зв'язків були внутрішньоекономічні відносини. В процесі формування наднаціональних ринків і транснаціональних виробничих структур міжнародні економічні відносини все більшою мірою набувають визначальної ролі. При цьому внутрішні відносини навіть найбільш розвинених країн змушені адаптуватися до реалій глобальної економіки. Міжнародна економіка стає єдиною сферою діяльності для бізнесу, а географія інвестування, його галузева структура, стратегія виробництва і збуту визначаються глобальної кон'юнктурою. Глобальна орієнтація провідних суб'єктів господарювання закономірно зменшує для них значення національних економік. Формується наднаціональна економічна система, що розмиває державні кордони, і стає більш незалежною від дій урядів країн.

3. Структурні зміни організаційно-економічної архітектури світової господарської системи. Переважним стає тип міжнародних господарських і науково-виробничих об'єднань з центром у вигляді вузькоспеціалізованого ядра, в якому концентруються адміністративне та фінансове керівництво, стратегічне планування, наукові дослідження. Ядро оточене організаціями, які належать різним країнам, що виконують науково-технічні, виробничі, консалтингові функції та надають різні види послуг. Результатом такої тенденції стало створення транснаціональних корпорацій, міжнародних підприємницьких мереж та альянсів. Для підприємств, що входять до їх складу конкурентні можливості перестають вимірюватись накопиченим ними потенціалом. Він багаторазово зростає за рахунок використання порівняльних переваг різних країн, ефект синергії та системи «особливих» відносин у цих об'єднаннях.

4. Зміна характеру міжнародного поділу праці. По-перше, в умовах вільного переміщення капіталу по всьому світу втрачають свою актуальність порівняльні переваги країн, засновані на їх кращій забезпеченості як базовими, так і розвиненими факторами виробництва, які раніше складали основу національної спеціалізації. По-друге, виокремлення в сучасній економіці на глобальному рівні «центру», що володіє розвиненим науково-технічним і економічним потенціалом, а також «периферії», що значно відстає за вказаними характеристиками – сприяє тому, що на зміну переважно технологічному поділу праці приходить розподіл праці за прин-

ципом життєвого циклу. Країни так званого центру, що володіють високим науково-технічним потенціалом прагнуть закріпити за собою стадію наукових досліджень і розробок, сприяючи, з одного боку, зниженню екологічної напруженості, зростанню рівня життя та освіти населення своїх країн, а з іншого – поглибленню відставання країн «периферії».

5. Зміни у напрямах і структурі міжнародних зв'язків. По-перше, основні процеси міжнародного обміну в сучасній економіці йдуть між відтворювальними центрами і всередині них, а не між національними економіками. За своєю конфігурацією світові відтворювальні центри є динамічними. Через це економічні кордони нової глобальної економіки носять гнучкий характер. Саме за цими межами в процесі конкурентної боротьби здійснюється безперервний переділ сфер впливу. По-друге, наприкінці XX ст. міжнародна торгівля товарами поступилася місцем міжнародному руху капіталу і фінансових операцій. Відбуваються зміни і в самій структурі міжнародного переміщення капіталу: перше місце, що утримувалось до кінця 1980-х рр. прямими зарубіжними інвестиціями, перейшло в 1990-ті рр. до міжнародних портфельних інвестицій. По-третє, з середини XX ст. міжнародний рух фінансових інструментів з обслуговуючої сфери перетворився на самостійну сферу, відірвану від реального виробництва. Проте її реальні масштаби не піддаються оцінці і, відповідно, не можуть ефективно контролюватися.

6. Глобалізація ринку капіталу, виникнення і віртуалізація геофінансів. Світовий ринок капіталу перетворився на глобальну систему акумулювання та надання вільних грошових ресурсів бізнес-структурами та державами. Як наслідок, капітал, заощадження та інвестиції сьогодні взаємопов'язані в усьому світі. При цьому, переважна частина фінансових ресурсів належить економічно розвиненим країнам. Звідси і переважання в міжнародному обміні долара і євро, і значні їх запаси в золотовалютних резервах практично всіх країн світу, і, як наслідок, перетворення світової економіки в засіб забезпечення цих валют. Сформована ситуація сприяє все більшій віртуалізації капіталу, його відриву від реального матеріального наповнення. Віртуалізації капіталу сприяє також безконтрольне зростання ринку фінансових інструментів, який практично не пов'язаний зі станом реального сектора економіки.

7. Зміни в системі розподільчих відносин. У глобалізованому світі наднаціональні структури виконують функцію, що подібна до функції перерозподілу доходу держави в національній економіці. Проте масштаб таких дій є значно об'ємнішим, оскільки здійснюється перерозподіл всього сукупного світового доходу між наднаціональними центрами.

Дослідження змісту та наслідків глобалізації вказує на їх суперечливий характер і неоднозначність впливу на економіку різних країн. З одного боку, глобалізація створює можливості для підвищення ефективності суспільного виробництва, які пов'язані з отриманням ефектів масштабу, підвищенням ефективності використання світового ресурсного та науково-технічного потенціалу, можливостей міжнародного поділу і кооперації праці, наявних, в світовій господарській системі компетенцій тощо. Також цей процес сприяв виникненню глобального ринку, що стимулює до подальшого економічного зростання. З іншого боку, одержувані в результаті, глобалізації ефекти більшою мірою перерозподіляються на користь розвинених країн. При цьому посилюється диференціація країн за рівнем розвитку[995]. Небезпеку становить ослаблення базових національних цінностей, що призводить до їх заміщення цінностями, зручними для країн, в інтересах яких здійснюється глобалізація. Виникають також побоювання щодо спроб заміщення національно-державних регуляторних механізмів новими, що діють поза межами національних юрисдикції та контролю держави.

У зв'язку з цим постає питання про те, наскільки в умовах демонтажу національного структурування можливо забезпечувати стійкість відтворювальних процесів в окремій країні на основі використання засобів внутрішньодержавного регулювання, а також перспективи «національного» у глобалізованому економічному просторі.

Розглянемо більш детально вплив нових параметрів функціонування та розвитку світової господарської системи на національну економіку, з урахуванням економічної безпеки окремо взятої країни.

---

[995] Радзієвський І. А. Феномен глобалізації і державне управління / І. А. Радзієвський [Електронний ресурс] // Державне управління: теорія і практика. – 2006. – № 1. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DUTP/2006-/txts/FILOSOFIYA/06riagdu.pdf.

Дослідження сутності і тенденцій розвитку глобалізації свідчить про їх суперечливий характер, що надає більш виразне діалектичне забарвлення проблемам забезпечення економічної безпеки країни.

Одне з протиріч глобалізації передбачає діалектичний зв'язок між єдністю і різнорідністю глобального економічного простору. Глобалізація, за своєю сутністю, є якісно новим рівень розвитку процесу інтернаціоналізації економічних, політичних, культурних, правових та інших аспектів суспільного життя. Разом з тим глобальний економічний простір продовжує залишатися неоднорідним і, судячи з показників розвитку світової економіки, ця диференціація країн посилюється[996]. Наявні розбіжності щодо рівнів розвитку країн світу призводять до виділення в світовій господарській системі так званих центру і периферії, що відіграють, відповідно визначальну і підпорядковану ролі. Відносини між центром і периферією нагадують відносини метрополій і колоній, що обумовлено повнотою економічної влади розвинених держав, які є власниками капіталу і новітніх технологій, які на сучасному етапі суспільного розвитку є найважливішими ресурсами.

Вперше на ієрархічність глобальної економіки і нерівноправне становище в ній національних держав вказав І. Валлерстайн у 1989 р. у своїх роботах по світосістемного аналізу[997]. При цьому ключовим моментом, що визначає місце країни в глобальній економіці, він вважав наявність сильного державного механізму, технологічної та військової могутності. Як тільки країни отримали різницю в силі державних механізмів, то після цього в дію вступив нерівнозначний обмін, який нав'язується сильними державами слабким, тобто державами центру – периферійним регіонам. Таким чином, капіталістична модель господарювання використовує не лише привласнення власником додаткової вартості, виробленої працівником, але й привласнення «центром» додаткової вартості, виробленої в мікроекономіці в цілому[998].

---

[996] Радзієвський І. А. Феномен глобалізації і державне управління / І. А. Радзієвський [Електронний ресурс] // Державне управління: теорія і практика. – 2006. – № 1. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DUTP/2006-/txts/FILOSOFIYA/06riagdu.pdf.

[997] Історія економічних учень: Навчальний посібник / Базилевич В. Д., Гражевська Н. І., Гайдай Т. В., Леоненко П. М., Нестеренко А. П. - К. : Знання, 2004. – С. 11

[998] Там само, с. 48.

Аналогічних суджень дотримувався і Савелко Т. В., який вважав, що тенденція капіталістичного способу виробництва до перетворення на всесвітній – проявляється не лише через консолідацію груп національних економік, які утворюють складну ієрархічну структуру, включаючи імперіалістичний полюс і полюс країн, що знаходяться під пануванням першого, і не лише через антагоністичні відносини, що розвиваються між різними «національними економіками» і різними державами, але й через постійне подолання «національних меж» крупним капіталом заради отримання надприбутків[999].

Таким чином, розвиток глобалізаційних тенденцій здійснює безпосередній вплив на економічну безпеку менш розвинених країн, генерує нові загрози, кризові явища, пов'язані з усе більшою залежністю умов відтворення національної економічної системи (включаючи процеси виробництва, розподілу, обміну та споживання) від зовнішньоекономічних чинників, що знаходяться поза компетенцією національних регуляторів.

Умовою безперервності і стійкості відтворювального процесу національної економічної системи, а відповідно й протидії кризовим процесам – виступає її конкурентоспроможність. Тривалий період теоретичні підходи до визначення змісту цього поняття були орієнтовані на переваги країн. Проте в процесі глобалізації формуються і набувають розвитку нові глобальні форми організації відтворювального процесу, що ґрунтуються на використання порівняльних переваг різних країн. Остання обставина дає змогу наднаціональним відтворювальним структурам отримувати і фактично розподіляти світовий дохід. В умовах глобалізації конкурентоспроможність національної економіки може бути визначена як її здатність отримувати максимально можливі позитивні ефекти глобалізації. До числа таких ефектів належить не лише перерозподіл на свою користь максимально можливої частки світового доходу, але й здатність залучати інвестиції та інші ресурси розвитку у необхідній кількості та якості, закріплювати за собою в світовому розподілі праці стадію наукових досліджень та виробництво високорентабельної наукомісткої продукції.

---

[999] Савелко Т. В. Уточнення економічного змісту й особливості глобалізації / Савелко Т. В. // Фінанси України. – 2004. – № 7. – С. 41.

Високий рівень конкурентоспроможності розвинених країн, їх здатність, максимізувати ефекти глобалізації багато в чому визначаються їх економічною потужністю і науково-технічним потенціалом, а також умінням найкращим чином використовувати наявні переваги в рамках геоекономічних стратегій для посилення своїх позицій у світі та активного впливу на геоекономічну ситуацію. Не можна нехтувати у цьому питанні обороноздатністю країни, її участю в авторитетних регіональних об'єднаннях, що дають змогу консолідувати зусилля в протистоянні егоїстичним прагненням окремих країн.

Не викликає сумніву, що перераховані умови сприяють зміцненню економічної безпеки країни, але одночасно спроби з боку менш розвинених країн зміцнити свої конкурентні позиції і досягти цих умов неминуче провокують нові загрози. Наприклад, Україні є «що» і »від кого» захищати, оскільки вона володіє значним природно-ресурсним потенціалом: 0,44% території світу або 5,7% території Європи, що є другим за величиною серед країн Європи; частка України щодо площі чорноземів у світі складає 8,7% (27,8 млн. га); 7% прісної води; понад 20% промислових запасів залізної руди країн СНД; понад 80% марганцевих руд; 50% промислових запасів кам'яного вугілля Європейської частини СНД; 80% бентонітових глин. І таке багатство припадає лише на 0,6% населення планети[1000]. Таке становище не лише визначає перспективи для зміцнення економічної безпеки країни, а й робить її привабливою для країн ближнього і далекого зарубіжжя, що є фактором загрози.

Щодо питання нарощування економічної потужності, то цей процес також об'єктивно не може не зустріти протидії з боку групи найбільш розвинених країн. В концепції світосістемного аналізу І. Валлерстайн вказав не лише на ієрархічність глобальної економіки, але й на той факт, що для збереження можливостей привласнення зоною центру додаткової вартості, що вироблена в мікроекономіці в цілому, провідні країни прагнуть закріпити сформований «статус-кво» і не допустити можливості виходу нових країн на лідируючі позиції в світі[1001].

[1000] Стратегічні виклики 21 століття суспільству та економіці України: у 3-х т. / О. Ю. Болховітінова, Л. Ю. Волощенко, Т. В. Голікова, Б. Є. Кваснюк та ін.; Ін-т економіки та прогнозування НАНУ; Український форум; за ред. В. М. Гейця, В. П. Семиноженка, Б. Є. Кваснюка. – К. : Фенікс. – Т. 3: Конкурентоспроможність української економіки, 2007. – С. 33–34.

[1001] Історія економічних учень: Навчальний посібник / Базилевич В. Д., Гражевська Н. І., Гайдай Т. В., Леоненко П. М., Нестеренко А. П. - К. : Знання, 2004. – 1300 с.

Дійсно, ефекти глобалізації, які отримують країни «центру» значною мірою формуються за рахунок країн «периферії», що виступають як постачальники дешевих ресурсів і робочої сили, а також місце розміщення екологічно небезпечних виробництв. Через це можливості таких суб'єктів зайняти більш високе місце в ієрархії країн є суттєво обмеженими, оскільки поява нових економічних лідерів неминуче спричинить перерозподіл частини світового доходу на їх користь. Успіх одних країн має потенціал серйозних проблем для інших, а значне піднесення нових лідерів, як і занепад старих, загрожує всій системі дестабілізацією і потрясіннями. Тому слаборозвиненість одних країн є необхідною умовою стійкості інших.

Як правило, до тих пір, поки економіка країни залишається слабкою, вона отримує цілком лояльне ставлення з боку розвинених держав, які надають їй кредитні ресурси і »рекомендації» щодо розвитку ринкової системи господарювання. Проте зміцнення позицій такої країни у світовій економіці, її активні спроби співпраці з найбільшими міжнародними об'єднаннями та сформування нових подібних об'єднань викликають негативну реакцію з боку провідних країн. Модель поведінки може змінитись, зокрема за умов суттєвої зміни політичної ситуації, її загострення на світовому рівні.

Суперечливими є наслідки глобалізації, що стосуються ролі національних держав у глобалізованому світі. Глобалізація об'єктивно призводить до розмивання і послаблення регуляторних функцій національних держав, що формувалися впродовж століть. Національні держави втрачають можливість ефективно використовувати традиційні важелі макроекономічного регулювання: експортно-імпортні бар'єри, субсидії, курси національних валют, ставки рефінансування тощо. В умовах посилення тенденції лібералізації світогосподарських зв'язків і взаємозалежності національних економік уряди користуються цими важелями з оглядкою на інші держави, чиїх інтересів це може стосуватись. Доводиться враховувати поведінку впливових наддержавних суб'єктів міжнародних економічних відносин – транснаціональних корпорацій, міжнародних інвестиційних фондів, які своїми діями можуть звести нанівець очікуваний ефект від заходів, що вживаються на національному рівні, або скорегувати їх на шкоду такій країні. Необхідно враховувати й посилення тиску з боку міжнародних організацій.

Найбільшою мірою ослаблення можливостей регулювання з боку національних держав стосується тих процесів, які виходять за межі національних кордонів і набули самостійності. Такі процеси переростають з міждержавних, що регулюються національними державами в односторонньому, двосторонньому або багато сторонньому порядку, – на позадержавні, які не підлягають державному регулюванню.

Не випадково в кінці XX ст. в концепціях, присвячених ролі національних держав в процесі економічної глобалізації домінував неоліберальний підхід. На державне регулювання господарських відносин покладалася відповідальність за появу нових загроз і конфліктних ситуацій у розвитку світової економіки. На думку неолібералів, державний контроль перетворився на так звану віртуальну реальність. Це пов'язується з тим, що раніше господарська система практично кожної країни мала само відтворюючий характер. В сучасних умовах такою системою є лише світова економіка в цілому. Роль національної держави відходить на другий план, транснаціональний капітал перебуває поза юрисдикцією таких держав. Очікування щодо регуляторної ролі національного ринку є безпідставні в умовах глобалізації[1002]. У продовження сформульованих постулатів МВФ рекомендував форсувати основні принципи вашингтонського консенсусу: монетарну політику, дерегулювання економіки, скорочення господарських функцій держави, приватизацію. Головна вимога неолібералів полягала у відмові від активного державного втручання в економіку, повернення до механізму ринкового регулювання і конкуренції.

Зауважимо, що така позиція виявилася зручною для геоекономічних суб'єктів, оскільки дає змогу уникати державного контролю, повноцінного оподаткування, і постановки питання про справедливість сформованої системи розподілу світового доходу.

Також є інша інтерпретація ролі держави в процесі глобалізації. При цьому критичні висловлювання стосовно неолібе-

---

[1002] . Смолянюк В. Ф. Десуверенізація та економічна безпека України: динаміка взаємозалежності [Електронний ресурс] // Матеріали круглого столу: державна політика забезпечення національної безпеки України: актуальні проблеми та шляхи їх розв'язання, м. Київ, 19.02.2013 р., 2013. – К. : НАДУ при Президентові України. – Режим доступу: http://nationalsecurity.org.ua /2013/04/10/kruglijj-stil-19-02-2013-derzhavna-politika-zabezpechennya-nacionalno%D1%97-bezpeki-ukra%D1%97ni-aktualni-problemi-ta-shlyakhi-%D1%97kh-rozvyazannya/

ральної моделі глобалізації лунають не лише з боку країн, що розвиваються, на яких більшою мірою відбились наслідки глобалізаційних тенденцій. Її противники є також серед економістів країн Заходу. Так, на думку М. Кастельса (професор Каліфорнійського університету), головними агентами в становленні глобальної економіки були уряди, особливо уряди країн Великої сімки та їх міжнародні інститути. Уряду США, зрозуміло, що відкрита інтегрована глобальна економіка є вигідною американським компаніям і тим іноземним корпораціям, які базуються в США[1003]. Стігліц Дж. і Кругман Дж., е свою чергу, також попереджали про можливу кризу в реальній економіці і небезпечне ослаблення засобів антикризової політики, якщо будуть взяті на озброєння рекомендації щодо згортання заходів державного регулювання економіки[1004]. Їх позицію поділяє Співак В. М., на думку якого, пріоритетне значення в умовах нових ризиків, породжуваних глобалізацією, має солідна економічна політика в окремих країнах[1005]. Позиція цих економістів виходить з характерного для глобалізації нерозривного зв'язку між розв'язанням зовнішніх і внутрішніх проблем соціально-економічного розвитку, та недопущення розбіжності при інтеграції господарського порядку в світі і попереднім порядком, що зберігається в окремих країнах.

На користь прихильників активної участі держави в регулюванні соціально-економічних процесів свідчить неухильне зростання державних витрат. Так, в період з 1985 по 2005 рр. їх питома вага в ВВП зросла майже в усіх провідних країнах світової економіки, наприклад в Японії - з 24,9 до 32,0%, у Франції - з 42,8 до 50,8%, в Італії - з 39,9 до 45,7[1006].

Важко зробити остаточні висновки про місце і функціях держави в процесі формування глобального-економічного простору. Очевидно, що в різних регіонах світу держава поставлена в різні

[1003] Світове господарство в умовах глобалізації: Монографія / за ред. Я. Б. Олійника, Б. П. Яценка, В. К. Бабарицької. – К. : Вид.-поліграф. центр "Київський університет", 2004. – 145 с.

[1004] Структурні трансформації економіки: світовий досвід, інститути, стратегії для України: Монографія [Текст] / наук. ред. В. І. Ляшенко, Є. В. Савельєв; ІЕП НАН України, ТНЕУ МОНмолодьспорту України. – Тернопіль: Економічна думка, 2011. – 848 с.

[1005] Співак В. М. Держава в процесі глобального управління економікою: порівняльні характеристики [Текст] // Економіко-правові дослідження. – 2010. – № 1. – С. 132–141.

[1006] Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний аспекти: Монографія [Текст] / Міжнародна рада з науки (ICSU) [та ін.]; наук. керів. М. З. Згуровський. – К.: НТУУ «КПІ» МОН УКраїни, 2010. – Ч. 2. Україна в індикаторах сталого розвитку. – 359 с.

умови, а ступінь і форми їх участі в інтеграційних та глобалізаційних процесах не можуть бути однаковими. Але в кожному разі функціями держави залишаються розробка економічної стратегії і політики, у том числі, у зовнішньоекономічній сфері, підтримання обороноздатності та безпеки країни, включаючи розроблення програм подолання наслідків не лише внутрішніх, але й світових криз, забезпечення населення соціальними послугами.

В цілому роль держави в умовах глобалізації не просто зростає, але й розширюється, охоплюючи внутрішньоекономічну та геоекономічну сфери. Поділ проблем на внутрішні і зовнішні стає умовним, оскільки територія будь-якої країни з відкритою економікою є одночасно і частиною глобальної економіки. У нових обставинах підходи щодо функцій та інструментарію державного регулювання зазнають суттєвої трансформації в напрямку широкого використання геоекономічних і геополітичних технологій і важелів впливу. Стосовно забезпечення економічної безпеки країни держава може використовувати такі засоби, як інтегрування країни до регіональних міжнародних організацій, балансування на протиріччях, що виникають між іншими державами. Ефективними формами стримування зможуть стати також масштабні інвестиційні проекти в транспортну інфраструктуру, наукомісткі вітчизняні технології, космос та інші проекти.

Загострення протиріч обумовлено розвитком такої ключової тенденції глобалізації як транснаціоналізація. Суть таких протиріч полягає в тому, що, з одного боку, транснаціоналізація відкриває безпрецедентні можливості для оптимізації використання факторів виробництва та нарощування підприємницької прибутку по всьому світу та передбачає наступне.

По-перше, світова економіка в цілому стає більш розвиненою в технічному, технологічному і організаційному плані за рахунок прогресивних технологій виробництва, менеджменту та маркетингу по всьому світу.

По-друге, відбувається дифузія досліджень по всьому світу шляхом переведення в закордонні філії частини науково-дослідного потенціалу ТНК.

По-третє, посилюється рівень інтеграції господарюючих суб'єктів на базі налагодження розгалуженої мережі коопераційних

зв'язків як між головною компанією та її закордонними філіями, так й між самими філіями.

По-четверте, забезпечується прискорення динаміки економічного розвитку в менш розвинених країнах, що розвиваються завдяки активному залученню прямих і портфельних іноземних інвестицій, створенню власних ТНК.

По-п'яте, посилення внутрішнього корпоративного характеру міжнародних потоків товарів і послуг, що забезпечує їм особливу стійкість.

Проте, з іншого боку, глобалізований економічний простір стає платформою, на якій в межах якої відбувається суперництво між ТНК та іншими господарськими структурами різних країн за ринки, ресурси і можливість перерозподілу на свою користь світового доходу. При цьому результат боротьби є передбачуваним. У зв'язку з цим, наслідками транснаціоналізації для менш розвинених країн виступають: витіснення національного капіталу та національних виробників з прибуткових сфер бізнесу; контроль з боку ТНК за національними ринками; руйнування виробничих і науково-виробничих комплексів, що складались десятиліттями; обмеження вільної конкуренції, стримання малого і середнього бізнесу в країнах розташування філій ТНК; нав'язування урядам вигідною для корпорацій, але не для країни економічної політики; перенесення в країни, що розвиваються екологічно небезпечних виробництв; закріплення технологічної відсталості і залежності менш розвинених країн.

Із розвитком тенденції транснаціоналізації під її вплив разом із виробничо-збутової сферою потрапляють фінансова сфера, сфера послуг, роздрібна торгівля, що поряд з розширенням спектра та якості товарів і послуг, представлених на національних ринках, несе значні загрози розвитку економіки менш розвинених країн.

Необхідно визнати, що в умовах глобалізації створюються необмежені можливості поширення нових знань і технологій по всьому світу. Проте в своїй більшості власниками цих новітніх технологій є розвинені країни і належні їм ТНК. Світова статистика свідчить, що найбільшим науковим потенціалом у світовій економіці володіють США, Японія, Німеччина, Франція, Великобританія, на частку яких припадає 85% всіх науковців у світі. В США, наприклад, це більше 2,6 млн. або 107 осіб на кожні 10 тис. жителів.

Для порівняння в найменш розвинених країнах на 10 тис. осіб припадає 1 науковець. США лідирують і за витратами на наукові дослідження та розробки, направляючи в цю сферу понад 3% ВВП або трохи менше половини всіх витрат на ці цілі в країнах Заходу. У найменш розвинених країнах витрати на науку не перевищують 1% ВВП (в Україні 0,7%). Ще один значимим показником є виробництво та експорт високотехнологічної та наукомісткої продукції. За окремими товарами цієї групи частка розвинених країн на світовому ринку становить від 84 до 95%[1007]. Наслідком ситуації, що склалася стає зростання технологічної залежності менш розвинених країн, зниження національної конкурентоспроможності та безпеки економіки.

На завершення аналізу суперечливого впливу нових геоекономічних параметрів на тенденції розвитку національної економіки і рівня їх економічної безпеки необхідно розглянути проблему зростаючого впливу циклічності світогосподарського розвитку на стан економіки окремо взятих країн. В умовах глобалізації взаємозв'язок і взаємозалежність національної економіки досягає найвищого рівня і не лише підвищує їх стійкість, за рахунок можливостей перерозподілу ресурсів, продуктів і ризиків по всьому світу, але й закономірно є чутливою до змін економічної активності у світі. Необхідно зазначити, що найбільш гостро реагують країни, добробут яких залежить від рівня світових цін на обмежену номенклатуру товарів.

У цьому зв'язку найважливішим питанням антикризового регулювання та економічної безпеки стає питання про те, наскільки стабільною є світова економічна система і від чого ця стабільність залежить. Як показує досвід, стабільність будь-якої економічної системи багато в чому визначається тим, наскільки ефективно суб’єкти економічного регулювання здатні долати перекоси її функціонування, що виникають під впливом ринкової стихії і неадекватних регуляторних впливів. Розглядаючи у такому контексті світову фінансову систему, не можна не визнати, що в ході свого бурхливого розвитку вона перетворилася у відірваний від реального сектора механізм фінансових і валютних спекуляцій, слабо піддається обліку та державному регулюванню.

[1007] Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний аспекти: Монографія [Текст] / Міжнародна рада з науки (ICSU) [та ін.]; наук. керів. М. З. Згуровський. – К. : НТУУ «КПІ» МОН України, 2010. – Ч. 2. Україна в індикаторах сталого розвитку. – 359 с.

Потужний поштовх розвитку спекуляції і виникненню віртуальних фінансів дала і поява нових видів цінних паперів (головним чином похідних фінансових інструментів), гарантій і послуг. Фінансові інструменти, рекомбінуючи вартість по всьому світу, створюють ринкову капіталізацію із самої ринкової капіталізації. Вони використовуються не стільки для перерозподілу існуючих капіталів на ринку, скільки для створення не підлягаючих прямому контролю віртуальних капіталів і джерел одержання прибутку. При цьому практично неможливо передбачити, коли і наскільки відбудеться знецінення або, навпаки, підвищення вартості різних складових цінних паперів, що підвищують динаміку і непередбачуваність змін у глобальних фінансових мережах.

Таким чином, здійснено аналіз впливу тенденцій глобалізації на умови забезпечення антикризової стратегії. Встановлено, що розвиток глобальних тенденцій актуалізує проблему антикризового регулювання у контексті забезпечення стійкості національної економіки країни стосовно зовнішніх впливів, оскільки відтворювальний процес більше не може ефективно реалізовуватись в національних рамках. При цьому лише на перший погляд глобалізація узгоджується з наростанням взаємозв'язків в планетарному масштабі. Наявні відмінності в економічному потенціалі і національних інтересах, прагнення до більш повного виокремлення їх з світогосподарських інтересів виступають значною противагою розвитку інтеграційних тенденцій.

Виявлено тенденцію поглиблення диференціації країн за рівнем соціально-економічного та науково-технічного розвитку, посилення залежності менш розвинених країн від країн-лідерів, збільшення частки світового доходу, що розподіляється на користь останніх. Лібералізація зовнішньоекономічних відносин робить національні ринки і ресурси більш доступними для зарубіжних виробників.

Розкрито основні протиріччя глобалізаційних процесів в економіці, зокрема: зміна співвідношення національного і наднаціонального; структурні зміни організаційно-економічної архітектури світової господарської системи; зміна характеру міжнародного поділу праці; зміни у напрямах і структурі міжнародних зв'язків; зміни в системі розподільчих відносин. Показано, що притаманні

глобалізації протиріччя призводять до розширення переліку внутрішніх і зовнішніх загроз стійкості національної економіки країни та чинників кризових явищ. Нові загрози та чинники трансформуються у все більш складні форми, які не підлягають державному регулюванню. Встановлено, що між зовнішніми та внутрішніми загрозами й чинниками існує глибока взаємозв'язок і взаємозалежність, а ступінь впливу зовнішніх чинників значною мірою залежить від внутрішнього стану національної економіки, стабільності її функціонування та розвитку.

Визначено, якщо склад внутрішніх чинників кризових явищ для різних країн є досить загальним і включає проблеми макроекономічної стабільності, конкурентоспроможності, наявності внутрішніх механізмів розвитку, то уявлення про зовнішні загрози та чинники не настільки однозначне. Наслідки глобалізації, що створюють загрози для країн периферії, несуть в собі додаткові можливості розвитку та отримання доходу для розвинених країн.

Доведено, що при всіх розбіжностях інтересів, реалізованих окремими країнами в рамках глобального економічного простору, все більшою мірою проявляється необхідність формування нового підходу до антикризового регулювання в умовах глобалізації, здатного забезпечити стабільність умов функціонування і розвитку національних економік країн світу та об'єднання їх зусиль у боротьбі зі світовими кризами та іншими глобальними проблемами.

Розробка і реалізація такого підходу потребує корегування системи міжнародних відносин з концепції балансу сил на концепцію балансу національних інтересів, руху від ідеології конфронтаційного типу на користь моделей, що базуються на відносинах партнерства і міжнародного економічного співробітництва за для благополуччя устрою людства. Йдеться, по-перше, про становлення глобального капіталізму пов'язаного з вико ристанням мереж і кардинально нових технологій і, по-друге, про формування стійких співтовариств на основі екологічної грамотності і практики екодизайну. Глобальний капіталізм пов'язаний з електронними мережами фінансових та інформаційних потоків, а екодизайн пов'язаний екологічними мережами потоків матерії і енергії. Мета глобальної економіки XXI століття полягає в максимальному

збільшенні багатства і влади її еліти, а мета екодизайну - в максимальному збільшенні стійкості павутини життя[1008].

Нинішній різновид глобального капіталізму екологічно і соціально нестійкий. «Світовий ринок» насправді є за програмованою мережею, відповідно до засадничого принципу панування грошей над правами людини, демократією, захистом довкілля і усіма іншими цінностями.

Людські цінності змінні - це не закони природи. В основу електронних мереж фінансових та інформаційних потоків можуть бути закладені інші цінності. Це питання не технології, а політики. Найбільшим завданням людства у XXI столітті стане зміна системи цінностей глобальної економіки, з урахуванням вимог людської гідності і екологічної стійкості.

8.4. Система охорони здоров'я у регіонах як чинник посилення національної безпеки

Трансформація соціально-економічної макросистеми, у тому числі реформування адміністративно-територіального устрою, участь України в процесах глобальної та мегарегіональної економічної інтеграції обумовлюють посилення ролі регіонів, що вимагає підвищення їх конкурентоспроможності та безпеки. Особлива роль у цих процесах належить системі охорони здоров'я, яка, з одного боку, забезпечує збереження, відтворення і розвиток людського потенціалу, а з іншого, виступає невід'ємною складовою економічної системи. Значною мірою, недостатня ефективність вітчизняної сфери охорони здоров'я зумовлена недосконалістю організаційно-інституціонального та фінансового забезпечення надання якісних медичних послуг, відповідних стандартам розвинених економік.

Сучасний етап євроінтеграції актуалізує впровадження новітніх практик у цій сфері, що передбачають механізм багатоканального фінансування, основою якого є система регіональних ринків медичного страхування. За такого підходу забезпечується врахування ринкових відносин між основними суб'єктами та регіональних особливостей розвитку людського потенціалу. На даний час

[1008] Фритьоф Капра. Скрытые связи: наука для устойчивой жизни/ К. Фритьоф [Електронний ресурс]. – 2002. – С. 152 – Режим доступу: http://www.koob.ru/capra/hidden_connections.

недосконалість інституціонального середовища функціонування регіональних ринків медичного страхування, неузгодженість діяльності їх суб'єктів, поширення корупції і тінізація сфери охорони здоров'я, низький рівень доходів та страхової культури населення обумовлюють необхідність обґрунтування пріоритетів та розробки ефективних програм розвитку цих ринків.

Своєю чергою, потребують визначення теоретико-методичні підходи до аналізу функціонування, системи регулювання діяльності та гармонізації інтересів учасників, стратегічних пріоритетів розвитку регіональних ринків медичного страхування та запровадження організаційно-економічних засобів їх функціонування.

У наукових дослідженнях сформувалася низка підходів до дослідження сутнісних характеристик медичного страхування. Детальний аналіз думок і трактувань у законодавстві, медичній, правовій, соціологічній та економічній науці, дозволив визначити медичне страхування як вид суспільно-економічних відносин щодо захисту майнових та особистих інтересів фізичних осіб (застрахованих) у разі настання певних подій (страхових випадків), пов'язаних з їхнім здоров'ям та життям, визначених чинним законодавством та правилами страхування, що реалізовуються за рахунок фондів страхових внесків від страхувальників, і організовуються спеціально уповноваженими суб'єктами господарювання (страховиками).

Укладаючи договір медичного страхування сторони (страхувальник, застрахована особа, страховик та медична установа) вступають у суспільні відносини. У подальшому надання послуги залежить від їхньої комунікації та співпраці. Економічна природа цих відносин розкривається в такому механізмі: «оплата страхового внеску – розпорядження фондами зібраних коштів - компенсація витрат за страховий випадок».

Захисту підлягають життя застрахованого у разі загрози через хворобу, здоров'я у разі розладів з різних причин та можливість утримання певного рівня якості життя. За визначенням ВООЗ «якість життя» - це сприйняття людьми свого становища в житті, яке можна оцінити за декількома параметрами, серед яких для нашого дослідження найактуальнішими є фізичні (енергійність, втома, фізичний дискомфорт, сон і відпочинок). Програми медичного страхування можуть передбачати і захист інтересів особи, що стосують-

ся естетичних чи функціональних вад, які не створюють загрози для її здоров'я, але їх усунення потребує медичного втручання.

Майнові інтереси застрахованої особи або страхувальника захищаються шляхом компенсації усіх або частини витрат, у той час як супровід та координація відносин страхувальника та медичної установи страховиком впродовж усього періоду страхування забезпечує страхувальникові і задоволення особистих інтересів (індивідуальний підхід), відчуття допомоги, захисту, підтримки тощо.

Весь обсяг послуг та умови здійснення медичного страхування обумовлюється правилами страхування та законодавством, на основі яких формуються умови договору.

Принцип взаємофінансування передбачає, що за рахунок грошових фондів, які формуються шляхом сплати фізичними та юридичними особами страхових внесків, а також з доходів отриманих від розміщення цих внесків, здійснюється компенсація витрат тим застрахованим особам, які цього потребують у конкретний момент. Акумульовані кошти, з одного боку, забезпечують впевненість кожної застрахованої особи щодо захисту у разі виникнення страхового випадку з нею та, з іншого боку, виступають фондом, вкладаючи у який, можна допомагати врятувати інших.

Система медичного страхування найвагоміше впливає на економічну та соціальну складову регіонального розвитку. По-перше – захист здоров'я населення. У системі медичного страхування, окрім особи, зацікавленими в доброму її здоров'ї є ще й страховики. Вони спрямовують свою діяльність на попередження і запобігання виникненню хвороб або на максимально результативне лікування, що сприяє зниженню захворюваності та смертності, підвищенню якості життя в регіонах і рівня відповідальності населення за власне здоров'я.

По-друге – організація і фінансування сфери охорони здоров'я. За рахунок системи медичного страхування вдосконалюється механізм акумулювання, розподілу та цільового спрямування коштів у системі охорони здоров'я. Участь страховиків у відносинах між пацієнтом і лікарем або закладом охорони здоров'я підвищує відповідальність обох сторін щодо належного виконання покладених на них обов'язків. Це сприяє зростанню ефективності фінансування сфери охорони здоров'я, підвищенню якості медичного об-

слуговування, активізації конкуренції на ринку медичних послуг, зростанню цільових інвестицій у сферу.

По-третє – загальноекономічний розвиток. Зростання ефективності системи охорони здоров'я сприяє зростанню якості життя громадян і, відповідно, людського потенціалу, збільшенню інвестицій від страховиків у різні сфери економіки регіонів, зростанню страхової культури населення, підвищенню конкурентоздатності регіонів.

Проте, у вітчизняній науковій літературі практично не розглядається регіональний вимір страхового ринку, а особливо у розрізі послуг медичного страхування. Подаючи тлумачення, регіональних ринків медичного страхування як систем взаємодії визначених суб'єктів, де встановлюються суспільно-економічні відносини щодо захисту інтересів страхувальника (застрахованої особи), при зверненні за медичною допомогою, та задоволення економічних інтересів інших суб'єктів на основі укладення угоди купівлі-продажу послуги медичного страхування, організовані з урахуванням особливостей та потреб розвитку різних регіонів, відзначаємо, що у соціально-економічних системах регіонів ринкам медичного страхування притаманне поєднання взаємовідносин, які спостерігається на фінансових та ринках послуг у процесі взаємодії суб'єктів господарювання з людиною щодо задоволення її потреб, диференційованих за регіональною ознакою.

Структура ринків медичного страхування передбачає, що усіх учасників можна згрупувати у три групи, а саме суб'єкти, що беруть участь у: наданні-отриманні послуг медичного страхування; обслуговуванні процесу надання послуг медичного страхування та регулюванні процесу надання послуг медичного страхування. Поза регіональними ринками медичного страхування перебувають органи нагляду і регулювання та об'єднання страховиків, які впливають на стратегічний вектор їх розвитку.

Наявність вертикальних та горизонтальних взаємозв'язків між учасниками та залежність функціонування ринків від їх взаємодії у визначеній послідовності дозволяє розглядати регіональні ринки медичного страхування з позиції системного підходу. Важливим інструментом інтенсифікації розвитку регіональних ринків медичного страхування в сучасних умовах визначено маркетингову діяльність усіх учасників, об'єктом якої є послуга медичного стра-

хування, що має специфічні особливості і розглядається як дії страховика та інших учасників ринку медичного страхування для забезпечення визначеного страховим продуктом обсягу страхового захисту. Алгоритм надання послуги медичного страхування передбачає послідовність дій, результатом яких стає повторне страхування лише за умови ефективної маркетингової діяльності різних учасників ринку медичного страхування на кожній його ланці (на рівні держави – макромаркетинг, місцевої влади – мезомаркетинг, страховиків, посередників, закладів охорони здоров'я тощо – мікромаркетинг).

Для здійснення комплексного аналізу діяльності та оцінки розвитку регіональних ринків медичного страхування варто оцінити середовище їх функціонування за трьома напрямками: фінансово-економічним, нормативно-регулятивним та організаційно-функціональним; дослідження особливостей розвитку різних ринків медичного страхування за ключовими показниками та врахування думки учасників цих ринків на основі соціологічного опитування.

Дослідження соціально-економічного середовища формування та розвитку вітчизняних регіональних ринків медичного страхування повинно охоплювати аналіз показників функціонування обов'язкового та добровільного медичного страхування. Однак, в даний час дослідження стосуються переважно добровільної форми, оскільки ринок обов'язкового страхування не створений. За результатами аналізу фінансово-економічного напряму упродовж 2009–2016 рр. помітним є зниження рівня виплат за добровільним медичним страхуванням, яке відбулося на фоні зростання абсолютних показників обсягу премій та виплат. Водночас кількість договорів страхування, укладених зі страхувальниками-фізичними особами у 2013 р. зросла у 4 рази порівняно з 2009 р., а з корпоративними клієнтами - в 1,5 рази. Проте у 2014 р. цей показник різко зменшився на 61% порівняно з 2013 р. В той же час, частка премій, зібраних за добровільним медичним страхуванням, у ВВП України показує динаміку стабільного зростання. Однак становила лише 0,1%, тоді як у Німеччині цей показник досягає 1,3%. Виявлено, що присутня значна концентрація страховиків за обсягами зібраних страхових премій (перших 30 компаній збирають 82,72% премій) та присутній значний вплив іноземного капіталу (11 з 15 компаній лідерів на регіональних ринках мають у своїй структурі іноземний капітал).

В межах аналізу нормативно-регулятивного напрямку необхідно зазначити, що регулювання здійснюється за відсутності спеціального законодавства, відкритої звітності страховиків та достатньої інформаційної бази. В рамках реформування галузі охорони здоров'я законодавчі ініціативи (понад 16 законопроектів щодо запровадження обов'язкового медичного страхування) вимагають значного доопрацювання у контексті удосконалення їхньої якості та врахування низки положень, зокрема – узгодження діяльності добровільної та обов'язкової форм медичного страхування. Нові підходи щодо зміни фінансування охорони здоров'я прийняті у 2017 році потребують активізації дій з приводу запровадження страхових принципів. Оскільки запровадження співоплати послуг без функціонування обов'язкового медичного страхування спричинить колізію щодо гарантованого конституцією права громадян на безоплатне лікування.

Функціонально-організаційний напрям характеризується низьким рівнем розвитку інституту посередників, обізнаності населення про послуги медичного страхування та обмеженим використанням маркетингового інструментарію. Також існують значні розбіжності у наповненні та цінах програм на регіональних ринках. Як результат аналізу пропозицій страховиків з добровільного медичного страхування можна виділити низку проблем: непорівнюваність пропозицій; неповнота інформації; відсутність підтверджуючих документальних даних; відсутність інноваційних підходів до розробки програм медичного страхування.

За даними кореляційно-регресійного аналізу впливу групи показників на обсяги зібраних страхових премій за медичним страхуванням, 4 фактори, а саме: витрати, пов'язані з укладанням та пролонгацією договорів страхування (аквізиційні витрати) (x3); витрати, пов'язані з регулюванням страхових випадків (ліквідаційні витрати) (x4), які сталися у звітному періоді; кількість договорів страхування, укладених протягом звітного період зі страхувальниками – юридичними особами (x6); мінімальна заробітна плата в Україні (x7) мають найсильніший вплив. Кореляційну залежність між валовими страховими преміями за медичне страхування і факторами впливу описує рівняння:

$$y = 2{,}91+0.29x3 -0.24x4 + 0{,}12x6+0{,}55x7$$

Оцінка діяльності страховиків, що здійснюють добровільне медичне страхування за методом огортаючи даних DEA показала, що найефективніше використання потенціалу страхових компаній відбувалося у трьох кварталах 2008 р., а в період з 2011 р. до 2015 р. лише у 3 кварталі 2011 р.

Головними характеристиками щодо особливостей розвитку регіональних ринків медичного страхування визначено соціально-демографічні показники (кількість, вікова структура та зайнятість населення, рівень та структура захворюваності у регіонах), а також економічні (наявний дохід на одну особу, валові премії, вартість полісу медичного страхування у різних регіонах та ін.). Так, найбільш привабливими за кількістю потенційних застрахованих є Дніпропетровська, Донецька та Київська область разом з м. Київ, в яких налічується понад 3–4,5 млн. населення. За показником зайнятості потенційно найбільша кількість страхувальників спостерігається у Дніпропетровській, Донецькій, Львівській, Одеській, Харківській областях та у м. Києві. Найнижчий рівень захворюваності спостерігався у 2014 р. у Сумській обл., а найвищий в Івано-Франківській області (87,1%). Найвищий дохід на одну особу зафіксовано у Київській області та м. Києві. У рейтингу решти областей найвищий дохід у 2014 р. спостерігався у Дніпропетровській області (32036,2 грн), найнижчий – у Закарпатській обл. (17358,1 грн). В середньому для одного жителя будь-якого регіону нашої країни середня вартість полісу медичного страхування займає від 20 до 37% річного доходу.

Аналіз регіональної структури розміщення страховиків показав, що зі 185-ти страховиків, які мають ліцензію на здійснення добровільного медичного страхування, лише 58 зареєстровано у регіонах, тоді як у 126-ти компаній місце реєстрації – м. Київ.

Виходячи з аналізу обсягу страхових премій за добровільним медичним страхуванням, усі регіони України поділено на чотири групи: 1) понад 100000 тис. грн (Київська обл. та м. Київ); 2) 10000–100000 тис. грн (Дніпропетровська, Донецька, Луганська та Запорізька області); 3) 1000-10000 тис. грн (Вінницька, Івано-Франківська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Черкаська області та АР Крим); 4) до 1000 тис. грн (Чернігівська, Чернівецька, Херсонська, Хмельницька, Тернопільська, Сумська, Рів-

ненська, Полтавська, Кіровоградська, Житомирська, Закарпатська та Волинська області). До третьої групи віднесено АР Крим за даними 2012–2013 рр. (рис. 8.11).

Проаналізувавши частку регіональних ринків медичного страхування у ВРП окремих регіонів, варто відзначити низький рівень впливу цього виду страхування на соціально-економічний розвиток регіонів. Рівень охоплення населення послугами медичного страхування у різних регіонах має значні розбіжності. За умови, що середня вартість полісу становить 7000 грн, відсоток охоплення постійного населення коливається від 0,007% у Житомирській області до 0,1% – у Київській обл. та м. Києві.

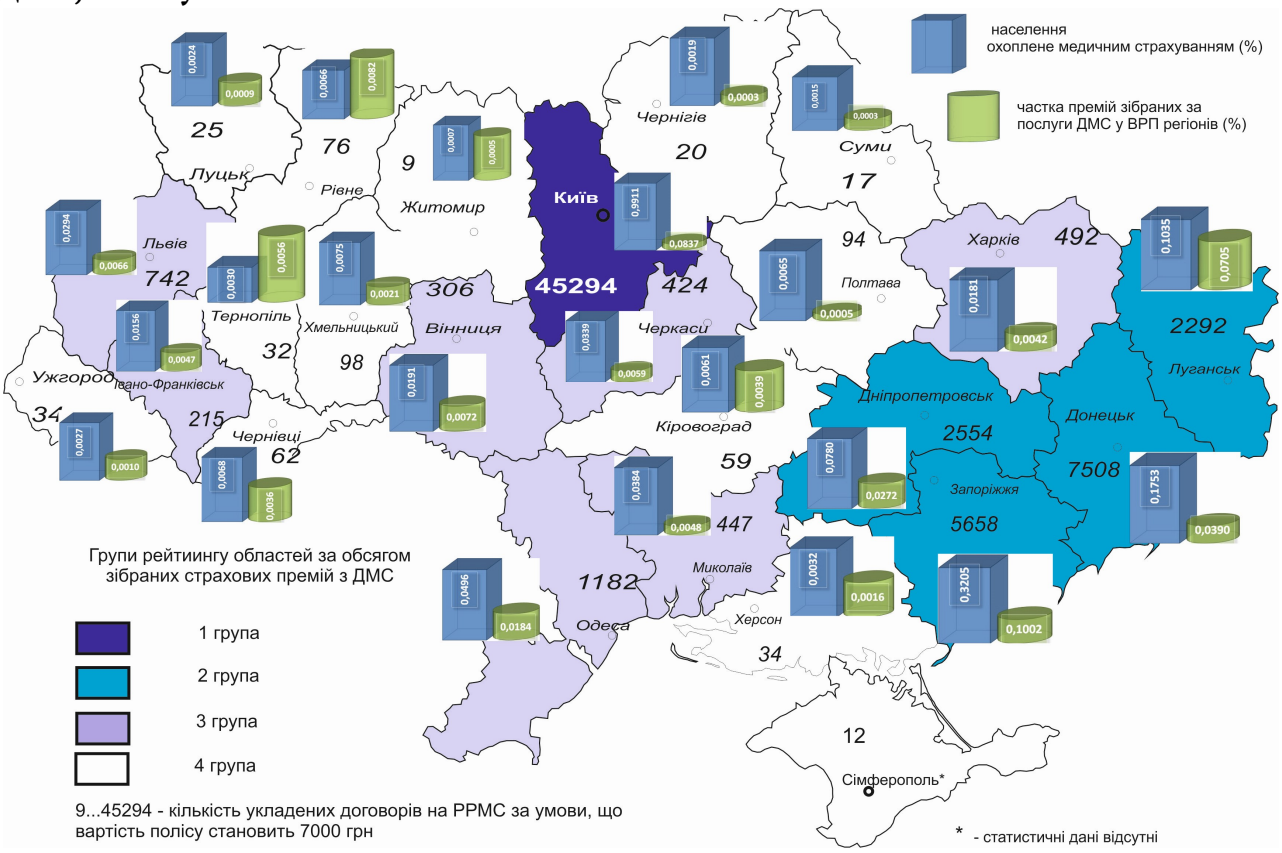

Рис. 8.11. Групування регіонів за показниками обсягу зібраних премій на регіональних ринках добровільного медичного страхування

За[1009, 1010, 1011]

**дані, наведені без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції*

[1009] Підсумки Регіонів // Top insurer. – 2015. – № 1. – С. 60–67.

[1010] Показники діяльності з видів добровільного страхування, інших, ніж страхування життя, за 2015 рік : консолідована звітність [Електронний ресурс] / Нацкомфінпослуг. – Київ, 2016. - Режим доступу : http://nfp.gov.ua/content/konsolidovani-zvitni-dani.html.

[1011] Статистичний щорічник України за 2015 рік / за ред. О. Г. Осауленка. – Київ, 2016. – 575 с.

Дослідження дозволило виділити головні можливості, загрози, сильні та слабкі сторони функціонування регіональних ринків медичного страхування в Україні, що виступило основою виокремлення рішень щодо необхідності податкового сприяння страховим компаніям при наданні послуг медичного страхування, державних програм з вивчення досвіду інших країн, заохочення іноземних партнерів до співпраці з вітчизняними страховиками на регіональних ринках медичного страхування, включення у програми медичного страхування превентивних заходів, впровадження якісної системи моніторингу діяльності страховиків, інформаційне забезпечення населення про послуги медичного страхування, формування страхової культури для усіх учасників ринку медичного страхування та ін.

Виокремлення необхідних заходів вимагає оцінки думок реальних та потенційних страхувальників. За результатами соціологічного дослідження, об'єктом якого стала думка населення та експертів визначено особливості розвитку вітчизняних регіональних ринків медичного страхування в Україні. Соціологічне опитування громадян проведено у розрізі двох груп регіонів, а саме: пілотних областей в рамках реформи охорони здоров'я, започаткованої 2011 р., та інших областей, які не залучалися до реформи. Результати опитування дали змогу виявити наступне:

– позитивне сприйняття населенням медичного страхування як форми фінансування системи охорони здоров'я продемонструвало понад 40% опитаних усіх вікових груп;

– наявність регіональної диференціації щодо сприйняття послуг медичного страхування, яка актуалізує потребу підвищення рівня інформаційного забезпечення про медичне страхування, визнали від 89 до 100% опитаних у різних вікових групах;

– основними стримуючими факторами розвитку медичного страхування визнано корупцію, низьку страхову культуру населення, значний рівень недовіри до кваліфікації медичного персоналу та страхових компаній.

На основі визначених проблем та окреслених перспектив розвитку регіональних ринків медичного страхування встановлено необхідність узгодження питань досягнення ефективності, забезпечення доступності, можливості вибору та підвищення довіри до послуг медичного страхування. Усе це зумовлює необхідність ви-

значення цілей розвитку ринків медичного страхування, які передбачають розподіл функцій прийняття рішень між основними суб'єктами ринків з неодмінним врахуванням регіональної диференціації рівня охоплення послугами медичного страхування. Основними цілями визначено (1) створення сприятливого середовища для розвитку регіональних ринків медичного страхування в межах країни, (2) інституціалізацію взаємодії суб'єктів на різних ринках та (3) інтенсифікацію розвитку цих ринків. Прийняття рішень щодо досягнення цілей передбачає формування завдань, а досягнення вказаних цілей - залучення різних груп суб'єктів регіональних ринків медичного страхування. Зокрема, група суб'єктів, що здійснюють регулювання процесу надання послуг медичного страхування на регіональних ринках (органи місцевої влади, органи нагляду та регулювання, об'єднання страховиків), повинна забезпечити досягнення першої цілі. Досягнення другої цілі вимагає окрім попередньої групи, ще залучення суб'єктів, що беруть участь у наданні-отриманні послуг медичного страхування. Для досягнення третьої цілі необхідно залучити попередні дві групи та суб'єктів, що беруть участь в обслуговуванні процесу надання послуг медичного страхування.

Сьогодні варто говорити про різні підходи до стратегічного планування для двох груп регіонів за показниками абсолютних обсягів зібраних страхових премій, частки регіональних ринків медичного страхування у ВРП різних регіонів та охопленням населення: перша група – м. Київ та Київська обл., друга – інші області.

Для уникнення принципу залишкового фінансування галузі охорони здоров'я; розвитку економічних методів управління та ринкових механізми роботи у цій сфері, необхідно активізувати механізм функціонування ринку обов'язкового медичного страхування, що передбачає систему заощадження для клієнтів, яка дозволяє акумулювати частину невикористаних коштів з можливістю в подальшому їх вкласти у покращення здоров'я. Також варто залучати до страхування не центральний, а регіональні фонди, взаємодія між якими перебуває на договірних засадах. Формування регіональних фондів повинно відбуватися за принципом балансу кількості охопленого працездатного населення та територіального

охоплення. Це забезпечує підвищення ефективності громадського контролю за розподілом акумульованих коштів

Для злагодженого функціонування такого механізму необхідно передбачити створення Бюро медичного страхування, як об'єднання страховиків, яке б відповідало за організаційне забезпечення надання послуг обов'язкового медичного страхування, управління ним та взаємодію регіональних ринків обов'язкового і добровільного медичного страхування.

Важливими стратегіями для розвитку медичного страхування на сьогодні можна визначити: стратегію переходу до системи обов'язкового медичного страхування та регіональні стратегії. Останні повинні включати в себе фінансово-економічну, маркетингову, організаційну та стратегію активізації медичного страхування у сільській місцевості. Досягнення позитивних результатів запровадження обов'язкового медичного страхування та визначення оптимального механізму його взаємодії з добровільним потребують обґрунтування стратегічних пріоритетів їх розвитку у перехідному періоді, розробки регіональних та операційних програм розвитку регіональних ринків медичного страхування з неодмінною гармонізацією діяльності їх суб'єктів, регіональних органів державного управління та представників громадськості. Важливими кроками щодо реалізації стратегічного програмування у сфері медичного страхування варто визначити:

– прийняття Закону України «Про медичне страхування», який би регулював загальні принципи функціонування цього виду страхування, установлював відповідального регулятора, розмежовував добровільне і обов'язкове медичне страхування і визначав умови їхньої взаємодії, встановлював чіткі правила гри для учасників ринків;

– формування єдиної комплексної інформаційної системи у сфері обов'язкового та добровільного медичного страхування, що забезпечить можливість належного контролю за наданням медичних послуг застрахованим особам;

– запровадження обов'язкових вимог до страхових компаній, які надаватимуть послуги обов'язкового медичного страхування, щодо фактичного запасу платоспроможності, наявності всеукраїнської мережі «ассистанс» та високого рейтингу за оцінками клієнтів;

– реалізацію інформаційних кампаній та навчальних програм для дітей та дорослих

– запровадження он-лайн брокерства, важливою складовою якого є незалежне об'єктивне інформаційне забезпечення;

– створення спеціалізованої установи – Бюро медичного страхування.

Реалізація вище вказаних заходів сприятиме підвищенню зацікавленості до страхових послуг та рівня страхової культури населення і довіри до страхових компаній, зростанню попиту на послуги медичного страхування, а також поліпшенню ставлення населення до свого здоров'я.

Роль маркетингу у прийнятті управлінських рішень полягає у виборі оптимальної маркетингової концепції розвитку регіональних ринків медичного страхування. Залежно від суб'єкта цієї діяльності виділяємо макро-, мезо- та мікромаркетинг. У рамках загальної стратегії макромаркетингу послуг медичного страхування повинно відбуватися інформування населення. Застосування концепцій макромаркетингу спрямоване на просування якісних послуг без прив'язки до іміджу, репутації та прибутків конкретної страхової компанії. Найпершими кроками у цьому напрямку для держави є вдосконалення системи підготовки кваліфікованих працівників страхового бізнесу; підтримка добросовісних страховиків на регіональних ринках медичного страхування та фінансування соціальних заходів спрямованих на популяризацію та усвідомлення населенням переваги послуг медичного страхування.

Мезомаркетинг передбачає розробку програм органами регіонального управління, спрямованих на поширення інформації про переваги участі у відносинах на регіональних ринках медичного страхування. На органи регіонального управління необхідно покласти відповідальність за стимулювання ініціатив щодо роз'яснення механізму надання послуг медичного страхування та реалізації прав населення на охорону здоров'я. У цьому контексті необхідно забезпечити розроблення і запровадження навчальних програм для поширення актуальної та практичної інформації серед потенційних та існуючих страхувальників з метою підвищення їх страхової грамотності.

Мікромаркетинг спрямований на реалізацію маркетингових програм страховиків, зорієнтованих на якість надання послуг, цінову політику, комунікацію, канали збуту. Страхові компанії повинні враховувати регіональні особливості надання послуг медичного страхування, зокрема представленість страховиків у регіоні; домінуючі види економічної діяльності і галузі у регіоні; рівень доходів населення регіону; ментальні та культурні особливості і традиції мешканців регіону.

Виявлені у процесі дослідження особливості діяльності регіональних ринків медичного страхування вимагають розробки маркетингових рішень для їх розвитку, як у розрізі регіонів, так і місцевості (міської чи сільської). Передбачено розробку програм медичного страхування для кожної конкретної території, які зорієнтовані на особливості географічного розташування регіонів, рівня розвитку сфери охорони здоров'я, вікової структури, рівня доходів, зайнятості та стану здоров'я населення, культури споживання медичних та страхових послуг, досвіду користування послугами медичного страхування, розвитку неформальних інститутів, політики місцевої влади та каналів інформаційного забезпечення.

Кінцевою метою маркетингової діяльності страховика повинно бути створення цінності для страхувальника, яку останній отримає через укладення договору медичного страхування. Концепція створення цінності актуальна як для компаній, що здійснюють обов'язкове медичне страхування, так і добровільне.

Таким чином, захист та збереження людського потенціалу виступає одним з найважливіших завдань держави задля розвитку конкурентних переваг у сучасній глобалізованій економічній системі. У цьому контексті сфера охорони здоров'я відіграє ключову роль. Поряд з цим, чітко виражений регіональний характер медичних послуг та сучасні тенденції фінансово-управлінської децентралізації зумовлюють необхідність пошуку найбільш оптимальних шляхів організації цієї сфери. Запровадження системи медичного страхування, побудованої на ринкових принципах, виступає важливим чинником забезпечення справедливого розподілу фінансових ресурсів, підвищення

контролю за станом власного здоров'я громадянами та зростання потенціалу охорони здоров'я як ефективної сфери економіки.

8.5. Використання експортного потенціалу реальної економіки для національної безпеки.

Оскільки міжнародна торгівля безпосередньо пов'язана з національною економікою, нераціональне використання експортного потенціалу виробництва загострює загрози економічній безпеці держави, на яку покладається забезпечення стабільності економічного розвитку. Залучення зарубіжних інвестицій сприяє досягненню внутрішньополітичних та соціально-економічних цілей, які, не завжди можуть співпадати з національною безпекою. Відповідно, необхідно посилення та регулювання іноземних інвестицій для спрямування потоків капіталу в напрямку і формах, які узгоджуються з стратегією розвитку економіки. В цьому контексті доцільно розглядати окремі аспекти досвіду розвинених країн та країн Європейського Союзу. Так, в США, незважаючи на декларовані принципи вільного руху інвестицій та свободи ринку, існують обмеження на їх допуск на внутрішній ринок. Аналогічно як і у країнах Європи.

В США з метою захисту економічної безпеки країни Комітетом з іноземних інвестицій в США (Foreign Investment in the United States (CFIUS)) дозволено здійснення добровільного розгляду іноземних інвестицій, згідно з Актом Defense Production Act (1950 Homeland Security), Апаратом торговельного представника США (Office of the United States Trade Representative (OUSTR)), Радою національної безпеки США (National Security Council). Нещодавно Комітетом по іноземних інвестиціях у США (CFIUS) була розширена сфера діяльності зазначеного органу законодавчим актом щодо іноземних інвестицій та національної безпеки (Foreign Investment and National Security Act ((FINSA)) і, який дозволяє іноземним суб'єктам придбати компанії в США, подавати проекти на розгляд, але, при цьому надає CFIUS права самостійно ініціювати такий розгляд у »неявних транзакціях» («covered transactions») злиття компаній, збільшення іноземного впливу на компанію в США, що може призвести до іноземного контролю за діяльностю компанії. Так, власність 10% активів розглядається як одною

з причин контролю за операцією. Після здійснення первинного розгляду в 30-денний термін CFIUS визначає наявність потенційної загрози для національної безпеки, а також встановлює, чи мінімізовані можливі ризики під час переговорного процесу між сторонами угоди. У випадку визнання наявності загрози національній безпеці та зменшення ризиків за домовленості сторін угоди транзакція передається на 45-денний розгляд, після чого письмовий звіт з рекомендаціями подається Президентові – для прийняття рішення протягом 15 днів, щодо призупинення чи заборони транзакції[1012, 1013, 1014].

В Європейському Союзі передбачене застосування законодавчих актів, що регулюють конкурентне середовище, зокрема злиття компаній, для протидії витісненню з ринку малих фірм великими іноземними компаніями. Європейська комісія, використовує механізм антидемпінгових розслідувань, які можуть розпочинатись за власною ініціативою або у відповідь на скарги групи товаровиробників[1015]. Після отримання скарги здійснюється публікація-повідомлення в Офіційному віснику Європейського Союзу (EU's Official Journal). Максимальний термін розслідування становить 15 місяців. Результати розслідування та антидемпінгові заходи, або інформація щодо припинення розслідування за відсутністю факту демпінгу також публікуються в згаданому віснику. Антидемпінгові заходи (наприклад, адвалорне мито, цінові зобов'язання) запроваджуються при підтвердженні факту демпінгу в певній країні, завданні матеріальних збитків промисловості країн-членів ЄС, причинно-наслідковому зв'язку між завданими збитками та фактом демпінгу, якщо застосування антидемпінгових заходів не суперечить інтересам ЄС. Штраф накладається на імпортера і надходить до митних органів відповідних країн ЄС. Антидемпінгові заходи ВТО терміном до 5 років можуть бути переглянуті за заявою імпортера за умови повної виплати компенсації, та істотних змін обставин експортера.

[1012] U.S. Department of the Tresury [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.treasury.gov/resource-center/international/ foreign-investment/Pages/cfius -regulations.aspx.

[1013] Office of the United States Trade Representative [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.ustr.gov.

[1014] Daniel H. Else Defense Production Act: Purpose and Scope [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://docs.google.com/viewe r?a=v&q=cache:chnwsHMzk6kJ:www.fas.org/sgp/crs/natsec/RS20587.pdf.

[1015] European commission [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ec.europa.eu/trade/ tackling-unfair-trade/trade-defence/anti-dumping.

У практиці забезпечення національної безпеки США застосовуються дії у випадках, коли виникає ініціатива купівлі критично-важливих елементів інфраструктури компаніями, що контролюються іноземними урядами. CFIUS невідкладно ініціює 45-денне розслідування планованої операції, здійснюючи функцію захисного інструмента національної та економічної безпеки. Потрібно визнати, що більшість угод щодо купівлі активів не зазнавали перешкод після розгляду проектів CFIUS, що створює США репутацію країни з відкритим і недискримінаційним ринком капіталу[1016, 1017, 1018]

У США законодавчі акти регулюють операції з цінними паперами (акціями, ф'ючерсами), ліцензування брокерів, вимоги щодо маржі, звітування щодо придбання і продажу активів компаніями, які дозволяють вчиняти наглядові функції за діяльністю на ринку. До захисних інструментів економічної безпеки відноситься й Антитрастовий закон Шермана (Sherman Antitrust Act of 1990), Антитрастовий закон Харта Скотта-Родіно (Hart-Scott-Rodino Antitrust Act), якими заборонені угоди, що сприяють обмеженню торгівлі, ціновій дискримінації, злиттю компаній для зменшення рівня конкуренції, роботу в складі директорів двох чи більше конкуруючих компаній. Антитрастовий закон Клейтона (1914 р.) передбачає, крім повідомлення щодо певних видів корпоративного злиття, тендерних пропозицій та пропозицій щодо купівлі, 30-денний період для розгляду державними органами протягом якого може бути сформовано запит щодо додаткової інформації з угоди для висновку щодо відповідності операції чинним законодавчим актам. Застосування такого підходу виявило, що значна кількість операцій інвестиційних пулів, пов'язаних з Латинською Америкою, Африкою та Азією, суперечили чинному антитрастовому законодавству. Подібна система дозволяє відстежувати операції щодо купівлі активів, вчинені з наміром цінової дискримінації, операцій на виняткових умовах тощо.

[1016] Office of the United States Trade Representative [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.ustr.gov.

[1017] Daniel H. Else Defense Production Act: Purpose and Scope [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://docs.google.com/viewe r?a=v&q=cache:chnwsHMzk6kJ:www.fas.org/sgp/crs/natsec/RS20587.pdf.

[1018] National Security Council [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/ administration/eop/nsc.

У Сінгапурі контроль за конкурентним середовищем, злиттям компаній покладений на Комісію з питань конкуренції Сінгапуру відповідно до Закону про конкуренцію, розробленого подібно до Закону про конкуренцію Великої Британії (1998 р.)[1019]. Комісія відповідальна за підтримання конкуренції і конкурентної культури на ринку в Сінгапурі виконує дорадчо-консультативні функції для уряду щодо зміни конкурентної політики, економічних, промислових та комерційних проблем розвитку.

Відповідно до Закону про конкуренцію заборонено антиконкурентні дії, угоди; зловживання домінуючою позицією, злиття компаній, яке призводить до істотного погіршення конкурентного середовища, обмеження виробництва, технологічного розвитку. Це стосується не лише формально укладених угод, але й домовленостей між сторонами, джентльменських угод, не зафіксованих в письмовому вигляді, але яка зумовлюють зазначені негативні наслідки. При цьому заборона (частина 34 та 47 Закону про конкуренцію) стосується угод, укладених в країні, а також випадків, коли одна з сторін угоди знаходиться за межами Сінгапуру, але умови такої угоди або домовленості негативно впливають на конкурентне середовище в країні. До винятків відносяться: домовленості в межах структурних підрозділів підприємства, материнської компанії та її філій, представництв; надання послуг залізничного сполучення, вертикальні угоди, де сторони виконують дії, пов'язані з виконанням угоди і виробничим циклом. Винятком є угоди, в результаті виконання яких досягається чиста економічна вигода у вигляді технологічного прогресу, покращення у сфері виробництва. Рекомендацію щодо винятків із ст. 34 може надати Комісія з питань конкуренції Сінгапуру, якщо вона вважає, що їх виконання сприяє технологічному прогресу. З 1 січня 2006 р. будь-який пункт угоди, який суперечить частині 34 Закону про конкуренцію Сінгапуру є недійсним. Порушення зазначеного закону, навмисне або з причини недбалості передбачає штраф у розмірі до 10% від річного обороту компанії, зареєстрованої в Сінгапурі, за кожен рік порушення, але не більше 3 років. Для аналізу зміни конкурентного середовища здійснюється оцінка структури ринку, а також ринкової концентрації після злиття компаній. Об'єктом перевірок є ком-

[1019] Singapore Customs [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.customs.gov.sg/stgc/ leftNav/str/.

панії, частка яких перевищує 4% обсягу ринку, злиття компаній з часткою ринку 20–40%, які після об'єднання досягають частку в розмірі 70% і більше обсягу ринку. Індекс концентрації розраховується як сума ринкової частки трьох найбільших компаній, представлених на ринку.

Для забезпечення економічної безпеки при здійсненні експортних операцій в США застосовується Акт щодо контролю за експортом (The Export Administration Act (EAA), який був доповнений з початку впровадження у 1949 р. Акт встановлює адміністративні рамки, що регулюють експорт товарів подвійного використання, критичних продуктів, продуктів програмного і технічного забезпечення та інформаційних технологій[1020] в межах зовнішньої політики держави, які оскільки дозволяють забезпечити свободи та права людини, недопущення експорту товарів країнам, які розглядаються як зовнішня загроза для США[1021]. Переважно це стосується реалізації товарів військового призначення. Таким чином, Акт щодо контролю за експортом сприяє встановленню взаємовигідних умов експорту товарів та національної безпеки у випадках, коли комерційна вигода від здійснення певної операції потенційно створює загрозу національній безпеці, зокрема інформаційної та військової її компонент. В той же час, Комітет по іноземних Інвестиціях стежить за недопущенням купівлі критично-важливих технологій іноземними покупцями. Акт щодо контролю за експортом (EAA) призначений для запобігання експорту певним контрольованими конкурентами компаніям, важливих технологій, якщо операція не перевірена Комітетом з іноземних Інвестицій. З 1977 р. у США діє федеральний закон International Emergency Economic Powers Act (IEEPA), що надає президенту повноваження регулювати торговельні відносини з країнами, які становлять загрозу для США[1022]. Закон використовується для блокування транзакцій, замороження рахунків, оголошення ембарго, конфіскації активів у зв'язку з загрозами національній безпеці.

[1020] Daniel H. Else Defense Production Act: Purpose and Scope [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://docs.google.com/viewe r?a=v&q=cache:chnwsHMzk6kJ:www.fas.org/sgp/crs/natsec/RS20587.pdf.

[1021] U.S. Department of the Tresury [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.treasury.gov/resource-center/international/foreign-investment/Pages/cfius-regulations.aspx.

[1022] Office of the United States Trade Representative [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.ustr.gov.

У Сінгапурі теж застосовується практика контролю за експортом товарів подвійного призначення[1023]. Згідно переліку стратегічних товарів, який включає два підрозділи: товари військового (зброя, амуніція, військова техніка тощо) та подвійного призначення. Перелік товарів військового призначення охоплює 23 підпункти (вибухові речовини, військові літальні апарати, судна, електронні прилади військового призначення, запчастини товарів військового призначення, програмне забезпечення та технології військового призначення, захисне обладнання та ін.). Перелік товарів подвійного призначення об'єднує широкий спектр продукції комерційного характеру, яка може мати військове призначення або потенційно може бути використана як запчастини, чи компоненти зброї масового знищення. Зазвичай це стосується високотехнологічних товарів і спеціальних матеріалів. П'ятисимвольний літерно-цифровий код використовується для товарів та технологій, списку товарів подвійного призначення, який поділений на 10 категорій, кожна з яких об'єднує 5 товарних груп. Перший знак коду означає належність товару до однієї з наступних груп (від 0 до 9 відповідно): ядерні матеріали, обладнання; спеціальні матеріали та обладнання; обробні матеріали; електроніка; комп'ютери; телекомунікаційні системи, системи інформаційної безпеки; сенсори; лазери; товари авіації, авіоніки; флотські товари; товари авіакосмічної промисловості. Другий, літерний, символ означає одну з п'яти товарних груп: системи, обладнання, запчастини; тестове та серійне обладнання; матеріали; програмне забезпечення; технології.

В Європейському Союзі режим експортного контролю відбувається згідно переліку товарів подвійного призначення. За певних обставин, товари, не включені до переліку, також можуть підлягати експортному контролю. Згідно з експортним контролем, підконтрольні товари не можуть бути пропущені через митну територію ЄС без процедури експортної авторизації. Додаткові обмеження стосуються товарів подвійного призначення та транзитного переміщення таких товарів через митну територію ЄС. Застосовується чотири види експортної авторизації. Загальна експортна авторизація ЄС (EU GEAs) стосується експорту окремих товарів в певні краї-

[1023] Singapore Customs [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.customs.gov.sg/stgc/ leftNav/str/.

ни, згідно з додатком переліку товарів подвійного призначення. На даний момент існує 6 зон категорії EU GEAs: EU001 – експорт до Австралії, Канади, Японії, Нової Зеландії, Норвегії, Швейцарії (включаючи Ліхтенштейн) і Сполучені Штати Америки; EU002 – експорт певних товарів подвійного використання в певні напрямки; EU003 – експорт після ремонту/заміни; EU004 – тимчасовий експорт для участі у виставці або ярмарку; EU005 – телекомунікації; EU006 – хімікати. Національна експортна авторизація (NGAs) може надаватись індивідуально країнами ЄС, за умови, що вони не мають суперечностей щодо існуючих правил принципів авторизації експорту[1024, 1025]. Інформація щодо національної авторизації публікується в офіційному віснику країни, яка надала авторизацію, тобто Франції, Федеративної Республіки Німеччина, Греції, Італії, Швеції, Нідерландів, Великобританії.

Глобальна авторизація надається окремими країнами ЄС одному експортеру і стосуються одного або більше товарів для однієї або більше країн – кінцевих споживачів. Індивідуальні ліцензії надаються окремими країнами ЄС одному експортеру і стосуються одного кінцевого споживача. Між країнами ЄС може відбуватись вільна торгівля, за винятком товарів, які потребують попередньої авторизації (погодження).

На рівні країн ЄС може здійснюватися експортний контроль щодо товарів подвійного призначення, не зазначених в переліку (ст. 4, 8 Постанови 428/2009). У цьому випадку експортери повинні дотримуватись існуючих державних правил. Такий спеціальний контроль може застосовуватися, коли є ризик, що експорт до конкретного кінцевого користувача може бути використаний як зброя масового знищення чи порушення ембарго тощо.

Окремі країни ЄС можуть запроваджувати певні правила в межах країни, які можуть стосуватися додаткових контрольованих товарів (ст. 4 і 8), зокрема може вимагатися перевірка товару на конкретних прикордонних пунктах, а також додаткові перевірки в межах ЄС. В ЄС перелік товарів, що підлягають контролю, базується на

[1024] . COUNCIL REGULATION (EU) 9 of 5 May 2009No 428/200 setting up a Community regime for the control of exports, transfer, brokering and transit of dual-use items [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://trade.ec.europa.eu/ doclib/docs/2009/june/ tradoc_ 143390. pdf.

[1025] Dual-use export controls in the EU [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ec.europa.eu/trade/creating-opportunities/trade-topics/dual-use/

контрольних списках, прийнятих у міжнародній практиці режиму контролю експорту: Австралійської групи (The Australia Group (AG)), Групи ядерних постачальників (The Nuclear Suppliers Group (NSG)), Вассенаарські Угоди (the Wassenaar Arrangement) і Режим контролю ракетних технологій (the Missile Technology Control Regime (MTCR). В даний час ЄС є членом Австралійської групи і Групи ядерних постачальників. Країни-кандидати на членство ЄС, такі як Туреччина, Хорватія, Республіка Македонія, повинні застосовувати режим ЄС, який активно сприяє членству у всіх режимах, до яких належить Європейський Союз. Так, Хорватія вже приєдналась до Вассенаарських угод та Групи ядерних постачальників[1026].

Крім зазначеного, в міжнародній практиці використовуються заходи впливу через різноманітні урядові установи, з метою обмеження іноземних власників активів стати часткою компаній певних галузей, серед яких: телекомунікації, поштові служби та служби зв'язку, гральний бізнес тощо. Зважаючи на численні ризики економічної безпеки, з якими країна стикається в процесі реалізації експортного потенціалу сфери виробництва, вона повинна бути готовою до захисту економічної цілісності, соціально-економічних пріоритетів розвитку в ході встановлення та продовження співпраці з зарубіжними партнерами. Для цього потрібна цілісність законодавчого середовища, правова обізнаність громадян, підготовка службовців, що працюють в органах, відповідальних за моніторинг, дотримання умов економічної безпеки, зниження рівня корумпованості. В той же час застосування таких правил в інших країнах може суперечити законодавству цих країн. Необхідний також аналіз технологій, що можуть бути використані у злочинних цілях зовнішніми компаніями для порушення національної безпеки країни[1027, 1028, 1029].

Для України важливе значення для забезпечення національної безпеки має членство в FATF (Financial Action Task Force). Оскільки відмивання нелегальних доходів є загрозою для національної та

[1026] Finance.ua про гроші [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://news.finance.ua/ua/~/1/0/all/2011/08/31/250187

[1027] U.S. Department of the Tresury [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.treasury.gov/resource-center/international/ foreign-investment/Pages/cfius -regulations.aspx.

[1028] Office of the United States Trade Representative [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.ustr.gov.

[1029] Daniel H. Else Defense Production Act: Purpose and Scope [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://docs.google.com/viewe r?a=v&q=cache:chnwsHMzk6kJ:www.fas.org/sgp/crs/natsec/RS20587.pdf.

економічної безпеки в ході реалізації ЕПСВ країни, стримування цього явища відображені в Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента від 12.02. 007 р. № 105, у Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо інсайдерської інформації» від 22.04.2011 р. № 3306-VI, Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо арешту активів, що пов'язані з фінансуванням тероризму та стосуються фінансових операцій, зупинених відповідно до рішення, прийнятого на підставі резолюцій Ради Безпеки ООН, та визначення порядку доступу до таких активів» від 21.04.2011 р. № 3266-VI, Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» від 21.04.2011 р. № 3267-VI, постанові Кабінету Міністрів України від 18.08.2010 р. № 745 «Про затвердження Порядку формування переліку осіб, які пов'язані з провадженням терористичної діяльності або щодо яких застосовано міжнародні санкції», постанови Кабінету Міністрів України від 30.08.2010 р. № 775 «Про затвердження Порядку подання суб'єктами господарювання, підприємствами, установами, організаціями, що не є суб'єктами первинного фінансового моніторингу, інформації на запит Державної служби фінансового моніторингу» та інших нормативних документів щодо фінансового здійснення моніторингу, зокрема у внутрішніх розпорядчих документах банків як суб'єктів первинного фінансового моніторингу[1030,1031,1032,1033,1034].

[1030] Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо інсайдерської інформації» від 22.04.2011 р. № 3306-VI [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/ show/3306-17

[1031] Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо арешту активів, що пов'язані з фінансуванням тероризму та стосуються фінансових операцій, зупинених відповідно до рішення, прийнятого на підставі резолюцій Ради Безпеки ООН, та визначення порядку доступу до таких активів» від 21.04.2011 р. № 3266-VI [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3266-17.

[1032] Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» від 21.04.2011 р. № 3267-VI [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/ show/3267-17.

[1033] Постанова Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2010 р.№ 745 «Про затвердження Порядку формування переліку осіб, які пов'язані з провадженням терористичної діяльності або щодо яких застосовано міжнародні санкції» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/ laws/ show/745-2010-п.

[1034] Постанови Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2010 р.№ 775 «Про затвердження Порядку подання суб'єктами господарювання, підприємствами, установами, організаціями, що не є суб'єктами первинного фінансового моніторингу, інформації на запит Державної служби фінансового моніторингу» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov. ua/laws/show/775-2010-п.

Окрім зазначених механізмів підвищення безпеки національної економіки при реалізації ЕПСВ країни, важливою є ефективна структура ЕПСВ, оскільки таким чином досягається зміна його системоформуючих компонентів, підвищення ефективності його реалізації, вдосконалення системи управління, переведення економічної системи на вищий рівень розвитку.

8.6. Взаємозв'язок експортного потенціалу виробництва з економічною безпекою держави.

Експортний потенціал реальної економіки за умови його розвитку і максимально можливого використання сприяє збільшенню обсягів промислового виробництва на інноваційних засадах, покращенню інфраструктурного забезпечення, підвищення ефективності структурних зрушень. Формування та розвиток експортного потенціалу виробництва (ЕПВ), як сукупності ресурсних потенціалів (природного, кадрового, управлінського, технологічного), необхідних для створення конкурентоспроможної продукції, зміцнення міжгалузевих і міжрегіональних виробничих зв'язків, при зменшенні імпортозалежності відбувається під впливом трьох стадійної технологічної та ринкової трансформаціїї: виникнення конфлікту в системі, прийняття рішення, здійснення перетворень. Основа зміни в галузевій структурі згідно моделі Р. Солоу обумовлена циклічністю розвитку галузі, яка відображається у її виникненні, розвитку, занепаді. Спостерігається двовекторний вплив зміни технологій: 1) нова технологія стає основою виникнення нової галузі; 2) часткова чи повна зміна технологічної бази призводить до покращення ефективності галузі через обмеження витрат (сировини, енергоносіїв, людської праці). В той же час, за відсутності негативного зворотного зв'язку між інституціональним базисом та сферою виробництва загострюються ризики для економічної безпеки, зокрема ризик біфуркації, яка обумовлює деіндустріалізацію економіки та втрату конкурентних позицій не лише для продукції окремих товарних груп, але й галузевої та національної конкурентоспроможності.

Системоформуючими компонентами ЕПВ є пасивна (а саме – ресурсна база) та активна (якість інституціонального забезпечення та розвиненість соціокультурного середовища, до яких відносяться

духовність, правосвідомість, інфраструктура). Існуючі методики оцінки експортного потенціалу виробництва дозволяють здійснити аналіз в аспекті витратності та ризиковості. Для оцінки стану реалізації ЕПВ доцільно використовувати спрощений та розширений методичні підходи до кількісної оцінки. Організована модель ЕПВ (формула 6.6) покладена в основу поглибленого аналізу розвитку національної економіки з огляду на системоформуючі стимулятори і де стимулятори загроз економічній безпеці.

$$Y = \{[Active]_{ip}\ [Inv(Fr_i, Sg_i) + Intel(Dp_i, Qh_i, Ea_i) + Inst(Ef_i, Tr_i, Mb_i, Ql_i, Av_i, Nr_i) + Social(Sp_i, La_i) + Infr(Pi_i, Si_i, Ti_i) + Techn(Tn_i, In_i, Oi_i) + Indm] + [Passive]_{ip}\ [Natur(Rn_i, Nr_i, Or_i, Ir_i) + Business(Mc_i, Mv_i, Tv_i, Manage_i, Cr_i, It_i, Ex_i, Vc_i, Oc_i, Caps_i, Dest_i, Dpi_i, Incd_i, Brc_i, Turnd_i, Efd_i)\} \quad (8.6)^*$$

де Y – ЕПСВ; Activep – активний потенціал; Inv – інвестиційний потенціал; Fr – фінансові ресурси; Sg – державні гарантії; Intel – інтелектуальний потенціал; Dp – реалізація програм розвитку; Qh – кваліфікація кадрів; Ea – підприємницькі здібності; Inst – інституціональний потенціал; Ef – ефективність; Tr – прозорість; Mb – мобільність; Ql – якість; Av – доступність; Nr – нормативна врегульованість; Social – соціальний потенціал; Sp – духовність; La – правосвідомість; Infr – інфраструктурний потенціал; Pi – виробнича інфраструктура; Si – соціальна інфраструктура;

Ti – транспортна; Techn – технологічний потенціал; Tn – технології; In – інновації; Oi – об’єкти інтелектуальної власності; Indm – якість системи промислового маркетингу; Passivep – пасивний потенціал; Natur – природо-ресурсний потенціал; Rn – відновлювальні ресурси; Nr – невідновлювальні ресурси; Or – власні ресурси; Ir – імпортовані ресурси; Business – кон’юнктура ринку; Mc –місткість ринку; Mv – швидкість товарообігу; Tv – державна регуляторна політика; Manage – управлінський потенціал; Cr – стандартизація і сертифікація; It , Ex, Vc, Oc – внутрішні, зовнішні, добровільні, обоовязкові процедури стандартизації і сертифікації, відповідно; Caps – стан основних фондів; Dest – найвагоміші дестимулятори розвитку ЕПСВ; Dpi – імпортозалежність (дестимулятор); Incd – зниження доходів споживачів (дестимулятор); Brc – дозвільно-контрольні процедури (дестимулятор);

Turnd – сповільнення товарообігу (дестимулятор); Efd – неефективність виробничих процесів (дестимулятор).

Основні чинники впливу на реалізацію експортного потенціалу реальної економіки включають ресурсну компоненту, яка входить до групи ринкового впливу, оскільки нерівномірна ресурсна забезпеченість країн не розглядається як перешкода розвитку екс-

портного потенціалу завдяки можливості імпортування необхідних ресурсів (рис. 8.11). Слід підкреслити значущість кадрової компоненти, що є частиною ресурсів, необхідної для розвитку ЕПВ країни. Саме людський капітал здійснює потужний системоформуючий вплив, інтенсивність якого залежить від повноважень суб'єкту впливу.

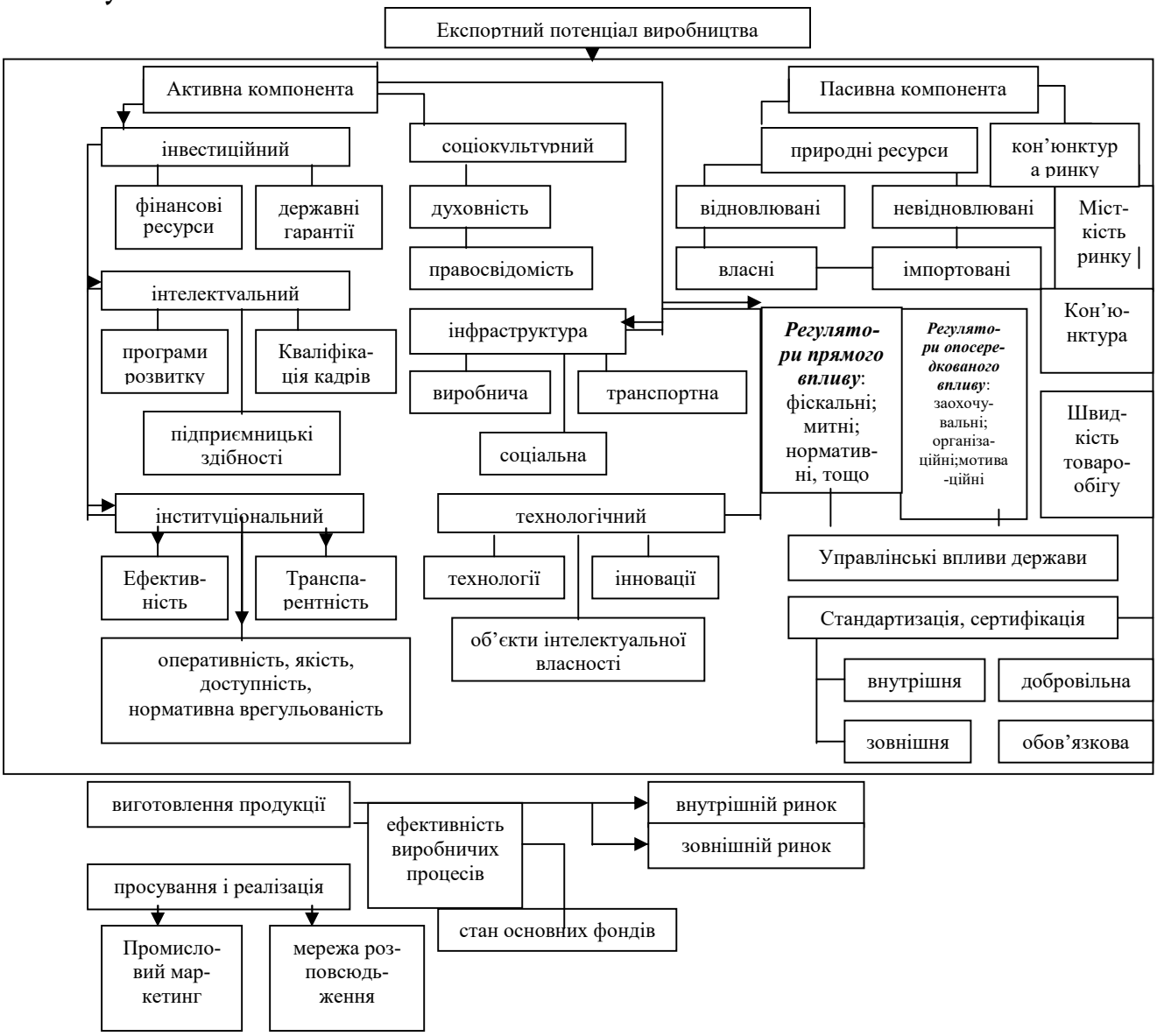

Рис. 8.11. Чинники формування та структура ЕПВ країни

*Розроблено автором

Функціональна модель оцінки ЕПВ (формула 6.6) включає декомпозицію кількісних та якісних компонент: 1) (Inv) Інвестиційний потенціал, (Fr) фінансові ресурси: обсяг оборотних коштів суб'єктів господарювання, млн,грн; вартість кредитних ресурсів (ефективна ставка); (Sg) Державні гарантії: обсяг державного фі-

нансування структурних перетворень (% ВВП); частка державних та комерційних замовлень на інноваційні проекти до загальної кількості,%; імовірність своєчасного погашення державних цінних паперів; 2) (Intel) Інтелектуальний потенціал: (Dp) реалізовані програми розвитку людського потенціалу: % перекваліфікації персоналу в сфері виробництва, % працевлаштування за спеціальністю після отримання профільної освіти; кількість тренінгів на одну тис. осіб, зайнятих в галузі; відношення вартості навчання до доходу; (Qh) Кваліфікація кадрів: час роботи працівника на одному підприємстві; внесок працівника у дохід галузі чи суб'єкта господарювання, %; частка низькооплачуваних некваліфікованих працівників в галузі; (Ea) Підприємницькі здібності: частка новостворених юридичних осіб до тих, що припинили діяльність в галузі,%; частка рейтингових підприємств в галузі, %; показник рентабельності і банкрутств , %; 3) (Inst) Інституційний чинник: (Ef) необхідна кількість відвідувань центру надання адміністративних послуг для їх отримання; кількість працівників задіяних для надання адміністративної послуги; частка скарг керівництву та контролюючим органам в зв'язку з отриманими адміністративними послугами; (Tr) Прозорість: % проваджень пов'язаних з отриманням неправомірної вигоди; (Mb) мобільність надання адміністративних послуг: кількість днів на опрацювання запиту; наявність ранжованих процедур опрацювання запиту за критерієм терміновості; наявність електронного кабінету; (QI) якість адміністративних послуг: частка преробок з вини органу надання адміністративних послуг, %; переадресації запитів, через внутрішню неузгодженість, %; (Av) доступність адміністративних послуг: кількість центрів надання адміністративних послуг на одну тис. осіб, територіальна віддаленість пунктів надання адміністративних послуг від споживача послуг, км; (Nr) нормативна урегульованість надання адмістративних послуг/ведення діяльності: кількість нормативних актів, що регул процес; кількість запитів до вищої інстанції пов'язаних з не чіткістю положень нормативного акту, неврегульованістю певних питань в нормативному акті; 4) (Social) Соціальний потенціал, (Sp) духовність: частка осіб, що вважають себе віруючими, %; частка осіб, що відвідують церкву більше трьох разі. на рік, %; частка осіб, що вважають вважають правильним дотримуватись норм законодавст-

ва, %; (Lp) правосвідомість: якісний показник обізнаності, наявності праворозуміння для захисту своїх прав та законних інтересів; частка осіб з юридичною освітою, %; 5) (Infr) Інфраструктура, а саме, (Pi) виробнича інфраструктура: технологічний клас обладнання сфери виробництва; ступінь зносу основних засобів; (Si) соціальна інфраструктура: кількість навчальних закладів на одну тисячу ос.; кількість культурно-розважальних закладів для дітей і для дорослих на одну тисячу ос.; частка паркових зон для дозвілля та відпочинку, частка від загальної площі території країни (області), %; (Tr) транспортна інфраструктура: частка якісного полотна автомобільних, залізничних шляхів, %; частота здійснення ремонтних робіт автошляхів, залізничних сполучень; вантажооборот тис. т.; % зношеності цистерн, вантажних вагонів; завантаження та пропускна здатність перевалочних баз, %; 6) (Techn) технології: вартість технологій; частка обсягів високотехнологічної продукції до обсягів виготовленої або експортованої продукції, %; зростання прибутковості при впровадженні інновацій в галузі, %; кількість інноваційно активних підприємств, % до загальної кількості; (Oi) об'єкти інтелектуальної власності: частка винахідників, до зайнятих в галузі,%; частка раціоналізаторів до загальної чисельності працюючих на підприємствах галузі, %; кількість зареєстрованих об'єктів інтелектуальної власності; частка відмов у реєстрації об'єкта інтелектуальної власності, частка пов'язаних з недотриманням умов патентоздатності, %; 7) (Indm) Промисловий маркетинг: частка впізнаваних брендів на міжнародному ринку,%; частка вітчизняних підприємств, представлених на міжнародних виставках, %; частка витрат на рекламу в бюджеті галузі та відношення витрат на рекламу до прибутку від операційної діяльності, %; 8) Природно-ресурсний потенціал: забезпеченість власними природними ресурсами, в т.ч. частка унікальних ресурсів, концентрація природних ресурсів за регіонами, %; (Rn) відновлювальні ресурси: ступінь переробки сировини і відходів в галузі, %;, частка відходів виробництва, %; (Nr) невідновлювальні ресурси: витрата ресурсу на одиницю продукції, тис т; (Or) власні ресурси: ступінь забезпеченості власними ресурсами України; порівняння ефективності виробництва з власної сировини та імпортної за ціновим критерієм, з урахуванням вартості видобутку сировини та її якості

і шкоди для довкілля; (Ir) імпортовані ресурси: ступінь залежності від імпортованих ресурсів, %, обсяг використання ВВП на імпорт ресурсів, % до обсягу ВВП; 9) (Business) Кон'юнктура ринку: попит на світовому ринку на вітчизняну продукцію та в основних країн-партнерів за товарною групою; динаміка частки імпортозаміщення виробництва даного продукту в країнах-партнерах, %; (Mc) місткість ринку: достатній обсяг товарів призначених для задоволення потреб ринку в натуральному вимірнику і грошовому вимірі); (Mv) швидкість товарообігу: обсяг реалізованої продукції за період, млн. грн.; (Tv) державна регуляторна політика: ступінь дублювання регулюючих функцій органів державного управління, %; кількість задіяних регулюючих органів у розрахунку на одну адміністративну послугу; 10) (Manage) Управлінський потенціал: частка впроваджених програм розвитку та їх вартісний ефект (зростання чи зменшення бюджетних надходжень, %) за результатами управлінського аудиту; (Cr) стандартизація: наявність стандартів та їх обов'язковість в галузі; відповідність вітчизняних стандартів стандартам ЄС; (Caps) Стан основних фондів: ступінь зносу основних фондів, %, частка належності устаткування до високотехнологічних укладів, %; обсяги ремонтних робіт устаткування в галузі та тривалість простою в днях з цієї причини; втрачена вигода від вимушеного простою, млн грн; (Os) дозвільно-контрольні процедури: кількість відповідних процедур, потрібних для початку діяльності; необхідна кількість документів у розрахунку на одну реєстраційну дію; (Efd) виробничий процес (постадійне перетворення сировини на готову продукцію): частка відходів виробництва, %; час простою виробництва, %; частка затримок поставок сировини чи готової продукції, %; частка повернень, пов'язаних з неналежною якістю товару чи невідповідністю критеріям замовлення, %.

Компаративний та узагальнений світових практик дозволяє виділити систему засобів та забезпечення економічної безпеки в процесі розвитку і використання реалізації ЕПВ: тарифні інструменти; моніторинг дотримання законності при реалізації економічних проектів; гармонізація інтересів іноземних та вітчизняних інвесторів та держави перед громадянами щодо забезпечення належних стандартів якості життя і можливостей розвитку людського потенціалу; модернізація виробництва; раціональність податкової

та валютної політики. При цьому для оцінки етапу реалізації ЕПВ доцільно використовувати базову (табл. 8.6).

Таблиця 8.6

Методика оцінки реалізованого експортного потенціалу сфери виробництва*

Формула розрахунку	Показники	Інтерпретація результатів	Бажана тенденція
$ЕП = \left(\frac{Експ}{ВВП}\right) \div ЧН$	$ЕП$ – експортний потенціал, $Експ$ – обсяг експорту, $ВВП$ – обсяг ВВП, $ЧН$ – чисельність населення	Реалізований експортний потенціал сфери виробництва, млн. грн. на особу	Зростання
$ВП = \left(\frac{ОРП}{ВВП}\right) \div ЧЗГ$	$ВП$ – виробничий потенціал, $ОРП$ – обсяг реалізованої продукції, $ВВП$ – обсяг ВВП, ЧЗГ – чисельність зайнятих в галузі	Реалізований виробничий потенціал вітчизняної промисловості, млн. грн. на особу	Зростання
	$Вир.П$ – обсяг виробленої продукції промисловості, $Вир.Сг$ – обсяг виробленої продукції сільського господарства, ЧЗГ– чисельність зайнятих в галузі, $К$ – індекс конкурентоспроможності зовнішньої торгівлі України	Інтегральний показник ЕСПВ, млн. грн. на особу	Зростання

*Розроблено автором

Зважаючи на зниження ефективності регулюючої функції держави в процесі глобалізації, актуалізується необхідність формування ефективної системи забезпечення економічної безпеки держави, яка який включає захисні, превентивні, компенсаційні та стимулюючі складники. При цьому концептуальною основою побудови і корегування сутнісних характеристик такої системи, визначимо заходи протидії ризикам і загрозам національній безпеці внаслідок руйнування і недовикористання ЕПВ (рис. 8.12).

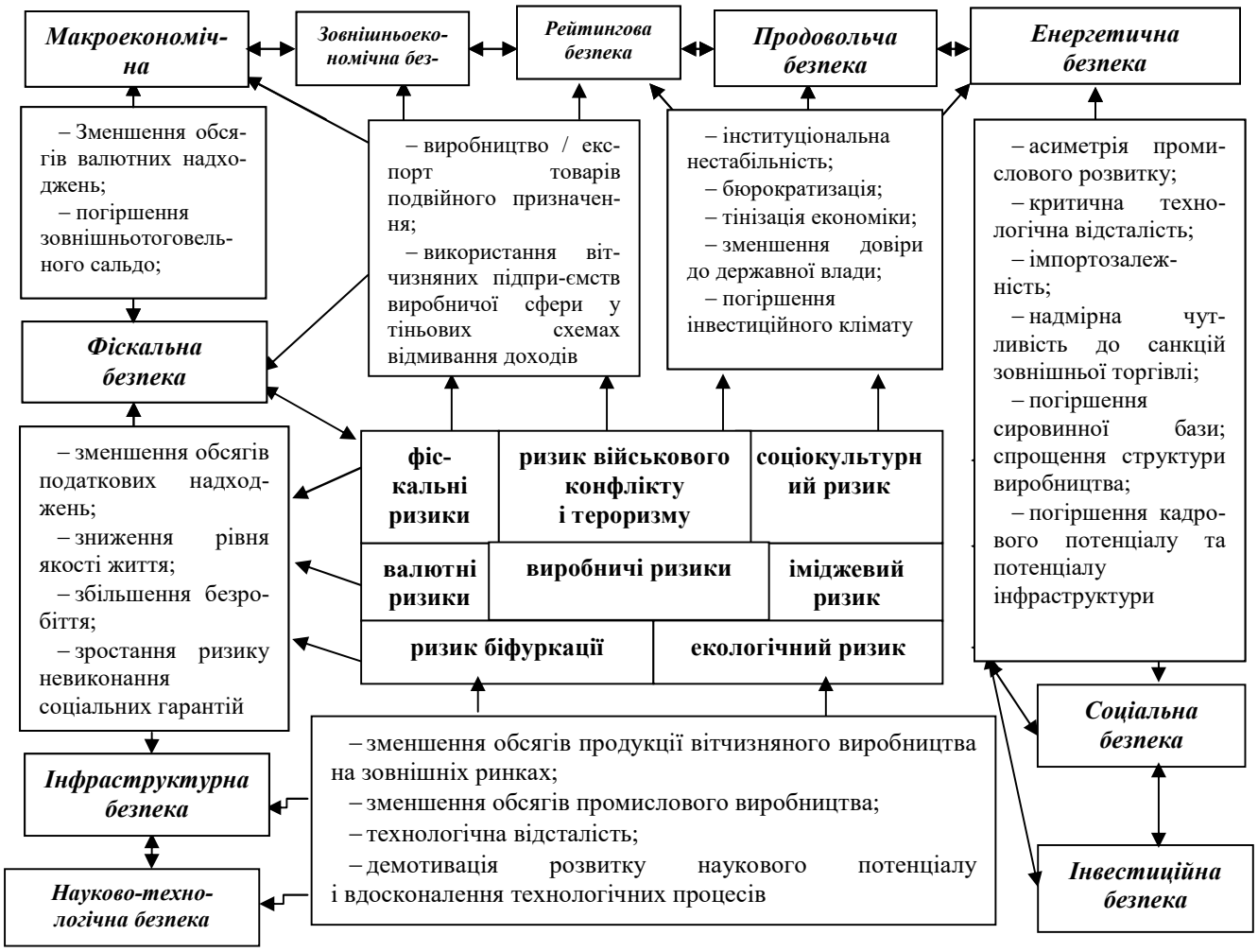

Рис. 8.12. Взаємозв'язок національної безпеки з використанням експортного потенціалу виробництва

Розроблено автором

Отже, ЕПВ є складником економічного потенціалу країни, нарощення та ефективне використання якого пов'язане зі зміцненням економічної безпеки. Для ефективного використання ЕПВ важливе значення має зміцнення міжгалузевих зв'язків, що сприяє локалізації виробництва. Стримуючим чинником для розвитку і максимального використання ЕПВ є залежність динаміки реального сектору економіки України від кон'юнктури світових товарних та сировинних ринків, зростання державного боргу та видатків на його обслуговування за умов необхідності нових запозичень для підтримки ліквідності державного бюджету і погашення чергових платежів за державними зобов'язаннями, від'ємне сальдо торгівельного балансу і незадовільні показники зовнішньої ліквідності, що сприяє подальшому нарощуванню валового зовнішнього боргу.

Руйнування або недовикористання ЕПВ загострює загрози економічній безпеці держави. Зміцнення якої передбачає збільшення фінансування наукової та інноваційної діяльності, покращення якості людського капіталу, модернізацію інфраструктури, особливо інституціональної, інформаційно-консультаційної, транспортно-логістичної, стандартизацію продукції, інноваційної активності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Тенденції тіньової економіки в Україні I квартал 2017 р. Офіційна веб-сторінка Міністерства економіки та економічного розвитку і торгівлі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua.

2. Corruption Perceptions Index 2016. Corruption remains a global threat. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cpi.transparency.org/ cpi2016/ results/.

3. Офіційна веб-сторінка Державної служби статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua.

4. Офіційна веб-сторінка Світового банку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.worldbank.org.

5. Новікова О. Оцінка соціальних ризиків в регіонах України як підстава для прийняття управлінських рішень щодо їх подолання О. Новікова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/Monitor/ Juli08/08.htm.

6. Закон України «Про державний бюджет на 2017 рік». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua.

7. Закони України «Про державний бюджет на 2009–2016 роки». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua.

8. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua.

9. Федеральный закон «О противодействии коррупции» от 25.12.2008 № 273-ФЗ (действующая редакция, 2016). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_82959/.

10. Конвенція ООН проти корупції. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.acrc.org.ua/ua/legislation/international-law/all/konvencziya-oon-proti-korupcziyi.html.

11. Плюта В. Сравнительный многомерный анализ в экономических исследованиях / В. Плюта // Методы таксономии и факторного анализа. – М. : Статистика, 1980. – 151 с.

12. Гончарук Я. А., Флейчук М. І. Вплив тіньового сектора та корупції на економічні системи. / Я. А. Гончарук, М. В. Флейчук/ Економіка і прогнозування. Науковий журнал. № 2, 2009. – К. : ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». – 2009. – 160 с. С. 7–22.

13. Schneider F. The Shadow Economy in Europe / F. Schneider. – Chicago, Illinois: A. T. Kearney, 2015.

14. «Ukraina voshla v trojku blizkih k defoltu stran», Business Insider, [Online], available at: http://uapress.info/ru/news/ show/90888/.

15. Офіційна сторінка Міністерства фінансів України. Електронний ресурс/ Режим доступу //: http://www.minfin.gov.ua.

16. Василенко Д. А. Боргова безпека України – сучасний стан і напрямки покращення /Д. А. Василенко // Науковий блог. - [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://naub.oa.edu.ua/2014/ borhova-bezpeka-ukrajiny-suchasnyj-stan-i-napryamky-pokraschennya/.

17. Досвід і перспективи співпраці України і Міжнародного валютного фонду. Електронний ресурс/Режим доступу //: http://pidruchniki.com/17360414/finansi/dosvid_perspektivi_spivpratsi_ukrayini_mizhnarodnogo_valyutnogo_fondu.

18. Штефано А. П. Співпраця України з Міжнародним валютним фондом: реалії та перспективи. Електронний ресурс/ Режим доступу //: http://www.rusnauka.com/16_ADEN_2010/Economics/ 68489.doc.htm.

19. Доліновська О. Я. Співпраця України з міжнародним валютним фондом та перспективи розвитку економіки держави. Електронний ресурс/Режим доступу //: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1401.

20. Матвійчук А. В. Нечіткі, нейромережеві та дискримінантні моделі діагностування можливості банкрутства підприємств / А. В. Матвійчук // Нейро-нечіткі технології моделювання в економіці. - 2013. - № 2. - С. 71–118.

21. Штовба С. Д. Проектирование нечетких систем средствами MATLAB / С. Штовба. – М : Горячая линия–Телеком, 2007. – 288 с.

22. Штовба С. Д. Обеспечение точности и прозрачности нечеткой модели Мамдани при обучении по экспериментальным данным // Проблемы управления иинформатики. – 2007. – № 4. – С. 102–114.

23. Леоненков А. В. Нечеткое моделирование в среде MATLAB и fuzzyTECH / А. Леоненков. – СПб : БХВ-Петербург, 2003. – 736 с.

24. Zadeh L. Outline of a New Approach to the Analysis of Complex Systems and Decision Processes // IEEE Trans. Syst. Man Cybernet. № 3. – 1973. – P. 28–44. (Русский перевод: Заде Л. Основы

нового подхода к анализу сложных систем и процессов принятия решений. В кн. «Математика сегодня». Пер. с англ. М. : Знание. – 1974. – С. 5–49).

25. Зубок М. І. Економічна безпека суб'єктів підприємництва: навчальний посібник / М. І. Зубок, В. С. Рубцов, С. М. Яременко, В. Г. Гусаров, І. І. Чернов. – К. : 2012 – 226 с.

26. Дьяконов В. П. MATLAB 6.5 SP1/7 + Simulink 5/6 в математике и моделировании. – М. : СОЛОН-Пресс, 2005. – 576 с.

27. ДСТУ ISO 22000:2007 «Системи керування безпечністю харчових продуктів. Вимоги до будь-яких організацій харчового ланцюга (ISO 22000: 2005, IDT)» . – 2014

28. Система НАССР. Довідник: / Львів : НТЦ «Леонорм-Стандарт», 2003 – 218 с. - (Серія «Нормативна база підприємства»).

29. Посібник для малих та середніх підприємств молокопереробної галузі з підготовки та впровадження системи управління безпечністю харчових продуктів на основі концепції НАССР. – К. : Міжнародний інститут безпечності та якості харчових продуктів (IIFSQ), 2010. – 199 с.

30. Що таке TAX FREE? Для чого оформляти фактуру Tax Free? [Електронний ресурс] // Найкращі закупи в Польщі. – 2016. Режим доступу: http://shoppingpl.com/uk/post/12-shcho-take-tax-free-dlya-choho-oformlyaty-fakturu-tax-free.

31. Історія економічних учень: Навчальний посібник / Базилевич В. Д., Гражевська Н. І., Гайдай Т. В., Леоненко П. М., Нестеренко А. П. - К. : Знання, 2004. – 1300 с.

32. Про соціально-економічне становище України за 2013 рік [Текст]. – Державна служба статистики України. – Київ : Державна служба статистики України, 2014. – 84 с.

33. Радзієвський І. А. Феномен глобалізації і державне управління / І. А. Радзієвський [Електронний ресурс] // Державне управління: теорія і практика. – 2006. – № 1. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DUTP/2006-/txts/FILOSOFIYA/06riagdu.pdf.

34. Савелко Т. В. Уточнення економічного змісту й особливості глобалізації / Савелко Т. В. // Фінанси України. – 2004. – № 7. – С. 34–41.

35. Стратегічні виклики 21 століття суспільству та економіці України: у 3-х т. / О. Ю. Болховітінова, Л. Ю. Волощенко, Т. В. Голікова, Б. Є. Кваснюк та ін.; Ін-т економіки та прогнозування НАНУ; Український форум; за ред. В.М. Гейця, В. П. Семиноженка, Б. Є. Кваснюка. – К. : Фенікс. – Т. 3: Конкурентоспроможність української економіки, 2007. – 556 с.

36. Смолянюк В. Ф. Десуверенізація та економічна безпека України: динаміка взаємозалежності [Електронний ресурс] // Матеріали круглого столу: державна політика забезпечення національної безпеки України: актуальні проблеми та шляхи їх розв'язання, м. Київ, 19.02.2013 р., 2013. – К. : НАДУ при Президентові України. – Режим доступу: http://nationalsecurity.org.ua/2013/04/10/kruglijj-stil-19-02-2013-derzhavna-politika-zabezpechennya-nacionalno%D1%97-bezpeki-ukra%D1%97ni-aktualni-problemi-ta-shlyakhi-%D1%97kh-rozvyazannya/

37. Світове господарство в умовах глобалізації: Монографія / за ред. Я. Б. Олійника, Б. П. Яценка, В. К. Бабарицької. – К. : Вид.-поліграф. центр "Київський університет", 2004. – 145 с.

38. Структурні трансформації економіки: світовий досвід, інститути, стратегії для України: Монографія [Текст] / наук. ред. В. І. Ляшенко, Є. В. Савельєв; ІЕП НАН України, ТНЕУ МОНмолодьспорту України. – Тернопіль : Економічна думка, 2011. – 848 с.

39. Співак В. М. Держава в процесі глобального управління економікою: порівняльні характеристики [Текст] // Економіко-правові дослідження. – 2010. – № 1. – С. 132–141.

40. Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний аспекти: Монографія [Текст] / Міжнародна рада з науки (ICSU) [та ін.]; наук. керів. М. З. Згуровський. – К. : НТУУ «КПІ» МОН УКраїни, 2010. – Ч. 2. Україна в індикаторах сталого розвитку. – 359 с.

41. Фритьоф Капра. Скрытые связи: наука для устойчивой жизни/ К. Фритьоф [Електронний ресурс]. – 2002. – 174 с. – Режим доступу: http://www.koob.ru/capra/hidden_connections.

42. Герич І. Д. Реформа охорони здоров'я в Україні: десять порад від небайдужого стороннього або як розірвати «зачароване коло» імітації реформ / І. Д. Герич // Реформування системи державного управління та державної служби: теорія і практика : матер. наук-практ. конф. за міжнар. уч. (8 квітня 2011 р.) : у 2 ч. – Ч. 2 / за

наук. ред. чл. кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. – С. 336–341.

43. Підсумки Регіонів // Top insurer. – 2015. – № 1. – С. 60–67.

44. Показники діяльності з видів добровільного страхування, інших, ніж страхування життя, за 2015 рік : консолідована звітність [Електронний ресурс] / Нацкомфінпослуг. – Київ, 2016. - Режим доступу : http://nfp.gov.ua/content/konsolidovani-zvitni-dani.html.

45. Статистичний щорічник України за 2015 рік / за ред. О. Г. Осауленка. – Київ, 2016. – 575 с.

46. Типологія депресивних регіонів в системі соціально-економічної небезпеки / І. М. Вахович, М. І. Купира // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України : зб. наук. пр. – 2015. – Вип. 1. – С. 35–38.

47. Appleby J. Spending on health and social care over the next 50 years Why think long term? [Електронний ресурс] / J. Appleby. – London, 2013. – 55 p. – Режим доступу : http://www.kingsfund.org.uk/sites/ files/kf/field/field_publication_file/Spending%20on%20health%20...%2050%20years%20low%20res%20for%20web.pdf.

48. U.S. Department of the Tresury [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.treasury.gov/resource-center/international/ foreign-investment/ Pages/cfius -regulations.aspx.

49. Office of the United States Trade Representative [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.ustr.gov.

50. Daniel H. Else Defense Production Act: Purpose and Scope [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:chnwsHMzk6kJ:www.fas.org/sgp/crs/natsec/RS20587.pdf.

51. National Security Council [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/administration/eop/nsc.

52. European commission [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ec.europa.eu/trade/tackling-unfair-trade/trade-defence/anti-dumping.

53. Singapore Customs [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.customs.gov.sg/stgc/leftNav/str/.

54. U.S. Department of the Tresury [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.treasury.gov/resource-center/international/ foreign-investment/Pages/cfius-regulations.aspx.

55. COUNCIL REGULATION (EU) 9 of 5 May 2009No 428/200 setting up a Community regime for the control of exports, transfer, brokering and transit of dual-use items [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://trade.ec.europa.eu/ doclib/docs/2009/june/ tradoc_ 143390. pdf.

56. Dual-use export controls in the EU [Електронний ресурс]. Режим доступу:http://ec.europa.eu/trade/creating-opportunities/trade-topics/dual-use/

57. Finance.ua про гроші [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://news.finance.ua/ua/~/1/0/all/2011/08/31/250187

58. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо інсайдерської інформації» від 22.04.2011 р. № 3306-VI [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/ show/3306-17

59. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо арешту активів, що пов'язані з фінансуванням тероризму та стосуються фінансових операцій, зупинених відповідно до рішення, прийнятого на підставі резолюцій Ради Безпеки ООН, та визначення порядку доступу до таких активів» від 21.04.2011 р. № 3266-VI [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3266-17.

60. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» від 21.04.2011 р. № 3267-VI [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/ show/3267-17.

61. Постанова Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2010 р. № 745 «Про затвердження Порядку формування переліку осіб, які пов'язані з провадженням терористичної діяльності або щодо яких застосовано міжнародні санкції» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/ show/745-2010-п.

62. Постанови Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2010 р.№ 775 «Про затвердження Порядку подання суб'єктами господарювання, підприємствами, установами, організаціями, що не є суб'єктами первинного фінансового моніторингу, інформації на запит Державної служби фінансового моніторингу» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov. ua/laws/show/775-2010-п.

63. Стеченко Д. М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика. – [2-ге вид.]. – К. : Вікар, 2002. – 295 с.

64. Dixit A. K. Lawlessness and Economics: Alternative Modes of Governance The Gorman Lectures in Economics. – Princeton University Press, 2007. – 184 p. – ISBN 0-691-13034-5.

65. Мочерний С. В. Економічна безпека України: шлях до цивілізації чи до деградації?. – Львів, 1997. – 80 с.

66. Vollrath T. L. A Theoretical Evaluation of Alternative Trade Intensity Measures of Revealed Comparative Advantage. – Weltwirtschaftliches Archiv, p. 265.

67. Мельник Т. Експортний потенціал України: методологія оцінки та аналіз / [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/ Мер/2009_8_9/.../10_Melnuk1.pdf.

68. Пахомов С. Ю. Глобальна конкуренція: нові явища, тенденції та чинники розвитку / С. Ю. Пахомов – К. : КНЕУ, 2008. – 224 с. – ISBN 9789664831434.

69. Маляренко Т. А. Соціальний конфлікт у системі загроз економічній безпеці держави / Т. А. Маляренко. Міністерство освіти і науки України, Донецький державний університет управління. – Донецьк: ДонДУУ, 2010. – 407 с.: іл. – ISBN 9789662239102.

70. Бардиш Г. О. Трансформація економіки України в напрямку соціальної спрямованості / Г. О. Бардиш. – К. : Хай-Тек Прес, 2009. – 584 с.

71. Саліхова О. Б. Ідентифікація високотехнологічних промислових підприємств України: методологія та практика. Частина І. Міжнародні стандарти та національні інтереси // О. Б. Саліхова, О. В. Крехівський. Статистика України. – 2010. – № 2. – С. 4–9.

72. Руус И. Интеллектуальный капитал: практика управления / И. Руус, С. Пайк, Л. Фернстрем, пер. с англ. под ред. В. К. Дерманова. – СПб. : Изд-во «Высшая школа менеджмента», 2010. – 436 с.

РОЗДІЛ 9.
ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

(Варналій З. С.)

9.1. Поняття та сутність інформаційної безпеки як чинника захисту національних інтересів в глобальному інформаційному просторі.

9.2. Теоретико-методичні основи забезпечення інформаційної безпеки держави.

9.3. Держана політика забезпечення інформаційної безпеки в умовах інформаційної глобалізації.

Найважливішою тенденцією сучасного світу нині є глобалізація, основу якої склала інтеграція інформаційно-комунікаційних систем в єдину світову систему. У свою чергу, інформаційна глобалізація необхідна для формування єдиного світового ринку. Мова йде про прискорений розвиток інформаційної глобалізації як процесу формування та розвитку єдиного інформаційного простору під впливом комунікаційних технологій.

В сучасних умовах глобалізації інформаційних процесів та широкого застосування автоматизованих інформаційних систем, заснованих на використанні комп’ютерних і телекомунікаційних засобах особливої значущості набуває проблема інформаційної безпеки.

При забезпеченні інформаційної безпеки стали цілком реальними загрози, викликані навмисними (зловмисними) діями людей. Останнім десятиліттям порушення захисту інформації прогресує з використанням програмних засобів і через глобальну мережу Інтернет.

У зв'язку із зростаючою роллю інформаційних економічних ресурсів в житті сучасного суспільства, а також через реальності численних загроз з точки зору їх захищеності проблема інформаційної безпеки вимагає до себе постійної і більшої уваги. Системний характер впливу на інформаційну безпеку великої сукупності різних обставини, які мають до того ж різну фізичну природу, що переслідують різні цілі і викликають різні наслідки, приводять до необхідності комплексного підходу при вирішенні даної проблеми.

9.1. Поняття та сутність інформаційної безпеки як чинника захисту національних інтересів в глобальному інформаційному просторі

Із зростанням науково-технічного прогресу та подальшої глобалізації інформаційних процесів зростає і важливість питання інформаційної безпеки громадянина, суспільства, держави. Тобто інформація стала чинником, який може призвести до значних технологічних аварій, військових конфліктів, дезорганізувати державне управління, фінансову систему, роботу наукових центрів, і чим вищий рівень інтелектуалізації та інформатизації суспільства, тим потрібнішою стає надійна інформаційна безпека, оскільки реалізація інтересів, людей та держав все більше здійснюється за допомогою інформатизації.

Серед праць, котрі присвячені дослідженням основ інформаційної безпеки особливе місце займають теоретичні розробки О. Бараноського, А. Баровської, Е. Бєляєва, М. Бусленка, С. Гриняєва, О. Данильяна, О. Дзьобаня, М. Дроня, Д. Дубова, Л. Євдоченка, Б. Кузьменка, В. Лопатіна, М. Макарова. А. Погребняка, О. Позднякова, Л. Сергієнка, О. Чайковської та інших дослідників.

Інформаційна безпека відіграє важливу роль у забезпеченні інтересів будь-якої держави. Створення розвиненого і захищеного інформаційного середовища, є неодмінною умовою розвитку суспільства та держави. Забезпечення інформаційної безпеки є відповідальною справою кожної держави.

У статті 3 Закону України «Про національну безпеку України», який був ухвалений 21 червня 2018 року Верховною Радою України (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 31, ст. 241) зазначено, що «державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, кібербезпеки України тощо»[1035].

Останнім часом в світі відбуваються якісні зміни у процесах управління, зумовлені інтенсивним впровадженням сучасних інформаційних технологій. Разом з цим посилюється небезпека не-

[1035] Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469 - VIII (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 31, ст.241. - https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19

санкціонованого втручання в роботу інформаційних систем, і вагомість наслідків такого втручання дуже сильно зросла. Як наслідок, в багатьох країнах все більше уваги приділяється проблемам захисту економічної інформації та пошуків шляхів її вирішення[1036].

Економічна інформація та інформаційні технології все більше визначають розвиток суспільства та слугують новими джерелами національної могутності. Становлення інформаційного суспільства радикально змінює політичну, екологічну та соціальну сфери життєдіяльності людства. У цих умовах формування інформаційного суспільства змінює предмет праці на інформацію і знання. У свою чергу основою глобалізації стають інтеграція інформаційних систем різних держав до єдиної загальносвітової інформаційної системи, формування єдиного інформаційного простору, створення глобальних інформаційно-телекомунікаційних тенет, інтенсивне впровадження нових інформаційних технологій в усі галузі суспільного життя, включаючи і державне управління.

Глобальний процес інформатизації суспільства охопив практично всі країни світу і нині є стрижнем науково-технічного і соціально-економічного розвитку.[1037]

Інформатизація становить собою організаційний соціально-економічний і науково-технічний процес створення оптимальних умов для всебічного задоволення інформаційних потреб і реалізації прав громадян суспільства, органів державної влади й управління на основі формування і використання інформаційних ресурсів і використання інформаційних систем, мереж, ресурсів і інформаційних технологій із використанням обчислювальної і комунікаційної техніки.

Основними завданнями інформатизації є:

– всебічне інформаційне забезпечення потреб суб'єктів інформаційних відносин;

– створення єдиного безпечного інформаційного простору;

– створення, впровадження і використання інформаційних систем, інформаційних технологій і інформаційних продуктів загального значення;

[1036] Варналій З. С. Ринок економічної інформації: проблеми формування та перспективи розвитку : монографія / З. С. Варналій, Л. Л. Клевчік. – Чернівці: Технодрук, 2016. – 280 с.

[1037] Дронь М. М., Малайчук В. П., Петренко О. М. Основи теорії захисту інформації: Навч. посібник. – Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. – С. 61.

– підготовка кадрів, підвищення їх кваліфікації у сфері інформатизації.

Поняття «інформаційна безпека» означає процес управління загрозами та небезпеками в інформаційній сфері. Саме тому інформаційна безпека є невід'ємною частиною загальної безпеки, чи то національної, чи то регіональної, чи то міжнародної. Аналіз інформаційної безпеки передбачає розгляд сукупності таких об'єктивних чинників:

– потреб громадян, суспільства і держави і світового співтовариства;

– уразливість індивідів, суспільства і держави від цифрових технологій;

– наявність широкого кола загроз і небезпек, якими має управляти система забезпечення інформаційної безпеки[1038].

Поняття інформаційної безпеки включає в себе з одного боку забезпечення якісного інформування громадян та вільного доступу до різних джерел інформації, а з іншого - контроль за непоширенням таємної інформації, сприяння цілісності суспільства, захисту від негативних інформаційних впливів тощо. Рішення цієї комплексної проблеми дозволить як захистити інтереси суспільства і держави, так і сприяти реалізації права громадян на отримання всебічної та якісної інформації.

Проблема ефективного забезпечення безпеки інформації в державі передбачає вирішення таких масштабних задач, як: розроблення теоретичних основ забезпечення безпеки інформації; створення системи органів, відповідальних за безпеку інформації; вирішення проблеми керування захистом інформації і її автоматизації; створення нормативно-правової бази, що регламентує рішення всіх задач забезпечення безпеки інформації; налагодження виробництва засобів захисту інформації; організація підготовки відповідних фахівців та ін.

Комплекс питань інформаційної безпеки держави включає такі сфери державної діяльності, як: захист та обмеження обігу інформації; захист інформаційної інфраструктури держави; безпека розвитку інформаційної сфери держави; захист національного ін-

---

[1038] Кузьменко Б. В. Захист інформації : навч. посіб. Ч. 2 / Б. В. Кузьменко, О. А. Чайковська. - К. : Видавничий відділ КНУКіМ, 2009. – С. 47.

формаційного ринку; попередження інформаційного тероризму та інформаційної війни[1039].

Існує два аспекти вивчення інформаційної безпеки в контексті національної безпеки. З одного боку, це самостійний елемент національної безпеки будь-якої країни, а з іншого - інтегрована складова будь-якої іншої безпеки: військової, економічної, політичної тощо.

Одним з найбільш повних визначень інформаційної безпеки можна вважати наступне: це такий стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, при якому зводиться до мінімуму завдання збитку через неповноту, невчасність і недостовірність інформації, негативний інформаційний вплив, негативні наслідки функціонування інформаційних технологій, а також через несанкціоноване поширення інформації. Це визначення тією чи іншою мірою охоплює практично всі сфери інформаційної взаємодії суб'єктів держави.

Проблема забезпечення інформаційної безпеки України знайшла відображення в законах «Про основи національної безпеки України», «Про концепцію національної програми інформатизації», «Про національну програму інформатизації», а також у Концепції національної безпеки України. Основними складовими останньої є: національна безпека, національні інтереси, національні цілі, пріоритети і принципи задоволення і захисту національних інтересів, загрози національній безпеці і система національної безпеки[1040].

Сутність інформаційної безпеки як невід'ємної складової національної безпеки України вперше була зазначена у Законі «Про основи національної безпеки України»[1041].

Захист інформаційного суверенітету держави тісно пов'язаний із поняттям інформаційної безпеки, що може бути розглянута, як захищеність внутрішньої інформації як такої, тобто захищеність

[1039] Барановський О. І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення): [монографія] / Барановський О. І. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. – 759 с.

[1040] Дронь М. М., Малайчук В. П., Петренко О. М. Основи теорії захисту інформації: Навч. посібник. – Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. – С. 24.

[1041] Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV (із змінами) [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України [сайт]. – Режим доступу: http://zakon3.rada. gov.ua/laws/show/964-15

якості інформації, її надійність, захищеність різних галузей інформації від розголошення, а також захищеність інформаційних ресурсів. З іншого боку, інформаційна безпека означає контроль над інформаційними потоками, обмеження використання провокаційної, ворожої суспільної інформації, включаючи контроль над рекламою; захист національного інформаційного простору від зовнішньої інформаційної експансії.

За сучасних умов інформаційна складова набуває дедалі більшої ваги і стає одним із найважливіших елементів забезпечення національної безпеки. Інформаційний простір, інформаційні ресурси, інформаційна інфраструктура та інформаційні технології значною мірою впливають на рівень і темпи соціально-економічного, науково-технічного і культурного розвитку.

Від обсягу, швидкості та якості обробки інформації значною мірою залежить ефективність управлінських рішень, зростає значення методів управління з використанням інформаційних технологій соціальними та економічними процесами, фінансовими і товарними потоками, аналізу та прогнозування розвитку внутрішнього і зовнішніх ринків. Використання інформаційних технологій визначає структуру і якість озброєнь, необхідний рівень їх достатності, ефективність дій збройних сил. Спроможність ідентифікувати науково-технічні та екологічні проблеми, здійснювати моніторинг їх розвитку і прогнозування наслідків безпосередньо залежать від ефективності використовуваної інформаційної інфраструктури[1042].

Таким чином, інформаційна безпека є невід'ємною складовою кожної зі сфер національної безпеки. Водночас інформаційна безпека є важливою самостійною сферою забезпечення національної безпеки. Саме тому розвиток України як суверенної, демократичної, правової та економічно стабільної держави можливий тільки за умови забезпечення належного рівня її інформаційної безпеки.

Забезпечення інформаційної безпеки України має здійснюватися за такими принципами: свобода збирання, зберігання, використання та поширення інформації; достовірність, повнота та неупередженість інформації; обмеження доступу до інформації вик-

---

[1042] Дронь М. М., Малайчук В. П., Петренко О. М. Основи теорії захисту інформації: Навч. посібник. – Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. – С. 210.

лючно на підставі закону; гармонізація особистих, суспільних і державних інтересів; запобігання правопорушенням в інформаційній сфері; економічна доцільність; гармонізація українського законодавства в інформаційній сфері з міжнародним; пріоритетність національної інформаційної продукції.

Інформаційна безпека як складова національної безпеки відповідно до сучасного розвитку її теорії в узагальненому вигляді, ґрунтується на таких базових елементах: національні інтереси - загроза - захист. Саме загрози стану захищеності суспільних відносин є важливим елементом процесу забезпечення інформаційної безпеки.

Інформаційні загрози – це сукупність умов та чинників, що створюють небезпеку життєво важливим інтересам особистості, суспільства, держави в інформаційній сфері. Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» до загроз національним інтересам і національній безпеці в інформаційній сфері відносять наступні: прояви обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації; поширення засобами масової інформації культу насильства, жорстокості; комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм; розголошення інформації, яка становить державну та іншу, передбачену законом, таємницю, а також конфіденційної інформації, що є власністю держави або спрямована на забезпечення потреб та національних інтересів суспільства і держави; намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема, шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації[1043].

Доктрина інформаційної безпеки України визначає основні реальні та потенційні загрози інформаційній безпеці України класифікуючи їх за сферами життєдіяльності особи, суспільства і держави, зокрема: у зовнішньополітичній сфері, сфері державної безпеки, воєнній сфері, внутрішньополітичній сфері, економічній сфері, соціальній та гуманітарній сферах, науково-технологічній сфері, в екологічній сфері.

У Законі України „Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» загрозами інформа-

---

[1043] Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV (із змінами) [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України [сайт]. – Режим доступу: http://zakon3.rada. gov.ua/laws/show/964-15

ційній безпеці визначено: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації[1044].

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах» містить п. 16 Правил забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах, який визначає, що для забезпечення захисту інформації в системі створюється комплексна система захисту інформації (далі – система захисту), яка призначається для захисту інформації від:

– витоку технічними каналами, до яких належать канали побічних електромагнітних випромінювань і наведень, акустично-електричні та інші канали, що утворюються під впливом фізичних процесів під час функціонування засобів обробки інформації, інших технічних засобів і комунікацій;

– несанкціонованих дій з інформацією, у тому числі з використанням комп'ютерних вірусів;

– спеціального впливу на засоби обробки інформації, який здійснюється шляхом формування фізичних полів і сигналів та може призвести до порушення її цілісності та несанкціонованого блокування.

Державний стандарт України «Захист інформації. Технічний захист інформації. Терміни та визначення». ДСТУ 3396.2-97 містить ряд термінів пов'язаних з інформаційною безпекою та які мають пряме відношення до класифікації загроз[1045].

Так, пункт 5 «Загроза для інформації» містить наступні визначення:

– витік інформації - неконтрольоване поширення інформації, яке призводить до її несанкціонованого одержання;

[1044] Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки : Закон України : від 9 січня 2007 року № 537-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. –№ 12. – Ст. 102.

[1045] Захист інформації. Технічний захист інформації. Терміни та визначення : ДСТУ 3396.2-97. - [Чинний від 1998.01.01]. - [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Державної служби спеціального зв’язку та захисту інформації України. Режим доступу: http://www.dstszi.gov.ua/dstszi/control/uk/publish/article; jsessionid= 5D34EDB7C 9C9D4491C0171ACCAD297E1?art_id=38934& cat_id= 38836

– порушення цілісності інформації - спотворення інформації, її руйнування або знищення;

– блокування інформації – унеможливлення санкціонованого доступу до інформації.

Класифікація загроз відповідно має наступний вигляд: загрози витоку інформації; загрози порушення цілісності інформації; загрози блокування інформації. Загальний критерій не визначено.

Така різноманітність класифікацій в чинному законодавстві обумовлена не лише різноманітними підходами до вибору класифікаційних ознак та цілями класифікації, але й відсутність належного теоретичного обґрунтування сутності загроз інформаційної безпеки. З метою узагальнення існуючих наукових поглядів щодо класифікації загроз інформаційній безпеці та визначення концептуального підходу до формулювання цього елементу правовідносин, пропонуємо розглянути окремі з них.

Б. Кузьменко та О. Чайковська пропонують класифікацію загроз яка ґрунтується на визначення властивостей інформації:

– загрози порушення конфіденційності інформації, в результаті реалізації яких інформація стає доступною суб'єкту, що не володіє повноваженнями для ознайомлення з нею;

– загрози порушення цілісності інформації, до яких відноситься будь-яке зловмисне спотворення інформації, оброблюваної з використанням автоматизованих систем;

– загрози порушення доступності інформації, що виникають в тих випадках, коли доступ до деякого ресурсу автоматизованих систем для легальних користувачів блокується[1046].

Л. Євдоченко формуючи власний підхід до класифікації інформаційних загроз та з метою вироблення рекомендацій щодо організації державою дієвих форм і методів забезпечення інформаційної безпеки, визначає і класифікує загрози за кількома критеріями: за способом впливу на об'єкти інформаційної безпеки (інформаційні, фізичні й програмно-математичні, організаційно-правові); за джерелами надходження (внутрішні та зовнішні); за характером вияву (політичні, економічні, організаційно-технічні)[1047].

Визначальною для процесу наукового пізнання є теза, що:

[1046] Кузьменко Б. В. Захист інформації : навч. посіб. Ч. 2 / Б. В. Кузьменко, О. А. Чайковська. - К. : Видавничий відділ КНУКіМ, 2009. – С. 47.

[1047] Дронь М. М., Малайчук В. П., Петренко О. М. Основи теорії захисту інформації: Навч. посібник. – Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. – С. 8.

– трактування проблем, пов'язаних з інформаційною безпекою, для різних категорій суб'єктів може істотно відрізнятися, наприклад, безпека для закритих державних організацій та комерційних структур;

– інформаційна безпека не полягає винятково у захисті інформації. Це принципово ширше поняття. Суб'єкт інформаційних відносин може постраждати (отримати матеріальні та/або моральні збитки) не тільки від несанкціонованого доступу до інформації, але й від пошкодження системи, що зумовить перерву в роботі.

Тому цілком логічними та вартими уваги є класифікації загроз які мають більш вузький, або іншими словами спеціальний характер, зокрема загрози інформаційній безпеці мережевих ресурсів.

Наприклад, М. Макарова виділяє такі ймовірні загрози в мережі:

– дані навмисно перехоплюються, читаються або змінюються;

– користувачі ідентифікують себе неправильно (з шахрайською метою);

– користувач отримує несанкціонований доступ з однієї мережі до іншої[1048].

У цьому ж контексті більш ширшу класифікацію пропонує А. Погребняк. Який відмічає, що загрози можуть бути як випадковими, так і навмисними.

До випадкових загроз відносяться: а) помилки обслуговуючого персоналу і користувачів; б) втрата інформації внаслідок не правильного її збереження; в) випадкове знищення або заміна; г) збій у роботі устаткування, електроживлення, дискових систем, комплектуючих елементів мережі; д) некоректна робота програмного забезпечення, зокрема внаслідок зараження комп'ютерними вірусами тощо[1049].

До навмисних загроз відносяться: а) несанкціонований доступ до інформації і мережевих ресурсів; б) розкриття і модифікація даних і програм, їх копіювання; в) розкриття, модифікація або підміна трафіка обчислювальної мережі; г) розробка і поширення комп'ютерних вірусів, введення в програмне забезпечення логіч-

---

[1048] Макарова М. В. Електронна комерція : [посібник для студентів вищ. навч. закладів] / Макарова М. В. – К. : Видавничий центр “Академия”, 2002. – 188 с.

[1049] Погребняк А. В. Технології комп’ютерної безпеки : [монографія] / Погребняк А. В. – Рівне : МЕГУ, 2011. –С. 46–47.

них бомб; д) крадіжка магнітних носіїв і розрахункових документів; е) руйнування архівної інформації або навмисне її знищення; є) фальсифікація повідомлень, відмова від факту одержання інформації або зміна часу його прийому; ж) перехоплення та ознайомлення з інформацією, яка передана по каналах зв'язку[1050].

Необхідно відзначити теоретико-прикладне значення класифікації інформаційній безпеці. Вона обумовлена потребою внутрішньо-логічної впорядкованості цієї системи і, на нашу думку, виконує дві важливі функції - евристичну и аналітичну. Евристична функція забезпечує пошук, виявлення існуючих загроз, орієнтацію в них, вивчення сукупності певних груп, що стосуються окремих об'єктів та суб'єктів безпеки, умов часу і простору. Аналітична функція полягає у розробці методів аналізу цих загроз, перевірки її достовірності, виявлення шляхів їх нейтралізації.

9.2. Теоретико-методичні основи забезпечення інформаційної безпеки держави

Діяльність із забезпечення інформаційної безпеки здійнюється за допомогою різних способів, засобів і прийомів, які у сукупності й складають методи. Метод передбачає певну послідовність дій на підставі конкретного плану. Методи можуть значно змінюватися і варіюватися в залежності від типу діяльності, в якій вони використовуються, а також сфери застосування.

Важливими методами аналізу стану забезпечення інформаційної безпеки є методи описи і класифікації. Для здійснення ефективного захисту системи управління інформаційної безпеки слід, по-перше, описати, а лише потім класифікувати різні види загроз та небезпек, ризиків та викликів і відповідно сформулювати систему заходів по здійсненню управління ними.

У якості розповсюджених методів аналізу рівня забезпечення інформаційної безпеки використовуються методи дослідження причинних зв'язків. За допомогою даних методів виявляються причинні зв'язки між загрозами та небезпеками; здійснюється пошук причин, які стали джерелом і спричинили актуалізацію тих чи інших чинни-

---

[1050] Макарова М. В. Електронна комерція : [посібник для студентів вищ. навч. закладів] / Макарова М. В. – К. : Видавничий центр «Академия», 2002. – С. 50.

ків небезпеки, а також розробляються заходи по їх нейтралізації. У числі даних методів причинних зв'язків можна назвати наступні: метод схожості, метод розбіжності, метод сполучення схожості і розбіжності, метод супроводжувальних змін, метод залишків.

Вибір методів аналізу стану забезпечення інформаційної безпеки залежить від конкретного рівня і сфери організації захисту. В залежності від загрози уможливлюється завдання щодо диференціації як різних рівнів загроз, так і різних рівнів захисту. Що стосується сфери інформаційної безпеки, то у ній зазвичай виділяють наступні рівні:

1) фізичний;
2) програмно-технічний;
3) управлінський;
4) технологічний;
5) рівень користувача;
6) мережевий;
7) процедурний.

На фізичному рівні здійснюється організація і фізичний захист інформаційних ресурсів, інформаційних технологій, що використовуються і управлінських технологій.

На програмно-технічному рівні здійснюється ідентифікація і перевірка дійсності користувачів, управління доступом, протоколювання і аудит, криптографія, екранування, забезпечення високої доступності.

На рівні управління здійснюється управління, координація і контроль організаційних, технологічних і технічних заходів на всіх рівнях з боку єдиної системи забезпечення інформаційної безпеки.

На технологічному рівні здійснюється реалізація політики інформаційної безпеки за рахунок застосування комплексу сучасних автоматизованих інформаційних технологій.

На рівні користувача реалізація політики інформаційної безпеки спрямована на зменшення рефлексивного впливу на об'єкти інформаційної безпеки, унеможливлення інформаційного впливу з боку соціального середовища.

На мережевому рівні дана політика реалізується у форматі координації дій компонентів системи управління, які пов'язані між собою однією метою.

На процедурному рівні вживаються заходи, що реалізуються людьми. Серед них можна виділити наступні групи процедурних заходів: управління персоналом, фізичний захист, підтримання працездатності, реагування на порушення режиму безпеки, планування реанімаційних робіт[1051].

Виділяють декілька типів методів забезпечення інформаційної безпеки держави (Рис. 9.1).

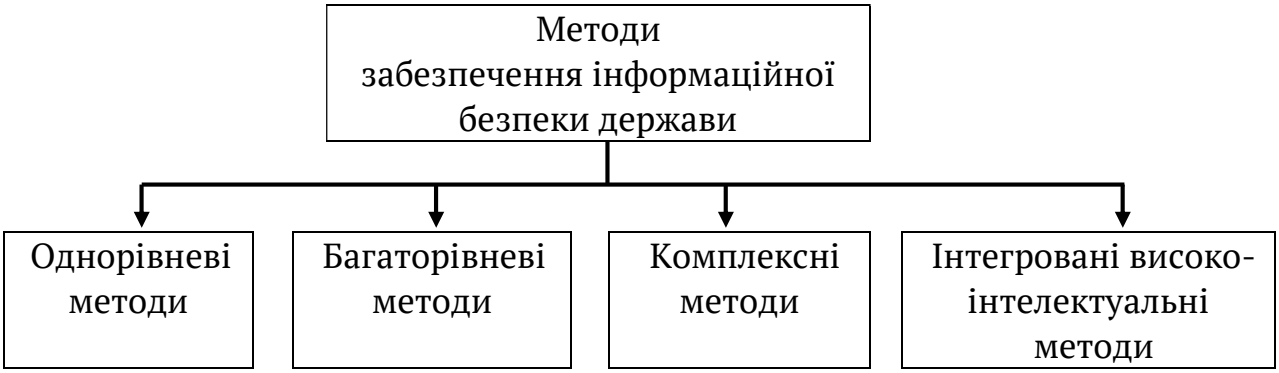

Рис. 9.1. Основні типи методів забезпечення інформаційної безпеки держави (авторська розробка)

Розкриємо сутність зазначених методів забезпечення інформаційної безпеки:

– однорівневі методи будуються на підставі одного принципу управління інформаційною безпекою;

– багаторівневі методи будуються на основі декількох принципів управління інформаційною безпекою, кожний з яких слугує вирішення власного завдання. При цьому приватні технології не пов'язані між собою і спрямовані лише на конкретні чинники інформаційних загроз;

– комплексні методи — багаторівневі технології, які об'єднані у єдину систему координуючими функціями на організаційному рівні з метою забезпечення інформаційної безпеки, виходячи з аналізу сукупності чинників небезпеки, які мають семантичний зв'язок або генеруються з єдиного інформаційного центру інформаційного впливу;

[1051] Дронь М. М., Малайчук В. П., Петренко О. М. Основи теорії захисту інформації: Навч. посібник. – Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. – С. 24.

– інтегровані високоінтелектуальні методи — багаторівневі, багатокомпонентні технології, які побудовані на підставі могутніх автоматизованих інтелектуальних засобів з організаційним управлінням.

Загальні методи забезпечення інформаційної безпеки активно використовуються на будь-якій стадії управління загрозами. До таких стадій належать: прийняття рішення по визначенню області та контексту інформаційної загрози і складу учасників процесу протидії; ухвалення загальної стратегії і схеми дій в політичній, економічній, соціальній та інших сферах життєдіяльності; забезпечення адекватного сприйняття загрози та небезпеки у нижчих організаційних ланках системи управління НБ; виділення необхідних політичних, економічних, соціальних, адміністративних і організаційних ресурсів, достатніх для реалізації програми відбиття інформаційної загрози і збереження сталого розвитку інформаційних ресурсів системи управління: трансформації результатів оцінки ризиків у відповідну політику безпеки, включаючи національну.

Специфіка методів, що використовуються, значно залежить від суб'єкта діяльності, об'єкта впливу, а також переслідуваних цілей. Так, методи діяльності індивіда у зв'язку із його обмеженою можливістю по забезпеченню інформаційної безпеки здебільшого зводяться до джерела загрози, апелювання до суспільної думки, а також до держави, яка має вживати рішучих заходів по нейтралізації інформаційних загроз. Саме суспільство почасти використовує у своїй діяльності методи соціального регулювання, надання допомоги окремим індивідам і суспільним організаціям, яким спричинена шкода внаслідок виявлення загрози.

Причому, на жаль, слід констатувати, що в нашій країні не на достатньому рівні усвідомлюють небезпеку саме в інформаційній сфері, немає штатних одиниць в органах державного управління інформаційною безпекою, не на достатньому рівні проводиться підготовка відповідних фахівців для системи управління НБ.

Дуже важливим є застосування аналітичних методів пізнання і дослідження стану суспільної свідомості у сфері інформаційної безпеки. Наприклад, усвідомлення важливості забезпечення інформаційної безпеки на рівні індивіда, суспільства і організації заважає розповсюджений міф про те, що захист інформації і крип-

тографія одне й те саме. Водночас таке розуміння є наслідком використання застарілих підходів до інформаційної безпеки, коли інформаційна безпека лише ототожнюються із захистом інформації шляхом Я шифрування.

Нині важливою умовою забезпечення інформаційної безпеки є не стільки секретність, конфіденційність інформації, скільки її доступність, цілісність, захист від різних загроз. Отже, система має відповідно реагувати і гарантувати ефективну діяльність у цьому напрямі.

Іншим завданням захисту є забезпечення незмінності інформації під час її зберігання або передачі, тобто забезпечення її цілісності. Таким чином конфіденційність інформації, яка забезпечується за допомогою криптографічних методів не є головною вимогою при проектуванні систем захисту інформації. Виконання процедур криптокодування і декодування може уповільнити передачу даних та зменшити доступ до них через те, що користувач буде позбавлений можливості своєчасного і швидкого доступу до цих даних та інформації. Саме тому забезпечення конфіденційності інформації має відповідати можливості доступу до неї. Таким чином, управління в сфері інформаційної безпеки має здійснюватися на підставі принципу доступності та безпеки. Система забезпечення інформаційної безпеки в першу чергу має гарантувати доступність і цілісність інформації, а її конфіденційність у випадку необхідності.

Втім не слід плекати надію на створення абсолютної системи інформаційної безпеки, оскільки, як зазначалося нами вище, ми стоїмо на тій позиції, що загроза та небезпека є атрибутивними компонентами системи інформаційної безпеки, отже, їх існування та реалізація, а також негативні наслідки є природним компонентом системи інформаційної безпеки. Саме вони дають змогу побачити недоліки в системі управління інформаційною безпекою, і водночас слугують імпульсом до вдосконалення, тобто до розвитку. Отже, важливим метод забезпечення інформаційної безпеки є метод розвитку.

Захист інформації не обмежується технічними методами. Для ефективного забезпечення інформаційної безпеки важливим є різноманітні моделі та методи оцінки загроз та небезпек. їх варіативність занадто лабільна і залежить як від рівня розвитку тієї чи ін-

шої цивілізації, так і від контексту оцінки, що проводиться, наявності всебічних даних по факторах загрози, алгоритму вирахування коефіцієнту імовірності настання та розміру негативних наслідків. Наявність конкретних даних з цього питання дозволяє достатньо точно визначити ступінь впливу інформаційної зброї, рівень загроз та небезпек.

Основним методом аналізу інформаційних ризиків є кіль кісний та якісний аналіз, факторний аналіз тощо. Мета якісної оцінки ризиків — ранжувати інформаційні загрози та небезпеки за різними критеріями, система яких дозволить сформувати ефективну систему впливу на них.

Важливим методом забезпечення інформаційної безпеки є також метод критичних сценаріїв. У зазначених сценаріях аналізуються ситуації, коли уявний противник паралізує систему державного управління і відповідно знижує здатність підтримувати державне управління в межах оптимальних параметрів. При чому аналіз подій в світі надає усі підстави стверджувати, що інформаційні війни стають органічною частиною політики національної безпеки багатьох розвинених країн.

Також можна зазначити на метод моделювання, за допомогою якого можна проводити навчання з інформаційної безпеки. Позитивний досвід цього є у США, де на базі однієї з відомих корпорацій постійно проводяться оперативно-дослідницькі навчання, щоб моделювати різні форми інформаційних атак в ході інформаційної війни.

Серед методів забезпечення інформаційної безпеки важливе значення відіграє метод дихотомії. Для протидії загрозам інформаційній безпеці вживаються необхідні заходи як у напряму надання певного впливу на джерело загрози, так і в напряму укріплення об'єкта безпеки. Відповідно виділяють дві предметні області протидії. Одна з них утворюється сукупністю джерел загроз, а інша — сукупністю заходів по забезпеченню інформаційної безпеки об'єкта[1052].

Методи впливу на інформацію у формі повідомлень можна поділити також на електронні та неелектронні. Електронні методи впливу застосовуються у тих випадках, коли повідомлення закріп-

---

[1052] Погребняк А. В. Технології комп'ютерної безпеки : [монографія] / Погребняк А. В. – Рівне : МЕГУ, 2011. –С. 46–47.

люються на електромагнітних носіях, котрі призначені для оброблення за допомогою засобів обчислювальної техніки. Вони полягають у знищенні, викривленні, копіюванні повідомлень, які зберігаються на цих пристроях. Такі дії можуть бути вчинені лише за допомогою технічного і програмного забезпечення. Неелектронні методи за своєю суттю мають той самий зміст, але реалізуються без використання засобів обчислювальної техніки для впливу на повідомлення, закріплення на інших, передусім паперових, носіях інформації.

Методи впливу на інформаційну інфраструктуру можуть бути поділені на інформаційні та неінформаційні. Інформаційні методи впливу орієнтовані на порушення формування інформаційно-телекомунікаційних систем, мереж зв'язку, засобів автоматизації управління, систем автоматизованої обробки інформації, і таким чином, на попередження нанесення шкоди предметам суспільних відносин, що захищаються.

У цілому ж слід зазначити, що вибір цілей і методів протидії конкретним загрозам та небезпекам інформаційній безпеці, особливо в умовах глобалізації інформаційних процесів, становить собою важливу проблему і складову частину діяльності по реалізації основних напрямів державної політики інформаційної безпеки. У межах вирішення даної проблеми визначаються можливі форми відповідної діяльності органів державної влади, що потребує проведення детального аналізу економічного, соціального, політичного та інших станів суспільства, держави і особи, можливих наслідків вибору тих чи інших варіантів здійснення цієї діяльності, з метою захисту національних інтересів в інформаційній сфері.

9.3. Держана політика забезпечення інформаційної безпеки в умовах інформаційної глобалізації

Забезпечення інформаційної безпеки України в умовах глобалізації інформаційних процесів можна розглядати з різних позицій: і як окремий напрям діяльності, що позначається своїми завданнями та умовами, і як функцію, яка має бути впроваджена стосовно інших напрямів державної політики.

Інформаційна безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, при якому запобігається завдання шкоди через неповноту, несвоєчасність і недостовірність поширюваної інформації, порушення цілісності та доступності інформації, несанкціонований обіг інформації з обмеженим доступом, а також через негативний інформаційно-психологічний вплив та умисне спричинення негативних наслідків застосування інформаційних технологій, – стверджується у проекті Концепції інформаційної безпеки, розробленої Міністерством інформаційної політики України[1053]. Підготовка цієї концепції передбачена Угодою про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна» як частина загальних процесів реформування системи забезпечення національної безпеки та оборони[1054].

Станом на початок 2014 року ті чи інші функції забезпечення інформаційної безпеки виконували щонайменше вісім органів державної влади: Рада національної безпеки і оборони України, Служба безпеки України, України Міністерство культури України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство зовнішніх справ України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Міністерство оборони України. Розподіл повноважень між цими структурами у сфері інформаційної безпеки був неефективним; окремі повноваження дублювались, водночас інші функції залишались без належного виконання. Координація дій цих структур в частині інформаційної безпеки не відбувалася.

Концепція за своїм призначенням має потенціал стати одним з визначальних документів в системі національної безпеки України, бо закладає основи, фундамент для подальшої державної політики в цій сфері. Проте фахівці порушують такі питання: Чи правильні контури для майбутньої будівлі закладає цей фундамент? Буде він міцним і надійним, чи виявить неспроможність при перших спробах побудувати на ньому якісь стіни? І надають свою відповідь на них: текст документу є надто сирим і попереду ще багато

[1053] Концепції інформаційної безпеки : проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mip.gov.ua/done_img/d/30-project_08_06_15.pdf

[1054] Угода про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/ show/n0001001-15

роботи для того, щоб він мав політичну, практичну і теоретичну цінність, а головне – міг змінити ситуацію в Україні на краще.[1055]

За визнанням науковців, проблему, в тому числі термінологічну, становить те, що предметна сфера інформаційної безпеки штучно розширюється на дуже великий діапазон цілей: починаючи від іміджу держави, забезпечення інформаційних прав громадян і до боротьби з корупцією. Серед іншого до «інформаційної безпеки» відносять і ті її аспекти, які в західній науковій та юридичній практиці прийнято відносити саме до проблем кібербезпеки. Передусім – це протидія комп'ютерній злочинності та комп'ютерному тероризму[1056].

Загальні засади інформаційної безпеки закладено на початку 2000-х рр. законом України «Про основи національної безпеки України»[1057]. Його аналіз крізь призму інформаційних загроз та засобів протидії ним подано у таблиці 9.1.

З таблиці видно, що не завжди дотримано кореляцію загроз і напрямів державної політики, проте за своєю сукупністю заявлені напрями охоплюють негативні вияви. Також експерти зазначають, що цей закон не розв'язав проблем, пов'язаних з конкретизацією положень Конституції України стосовно управління у сфері національної безпеки[1058].

Недосконалість правових норм одночасно з їх незалежним виконанням призвели до ситуації, за якої довелося проводити на початку 2008 року спеціальне засідання Ради національної безпеки і оборони України щодо реалізації державної політики та забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері.

[1055] Шутов Р. Глиняний фундамент інформаційної безпеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.mediasapiens.ua/media_law/law/koli_sosud_napivporozhniy_scho_robiti_z_kontseptsieyu_informatsiynoi_bezpeki/

[1056] Дубов Д. В. Стратегічні аспекти кібербезпеки України // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 4 (29). – С. 120.

[1057] Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV (із змінами) [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України [сайт]. – Режим доступу: http://zakon3.rada. gov.ua/laws/show/964-15

[1058] Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України : навч. посіб. / Г. П. Ситник: у 3 ч. Ч. 3 : Державна політика та основи стратегічного планування забезпечення національної безпеки. – К. : НАДУ, 2010. – 208 с.

Таблиця 9.1

Співставлення загроз в інформаційній сфері та відповідних їм основних напрямів державної політики з питань національної безпеки

Загрози (реальні та потенційні)		**Основні напрями державної політики з питань національної безпеки**
1	***2***	***3***
• вияви обмеження свободи слова та доступу до публічної інформації;	↔	• забезпечення неухильного дотримання конституційних прав на свободу слова, доступ до інформації, недопущення неправомірного втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у діяльність засобів масової інформації та журналістів, заборони цензури, дискримінації в інформаційній сфері і переслідування журналістів за політичні позиції, за виконання професійних обов'язків, за критику;
		• забезпечення прозорості в діяльності державних органів, прийнятті управлінських рішень, інформованості населення, зміцнення на цій основі його довіри до владних інститутів;
• комп'ютерна злочинність і комп'ютерний тероризм;	↔	• вдосконалення державного регулювання розвитку інформаційної сфери шляхом створення нормативно-правових та економічних передумов для розвитку національної інформаційної інфраструктури та ресурсів, впровадження новітніх технологій у цій сфері,
• розголошення інформації, яка становить державну таємницю, або іншої інформації з обмеженим доступом, спрямованої на задоволення потреб і забезпечення захисту національних інтересів суспільства і держави;		

Продовження табл. 9.1

1	*2*	*3*
	↔	• активне залучення засобів масової інформації до запобігання і протидії корупції, зловживанням службовим становищем, іншим явищам, які загрожують національній безпеці України;
• поширення засобами масової інформації культу насильства, жорстокості, порнографії; • намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема, шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації.		• вжиття комплексних заходів щодо захисту національного інформаційного простору та протидії монополізації інформаційної сфери України; • наповнення внутрішнього та світового інформаційного простору достовірною інформацією про Україну;
		• забезпечення інформаційного суверенітету України.

Джерело: складено за[1059]

Зокрема, обговорювалися проблеми незадовільного стану наповнення українського інформаційного простору та реалізації інформаційних прав та свобод громадян:

• в телевізійних кабельних мережах, якими користувалися понад 20 млн громадян України, кількість іноземних телепрограм перевищувала 66%;

• окремі частини території держави, особливо прикордонні, були недосяжними для вітчизняних мовників і перебували під інформаційним впливом сусідніх країн;

• рівень охоплення програмами обласних та регіональних державних телерадіокомпаній був лише 58%;

• неухильно скорочувалися обсяги мовлення Національної радіокомпанії України, було практично припинено мовлення програм державного радіо на середніх хвилях;

• була зафіксована згубна тенденція руйнування мережі проводового мовлення – кількість «радіоточок» з початку 1990-х років скоротилася з 19 до 5 млн на початок 2008 року;

[1059] Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV (із змінами) [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України [сайт]. – Режим доступу: http://zakon3.rada. gov.ua/laws/show/964-15

• вкрай недостатньо використовувався потенціал мовлення на закордон Всесвітньої служби Українського радіо[1060] тощо.

За результатами засідання було ухвалене відповідне рішення[1061], а згодом і затверджено Указом Президента «Доктрину інформаційної безпеки України»[1062]. Незважаючи на важливість та довгоочікуваність прийняття доктрини, фахівці наголошували на тому, що в тексті не тільки не враховувалися, а фактично були упущені визначальні положення сучасної геополітики, яка відмовляється від домінування суто географічних факторів і у зв'язку з цим змінює змістовну сутність поняття «національна безпека» та її складових. Сутнісною ознакою доктрини називалася поверховість та нейтральність характеристики сучасного світу та відсутність будь-якого зв'язку зі станом інформаційної безпеки України, у т.ч. відсутність в її розділах оцінки стану інформаційної безпеки нашої країни. Що своєю чергою унеможливлювало визначення позитивних здобутків та невирішених проблем, тобто з якого реального стану інформаційної безпеки доцільно починати відлік удосконалення правового, організаційного, науково-методичного, матеріально-технічного тощо забезпечення державної політики у цій сфері діяльності[1063] тощо.

Ситуація, що склалася внаслідок гібридної війни, стала вимагати розвитку й конкретизації відповідних правових норм, релевантних новим умовам існування держави:

1) необхідність забезпечення стабільної діяльності держави в умовах функціонування безпрецедентних потоків антиукраїнської пропаганди;

2) новий погляд на роль і значущість інформаційної безпеки та комунікативної діяльності держави;

[1060] Про невідкладні заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки України : Доповідь Секретаря Ради національної безпеки і оборони України Р. Богатирьової [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kartina-ua.info/index.phtml?art_id=241619&action=view&sel_date=2008-03-24

[1061] Про невідкладні заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки України : Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 21.03.2008 р. (втратило чинність) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0010525-08

[1062] Про Доктрину інформаційної безпеки України : Указ Президента України № 514/2009 від 08.07.2009 р. (втратив чинність) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/514/2009

[1063] Стан забезпечення інформаційної безпеки в Україні / О. В. Олійник // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2014. – № 2. – С. 59–60.

3) потреба пошуку балансу між свободою слова та протидією агресивним впливам;

4) диференціація інформаційної діяльності органів влади відповідно до нав'язаного штучного поділу внутрішньодержавного простору, а отже, й аудиторій (в окупованій зоні, в зоні проведення АТО та на решті території України);

5) необхідність високоінтенсивної інформаційно-комунікативної присутності в міжнародному просторі[1064].

Наразі одночасно з фізичною окупацією українських територій триває їх інформаційна окупація, тобто встановлення певного режиму функціонування інформаційного простору, за якого порушуються інформаційні права українських громадян на окупованих територіях. Відповідно держава має шукати способи забезпечення цих прав[1065].

Відсутність належного висвітлення процесів державотворення з боку органів влади провокує виникнення комунікативно-інформаційного вакууму, який має тенденцію до заповнення інформацією з альтернативних джерел та негативною громадською думкою. Іншими словами – такі теми стають предметом пропаганди опонентів.

Традиційним вже стало поширення пропагандистських кліше та тверджень щодо України як failed sate загалом та провальності її цивілізаційного вибору, зокрема. Так гасла на кшталт «Українцям не потрібна євроінтеграція», «Україна не виживе без Росії, тому потрібно відмовитися від асоціації», «Корумпована Україна стане фінансовим тягарем» активно тиражувалися напередодні референдуму в Нідерландах[1066].

Неодноразово предметом фейків[1067] ставала економічна інформація, приміром:

• російська газета «Известия» повідомила про можливість блокування дії Угоди про асоціацію України та ЄС через механізми Світової організації торгівлі (СОТ) через порушення норма СОТ

[1064] Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». – К. : НІСД, 2015. – 373 с.

[1065] Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії : аналіт. доп. / за заг. ред. А. Баровської – К. : НІСД, 2016. С. 81. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/public/File/ 2016_nauk_anal_rozrob/inform_vukluku.pdf

[1066] Кулеба Д. Гаага. День 2 // Facebook [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.facebook.com/ dmytro.kuleba/posts/ 10154015097838389

[1067] Фейк (від англ. «fake») означає підробка, фальсифікація.

щодо рівних умов у торгівля для країн-членів організації. Насправді російські журналісти неправильно трактували декілька абзаців щорічного звіту СОТ (WTO Annual Report 2015)[1068];

• низка російських, українських та сепаратистських ЗМК повідомили, що за даними міжнародного рейтингового агентства Fitch невідворотній дефолт загрожує двом найбільшим українським банкам – Приватбанку та Ощадбанку. Водночас на сайті самого агентства інформація була іншою: дефолт загрожував не банкам, а деяким великим єврооблігаціям цих банків, із зазначенням яким саме[1069];

• від імені Національного антикорупційного бюро України було розповсюджено недостовірну інформацію щодо порушення кримінальної справи проти високопоставлених посадових осіб Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку[1070] тощо.

Такі фейки не лише поширюються російськими медіа і почасти передруковуються українськими, а й активно тиражуються російськими іномовниками (агентство Супутник, РТ) на значну кількість країн світу. Окрім поточних репутаційних втрат, проблему становить негативний вплив на імідж України у довгостроковій перспективі, підрив довіри громадян та міжнародних партнерів.

У певних випадках фейки, поширювані через соціальні мережі, спроможні викликати у населення того чи іншого регіону паніку. Така ситуація зумовлюється тим, що користувачі не читають матеріали, на які посилаються соціальні мережі, і не перевіряють достовірність фактів, наведених у заголовку, анонсі тексту, ілюстративному матеріалі тощо. Це надає потенційну можливість впливати на очікування користувачів, що не відповідають фактам, та формувати точку зору, яка вигідна окремим суб'єктам[1071]. Наприклад, фейкові матеріали провідних медіа, яким довіряють, щодо можливих рішень уряду у фінансовій сфері, таких як заборона видачі депозитів. Інший варіант – переговори країни щодо співробітництва з Міжнародним

[1068] РосЗМІ розповсюдили фейк про нову перепону євроасоціації України // Європейська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.eurointegration.com.ua/news/2016/02/18/ 7045105/

[1069] Фейк: Дефолт двух крупнейших украинских банков неизбежен [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://terror.in.ua/ stopfake-org/feyk-defolt-dvukh-krupneyshikh-ukrainskikh-bankov. 27958/

[1070] От имени НАБУ распространили фейк о деле против регулятора фондового рынка (обновлено) / LB.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://economics.lb.ua/finances/2016/03/18/330633_imeni_nabu_rasprostranili_feyk.html

[1071] Фейки как оружие массового поражения : почему нельзя доверять информации из социальных сетей / Алексей Короткин, Дмитрий Бевза // газета.ru. – 30.03.2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gazeta.ru/ tech/2015/03/30/6619209/ fake_v_socialnyh_setyah.shtml

валютним фондом, які зазвичай супроводжуються традиційним «шлейфом»: високі відсоткові ставки, насаджувані МВФ спричинять розорення багатьох фірм, негативно вплинуть на обмінний курс, що призведе до економічного краху і зробить країну менш привабливою для інвесторів.

Одночасно з інформаційно-психологічним впливом здійнюється техніко-технологічна або кібернетична агресія. Небезпеку становлять «троянські» програми, що зламують системи даних про особисті рахунки при електронних фінансових взаєморозрахунках. Прикладом цього може виступати Eurosol, що функціонує в міжнародній фінансовій системі WebMoney. Троянські коні дозволяють отримати доступ до закупівель в електронних магазинах та створення своїх он-лайн-продажів, контролюють ваші відносини з учасниками банківської чи небанківської систем, переводити електронні гроші в готівку. Вони успішно маскуються під спеціальні програми фінансових систем і намагаються знайти якнайбільше інформації або пропонують вам скуштувати «безкоштовного сиру» – скромні пропозиції відвідати певні сайти та скористатись рекламними банерами, заохочуючи віртуальною сумою на вашому персональному рахунку[1072].

Інший актуальний приклад – це одночасні кібератаки на інформаційну інфраструктуру трьох енергопостачальників – «Прикарпаттяобленерго», «Чернівціобленерго» і »Київобленерго», що сталися 23 грудня 2015 року[1073]. Внаслідок нападу без електроенергії протягом 1-3 годин залишилися близько 220000 споживачів, що становить ≈1% усіх енергоспоживачів країни. За висновками Міністерства енергетики та вугільної промисловості України компрометація інформаційних мереж обленерго відбувалася, як мінімум, за шість місяців до основних подій за допомогою методів соціальної інженерії – розсилкою підроблених листів з тілом завантажувача вірусу сімейства BlackEnergy на електронні адреси співробітників компаній, які були у відкритому доступі в мережі інтернет. Як свідчать результати аналізу міністерства, після запуску вірусу зло-

---

[1072] Роль інформації у формуванні рнкової економіки. Монографія / Ю. Бажал, В. Бакуменко, І Бондарчук та ін.; за заг. ред. І. Розпутенка. – К. : Вид-во «К.І.С.», 2004. – С. 162–163.

[1073] Расследование кибератаки на Украину: как вирус сломал облэнерго [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://biz.liga.net/all/it/stati/3251987-rassledovanie-kiber-ataki-na-ukrainu-kak-virus-slomal-oblenergo.htm

вмисники отримали можливість збирати інформацію про структуру інформаційних систем енергокомпаній, їхніх програмних засобів, інформацію про облікові записи для віддаленого доступу до інфраструктури[1074].

Отже, як зазначалося вище, новітні виклики змусили якісно оновити нормативно-правову базу, що регулює сферу інформаційної безпеки, та суттєво переглянути зміст відповідної діяльності. Як рамковий документ була ухвалена нова Стратегія національної безпеки України[1075], як механізм протидії маніпулювання свідомістю, поширенню пропаганди та фейків започатковане Партнерство у сфері стратегічних комунікацій між РНБО України та Міжнародним секретаріатом НАТО[1076], як інструмент реалізації технічних аспектів захисту інформації та інформаційних систем – Стратегія кібербезпеки України[1077].

Принциповою відмінністю нової Стратегії національної безпеки України порівняно з попередніми аналогічними документами стало максимальне її наповнення практичним змістом. Зокрема, про це свідчать співставлення актуальних загроз в інформаційній сфері та відповідних їм основних напрямів державної політики з питань національної безпеки (Таблиця 9.2).

Відтак наразі не лише забезпечено кореляцію загроз та відповідних їм засобів протидії, а й щодо окремих загроз вироблено «меню» засобів протидії. Це свідчить про наявність чіткого усвідомлення які механізми і за яких ситуацій використовувати.

[1074] Після кібератаки з Росії Міненерговугілля зобов'язує обленерго підвищити ІТ-безпеку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zik.ua/news/2016/02/12/pislya_kiberataky_z_rosii_minenergovugillya_zobovyazuie_oblenergo_pidvyshchyty_671990

[1075] Стратегія національної безпеки України : Указ президента України № 287/2015 від 26.05.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#Find

[1076] Дорожня карта Партнерства у сфері стратегічних комунікацій між Радою національної безпеки і оборони України та Міжнародним секретаріатом НАТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mfa.gov.ua/mediafiles/ sites/nato/files/ Roadmap_ Ukr .pdf

[1077] Стратегія кібербезпеки України : Указ президента України № 96/2016 від 15 березня 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/96/2016

Таблиця 9.2

Співставлення актуальних загроз в інформаційній сфері та відповідних їм основних напрямів державної політики з питань національної безпеки

Загрози		**Основні напрями державної політики з питань національної безпеки**
1		***2***
• інформаційно-психологічна війна проти України	↔	• забезпечення наступальності заходів політики інформаційної безпеки на основі асиметричних дій проти всіх форм і проявів інформаційної агресії
		• створення інтегрованої системи оцінки інформаційних загроз та оперативного реагування на них
		• виявлення суб'єктів українського інформаційного простору, що створені та/або використовуються Росією для ведення інформаційної війни проти України, та унеможливлення їхньої підривної діяльності
		• створення і розвиток інститутів, що відповідають за інформаційно-психологічну безпеку, з урахуванням практики держав-членів НАТО
• формування російськими засобами масової комунікації альтернативної до дійсності викривленої інформаційної картини світу	↔	• відкритість, прозорість та підзвітність державних органів, упровадження електронного урядування
		• протидія інформаційним операціям проти України, маніпуляціям суспільною свідомістю і поширенню спотвореної інформації, захист національних цінностей та зміцнення єдності українського суспільства
• відсутність цілісної комунікатив-ної політики держави	↔	• розробка і реалізація скоординованої інформаційної політики органів державної влади
• недостатній рівень медіакультури суспільства	↔	• удосконалення професійної підготовки у сфері інформаційної безпеки, упровадження загальнонаціональних освітніх програм з медіакультури із залученням громадянського суспільства та бізнесу

Продовження табл. 9.2

1		*2*
• уразливість об'єктів критичної інфраструктури, державних інформаційних ресурсів до кібератак	↔	• розвиток інформаційної інфраструктури держави
		• створення системи забезпечення кібербезпеки, розвиток мережі реагування на комп'ютерні надзвичайні події (CERT)
		• моніторинг кіберпростору з метою своєчасного виявлення, запобігання кіберзагрозам і їх нейтралізації
		• розвиток спроможностей правоохоронних органів щодо розслідування кіберзлочинів
		• забезпечення захищеності об'єктів критичної інфраструктури, державних інформаційних ресурсів від кібератак, відмова від програмного забезпечення, зокрема антивірусного, розробленого у Російській Федерації
		• створення системи підготовки кадрів у сфері кібербезпеки для потреб органів сектору безпеки і оборони
		• розвиток міжнародного співробітництва у сфері забезпечення кібербезпеки
		• інтенсифікація співпраці України та НАТО, зокрема в межах Трастового фонду НАТО для посилення спроможностей України у сфері кібербезпеки
• фізична і моральна застарілість системи охорони державної таємниці та інших видів інформації з обмеженим доступом	↔	• реформування системи охорони державної таємниці та іншої інформації з обмеженим доступом, захист державних інформаційних ресурсів, систем електронного врядування, технічного і криптографічного захисту інформації з урахуванням практики держав - членів НАТО та ЄС

Джерело: складено за[1078]

[1078] Стратегія національної безпеки України : Указ президента України № 287/2015 від 26.05.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#Find

Партнерство зі стратегічних комунікацій між Україною та НАТО було підписано 22 вересня 2015 р. Секретарем РНБО України О. Турчиновим і Генеральним Секретарем НАТО Є. Столтенбергом.

Стратегічні комунікації – це скоординоване і належне використання комунікативних можливостей держави – публічної дипломатії, зв'язків із громадськістю, військових зв'язків із громадськістю, інформаційних та психологічних операцій, заходів, спрямованих на просування цілей держави[1079]. Таке визначення стратегічних комунікацій пропонує Воєнна доктрина України і воно є аналогічним визначенню, що використовує НАТО.

Іншими словами стратегічні комунікації – це спрямування за одним вектором множини різних видів діяльності, кожна з яких справляє вплив на підтримку національних цілей. Стратегічні комунікації по суті означають обмін (тобто під час спілкування) смислами/ідеями на підтримку національних цілей (тобто стратегічно)[1080].

Метою Партнерства зі стратегічних комунікацій є надання допомоги Україні у питанні побудови національної системи стратегічних комунікацій, протидії російській пропаганді та інформування широкої світової громадськості про події в нашій державі. Головними завданнями Партнерства є:

• розширення можливостей української влади в галузі стратегічних комунікацій на стратегічному та операційному рівнях, а також розвиток культури стратегічних комунікацій державних органів влади України;

• налагодження міжвідомчої взаємодії у сфері стратегічних комунікацій шляхом упровадження сучасних та дієвих комунікативних механізмів та процесів;

• створення можливостей для навчання зі стратегічних комунікацій представників української влади на базі багатосторонніх та двосторонніх форматів.

Порівняно з попередніми етапами державотворення[1081] в підходах до забезпечення кібербезпеки та її нормативно-правового

[1079] Воєнна доктрина України: Указ президента України № 555/2015 від 24 вересня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443

[1080] Баровська А. В. Стратегічні комунікації: досвід НАТО // Стратегічні пріоритети. – 2015. – № 1. – С. 148.

[1081] Дубов Д. В. Стратегічні аспекти кібербезпеки України // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 4 (29). – С. 120.

регулювання зроблено якісний поступ уперед. В нещодавно ухваленій стратегії кібербезпеки констатується, що дедалі частіше об'єктами кібератак та кіберзлочинів стають інформаційні ресурси фінансових установ, підприємств транспорту та енергозабезпечення, державних органів, які гарантують безпеку, оборону, захист від надзвичайних ситуацій. Новітні технології застосовуються не лише для скоєння традиційних видів злочинів, але і для скоєння принципово нових видів злочинів, притаманних суспільству з високим рівнем інформатизації. У відповіді на означені виклики стратегією пропонується чіткий механізм протидії, а саме:

1) охарактеризовано, що становить національну систему кібербезпеки;

2) встановлено основних суб'єктів забезпечення кібербезпеки, з-поміж яких є і Національний банк України, на який покладено обов'язки формування вимог щодо кіберзахисту критичної інформаційної інфраструктури у банківській сфері;

3) визначено пріоритети та напрями забезпечення кібербезпеки;

4) передбачено врахування положень стратегії у процесі розроблення інших документів стратегічного планування суб'єктів сектору безпеки і оборони України[1082].

Таким чином, державна політика забезпечення інформаційної безпеки України в умовах глобалізації інформаційних процесів визначає головні напрями діяльності органів державної влади України, закріплює права та обов'язки щодо захисту інтересів України і ґрунтуються на дотриманні балансу інтересів особи, суспільства і держави в інформаційній сфері.

Вдосконалення правових механізмів регулювання суспільних відносин, що виникають в інформаційній сфері, є пріоритетним напрямом державної політики у сфері забезпечення інформаційної безпеки України в умовах глобалізації інформаційних процесів та передбачає:

- оцінку ефективності застосування чинних законодавчих та інших нормативних правових актів в інформаційній сфері й вироблення програми їх удосконалення;

[1082] Стратегія кібербезпеки України : Указ президента України № 96/2016 від 15 березня 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/96/2016

- створення організаційно-правових механізмів забезпечення інформаційної безпеки;

- визначення правового статусу всіх суб'єктів відносин в інформаційній сфері, в т.ч. користувачів інформаційних і телекомунікаційних систем, та встановлення їхньої відповідальності за дотримання законодавства України в даній сфері;

- створення системи збору й аналізу даних про джерела загроз інформаційній безпеці України, а також про наслідки їх здійснення;

- розробку нормативних правових актів, що обумовлюють організацію наслідків і процедуру судового розгляду по фактах протиправних дій в інформаційній сфері, а також порядок ліквідації наслідків цих протиправних дій;

- подальше вдосконалення фабул складів правопорушень і злочинів;

- вдосконалення системи підготовки кадрів, використовуваних у галузі забезпечення інформаційної безпеки України.

Правове забезпечення інформаційної безпеки України має ґрунтуватися насамперед на дотриманні принципів законності, балансу інтересів громадян, суспільства і держави щодо захисту національних інтересів, у тому числі і в економічній сфері.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи зазначимо, що забезпечення інформаційної безпеки, яке ніколи не було пріоритетною сферою державного управління України, внаслідок глобалізації інформаційних процесів та викликів гібридної війни отримало суттєвий імпульс до розвитку. І незважаючи на усю складність та неоднозначність ситуації, важливо не втрачати набутих темпів інституціоналізації. Зокрема в аспекті становлення інформаційної безпеки доцільно сформулювати й унормувати таке визначення, яке релевантне сучасним теоретико-методологічним поглядам на зміст цього поняття, а також у процесі розробки й прийняття відповідних актів взяти до уваги вимоги керівних документів ЄС, зокрема ухваленого на початку квітня 2016 року Єврокомісією акту «Спільні принципи протидії гібридним загрозам – відповідь Європейського Союзу»[1083], який передано на розгляд Європейському Парламенту та Європейській Раді, а також Резолюцій Європейської Ради «Європейський підхід до культури мережі та інформаційної безпеки»[1084] та «Стратегія безпечного інформаційного суспільства в Європі»[1085]. Також, з метою формування та розвитку стратегічних комунікацій доцільно прийняти рамковий документ, в межах якого визначити коло суб'єктів та загальну систему реалізації стратегічних комунікацій, а також закріпити механізм координування в процесі реалізації стратегічних комунікацій, особливо в умовах глобалізації інформаційних процесів.

[1083] Joint Framework on countering hybrid threats – a European Union response: Joint communication to the European Parliament and the Council, JOIN(2016) 18 final [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/DocsRoom/documents/16201

[1084] European approach towards a culture of network and information security : The Council of European Union Resolution of 18 February 2003 (2003/C 48/01) // EUR-Lex [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX% 3A32003G0228%2801%29

[1085] Strategy for a Secure Information Society in Europe : The Council of European Union Council Resolution of 22 March 2007 (2007/C 68/01) // EUR-Lex [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1460220968906 &uri= CELEX:32007G0324%2801%29

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469 – VIII (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 31, ст.241. – https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19

2. Варналій З. С. Ринок економічної інформації: проблеми формування та перспективи розвитку : монографія / З. С. Варналій, Л. Л. Клевчік. – Чернівці: Технодрук, 2016. – 280 с.

3. Дронь М. М., Малайчук В. П., Петренко О. М. Основи теорії захисту інформації: Навч. посібник. – Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. – 312 с.

4. Кузьменко Б. В. Захист інформації : навч. посіб. Ч. 2 / Б. В. Кузьменко, О. А. Чайковська. - К. : Видавничий відділ КНУКіМ, 2009. – С. 47.

5. Барановський О. І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення): [монографія] / Барановський О. І. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. – 759 с.

6. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV (із змінами) [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України [сайт]. – Режим доступу: http://zakon3.rada. gov.ua/laws/show/964-15

7. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки : Закон України : від 9 січня 2007 року № 537-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. –№ 12. – Ст. 102.

8. Захист інформації. Технічний захист інформації. Терміни та визначення : ДСТУ 3396.2-97. - [Чинний від 1998.01.01]. - [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України. Режим доступу: http://www.dstszi.gov.ua/dstszi/control/uk/ publish/ article;jsessionid= 5D34EDB7C 9C9D4491C0171ACCAD297E1?art_id=38934& cat_id= 38836

9. Макарова М. В. Електронна комерція : [посібник для студентів вищ. навч. закладів] / Макарова М. В. – К. : Видавничий центр «Академия», 2002. – 188 с.

10. Погребняк А. В. Технології комп'ютерної безпеки : [монографія] / Погребняк А. В. – Рівне : МЕГУ, 2011. –С. 46–47.

11. Концепції інформаційної безпеки : проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mip.gov.ua/done_img/d/30-project_08_06_15.pdf

12. Угода про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/ show/n0001001-15

13. Шутов Р. Глиняний фундамент інформаційної безпеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.mediasapiens.ua/media_law/law/koli_sosud_napivporozhniy_scho_robiti_z_kontseptsieyu_informatsiynoi_bezpeki/

14. Дубов Д. В. Стратегічні аспекти кібербезпеки України // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 4 (29). – С. 120.

15. Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України : навч. посіб. / Г. П. Ситник: у 3 ч. Ч. 3 : Державна політика та основи стратегічного планування забезпечення національної безпеки. – К. : НАДУ, 2010. – 208 с.

16.Про невідкладні заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки України : Доповідь Секретаря Ради національної безпеки і оборони України Р. Богатирьової [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kartina-ua.info/index.phtml?art_id=241619&action=view&sel_date=2008-03-24

17. Про невідкладні заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки України : Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 21.03.2008 р. (втратило чинність) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0010525-08

18. Про Доктрину інформаційної безпеки України : Указ Президента України № 514/2009 від 08.07.2009 р. (втратив чинність) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/514/2009

19. Стан забезпечення інформаційної безпеки в Україні / О. В. Олійник // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2014. – № 2. – С. 59–60.

20. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». – К. : НІСД, 2015. – 373 с.

21. Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії : аналіт. доп. / за заг. ред. А. Баровської – К. : НІСД, 2016. С. 81. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/public/File/2016_nauk_anal_rozrob/inform_vukluku.pdf

22. Кулеба Д. Гаага. День 2 // Facebook [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.facebook.com/dmytro.kuleba/posts/ 10154015097838389

23. РосЗМІ розповсюдили фейк про нову перепону євроасоціації України // Європейська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.eurointegration.com.ua/news/2016/02/18/7045105/

24. Фейк: Дефолт двух крупнейших украинских банков неизбежен [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://terror.in.ua/stopfake-org/feyk-defolt-dvukh-krupneyshikh-ukrainskikh-bankov.27958/

25. От имени НАБУ распространили фейк о деле против регулятора фондового рынка (обновлено) / LB.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://economics.lb.ua/finances/ 2016/03/18/330633_imeni_nabu_rasprostranili_feyk.html

26. Фейки как оружие массового поражения : почему нельзя доверять информации из социальных сетей / Алексей Короткин, Дмитрий Бевза // газета.ru. – 30.03.2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gazeta.ru/ tech/2015/03/30/6619209/fake_v_socialnyh_setyah.shtml

27. Роль інформації у формуванні рнкової економіки. Монографія / Ю. Бажал, В. Бакуменко, І Бондарчук та ін.; за заг. ред. І. Розпутенка. – К.: Вид-во «К.І.С.», 2004. – 348 с.

28. Расследование кибератаки на Украину: как вирус сломал облэнерго [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://biz.liga.net/all/it/stati/3251987-rassledovanie-kiber-ataki-na-ukrainu-kak-virus-slomal-oblenergo.htm

29. Після кібератаки з Росії Міненерговугілля зобов’язує обленерго підвищити ІТ-безпеку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zik.ua/news/2016/02/12/pislya_kiberataky_z_rosii_minenergovugillya_zobovyazuie_oblenergo_pidvyshchyty_671990

30. Стратегія національної безпеки України : Указ президента України № 287/2015 від 26.05.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#Find

31. Дорожня карта Партнерства у сфері стратегічних комунікацій між Радою національної безпеки і оборони України та Міжнародним секретаріатом НАТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mfa.gov.ua/mediafiles/ sites/nato/files/ Roadmap_ Ukr .pdf

32. Стратегія кібербезпеки України : Указ президента України № 96/2016 від 15 березня 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/96/2016

33. Воєнна доктрина України: Указ президента України № 555/2015 від 24 вересня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443

34. Баровська А. В. Стратегічні комунікації: досвід НАТО // Стратегічні пріоритети. – 2015. – № 1. – С. 148.

35. Joint Framework on countering hybrid threats – a European Union response: Joint communication to the European Parliament and the Council, JOIN(2016) 18 final [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/DocsRoom/documents/16201

36. European approach towards a culture of network and information security : The Council of European Union Resolution of 18 February 2003 (2003/C 48/01) // EUR-Lex [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri= CELEX%3A32003G0228%2801%29

37. Strategy for a Secure Information Society in Europe : The Council of European Union Council Resolution of 22 March 2007 (2007/C 68/01) // EUR-Lex [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1460220968906 &uri= CELEX:32007G0324%2801%29

РОЗДІЛ 10.
ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІТ–СЕКТОРУ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОМП'ЮТЕРНОЇ БЕЗПЕКИ БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

(Ніжний Д. А., Ноздріна Л. В., Олійник Б. І., Панков О. С., Панкова М. О.)

10.1. ІТ-галузь як драйвер економіки України.

10.2. Проблеми розвитку ІТ-бізнесу в Україні.

10.3. Перспективи розвитку українського ІТ-бізнесу.

10.4. Цифрова трансформація економіки і суспільства в контексті нового технологічного укладу «Індустрії 4.0».

10.5. Безпека кіберфізичних систем.

10.1. ІТ-галузь як драйвер економіки України

Нова економіка, заснована на розвитку креативної індустрії, нових інформаційних технологій (information technology, IT) і бізнес-процесах, що забезпечують лідерство і конкурентоспроможність країни, приходить на зміну сировинній економіці України. Найяскравішим її прикладом експерти назвали експортно-орієнтовану ІТ-індустрію, яка демонструє вражаючі і стабільні темпи зростання. Україна – представниця двадцятки країн, які є світовими лідерами експорту послуг в сфері ІТ. Завдяки таким високим показникам, ІТ-галузь практично перетворилися в локомотив вітчизняного економічного розвитку, оскільки її експортна складова суттєво перевищує аналогічні цифри в інших галузях.

ІТ-галузь стабільно забезпечує Україну валютною виручкою, і займає третє місце в експорті послуг і вкладу у ВВП (після аграрного сектора та металургійної галузі). Як повідомляє сайт Національного банку України (НБУ) експорт ІТ-послуг в 2015 році склав 2,1 мільярда доларів – це майже 17% в загальному обсязі експортованих Україною послуг[1086]. Для молодої галузі, вік якої налічує ли-

[1086] Чи можуть ІТ-послуги стати основою українського експорту, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dw.com/ uk/чи-можуть-it-послуги-стати-основою-українського-експорту/a-36476801.

ше 25 років, – це досить, щоб заявити про себе і в перспективі стати драйвером економіки[1087].

За оцінками AVentures Capital, загальна капіталізація ста найбільших ІТ-компаній України становить 1,5–2 млрд. дол.[1088]. У списку – проекти e-commerce, інтернет-магазини, маркетплейси, онлайн-сервіси та програмні продукти, деякі з яких здобули популярність у всьому світі. Наприклад, корпоративну ліцензію на софт для чищення комп'ютерів Apple ІТ–стартапу MacPaw Олександра Косована купив навіть Facebook. Кожна друга українська ІТ-компанія зі списку ТОП-100 орієнтується на глобальний ринок і робить свій внесок у зростання експорту. Але, за даними Мінфіну, з 2006 року в Україні спостерігається хронічне випередження обсягів імпортних операцій над експортними. В деякі роки різниця досягала 8,5% ВВП. При цьому в 2015 році імпорт вперше (ймовірно, через різку девальвацію гривні) подолав історичний максимум – 1 трлн. грн.[1089]

Як відомо, до видів експорту ІТ-послуг (ІТ-аутсорсингу) відноситься[1090]: розробка різних видів програмного забезпечення; розробка, впровадження та підтримка інформаційних систем; Інтернет-аутсорсинг (web-хостинг; системна інтеграція; забезпечення різних видів інтернет-послуг (Internet Service Providing); web-дизайн; електронний бізнес); безпека ІТ.

Основна частка українського ІТ-експорту припадає саме на аутсорсинг розробки програмного забезпечення. Оцінки учасників ринку перевищують навіть розрахунки Нацбанку, зокрема, асоціація «ІТ Україна» підрахувала, що в 2015 році українські програмісти надали зарубіжним компаніям обсяг послуг, який склав 2,5 мільярда доларів. Це майже 3 відсотки валового внутрішнього продукту країни, хоча ще в 2012 році частка ІТ-послуг становила лише 0,8 відсотка ВВП. Але цифри могли б бути і більші, так як темпи зростання істотно знизилися. Якщо в 2012-2013 роках цей

[1087] Лышак М. ІТ-отрасль в Украине: о чем много говорят, но мало знают, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fakty.ictv.ua/ru/ukraine/20161123-it-galuz-v-ukrayini-pro-shho-bagato-govoryat-ale-malo-znayut/.

[1088] Бигай К. Какое импортозамещение нужно Украине 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.epravda. com.ua/rus/columns/2016/04/12/589128/

[1089] Там само.

[1090] Ноздріна Л. В. Управління проектами: підручник для студентів ВНЗ. – К.: Центр навчальної літератури 2010.

ринок щорічно зростав на 25 відсотків, то в 2014 і 2015 роках цей показник становив лише 7 і 8 відсотків відповідно[1091].

На ІТ-ринку України представлені компанії, які займаються аутсорсингом, продуктові компанії і фрілансери. За результатами опитування 3535 ІТ-фахівців співвідношення сфер зайнятості (основної та додаткової) в ІТ-сфері України розподілилося таким чином (рис. 10.1).

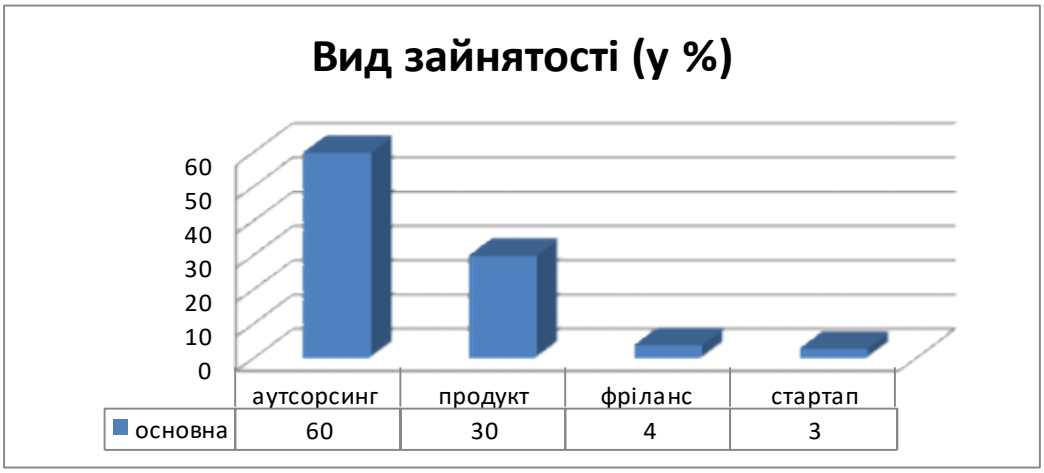

Рис. 10.1. Основна зайнятість у сфері ІТ (в%)[1092]

Протягом останніх років співвідношення продуктових і аутсорсингових компаній залишається стабільним. Зараз в продуктових компаніях працює вдвічі менше людей (30% проти 60%), 10% (1/6 співробітників аутсорсингу) займаються проектною роботою, решта - на постійній основі. Фріланс і повністю віддалена робота завдяки технологіям стають доступнішими, але їх популярність не зростає і цим займаються лише 4% опитаних. А ось в якості додаткового заробітку вже 16% респондентів регулярно співпрацюють зі сторонніми замовниками. Незважаючи на велику популярність теми стартапів, тільки 3% опитаних обрали стартап або свій проект в якості основної зайнятості. Програмісти вважають за краще займатися ними у вільний від роботи час: у 25% респондентів проекти є, 80% з них – в ІТ-сфері[1093].

[1091] Чи можуть ІТ-послуги стати основою українського експорту, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dw.com/ uk/чи-можуть-it-послуги-стати-основою-українського-експорту/ a-36476801.

[1092] Портрет українського ІТ-спеціаліста — 2015. Інфографіка, 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://startupline. com.ua/social/portrait-of-the-ukrainian-it-specialist- 2015

[1093] Там само

В Україні сьогодні розробляється близько 2,5-3 тис. IT-стартапів і у порівнянні з початком 2015 р., цей сегмент ринку збільшився на 25–28%[1094]. За словами британського бізнес-тренера Тревора Холмса, за даними StartupBlink (інтерактивної системи підрахунку стартапів, коворкерів і акселераторів, з базою даних в більш ніж 65 000 стартапів з усього світу)[1095] рівень креативності в Україні є одним з найвищих в Європі. Українські стартапи часто є переможцями конкурсів з подальшим відповідним міжнародним фінансування[1096].

Незважаючи на зростання кількості продуктових компаній, стартапів і фрілансерів, на вітчизняному IT-ринку найпопулярнішою послугою залишається розробка програмного забезпечення. Найбільше число замовлень з аутсорсингу надходить в Україну з США, друге місце займають країни Євросоюзу і Великобританія, а замикає трійку лідерів Ізраїль. Якщо в 2013–2015 рр. спостерігалося зниження темпів зростання експорту, то в 2016р. тенденція змінилася: зафіксовано зростання в 12%. Обсяг IT-ринку України (за прогнозами) в 2021 р. складе вже 7 млрд. дол.

Середній вік IT-спеціаліста в Україні – 27 років, а середня зарплата – 1,5 тис. дол. на місяць. Українська IT-індустрія займає перше місце в Європі і четверте місце в світі за кількістю IT-фахівців. 13 IT-компаній, що працюють в Україні, входять в ТОП-100 аутсорсингових компаній світу і обсяги індустрії збільшуються до 20% щорічно[1097].

Провідні і соціально найактивніші IT-компанії України – EPAM, Luxoft, Ciklum, SoftServe та Sigma Software – під егідою IT-комітету ЄБА і з залученням міжнародної консалтингової компанії PwC провели перше в історії країни дослідження перспектив і стратегій розвитку української IT-індустрії. Це дослідження показує, що за 2011–2015 роки IT-індустрія виросла вдвічі. А до 2020

[1094] IT-отрасль в Украине: о чем много говорят, но мало знают, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fakty.ictv.ua/ ru/ukraine/20161123-it-galuz-v-ukrayini-pro-shho-bagato-govoryat-ale-malo-znayut/

[1095] StartupBlink, 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://startupblink.com

[1096] Новини українських IT-стартапів, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://global-ukraine-news.org/2016/12/12/ novyny-ukrayinskyh-startapiv/

[1097] Перспективи розвитку галузі ПЗ в Україні, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://itukraine.org.ua/sites/default/ files/ it_ukraine_growth_print.pdf.

року внесок експортно-орієнтованої ІТ-індустрії у ВВП України може скласти 4,5% (у порівнянні з 3,3% зараз)[1098].

Зараз в українській ІТ-галузі працюють близько 100 тис. чоловік, число яких може збільшитися до 2020 року вдвічі, і 420 тис. – разом з працівниками суміжних галузей (одне робоче місце в ІТ створює 3–4 робочих місця в суміжних галузях) (табл. 10.1).

Таблиця 10.1

Роль ІТ-бізнесу в українській економіці в 2015 р.

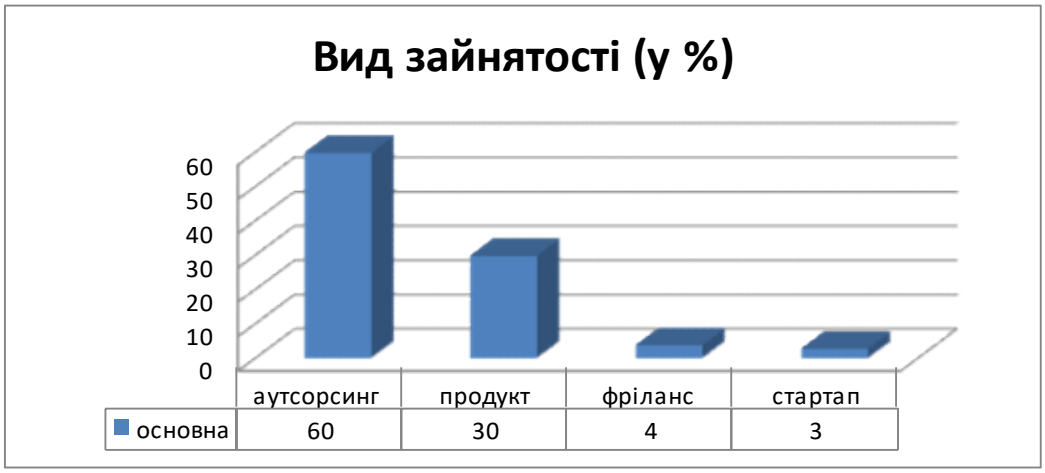

За[1099]

За даними PwC розмір ринку ІТ-сервісів становить 2,7 млрд. дол. (проти 2,5 млрд. дол. – за даними асоціації IT Ukraine і 2,1 – за даними НБУ). Ці розбіжності в оцінках співзасновник ІТ-компанії SoftServe Тарас Вервега пояснює декількома чинниками. Далеко не всі компанії повністю декларують свою діяльність, тому Держстат не враховує їх у своїх статистичних звітах. Ті ж з компаній, які повідомляють про свої операції з закордонними клієнтами, можуть зменшувати свої доходи, щоб не викликати зайвих питань від фіскальних органів. Наприклад, в асоціації «ІТ України» запевняють, що робили свій прогноз обсягу ринку ІТ-сервісів в 2,5 млрд. дол. на основі опитування колег[1100].

Український ІТ-ринок дуже привабливий. Він має свою специфіку, яка виділяє його на тлі інших глобальних регіонів: Індії,

---

[1098] Andrienko-Bentz O. Export-oriented segment of Ukraine's IT services market: Status quo and prospects, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eba.com.ua/static/export_it_industryfinal_29092016.pdf.

[1099] Там само

[1100] Чи можуть ІТ-послуги стати основою українського експорту, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dw.com/ uk/чи-можуть-it-послуги-стати-основою-українського-експорту/a-36476801.

Мексики, Бразилії і, в тому числі, Східної Європи. Українські IT-фахівці на глобальному ринку зайняли специфічну нішу: вони висококваліфіковані, високооплачувані і не перебувають у великих міжнародних центрах, таких як Лондон, Берлін, Нью-Йорк або Лос-Анджелес. При цьому якість роботи і професійний рівень українських фахівців високий, що в результаті і приваблює замовників. Українські аутсорсингові компанії пропонують широкий спектр технічних можливостей, причому більшість з них – це компанії, які протягом останніх років вже перейшли на agile development.

Найпопулярніші напрямки в роботі IT-компаній України – це мобільні, програмні, корпоративні та веб-проекти в сферах, які показані на рис. 10.2. Деякі IT-сервісні компанії займаються розв'язанням складних інженерних задач, а також розробкою інтерфейсів, дизайну UI / UX, QA тощо[1101].

Україна є домом для більш ніж 100 науково-дослідних підрозділів (Research and Development, R&D) глобальних компаній з різних країн, серед яких Boeing, Ericsson, Huawei, Oracle і Siemens, які займаються телекомунікаціями, програмним забезпеченням, іграми та електронною комерцією. Значна частина цих глобальних компаній вийшла на український ринок опосередковано, через злиття і поглинання (Mergers and Acquisitions, M&A), спільні дослідження та розробки з компонентом аутсорсингу або аутстаффінгу. США залишаються найбільшим партнером України у дослідженнях і розробках (близько 45% залучених компаній) поряд з країнами ЄС та Ізраїлем[1102].

Провідні дослідницькі фірми світу, такі як Gartner, Atkearney, журнали і асоціації високо оцінюють IT-потенціал України, що відображено в світових рейтингах, зокрема в аутсорсинговому рейтингу (1-е місце в Східній Європі за розміром ринку і обсягом послуг), рейтингу світової біржі фрілансерів Elance (3-е місце), глобальному рейтингу інновацій Bloomberg (TOP-50) тощо[1103].

Українські IT-фахівці домоглися відмінних результатів на Bench Games Leaderboard 2013 – міжнародному онлайн-конкурсі, метою якого є виявлення навичок і знань професіоналів в IT-

---

[1101] IT Ukraine IT services and software R & D in Europe's rising tech nation, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uadn.net/files/ua_hightech.pdf.

[1102] Там само.

[1103] Там само

індустрії. У конкурсі взяли участь більше 11 мільйонів учасників з 50 різних країн. Українські ІТ-фахівці позиціонували Україну на 3-е місце за кількістю сертифікованих громадян і на 2-е місце як самої сертифікованої країни (MASTER LEVEL), випередивши Росію, Індію та Румунію і поступившись лише США. 56 українців показали кращі результати в окремих турнірах на різних мовах програмування, веб-каркасах, базах даних і графіці[1104].

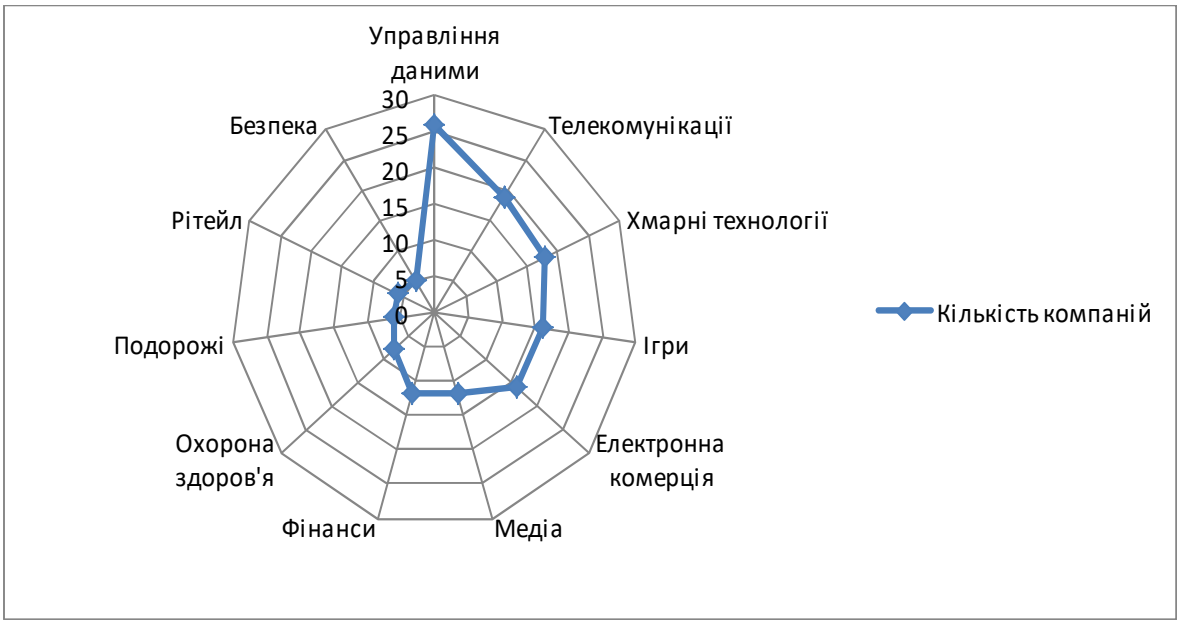

Рис. 10.2. Найпоширеніші сфери діяльності українських ІТ-компаній[1105]]

Згадуючи ринок ІТ в Україні, не можна оминути поняття «екосистема», під яким за аналогією з біологією, розуміють сукупність сервісів, пристроїв, інших продуктів однієї компанії, нерозривно пов'язаних в єдину мережу. Як невід'ємні елементи ІТ-екосистеми сьогодні можна виділити настільні персональні комп'ютери (ПК), планшети, мобільні пристрої і хмарні сервіси, що дозволяють здійснювати взаємодію між ними[1106].

Сьогодні ринок України представлений як ІТ-екосистемою, так і окремими гравцями, компаніями, які не інтегровані в кластери даної екосистеми. Українська ІТ-екосистема складається з 8 кластерів, найбільші з яких знаходяться в Києві (65 компаній),

---

[1104] Bench games leaderboard, 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.brainbench.com/xml/bb/landing/offer/ home/ promotion.xml?contentId=3050#.UrBCjvQW2RN

[1105] IT Ukraine IT services and software R & D in Europe's rising tech nation, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uadn.net/files/ua_hightech.pdf.

[1106] Будущее ИТ-экосистем. Экосистема Microsoft, 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://alterozoom.com/ documents/8504.html

Львові (35 компаній) і Харкові (20 компаній). В Одесі та Дніпрі розміщено по 18 компаній, в Чернівцях - 15, в Черкасах і Луцьку – 1 і 9 відповідно. Формується новий кластер в м. Суми.

Західна Україна, куди відносяться зростаючі IT-компанії Івано-Франківська, Рівного, Луцька, на чолі зі Львовом представлена-такими гігантами IT-аутсорсингу, як Softserve, Eleks, Intellias, N-iX, Malkos і багатьма іншими. Львівські компанії N-iX та Perfectial увійшли в дванадцять найкращих українських рейтингових компаній в області IT-технологій за результатами дослідження американського видання Clutch[1107].

10.2. Проблеми розвитку IT-бізнесу в Україні

Незважаючи на високі темпи розвитку IT-бізнесу, Україна, як потенційна країна для ведення даного виду бізнесу, продовжує залишатися країною з високим ризиком для іноземних інвесторів, так як рейтинги сприятливості бізнесу в Україні не надто високі. Так у 2016 р. за рейтингами інвестиційної привабливості країн світу (International Business Compass 2016, BDO), Індексу глобальної конкурентоспроможності (The Global Competitiveness Index 2016-2017, GCI), а також Індексу розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (ICT Development Index 2016, IDI) Україна погіршила свої позиції.

Зокрема, в світовому рейтингу інвестиційної привабливості країн світу BDO International Business Compass 2016, який складається Гамбурзьким інститутом світової економіки, Україна впала на 41 позицію у порівнянні з попереднім періодом і зайняла 130 місце (в 2015 р. – 89 місце). Погіршення відбулося по всіх категоріях, особливо значним є падіння в частині економічних показників. В першу чергу, на думку експертів, подібні результати обумовлені політичною кризою і подіями в східній частині країни. Але у субіндексі з інновацій (кількість зареєстрованих патентів в країні) Україна на 39 місці з 85 країн-учасниць, що є хорошим результатом.

На думку експертів українського офісу мережі BDO, для того, щоб переламати тенденцію погіршення інвестиційної привабливості країни, необхідні рішучі реформи, які забезпечать зростан-

[1107] IT Ukraine IT services and software R & D in Europe's rising tech nation, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uadn.net/files/ua_hightech.pdf.

ня ВВП не менше ніж на 10% щорічно. Це неможливо без детінізації економіки та формування регулятивного середовища, сприятливого для будь-якого, в тому числі ІТ-бізнесу[1108].

Україна продовжує втрачати позиції також за індексом економічної конкурентоспроможності як в глобальному, так і в регіональному рейтингу країн світу (як колишня країна СНД). Так, за опублікованими Всесвітнім економічним форумом Індексом глобальної конкурентоспроможності 2016–2017 (The Global Competitiveness Index, GCI), Україна зайняла вісімдесят п'яте місце серед 138 країн світу, втративши за рік шість позицій (у попередньому рейтингу – 79 позиція) (рис. 10.3).

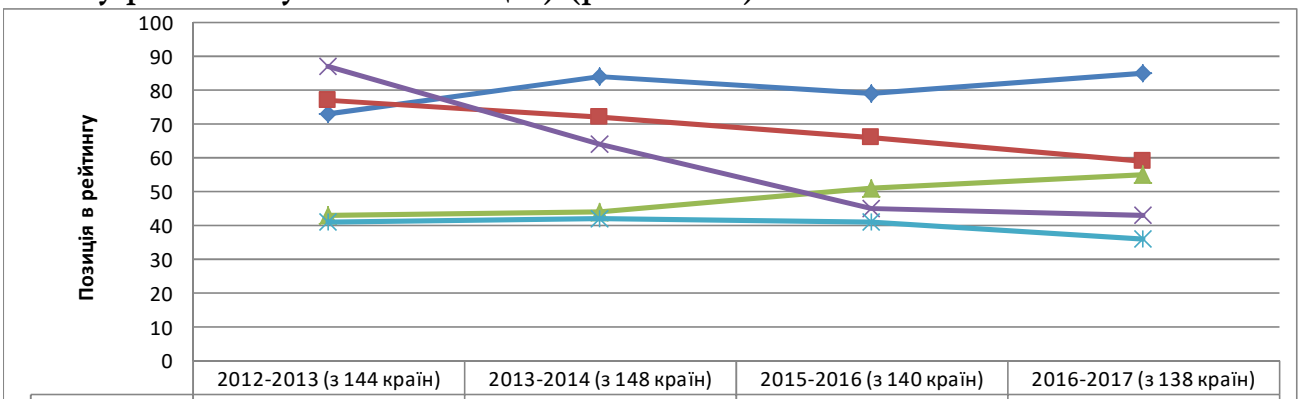

	2012-2013 (з 144 країн)	2013-2014 (з 148 країн)	2015-2016 (з 140 країн)	2016-2017 (з 138 країн)
Україна	73	84	79	85
Грузія	77	72	66	59
Туреччина	43	44	51	55
Росія	87	64	45	43
Польща	41	42	41	36

Рис. 10.3. Позиції рейтингу Індексу глобальної конкурентоспроможності по деяких країнах (2012–2017 рр.)

Складено за[1109, 1110].

Хоча за останній період 2016–2017 рр. деякі показники покращилися і в розділі «Підсилювачі продуктивності», рейтинг якого впав до 74 позиції, в окремих підгрупах показників («Інновації», «Технологічна готовність», «Ефективність ринку праці», «Вища

[1108] BDO international business compass 2016. Update and in-depth look at innovation Marie-Christin Rische, Lars Wenzel, André Wolf 2016 BDO AG Wirtschaftsprüfungsgesellschaft, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bdo.ua/uk-ua/news-2/2016/business-compass-2016

[1109] Schwab K. The Global Competitiveness Report 2016–2017. World Economic Forum, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/ TheGlobal CompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf

[1110] Позиція України в рейтингу країн світу за індексом глобальної конкурентоспроможності 2016-2017, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://edclub.com.ua/ analityka/ pozyciya-ukrayiny-v-reytyngu-krayin-svitu-za-indeksom-globalnoyi-konkurentospromozhnosti-1

освіта і професійна підготовка») спостерігається зростання (табл. 10.2) (складено автором за даними[1111]).

Таблиця 10.2

Покращений рейтинг деяких показників України в Індексі глобальної конкурентоспроможності (2016–2017 рр.)

Позиція в рейтингу	2014-2015	2015-2016	2016-2017
Інновації			
Здатність до інновацій	82	52	49
Співробітництво університетів і промисловості в розробках	74	74	57
Державні закупівлі високотехнологічної продукції	123	98	62
Наявність вчених та інженерів	48	29	29
Технологічна готовність			
Наявність сучасних технологій	113	96	93
Інтернет користувачі, % населення	82	80	80
Освоєння технологій на рівні фірм	199	199	74
Ефективність ринка праці			
Здатність країни приваблювати таланти	130	97	93
Вища освіта і професійна підготовка			
Зарахування у ВНЗ	13	14	11
Якість математичних наук	39	38	27
Доступність Інтернету в школах	67	44	35

Негативними факторами для ведення бізнесу в нашій країні експерти вважають (в порядку спадання): корупцію, політичну нестабільність, інфляцію, неефективну державну бюрократію, складний доступ до фінансів, часту зміну урядів, високі податкові ставки, складність податкового законодавства, регулювання валютного ринку, невідповідну якість інфраструктури, обмежувальне регулювання ринку праці тощо.[1112] Основна ж причина низьких рейтингів сприятливості інвестиційного клімату в Україні криється в корупції і надмірно зарегульованому веденні бізнесу. Тому уряд робить все можливе, щоб корупційних ризиків в Україні ставало менше, хоча в цьому питанні нам ще далеко до розвинених європейських країн.

І хоча ІТ-сектор залишається однією з найперспективніших галузей для інвестування в Україну, так як там ризиків значно менше, а іноді вони відсутні зовсім, український інвестиційний ринок як і раніше є ризиковим і непередбачуваним, про що свідчить Ін-

[1111] Позиція України в рейтингу країн світу за індексом глобальної конкурентоспроможності 2016-2017, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://edclub.com.ua/ analityka/ pozyciya-ukrayiny-v-reytyngu-krayin-svitu-za-indeksom-globalnoyi-konkurentospromozhnosti-1

[1112] Там само.

декс розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (ICT Development Index, IDI).

Цей індекс дозволяє промоніторити і порівняти розвиток 166 країн в цій сфері на основі трьох субіндексів: 1) доступу; 2) використання; 3) практичних навичок. Кожен з субінжексів відображає різні аспекти і компоненти процесу розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). У регіональному рейтингу IDI за 2016 р. серед країн СНД (Commonwealth of Independent States, CIS) Україна, на жаль, за даними 2015 р. опинилася зі значенням IDI - 5,33 на 8-му, а в глобальному рейтингу - на 76 місці, впавши порівняно з 2010 р. на 7 позицій (рис. 10.4).

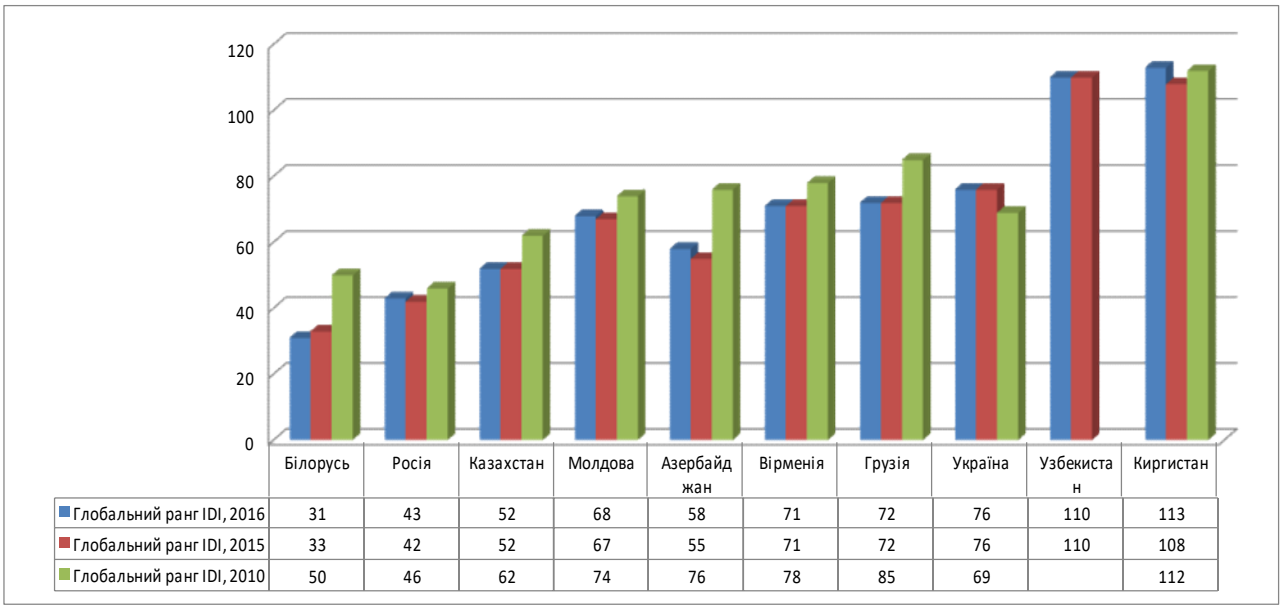

	Білорусь	Росія	Казахстан	Молдова	Азербайджан	Вірменія	Грузія	Україна	Узбекистан	Киргистан
Глобальний ранг IDI, 2016	31	43	52	68	58	71	72	76	110	113
Глобальний ранг IDI, 2015	33	42	52	67	55	71	72	76	110	108
Глобальний ранг IDI, 2010	50	46	62	74	76	78	85	69		112

Рис. 10.4. Позиції рейтингу Індексу глобальної конкурентоспроможності по деяких країнам (2012–2017 рр.)

Складено за[1113, 1114]

Але, по-перше, необхідно розуміти, що сьогодні об'єктивно умови в Україні не настільки погані, інакше інвестори не вкладали б в Україну взагалі ніяких кошти. По-друге, український інтелектуальний потенціал дуже високий і може продукувати виходи нових продуктів, так як кваліфікація, знання і талант українських фахівців визнаються багатьма авторитетними експертами галузі. А, по-третє, потенційні інвестиції в ІТ-сфері набагато більше захи-

[1113] Bench games leaderboard, 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.brainbench.com/xml/bb/landing/offer/ home/ promotion.xml?contentId=3050#.UrBCjvQW2RN

[1114] ICT Development Index 2015, 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.itu.int/ net4/ITU-D/idi/2015/#idi2015 byregion-tab

щені, ніж в класичних галузях промисловості, адже будь-який ІТ-проект може бути оперативно виведений в будь-яку країну, бо він фізично не зв'язаний з українськими ресурсами.

Також інвесторам слід брати до уваги аспект девальвації гривні. Таким чином, створення нового стартапу в ІТ-сфері в Києві, а тим більше в Харкові, Дніпрі, Львові обійдеться в 5, а то і 10 разів дешевше, ніж, наприклад, в США чи країнах Західної Європи. Відтак процес інвестування в українські стартапи, незважаючи на ризики і складнощі, не зупиняється, а деякі великі інвестори, як, наприклад, Фонд Сороса, оголошують про готовність інвестувати в Україну до 1 млрд. дол.[1115].

Для того, щоб визначити наскільки великі проблеми розвитку ІТ-бізнесу в Україні, можна порівняти такі аспекти його успішності як розмір ринку, вартість життя, легкість ведення і старту бізнесу, володіння англійською мовою як міжнародним засобом комунікації в даній сфері, в нашій і в сусідніх країнах (табл. 10.3).

Таблиця 10.3

Критерії успішності ІТ-бізнесу в різних країнах

Критерії	Україна	Польща	Чехія	Болгарія	Білорусь	Словаччина
Робоча сила (млн. чол.)	22	18, 5	5, 3	2, 5	4, 5	2, 7
Легкість ведення бізнесу (з 189 країн)	83	25	36	38	44	29
Легкість започаткування бізнесу (з 189 країн)	30	85	93	52	12	68
Вартість життя (Нью-Йорк=100)	19	25	27	21	29	29
Знання англійської мови (в компаніях)	середнє	дуже високе	високе	-	-	середнє

За[1116]

Незважаючи на слабші знання англійської мови і легкість ведення бізнесу, основними перевагами України є її робоча сила (включаючи інженерну), а також її конкурентоспроможний діапа-

[1115] Кидалов И. ІТ-стартапы в Украине: время запускать, 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kydalov-partners.com/ru/it-стартапы-в-украине-время-запускать/

[1116] IT Ukraine IT services and software R & D in Europe's rising tech nation, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uadn.net/files/ua_hightech.pdf.

зон зарплати. Україна стала однією з найдешевших країн для життя і ведення бізнесу внаслідок драматичного падіння гривні проти долара в 2014–2015 рр. Вартість життя в Україні є найдешевшою в Європі за рейтингом Numbeo найбільшої в світі бази даних за якістю життя[1117]. У той же час за останній рік Україна за рахунок скорочення процедур і усунення зборів за реєстрацію бізнесу поліпшила легкість його започаткування.

Однак в Україні є проблема, на вирішення якої IT-фахівці поки навіть не розраховують: створення ефективного механізму захисту інтелектуальної власності. Саме відсутність такого механізму робить аутсорсинг настільки популярним серед українських фахівців, заважаючи одночасно створювати власний продукт. Як тільки в Україні з'являється вдала ідея, її автори відразу переїжджають до Цюріха, Лондона або Нью-Йорка, реєструючи там компанію і всі права інтелектуальної власності. У Києві залишається тільки офіс, в якому решта працівників, продовжують працювати на фактичному аутсорсингу, адже юридично мова йде вже не про українську компанію[1118].

Сьогодні Україна за експортом IT-послуг займає 30-е місце в світі. Хоча є дешевші напрямки для аутсорсингу: Індія, Філіппіни або Китай, Україна забезпечує чудове співвідношення «ціна/якість». Українські інженери не тільки добре розбираються в аутсорсингу бізнес-процесів, а й у сфері забезпечення якості, вони також можуть вирішувати складні технічні проблеми, для яких необхідні глибокі знання та інноваційні підходи. Крім традиційних IT-послуг, ряд українських компаній пропонують високотехнологічні R&D-послуги, а також розробку і комерціалізацію своїх власних продуктів. Крім того, багато західних і українських стартапів використовують можливості аутсорсингу України для початкового прототипування і тестування продукту.

За даними Групи Світового банку, в 2015 р. Україна зайняла 83-е місце з 189 економік світу за легкістю ведення бізнесу – на 16 пунктів більше у порівнянні з попереднім роком. За легкістю за-

---

[1117] Numbeo, 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.numbeo.com/quality-of-life/rankings_by_country.jsp

[1118] Чи можуть IT-послуги стати основою українського експорту, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dw.com/ uk/чи-можуть-it-послуги-стати-основою-українського-експорту/a-36476801.

початкування бізнесу Україна займає 30-е місце, випереджаючи Болгарію (52), Словаччину (68), Польщу (85) і Чеську Республіку (93). У той час як деякі державні органи, такі як правова система України, потребують вдосконалення, інші працюють задовільно і вже приваблюють потенційними вигодами у порівнянні з сусідніми країнами[1119].

Окремо хочеться сказати, що український ІТ-ринок готовий до компромісних умов співпраці з потенційними інвесторами, причому компроміс можливий і обговорюється не тільки з власниками стартапів, але і з юридичними та консалтинговими компаніями, які працюють на українському ринку. Причому передбачається не стільки фіксована винагорода за виконану роботу в юридичній сфері або консалтингу по супроводу проектів, а й безпосередня участь в проектних роботах, в обмін на частку в таких проектах. Такий підхід не тільки дозволяє запускати стартапи з меншими початковими капіталовкладеннями, а й прямо зацікавлює юридичні і консалтингові компанії в кінцевій успішної реалізації стартапів. У будь-якому випадку, ринок України досить цікавий, а поле для можливих форм співпраці велике[1120]. Але як показують вище розглянуті індекси GCI, BDO, IDI, рейтинг України за 2016 р знизився як в глобальному, так і регіональному масштабах. Відзначено також уповільнення зростання ІТ-бізнесу, що є загрозою для учасників ринку, що експортують свої послуги.

Згідно проведеного дослідження аудитори PwC попереджають: в Україні зберігається ризик втратити темпи зростання експорту ІТ-послуг. За підсумками 2012 р. у порівнянні з 2011 р. ІТ-галузь зросла на 27%, а в 2013 – на 30%. Однак, за 2015 р. цей показник впав до 7%. Білорусь теж впала з 31 до 12%, але все ж показує зростання більше ніж в Україні. Румунія за останні 2 роки стабільно зростає (19%) і Польща також (22%), але за протилежним до України сценарієм (спочатку падіння, а потім зростання)[1121]. Причиною гальмування росту ІТ- галузі, як уже згадувалося вище,

---

[1119] IT Ukraine IT services and software R & D in Europe's rising tech nation, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uadn.net/files/ua_hightech.pdf.

[1120] Кидалов И. ІТ-стартапы в Украине: время запускать, 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kydalov-partners.com/ru/it-стартапы-в-украине-время-запускать/

[1121] Andrienko-Bentz O. Export-oriented segment of Ukraine's IT services market: Status quo and prospects, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eba.com.ua/static/export_it_industryfinal_29092016.pdf.

є військові дії на сході країни, адже іноземні замовники побоювалися за стабільність роботи своїх підрядників і, в кращому разі, не робили нових замовлень. Сьогодні саме політична турбулентність України залишається перешкодою для більшого зростання ІТ-компаній.

Але, слід зазначити, що уповільнення зростання ІТ-бізнесу – це світова тенденція: спостерігається негативна динаміка попиту на ІТ-послуги. Йде загальна економічна криза, 2016 рік був важким, в тому числі для ІТ. Згідно з індексом NASDAQ Composite (зведений фондовий індекс біржі NASDAQ, який включає в себе більше 3000 акцій високотехнологічних компаній і розраховується на основі середньозважених цін на момент закінчення торгів) негативні коливання помітні з 2014 р., коли українська ІТ-галузь практично повністю наслідувала світовий тренд – обсяг експорту не показав зростання в 2016, але поступово зростає в 2017 р.[1122]. Це змушує ІТ-компанії оптимізувати витрати на підбір і підготовку кадрів: йде масове скорочення HR персоналу, згортання програм співпраці з університетами тощо[1123]. З іншого боку, за експортом ІТ-послуг України за останні 10 років добре вийшла на глобальний ринок, що не залишилося непоміченим і всередині країни, бо і рівень сервісів, і вартість послуг відповідно істотно зросли. Всі ці чинники: глобальні, політичні, економічні, фінансові й те, як на них реагують клієнти, вплинули на уповільнення темпів розвитку ІТ-ринку України.

У новому консенсус-прогнозі «Україна: перспективи розвитку», оприлюдненому Міністерством економічного розвитку і торгівлі, оцінені основні внутрішні та зовнішні ризики вітчизняної економіки, в тому числі ІТ-сектора, в 2017–2018 рр.. Документ ґрунтується на опитуванні провідних експертів в сфері макроаналізу та прогнозування. Найбільш вірогідним зовнішнім ризиком в 2018 році буде «ескалація російсько-українського конфлікту» з інтегральної оцінкою 9 проти 7 в попередньому опитуванні (максимальна консенсус-оцінка – 16). У той же час, спостерігається ослаблення даного ризику у порівнянні з 2016 та 2017 рр., коли він отримав інтегральні оцінки 11 і 10 відповідно. Ослаблення демонструє і ризик «згортання іноземними компаніями інвести-

[1122] Новини українських ІТ-стартапів, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://global-ukraine-news.org/2016/12/12/ novyny-ukrayinskyh-startapiv/

[1123] Украинский ІТ-рынок: итоги 2016 и перспективы 2017, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dou.ua/lenta/articles/2016-summary/

ційних планів або перенесення термінів їх реалізації на майбутній період у зв'язку з макроекономічної невизначеністю», оцінка якого склала 6 проти 8 в попередньому опитуванні. Поряд з тим, інтегральна оцінка ризику «дефіциту зовнішнього фінансування і звуження можливостей доступу до міжнародних ринків капіталу» (8) залишається незмінною три останніх опитування поспіль[1124].

10.3. Перспективи розвитку українського ІТ-бізнесу

Проблеми українського ІТ-бізнесу і ризики потенційних інвесторів, які зросли останнім часом, не означають, що ця тенденція не може бути змінена. І хоча ІТ-бізнес і ІТ-ринок глобальні, вони дуже динамічні і швидко змінюються. Тому є багато напрямків, де Україна може розвивати свої ІТ-сервіси як внутрішні, так і зовнішні, і не тільки зростати, а й підвищувати темпи зростання.

Генеральний директор Lviv IT Cluster Степан Веселовський засвідчує значне зростання української ІТ-індустрії і величезний потенціал Львова для розвитку ІТ в Східній Європі і, зокрема, в Польщі. Між Львівським кластером і польськими партнерами налагоджено співпрацю, яка продовжує розвиватися. Загалом, Україна і Польща – це майже 84 млн. громадян, з яких 150000 – це ІТ-фахівці. І це значить, що дві країни мають великий людський капітал і можуть створити потужний ІТ-центр у Східній Європі, який збільшить свою конкурентоспроможність на світовому ринку, а відтак і отримає більше клієнтів[1125].

Президент Любліна Кшиштоф Жук зазначає, що місту дуже потрібні висококваліфіковані працівники зі сходу, в зв'язку з чим за останні два роки кількість виданих дозволів на роботу в секторі ІТ для України збільшилася майже в п'ять разів. Так як Люблін зараз виходить на новий рівень розвитку інформаційних технологій, цьому може посприяти приїзд хороших фахівців з України, зокрема, з сусіднього Львова, де є хороша навчальна ІТ-база[1126].

[1124] Україна: перспективи розвитку. Консенсус-прогноз, січень 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/ Documents/Detail?lang=uk-UA&id=1f22131d-179a-4a6f-a92f-cb79c25c4c09&title=Vipuskukraina-PerspektiviRozvitku-Konsensusprognoz-sichen2017

[1125] Майбутнє ІТ в Україні та Польщі: Прогнози Outsourcing Stars Gala, 03 Feb, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://itcluster.lviv.ua/ukrainian-polish-future-predictions-outsourcing-stars-gala-2/

[1126] Програмісти з України завойовують ринок ІТ східної Польщі, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: /http://naszwybir.pl/programisty-z-ukrayiny-zavojovuyut-rynok-shidnoyi-polshhi/

Але це процес двосторонній. Наприклад, львівська компанія SoftServe, яка входить в ТОР-5 ІТ-компаній України, і за минулий рік показала приріст більше ніж на 500 фахівців, а в січні-липні 2017 зросла ще на 114 осіб, на початку року поглинула польську компанію Coders Center. За рахунок цього було збільшено число закордонних офісів, зросла кількість вакансій в Польщі, значну частину яких перерозподілили всередині компанії SoftServe[1127].

Внаслідок високих темпів розвитку український ІТ-сектор може стати локомотивом зближення України з ЄС. Комісар ЄС з цифрової економіки Гюнтер Еттінгер запросив Україну до участі у створенні європейської Цифровий спільноти. Єврокомісар вважає, що Україна може зіграти особливу роль в цьому питанні, так як її ІТ-сектор динамічно розвивається, а фахівців в області цифрових та інформаційних технологій в Україні навіть «більше, ніж в деяких країнах ЄС»[1128].

У галузі є потенціал для розвитку, з огляду на розмір і якість кадрових ресурсів країни і той факт, що за кілька минулих років рівень володіння англійською мовою серед ІТ-фахівців значно зріс, хоча залишається нижчим, ніж в деяких інших країнах. В Європі вже відчувається гостра нестача розробників. У найближчій країні-сусідці: Польщі – працює 300 тис. програмістів, в Німеччині – 450 тис., а в Ізраїлі взагалі 12% від усього працездатного населення. І дефіцит на ІТ-фахівців тільки зростає[1129]. У цьому контексті європейські країни і США зацікавлені в ІТ-фахівцях з України. За останні 10 років зарплати ІТ-фахівців виросли в кілька разів і зараз наблизилися до межі, яка фактично говорить про те, що українські фахівці можуть робити більше, ніж програмісти в інших країнах[1130].

За даними компанії SmartMe University (платформи для online-навчання і обміну досвідом серед ІТ-фахівців) за останні два роки з України в Європу і США виїхало до 9 тис. ІТ-фахівців, що, звичайно, є мінусом для українського ІТ-ринку. Але провідні ІТ-компанії, зокре-

---

[1127] ТОП-50 IT-компаний Украины, июль-2017: докризисные темпы роста, 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dou.ua/lenta/articles/top-50-july-2017/

[1128] ЕС заинтересованный в украинских «IT-шниках», 26 липня 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://7dniv.info/lang-ru/society/78743-yes-zackavleniy-v-ukraiinskih-it-shnikah.html

[1129] IT Ukraine IT services and software R & D in Europe's rising tech nation, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uadn.net/files/ua_hightech.pdf.

[1130] Зарплаты программистов в странах мира. Где айтишнику жить хорошо? 26 августа 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dou.ua/lenta/articles/worlds-it-salaries-2015/

ма, лідер ринку EPAM Україна, створюють всі умови для мотивації IT-фахівців реалізовувати свій потенціал всередині країни[1131].

Можна відзначити ключові події, які відбулися в 2016–2017 рр. і позитивні тренди, які намітилися в сфері IT[1132]:

– 2016 р. приніс деяку стабілізацію, хоча і не остаточну. Клієнти трохи «звикли» до подій на сході України, а IT-сектор навчився жити в ситуації постійної турбулентності. Компанії продовжують набирати людей, а, отже, про кризу в галузі не йдеться.

– з 2016 р. спостерігалася дуже хороша динаміка росту.

– позитивом у 2016 р. є те, що IT-індустрія провела консолідоване дослідження IT-ринку.

– з'явилося багато реальних ініціатив для IT-фахівців та активістів, які хочуть розробляти сервіси для державного сектора. Проекти EGAP Challenge, 1991 Open Data Incubator, Apps4Cities сприяють гарному прогресу в сфері відкритих даних.

– активізувалися деякі регіони: Івано-Франківськ, Луцьк, Суми, Тернопіль, Миколаїв, Львів, Дніпро, Одеса демонструють хороший прогрес з точки зору розвитку різних активностей, проведення подій та розвитку технічного та бізнес-співтовариств.

– важливою подією для IT-індустрії стало усунення адміністративних бар'єрів для експорту послуг. Тепер зовнішньоекономічні угоди можна укладати в електронній формі. Крім того, банки тепер не мають права вимагати рахунки українською мовою, якщо вони були складені англійською. Вони вважають інвойс первинним документом. Це надзвичайні кроки для розвитку IT, оскільки більшість клієнтів українських IT-компаній знаходяться за кордоном (у Львові цей показник досягає 98%). Крім того, багато IT-фахівці працюють як фрілансери через PayPal і інші подібні електронні платіжні системи. Тепер же, через зменшення бюрократизації процесу, фрілансери отримали можливість працювати в легальному полі.

– до позитивних змін можна віднести той факт, що експортна IT-індустрія за останній рік налагодила ефективний діалог з вла-

---

[1131] Гавриш О., Черновалов Е. В Україні програмісти заробляють більше, ніж у будь-якій іншій країні - голова найбільшої IT-компанії України, 20 липня 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://biz.nv.ua/bizinterview/v-kieve-programmisty-zarabatyvajut-bolshe-vseh-glava-krupnejshej-it-kompanii-ukrainy-176295.html

[1132] Украинский IT-рынок: итоги 2016 и перспективы 2017, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dou.ua/lenta/articles/2016-summary/

дою – представники галузевої асоціації (IT України) і бізнес-асоціації (IT Комітет EBA) беруть участь в робочих групах при Міністерствах і Комітетах Парламенту. Такий діалог і конкретні дії будуть стимулювати подальший розвиток IT-індустрії[1133].

Ключовими передумовами подальшого зростання IT-індустрії в Україні є IT-освіта і розвиток людського капіталу. Державі і бізнесу необхідно інвестувати ресурси в розвиток цих ключових напрямків, піднімаючи якість університетської IT-освіти в цілому, оновлюючи навчальні програми і створюючи нові освітні майданчики. Так у Львові була розроблені програми курсів Internet of Things (IoT) у Львівській Політехніці і Data Science в Українському католицькому університеті. Ці та ще кілька нових програм, які були запущені в минулі роки, будуть найближчим часом і визначати тенденції в IT-освіті. Якщо говорити суто про Львів, то якщо рахувати кількість IT-фахівців на 1000 працюючих львів'ян, то в кінці 2017 року їх буде приблизно 80–85 чоловік. Зокрема, у Львові спостерігається зростання людського капіталу на рівні 20%, в цілому по країні ця цифра дещо нижча.

Україна досягла певного прогресу у взаємодії між державою, бізнесом та університетами, результатами якої стають нові сучасні освітні проекти, які готують генерацію молодих фахівців нової якості. Обов'язком IT-бізнесу сьогодні є створення умов для безперервного розвитку IT-фахівців і всередині самих компаній.

Тарас Кицмей – співзасновник фірми Softserve зазначає, що сприйняття нашої IT-індустрії виключно як аутсорсингу вже застаріло, так як сьогодні на експорт пропонуються послуги розробки продуктів з нуля. За понад 10 років досвіду, українські IT-компанії акумулювали величезний досвід і збудували кращі практики в таких напрямках, як проектний менеджмент, бізнес-аналіз, системна архітектура, управління якістю і підтримка продукту. Якість і вартість таких послуг є високо конкурентними на ринку, що буде додатковою причиною розглядати українські IT-компанії як можливих бізнес-партнерів[1134].

[1133] IT-отрасль в Украине: о чем много говорят, но мало знают, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fakty.ictv.ua/ ru/ukraine/20161123-it-galuz-v-ukrayini-pro-shho-bagato-govoryat-ale-malo-znayut/

[1134] Перспективи українського IT обговорили на міжнародній конференції у Лондоні, 10 липня 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://itukraine.org.ua/news/perspektyvy-ukrayinskogo-it-obgovoryly-na-mizhnarodniy-konferenciyi-u-londoni

Український IT-бізнес має величезний досвід і значні можливості для успіху на глобальному ринку, але вже сьогодні більшість IT-компаній, якщо вони хочуть залишитися на ринку, будуть змушені здійснити цифрову трансформацію. Індустрія переживає насичення останньої глобальної платформи (мобільної) та продовжує шукати the next big thing. Драйверами цифрової трансформації сьогодні є технології хмарних рішень, віртуальної реальності, штучного інтелекту, нейронних мереж, аналізу даних, які успішно використовує великий бізнес на кшталт Google, Uber, Amazon[1135].

Позитивом є і той факт, що всередині країни спостерігаються оптимістичні тенденції: скорочення відтоку фахівців з країни (він впав втричі в порівнянні з 2015 р.) і поліпшення бізнес-клімату в Україні. У сумі з реалізацією еластичного попиту, можна прогнозувати зростання IT-експорту в наступні періоди на 20–30%.

За перше півріччя 2017 р. ТОП-50 IT-компаній досягли докризових темпів зростання, в рейтингу з'явилося 3 нові IT-компанії, а на зміну політичній нестабільності приходить конкуренція (рис. 10.5) (зірочкою (*) відзначені компанії, які відмовилися дати точні дані щодо кількості фахівців. На 2017 р. розстановка сил в ТОП-5 у порівнянні з 2016 р. залишилася без змін[1136].

IT-ринок може рости ще швидше, і це залежить від української влади. Україна має людський і науково-технічний потенціал, а за останні роки до цього додався і бізнес-потенціал разом з досвідом конкуренції на світових ринках. НБУ в своєму звіті називає однією з причин стрімкого розвитку галузі відносно низьку вартість послуг українських фахівців. Це досягається за рахунок низького оподаткування: український програміст, отримавши досить помірні для західних країн гроші, втрачає на податках менше колег і може собі досить багато дозволити, враховуючи місцеві реалії. Збільшення податків зменшило б конкурентні переваги українських програмістів на світовому ринку і змусило б багатьох з них задуматися про переїзд в США або Європу.

[1135] IT Ukraine IT services and software R & D in Europe's rising tech nation, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uadn.net/files/ua_hightech.pdf.

[1136] ТОП-50 IT-компаний Украины, июль-2017: докризисные темпы роста, 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dou.ua/lenta/articles/top-50-july-2017/

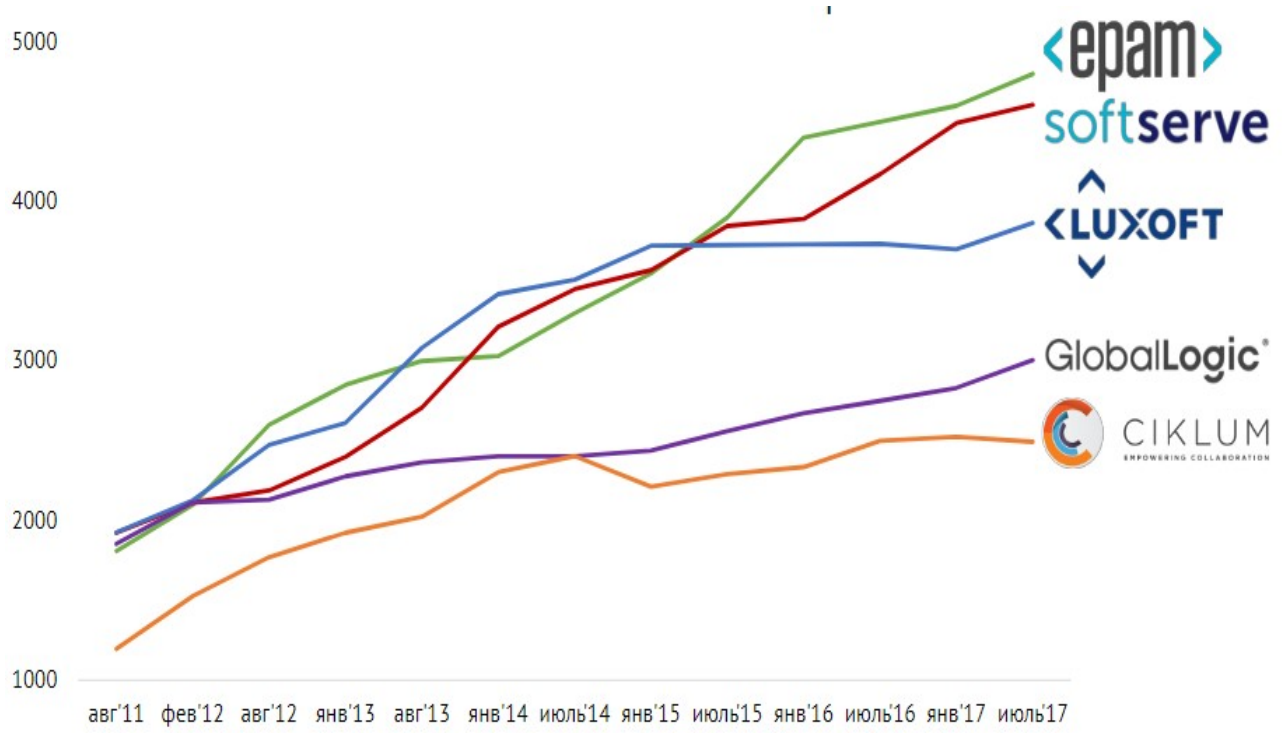

Рис. 10.5. Динаміка зростання ТОП-5 ІТ-компаній України[1137]]

На сучасному ІТ-ринку України компанії можуть виграти тільки за рахунок переходу на вищий щабель розвитку: потрібно паралельно розвивати венчурний бізнес, стартапи, продуктовий бізнес. З огляду на увагу міжнародних інвесторів і їх бажання знайти такі таланти в Україні, ІТ-ринок, і, зокрема, напрям стартапів буде продовжувати розвиватися[1138].

На жаль, західні інвестори не розуміють і не бачать прозорості бізнесу в Україні, бо для них важлива перспектива і бізнес-вигода. Найбільше інвестори бояться не війни (прикладом може бути Ізраїль, де інвестиції становлять понад 10 млрд. дол. в рік), а корупції і нестабільної економічної ситуації в Україні. Тільки в умовах послідовного і комплексного співробітництва бізнесу і держави з метою стимулювання розвитку галузі, обсяг ринку ІТ-послуг в найближчим часом може зрости більш ніж у 2 рази.

[1137] ТОП-50 ІТ-компаний Украины, июль-2017: докризисные темпы роста, 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dou.ua/lenta/articles/top-50-july-2017/

[1138] Олиярнык М., Леденёв А. ІТ-рынок Украины выделяется на фоне Индии, Мексики, Бразилии и Восточной Европы – Юрий Антонюк, EPAM, 16 февраля 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://biz.nv.ua/bizinterview/it-rynok-ukraine-vydeljaetsja-na-fone-indii-meksiki-brazilii-i-vostochnoj-evropy-jurij-antonjuk-epam-647090.html

Експерти PwC впевнені, що для швидкого розвитку IT-галузі в Україні необхідно[1139]:

– ввести прогнозоване оподаткування;

– стимулювати розвиток внутрішнього ринку;

– якісно змінити систему освіти;

– поліпшити законодавство щодо захисту прав інтелектуальної власності;

– захистити від втручання державних органів;

– розвивати інфраструктуру;

– просувати українську IT-індустрію за кордоном.

Саме ці складові дозволять за три найближчі роки збільшити внесок IT-галузі в ВВП з 3,3% до 4,5%, що складе 5,1 млрд. дол. експортної виручки. А кількість робочих місць в IT і в суміжних галузях з 420 тис. може вирости до 670 тис.[1140].

10.4. Цифрова трансформація економіки і суспільства в контексті нового технологічного укладу «Індустрії 4.0»

«Ще ніколи на порядку денному світової науки та технологій не стояли питання такого галактичного масштабу, оскільки зміни, які грядуть, за масштабом дорівнюють зародженню життя на Землі 4 мільярди років тому».

З матеріалів Всесвітнього Конгресу глобального розвитку »Global future - 2045»

Конкурентною перевагою кожної держави на нинішньому етапі розвитку є та, економіка якої ґрунтується на сучасних інноваційних технологіях і послугах, включаючи технології аналізу великих даних (Big data) та прогнозування. Ключовими факторами економіки нового четвертого технологічного укладу (Індустрія 4.0) стають інформаційні технології та послуги, а також представлені в цифровому вигляді об'ємні, багатогалузеві дані, обробка та аналіз яких дозволяє, в порівнянні з традиційними формами господарювання, істотно підвищити ефективність і якість виробництва та споживання товарів, робіт й послуг.

[1139] Лышак М. IT-отрасль в Украине: о чем много говорят, но мало знают, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fakty.ictv.ua/ru/ukraine/20161123-it-galuz-v-ukrayini-pro-shho-bagato-govoryat-ale-malo-znayut/.

[1140] Там само

Окреслення завдань стратегічної важливості та розробка національної інноваційної програми розвитку економіки України в контексті цифрової трансформації економіки і суспільства на довгострокову перспективу стають надкритичними не тільки в контексті соціально-економічного благополуччя держави, а й як умови збереження суверенітету в глобальному технологічному укладі.

Цифрова економіка являє собою господарську діяльність, ключовим фактором виробництва якої є дані в цифровій формі, які сприяють формуванню інформаційного простору з урахуванням потреб громадян і суспільства в отриманні якісних та достовірних відомостей, розвитку інформаційної інфраструктури, створення й застосування інформаційно-комунікаційних технологій (Information and communications technology, ICT), а також формування нової технологічної основи для соціальної, економічної та екологічної сфери. Таким чином цифрова економіка, де основними стратегічними ресурсами виступають знання та інформація, є природним еволюційним етапом розвитку сучасного суспільства, на якому повсюдне проникнення інформаційних технологій і цифровізації економічних процесів змінює структуру споживання та створює основу для формування нових ринків, а також нових підходів до аналітики, прогнозування та прийняття управлінських рішень.

Великі дані, які формуються в результаті модернізації економіки, стають одними з провідних цифрових активів держави, бізнесу та громадянського суспільства. Очевидно, що така нова матриця розвитку майбутнього людства потребує кардинальної трансформації світопорядку, інституційних та організаційних змін, яка на даному етапі розвитку трактується як мегатренд: «Цифрові перетворення». Сутність таких цифрових трансформацій полягає у створенні абсолютно нової цифрової реальності, яка зростає безпрецедентними темпами. В межах цієї реальності елементи, що оцифровуються, відрізняються від елементів фізичного світу і ідентифікують об'єкти у вигляді нулів та одиниць (цифри). Цифрова взаємодія в межах системи на основі інноваційних технологій набуває нового виміру, як от, «Інтелектуальні міста», «Інтелектуальна мобільність», «Інтернет речей» тощо, що є достатньою підставою для встановлення важливості та необхідності спільного розуміння цих процесів та вироблення єдиних підходів до оцінювання можливих ризиків в глобальному масштабі.

Ініціатива Єдиного цифрового ринку ЄС, як складова Конференції Сторін (Conference of the Parties, CoP) Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (United Nations Framework Convention on Climate Change, UNFCCC), визначає спільне регулювання цих процесів на глобальному рівні на основі нових законів суспільства, які базуються на цифрових послугах, заснованих на даних[1141].

Нові технології та відкритість торгівлі кардинально змінюють характер світового виробництва та сприяють економічному зростанню й інтеграції країн в глобальну економіку з використанням так званих глобальних ланцюжків створення вартості як однієї з основних характерних рис другої хвилі глобалізації - поділу виробничого процесу та розміщення виробничих етапів в різних точках світу. Прогнозується, що глобальна торгівля зростатиме щорічно додатково на 2% до 2030 рр. внаслідок оцифрування та збільшення використання послуг[1142]. Цифрові технології, а саме Інтернет речей (Internet of Things, IoT), штучний інтелект (Artificial intelligence, AI), тривимірний мережевий друк (3D друк) та блокчейн (Blockchain) матимуть глибокий вплив на світову торгівлю, особливо у сфері послуг, збільшуючи зростання обсягу торгівлі до 34% до 2030 року завдяки зниженню витрат і підвищенню продуктивності. Так, наприклад, технологічні завдання Blockchain полягають у підтримці безпечного та перевіреного зберігання великих даних та зменшення транзакційних витрат, що призводить до високого рівня простежуваності та безпеки економічних трансакцій в Інтернеті.

В сучасній соціології вченими активно обговорюється характер сучасного інформаційного суспільства та роль технологій, інформації, спілкування та співпраці. В науковій літературі інформаційне суспільство трактується як суспільство, де створення, поширення, використання, інтеграція та маніпулювання інформацією є важливою економічною, політичною та культурною діяльністю, ос-

---

[1141] Довідково. Даними, які спричиняють найбільший вплив у складних процесах цифровізації є аналітика: великих даних (Big data analytics); штучного інтелекту (Artificial intelligence, AI); кінцевих розрахунків (Edge computing); комунікацій мобільної бездротової мережі 5-го покоління (5th generation mobile wireless Communications); широкосмугових мереж (Low-power wide-area networks, LPWANs); мереж, чутливих до часу (Time-sensitive networks,TSNs); Інтернет-речей (Internet of Things, IoT); системи управління енергією (Energy Management System, EMS); технологічними доменами (Technology domains)

[1142] World Trade Report 2018 highlights transformative impact of digital technologies on trade [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.wto.org/english/news_e/news18_e/ wtr_03oct18_e.htm.

новними чинниками якого є цифрові інформаційні та комунікаційні технології, які змінюють всі аспекти соціальної організації, у тому числі економіки, освіти, здоров'я, уряду та демократії. Вперше концепцію інформаційного суспільства, як індустрію знань, запропонував Фріц Махлуп в 1962 р.[1143]. Досліджуючи вплив патентів на економічні результати в таких секторах знань, як: освіта, дослідження та розвиток, засоби масової інформації, інформаційні технології та інформаційні послуги він довів, що інформаційна економіка та економіка знань підкреслюють зміст інтелектуальної власності на ринку знань, а електронна комерція та електронний бізнес підкреслюють характер операцій та ведення бізнесу за допомогою Інтернету та всесвітньої мережі. Впродовж останніх років з огляду на технологічні та економічні перетворення стратегії формування інформаційних систем розглядались як управління інформаційними технологіями і були визначені вченими як епоха стратегічних інформаційних систем.

Моделі, які розпочали свій відлік з 2002 р. та були побудовані на основі методів планування, як-от: 5-Forces Model, модель ціннісного ланцюга (Porterand Millar 1985), модель мережі стратегічних можливостей (Strategic Opportunity Grid), модель ланцюга постачання замкнутого циклу (Closed-Loop Supply Chain, CSLC (Ives and Learmonth, 1984) та модель стратегічних переваг (Rackoffet al., 1985), в основному, спрямовувалися на використання стратегічного конкурентного потенціалу інформаційних технологій. На відміну від традиційних методів, таких як інформаційне проектування або планування бізнес-систем, ці моделі не передбачали конкретних процедур і розглядалися як евристичні підходи.

Учені визнали очевидний розрив між дослідженнями та практикою та обґрунтували потребу в зміні стратегії інформаційних систем на основі інноваційних технологій з орієнтацією на інформаційне проектування, планування та прогнозування стратегічних інформаційних систем (Strategic Information Systems Planning, SISP) (Cavaye and Cragg, 1993). Нині така стратегія розглядається як процес формування нових компетенцій та створення глобальної мережевої інфраструктури.

[1143] The Prroduction of Knowledge in the United States Електронний ресурс). – Режим доступу : https://press.princeton.edu/ titles/1510.html.

Уперше такі технології, як хмарні обчислення (Cloud Computing), сервісно орієнтована архітектура (Service Oriented Architecture), програмне забезпечення як сервіс Web 2.0 (Software as a Web 2.0 Service) та тенденції їх застосування (наприклад, управління взаємовідносинами з клієнтами, соціальне програмне забезпечення, бізнес-аналітика) почали публікуватися в журналі CIO.com як частина бізнес-публікацій міжнародної групи даних (International Data Group) за таким напрямами, як: IT-архітектура, визначення та впровадження стандартів для систем; IT-додатки та процеси, пов'язані з IT (наприклад, введення стандартів для управління IT-проектами або IT-операції), IT-джерела та IT-організації (у т. ч. координація між бізнесом та організацією IT).

Термін «цифрова бізнес-модель» виник у наукових колах на основі аналізу ролі IT як системної дисципліни з урахуванням умов навколишнього середовища, що часто інтерпретувалася як частина змін в економіці та суспільстві, котрі поєднувалися з формуванням інформаційного суспільства і складалися з технологічної стратегії (як?), інформаційної стратегії (що?), стратегії обслуговування (хто?) і відносин, які існують між ними (як?). У 2013 р. Robert D. Galliers запропонував модель стратегічних рамок цифровізації інформаційних систем як перехід від деталізації до змісту відповідно до проблемних сфер та дисциплін, а саме: експлуатації системи, аналізу та управління змінами, які охоплюють усю екосистему (природний капітал). Аналітиками Організації економічного співробітництва та розвитку (Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD) прогнозується, що наступна технологічна революція відбудеться через злиття технологій від різноманітних цифрових технологій (3D-друк, Інтернет речей, робототехніка), нових матеріалів (біо- або нанотехнології тощо) до нових процесів (керування даними, штучний інтелект, синтетична біологія). Оскільки ці цифрові технології трансформують виробництво, вони матимуть далекосяжні наслідки для продуктивності, зайнятості, навичок, розподілу доходів, торгівлі, добробуту та навколишнього середовища.[1144]

У світовій практиці формування єдиної цифрової платформи, правила роботи якої задаються й контролюються державою, розг-

[1144] Mr. Alistair Nolan – Industry 4.0 Summit 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.i40summit.vn/mr-alistair-nolan/.

лядається як перший крок у здійсненні цифрового моделювання довгострокових тенденцій щодо управління як матеріальними, так і нематеріальними активами[1145]. Ініціатива щодо формування майбутньої системної трансформації цифрової економіки та суспільства є глобальною платформою для:

– єдиного цифрового ринку (зняття бар'єрів та створення єдиних правил для вільного поширення онлайн-послуг за межі національних кордонів, створення єдиного простору онлайн-платежів, розвитку бізнесу, захисту споживачів ЄС в кіберпросторі;

– розвитку експлуатаційної сумісності та стандартів (покращення нормативних процедур та підвищення сумісності для досягнення безперешкодної взаємодії численних ІТ-пристроїв, сховищ даних та послуг;

– розвитку довіри і безпеки користувачів онлайн-транзакцій (зменшення загроз від шкідливого програмного забезпечення, скоординована відповідь на кібер-атаки, посилені правила щодо захисту персональних даних);

– розвитку швидкого Інтернету (досягнення швидкостей 30 Мбіт/с для користувачів Інтернету та 100 Мбіт/с до 2020 року, стимулювання інвестицій і прийняття комплексного плану радіочастотного спектру);

– розвитку наукових досліджень та інновацій (залучення інноваторів, створення інфраструктури світового класу, переведення найкращих ідей в форму товарів і послуг, розширення координації та ліквідація розрізнених зусиль);

– підвищення електронних навичок;

– використання ІКТ для вирішення соціальних проблем (скорочення споживання енергії, підтримка життєдіяльності населення, революціонізації медичних послуг, підвищення якості державних послуг, оцифрування культурної спадщини тощо);

В квітні 2016 року Європейська Комісія оприлюднила першу галузеву ініціативу Єдиного цифрового ринку (Digital Single Market, DSM) з оцифрування промисловості, яка в публікаціях трактується як промисловість 4.0 (Industrie 4.0) і розглядається в рамках між-

---

[1145] Довідково. Нематеріальний актив - це актив, який не має фізичного характеру. Гудвіл, визнання бренду та інтелектуальна власність, такі як патенти, торгові марки та авторські права, є нематеріальними активами.

дисциплінарної тематики, в якій стандарти, що застосовуються в різних галузях промисловості (машинобудуванні, електроніці, електротехніці, комунікаціях та інформаційних технологіях) повинні поєднуватися з відповідними інноваційними технологіями на основі довідкової моделі. Така модель вперше була опублікована в 2016 р. Інститутом стандартизації Німеччини (Deutsches Institut für Normung, DIN) як модель еталонної архітектури промисловості (Reference Architectural Model Industrie 4.0 (RAMI 4.0) у вигляді технічних правил DIN SPEC 91345: 2016-04[1146]. Ці технічні вимоги були сформульовані на основі внесених змін до енергетичних стандартів:

– DIN EN 61360-1: 2008-03 Стандартизовані типи елементів даних з схемою класифікації електричних компонентів - Частина 1: Визначення - Правила та методи (IEC 3D / 157 / CDV: 2007);

– DIN EN 61360-2: 2008-04 Стандартизовані типи елементів даних з схемою класифікації електричних компонентів - Частина 2: Модель даних EXPRESS (IEC 3D / 159 / CDV: 2007).

Потреба в моделюванні промислової архітектури 4.0 (Architecture Industrie 4.0), як однієї з найважливіших частин проектування засобів виробництва просторового середовища для життєдіяльності людини, обумовлена зміною способу виробництва енергії та її використання у всіх частинах світу. Прогнозується, що протягом найближчих років цей перехід енергії вплине на діючі моделі та економічну основу як націй, так і підприємств, що призведе до ребалансування між секторами та регіонами внаслідок дії таких факторів, як швидкий розвиток нових технологій, цифрова революція, глобальні екологічні проблеми тощо. Відповідно до Третього енергетичного пакету основними правилами такого розмежування є відокремлення власності, створення незалежного оператора енергетичної системи та впровадження незалежного управління[1147].

Вже нині спостерігається поглиблення кінцевого попиту на електрифікацію, де електроенергія на основі цифрових можливос-

---

[1146] . DIN SPEC 91345:2016-04 Referenzarchitekturmodell Industrie 4.0 (RAMI4.0) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.beuth.de/de/technische-regel/din-spec-91345/250940128.

[1147] Proposal for a DIRECTIVE OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL on common rules for the internal market in electricity (recast) COM/2016/0864 final/2 - 2016/0380 (COD) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/ ?uri=CELEX%3A52016P C0864R %2801%29.

тей стає «новою нафтою». З аналізу Світового енергетичного сценарію очікується, що потреба в електроенергії з 18% попиту в 2014 році зросте до 29% у 2060 році. Поєднання цифровізації, децентралізації та нових технологій призведе до нових бізнес-моделей, зміни способу взаємодії між попитом та пропозицією і стає викликом щодо майбутнього національного суверенітету, конфіденційності, кібербезпеки тощо, де інфраструктурний зв'язок виступає ключем для досягнення стійкого та сталого розвитку країн у співпраці з Організацією економічного співробітництва та розвитку (Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD).

Оцифрування дозволяє суб'єктам господарювання обмінюватися інформацією в рамках більш складних і фрагментованих бізнес-моделей та інтегруватися в глобальні ланцюжки створення вартості. Саме «цифру» називають важливою частиною цьогорічної архітектури «Індустрії 4.0», що розмиває традиційні кордони між фізичними та біологічними системами і передбачає принципово новий підхід до використання цифрових ресурсів як на основі інших принципів взаємодії (IoT, smart cities, AI, mobility, аддитивне виробництво), так і розвитку високотехнологічних компаній, де штучний інтелект (Artificial Intelligence, AI) розглядається як наступний цифровий рівень IT-еволюції майбутнього.

У контексті забезпечення доступу до безпечної, прийнятної та екологічно стійкої енергії модель еталонної архітектури промисловості концептуально описує дві основні еталонні моделі :

– модель еталонної архітектури RAMI4.0 для галузевої довідкової архітектури 4.0 і служить структурованим описом основних ідей мережевої інфраструктури;

– компоненти моделі 14.0, які використовуються для опису доступних технічних даних у вигляді віртуальних активів.

В 2017 р. Міжнародна електротехнічна комісія (International Electrotechnical Commission, IEC) оприлюднила модель Industrie 4.0 у вигляді стандарту IEC PAS 63088: 2017 (E)[1148], як еталонну архітектурну модель «розумного» виробництва 4.0 (RAMI4.0), що представляє всю сферу діяльності компонентів моделі I4.0 у вигляді тривимірної моделі кубічного шару, яка, окрім архітектури технічних

[1148] IEC PAS 63088:2017 Smart manufacturing - Reference architecture model industry 4.0 (RAMI4.0) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://webstore.iec.ch/publication/30082.

об'єктів (активів), надає у вигляді шарів їх унікальний опис, які пов'язані з усіма відповідними даними, а також біографію та присвоює технічні або організаційні ієрархії - моделі життєздатної системи (Viable system model, VSM). Таким чином визначається адміністративна оболонка, яка відображає віртуальне зображення місця об'єкта, який будується для:

– визначення функцій об'єкта у всьому бізнес-процесі;
– створення інформаційної бази даних продукту;
– встановлення стандартного інтерфейсу зв'язку в мережі;
– інтеграції між цифровим середовищем та фізичним активом.

За допомогою таких стандартизованих еталонних моделей в Industrie 4.0. нині формується опис структури чітких процесів у всіх галузях економіки Для взаємної дії та опису процесів у відповідних документах Industrie 4.0 використовують сервісно-орієнтовану архітектуру (Service-oriented architecture, SOA). Наприклад, технологічні вимоги до SOA регламентовано у стандарті DIN SPEC 16593-1 «Основні поняття архітектури на основі взаємодії»[1149] як стосовно взаємодії між компонентами Industrie 4.0. так і сервісів архітектури (Referenzmodell-Systemarchitektur, RM-SA).

RM-SA має вирішальне значення для Industrie 4.0 у визначенні базових SOA, архітектури послуг, специфікацій, протоколів взаємодії й відповідних процедур тестування та забезпеченні оперативної сумісності компонентів та програмних продуктів Industrie 4.0. і використовується для роз'яснення, що саме розуміється під терміном і технічним поняттям «послуга» для підтримання ста більності та безпеки мережевої інфраструктури.

В ICT на основі еталонної архітектури взаємодії (Interaction-Based Aarchitecture, IBA) визначаються моделі для класу архітектур відкритої комунікаційної платформи (Open Platform Communications – Unified Architecture, OPC UA)[1150], які включають правила для опису фізичного середовища з метою відображення їх в інформаційному середовищі. Основною вимогою для відображення об'єкта в інформаційному середовищі є опис стандартизо-

---

[1149] DIN SPEC 16593-1Industrie 4.0 - RM-SA - Referenz [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.beuth.de/de/ publikation/referenzarchitekturmodell-nach-din-spec-16593-1/288466429modell für Industrie 4.0-Servicearchitekturen - Teil 1: Grundkonzepte einer interaktionsbasierten Architektur.

[1150] THE REFERENCE ARCHITECTURAL MODEL RAMI 4.0 AND THE STANDARDIZATION COUNCIL AS AN ELEMENT OF SUCCESS FOR INDUSTRY 4.0.

ваних властивостей[1151], які повинні мати однозначні позначення (термінологію) для відображення властивостей об'єкта у фізичному світі. Методологія відображення переліку властивостей (наприклад, висоти, довжини, ширини тощо) розроблена у відповідності до стандартів IEC 61360[1152] та ISO 13584-42[1153]. Окрім того, всі одиниці вимірювання Міжнародної системи одиниць (Système International d'Unités, SI) з 20 травня 2019 року визначатимуться з точки зору констант. Застосування таких фундаментальних констант слугуватиме основою для формування концепцій маси і часу, що значно впливатиме на використання новітніх інноваційних технологій, у т.ч. квантових[1154.]

З урахуванням того, що в Industrie 4.0 не використовуються випадкові об'єкти, а лише «об'єкти, що мають значення» (властивості), ці об'єкти трактуються як «активи», які нині частково стандартизовані IEC та охоплюють понад 30 секторів і доступні в eCl @ ass[1155] як активи, що відображені в інформаційному середовищі. Якщо при автоматизації процесів не можливо отримати безпосередньо деякі властивості об’єктів, то для більш детальної інформації вони відображені в стандартах IEC 61360[1156], ISO 13584-42[1157] та ISO 15926[1158]. Таким чином активи, які відображені в інфор-

---

[1151] ISO 13584-42:2010 Industrial automation systems and integration -- Parts library -- Part 42: Description methodology: Methodology for structuring parts families [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.iso.org/standard/43423.html.

[1152] IEC 61360-1:2017 Standard data element types with associated classification scheme - Part 1: Definitions - Principles and methods [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://webstore.iec.ch/ publication/28560.

[1153] ISO 13584-42:2010 Industrial automation systems and integration -- Parts library -- Part 42: Description methodology: Methodology for structuring parts families [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.iso.org/standard/43423.html.

[1154] Довідково. Генеральною конференцією з питань ваг і мір на 26-ому засіданні прийнято рішення про визначення чотирьох базових одиниць СІ: кілограм, ампер, кельвін та моль і всіх одиниць, які отримані від них, таких, як от вольт, ом, джоуль.

[1155] Довідково. eCl @ ss є крос-галузевим стандартом референційних даних для класифікації та однозначного опису товарів і послуг. AutomationML (Automation Markup Language) розглядається як нейтральний формат даних для зберігання та обміну інженерно-технічної інформації, що надається як відкритий стандарт.

[1156] IEC 61360-1:2017 Standard data element types with associated classification scheme - Part 1: Definitions - Principles and methods [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://webstore.iec.ch/ publication/28560.

[1157] ISO 13584-42:2010 Industrial automation systems and integration -- Parts library -- Part 42: Description methodology: Methodology for structuring parts families [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.iso.org/standard/43423.html.

[1158] . ISO/DIS 15926-10 Industrial automation systems and integration -- Integration of life cycle data for process plants including oil and gas production facilities -- Part 10: Conformance testing [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.iso.org/standard/68200.html.

маційному середовищі Industrie 4.0 в рамках IEC будуть мати можливість доступу до стандартизованих властивостей за допомогою стандарту eCl @ ass.

Проте, кожен актив, окрім властивостей, володіє специфічними технічними функціями та особливими властивостями, які описані в методології RAMI4.0 для кожної країни, у визначеному місці, в певний час впродовж всього життєвого циклу з достатньою точністю для забезпечення «інформаційного дзеркального відображення» активу, який може бути використаний в інформаційному середовищі. Для відображення опису функціональності активів міжнародними організаціями із стандартизації рекомендовано нормативні документи для:

– оделювання та формування архітектури RAMI4.0 в Industrie 4.0;

– формування матриці стандартів (ISO GPS)[1159] стосовно геометричної специфікації продукції[1160];

– опису життєвого циклу для компонентів Industrie 4.0[1161];

– реєстру цифрової інформації та форматів даних в Industrie 4.0[1162;]

– заходів з охорони довкілля під час виробничого процесу[1163] тощо.

Системний підхід щодо управління активами полягає в дослідженні об’єктів як моделі системи та реалізації цінності того, за що відповідає група або організація протягом усього життєвого циклу і може застосовуватися як до матеріальних активів (фізичних об'єктів, таких як будівлі або обладнання), так і до нематеріальних активів (наприклад, людського капіталу, інтелектуальної власності, гудвілу та/або фінансових активів). Термін «управління активами»

[1159] Довідково. Матриця стандартів ISO GPS розділена на: основні стандарти (правила, принципи та концепції, які застосовуються до всіх категорій в матриці GPS ISO); глобальні стандарти (правила, які застосовуються у всіх випадках); загальні стандарти (застосовуються до однієї або декількох геометричних категорій власності); додаткові стандарти (стосуються конкретних виробничих процесів або машинних елементів).

[1160] DIN EN ISO 14638:2015-12 Geometrische Produktspezifikation (GPS) - Matrix-Modell (ISO 14638:2015); Deutsche Fassung EN ISO 14638:2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.beuth.de/de/norm/din-en-iso-14638/208096393

[1161] DIN 77005-1 Lifecycle record of technical objects - Part 1: Structural and content-related specifications [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.techstreet.com/standards/din-77005-1?product_id=2022422.

[1162] Довідково. На міжнародному рівні стандартизація форматів даних та цифрової інформації Індустрії 4.0 передбачає формати даних в цифровому зображенні, цифрову інформацію, яка пов’язана з пам’яттю продукту та передачу інформації на рівні користувача.

[1163] ISO 20140-1:2013 Automation systems and integration -- Evaluating energy efficiency and other factors of manufacturing systems that influence the environment -- Part 1: Overview and general principles [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.iso.org/standard/54809.html.

зазвичай використовується у фінансовому секторі, проте все частіше знаходить застосування в секторах громадської інфраструктури для забезпечення узгодженого підходу до оптимізації витрат, ризиків, послуг / продуктивності та сталості.

У світі нині спостерігається тенденція зростання кількості інституційних інвесторів, які визнають необхідність збільшення інвестицій в активи мережевої інфраструктури для забезпечення диверсифікації існуючих інвестиційних портфелів. OECP, у своєму щорічному огляді великих пенсійних фондів, акцентує увагу на зростанні інтересу до інвестицій в інфраструктуру, хоча нині вони становлять лише 1,1% загальних активів. Водночас, інституційні інвестори, такі як пенсійні фонди, страхові компанії та суверенні фонди, вишукують нові джерела для довгострокових вкладень, що слугує передумовою для підтримки ініціатив інфраструктурних даних[1164]. Такі політичні та галузеві ініціативи були започатковані для створення кращого розуміння інфраструктури на макро- та мікрорівні.

Згідно ініціативи G20 були проведені спільні дослідження формування інфраструктурних активів Глобальним інфраструктурним центром (Global Infrastructure Hub, GI Hub) та французькою вищою школою комерційних досліджень (Ecole des Hautes Etudes Commerciales du Nord, EDHEC), результати яких свідчать про те, що 70% інституційних інвесторів вважають важливим створення класу інфраструктурних активів для майбутнього інфраструктурного зростання інвестиційного ринку із залученням приватного сектора для мобілізації довгострокових інвестицій (Long-term Investment, LTI).

У контексті зазначеного, OECD спільно з GI Hub, Європейським інвестиційним банком (European Investment Bank, ЄІБ), асоціацією довгострокових інфраструктурних інвесторів (Long-Term Infrastructure Investors Association, LTIIA) та клубом довгострокових інвесторів (Long-Term Investors Club, LTIC) розпочала Ініціативу інфраструктурних даних, яка спрямована на покращення доступності та якості даних щодо довгострокових інвестицій в інфраструктуру, зокрема, на рівні проектів та грошових потоків, з метою виявлення інформації щодо екологічних, соціальних та інших

[1164] SUPPORTING THE INFRASTRUCTURE DATA INITIATIVE – Summary of the Workshop on Infrastructure as an Asset Class and Data Collection for Long Term Investment – 2nd November 2017, Paris [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://www.oecd.org/daf/fin/private-pensions/Workshop-on-Infrastructure-Data-Collection-LTI-2017-Summary.pdf.

факторів[1165]. Серія стандартів ISO 56003:2019[1166] та ISO / TR 56004:2019[1167] регламентує загальну термінологію та структуру для інновацій, яка використовується в керівних принципах OECD щодо збору використання даних про інноваційну діяльність у промисловості.

Передумовою «розблокування» коштів приватного капіталу є досягнення глобального рівня визнання інфраструктури як класу інвестиційних активів та вимірювання вкладених інвестиційних коштів в мережеву інфраструктуру. Згідно даних Світового банку приватна участь інвесторів в рейтингу країн, які залучили найбільше коштів для розвитку інфраструктури впродовж 1990-2018 рр. (перша половина)[1168] оцінюється в трильйонах доларів США (табл. 10.4).

Таблиця 10.4

Топ 10 країн щодо залучення приватних інвестицій в інфраструктурні проекти за 1990–2018 (перша половина) рр.

№	Назва країни	Сума залучених інвестицій (млн. дол. США)
1.	Бразилія	388,614
2.	Індія	256,796
3.	Китай	178,286
4.	Туреччина	143,379
5.	Мексика	85,196
6.	Російська Федерація	72,870
7.	Індонезія	59,923
8.	Аргентина	56,246
9.	Філіппіни	56,073
10.	Малайзія	51,857

Загальна сума інвестицій приватного капіталу в Україні в розвиток інфраструктурних проектів впродовж 1990–2018 рр. склала

[1165] Investment governance and the integration of environmental, social and governance factors [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.oecd.org/finance/Investment-Governance-Integration-ESG-Factors.pdf.

[1166] ISO 56003:2019 Innovation management -- Tools and methods for innovation partnership – Guidance [Електронний ресурс]. –Режим доступу : https://www.iso.org/standard/68929 html.

[1167] ISO/TR 56004:2019 Innovation Management Assessment –Guidance [Електронний ресурс]. – Режим доступу :https://www.iso.org/standard/69921.html.

[1168] Private Participation in Infrastructure Database [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ppi.worldbank.org/snapshots/country/ukraine.

5,069 млн дол США, що складає лише 7% від залучених коштів Російською Федерацією (таблиця 10.5).

Таблиця 10.5

Залучення приватного капіталу в інфраструктурні проекти в Україні за 1990–2018 (перша половина) рр.

№	Назва компанії	Сума залучених інвестицій (млн. дол. США)
1.	Укртелеком	1,320
2.	Вітроелектростанція ДТЕК с. Ботієво Приазовського району Запорізької області	458
3.	Сонячна електростанція «Перово» Сімферопольського району Автономної Республіки Крим	412
4.	Сонячна електростанція в Нікопольському районі Дніпропетровської області	282
5.	Дніпроенерго	249
6.	Західенерго	237
7.	Сонячний парк «Охотнікове» Сімферопольського району Автономної Республіки Крим	200
8.	Дунайська — сонячна електростанція Одеської області	168
9.	Східенерго	168
10.	Фотоелектрична сонячна електростанція «Старокозача» Одеської області	168

Термін «інфраструктура як клас активів», що може означати різні речі для різних людей, стає парасолькою для об'єднання декількох ключових політичних ініціатив з метою просування проектів, які можуть бути використані для банківського сектору, у тому числі шляхом подальшої стандартизації (контрактів), процесів, документації для формування сприятливого інвестиційного середовища та участі приватного сектора в розбудові інфраструктури. Якість, доступ та доступність інфраструктура як фізичної, так і цифрової є детермінантами економічного зростання країн та доступу до спільного використання можливостей цифрового ринку.

Фундаментальним аспектом класу активів є питання якості інвестицій в інфраструктуру, який об'єднує економічні, соціаль-

ні та екологічні критерії (Environmental, social and governance, ESG) для забезпечення ефективності та стабільності майбутніх інвестицій. Проте, як зазначається у звіті ОЕСР «Управління інвестиціями та інтеграція факторів ESG» оцінювання ефективності інфраструктурної стійкості виявляється складним процесом через відсутність узгоджених показників ефективності для стандартизованої спільної основи реалізації проектів[1169]. З цією метою Рада з фінансової стабільності (Financial Stability Board, FSB) створила робочу групу щодо розкриття фінансових показників, які пов'язані з кліматом (Task Force on Climate-related Financial Disclosures, TCFD). Оцінювання екологічних показників пропонується TCFD здійснювати на основі фінансових показників інфраструктурних активів, які трактуються як оцінка перехідних ризиків і визначається фінансовим ризиком, що зростає в залежності від масштабу та швидкості змін, які необхідні для переходу до низьковуглецевої економіки[1170.]

Для підтримки Ініціативи інфраструктурних даних ОЕСР спільно із Світовим банком створили нову керівну групу та завершили в 2018 р. розробку проекту »Інвентаризація інструментів як класу активів, які пов'язані з інфраструктурою» .[1171].

Новим інструментом щодо інформування про фінансові показники інвестування в інфраструктуру (кількісні оцінки ефективності активів ESG[1172], їх вплив на ризики впродовж життєвого циклу, а також оцінка впливу ESG на капітальні витрати, грошові потоки, внутрішні ставки доходу та коефіцієнти обслуговування боргових зобов’язань та кредитів) Міжнародним інститутом сталого розвитку (International Institute for Sustainable Development, IISD) представлено показник оцінювання стійких активів (Sustainable Asset Valuation, SAVi). На даний час SAVi активно застосовується в

[1169] Investment governance and the integration of environmental, social and governance factors [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.oecd.org/finance/Investment-GovernanceIntegration-ESG-Factors.pdf.

[1170] Довідково. Наприклад, для оцінювання стійкості інфраструктури на рівні активів та фондів використовується глобальний показник сталого розвитку нерухомості (Global Real Estate Sustainability Benchmark, GRESB).

[1171] G20 Finance Ministers and Central Bank Governors Meeting: Session3: Developing Infrastructure as an Asset Class [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.oecd.org/finance/g20-fmcbgmeeting-developing-infrastructure-as-asset-class-argentina-march2018.htm

[1172] Довідково. Екологічні, соціальні та управлінські (Environmental, Social and Governance, ESG) критерії є набором стандартів, які інвестори використовують для перевірки потенційних інвестицій.

енергетичних проектах, проектах з будівництва доріг, будівель, водопостачання тощо з урахуванням соціальних витрат та податків на викиди вуглецю.

З метою інтегрування стійких реальних активів в розвиток та модернізацію інфраструктури на основі принципів відповідального інвестування (Principles for Responsible Investment, PRI) були розроблені міжнародні стандарти, такі як глобальна інфраструктура Basel SuRe[1173], які регламентують можливі рішення для включення питань екологічного, соціального та корпоративного управління в інвестиційну практику в класах активів. Так, міжнародний стандарт ISO 55000 щодо управління активами[1174] надає специфікацію впровадження та вимог до системи управління як активами промисловості, так і інтелектуальними й нефізичними активами, де управління інфраструктурними активами розглядається як комбінація управлінської, фінансової, економічної, інженерної та іншої практики з метою забезпечення найкращого рівня вартості послуг. В науковій літературі розрізняють:

– фізичне управління активами: практика управління всього життєвого циклу (проектування, будівництво, введення в експлуатацію, експлуатація, ремонт, ремонт, зміна, виведення з експлуатації / утилізації) фізичних та інфраструктурних активів, таких як споруди, виробничі та сервісні установки, енергетика, вода та об'єкти поводження з відходами, розподільчі мережі, транспортні системи, будівлі та інші фізичні активи. Доступність даних із системи активів дозволяє застосовувати принципи загальної вартості власності до управління об'єктами;

– управління інфраструктурними активами відноситься, головним чином, до державного сектору, комунальних послуг, майна та транспортних систем, формування майбутніх інтерфейсів між людським, побудованим та природним середовищем;

– управління основними засобами з метою відстеження основних засобів для цілей фінансового обліку;

[1173] Довідково. Basel SuRe є стандартом, який спрямований на підтримку стабільної та стійкої інфраструктури шляхом сталого розвитку інфраструктури та фінансування в глобальному масштабі і розроблена Базельським фондом глобальної інфраструктури (Global Infrastructure Basel, GIB)

[1174] ISO 55000:2014 Asset management. Overview, principles and terminology [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.iso.org/standard/55088.html.

– управління IT- активами є одним з процесів, визначених в управлінні IT-послугами;

– цифрове управління активами є формою управління електронним контентом, що включає цифрові активи.

З метою скоординованої передачі відповідної інформації з фізичного світу в інформаційний[1175] сформована система довідкової архітектури 4.0 на основі опису IT правил, визначених в стандарті ISO / IEC / IEEE 42010: 2011.[1176] В Industrie 4.0 процес передачі інформації з фізичного світу в інформаційний та цифрової трасформації або зображення фізичного світу у вигляді даних трактується як «рефлексія». Дані характеризують будь-який структурований об'єкт відповідно до єдиних правил моделі еталонної архітектури Industrie 4.0, в якій властивості об'єкта відіграють значну роль для цілей рефлексії.

На сьогоднішній день міжнародними організаціями стандартизації визначені основні пріоритети цифрової трансформації моделі Industrie 4.0 відповідно до:

– концепції гармонізації онтологічних зв'язків в Industrie 4.0. з переліком рекомендованих нормативних документів для моделювання та формування архітектури RAMI4.0 в Industrie 4.0;

– еталонної моделі, яка сформована як уніфікована еталонна модель «розумного» виробництва міжнародними технічними комітетами стандартизації (ISO/TC184, IEC/TC65 та JWG 21) на основі великих зображень об’єктів (Big Picture);

– стандартів та специфікацій суб'єктних моделей;

– стандартів промисловості майбутнього;

Проте, цифрові активи неможливо впровадити в рамках лише однієї країни. Поширення цифрових активів вимагає формування ергономічних платформ для управління цифровими активами (Digital Asset Management, DAM) та інтеграції з іншими країнами на основі загальноприйнятих стандартів на рівні:

– платформи, яка буде включати сервіси нормативно-довідкової інформації і використовуватися для передачі та обміну інформацією;

[1175] Довідково. Оцифрування мережевої інфраструктури здійснюється з використанням терміну «рефлексія», який описує процедуру створення в інформаційному середовищі цифрового подання у вигляді даних.

[1176] ISO/IEC/IEEE 42010:2011 Systems and software engineering --Architecture description [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.iso.org/standard/50508.html.

– єдиного простору електронної довіри (сервіси ідентифікації, аутентифікації, авторизації, цифрового архіву);

– геоінформаційної системи та сервісів картографічної основи, які дозволять спростити контроль за транспортуванням та простежуваністю товарів.

З цією метою в розвинених країнах асоціації промисловців спільно з органами стандартизації створюють контактні центри (платформи) та розробляють дорожні карти стандартизації, які на основі графіко-теоретичного підходу детально описують семантичні мережі та онтологічні зв'язки промислових систем в моделі Industrie 4.0. як мережі з високою щільністю для обміну інформацією щодо об'єктів цифрових перетворень протягом всього життєвого циклу продукту. Так, наприклад, стандарт IEC 62443 «Безпека для промислової автоматизації та систем управління» визначає технологічні вимоги щодо безпеки для промислової автоматизації та систем управління (Industrial Automation and Control Systems, IACS). Логічний взаємозв’язок та структурна впорядкованість нормативно-правових понять є об’єктивною закономірністю їх існування в правовому просторі нормативно-правових актів. Принцип цілісності системи припускає, що однакові поняття в нормативно-правових актах однієї і тієї ж галузі права повинні мати однакове значення, і передбачає необхідність відстеження змін, що вносяться до понятійного апарату чинного законодавства, і відповідного виявлення випадків використання понять, що змінюються, в інших нормативно-правових актах з наступною їх заміною на змінене визначення або їх вилученням.

Одним з таких напрямків є гармонізація основних понять, термінології, яка закріплена в міжнародних актах та кореляція нової редакції між концептуальним апаратом та базовими законами щодо переліку основних інфраструктурних систем[1177].

Враховуючи сучасний рівень розвитку інформаційних технологій, завдання налагодження взаємодії суб’єктів інформаційної діяльності можна сформулювати як національний проект зі створення інтегрованого інформаційного середовища спільного виробництва та використання інформаційних ресурсів в двійковому ви-

[1177] Довідково. Інфраструктура систем – це сукупність систем, які необхідні для функціонування галузей матеріального виробництва та забезпечення умов життєдіяльності суспільства.

раженні на основі досягнення інтероперабельності баз даних різних відомств, організацій, установ та кадастрів, мережевих та сервіс-орієнтованих технологій з метою забезпечення регламентованого доступу й використання даних[1178].

Моделювання Industrie 4.0, засноване на теорії графів, підтримується доступними інструментами та платформами, такими як системами AGG17[1179] та інструментами GrGen.NET[1180] перетворення графів та ін., які пропонують графічний інтерфейс кори́стувача́ (Graphical user interface, GUI) для представлення знань в семантичних мережах. Для впровадження методології аналізу складних систем Industrie 4.0 важливими передумовами є прийняття стандартизованої технічної мови, єдиного словника термінів для моделювання та опису системи Industrie 4.0 у форматі case (computer-aided software engineering) та допоміжних інструментів GUI[1181]. Опис семантичних мереж, як правило, здійснюється з використанням технічних мов, таких як UML, AutomationML, JSON, де графічні інтерфейси можуть бути використані як стандартизовані геометричні графіки UML (AutomationML, JSON та ін.), а основні геометричні фігури - як об'єкти.

Глобальна відкритість цифрових технологій стає пріоритетом для торговельної та інвестиційної політики і супроводжується реалізацією програм з оперативної сумісності європейської довідкової архітектури взаємодії (European Interoperability Reference Architecture, EIRA) та європейської картографічної системи сумісності (European Interoperability Cartography, EUCart). Нова європейська система сумісності (European Interoperability Framework, EIF) формується для створення єдиного європейського ринку цифрових технологій відповідно до впровадження цифрових страте-

---

[1178] Довідково. У світовій практиці в цифровій мережі інтегрованих послуг (Integrated Services Digital Network, ISDN) для передачі даних між мережею та користувачем використовується стандарт первинної оцінки інтерфейсу (Primary Rate Interface, PRI)

[1179] The Attributed Graph Grammar Werkzeug, Version 2.1(2017) der TU Berlin [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.user.tu-berlin.de/o.runge/agg/.

[1180] Karlsruhe Institut für Technologie IPD Inst. f. Programmier paradigmen: GrGen.NET Graphtransformationswerkzeug [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://svn.ipd.kit.edu/trac/mx/wiki/Tools/GrGen.NET.

[1181] Довідково. У 2017 р. групою з термінології VDI / VDE GMA 7.21 компанії VDI24 був створений глосарій «Industrie 4.0.Begriffe / Terms», який є у відкритому доступі на Fraunhofer IOSB та Plattform Industrie 4.0. На рівні IEC технічним комітетом IEC / TC 65 також формується перелік термінів, що стосуються Industrie 4.0.

гій[1182], де система управління активами визнається на глобальному рівні як краща практика планування та управління інвестиціями в активи і пропонує спільну мову та схему прийняття для порівняння різних інвестиційних сценаріїв як для короткострокового, так і довгострокового планування всіх основних класів фізичних та нематеріальних активів. З метою забезпечення оперативної сумісності та стандартизації більшість держав нині імплементували програмні документи на національному рівні, що, в свою чергу, вимагає використання набору однорідної семантики, яка буде охоплювати стандартизовані бібліотечні каталоги eCl @ ss, які включають позначення властивостей і активів, інженерні бібліотеки (ProStep) тощо.

Для впровадження цифрових стратегій Industrie 4.0 Європейська Комісія створила спеціальну платформу з впровадженням політики стандартизації «Стратегічне бачення європейських стандартів: вперед до посилення та прискорення сталого зростання європейської економіки до 2020 року»[1183], яка покладена в основу комплексної програми робіт з європейської стандартизації (Annual Union work programmes for European standardisation, AUWP) відповідно до вимог Регламенту (ЄС) 1025/2012[1184] та повідомлення Європейської Комісії «Європейські стандарти для 21 століття» і визначила трилему стратегічних пріоритетів для європейської стандартизації щодо:

– підключення єдиного цифрового ринку (Connected Digital Single Market, DSMS);

– створення внутрішнього ринку з посиленою промисловою базою для підвищення вимог до безпеки та сумісності;

– формування енергетичного союзу із стійкою енергетичною політикою та об'єднаною інфраструктурою.

[1182] UNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS Euro815pean Interoperability Framework – Implementation Strategy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=COM:2017:134:FIN.

[1183] Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee A strategic vision for European standards: Moving forward to enhance and accelerate the sustainable growth of the European economy by 2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0311:FIN:EN:PDF.

[1184] REGULATION (EU) No 1025/2012 OF THE EUROPEAN ARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 25 October 2012 on European standardisation, amending Council Directives 89/686/EEC and 93/15/EEC and Directives 94/9/EC, 94/25/EC, 95/16/EC, 97/23/EC, 98/34/EC,2004/22/EC, 2007/23/EC, 2009/23/EC and 2009/105/EC of the EuropeanParliament and of the Council and repealing Council Decision 87/95/EEC and Decision No 1673/2006/EC of the European Parliament and ofthe Council [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2012:316:0012:0033:EN:PDF.

Підключення єдиного цифрового ринку. Програма підтримки об'єднання Європи (Connecting Europe Facility Programme, CEF) є ключовим інструментом економічного зростання, збільшення кількості робочих місць та конкурентоспроможності за допомогою цільових інвестицій в розвиток високоефективних, стійких і взаємозалежних транс'європейських мереж у сфері транспорту, енергетики та цифрових послуг. Європейська стратегія «Європа 2020: Стратегія розумного, сталого та інклюзивного зростання»[1185] визначає бачення соціальної ринкової економіки для 21-го століття, що користується соціальними перевагами цифрового суспільства. Однією з найважливіших ініціатив стратегії є «Цифрова програма для Європи»[1186], яка відіграє важливу роль в покращенні стандартів, забезпеченні взаємодії між додатками, послугами та продуктами з метою зменшення фрагментації єдиного цифрового ринку. Оцифрування всіх галузей промисловості розглядається як ключ для збереження промислової бази, який дозволить керувати переходом до інтелектуальної промислової системи Industry 4.0.

Створення внутрішнього ринку з посиленою промисловою базою базується на флагманській ініціативі «Інтегрована промислова політика для епохи глобалізації - Включення конкурентоспроможності та стабільності у центр уваги»[1187], яка закликає розробити систему стандартів, що відповідають глобалізаційній економіці. У квітні 2016 року Європейська Комісія опублікувала пакет заходів для оцифрування європейської промисловості (European Industrial Digitization, DEI)[1188] для підтримки та розширення різних національних ініціатив, таких як «Industrie 4.0», «Smart Industry» та «Iindustry of the Future», в якому стандарти та специфікації визначені як інтегральні складові цифровізації європейської промисловості.

[1185] COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT A Digital Single Market Strategy for Europe - Analysis and Evidence Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions A Digital Single Market Strategy for Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?qid= 1447773803386&uri=CELEX:52015SC0100

[1186] Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions A Digital Agenda for Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/ALL/ ?uri=celex:52010DC0245.

[1187] Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions An Integrated Industrial Policy for the Globalisation Era Putting Competitiveness and Sustainability at Centre Stage [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0614:FIN:EN:PDF.

[1188] Digitising European Industry [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ec.europa.eu/ digital-single-market/en/policies/ digitising-european-industry.

В основу першочергових пріоритетів європейської стандартизації Industrie 4.0 закладене узгодження рольової моделі ринку електроенергії, плану розвитку європейської системи передачі електроенергії, формування системної інженерії, дорожньої карти для функціональної сумісності «розумної» мережі (Smart Grid), функціональної сумісності стандартів тощо. Дослідження, інновації та конкурентоспроможність на основі європейського стратегічного плану з енергетичних технологій (Strategic Energy Technology, SET) є одним із аспектів стратегії Європейського Союзу щодо завершення створення спільного енергоринку до 2030 року.

Стратегічне довгострокове європейське бачення сучасної, конкурентоспроможної та нейтральної до клімату економіки до 2050 року спирається на нову енергетичну політику в рамках пакету «Чиста енергія для всіх»[1189] та відповідаєметі Паризької угоди щодо збереження глобального підвищення температури до 2°C. Реальність полягає в тому, що змінюється спосіб виробництва та використання енергії у всіх частинах світу. Протягом найближчих років цей перехід енергії вплине на діючі економічні моделі як націй, так і суб'єктів господарювання, що призведе до ребалансування між секторами та регіонами, які суттєво впливають на глобальну економіку[1190]. Цифровізація енергетики призведе до нових бізнес-моделей, змінить спосіб взаємодії між попитом та вимогою.

Європейська концептуальна енергетична модель розглядається, перш за все, як топ-модель середовища в якості з'єднувальної ланки між різними моделями з різних точок зору еталонної архітектури і є тривимірною щодо сумісності ієрархічних рівнів управління Smart Grid (бізнесу, функцій, інформації, комунікацій та компонентів), тобто зон, що охоплюють: процеси, поле, станцію, експлуатацію підприємств і ринку і доменів (перетворення енергії електричного кола: масове виробництво, передача розподілених енергетичних ресурсів та споживачі). Головними специфічними вимогами до побудови Smart Grid є інтеграція розподілених енергетичних ресурсів (Distributed Energy Resources, DER) та концепція

[1189] Clean energy for all Europeans [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ec.europa.eu/energy/en/ topics/energy-strategyand-energy-union/clean-enrgy-all-europeans.

[1190] Довідково. Згідно світового енергетичного сценарію електроенергія стає «новою нафтою» і потреба в електроенергії вдвічі перевищить 24 000 терават / год (TWh) з 18% кінцевого попиту 2014 р. до 29% у 2060 році

гнучкості. Стандарти для рамкової моделі архітектури Smart Grids (Smart Grids Architecture Model, SGAM) визначають функціональну класифікацію необхідних та існуючих даних, і застосовуються, в основному, як методологія відображення та документування випадків використання Smart Grids.

Розробка технічної еталонної архітектури (Smart Grid Reference Architecture, SG RA) енергетичної мережі повинна враховувати еволюцію поточної мережі та нові вимоги для розробки нових додатків й інтеграції нових технологій. Нова архітектура мережі, компоненти якої повинні взаємодіяти, може бути досягнута тільки тоді, коли буде визначений узгоджений набір моделей для Smart Grid на основі існуючої моделі, категорій сумісності архітектури, стандартів архітектури та узгодженості еталонної архітектури щодо загального процесу стандартизації Smart Grids.

Оперативна сумісність конвергентних цифрових рішень та розгортання цифрового моніторингу в енергетичному секторі розглядаються нині ключовими елементами для вдосконалення цифрової інфраструктури, яка необхідна для досягнення цілей енергетики та клімату до 2050 року.

Впровадження цифрових технологій, включаючи поточне розгортання інтелектуальних вимірювальних приладів та інших елементів інтелектуальних мереж, генерує величезну кількість даних та порушує важливі питання щодо управління потоками даних електронної енергії, прав доступу, конфіденційності даних, кібербезпеки, а також з точки зору сумісності між нормами та стандартами енергетики, електронних комунікацій та транспорту. Реалізація вищезазначених основних концептуальних положень розглядається в рамках об'єднаної енергосистеми з позицій ідентифікації технологічного базису (сукупності інноваційних технологій) та способу експлуатації енергосистеми, як основи забезпечення технологічної прийнятності переходу від існуючої технологічної енергетичної бази до «розумної» на основі системних стандартів та управління попитом на електроенергію (Demand Response, DR) [1191]. Нові пропозиції ЄС щодо проектування ринку електроенергії

1191 Довідково. Запатентована в Україні «Об'єднана енергосистема і спосіб експлуатації об'єднаної енергосистеми» (патенти № 89502 та № 2354024) надає можливість інтеграції з європейською енергетичною системою та нарощування експорту електричної енергії.

спрямовані на адаптацію ринкових правил до нових ринкових реалій і скасовують право на отримання субсидій для електростанцій, що викидають 550 г CO_2 / кВт / год. Окрім того, нові правила передбачають впровадження активної участі споживачів, зростання робочих місць та залучення інвестицій.

Стандарти є невід'ємними інструментами єдиної політики Industrie 4.0, де стандарти ICT слугують основою ефективного єдиного цифрового ринку та забезпечення сумісності цифрових технологій, а стандарти обслуговування (послуг) визначають вимоги, які повинні виконуватися для встановлення їх придатності, наприклад, шляхом надання визначень, показників якості послуг та їх рівнів в мережевій інфраструктурі. В європейській стратегії «Європа 2020: Стратегія розумного, сталого та інклюзивного зростання»[1192] стандартизація нових послуг відповідно до Директиви про послуги[1193] розглядається як комбінований підхід до специифіки, переваг та викликів щодо цифрових послуг Інтернету речей (IoT), великих даних (Big Data), технології блокчейн (Blockchain), кооперативних інтелектуальних транспортних систем (ITS), електронного здоров'я (eHealth), розумних міст (Smart City), доступності, електронного урядування (eGovernment) та штучного інтелекту (AI). Цифрові послуги здійснюють цифрові перетворення і стають каталізатором економічного зростання. Таким чином, стандартизація є центральною компонентою у створенні мережі Інтернету енергії (Internet of Energy, IoE)[1194] і вимагає загальної координації широкого спектру організацій, які беруть участь у розробці стандартів (Standards Developing Organization, SDOs). Так, наприклад, у Франції створено координаційний комітет зі стандартизації (Le Comité de coordination et de pilotage de la normalization, CCPN), який відповідає за підготовку стратегії французької стандартизації, визначення

[1192] COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT A Digital Single Market Strategy for Europe - Analysis and Evidence Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions A Digital Single Market Strategy for Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?qid=1447773803386&uri=CELEX:52015SC0100

[1193] DIRECTIVE 2006/123/EC OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 12 December 2006 on services in the internal market [Електронний ресурс]. – Режим доступу :https://eurlex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32006L0123.

[1194] Довідково. Інтернет енергії (IoE) відноситься до модернізації та автоматизації енергетичних мережевих інфраструктур для виробників енергії. Прикладом технології IoE є використання інтелектуальних датчиків, які дозволяють використовувати IoE для моніторингу потужності, розподіленого зберігання та інтеграції відновлюваної енергії.

загальних цілей та пріоритетів стратегічних комітетів та забезпечення їх узгодженості з національною, європейською та міжнародною політикою.

Відповідно до міжнародної практики розробка та впровадження концепцій, стратегій високого рівня, тестування та стандартизації Industrie 4.0 на національному рівні формується на основі взаємодії між платформою Industrie 4.0, Радою із стандартизації (Standardization Council Industrie 4.0, SCI 4.0) та мережею лабораторій (Labs Network Industrie 4.0, LNI 4.0). де SCI 4.0 відведена уніфікуюча роль щодо розвитку процесів стандартизації.

На європейському рівні з метою посилення партнерства між європейськими інституціями та європейською спільнотою стандартизації розпочата Спільна ініціатива зі стандартизації, яка націлена на вирішення ключових питань щодо технологій цифрового єдиного ринку та модернізації державних послуг для кращого взаємозв'язку з різними учасниками європейської системи стандартизації. З цією метою створено ряд міжнародних технічних комітетів стандартизації, які розробляють нормативні документи щодо Industrie 4.0, зокрема:

– технічний комітет ISO (ISO / TC 184 «Системи автоматизації та інтеграції»)[1195], який розробляє стандарти системи автоматизації та їх інтеграції в рамках проектування, закупівлі, виготовлення, виробництва та постачання, підтримки, обслуговування та утилізації продуктів та пов'язаних з ними послуг;

– технічний комітет IEC (IEC / TC 65 «Вимірювання, контроль і автоматизація промислових процесів»)[1196] розробляє міжнародні стандарти для систем та елементів з метою вимірювання та контролю промислового процесу та контролю систем щодо включення електричних, пневматичних, гідравлічних, механічних або інших вимірювань;

– спільна робоча група ISO / IEC (ISO/IEC/JWG 21 «Розумна (і) модель (і) порівняння виробництв»[1197], метою якої є гармонізація існуючих еталонних моделей, а також розробка еталонних моделей

[1195] ISO/TC 184 Automation systems and integration[Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.iso.org/committee/ 54110. html.

[1196] TC 65 Industrial-process measurement, control and automation [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.iec.ch/dyn/www/f?p=103:14:13855309185134:::FSP_ORG_ID,FSP_LANG_ID:19942,25.

[1197] JWG 21 Smart Manufacturing Reference Model(s) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.iec.ch/dyn/www/ f?p=103:14:13855309185134:::FSP_ORG_ID,FSP_LANG_ID:19942,25.

в якості фундаментальної архітектури для компонентів Smart Manufacturing, як вагомої частини віртуального представлення активів (компонентів Industrie 4.0.);

– семантичний альянс (Semantic Alliance,SemAnz401) створено з метою розробки стандартів для описів властивостей (eCl @ ss, IEC 61987)[1198], структурування інформації (AutomationML, IEC 62714[1199]) та створення семантичної бази для обміну інформацією в Industrie 4.0.

Проте ISO та IEC визнали, що робота над комплексною темою Industrie 4.0 потребує глобального охоплення та ініціювали створення додатково таких стратегічних органів, як :

– координаційного комітету «розумного» виробництва - ISO / SMCC (ISO/TMBG/SMCC Smart Manufacturing Coordinating Committee) та

– системного комітету «розумного» виробництва - IEC / SyC (IEC/SyC System Committee Smart Manufacturing).

Нині координаційний комітет ISO / SMCC здійснює діяльність щодо вироблення спільного міжнародного підходу для Industrie 4.0, у той час, як IEC / SyC співпрацює з відповідними організаціями стандартизації (Standards Developing Organization, SDOs) у сфері стандартизації для інтелектуального виробництва. Спільна робоча група IEC / SEG 7 працює над розробкою спеціальної карти стандартів інтелектуальних виробництва (ISO/SMCC – IEC/SEG 7 Task Force Smart Manufacturing Standards Map), яка узагальнює, оновлює та публікує стандарти Industrie 4.0.

Стандартизація має вирішальне значення у торговельних угодах різних систем щодо створення трансатлантичного торговельно-інвестиційного партнерства між ЄС та США (Transatlantic Trade and Investment Partnership, TTIP), між ЄС і Канадою (Comprehensive Economic and Trade Agreement, CETA), інформаційної платформи між ЄС та Китаєм (Europe-China Standardization Information Platform, CESIP) тощо, оскільки основними бар'єрами між цими суб'єктами є технічні перешкоди для торгівлі. Правова система авторських прав,

---

[1198] IEC 61987-11:2016 Industrial-process measurement and control - Data structures and elements in process equipment catalogues - Part 11: List of properties (LOPs) of measuring equipment for electronic data exchange - Generic structures [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://webstore.iec.ch/ publication/32275.

[1199] IEC 62714-1:2018 Engineering data exchange format for use in industrial automation systems engineering - Automation Markup Language - Part 1: Architecture and general requirements [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://webstore.iec.ch/publication/32339.

яка є складовою стандартів, відіграє важливу роль у створенні стимулів для творчості та інвестицій у цифрове середовище.

В рамках міжнародного контексту загальне функціонування системи стандартизації розглядається як модель спільного планування та залучення зацікавлених сторін до формування єдиної політики Industrie 4.0, де особливо важливими аспектами в підтримці нових технологій є система освіти та підготовка нової генерації експертів на основі багатосторонньої платформи щодо стандартизації ІКТ та стандартизації послуг[1200]. Можливості, які можуть бути використані для створення такої технічної системи у цифровій сфері, лягли в основу європейського механізму «Підключення Європи» (Connecting Europe Facility, CEF) і передбачають доступ до європейських структурних та інвестиційних фондів (European structural and investment funds, ESIF) відповідно до :

– стратегії цифрового зростання з метою стимулювання надання доступних, якісних, сумісних приватних та державних послуг шляхом створення унікального досвіду клієнтів виробляти інноваційні результати, які відповідатимуть новим очікуванням цифрового світу через поєднання інформації, бізнес ресурсів та цифрових технологій[1201];

– плану мережі наступного покоління (Next Generation Network, NGN) для заходів щодо підтримки мережі з надання послуг таких, як широкосмуговий зв'язок, телекомунікаційних послуг та якісного обслуговування (Quality of service, QoS).

На сьогоднішній день 310 інвесторів, які володіють понад 32 трильйонами доларів в активах, мають намір об'єднатися для вкладення коштів в мережеву інфраструктуру для покращення її управління, стримування викидів та посилення розкриття інформації щодо клімату. Збереження глобального потепління нижче двох градусів вимагає термінових дій компаній, які здійснюють найбільші у світі викиди парникових газів. Такі компанії включають 100 «системно важливих суб’єктів господарювання»,

---

[1200] Commission Decision of 28 November 2011 setting up the European multi-stakeholder platform on ICT standardisation [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_.2011.349.01.0004.01.ENG&toc =OJ: C:2011:349:TOC.

[1201] Growth Strategies for a Digital World [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.accenture.com/ t00010101T000000Z __w__/ar-es/_acnmedia/Accenture/Conversion-Assets/DotCom/ Documents/ Global/PDF/Strategy_1/Accenture-Growth-Strategies-For-Digital-World.ashx.

на які припадає дві третини щорічних глобальних промислових викидів, а також понад 60 інших, які мають значні можливості для переходу до чистої енергії. З цією метою за ініціативи великих інвесторів, таких як, Super, CalPERS, HSBC Global Asset Management, Ircantec і Manulife Asset Management в 2017 році було створено глобальний комітет «Кліматична дія 100+» (Climate Action 100) для вжиття заходів щодо зміни клімату та зменшення корпоративних викидів парникових газів у світі. Діяльність ClimateAction100 координується азіатською групою інвесторів з питань зміни клімату (Asia Investor Group on Climate Change, AIGCC); Ceres; Європейським форумом інституційних інвесторів з питань зміни клімату (Institutional Investors Group for Climate Change, IIGCC); групою інвесторів з питань зміни клімату (Investor Group on Climate Change, IGCC) на основі принципів ООН з відповідального інвестування (UN Principles for Responsible Investment, PRI).

Нині до «Кліматичні дії 100 +» приєдналася одна з найбільших у світі постачальників сировинних товарів та рідкоземельних матеріалів - швейцарська трейдингова компанія «Глобальні енергетичні сировинні товари і ресурси» (Global Energy Commodities and Resources Glencore International AG) і взяла на себе зобов'язання не нарощувати виробничі потужності з видобутку вугілля[1202]. Окрім того, до ініціативи приєднався також найбільший у світі державний пенсійний інвестиційний фонд Японії (Government Pension Investment Fund, GPIF) та інші інвестори. Загальна кількість інвесторів, які беруть участь у цій ініціативі, перевищила 3103 учасників.

10.5. Безпека кіберфізичних систем

Експансія комп'ютеризації принесла з собою всю гостроту проблем інформаційної безпеки, що складається в залежності від працездатності сучасного виробництва від цілеспрямованих і випадкових комп'ютерних впливів, що призводять до прихованого, віддаленого і важковстановлюємого впливу, який може викликати

[1202] Climate Action 100+ welcomes Glencore climate change commitments [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://www.climateaction100.org/

катастрофічні наслідки. Сучасний світ неможливо уявити без комп'ютерів, які використовуються для зберігання і обробки інформації, зв'язку, відстеження фінансових даних, управління машинами і механізмами.

Захист інформації завжди був предметом інтересу, і на сьогодні безпека є більш важливою, ніж коли-небудь. Інформаційні системи з кожним днем стають все складнішими і тому найменший витік інформації може стати фатальним.

Особливу роль в таких системах взаємодії відіграють кіберфізичні системи. Кіберфізичні системи (Cyber-Physical System, КФС) – це інтелектуальні системи, що включають інженерно взаємодіючі мережі фізичних та обчислювальних компонентів. Вони забезпечують нові функціональні можливості для покращення якості життя, дозволяють досягти технічного прогресу в різних областях і тому мають величезний вплив на світову економіку.

Кіберфізичні системи зумовлюють наше сприйняття і взаємодію з фізичним світом. За допомогою кіберфізичних систем можна спостерігати, змінювати і навіть налаштовувати деякі аспекти фізичного середовища, які традиційно були не доступні. Кіберфізичні системи є природним наслідком все більш пов'язаного фізичного світу.

Попередниками КФС можна вважати вбудовані системи реального часу, розподілені обчислювальні системи, автоматизовані системи управління технічними процесами і об'єктами, бездротові сенсорні мережі.

З технічної точки зору КФС мають багато спільного зі структурами, реалізованими за допомогою інтернету речей (Internet of Things, IoT), Індустрії 4.0, промислового інтернету речей (Industrial Internet), міжмашинної взаємодії (Machine-to-Machine, M2M), туманного і хмарного комп'ютингу (fog і cloud computing). Але цими технічними засобами ні в якому разі не можна обмежувати уявлення КФС. Для цих складних систем потрібні нові кібернетичні підходи до моделювання та захисту, оскільки саме моделі є центральним моментом в науці та інженерії.

Значення кіберфізичних систем, посилюється в зв'язку з формуванням на їх основі Індустрії 4.0, тому КФС повинні розглядатися не тільки в технічному, а в більш широкому соціокультурному

аспекті, з урахуванням демографічних та інших змін, що відбуваються. Створення повноцінних КФС в перспективі призведе приблизно до таких же змін у взаємодії з фізичним світом, як ті, до яких привела свого часу Всесвітня мережа.

Четверта індустріальна революція (Індустрія 4.0) характеризується переходом на повністю автоматизоване цифрове виробництво, кероване інтелектуальними системами в режимі реального часу в постійній взаємодії із зовнішнім середовищем, що виходить за межі одного підприємства, з перспективою об'єднання в глобальну промислову мережу Речей і послуг. У вузькому сенсі Індустрія 4.0 (Industrie 4.0) – це назва одного з 10 проектів державної Hi-Tech стратегії Німеччини до 2020 р., що описує концепцію розумного виробництва (Smart Manufacturing) на базі глобальної промислової мережі Інтернет речей послуг (Internet of Things and Services). У широкому сенсі, Індустрія 4.0 характеризує поточний тренд розвитку автоматизації та обміну даними, який включає в себе кіберфізичні системи, Інтернет Речей і хмарні обчислення. Являє собою новий рівень організації виробництва і управління ланцюжком створення вартості протягом усього життєвого циклу продукції, що випускається. Компонентами «Індустрії 4.0» є: елементи Інтернету речей, штучний інтелект, машинне навчання і робототехніка, хмарні обчислення, Big Data, аддитивне виробництво, кібербезпека, інтеграційна система, моделювання, доповнена реальність

Багато з цих елементів вже давно і успішно застосовуються на практиці, але саме об'єднання їх в одну цілісну систему, за рахунок кіберфізичних систем, дозволить розвинути концепцію «Індустрії 4.0» і забезпечити новий рівень ефективності виробництва і додатковий дохід за рахунок використання цифрових технологій.

Дослідження КФС багатогранно, від апаратного забезпечення до програмного забезпечення, від фундаментальної теорії до реальної реалізації і по багатьох різних дисциплін. За останні кілька років науково-дослідна діяльність в КФС значно зросла. Основна увага приділяється двом важливим аспектам КФС: безпеці і конфіденційності.

Аналізуючи відомі на сьогодні КФС, їх метрологічне та програмне забезпечення, бачимо, що невпинно зростає їх кількість, розширюються сфери застосування. Програмне та метрологічне за-

безпечення розвивається в напрямку підтримки роботи наявних КФС та їх придатності при конструюванні нових КФС. Тому вимогами, які ставляться при створенні КФС, є безпека, конфіденційність, надійність, стійкість, гарантії щодо поширених взаємопов'язаних пристроїв та інфраструктур, динамічність, сумісність (можливість розмістити різні обчислювальні моделі), підтримуваність різних режимів спілкування в мережі, вирішуваність проблем складності (проблеми зондування та керування із зворотним зв'язком у будь-якій архітектурі КФС), синхронізація, взаємодія з експлуатаційним середовищем, можливість співпрацювати один з одним для створення ефектів, більших за суму частин окремих КФС, можливість поєднання кількох цілей.

Існуючі заходи безпеки і підходи не є адекватними для вирішення нових завдань, поставлених КФС, де потік інформації і фізичні системи тісно пов'язані один з одним.

Атаки в КФС можуть приймати різні форми, такі як ненавмисна інфільтрація через заражені пристрої та мережеве вторгнення шляхом використання погано сконфігурованих брандмауерів. У разі, якщо зловмисник отримує привілей в кіберпросторі і може керувати бажаним пристроєм, він може поширювати шкідливе ПЗ, компрометувати обладнання для виявлення та зв'язку і вводити неправдиву інформацію в виміряні або розраховані дані. Виникаючі в результаті наслідки можуть бути серйозними, наприклад, розмивання електроенергії в масштабах всієї країни в національній енергосистемі, а також аварія і відмова від критично важливої інфраструктури (атомні електростанції і військові об'єкти).

Законодавство України визначає: «Кібератака – спрямовані (навмисні) дії в кіберпросторі, які здійснюються за допомогою засобів електронних комунікацій (включаючи інформаційно-комунікаційні технології, програмні, програмно-апаратні засоби, інші технічні та технологічні засоби і обладнання) та спрямовані на досягнення однієї або сукупності таких цілей: порушення конфіденційності, цілісності, доступності електронних інформаційних ресурсів, що обробляються (передаються, зберігаються) в комунікаційних та/або технологічних системах, отримання несанкціонованого доступу до таких ресурсів; порушення безпеки, сталого, надійного та штатного режиму функціонування комунікаційних

та/або технологічних систем; використання комунікаційної системи, її ресурсів та засобів електронних комунікацій для здійснення кібератак на інші об'єкти кіберзахисту»[1203].

Найбільш відомими кібератаками були:

– Операція «NightKnight» (нічний лицар) в 2011 р., компанія McAfee оприлюднила детальну доповідь про виявлену нею потужну операцію кібершпигунства за великими глобальними енергетичними компаніями з метою викрадення чутливої інформації як про підприємницько-фінансову діяльність компаній, так і про використані ними системи SCADA. На думку McAfee, основна частина атаки походила з Китаю[1204].

– Операція «Shamoon» та однойменний вірус були виявлені в 2012 р. Даний зразок шкідливого ПЗ був використаний для шпигунства за компаніями в енергетичному секторі. В жовтні 2012 р. цей вірус був використаний угрупуванням іранських хакерів англ. Cutting Sword of Justice для здійснення одного із наймасштабніших випадків кіберсаботажу: у наперед заданий час вірус запустив модуль англ. Wiper на заражених комп'ютерах саудівської компанії Saudi Aramco. Цей модуль здійснив безповоротне знищення даних на жорстких дисках вражених комп'ютерів[1205].

– Кібератака на енергетичні компанії України в грудні 2015 р. Найбільше постраждали споживачі «Прикарпаттяобленерго»: було вимкнено близько 30 підстанцій, близько 230 тисяч мешканців залишались без світла протягом однієї-шести годин. Атака відбувалась із використанням троянської програми BlackEnergy. Водночас синхронних атак зазнали «Чернівціобленерго» та «Київобленерго», але з меншими наслідками. Загальний недовідпуск електричної енергії становив – 73 МВт·год (0,015% від добового обсягу споживання України).

– 7 листопада 2016 р. Стало відомо про DDoS-атаку проти невстановлених інформаційних систем в одній з країн Європи. Серед іншого, ця атака зачепила системи управління опаленням та поста-

---

[1203] Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 5 жовтня 2017 року № 2163-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2163-19.

[1204] Laura Vegh,Liviu Miclea, Securing Communication in Cyber-Physical Systems using Steganography and Cryptography, Technical University of Cluj-Napoca, Faculty of Automation and Computer Science, Romania, June 2014.

[1205] Там само.

чанням теплої води в двох житлових будинках в місті Лаппеенранта на сході Фінляндії. Механізм захисту системи управління автоматично перезапускав її внаслідок сплеску трафіку, що зробило систему непрацездатною. Атака тривала з кінця жовтня до 3 листопада 2016 року. Вражені системи управління перебували у власності компанії Valtia, а температура повітря в місті була нижче 0 °C (до – 7 °C)[1206, 1207].

– Кібератака на Укренерго 17–18 грудня 2016 р. Електроенергія була відсутня протягом 1 години 15 хвилин. Вимкнено струм у північній частині Києва на правому березі і частині прилеглих районів Київської області[1208].

– В середині липня 2017 р. Національний центр кібернетичної безпеки Великої Британії (англ. National Cyber Security Centre, NCSC) поширив попередження про інтенсивні та цілеспрямовані спроби неназваного угрупування (підрозділу спец. призначення неназваної країни) здобути несанкційований доступ до інформаційних систем енергетичних компаній. За оцінками NCSC угрупуванню вдалось здобути доступ до інформаційних мереж АСК ТП деяких компаній[1209].

– В липні 2017 р. ФБР разом з міністерством національної безпеки (FBI-DHS) поширило попередження про спроби зловмисників скомпрометувати робочі станції працівників на атомних електростанціях розсилаючи націлені фішингові листи (англ. spearfishing). Проте зловмисникам не вдалось здобути несанкційований доступ до мереж АСК ТП.

– 13 червня 2018 р. німецька контррозвідка (Федеральне управління з інформаційної безпеки, BSI) оприлюднила інформацію про масштабну кібератаку на енергетичні компанії в країні з боку російських хакерів. Атака отримала назву англ. Berserk Bear. Зловмисники намагались здобути несанкційований доступ до інформаційних систем компаній енергетичного сектору, але їм вдалось проникнути лише до офісних комп'ютерних мереж декількох компаній.

[1206] Krishna Kumar Venkatasubramanian, Security solutions for cyber-physical systems, Arizona State University, December 2009;

[1207] Alvaro A, Cardenas Saurabh Amin, Shankar Sastry, Secure Control: Towards Survivable Cyber-Physical Systems, University of California, Berkeley, August 2013;

[1208] Saddek Bensalem,Roberto Passerone,Alberto Sangiovanni -Vincentelli,CPS Methods and Techniques,Project co-funded by the European Union's Seventh Framework Programme, July 2013

[1209] Elliptic Curve Cryptographic Co-Processor Components for Security On medical Embedded Systems.

Ключовим питанням боротьби з кібератаками є розробка нових алгоритмів, які можуть ідентифікувати і виявляти можливі хибні (або погані) дані і ізолювати несправні вузли від мережі?

Основними принципами розробки алгоритмів боротьби з кібератаками є:

• високий ступінь комп'ютеризації системи, постійний телекомунікаційний контакт (обмін інформацією) з аналогічними системами і взаємодія з глобальною мережею Internet;

• наявність центру (підсистеми) автоматичного управління функціонуванням системи і забезпечення її стійкої працездатності при наявності різних впливів, що обурюють;

• наявність єдиного інформаційного середовища або кіберпростору, що представляє собою сукупність програмно-апаратних засобів обробки і передачі інформації, обмін всередині системи і з навколишнім середовищем, системи автоматичного управління фізичними компонентами за допомогою логічно програмованих контролерів і підтримку заданого сценарію роботи з можливістю адаптивного управління, а так же засоби забезпечення захисту інформації, у вигляді кріптосерверов, міжмережевих екранів, антивірусів і т.д;

• наявність інтелектуалізації управління шляхом побудови сценаріїв роботи на основі автопрогноза і адаптаційного управління, що забезпечує стійкість систем.

Дослідники досліджували проблеми безпеки при різних видах кібератак для загальних КФС із замкнутим циклом. Типові кібератаки на КФС включають атаки типу «відмова в обслуговуванні» (DoS) повторні атаки, атаки на ін'єкції / цілісність даних, атаки обману тощо.

Атакуючий DoS може запобігти зв'язку між фізичними елементами і кібер-елементами в CPS. Атака Stuxnet може бути змодельована як атака повтору. Атака на ін'єкції даних реалізується шляхом навмисного додавання помилкових даних до реальної інформації, щоб зруйнувати продуктивність CPS.

Дослідники також глибоко вивчили атаки обману та інші види атак. Зловмисник обману може маніпулювати датчиками і іншими фізичними елементами в CPS, ввівши шкідливі коди в програми.

Потім графіки передачі датчиків навмисно підробляються, а продуктивність системи погіршується.

Потенційними носіями загрози збою функціонування внаслідок помилок в програмному забезпеченні є його розробники. До загроз збою функціонування системи внаслідок зовнішніх проблем з обладнанням можна віднести його розкрадання обслуговуючим персоналом або зловмисниками; ненавмисний або умисний виведення з ладу (знищення) обладнання, а також носіїв даних. До загроз збою функціонування системи внаслідок проблем з даними відносяться псування даних, їх модифікація при дозволеному доступі (обслуговуючий персонал); як умисні, так і ненавмисні помилки введення; спотворення даних і введення неправдивої інформації при несанкціонованому доступі і т. п. До загроз збою функціонування системи внаслідок порушення інформаційного обміну можна віднести блокування (установка перешкод, закладок) ТС, каналів зв'язку, проходів, затримку передачі інформації (уповільнення, виставлення додаткових вимог, пауза ...); вихід системи з штатного режиму експлуатації внаслідок випадкових або навмисних дій обслуговуючого персоналу, користувачів, зловмисників (перевищення розрахункового числа запитів, надмірний обсяг оброблюваної інформації і т. д.).

Висока вразливість інформаційної системи і значна потенційна небезпека наслідків, які можуть виникнути в результаті збоїв її функціонування, роблять дуже актуальною і важливою проблему забезпечення захисту даних в інтелектуальних системах. В якості основних напрямків запобігання загрозам безпеки інтелектуальних найчастіше називають стандартизацію протоколів бездротової передачі даних в розподілених мережевих інфраструктурах, використання алгоритмів шифрування інформації, а також захист змісту зашифрованих пакетів даних в хмарних сервісах. Однак навіть ті системи, які відповідають даним базовим правилам, не можна назвати безпечними. На думку деяких фахівців, зокрема, А. В. Новицького, В. Н. Конєва, М. І. Фоміна, В. Л. Євсєєва безпеку стандартів автоматизації доцільно розглядати на з урахуванням наступних найважливіших стандартів: можливість проведення аутентифікації, перевірка цілісності і перевірка приймаючої сторони (конфіденційність).

З розвитком інтелектуальних систем типу зростає також і значення так званої малоресурсной (легковагій) криптографії (lightweight cryptography, LWC), під якою розуміється розділ криптографії, що має на меті розробку алгоритмів для застосування в пристроях, які не здатні забезпечити більшість існуючих шифрів достатніми ресурсами (пам'ять, електроживлення, розміри) для функціонування. Слід зазначити, що до теперішнього часу, не знайдено рішення в області малоресурсной криптографії, яке підходило б для використання в різних додатках - і RFID, і безконтактних смарт-картах, і сенсорах та ін. На думку ряду експертів, напрямок малоресурсной криптографії буде одним з визначальних в розвитку криптографії в найближчі роки.

До напрямків захисту даних в інтелектуальних системах типу можна віднести також такі, як автоматизація пошуку вразливостей за допомогою зворотного трасування графа передачі управління; забезпечення безпеки гетерогенних систем із застосуванням гомоморфной модулярной криптографії; система розподіленої аутентифікації на основі ізогенна еліптичних кривих; оцінка безпеки кіберфізичних систем на основі фрактальних методів і ін.

Для того щоб гарантувати безпеку в кіберфізичних системах, потрібно уникнути багатьох загроз, основними з яких є:

1. Нечітка модель загроз (Altered Threat Model) – традиційна модель загроз для обчислювальних систем, зосереджена лише на програмних загрозах. Водночас більшість кіберфізичних систем залежні від середовища виконання. Під час атаки зловмисникам не обов’язково спотворювати поведніку фізичної системи, іноді процес зчитування інформації може призвести до виходу з ладу кіберфізичної системи.

2. Специфічність вимог до безпеки для певних систем (Application Specific Security Requirements) – традиційні вимоги до безпеки можуть бути недостатніми для певних кіберфізичних систем. Тому кожна функція кіберфізичної системи має власний набір заходів безпеки.

3. Безпечність, орієнтована на користувачів (User-Centric Security), – використання кіберфізичних систем не обмежується спеціалізованими системами. Багато кіберфізичних додатків є системами щоденного використання, користувачі яких, як правило, не обізнані з технікою.

Для того, щоб уникнути атаки на систему, необхідно дотримуватись таких вимог безпеки. Конфіденційність Під конфіденційністю розуміють здатність приховувати дані. Це зазвичай досягається за допомогою криптосистем. Криптосистема – це математична функція, яка перетворює (шифрує) вхідне повідомлення на зашифрований текст. Зашифрований текст може бути перетворений у початковий стан тільки за наявності інверсної функції. Процеси шифрування і розшифрування можуть відбуватися тільки за допомогою криптографічного ключа. Розшифрувати повідомлення практично неможливо, не знаючи точного значення ключа. Процес криптографічного закриття даних може здійснюватись як програмно, так і апаратно. Апаратна реалізація відрізняється суттєво більшою вартістю, проте має і переваги: висока продуктивність, простота, захищеність. Програмна реалізація практичніша і за безпечує більшу гнучкість у використанні.

Отже, на IT-ринку України склалася унікальна ситуація. Поряд з ризиками, пов'язаними з військовим конфліктом, фактичною відсутністю соціального захисту, податкові переваги і вартість життя дозволяють розвивати IT-бізнес, утримувати людський капітал в країні, що є запорукою успіху побудови майбутньої економіки країни.

У країні починає працювати IT-екосистема і все більше українських стартапів отримують інвестиції. Дуже важливо, використовуючи ці фактори, побудувати нову економіку, яка не залежить від корисних копалин, коливань на ринку сталі та інших чинників.

В майбутньому, підвищення України в рейтингах інвестиційної привабливості (BDO), глобальної конкурентоспроможності (GCI), розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (IDI), буде залежати від результатів взаємодії IT-бізнесу і влади. Реалізація Hi Tech Strategy, можливість використання роботи з IT-фахівцями за контрактом і багато іншого, що вже стоїть на порядку денному, дозволить забезпечити сталий розвиток IT-бізнесу в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Чи можуть IT-послуги стати основою українського експорту, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dw.com/uk/чи-можуть-it-послуги-стати-основою-українського-експорту/a-36476801.

2. Лышак М. IT-отрасль в Украине: о чем много говорят, но мало знают, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fakty.ictv.ua/ru/ukraine/20161123-it-galuz-v-ukrayini-pro-shho-bagato-govoryat-ale-malo-znayut/.

3. Бигай К. Какое импортозамещение нужно Украине 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.epravda.com.ua/rus/columns/2016/04/12/589128/

4. Ноздріна Л. В. Управління проектами: підручник для студентів ВНЗ. – К. : Центр навчальної літератури 2010.

5. Портрет українського IT-спеціаліста — 2015. Інфографіка, 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://startupline.com.ua/social/portrait-of-the-ukrainian-it-specialist- 2015

6. IT-отрасль в Украине: о чем много говорят, но мало знают, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fakty.ictv.ua/ru/ukraine/20161123-it-galuz-v-ukrayini-pro-shho-bagato-govoryat-ale-malo-znayut/

7. StartupBlink, 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://startupblink.com

8. Новини українських IT-стартапів, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://global-ukraine-news.org/2016/12/12/novyny-ukrayinskyh-startapiv/

9. Перспективи розвитку галузі ПЗ в Україні, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://itukraine.org.ua/sites/default/files/ it_ukraine_growth_print.pdf.

10. Andrienko-Bentz O. Export-oriented segment of Ukraine's IT services market: Status quo and prospects, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eba.com.ua/static/export_it_industryfinal_29092016.pdf.

11. IT Ukraine IT services and software R & D in Europe's rising tech nation, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uadn.net/files/ua_hightech.pdf.

12. Bench games leaderboard, 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.brainbench.com/xml/bb/landing/offer/home/promotion.xml?contentId=3050#.UrBCjvQW2RN

13. Будущее ИТ-экосистем. Экосистема Microsoft, 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://alterozoom.com/documents/8504.html

14. BDO international business compass 2016. Update and in-depth look at innovation Marie-Christin Rische, Lars Wenzel, André Wolf 2016 BDO AG Wirtschaftsprüfungsgesellschaft, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bdo.ua/uk-ua/news-2/2016/business-compass-2016

15. Schwab K. The Global Competitiveness Report 2016–2017. World Economic Forum, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf

16. Позиція України в рейтингу країн світу за індексом глобальної конкурентоспроможності 2016-2017, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://edclub.com.ua/ analityka/ pozyciya-ukrayiny-v-reytyngu-krayin-svitu-za-indeksom-globalnoyi-konkurentospromozhnosti-1

17. ICT Development Index 2015, 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.itu.int/net4/ITU-D/idi/2015/#idi2015byregion-tab

18. Кидалов И. IT-стартапы в Украине: время запускать, 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kydalov-partners. com/ru/it-стартапы-в-украине-время-запускать/

19. Numbeo, 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.numbeo.com/quality-of-life/rankings_by_country.jsp

20. NASDAQ Composite (IXIC), 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.investing.com/indices/nasdaq-composite

21. Украинский IT-рынок: итоги 2016 и перспективы 2017, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dou.ua/lenta/articles/2016-summary/

22. Новини українських IT-стартапів, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://global-ukraine-news.org/2016/12/12/novyny-ukrayinskyh-startapiv/

23. Україна: перспективи розвитку. Консенсус-прогноз, січень 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=1f22131d-179a-4a6f-a92f-cb79c25c4c09&title=Vipuskukraina-PerspektiviRozvitku-Konsensusprognoz-sichen2017

24. Майбутнє IT в Україні та Польщі: Прогнози Outsourcing Stars Gala, 03 Feb, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://itcluster.lviv.ua/ukrainian-polish-future-predictions-outsourcing-stars-gala-2/

25. Програмісти з України завойовують ринок IT східної Польщі, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: /http://naszwybir.pl/programisty-z-ukrayiny-zavojovuyut-rynok-shidnoyi-polshhi/

26. ТОП-50 IT-компаний Украины, июль-2017: докризисные темпы роста, 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dou.ua/lenta/articles/top-50-july-2017/

27. ЕС заинтересованный в украинских «IT-шниках», 26 липня 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://7dniv.info/lang-ru/society/78743-yes-zackavleniy-v-ukraiinskih-it-shnikah.html

28. Зарплаты программистов в странах мира. Где айтишнику жить хорошо? 26 августа 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dou.ua/lenta/articles/worlds-it-salaries-2015/

29. Гавриш О., Черновалов Е. В Україні програмісти заробляють більше, ніж у будь-якій іншій країні - голова найбільшої IT-компанії України, 20 липня 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://biz.nv.ua/bizinterview/v-kieve-programmisty-zarabatyvajut-bolshe-vseh-glava-krupnejshej-it-kompanii-ukrainy-176295.html

30. IT-отрасль в Украине: о чем много говорят, но мало знают, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fakty.ictv.ua/ru/ukraine/20161123-it-galuz-v-ukrayini-pro-shho-bagato-govoryat-ale-malo-znayut/

31. Перспективи українського IT обговорили на міжнародній конференції у Лондоні, 10 липня 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://itukraine.org.ua/news/perspektyvy-ukrayinskogo-it-obgovoryly-na-mizhnarodniy-konferenciyi-u-londoni

32. Олиярнык М., Леденёв А. IT-рынок Украины выделяется на фоне Индии, Мексики, Бразилии и Восточной Европы – Юрий Ан-

тонюк, EPAM, 16 февраля 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://biz.nv.ua/bizinterview/it-rynok-ukraine-vydeljaetsja-na-fone-indii-meksiki-brazilii-i-vostochnoj-evropy-jurij-antonjuk-epam-647090.html

33. World Trade Report 2018 highlights transformative impact of digital technologies on trade [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.wto.org/english/news_e/news18_e/wtr_03oct18_e.htm.

34. The Prroduction of Knowledge in the United States Електронний ресурс). – Режим доступу : https://press.princeton.edu/titles/1510.html.

35. Mr. Alistair Nolan – Industry 4.0 Summit 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// www.i40summit.vn/mr-alistair-nolan/.

36. DIN SPEC 91345:2016-04 Referenzarchitekturmodell Industrie 4.0 (RAMI4.0) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.beuth.de/de/technische-regel/din-spec-91345/250940128.

37. Proposal for a DIRECTIVE OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL on common rules for the internal market in electricity (recast) COM/2016/0864 final/2 - 2016/0380 (COD) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016PC0864R%2801%29.

38. IEC PAS 63088:2017 Smart manufacturing - Reference architecture model industry 4.0 (RAMI4.0) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://webstore.iec.ch/publication/30082.

39. DIN SPEC 16593-1Industrie 4.0 - RM-SA - Referenz [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.beuth.de/de/publikation/referenzarchitekturmodell-nach-din-spec-16593-1/288466429modell für Industrie 4.0-Servicearchitekturen - Teil 1: Grundkonzepte einer interaktionsbasierten Architektur.

40. THE REFERENCE ARCHITECTURAL MODEL RAMI 4.0 AND THE STANDARDIZATION COUNCIL AS AN ELEMENT OF SUCCESS FOR INDUSTRY 4.0.

41. ISO 13584-42:2010 Industrial automation systems and integration -- Parts library -- Part 42: Description methodology: Methodology for structuring parts families [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.iso.org/standard/43423.html.

42. IEC 61360-1:2017 Standard data element types with associated classification scheme - Part 1: Definitions - Principles and methods

[Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://webstore.iec.ch/publication/28560.

43. ISO 13584-42:2010 Industrial automation systems and integration - Parts library - Part 42: Description methodology: Methodology for structuring parts families [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.iso.org/standard/43423.html.

44. IEC 61360-1:2017 Standard data element types with associated classification scheme - Part 1: Definitions - Principles and methods [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://webstore.iec.ch/publication/28560.

45. ISO 13584-42:2010 Industrial automation systems and integration -- Parts library -- Part 42: Description methodology: Methodology for structuring parts families [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.iso.org/standard/43423.html.

46. ISO/DIS 15926-10 Industrial automation systems and integration - Integration of life cycle data for process plants including oil and gas production facilities - Part 10: Conformance testing [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.iso.org/standard/68200.html.

47. DIN EN ISO 14638:2015-12 Geometrische Produktspezifikation (GPS) - Matrix-Modell (ISO 14638:2015); Deutsche Fassung EN ISO 14638:2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.beuth.de/de/norm/din-en-iso-14638/208096393

48. DIN 77005-1 Lifecycle record of technical objects - Part 1: Structural and content-related specifications [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.techstreet.com/standards/din-77005-1?product_id=2022422.

49. ISO 20140-1:2013 Automation systems and integration -- Evaluating energy efficiency and other factors of manufacturing systems that influence the environment -- Part 1: Overview and general principles [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.iso.org/standard/54809.html.

50. SUPPORTING THE INFRASTRUCTURE DATA INITIATIVE – Summary of the Workshop on Infrastructure as an Asset Class and Data Collection for Long Term Investment – 2nd November 2017, Paris [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://www.oecd.org/daf/fin/

private-pensions/Workshop-on-Infrastructure-Data-Collection-LTI-2017-Summary.pdf.

51. Investment governance and the integration of environmental, social and governance factors [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.oecd.org/finance/Investment-Governance-Integration-ESG-Factors.pdf.

52. ISO 56003:2019 Innovation management -- Tools and methods for innovation partnership – Guidance [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.iso.org/standard/68929 html.

53. ISO/TR 56004:2019 Innovation Management Assessment – Guidance [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.iso.org/standard/69921.html.

54. Private Participation in Infrastructure Database [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ppi.worldbank.org/snapshots/country/ukraine.

55. Investment governance and the integration of environmental, social and governance factors [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.oecd.org/finance/Investment-Governance-Integration- ESG-Factors.pdf.

56. G20 Finance Ministers and Central Bank Governors Meeting: Session3: Developing Infrastructure as an Asset Class [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.oecd.org/finance/g20-fmcbg-meeting-developing-infrastructure-as-asset-class-argentina-march-2018.htm.

57. ISO 55000:2014 Asset management. Overview, principles and terminology [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.iso.org/ standard/55088.html.

58. ISO/IEC/IEEE 42010:2011 Systems and software engineering -- Architecture description [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.iso.org/standard/50508.html.

59. The Attributed Graph Grammar Werkzeug, Version 2.1(2017) der TU Berlin [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.user.tu-berlin.de/o.runge/agg/.

60. Karlsruhe Institut für Technologie IPD Inst. f. Programmier paradigmen: GrGen.NET Graphtransformationswerkzeug [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://svn.ipd.kit.edu/trac/mx/wiki/Tools/GrGen.NET.

61. UNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS European Interoperability Framework – Implementation Strategy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2017:134:FIN.

62. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee A strategic vision for European standards: Moving forward to enhance and accelerate the sustainable growth of the European economy by 2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0311:FIN:EN:PDF.

63. REGULATION (EU) No 1025/2012 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 25 October 2012 on European standardisation, amending Council Directives 89/686/EEC and 93/15/EEC and Directives 94/9/EC, 94/25/EC, 95/16/EC, 97/23/EC, 98/34/EC, 2004/22/EC, 2007/23/EC, 2009/23/EC and 2009/105/EC of the European Parliament and of the Council and repealing Council Decision 87/95/EEC and Decision No 1673/2006/EC of the European Parliament and of the Council [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2012:316:0012:0033:EN:PDF.

64. COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT A Digital Single Market Strategy for Europe - Analysis and Evidence Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions A Digital Single Market Strategy for Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1447773803386&uri=CELEX:52015SC0100.

65. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions A Digital Agenda for Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex:52010DC0245.

66. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee

and the Committee of the Regions An Integrated Industrial Policy for the Globalisation Era Putting Competitiveness and Sustainability at Centre Stage [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0614:FIN: EN:PDF.

67. Digitising European Industry [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/policies/digitising-european-industry.

68. Clean energy for all Europeans [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ec.europa.eu/energy/en/topics/energy-strategy-and-energy-union/clean-enrgy-all-europeans.

69. COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT A Digital Single Market Strategy for Europe - Analysis and Evidence Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions A Digital Single Market Strategy for Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1447773803386&uri=CELEX:52015SC0100

70. DIRECTIVE 2006/123/EC OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 12 December 2006 on services in the internal market [Електронний ресурс]. – Режим доступу :https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32006L0123.

71. ISO/TC 184 Automation systems and integration[Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.iso.org/committee/ 54110. html.

72. TC 65 Industrial-process measurement, control and automation [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.iec.ch/ dyn/ www/f?p=103:14:13855309185134::::FSP_ORG_ID,FSP_LANG_ID:19942,25.

73. JWG 21 Smart Manufacturing Reference Model(s) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.iec.ch/dyn/www/f?p=103:14:13855309185134::::FSP_ORG_ID,FSP_LANG_ID:19942,25.

74. IEC 61987-11:2016 Industrial-process measurement and control - Data structures and elements in process equipment catalogues - Part 11: List of properties (LOPs) of measuring equipment for electronic data exchange - Generic structures [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://webstore.iec.ch/publication/32275.

75. IEC 62714-1:2018 Engineering data exchange format for use in industrial automation systems engineering - Automation Markup

Language - Part 1: Architecture and general requirements [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://webstore.iec.ch/ publication/ 32339.

76. Commission Decision of 28 November 2011 setting up the European multi-stakeholder platform on ICT standardisation [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_.2011.349.01.0004.01.ENG&toc =OJ: C:2011:349:TOC.

77. Growth Strategies for a Digital World [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.accenture.com/t00010101T000000Z__w__ /ar-es/_acnmedia/Accenture/Conversion-Assets/DotCom/ Documents/ Global/PDF/Strategy_1/Accenture-Growth-Strategies-For-Digital-World.ashx.

78. Climate Action 100+ welcomes Glencore climate change commitments [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.climateaction100.org/.

79. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 5 жовтня 2017 року № 2163-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 2163-19.

80. Laura Vegh,Liviu Miclea, Securing Communication in Cyber-Physical Systems using Steganography and Cryptography, Technical University of Cluj-Napoca, Faculty of Automation and Computer Science, Romania, June 2014.

81. Krishna Kumar Venkatasubramanian, Security solutions for cyber-physical systems, Arizona State University, December 2009;

82. Alvaro A, Cardenas Saurabh Amin, Shankar Sastry, Secure Control: Towards Survivable Cyber-Physical Systems, University of California, Berkeley, August 2013;

83. Saddek Bensalem,Roberto Passerone,Alberto Sangiovanni - Vincentelli,CPS Methods and Techniques,Project co-funded by the European Union’s Seventh Framework Programme, July 2013

84. Elliptic Curve Cryptographic Co-Processor Components for Security On medical Embedded Systems.

РОЗДІЛ 11
ІНОЗЕМНІ ПОРТФЕЛЬНІ ІНВЕСТИЦІЇ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ІМПЛІКАЦІЇ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ ЗАЛУЧЕННЯ

(Дзюба П. В)

11.1. Об'єктивна необхідність порівняльного аналізу інвестиційних характеристик ринків.

11.2. Ризики і дохідність ринку України та інших граничних ринків.

11.3. Посилення взаємозв'язків між ринком України та зовнішніми ринками як передумова залучення іноземних портфельних інвестицій.

11.4. Валютні ризики як основна перешкода активізації іноземного портфельного інвестування в Україні.

11.5. Практичні імплікації для формування стратегії активізації іноземного портфельного інвестування.

11.1. Об'єктивна необхідність порівняльного аналізу інвестиційних характеристик різних ринків

Залучення на ринок України іноземних інвестицій завжди було питанням надзвичайно важливим, актуальним та активно обговорюваним. Його, однак, слід розділити на дві частини. З одного боку, мова йде про значний політичний підтекст, який зумовлює часті спекуляції навколо питання залучення іноземних інвестицій, проголошення їх як основного, а часто – навіть безальтернативного – чинника економічного розвитку нашої країни тощо. З іншого боку, слід визнати, що вплив іноземних інвестицій на економічний розвиток багатьох країн, особливо країн Центральної та Східної Європи, був вельми значним і позитивним. Зважаючи на те, що стартові умови трансформації економік цих країн були доволі схожими на вітчизняні, важко заперечити, що вплив чинника іноземних інвестицій все ж є суттєвим, а ключова проблема полягає в урахуванні специфіки кожної окремої економічної системи та формуванні стратегій залучення іноземних інвестицій відповідним чином. Досвід інших країн повинен бути ретельно вивчений, проаналізований та адаптований. Лише такий підхід до формування економічної політики може дати позитивні результати.

Важливо наголосити, що вивчення досвіду інших країн хоча і має важливе значення для розробки стратегії залучення іноземних інвестицій в Україну, але повинно базуватися на чіткій пріоритизації, визначенні тих країн, досвід яких найбільш наближений до вітчизняних реалій. Очевидно, приміром, що видатний досвід залучення іноземних інвестицій мають більшість розвинутих країн, але його важко застосувати в нашій економіці на системному рівні, радше – лише на рівні окремих елементів. Окрім того, економіки окремих країн перебувають у певному конкурентному становищі щодо імпорту іноземних інвестицій, а тому стратегія їх залучення повинна враховувати позитивні та негативні чинники не лише однієї країни, а кількох, ринки яких можна вважати як альтернативні з погляду інвестора. У технічному плані це означатиме порівнюваність різних країн. Приміром, країни зі значними відмінностями в ступені розвитку ринків навряд чи можна порівнювати. Такий підхід дасть змогу викристалізувати перешкоди на шляху іноземних інвестицій, сформулювати ефективну конкурентну стратегію їх залучення.

Слід зазначити, що іноземні інвестиції охоплюють не лише прямі інвестиції, які традиційно привертали більше уваги, значно ширше досліджувалися в науковій літературі, дійсно сприяли активізації економічного розвитку багатьох країн. Значно менш дослідженою складовою є іноземні портфельні інвестиції. Вони не мають такого безпосереднього впливу на економіку, як прямі, але виступають важливим чинником розвитку фінансового ринку країни, його інфраструктури, системи фінансового посередництва та професійної діяльності тощо. Вони значно розширюють можливості емітентів залучати фінансування, підвищують рівень упізнаваності локальних компаній на міжнародних ринках, є значно кращим порівняно з прямими інвестиціями індикатором транспарентності економіки та регуляторного середовища. З іншого боку, в цій сфері спостерігається певна діалектична залежність: розвиток фінансових ринків та регуляторного середовища своєю чергою сприяють припливу іноземних портфельних інвестицій.

Метою нашого дослідження є виявлення основних перешкод для вкладання інвестицій на ринок України іноземними портфельними інвесторами та формулювання основних положень та рекомендацій щодо їх усунення. На наш погляд, ці перешкоди та

проблеми можна розділити на дві групи: суб'єктивні та об'єктивні. Проблеми першої групи є добре відомими, вони значною мірою співпадають з відповідними перешкодами на шляху прямих іноземних інвестицій. Такі проблеми часто не мають кількісного вираження та формалізованої системи оцінювання. Серед них, приміром, процедурні складнощі, бюрократія в регуляторних інститутах, значні політичні ризики, військова напруга тощо. Важливою ознакою цієї групи проблем є те, що вони враховуються першочергово прямими інвесторами, для яких вони відіграють ключову роль. Для портфельних же інвесторів вони є другорядними, оскільки предметом їхнього пріоритетного розгляду є інвестиційні характеристики окремих цінних паперів та ринку в цілому. Вони значно більшою мірою є інвесторами технічними, які прагнуть сформувати оптимальний портфель, радше ніж аналізувати стан економіки країни. Саме з таких положень виходить сучасна теорія портфельного інвестування, котра головними критеріями інвестиційного вибору вважає ризик і дохідність. Саме ці проблеми є предметом нашого розгляду. Вони є об'єктивними за своєю сутністю, а тому можуть чітко показати мотивацію та демотивацію входження іноземних портфельних інвесторів на ринок України.

Ураховуючи зазначене, поряд з інвестиційними характеристиками ринку України ми розглядатимемо також відповідні показники інших граничних ринків, котрі є надзвичайно близькими до вітчизняного ринку за рівнем розвитку та є порівнюваними інвестиційними альтернативами. Відповідно до положень домінантної в сучасних умовах портфельної парадигми міжнародного інвестування інвестиційні рішення визначаються головно ризиком і дохідністю цінних паперів, портфелів та окремих ринків. Вони своєю чергою визначають й інші – вторинні, але не менш важливі – характеристики, такі як коваріація та кореляція. Разом же вони формують статистичну основу для визначення ризику інвестиційних портфелів, рівня їхньої ефективності. За інших рівних умов що нижча коваріація, то нижчий ризик портфеля за його незмінної дохідності. Це положення теорії портфеля залишається актуальним у контексті міжнародної диверсифікації інвестиційних портфелів

доти, доки між різними ринками та окремими цінними паперами різних ринків спостерігатимуться відносно невисокі кореляції[1210].

Статистичною основою нашого дослідження є дані за граничними ринками за відповідною класифікацією Morgan Stanley Capital International (MSCI)[1211]. Це 21 граничний ринок, що входять до відповідного індексу граничних ринків MSCI Frontier Markets Index (FM): Аргентини, Бангладеш, Бахрейну, В'єтнаму, Естонії, Йорданії, Казахстану, Кенії, Кувейту, Литви, Лівану, Маврикію, Марокко, Нігерії, Оману, Румунії, Сербії, Словенії, Тунісу, Хорватії, Шрі Ланки. Окрім наведених ринків у складі індексу, MSCI ідентифікують ще низку граничних ринків, котрі до розрахунку індексу не включені: Болгарії, Боснії та Герцеговини, Ботсвани, Гани, Зімбабве, Палестини, Панами, Тринідаду і Тобаго, України, Ямайки. Ми не розглядатимемо ці країни, за винятком лише України. Насамкінець до групи граничних ринків формально входять вісім ринків Західноафриканського економічного та валютного союзу: Беніну, Буркіна-Фасо, Гвінеї-Бісау, Кот-д'Івуару, Малі, Нігеру, Сенегалу, Того. З поміж них, однак, до розрахунку індексу введені лише три ринки: Сенегалу, Буркіна-Фасо та Кот-д'Івуару. Ці ринки також не враховуватимуться у нашому дослідженні. До того ж, із огляду ринкової капіталізації цих ринків та обсягів міжнародних портфельних активів і пасивів вони є вельми незначними у глобальному сенсі. У підсумку ми розглядатимемо дані за 22 граничними ринками, за груповим індексом для граничних ринків, а для порівняння та доведення окремих додаткових положень – також за груповими індексами для розвинутих ринків та ринків, що формуються. Це разом складає 25 спостережуваних позицій.

За всіма зазначеними позиціями ми використали місячні значення індексів[1212] та розрахували на їх основі місячні дохідності. Останні розраховані за стандартною методологією – як відношення різниці значень індексу в поточному та базовому періодах до значення індексу в базовому періоді, виражене у відсотках[1213]. Усі зна-

---

[1210] Forbes K. J., Rigobon R. No Contagion, Only Interdependence: Measuring Stock Market Comovements // The Journal of Finance. 2002. Vol. 57, № 5. P. 2223-2261.

[1211] MSCI Market Cap Indexes. The MSCI Global Investable Market Indexes (GIMI) Methodology: Country Classification. Morgan Stanley Capital International. URL: https://www.msci.com/market-cap-weighted-indexes. (дата звернення: 21.02.2019).

[1212] MSCI Index Performafnce. Morgan Stanley Capital International. URL: https://www.msci.com/end-of-day-data-search. (дата звернення: 21.02.2019).

[1213] Попри традиційну структуру дохідності акцій, котра передбачає існування двох її складових –

чення індексів – у доларах США з урахуванням максимального реінвестування дивідендів; капіталізація – стандартна, що охоплює акції компаній із малою, середньою та великою капіталізацією. Період дослідження – від січня 2001 до грудня 2017 року. Разом це 204 спостережувані дохідності за 17 років. Обрання в якості початку періоду січня 2001 року має під собою три позиції. По-перше, період має бути достатнім для аналізу криз, зокрема глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 років. У даному випадку маємо достатньо спостережень для дослідження передкризових даних, а також власне кризових та посткризових. По-друге, нижче ми досліджуватимемо глобальні потоки портфельних інвестицій, дані за якими наводить МВФ. Забігаючи наперед, зазначимо, що ця статистика наявна саме з 2001 року. Тому для уніфікації обох типів даних – деякі з них будуть аналізуватися разом – ми й дані за ринками теж беремо від січня 2001 року. По-третє, 17 років спостережень є достатньою кількістю, зважаючи на здоровий глузд та раціональну фінансову логіку.

Отже з 204 розрахованих дохідностей необхідно зробити певний масив придатних для аналізу даних. Розпочнемо з ризику. Його ми обчислюватимемо за відомою формулою стандартного відхилення. Для надійності та значущості стандартного відхилення під час його розрахунку має бути достатня кількість спостережень. Здебільшого використовують 60 спостережень, що з урахуванням місячної періодичності становитиме п’ять років. Однак кожний наступний п’ятирічний масив у хронологічному плані не буде дотичним до попереднього, а накладатиметься на нього на 80%. Тобто до кожного наступного масиву додаватиметься один рік та вилучатиметься перший рік. Фактично ми будемо зміщувати кожний наступний масив на один рік уперед. Такий підхід, на наш погляд, дасть змогу отримати для аналізу більш сталу характеристику ризику.

Розгляд же періодів, дотичних один до одного, несе в собі дві потенційні проблеми. По-перше, у підсумку ми отримаємо лише три повні періоди, чого може виявитися недостатньо для надійних

цінової та дивідендової, у даному випадку остання безпосередньо не розглядається. Вона коригується типом обраного індексу – «gross», що передбачає максимальне реінвестування дивідендів та вже закладена до значень, які використовуються в розрахунках. Хоча на практиці дивідендова дохідність зазвичай (за винятком випадків виплати додаткових дивідендів, реорганізацій, злиттів та поглинань тощо) складає менше 1 % у загальній структурі дохідності.

висновків. По-друге, внаслідок хронологічної тривалості п'ятирічних періодів показники наступного періоду можуть принципово відрізнятися від попереднього унаслідок певних радикальних змін на ринках. З огляду на це такі характеристики можуть бути нестабільними. У підсумку, таким чином, ми маємо 13 періодів по п'ять років. Оскільки формально ми будемо оперувати річними даними, а стандартне відхилення обчислювати на основі місячних дохідностей, його слід привести до річної основи. Для цього використаємо стандартну для такої конвертації формулу:

$$\sigma(r_i^{ANN}) = \sigma(r_i^{PER}) \times \sqrt{N}, \qquad (11.1)$$

де $\sigma(r_i^{ANN})$ – волатильність у річному вимірі;

$\sigma(r_i^{PER})$ – волатильність, розрахована на основі дохідностей за певні періоди;

N – кількість періодів у році, за якими була розрахована волатильність.

Щодо дохідностей, то ми розглядатимемо середню річну дохідність у кожному періоді. Її розраховуватимемо як середню арифметичну просту з річних дохідностей, котрі, своєю чергою, є сумою місячних дохідностей за певний рік. Для технічної зручності розрахунків накопичення відсотків ігноруватимемо, що, однак, ніяк не вплине на результати розрахунків та їх трактування. Окрім цього, розрахуємо середню річну дохідність та приведену до річної основи волатильність для всього масиву в 204 спостереження. Результати розрахунків наведені в табл. 11.1–11.2.

11.2. Ризики і дохідність ринку України та інших граничних ринків

Аналізуючи отримані результати, слід констатувати, що ринок акцій України за весь досліджуваний період є найгіршим за дохідністю, середнє значення якої становить -15,22%. При цьому з-поміж 22 граничних ринків лише чотири мають від'ємну дохідність за весь період: окрім України, це Бахрейн (-13,54%), Йорданія (-5,79%) та Сербія (-3,81%), а середній показник за групою ринків становить 10,26%. Зазначимо, що за Україною немає даних за 2001 рік, а тому

відповідні показники за перший досліджуваний період не розраховувалися. Тому із 13 можливих періодів за Україною здійснено розрахунки за 12 періодами. Із цих 12 періодів наш ринок мав додатну дохідність лише у двох: першому та другому. Така жахлива ситуація з реальною дохідністю ринку акцій України нагально пояснює нестачу припливу іноземних портфельних інвестицій. Причому стан самого ринку тут не є вирішальним. Саме постійне знецінення національної валюти здійснює, на наш погляд, найбільш значущий вплив. Якщо ж розглянути періоди окремо, то у трьох із 12-ти дохідність ринку України була найменшою, у п'ятьох – другою найменшою, у трьох – третьою найменшою, в одному – четвертою найменшою.

Стосовно ризику вітчизняний ринок суперечить принципам портфельної парадигми. У той час як через таку низьку дохідність можна було б очікувати ризик на відносно невисокому рівні, він є дуже значним. Так, за весь спостережуваний період рівень ризику є четвертим найвищим – після Казахстану, Сербії та Аргентини. У трьох із 12 періодів наш ринок мав другий найвищий показник ризику, ще у трьох – третій, а в одному періоді – найвищий серед усіх ринків. І лише в перших п'яти періодах ризики були невисокими.

Проведені розрахунки підтверджують й інше положення – відмінності між інвестиційними характеристиками ризику й дохідності суттєво відрізняються між ринками різних груп: на розвинутих ринках вони значно нижчі, ніж на ринках, що формуються, та на граничних ринках. Так, за весь досліджуваний період показники дохідності за групами ринків складають відповідно 6,8, 12,52 та 10,26%, а ризику – 15,06, 21,87 та 18,09% (табл. 11.2). При цьому відмінність між розвинутими ринками, з одного боку, та ринками, що формуються, і граничними ринками, з іншого, є значно більш суттєвою, ніж між двома останніми групами ринків між собою. Окрім цього, зазначені відмінності спостерігаються й у кожному окремому розглядуваному періоді. При цьому якщо зіставляти між собою ринки, що формуються, та граничні ринки, то єдиної закономірності щодо перевищення дохідності й ризику однієї групи над іншою немає: в деяких періодах дохідність та ризик граничних ринків є нижчими порівняно з ринками, що формуються, а в деяких – нижчими.

Таблиця 11.1

Динаміка ризику й дохідності окремих граничних ринків та груп ринків, 2001–2011 рр.

Ринок	2001 – 2005		2002 – 2006		2003 – 2007		2004 – 2008		2005 – 2009		2006 – 2010		2007 – 2011	
	r	σ(r)	r	σ(r)	r	σ(r)	r	σ(r)	r	σ(r)	r	σ(r)	r	σ(r)
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*	*11*	*12*	*13*	*14*	*15*
Аргентини	21,25	47,35	32,69	38,85	43,27	31,35	16,78	39,67	22,43	40,70	23,63	39,34	2,49	36,88
Бангладеш									-3,12		17,96	16,77	-4,11	30,37
Бахрейну	-22,75	9,20	-6,51	19,75	2,97	19,83	-14,49	26,52	-17,60	29,45	-16,78	28,65	-22,48	28,84
В’єтнаму			48,01		39,57	74,07	4,67	69,48	12,81	62,15	12,47	54,56	-5,87	46,31
Естонії	39,52	20,60	36,68	20,93	29,56	23,10	3,30	32,98	-0,10	36,65	7,64	43,94	-3,17	44,56
Йорданії											-11,98	21,80	-8,12	20,46
Казахстану	103,45		97,89	113,58	66,68	86,84	31,51	78,42	39,31	71,31	15,92	47,36	-8,73	33,94
Кенії	54,11	44,98	43,45	43,56	44,51	26,90	11,22	28,39	16,08	31,61	13,72	31,40	-0,81	32,77
Кувейту	29,91	16,21	13,06	21,35	21,66	20,69	2,26	25,60	1,64	27,98	3,95	28,91	1,23	28,11
Литви							-59,97	38,24	5,41	52,62	14,65	45,02	6,12	39,51
Лівану	27,11	28,43	26,08	38,50	33,11	38,88	31,22	43,27	30,25	43,01	10,83	38,35	7,08	27,76
Маврикію											28,67	32,31	18,36	31,44
Марокко	11,48	17,21	25,53	20,12	35,34	19,93	25,55	23,22	20,48	23,67	20,92	24,48	6,48	21,20
Нігерії	28,44	27,86	31,77	28,76	44,23	28,16	18,32	32,48	11,47	42,92	13,25	42,58	1,32	41,11
Оману	-9,22	18,38	-9,69	16,28	9,74	17,78	-5,37	26,20	0,91	25,44	6,21	24,07	6,00	24,79
Румунії	-3,37		23,39	32,48	24,64	28,23	-3,74	41,14	7,48	53,39	9,30	50,87	-2,60	50,93
Сербії							-93,61	86,69	-32,56	85,12	-18,71	69,44	-18,22	62,76

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*	*11*	*12*	*13*	*14*	*15*
Словенії	16,88	17,46	26,93	19,73	36,34	19,37	9,89	25,94	7,51	28,10	7,87	28,74	-9,11	27,01
Тунісу	16,55	15,75	23,13	16,17	19,77	15,89	15,27	18,31	19,57	20,47	17,46	20,67	8,91	21,29
Хорватії	7,59	26,81	23,49	29,63	28,30	27,17	7,86	32,55	18,58	36,28	20,68	35,27	1,49	31,94
Шрі Ланки	36,54	40,70	34,72	33,87	25,26	32,65	-1,55	27,45	21,15	40,34	26,58	40,77	12,44	40,76
України			1,05	19,34	6,38	23,15	-48,12	40,18	-25,90	47,21	-10,39	47,81	-20,45	49,55
FM	32,09	16,50	24,08	17,21	29,08	16,69	7,40	23,12	6,42	26,68	-0,73	24,34	-3,04	23,89
World	3,68	14,56	10,79	12,41	16,67	9,12	1,10	14,34	4,12	17,45	4,86	19,23	0,28	20,31
EM	20,10	20,92	25,73	17,93	33,67	16,97	11,08	25,01	18,85	27,76	16,44	27,90	6,99	28,86

Джерело: розраховано автором за даними MSCI[1214].

Примітки:

1. Усі показники округлено до сотих.
2. r – дохідність, σ(r) – ризик.

[1214] MSCI Index Performaфnce. Morgan Stanley Capital International. URL: https://www.msci.com/end-of-day-data-search. (дата звернення: 21.02.2019).

Таблиця 11.2

Динаміка ризику й дохідності окремих граничних ринків та груп ринків, 2008–2017 рр.

Ринок	2008 – 2012		2009 – 2013		2010 – 2014		2011 – 2015		2012 – 2016		2013 – 2017		2001 – 2017	
	r	σ(r)	r	σ(r)	r	σ(r)	r	σ(r)	r	σ(r)	r	σ(r)	r	σ(r)
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*	*11*	*12*	*13*	*14*	*15*
Аргентини	-3,93	41,40	19,46	36,92	13,85	38,80	3,87	43,67	14,24	42,51	33,10	38,84	18,21	41,74
Бангладеш	-4,26	31,50	-2,30	28,52	7,54	29,06	-3,79	28,57	8,05	23,20	12,48	18,03	5,04	24,20
Бахрейну	-27,50	27,57	-14,84	22,98	-16,48	16,84	-16,95	18,93	-12,68	15,76	-9,48	17,05	-13,54	22,59
В’єтнаму	-8,12	37,77	6,90	28,77	0,90	22,89	-1,92	23,87	5,36	20,98	11,85	20,56	8,15	37,62
Естонії	6,50	44,16	25,84	37,03	10,90	33,25	0,70	21,25	8,69	18,65	9,06	18,54	15,88	30,60
Йорданії	-12,67	19,77	-6,44	14,25	-5,63	15,76	-3,75	17,97	-0,85	17,71	0,84	16,13	-5,79	18,81
Казахстану	-3,11	34,55	13,84	28,23	-0,85	22,28	-8,66	26,28	-0,52	26,29	4,34	26,98	15,86	46,95
Кенії	6,34	32,09	21,85	26,83	23,26	20,24	14,03	21,36	20,07	18,30	16,90	20,30	26,26	33,07
Кувейту	-6,28	26,84	6,15	23,02	5,72	17,88	-5,89	13,76	-1,44	13,80	2,07	15,26	3,38	21,86
Литви	9,98	35,47	26,08	29,45	10,47	18,36	2,97	13,39	6,00	12,11	4,04	12,04	7,01	26,05
Лівану	0,78	26,49	1,86	18,51	-5,96	12,34	-3,52	12,58	2,86	13,66	1,97	13,40	10,56	27,34
Маврикію	2,98	30,03	17,59	24,96	6,21	13,24	0,03	11,42	2,07	10,84	9,06	11,80	15,76	22,95
Марокко	-3,94	20,58	-2,65	18,29	-2,16	15,31	-8,09	13,34	1,25	14,22	5,87	13,83	9,73	18,76
Нігерії	-2,63	40,46	18,64	37,86	12,92	22,44	4,16	24,21	-0,12	27,93	-3,39	28,64	12,52	33,14

Продовження табл. 11.2

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*	*11*	*12*	*13*	*14*	*15*
Оману	-4,90	23,86	8,28	16,03	3,39	14,07	-1,86	14,19	2,42	13,79	1,38	13,37	0,90	19,11
Румунії	-2,37	51,59	21,36	44,94	10,69	28,52	10,33	25,28	15,41	21,57	15,19	19,21	10,62	37,51
Сербії	-12,06	57,64	12,14	45,39	2,40	30,04	-5,01	29,08	1,42	24,55	4,44	20,30	-3,81	42,55
Словенії	-19,44	27,15	4,86	24,02	-1,95	21,37	0,17	21,48	1,09	21,94	6,35	19,66	7,78	23,11
Тунісу	6,11	20,91	5,56	18,52	0,66	16,12	-5,14	14,06	-3,63	12,25	-0,37	12,71	7,70	17,14
Хорватії	-4,46	31,29	12,58	24,64	-0,74	18,51	-5,28	15,15	0,87	14,80	4,47	15,39	9,13	26,11
Шрі Ланки	16,65	41,35	35,74	38,46	14,28	25,07	-2,62	21,01	2,84	20,97	2,08	19,60	17,85	34,13
України	-34,97	49,93	-5,98	44,52	-13,28	41,67	-31,80	38,98	-17,86	35,69	-4,11	34,49	-15,22	41,08
FM	-8,41	23,24	10,66	18,33	8,99	13,00	1,44	11,84	6,08	11,31	9,94	11,39	10,26	18,09
World	1,61	20,72	16,11	17,08	11,32	14,17	8,71	12,67	11,14	11,11	12,10	9,78	6,80	15,06
EM	3,68	28,80	16,64	22,40	3,79	18,38	-3,00	17,63	2,91	16,03	5,64	14,27	12,52	21,87

Джерело: розраховано автором за даними MSCI[1215]

Примітки:

1. Усі показники округлено до сотих.
2. r – дохідність, σ(r) – ризик.

[1215] MSCI Index Performaфnce. Morgan Stanley Capital International. URL: https://www.msci.com/end-of-day-data-search. (дата звернення: 21.02.2019).

Розвинуті ринки, як бачимо, є найменш дохідними, однак і найменш ризиковими. Вони є гарним об'єктом інвестування для відносно менш схильних до ризику інвесторів. Ринки ж, що формуються, та граничні ринки є, за інших рівних умов, привабливішими для більш схильних до ризику інвесторів. Якщо ж розглянути дохідність на одиницю ризику[1216], то вона становить за розглядуваний період у цілому відповідно 0,45, 0,57 та 0,57%. Як бачимо, ринки, що формуються, та граничні ринки є ідентичними за цим показником, перевищуючи його для розвинутих ринків.

Розглянемо інший аспект – динаміку досліджуваних інвестиційних характеристик. Трендовий аналіз дає змогу зробити такі висновки та узагальнення. Спостерігається тенденція до зростання дохідності групи розвинутих ринків і до її зниження для ринків, що формуються, та граничних ринків. При цьому, однак, достовірність цих трендів є різною (табл. 11.1). Для розвинутих ринків ступінь достовірності можна вважати низьким (R^2 = 0,0749), для граничних ринків він наближається до середнього (R^2 = 0,3316). І лише для ринків, що формуються, тренд можна вважати надійним – його формальний рівень слід ідентифікувати як середній, але такий, що наближається до сильного (R^2 = 0,6224)[1217].

Тренд граничних ринків має низхідний характер як за груповим індексом, так і в розрізі окремих ринків. За винятком шести ринків, за якими наявні неповні дані та за якими тренд не оцінювався, низхідна тенденція характерна для 14 ринків (табл. 11.3).

[1216] У таких випадках прийнято розраховувати коефіцієнт Шарпа. Однак оскільки ми маємо єдину валюту для всіх показників – долар США, а безризикова ставка буде однаковою, у даній частині дослідження можна дещо спростити зазначений коефіцієнт.

[1217] Щодо ідентифікації достовірності тренду не існує якогось універсального підходу. Трапляються навіть різні системи градації самого показника R^2. Однак за інших рівних умов прийнято вважати, що високий ступінь достовірності характеризується значеннями, більшими від 0,75. Низька достовірність – менше від 0,25. Діапазон між наведеними граничними значеннями відповідно передбачає середній ступінь достовірності тренду. Значення, більші від 0,5, можна при цьому вважати вищими від середнього, а менші – нижчими.

Таблиця 11.3

Результати трендового аналізу дохідностей окремих граничних ринків та груп ринків, 2001–2017 рр.

Ринок	Характер тренду	Коефіцієнт нахилу	Достовірність (R^2)
ГРАНИЧНІ РИНКИ			
Аргентини	Низхідний	-1,2145	0,1282
Бангладеш			
Бахрейну	Низхідний	-0,2312	0,0135
В'єтнаму			
Естонії	Низхідний	-2,0034	0,2936
Йорданії			
Казахстану	Низхідний	-8,5446	0,7216
Кенії	Низхідний	-2,3176	0,3176
Кувейту	Низхідний	-1,8713	0,4946
Литви			
Лівану	Низхідний	-3,2518	0,7483
Маврикію			
Марокко	Низхідний	-2,654	0,5601
Нігерії	Низхідний	-2,9036	0,6085
Оману	Висхідний	0,5915	0,1302
Румунії	Висхідний	0,4044	0,0235
Сербії			
Словенії	Низхідний	-2,2263	0,3624
Тунісу	Низхідний	-2,2976	0,8512
Хорватії	Низхідний	-1,8081	0,4105
Шрі Ланки	Низхідний	-2,2579	0,386
України	Низхідний	-0,3457	0,0061
ГРУПИ РИНКІВ			
World	Висхідний	0,3946	0,0749
EM	Низхідний	-2,1241	0,6224
FM	Низхідний	-1,8016	0,3316

Джерело: розраховано автором за даними MSCI[1218]

Примітки:

1. За неповними даними тренд не розраховувався.
2. Округлення – до четвертого знака після коми.
3. Розрахунки проведено в середовищі Microsoft Excel 2016, функція «ТЕНДЕНЦИЯ».

[1218] MSCI Index Performafnce. Morgan Stanley Capital International. URL: https://www.msci.com/end-of-day-data-search. (дата звернення: 21.02.2019).

Лише два ринки демонструють висхідний тренд із надзвичайно низькою достовірністю: Оману (достовірність 0,1302) та Румунії (0,0235). З-поміж 14 ринків із низхідним трендом два мають високий ступінь достовірності, а дев'ять – середній. Лише трьом ринкам притаманний низький ступінь достовірності. У цілому можемо підсумувати, що граничні ринки мають тенденцію до зниження дохідностей, і їм властивий переважно середній рівень достовірності.

Щодо динаміки ризиків, то граничні ринки демонструють низхідний тренд (табл. 11.4), однак, на відміну від ринків, що формуються, достовірність тренду є значно вищою, якщо розглядати групу ринків у цілому: вона становить 0,2496, що при округленні до десятих дає 0,25 – початок діапазону середнього рівня надійності. З-поміж 14 окремих ринків, за якими наявні повні дані, лише три мають висхідний тренд: Аргентини, Словенії та України. Для 11 спостережуваних низхідних тенденцій ступінь достовірності є середнім для п'яти випадків, низьким – для дев'яти. Жоден ринок не показує сильного тренду.

Ринок України, який також є граничним, належить до тієї групи ринків, котрі мають низький ступінь достовірності тенденції за дохідністю – 0,0061. Фактично цей показник означає, що тенденції не існує. Такий стан ринку часто називають флет-ринком. Кут нахилу лінії тренду дуже малий (-0,3457), і його складно прогнозувати. Щодо ризику ринок України показує висхідну тенденцію – ризики зростають. Кут нахилу лінії тренду становить 0,8179, а достовірність – 0,0884, що є низьким показником. Підкреслимо, що тенденція ринку України суперечить загальному тренду за групою граничних ринків.

Динаміка ризику розвинутих ринків свідчить, що в цілому вони стають менш ризиковими. Тренд за групою ринків є низхідним, хоча й має незначний кут нахилу (-0,114) та мінімальну достовірність (0,0132). На ринках, що формуються, спостерігається зниження ризиків, якщо аналізувати групу ринків у цілому. Як висновок, зазначимо, що для цієї групи ринків хоча й спостерігається тенденція до зниження ризиків, але вона має середній або низький ступінь достовірності.

Таблиця 11.4

Результати трендового аналізу ризиків окремих граничних ринків та груп ринків, 2001–2017 рр.

Ринок	Характер тренду	Коефіцієнт нахилу	Достовірність (R2)
Аргентини	Висхідний	0,0462	0,0022
Бангладеш			
Бахрейну	Низхідний	-0,1072	0,0044
В'єтнаму			
Естонії	Низхідний	-0,1614	0,0037
Йорданії			
Казахстану	Низхідний	-8,5446	0,7216
Кенії	Низхідний	-1,8124	0,7132
Кувейту	Низхідний	-0,5842	0,1600
Литви			
Лівану	Низхідний	-2,6002	0,6903
Маврикію			
Марокко	Низхідний	-0,6293	0,4053
Нігерії	Низхідний	-0,3166	0,0287
Оману	Низхідний	-0,617	0,2306
Румунії	Висхідний	0,4044	0,0235
Сербії			
Словенії	Висхідний	0,0507	0,0027
Тунісу	Низхідний	-0,3043	0,1444
Хорватії	Низхідний	-1,4293	0,5118
Шрі Ланки	Низхідний	-1,3625	0,3783
України	Висхідний	0,8179	0,0884
ГРУПИ РИНКІВ			
World	Низхідний	-0,114	0,0132
EM	Низхідний	-0,4202	0,0944
FM	Низхідний	-0,7018	0,2496

Джерело: розраховано автором за даними MSCI[1219]

Примітки:

1. За неповними даними тренд не розраховувався.
2. Округлення – до четвертого знака після коми.
3. Розрахунки проведено в середовищі Microsoft Excel 2016, функція «ТЕНДЕНЦИЯ».

[1219] MSCI Index Performafnce. Morgan Stanley Capital International. URL: https://www.msci.com/end-of-day-data-search. (дата звернення: 21.02.2019)

11.3. Посилення взаємозв'язків між ринком України та зовнішніми ринками як передумова залучення іноземних портфельних інвестицій

Важливим напрямом емпіричного тестування ключових передумов міжнародного портфельного інвестування є аналіз ступеня взаємозв'язку між дохідностями різних ринків. Що нижчий цей взаємозв'язок, то нижчим за інших рівних умов буде ризик міжнародного портфеля, сформованого з паперів даних ринків. Саме це стверджує сучасна теорія міжнародного портфельного інвестування. Це випливає з принципу диверсифікації Марковіца, котрий передбачає введення до портфеля складових з якомога нижчою позитивною коваріацією дохідностей[1220]. Технічно емпіричні тести переваг міжнародного портфельного інвестування порівняно з інвестуванням на місцевих ринках часто здійснюються шляхом застосування у формулі ризику портфеля замість показників за окремими паперами – ризиків і дохідностей окремих ринків (свого роду локаційна екстраполяція). Низькі коваріації вважають гарною передумовою підвищення ефективності інвестиційних портфелів шляхом їх міжнародної диверсифікації.

Для проведення подібного дослідження використаємо масив даних, сформований вище, точніше – його частину, що стосується взаємозалежностей між ринком України та іншими ринками. Наш аналіз складається з двох частин. Перша частина – статична, яка передбачає аналіз абсолютного ступеня взаємозв'язку між ринками. Друга, динамічна, – це виявлення напрямів та рівня змін у взаємозв'язках між ринками в часі. Для першої частини дослідження сформуємо кореляційну матрицю. Усі розрахунки проводилися на основі місячних дохідностей за весь спостережуваний період – разом 204 спостереження (табл. 11.5).

[1220] Fletcher J. An Empirical Examination of the Diversification Benefits of U.K. International Equity Closed-End Funds // International Review of Financial Analysis. 2018. Vol. 55. P. 23-34.

Таблиця 11.5

Кореляції між дохідністю ринку акцій України та інших ринків світу, 2001–2017 рр.

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*
1	Австралії	0,3629	25	Бразилії	0,2886	50	Аргентини	0,0707
2	Австрії	0,2476	26	Греції	0,1769	51	Бангладеш	0,0394
3	Бельгії	0,1228	27	Єгипту	0,2844	52	Бахрейну	0,2152
4	Великої Британії	0,2816	28	Індії	0,1812	53	В’єтнаму	0,1570
5	Гонконгу	0,3760	29	Індонезії	0,2362	54	Естонії	0,2785
6	Данії	0,4179	30	Катару	0,2769	55	Йорданії	0,0926
7	Ізраїлю	0,2163	31	Китаю	0,2886	56	Казахстану	0,3613
8	Ірландії	0,2196	32	Колумбії	0,1540	57	Кенії	0,1190
9	Іспанії	0,1420	33	Кореї	0,3842	58	Кувейту	0,2414
10	Італії	0,1577	34	Малайзії	0,2514	59	Литви	0,2606
11	Канади	0,3568	35	Мексики	0,2150	60	Лівану	0,1419
12	Нідерландів	0,1902	36	ОАЕ	0,2618	61	Маврикію	0,3894
13	Німеччини	0,2626	37	Пакистану	0,3007	62	Марокко	0,3117
14	Нової Зеландії	0,1814	38	ПАР	0,3435	63	Нігерії	0,2486

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*
15	Норвегії	0,3427	39	Перу	0,1464	64	Оману	0,2074
16	Португалії	0,1487	40	Польщі	0,3696	65	Румунії	0,4595
17	Сінгапуру	0,3302	41	Росії	0,2992	66	Сербії	0,3659
18	США	0,2597	42	Таїланду	0,2428	67	Словенії	0,3165
19	Фінляндії	0,2455	43	Тайваню	0,2554	68	Тунісу	0,0854
20	Франції	0,2115	44	Туреччини	0,1195	69	Хорватії	0,3564
21	Швейцарії	0,2818	45	Угорщини	0,3264	70	Шрі Ланки	0,1040
22	Швеції	0,3511	46	Філіппінів	0,2156	71	Граничні	0,2296
23	Японії	0,2568	47	Чехії	0,2457	72	За вибір-кою	0,2472
24	Розвинуті	0,2593	48	Чилі	0,1567			
			49	Що формуються	0,2509			

Джерело: розраховано автором за даними MSCI[1221]. Розрахунки проведено автором у середовищі StatSoft STATISTICA 64 10.

Примітки:

1. Усі показники округлено до четвертого знака після коми.
2. Підкреслено дані, значущі для $\rho < 0,05$.

[1221] MSCI Index Performафnce. Morgan Stanley Capital International. URL: https://www.msci.com/end-of-day-data-search. (дата звернення: 21.02.2019).

Аналізуючи результати кореляційного аналізу, зазначимо, що в цілому вони незначні[1222]. Найвища кореляція – з ринком Румунії – становить лише 0,4595 – слабка за формальним критерієм. Серед 68 кореляцій з різним ринками 34 є слабкими, а інші 34 – дуже слабкими. Це означає, що ринок акцій України в цілому слабко пов'язаний з іншими ринками світу, а це, відповідно до положень портфельної теорії, є гарною передумовою для залучення іноземних портфельних інвестицій. Ступінь зв'язку з ринками різного типу, однак, є різним, хоча відрізняється несуттєво: з розвинутими – 0,2593; з ринками, що формуються, – 0,2509; з граничними ринками – 0,2296. Серед цих трьох показників дещо здивував останній, значення якого очікувалося на більш високому рівні. Річ у тім, що, зважаючи на схожий рівень розвитку ринків граничного типу, можна було б очікувати більш високого ступеня взаємозалежності між їхніми дохідностями, натомість показник є найнижчим. Очевидно, це можна пояснити іншим чинником – граничні ринки, у тому числі й України, є доволі нестабільними, що й призводить до низьких взаємозалежностей в рамках групи.

Окрему увагу слід звернути на перевірку результатів кореляційного аналізу на значущість за t-критерієм. Така перевірка була здійснена для рівня 95%. У цілому переважна більшість отриманих показників є значущими (див. табл. 11.5). Так серед 68 показників 48 є значущими (більше 70%). У розрізі груп ринків – це 6 незначущих кореляцій для розвинутих ринків, 6 – для ринків, що формуються, та 8 для граничних ринків. Результати перевірки розрахованих кореляцій на значущість дають змогу зробити висновок про високий загальний рівень значущості кореляційного аналізу. Відносно низький рівень значущості для граничних ринків зумовлений відсутністю повних даних за усіма країнами.

[1222] У методологічному плані постає питання, як трактувати абсолютні значення кореляції. У цьому сенсі якоїсь універсальної шкали не існує, натомість є кілька різних шкал, котрі переплітаються лише частково. Приміром, значення кореляції здебільшого вважають середнім, коли воно перебуває в діапазоні від 0,5 до 0,7 або 0,75. При цьому значення, що перевищують 0,9, вважають дуже сильними. Щодо нижньої частини діапазону, то показники, менші від 0,5, є слабкими або дуже слабкими. Розмежування між ними зазвичай перебуває на рівні 0,25 – 0,3. Вважатимемо 0,25 значенням, що розділяє слабкі та дуже слабкі кореляції. Таким чином, ми розглядатимемо п'ять частин діапазону коливання кореляції: дуже слабка – від 0 до |0,25|; слабка – від |0,25| до |0,5|; середня – від |0,5| до |0,75|; сильна – від |0,75| до 0,9; дуже сильна – більша від |0,9|. Усі граничні значення відносимо до наступного діапазону, приміром значення в 0,5 – це середня, а не слабка кореляція, і т.д.

Для наглядності зазначимо, що між розвинутими ринками та ринками, що формуються, кореляція становить 0,8204, а між розвинутими та граничними ринками – 0,6871. Залежність же між ринками, що формуються, та граничними ринками характеризується кореляцією 0,6465. При цьому перший характеризує сильну кореляцію, а два останні – середню; також очевидним є те, що нижчі значення другого й третього показників зумовлені характером дохідностей саме групи граничних ринків. Це порівняння дає змогу вивести ще одне важливе пояснення низькому рівню кореляції ринку України. Воно перебуває все ж у площині динаміки й особливостей самого вітчизняного ринку, що, своєю чергою, наголошує на релевантності результатів тесту.

Підсумовуючи наш аналіз у розрізі окремих ринків, для яких кореляції є значущими, наголосимо, що найкращі перспективи для інвестування в ринок України мають інвестори з розвинутих ринків Франції (0,2115), Ізраїлю (0,2163), Ірландії (0,2196), Фінляндії (0,2455) та Австрії (0,0,2476). З-поміж ринків, що формуються, зазначимо ринки Мексики (0,2150), Філіппінів (0,2156), Індонезії (0,2362), Таїланду (0,2428) та Чехії (0,2457). І, зрештою, щодо граничних ринків, то це ринки Оману (0,2074), Бахрейну (0,2152), Кувейту (0,2414) та Нігерії (0,2486). Для всіх цих ринків кореляції є дуже слабкими й позитивними. Однак, на жаль, попри гарні передумови для вкладання їхніх портфельних інвестицій на наш ринок, наведені країни традиційно не були та не є значними інвесторами України.

Наступним кроком нашого дослідження є аналіз динаміки кореляційних залежностей між дохідністю ринку України та глобального ринку, а також виявлення основних напрямів змін цих взаємозалежностей. На основі сформованого масиву розрахуємо кореляцію між дохідністю ринку України та групи граничних ринків, з одного боку, та світового ринку з іншого[1223] за ковзним принципом, що був застосований вище. Результати розрахунків систематизовані у формі графіків динаміки та наведені на рис. 11.1.

Отримані результати не дають змогу підтвердити відому закономірність про зростання кореляцій із часом для ринку України, хоча тренд для групи граничних ринків є в цілому висхідним. При цьому рівень інтегрованості ринку України до світового ринку

[1223] У якості світового ринку використаємо значення індексу MSCI ACWI.

є відносно низьким, для більшої частини спостережуваного діапазону – значно нижчим, порівняно з групою граничних ринків у цілому.

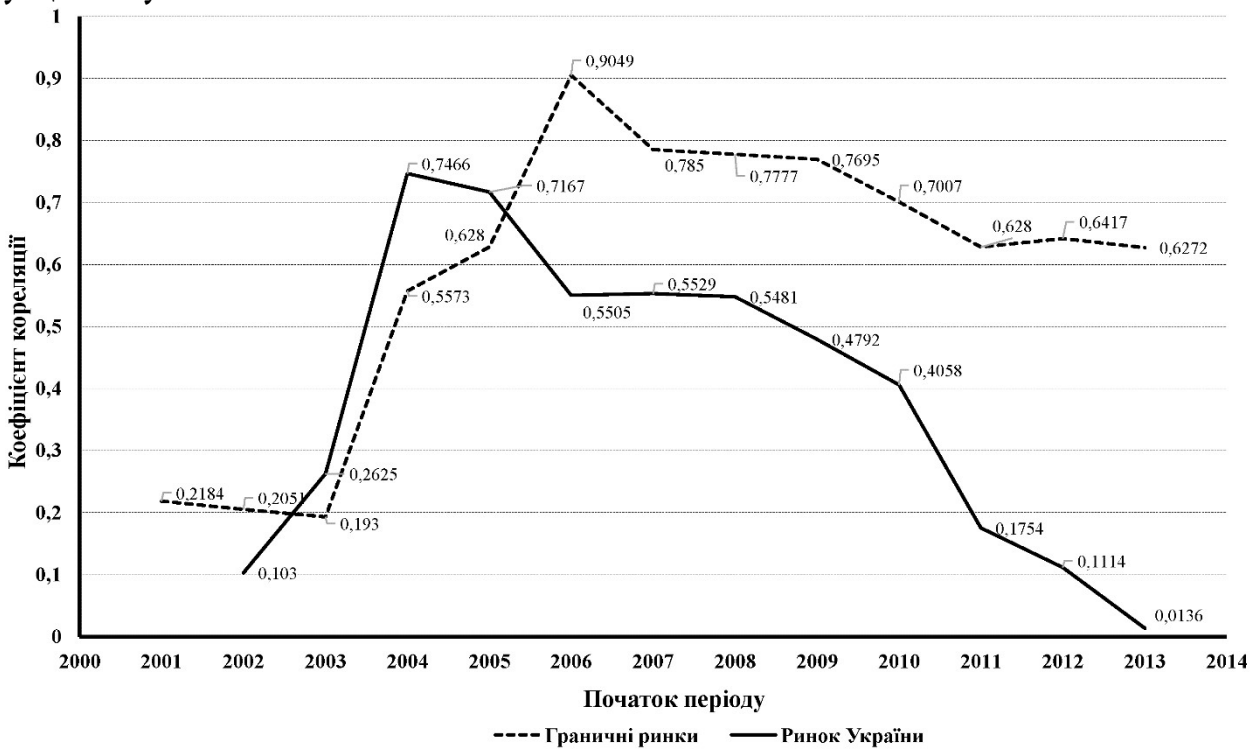

Рис. 11.1. Динаміка кореляційних залежностей ринку України та групи граничних ринків зі світовим ринком

Джерело: розраховано та складено автором за даними MSCI[1224]

Однак, гіпотезу про зростання кореляцій у періоди підвищеної волатильності підтвердити можна[1225]. Тож упродовж досліджуваного періоду можна виділити три явні субперіоди підвищення волатильності на міжнародних ринках: глобальна фінансово-економічна криза 2008–2009 років, криза заборгованості країн Європейського Союзу 2011 року та період стагнації світової економіки в 2015 році. Ми ідентифікуємо саме ці періоди не лише через зростання ризиків на міжнародних ринках, а також зважаючи на інші характеристики, зокрема скорочення обсягів глобальних портфельних потоків.

Взаємозалежність ринку України та світового ринку в періоди підвищеної волатильності зростає, причому темпи зростання дуже

[1224] MSCI Index Performafnce. Morgan Stanley Capital International. URL: https://www.msci.com/end-of-day-data-search. (дата звернення: 21.02.2019).

[1225] Фактично мова йде про кризові періоди. Однак оскільки ми не маємо на меті ідентифікувати тип кризи, її глибину чи ступінь впливу на міжнародні ринки та портфельні потоки, можна вживати менш вимогливий термін – періоди підвищеної волатильності.

високі. Приміром з 0,2625 у періоді 2003 – 2007 рр. кореляція зрослі до 0,7466 у 2004–2008 рр. – майже втричі (рис. 11.1). Суто технічно це зумовлено введенням до періоду аналізу 2008 – першого кризового – року. Можемо також констатувати, що криза 2011 року вплинула на кореляції ринку України – вони дещо зросли в періодах 2007–2011 та 2008–2012 рр., після чого почали стрімко знижуватися / повертатися на попередній рівень. Слід звернути окрему увагу на останній період, який показав залежність на рівні 0,0136, що означає фактичну її відсутність. Це, з одного боку, підтверджує привабливість ринку України для іноземних портфельних інвесторів на рівні передумов – виходячи з положень чинної теорії міжнародного портфельного інвестування, а з іншого, свідчить, що наш ринок фактично не залежить від впливу глобальних та міжнародних чинників формування премій. Загальний тренд розвитку залежності є низхідним, що спростовує гіпотезу, яка перевіряється. Кут нахилу дорівнює -0,0284, а достовірність – 0,1685: тренд має низький ступінь достовірності. Така динаміка суперечить відповідній динаміці за граничними ринками.

11.4. Валютні ризики як основна перешкода активізації іноземного портфельного інвестування в Україну

Валютний ризик є однією з найважливіших рис, що відрізняє міжнародні портфельні інвестиції від інвестицій на місцевих ринках. Він є неминучим для інвесторів, котрі прямо чи опосередковано купують іноземні цінні папери. За прямих операцій інвестор має придбати іноземну валюту, аби витратити її на цінний папір, а також повинен провести обернену операцію при вилученні інвестицій. Непряме інвестування (як, приміром, купівля акцій країнових фондів) не передбачає купівлю іноземної валюти, однак інвестор опосередковано пов'язаний з валютними операціями, оскільки в них бере участь сам фонд. Зрештою, валютний ризик становить частку загального ризику та, очевидно, є фактором, котрий беруть до уваги при прийнятті інвестиційних рішень. Залежно від уподобань інвестора цей ризик може бути прийнятним або ні. Це визначається схильністю інвестора до ризику. Згідно з поглядами бігевіористів деякі інвестори просто не хочуть приймати цей вид ризику та

не інвестують в іноземні цінні папери взагалі, незважаючи на всі переваги таких інвестицій. Даний феномен відомий як схильність до інвестування на місцевих ринках та нині являє собою одну з найсуттєвіших перешкод на шляху міжнародного портфельного інвестування. Інколи валютний ризик є справді значним, тоді його краще уникнути. В інших же випадках він доволі помірний та прийнятний для більшості інвесторів.

Високі ризики, однак, мають бути компенсовані високим рівнем дохідності, тобто аби отримати високу дохідність, треба бути готовим прийняти на себе високі ризики. Це аксіома. Вона може бути застосована й у контексті валютного ризику. Останній збільшує загальний рівень ризику, проте дає можливість отримати вищу дохідність. Таким чином, якщо припустити, що в кожного інвестора свій рівень схильності до ризику, то питання полягає не в тім, чи інвестувати взагалі, чи ні. Головне – ураховувати, яка додаткова дохідність буде достатньою, аби валютний ризик став прийнятним для інвестора. Оскільки цей ризик є додатковим, то і збалансувати його можна за рахунок додаткової премії. Таким чином, у деяких випадках цей ризик можна розглядати як стимул, а не перешкоду для міжнародного портфельного інвестування. Часто ставлення до валютного ризику зумовлено лише індивідуальними схильностями інвесторів та їхньою базовою фінансовою грамотністю.

Граничні ринки, до яких належить ринок України, є ринками відносно нестабільними, низькокапіталізованими та низьколіквідними. На цих ринках значну роль відіграють країнові та валютні ризики, котрі часто стримують приплив сюди іноземних портфельних інвестицій. Приміром, в Україні за останні декілька років гривня девальвувала майже у 3,5 раза відносно долара США. Однак, на відміну від політичного та країнового ризиків, які є суб'єктивними та не підлягають прямому обчисленню, а лише оцінюванню, валютний ризик має суто фінансовий характер. Він пов'язаний з неочікуваними змінами валютних курсів. Питання полягає в тім, чи справді даний тип ризику відлякує інвесторів, чи він, навпаки, забезпечує інвесторам додаткові можливості отримувати вищу дохідність.

Доведено, що на ринку акцій України та на граничних ринках у цілому існує значний валютний ризик, однак дохідності є недостатніми для компенсування підвищеного ризику з точки зору між-

народного портфельного інвестора. Крім того рівень валютного ризику на українському ринку акцій є вищим порівняно з аналогічним показником інших граничних ринків. Це робить національний ринок менш привабливим для іноземних портфельних інвесторів[1226].

Масив даних за ринками сформований вище. Він охоплює дані за окремо взятими граничними ринками та груповим індексом. Використовуючи значення індексів, ми розрахували місячні дохідності ринків у відсотках за стандартною методологією. Річні дохідності розраховуються шляхом піднесення середньої арифметичної щомісячних дохідностей за відповідний рік до 12-го ступеня. Стандартні відхилення місячних дохідностей приведені до річної основи. Розглядається ціновий індекс. Дохідності індексу розраховуються через відповідні значення у доларах США, євро та місцевих валютах. Таким чином, порівняння фактичних дохідностей для інвесторів США та зони євро (або у більш широкому аспекті – для інвесторів, що вимірюють свої дохідності у відповідних валютах) є адекватним та достовірним.

Що стосується періоду спостережень, то бажано, щоб він був якомога ширший, однак доступність даних є різною для різних ринків та різних показників. Тому для справедливого порівняння ми вимушені обмежитися найкоротшим періодом, за котрий є дані за всіма ринками, що розглядаються. Україна є саме таким ринком: його дані доступні за період від травня 2006 року. Більш короткий період узятий лише для Бангладеш (з листопада 2009 року), Литви, Сербії (обидва з травня 2008 року) та В'єтнаму (з листопада 2006 року). Таким чином, спостереження ведуться фактично з травня 2006 року, однак зазначені країни залучаються до аналізу дещо пізніше. Дані за портфельними інвестиціями – з 2001 по 2015 рік.

Для проведення порівняльного аналізу ринків використаємо традиційний для подібних випадків коефіцієнт Шарпа. Наразі не будемо зупинятися на методології ідентифікації безризикової ставки, а використаємо ставку на грошовому ринку для відповідної валюти, що зазначена у базі даних міжнародної фінансової статис-

---

[1226] Rogach O. I., Dziuba P. V. Exchange Rate Risks of International Portfolio Investments: Comparative Analysis of Ukrainian and other Frontier Markets // Journal of Transition Studies Review. 2017. Vol. 24, № 1. P. 31–45.

тики МВФ[1227]. Дані за найбільш типовою версією безризикової ставки (а саме ставкою за державними короткотерміновими цінними паперами, такими як казначейські векселі у США) доступні не для всіх граничних ринків. Більше того, на деяких граничних ринках подібних цінних паперів немає взагалі. Ставки на грошовому ринку наведені майже для всіх ринків; як правило, вони являють собою ставки однієї категорії ризику, що є вельми важливим у даному контексті. Наведені ставки становлять середні значення за рік.

Для оцінювання рівня валютного ризику використаємо певну відносну міру – диференціал дохідностей, деномінованих в іноземній та місцевій валютах, тобто відносний диференціал валютної дохідності. Якщо їх співвідношення дорівнює нулю, тоді відносний валютний ризик формально відсутній. Якщо ж відповідний показник відмінний від нуля, тоді відносний валютний ризик існує, і його рівень можна визначити на основі відповідної різниці. Відносний рівень валютного ризику є відстанню від значення диференціалу до нуля. Цей показник не є ризиком у суто фінансовому сенсі, а радше відносною його мірою, котра характеризує привабливість ринку для іноземного інвестора постфактум. Практично це означає: якщо диференціал менший від нуля, то інвестор буде схильний менше інвестувати / не інвестувати за інших рівних умов. Це пояснюється тим, що національна валюта знецінюється, що спричинює зростання дохідностей, однак різними темпами, тому спостерігається відносне прискорення зростання дохідностей у місцевих валютах. Іноземні інвестори вимірюють дохідності в іноземних валютах, а портфель відповідного ринку стає менш ефективним. Ключова ідея пов'язана саме із зазначеним темпом. За умов девальвації інвестування може бути прибутковим для інвестора, якщо темп зростання дохідностей є достатнім, аби збалансувати девальвацію. Обернене твердження також справедливе. Ревальвація національної валюти зазвичай робить портфелі місцевих ринків більш ефективними для іноземних інвесторів. За нормальних умов їхня дохідність в іноземних валютах перевищує дохідність у національній валюті, тому інвестори отримують додаткові прибутки. Таким чином, диференціал також має бути більший від нуля.

[1227] International Monetary Fund: International Financial Statistics / Interest Rates. URL: http://data.imf.org/regular.aspx?key=60998111. (дата звернення: 21.02.2019).

Слід наголосити, що зазначений метод не дає можливості обчислити точне значення валютного ризику, однак цілком можливо оцінити його відносний рівень. Причина в тому, що ми розглядаємо диференціал між дохідностями в іноземній та місцевій валютах, так само як диференціал відсоткових ставок між різними країнами. Більше того, цей підхід дозволяє взяти до уваги як від'ємні, так і додатні дохідності. Якби, приміром, ми використовували метод декомпозиції та оцінювали співвідношення однієї дохідності та іншої, нам навряд чи вдалося би використати від'ємні значення. Такий метод не є універсальним, оскільки потребує додаткового оцінювання для від'ємних значень коефіцієнтів. У технічному сенсі це не дає змоги відповісти на питання, чи є від'ємне значення показника наслідком від'ємних значень дохідності іноземної або місцевої валюти.

Порівнюючи цю концепцію з відповідним підходом у традиційній портфельній теорії, можна зіставити деякі аспекти. Приміром, дисперсію та стандартне відхилення як традиційні міри ризику можна розкласти на ризик зниження та ризик зростання – залежно від співвідношення спостережень та середнього значення, як, приміром, у[1228]. В даному випадку можна ввести робочі терміни «верхній диференціал валютної дохідності» для значень вищих від нуля та «нижній диференціал валютної дохідності» для значень нижчих від нуля. Фактичним ризиком для іноземних інвесторів є ризик зниження, оскільки лише в цьому випадку вони можуть зазнати збитків, пов'язаних із дохідністю у національній валюті. При аналізі нульових значень диференціалу слід обов'язково брати до уваги значення, які наближаються до нуля, оскільки вони свідчать про низькі валютні ризики. Питання ж полягає в тім, як оцінити рівень чутливості цих показників. Відповідь залежить від цілей дослідження та окремих ситуацій. Припустимо, що цей показник становить 1% усього масиву значень диференціалів. Діапазон значень для долара США варіюється між 1,58 та -11,18, а для євро – між 3,76 та -10,55 (табл. 11.6). Значення, що дорівнюють 1%, становлять 0,1276 та 0,1432 відповідно.

[1228] Markowitz H. M. Portfolio Selection: Efficient Diversification of Investments. New York: John Wiley & Sons, Inc.; London: Chapman & Hall, Ltd.; Cowles Foundation for Research in Economics at Yale University, 1959. С. 188.

Як бачимо із табл. 11.6, Україна характеризується найслабшими позиціями серед граничних ринків як для інвесторів, що інвестують у доларах, так і тих, хто інвестує в євро. В обох випадках значення відносного диференціалу є найменшим та від'ємним. Воно дорівнює -11,18 та -10,55 з точки зору інвесторів, що інвестують у доларах та євро відповідно. Більше того, друге найменше значення, яке мають Туніс та Казахстан, майже вдвічі перевищує показник України. Це свідчить про значний валютний ризик українського ринку для іноземних інвесторів.

Загальний висновок для граничних ринків можна сформулювати так: вони характеризуються істотними валютними ризиками для іноземних інвесторів. Значення диференціалу становить -1,36 та -0,48 для інвесторів, котрі вкладають кошти в доларах та євро відповідно. Для доларових інвесторів лише два ринки мають позитивні значення диференціалу. Це Маврикій (1,58) та Словенія (0,31). Значення відносного диференціалу для семи ринків дорівнює нулю або наближається до нуля, що свідчить про відсутність валютних ризиків. У ряді випадків точне нульове значення можна пояснити режимами грошово-валютної політики. Деякі країни прив'язують свої національні валюти до світових валют, таких як євро або долар США, що зводить нанівець можливість існування валютних ризиків як таких. Інші країни, котрі лише нещодавно приєдналися до зони євро, також мають показник відносного диференціалу близький до нуля (Естонія від 2014 р., а Литва від 2015 р.). Значення відносного диференціалу для решти 15 ринків є від'ємними, що свідчить про значні валютні ризики для інвесторів, котрі вкладають кошти у доларах США.

Таблиця 11.6

Ранжування ринків за значенням відносного диференціалу

Частина А (долар США)

№	Ринок	Значення	№	Ринок	Значення	№	Ринок	Значення
1	Маврикій	1,58	10	Хорватія	-0,28	19	В’єтнам	-2,59
2	Словенія	0,31	11	Бангладеш	-0,70	20	Сербія	-3,91
3	Кувейт	0,02	12	Естонія	-0,71	21	Пакистан	-4,25
4	Йорданія	0,02	13	Марокко	-0,75	22	Казахстан	-4,32
5	Ліван	0,00	14	FM	-1,36	23	Нігерія	-4,40
6	Оман	0,00	15	Аргентина	-1,62	24	Туніс	-4,91
7	Саудівська Аравія	0,00	16	Кенія	-1,88	25	Україна	-11,18
8	Бахрейн	-0,03	17	Литва	-2,12			
9	Румунія	-0,11	18	Шрі Ланка	-2,49			

Частина Б (євро)

№	Ринок	Значення	№	Ринок	Значення	№	Ринок	Значення
1	Оман	3,76	10	Словенія	0,02	19	Шрі Ланка	-1,31
2	Бангладеш	3,52	11	Литва	-0,01	20	Пакистан	-3,09
3	Ліван	1,65	12	Естонія	-0,01	21	Туніс	-3,15
4	Йорданія	1,65	13	Хорватія	-0,24	22	Сербія	-3,16
5	Саудівська Аравія	1,22	14	Аргентина	-0,41	23	Нігерія	-4,53
6	Кувейт	1,20	15	FM	-0,48	24	Казахстан	-4,56
7	Маврикій	1,09	16	Кенія	-0,59	25	Україна	-10,55
8	Бахрейн	0,82	17	Румунія	-1,07			
9	Марокко	0,35	18	В'єтнам	-1,13			

Джерело[1229].

Примітки:1. Ринки з нульовими значеннями диференціалу й тими, що наближаються до нуля, а також ринок України та індекс FM виділено сірим забарвленням.

2. Значення округлено до сотих.

[1229] Rogach O. I., Dziuba P. V. Exchange Rate Risks of International Portfolio Investments: Comparative Analysis of Ukrainian and other Frontier Markets // Journal of Transition Studies Review. 2017. Vol. 24, № 1. P. 31–45.

Ситуація дещо інша для тих, хто інвестує у євро. Дев'ять ринків із позитивним значенням диференціалу є для них привабливими, а три ринки – нейтральними з точки зору валютного ризику за євро. Решта 11 ринків та індекс FM характеризуються високим валютним ризиком та не є привабливими для іноземців, котрі інвестують у євро. Граничні ринки як група в цілому не є привабливими ні для доларових інвесторів, ані для тих, що інвестують у євро, через значні валютні ризики; однак відносний рівень привабливості набагато вищий для інвесторів, котрі вкладають кошти у євро. Відповідні значення відносних диференціалів для долара США та євро становлять -1,36 та -0,48, тобто відрізняються майже втричі. Найвище значення диференціалу для євро (3,76 для Оману) майже вдвічі переважає максимальне значення диференціалу для долара (1,58 для Маврикію).

Тепер проаналізуємо ризик та дохідність граничних ринків за допомогою інших – більш традиційних – показників. Перший з них – це стандартне відхилення, що характеризує загальний ризик. Другий – коефіцієнт Шарпа, котрий є суто фінансовим індексом для вимірювання дохідності інвестиції, зваженої на ризик. У табл. 11.7 наведено розрахунки цих показників.

Як бачимо із табл. 11.7, за доларом США Україна є третім найгіршим для інвестування ринком. Коефіцієнт дорівнює -0,29 для долара, тоді як для євро аналогічний показник становить -0,40 (знову роблячи Україну третім найгіршим ринком) і -0,35 для місцевої валюти (п'ятий найгірший ринок). У контексті висунутої гіпотези це означає, що високі ризики не компенсуються високими дохідностями. Більше того, останні часто бувають навіть від'ємними. Якщо ж розглядати граничні ринки як групу в цілому, вона характеризується позитивним коефіцієнтом Шарпа для всіх трьох валют, що розглядаються. Таким чином, привабливість України навіть набагато нижча, ніж групи в цілому. На відміну від відносного диференціалу коефіцієнт Шарпа свідчить про те, що український ринок більш привабливий для доларових інвесторів, ніж для тих, котрі інвестують у євро. Той факт, що коефіцієнт Шарпа для національної валюти нижчий, ніж коефіцієнт Шарпа для долара США, доводить, що місцевий ринок є доволі ризиковим навіть без урахування валютного ризику. Даний феномен справедливий і для більшості інших граничних ринків.

Таблиця 11.7

Коефіцієнти Шарпа та стандартні відхилення дохідностей граничних ринків у різних валютах

Ринок	Долар США		Євро		Місцева валюта	
	Коефіцієнт Шарпа	σ	Коефі-цієнт Шарпа	σ	Коефіцієнт Шарпа	σ
Маврикій	1,17	17,17	1,67	14,99	0,94	13,88
Кенія	1,05	21,47	1,71	20,77	1,58	18,70
Пакистан	0,69	23,40	0,79	23,79	0,44	22,48
Нігерія	0,54	28,85	0,69	28,78	0,37	26,38
Аргентина	0,51	33,63	0,65	31,22	0,13	32,86
Саудівська Аравія	0,43	23,24	0,49	23,85	0,58	23,24
Бангладеш	0,41	14,18	0,65	16,49	0,01	13,95
Румунія	0,40	30,95	0,45	25,66	0,33	24,57
Оман	0,26	16,72	0,24	15,04	0,61	16,02
Шрі Ланка	0,24	24,78	0,69	24,08	-0,05	23,21
Словенія	0,21	21,25	0,14	16,98	0,04	16,98
Естонія	0,18	27,95	0,09	25,25	0,25	25,25
FM	0,15	14,50	0,27	13,06	0,08	13,45
Хорватія	0,06	21,60	-0,06	17,11	-0,03	16,83
Марокко	0,05	16,46	0,11	14,57	-0,16	14,43
В’єтнам	0,01	27,75	0,17	27,62	-0,11	26,97
Казахстан	-0,01	27,74	0,04	26,03		27,76
Литва	-0,06	18,11	0,18	14,75	0,09	14,75
Кувейт	-0,16	18,48	-0,02	18,15	-0,22	17,89
Туніс	-0,17	16,21	-0,02	15,92	-0,09	14,68
Сербія	-0,21	29,73	-0,13	25,24	-0,56	23,81
Ліван	-0,27	18,69	-0,20	20,19	-0,58	18,69
Україна	-0,29	36,23	-0,40	34,78	-0,35	33,99
Йорданія	-0,58	17,28	-0,60	17,99	-0,75	17,25
Бахрейн	-0,79	19,88	-0,77	20,66	-0,59	19,85

Джерело[1230]

Примітки:

1. Сірим забарвленням позначено ринок України та індекс FM.
2. Ринки у таблиці розташовані за коефіцієнтом Шарпа (перший стовпчик).
3. Коефіцієнт Шарпа – середня арифметична проста з відповідних показників за 11 років.

[1230] Rogach O. I., Dziuba P. V. Exchange Rate Risks of International Portfolio Investments: Comparative Analysis of Ukrainian and other Frontier Markets // Journal of Transition Studies Review. 2017. Vol. 24, № 1. P. 31-45.

Щодо загального ризику, то український ринок є найризикованішим з усіх розглядуваних ринків з погляду стандартного відхилення як за доларом США, так і за євро, а також за місцевою валютою. Це підтверджує, що наш ринок – ризиковий навіть без урахування валютного ризику, котрий є доволі значним. Найнижчі показники стандартного відхилення для долара США та євро характерні для індексу FM, хоча аналогічний показник для місцевої валюти – другий найменший. Це важливо, оскільки навіть ураховуючи високі рівні загального та валютного ризиків, для всіх інвесторів – незалежно від валюти інвестування – краще диверсифікувати портфелі граничних ринків. Це можна вважати статистичним підтвердженням концепції міжнародної диверсифікації інвестиційних портфелів.

З точки зору привабливості граничних ринків для тих, котрі інвестують у доларах США та євро, вони є більш привабливими для останніх. Для групи граничних ринків коефіцієнт Шарпа для євро (0,27) майже вдвічі перевищує коефіцієнт Шарпа для долара США (0,15).

11.5. Практичні імплікації для формування стратегії активізації іноземного портфельного інвестування

Проведене дослідження дає змогу ідентифікувати чотири ключові групи проблем, вирішення яких зможе забезпечити активізацію припливу до України іноземних портфельних інвестицій. У цьому контексті слід одразу зазначити, що технічно більшість проблем, як це і передбачено сучасною інвестиційною теорією, перебувають у площині ризику й дохідності. Однак фактично не можна сформулювати якусь рекомендацію щодо портфельного інвестування як підвищення дохідності або зниження ризику в суто інвестиційному розумінні. Це неможливо з огляду на те, що дохідність є насамперед результатом коливання цін акцій (дивіденди зазвичай мають несуттєвий вплив), які, своєю чергою, є результатом комплексної взаємодії різних сил на ринку, що формують попит та пропозицію. Ризик же визначається діапазонам коливання дохідностей, а тому також не підлягає безпосередньому коригуванню. Тому спектр рекомендацій щодо зниження ризиків та підвищення дохідностей не лише окремих цінних паперів, а й ринків у цілому,

носитиме ширший характер, охоплюватиме суміжні сфери, націлюватиме на подолання фундаментальних проблем радше ніж їхніх наслідків. Розглянемо виявлені проблеми та відповідні рекомендації докладніше.

По-перше, активізація внутрішнього інвестиційного середовища, що є, на наш погляд, необхідною, але недостатньою умовою. Лише за активізації локального портфельного інвестування можна говорити про збільшення обсягів іноземних портфельних інвестицій. В Україні заощадження домогосподарств – основне джерело вкладень інвестиційних фондів – розподіляються головно через банківську систему, котра пропонує ще й значно нижчий рівень дохідності. Населення з великою обережністю, якщо не сказати більше, ставиться до взаємних фондів та інших інститутів спільного інвестування. З одного боку, це можна пояснити ментальністю суспільства, яке неодноразово страждало від діяльності фінансових установ, ще навіть з радянських часів. З іншого ж боку, в суспільстві вже сформовані нові генерації громадян, які здатні жити поза стереотипами та ірраціональним мисленням. Їм, з нашої точки зору, не вистачає обізнаності на інвестиційній справі, на світовому досвіді функціонування інститутів спільного інвестування, на досягненнях фінансової індустрії. Вирішення цього питання перебуває у площині освіти (більша кількість відповідних навчальних дисциплін, більша кількість освітніх програм подібного спрямування тощо) та інформування з боку заінтересованих сторін усіх стейкхолдерів цього процесу.

Другою важливою позицією в цьому напрямі є реформування пенсійної системи. Світова практика портфельного інвестування свідчить, що другою за обсягами інвестицій групою інституційних інвесторів є пенсійні фонди. Причому дедалі більшими є їхні міжнародні інвестиції, тоді як ще декаду тому їхні вкладення обмежувалися переважно локальними ринками. У цьому сенсі, однак, слід одразу зауважити, що інвестиційна діяльність пенсійних фондів можлива лише за так званої накопичувальної пенсійної системи, у рамках якої кожен учасник накопичує власний фонд коштів на персональному пенсійному рахунку. Саме ці кошти й інвестуються фондами у портфелі цінних паперів. В Україні існує інша пенсійна система – поточного забезпечення, котра є типовою для багатьох

країн континентальної Європи. Під реформуванням пенсійної системи ми маємо на увазі саме її принципову трансформацію у накопичувальний формат, що може дати надзвичайно потужний імпульс розвиткові внутрішньої системи портфельного інвестування в Україні, розвиткові ринків та інструментів, залученню іноземних резидентів.

По-друге, активізація розвитку фінансового ринку. І хоча цей напрям можна було б віднести й до попереднього, зважаючи на його важливість ми виділяємо його окремо. Звісно, розвиток інвестиційного та відповідного інституційного середовища неминуче призведе до розвитку самих ринків. Це – збільшення спектру торгованих цінних паперів, підвищення рівня ліквідності, формування сприятливого і транспарентного регуляторного середовища тощо. У нашому випадку йдеться фактично про наступний етап розвитку локального фінансового ринку – формування на ньому міжнародного сегменту, котрий на ранніх етапах характеризуватиметься участю іноземних резидентів, а згодом – появою та обігом євровалютних цінних паперів.

Відомо, що розвиток фінансового ринку України в сучасних умовах відбувається головно в річищі такого інструмента як облігації внутрішньої державної позики, тоді як сегмент акцій розвивається значно повільніше. На вітчизняному ринку акцій сформувалася так звана модель мажоритарного володіння, за якої акції перебувають у формі контрольних або блокувальних пакетів у мажоритарних акціонерів, а частка акцій, що перебувають у вільному обігу (free float), є вкрай незначною. Така ситуація не сприяє розвитку міноритарного володіння: власне, якби й була частина незадоволеного платоспроможного попиту, невідомо, чи була б вона задоволена. З огляду на це, стимулювання розвитку ринку акцій перебуває не лише у площині самого ринку, а й формування відносин між мажоритарними та міноритарними акціонерами.

Вітчизняні реалії передбачають тотальне домінування банківського сегменту на ринку позикових капіталів. У цьому сенсі розвиток грошового ринку в частині корпоративних паперів, а також ринку капіталів у сегменті емісій корпорацій та фінансових установ повинен стати ключовим аспектом зміни структури фінансового посередництва в економічній системі від банківської сфери

до фондової. Важливим чинником залучення на цей ринок іноземних портфельних інвесторів є репутаційний чинник. Він пов'язаний насамперед із кредитними рейтингами емітентів цінних паперів на міжнародних ринках, передусім суверенних. І хоча в кількісному плані, як зазначалося, інвестори розглядають власний портфель цінних паперів, одним із головних якісних факторів інвестування є кредитні рейтинги як окремих емітентів, так і держави. Вони визначаються комплексом чинників, але з-поміж них міжнародні рейтингові агенції та інші структури враховують політичні ризики, загальну економічну ситуацію в країні тощо. Це означає, що без позитивних результатів у напрямку загальних економічних реформ та зниження політичних ризиків повною мірою реалізувати потенціал залучення іноземних портфельних інвестицій неможливо. У цій частині розглядуваний специфічних чинник іноземного портфельного інвестування фактично перетворюється на чинник більш широкого значення.

По-третє, монетарна стабілізація. Як показано в дослідженні, одним із найбільш впливових факторів дохідності й ризику інвестицій на ринку України є фактор валютного ризику. Цей фактор погіршує становище нашої країни не лише щодо більш розвинутих країн, але й щодо країн з аналогічним рівнем розвитку ринку акцій. За рядом позицій ринок України виглядає найгіршим серед граничних ринків. І хоча в нашому дослідженні ми не ставили за мету проведення градації наявних проблем та виявлення пріоритетних напрямів їх вирішення, цей напрям усе ж є, з нашої точки зору, найбільш важливим. І ця практична важливість повною мірою підтверджується сучасною теорією міжнародного портфельного інвестування, котра головним своїм припущенням вважає те, що інвестори вимірюють власну дохідність у місцевих валютах, а це означає неминучість валютних ризиків.

Рекомендація в частині монетарної стабілізації не є новою, але поряд з цим вона є вельми важливою для залучення іноземних портфельних інвестицій на ринок України. Суб'єктивна оцінка отриманих в результаті проведеного дослідження кількісних оцінок дає змогу заключити, що значна частина проблем з дохідністю та ризиком ринку України виникла після 2014 року, коли гривня знецінилася в декілька разів. Раніше це було після 2008 року – зно-

ву як результат знецінення гривні щодо основних валют, тоді як до цього ринок акцій України мав дуже гарну динаміку й темпи зростання на тлі стабільності національної грошової одиниці.

По-четверте, зниження схильності до інвестування на місцевих ринках. Попри численні теоретичні розробки та емпіричні тести переваг міжнародних портфельних інвестицій у рамках теорій раціоналізму головна перешкода на їх шляху перебуває у площині чинників поведінкових теорій. Це – так звана схильність до інвестування на місцевих ринках (home bias). Сутність цієї поведінкової особливості міжнародних інвесторів полягає в тім, що вони сприймають зарубіжні ринки як щось невідоме, малодосліджене, невизначене. Подібне сприйняття призводить до того, що реальні передумови підвищення ефективності інвестиційних портфелів унаслідок їхньої міжнародної диверсифікації ігноруються, і такі інвестори віддають перевагу інвестуванню на місцевих ринках. Останні є для інвесторів психологічно близькими, безпечними, зрозумілими, комфортними. Окрім того, важливими причинами виникнення такої схильності є інституційні бар'єри, податки й транзакційні витрати, необхідність геджування ризику купівельної спромогності, реальну інформаційну асиметрію тощо.

Впливати на таку схильність інвесторів безпосередньо, особливо на зарубіжних ринках, дуже важко, якщо не неможливо. Тому говорячи про зниження такої схильності ми маємо на увазі лише опосередковані інструменти впливу. Окрім інформаційних заходів загального спрямування в суто фінансовому розумінні ми маємо на увазі насамперед вихід вітчизняних емітентів на зарубіжні ринки. Якщо говорити про ринок акцій, то головним інструментом такого виходу є депозитарні розписки. Ефект присутності має надзвичайно суттєвий вплив на зарубіжних інвесторів, що підтверджено емпірично на прикладі багатьох ринків, зокрема США, Великої Британії, Німеччини тощо. У даному контексті, очевидно, задачі повинні бути реалістичними з дотриманням раціональної етапності: від менш престижних бірж – до більш престижних, від менш розвинутих країн – до більш розвинутих. Кінцева мета – присутність на розвинутих ринках акцій, де є належні обсяги інвестиційних ресурсів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Fletcher J. An Empirical Examination of the Diversification Benefits of U.K. International Equity Closed-End Funds // International Review of Financial Analysis. 2018. Vol. 55. P. 23–34.

2. Forbes K. J., Rigobon R. No Contagion, Only Interdependence: Measuring Stock Market Comovements // The Journal of Finance. 2002. Vol. 57, № 5. P. 2223–2261.

3. International Monetary Fund: International Financial Statistics / Interest Rates. URL: http://data.imf.org/regular.aspx?key=60998111. (дата звернення: 21.02.2019).

4. Markowitz H. M. Portfolio Selection: Efficient Diversification of Investments. New York: John Wiley & Sons, Inc.; London: Chapman & Hall, Ltd.; Cowles Foundation for Research in Economics at Yale University, 1959. 344 p.

5. MSCI Index Performaфnce. Morgan Stanley Capital International. URL: https://www.msci.com/end-of-day-data-search. (дата звернення: 21.02.2019).

6. MSCI Market Cap Indexes. The MSCI Global Investable Market Indexes (GIMI) Methodology: Country Classification. Morgan Stanley Capital International. URL: https://www.msci.com/market-cap-weighted-indexes. (дата звернення: 21.02.2019).

7. Rogach O. I., Dziuba P. V. Exchange Rate Risks of International Portfolio Investments: Comparative Analysis of Ukrainian and other Frontier Markets // Journal of Transition Studies Review. 2017. Vol. 24, № 1. P. 31-45.

ПІСЛЯМОВА

Пропонована зацікавленим вченим і практикам управління економікою та суспільством нашої країни монографія не охоплює і не може охопити всього спектра системних проблем безпеки розвитку та стратегування їх розв'язання. Авторський колектив, об'єднаний науковцями ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАН України», виклав результати досліджень у спеціалізованих областях розвитку національної соціально-економічної макросистеми. Завершення цього етапу дослідження актуалізує потребу у подальшому висвітленні таких аспектів, як методологічні засади «конкурентності» стратегій – їх цільової зорієнтованості на зміцнення національної конкурентоспроможності, змагальності у зіставленні зі стратегіями інших країн-учасниць процесів глобальної або мегарегіональної економічної інтеграції. Не меншої важливості набувають категорія «економічна безпека розвитку», сутнісні домінантні характеристики процесу розвитку, як динамічної зміни макросистеми. Методологічні основи безпекознавства достатньо широко висвітлені вітчизняними науковцями, проте, в умовах поєднання теоретичних положень неокласичної теорії з реальною практикою національного протекціонізму, безпека розвитку держави потребує якісно інакшої методологічної основи моделі та стратегії інтеграції в глобальну чи мегарегіональну економіки, визначеня масштабів і планового горизонту стратегування.

Особливої уваги заслуговують методологічні підходи до тлумачення поняття «глобальне середовище», яке істотно розширює усталені поняття «геоекономічний простір», «глобальна економіка», охоплюючи інформаційну глобалізацію, де взаємопов'язуються культурно-духовні основи країн-учасниць, екологічні наслідки глобалізації під впливом різних країн в різних масштабах і часові параметри трансакційних витрат майбутнього на їх нейтралізацію. Активізація реформаторських заходів останнім часом, розробка провідними вченими реконструктивної стратегії економічного розвитку, доктрини новітнього індустріального розвитку, концептуальних засад довгострокової стратегії обмеженого зростання із збереженням ресурсів для майбутнього розвитку потребують врахування в стратегічних програмних документах. В даний

час Верховною Радою України затверджена Програма діяльності Кабінету Міністрів України на п'ять років. Зазначимо, що при цьому не окресленою залишається макромодель соціально-економічного розвитку України, не визначена національна ідея, як основа Української Держави, її базові принципи та геополітична зорієнтованість стратегії розвитку. Конкурентне стратегування безпеки розвитку нашої країни потребує ґрунтовних теоретико-методологічних і прикладних досліджень сучасного етапу розвитку глобальної економіки, стратегічної нестабільності глобального середовища в умовах зміни світового порядку, а також перегляду базових критеріїв вибору вектора і форм участі в процесах глобалізації з урахуванням порушення зобов'язань, передбачених Меморандумом про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 року, та агресії Російської Федерації.

Укладення Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, істотно розширило можливості прискорення євроінтеграції України, задекларованої ще у 2000 р. Інституційний аналіз Угоди та Плану заходів КМУ з імплементації її вимог дозволяє стверджувати про асиметричність і незбалансованість економічних інтересів України та ЄС. Це відображається у зовнішній торгівлі, міграції трудових ресурсів, русі фінансового та інтелектуального капіталів. Реальні результати євроінтеграційного процесу доводять неможливість в середньостроковій перспективі системної інтеграції суспільства і економіки України з мегасистемою Європейського Союзу. Об'єктивно існуючі передумови цього посилюються військовими діями та окупацією Криму, окремих районів Донецької і Луганської областей. Звернемо увагу, що у згадуваній Програмі діяльності КМУ євроінтеграційному процесу присвячений лише останній розділ.

Цим обумовлена необхідність і доцільність реалізації моделі структурної інтеграції з ЄС, у тому числі на секторальному і регіональному рівнях ієрархії управління. Концептуальні засади моделі включають базові принципи (збалансованість інтересів сторін; реальність визначених цілей і завдань: сконцентрованість на формуванні передумов безпеки співпраці; оперативне відстеження до-

сягнення цілей і вирішення завдань та їх корегування). Основні напрями реалізації моделі – це інституціональна та секторальна (науково-технологічна сфера; рух людського, у тому числі інтелектуального капіталу; рух фінансового, у тому числі акціонерного капіталу; трансферт технологій) інтеграція, а також багаторівнева просторова інтеграція (регіонів, субрегіонів, громад, міст).

Необхідний також компаративний аналіз прикладних аспектів фінансової допомоги Україні Європейським Союзом, поєднаний з дослідженням стану і перспектив поглиблення співробітництва з іншими стратегічними партнерами та країнами (КНР, Республіка Корея, Республіка Індія, країни АСЕАН).

У внутрішньоекономічному контексті потребують перегляду стратегічні пріоритети подолання «пастки бідності» (за Іншим Каноном Е. Райнерта) через поєднання державної політики розвитку і протекціонізму у таких напрямах і сферах, як: суспільна легітимізація і захист прав власності, реіндустріалізація промисловості, насамперед машинобудування; відновлення науково-прикладних досліджень та виробництв військово-економічного та екологічного секторів економіки; розбудова цифрової інфраструктури та здійснення цифрових трансформацій у пріоритетних секторах; стимулювання легалізації ІТ-підприємництва; формування і розвиток фінансової інфраструктури інноваційної та інвестиційної діяльності в науці, освіті, охороні здоров'я та довкілля; детінізація торгівлі та комерційних послуг.

Окремим дискусійним пріоритетом подальших досліджень залишається агропромисловий сектор економіки, зростання якого до 2030 р. окремими експертами прогнозується у 7–8 разів. При цьому не враховується проблема «спадної віддачі» доходів і «зростаючих» видатків, особливо трансакційних, на відновлення земельних ресурсів для майбутніх поколінь, існування екстрактивних економічних і політичних інститутів у цьому і пов'язаних з ним секторах економіки.

Прикладні системні засоби повинні супроводжуватися реальними заходами з емуляції та асиміляції в Україні успішних світових практик розвитку і максимального використання людського капіталу, стимулювання реемігрантів людських ресурсів, особливо молоді.

Наведений перелік напрямів подальших досліджень методології та механізмів реалізації конкурентної стратегії безпеки розвитку України, зрозуміло, не можна вважати вичерпним, але їх виклад саме і здійснений для перспективи.

Автори вдячні за сприяння і співправцю в підготовці монографії Академії наук вищої школи України, Всеукраїнській громадській організації «Українська асоціація економістів-міжнародників», громадській організації «Академічний простір».

Висловлюємо також вдячність Анні Нагорній за дозвіл використання її картини «Бур'яни на лану» для дизайну обкладинки.

EPILOGUE

The monograph, offered to interested scientists and practitioners of economic and social management of our country, obviously, does not cover and cannot cover the whole range of systemic problems of security of development and the way of their solution. Authors team, united by scientists of the Institute of Regional Research named after M.I. Dolishniy of the NAS of Ukraine outlined the results of research in specialized areas of the national socio-economic macrosystem development. Completion of this stage of the study emphasizes the need for further clarification of such issues as methodological underpinnings of strategy "competitiveness" - they are focused on enhancing national competitiveness or competitiveness of other countries participating in global or megaregional economic integration. The category of "development economic security", the essential dominant features of the development process, as a dynamic change of the macrosystem are becoming important as well. The methodological foundations of security studies are widely covered by domestic scientists, however, considering the combining of theoretical provisions of neoclassical theory with the real practice of national protectionism, the security of state development requires a qualitatively different methodological basis for the model of integration into the global or macroregional economies, its scale and time horizon of strategic planning.

Particular attention should be paid to methodological approaches to the interpretation of the concept of "global environment", which significantly extends the established concepts of "geo-economic space", "global economy", covering an information globalization, where the cultural and spiritual foundations of the participating countries, the environmental consequences of globalization under the influence of different countries of various scales and qualitative time parameters of future transaction costs for their neutralizationare intertwined.Recently, there has been a stepping up of reform measures and research of a strategic nature, in particular, the development by the leading scientists of a reconstructive strategy for socio-economic development, of the doctrine of newest industrial development, of conceptual principles of the long-term sustainable development strategy that keeps resources for future. The Verkhovna Rada of Ukraine has approved the five-year Program of activities of the Cabinet of Ministers. It should be noted that the ma-

cromodel of socio-economic development of Ukraine remains unspecified, the national idea as the fundamental of the Ukrainian State, its basic principles and geopolitical positioning are not defined.Competitive security development strategy for our countryrequires fundamental theoretical,methodological and applied research of the current stage of the global economy, strategic instability of the global environment under the changing world order, as well as revision of the basic criteria for the choice of vector and forms of participation in the processes of globalization, or alter-globalization, strategic partnership, especially considering the implementation of the Budapest Memorandum by the participating countries and the aggression of the Russian Federation.

The conclusion of the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand, significantly expanded the possibilities of accelerating Ukraine's European integration, which was declared in far 2000. Institutional analysis of the CMU Agreement and Action Plan on the implementation of its requirements allows concluding that the economic interests of Ukraine and the EU are asymmetric and unbalanced.This is reflected in foreign trade, labor migration, movement of financial and intellectual capital.Actual results of the European integration allow affirmingthe impossibility of systematic integration of Ukraine's society and economy with the European Union's mega system.Actually existing prerequisites of the above mentioned are strengthened bymilitary tension and occupation of the Crimea, some areas of Donetsk and Lugansk regions. It should be also noted that only to the last sectionof the mentioned Program of Activities of the CMU is devoted the European integration .

This necessitates the expediency of implementing a model of structural integration with the EU, including the sectoral and regional levels of the hierarchy of governance. The conceptual framework of the model includes the following basic principles:balance of interests of the parties; the achievability of the defined goals and objectives: focus on forming the preconditions for cooperation security; on-the-spot tracking of the achievement of goals and solving the problems and their correction. The main directions of the model implementation are institutional and sectoral integration:scientific and technological field; movement of human, including intellectual capital; movement of finan-

cial capital, including equity; technology transfer, as well as multilevel spatial integration of regions, sub-regions, communities, cities.

A comparative analysis of the applied aspects of EU financial assistance to Ukraine is also expected, it should be combined with a study of the current state and prospects of deepening cooperation with other strategic partners and countries (PRC, Republic of Korea, Republic of India, ASEAN countries).

In the domestic economic context, the strategic priorities of overcoming the "poverty trap" (by the Other Canon Erik Reinert's) requiree revision. It should be carried out through the combination of public development and protectionist policies in such field as: social legitimization and protection of property rights, reindustrialization of production, first of all mechanical engineering; renewal of applied research and production of the military-economic and environmental sectors of the economy; development of digital infrastructure and implementation of digital transformations in priority sectors; promoting the legalization of IT entrepreneurship; formation and development of financial infrastructure of innovation and investment activity in science, education, health care and environment; the unshadowing of trade and the legalization of the trade and commercial services.

A special discussion priority for further research is the agro-industrial sector. Some experts forecast its 7-8 times growth by 2030. However, this does not consider the problem of "declining returns" on revenues and "rising" expenditures, especially transactional costs, of restoring land resources for future generations, the existence of extractive economic and political institutions in this and related sectors of the economy.

Applied system tools should go along with real measures to emulate and assimilate successful world practices for the development and maximum use of human capital, stimulate the re-emigration of human resources, especially young peoplein Ukraine

The above mentioned set of directions for further research of methodology and applied mechanisms of realization of competitive strategy of security of development of Ukraine, apparentlycannot be considered exhaustive, but their presentation is precisely carried out to evaluate the prospects of such research.

We are grateful to Anna Nagornaya for permission to use it pattern "Weeds in the field" for cover design.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Антонюк Дмитро Анатолійович – доктор економічних наук, кандидат технічних наук, доцент, віце-президент Запорізької торгово-промислової палати.

Антонюк Катерина Іванівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри маркетингу Національного університету «Запорізька політехніка», докторант Національного інституту стратегічних досліджень.

Бабець Ірина Георгіївна – доктор економічних наук, професор, професор кафедри міжнародних економічних відносин Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій.

Бас-Юрчишина Мар'яна Андріївна – кандидат економічних наук, науковий співробітник відділу просторового розвитку ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України».

Бєлашов Євген Володимирович – головний консультант відділу секторальної економіки Національного інституту стратегічних досліджень.

Борзенко Олена Олександрівна – доктор економічних наук, професор, завідувач сектором міжнародних фінансових досліджень ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», професор Ланьчжоуського університету (КНР).

Бублей Галина Анатоліївна – кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародних економічних відносин та підприємництва Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій.

Варналій Захарій Степанович – доктор економічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри фінансів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Васильців Тарас Григорович – доктор економічних наук, професор, завідувач відділу проблем соціально-гуманітарного розвитку регіонів ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України».

Вінічук Марія Володимирівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів та обліку факультету управління та економічної безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ.

Віра Чжен– завідувач кафедри іноземних мов Гімназії східних мов № 1, м. Київ.

Ван Цзіньго – професор, Директор Інституту політології та міжнародних відносин Ланьчжоуського Університету (КНР).

Власюк Олександр Степанович – доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, перший заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень.

Гершуненко Юлія Олександрівна – кандидат економічних наук, головний юрисконсульт управління правового захисту АТ АКБ «Львів».

Головаш Богдан Едуардович – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економічної теорії Київського національного університету будівництва та архітектури.

Головаш Лілія Вікторівна – аспірант Київського національного університету будівництва та архітектури.

Гуменюк Анатолій Маркович – кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри управління проектами та безпеки підприємства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Дацко Олеся Ігорівна – кандидат економічних наук, кандидат технічних наук,доцент, доцент кафедри менеджменту мистецтва Львівської національної академії мистецтв.

Дзюба Павло Валерійович – доктор економічних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних фінансів Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Зайченко Володимир Васильович – кандидат наук з державного управління, доцент, декан факультету економіки та менеджменту Центральноукраїнського національного технічного університету.

Зварич Роман Євгенович – доктор економічних наук, доцент, професор кафедри міжнародних економічних відносин Тернопільського національного економічного університету.

Куделько Зоя Борисівна – кандидат філологічних наук, оцент, завідувач кафедри сучасних іноземних мов та перекладу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Куревіна Ірина Олегівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародних економічних відносин Львівського торговельно-економічного університету.

Литвин Михайло Миколайович – аспірант ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

Лупак Руслан Любомирович – доктор економічних наук, доцент, професор кафедри економіки Львівського торговельно-економічного університету.

Маслій Олександра Анатоліївна – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів і банківської справи Полтавського національного технікного університету.

Мельник Мар'яна Іванівна – доктор економічних наук, професор, завідувач відділу просторового розвитку ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України».

Мокій Анатолій Іванович – доктор економічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу регіональної економічної політики ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України».

Науменко Наталія Сергіївна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних економічних відносин та управління проектами Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Ніжний Даніїл Артемович – студент факультету математики та природничих наук Берлінського університету імені Гумбольдта (ФРН).

Ноздріна Лариса Василівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та інформаційних технологій Львівського інституту ДВНЗ «Університет банківської справи».

Олійник Богдана Іллівна – доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу економічної стратегії та економічної безпеки Національного інституту стратегічних досліджень.

Онищенко Світлана Володимирівна – доктор економічних наук, доцент, професор кафедри фінансів і банківської справи Полтавського національногой технічного університету імені Ю. Кондратюка.

Ортіна Ганна Володимирівна – доктор наук з державного управління, завідувач кафедри публічного управління, адміністрування та права Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного.

Павліха Наталія Володимирівна – доктор економічних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи та міжнародних зв'язків Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, голова Волинського осередку Всеукраїнської громадської організації «Українська асоціація економістів-міжнародників».

Панков Олександр Сергійович – магістр, аспірант Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій.

Панкова Марина Олексіївна – кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародних економічних відносин та підприємництва Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій.

Пинда Юрій Володимирович – доктор економічних наук, доцент, професор кафедри економіки підприємств та інформаційних технологій Львівського університету бізнесу та права.

Писаренко Світлана Марківна – доктор географічних наук, професор, професор кафедри міжнародних економічних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка.

Піх Марія Зіновіївна – кандидат економічних наук, викладач Львівського державного коледжу харчової і переробної промисловості Національного університету харчових технологій.

Полякова Юлія Володимирівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних економічних відносин Львівського торгівельно-економічного університету.

Румер Клаус – доктор інженерних наук, експерт Німецької служби старших експертів (ФРН).

Скляр Надія Михайлівна – кандидат економічних наук, докторант Національного інституту стратегічних досліджень.

Собкевич Оксана Володимирівна – доктор економічних наук, професор, завідувач відділу секторальної економіки Національного інституту стратегічних досліджень.

Ткач Соломія Миколаївна – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу просторового розвитку ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України».

Ткаченко Олександр Олександрович – кандидат економічних наук, заступник міського голови м. Трускавець.

Федоришин Надія Юріївна – кандидат економічних наук, доцент, докторант Львівського торгівельно-економічного університету.

Флейчук Марія Ігорівна – доктор економічних наук, професор, професор кафедри міжнародних економічних відносин Львівського торгівельно-економічного університету, професор Вищої школи бізнесу і адміністрування в Любліні (Республіка Польща).

Хмара Марина Петрівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародного бізнесу Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Цвілий Сергій Миколайович – кандидат економічних наук, доцент кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу Національного університету «Запорізька політехніка».

Щурко Уляна Василівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту мистецтва Львівської національної академії мистецтв

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

КОНКУРЕНТНІ СТРАТЕГІЇ БЕЗПЕКИ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ У ГЛОБАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

за заг. ред. А. І. Мокія

монографія

Комп'ютерна верстка: Мокшанов В. В.

Автор ілюстрації для обкладинки Анна Нагорна.

Монографію підготовлено в ДУ «Інститут регіональних досліджень
імені М. І. Долішнього НАН України»
79026, Львів, вул. Козельницька, 4.

Підп. до друку 27.04.2019 р. Формат 64х84/16. Папір офсетн. Гарнітура PT Serif.
Тираж 300 прим. Ум.-друк. арк. 50,69. Обл. вид. арк. 44,75. Зам. 807.19.А.

Оригінал-макет виготовлено в ДУ «Інститут регіональних досліджень
імені М. І. Долішнього НАН України».

Макет віддрукований:
Фізична особа-підприємець В. В. Мокшанов.
тел.: (050) 362-8-007, bookpro.in.ua@gmail.com

Дата та номер запису в Єдиному державному реєстрі підприємств
та організацій України 2 103 000 0000 081508 від 02.12.2014 р.